

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

ISSN 0041-4255

BELLE TEN

DÖRT AYDA BİR ÇIKAR

Cilt: LXXXIII

Sa. 296

Nisan 2019

ANKARA - 2019

İÇİNDEKİLER

Makaleler, İncelemeler:	<u>Sayfa</u>
AKDOĞAN, RUKİYE: Dini İçerikli Yeni Hitit Tablet Parçaları	1
COŞKUN, NİLGÜN: Keban Projesi: Ağın-Kalaycık Höyüğü Kurtarma Kazısının Yeniden Değerlendirilmesi	25
ŞAN, ERMAN: İbn Rüste'nin <i>el-Alâku'n-Nefise</i> 'yi Ne Zaman Yazdığına Dair Yeni Tespitler	47
DEDEYEV, BİLAL - KÜÇÜKDAĞ, YUSUF: Osmanlı Devleti'nde Azerbaycanlı Bir Âlim: Molla Şemseddin Ahmed Karabaği	71
GÜRSOY, ÇİĞDEM: Aynı ve Başka: Evkaf Muhasebeciliği Mahkemesi Para Vakfı Kayıtları (1491-1828)	95
DEMİRÜREK, MEHMET: Kıbrıs Adasında <i>Âdet-i Ağnâm</i> Vergisi (1570-1603)	127
TOPRAK, SEYDİ VAKKAS: Mehmed Şerif Paşa'nın Çıldır Valiliği.....	153
ÖZTEL, MUHARREM: Osmanlı Devleti'nde Madeni ve Kâğıt Para Kalpazanlığında Yabancıların ve Yabancı Ülkelerin Rolü (1818-1923).....	173
ŞİMŞEK, FATMA: 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Cezayir-i Bahr-i Sefid Vilayetinde Kaçak Gemi Yapımı.....	201
HEKİMOĞLU, V. SEFA FUAT - MAHAYEVA, AYTKUL - ÇARGİNOVA, GULZADA: 19. Yüzyılın Son Çeyreğinde Doğu Türkistan'daki Milli Mücadelede Kazak ve Kırgızların Rolü	229
ATUK, M. VOLKAN: İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin İran Politikası.....	261
YILDIZ, HASAN: II. Meşrutiyet Döneminde Akim Kalmış Bir Eğitim Projesi: Medrese-i Aşâir ..	289
SAĞ, MUSTAFA KAAAN: Edirne'de Bir İngiliz Misyonerlik Cemiyeti: Evangelikalizm, Milenyalizm ve Yahudiler	309
ERSAL, AYTEKİN: <i>Tevhid-i Efkâr</i> Gazetesi Başyazarı Ebuzziya'yı Şark İstiklâl Mahkemesine Götüren Süreç	335
Kitap Tanıtma:	
DURMUŞ, OĞUZHAN: Andreas Kappeler, <i>Die Tschuwaschen, Ein Volk im Schatten der Geschichte</i>	367
YILMAZ, ÖZGÜR: Faruk Bilici, <i>L'expédition d'Égypte, Alexandrie et les Ottomans L'autre histoire</i> ..	374
Özetler	381
İngilizce Özetler.....	391
Belleten Dergisi Yayın İlkeleri ve Başvuru Şartları	401
Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements	404

BELLETEN

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü / Proprietor and Redactor in Chief
Türk Tarih Kurumu Adına / Turkish Historical Society
PROF. DR. REFİK TURAN

Yayın Komisyonu / Commission of Publications

Prof. Dr. Refik TURAN	Prof. Dr. Güray KIRPIK
Prof. Dr. İlber ORTAYLI	Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL
Prof. Dr. Erol ÖZVAR	Prof. Dr. İlhami DURMUŞ
Prof. Dr. Feridun EMECEN	Prof. Dr. Nihat KARAER
Prof. Dr. Dursun Ali AKBULUT	Prof. Dr. İlyas KEMALOĞLU
Prof. Dr. Fahameddin BAŞAR	Prof. Dr. Yunus KOÇ
Prof. Dr. Mehmet Ali ÇAKMAK	Prof. Dr. Süleyman Yücel ŞENYURT
Prof. Dr. Halit ÇAL	Doç. Dr. Tülay METİN
Prof. Dr. Hüseyin ÇINAR	Doç. Dr. Hatice ORUÇ
Prof. Dr. Fatma Gül DEMİREL	

Hakemler / Referees

- Dr. Öğr. Üyesi Nuri ADIYEKE (Dokuz Eylül Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa ALKAN (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Prof. Dr. Bahri ATA (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Varis ÇAKAN (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Prof. Dr. Hüseyin ÇINAR (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa ÇOLAK (Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi)
Prof. Dr. Nurettin DEMİR (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Cengiz DÖNMEZ (Gazi Üniversitesi)
Doç. Dr. Levent DÜZCÜ (Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi)
Dr. Hakan GÖKPINAR (Bartın Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Çiğdem GÜRSOY (İstinye Üniversitesi)
Prof. Dr. Necdet HAYTA (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Musa KADIOĞLU (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Nihat KARAER (Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi)
Doç. Dr. Ayten KİRİŞ AVAROĞULLARI (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Ömer KUL (İstanbul Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Şamil MUTLU (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Ali Efdal ÖZKUL (Yakın Doğu Üniversitesi)
Prof. Dr. Nesrin SARIAHMETOĞLU (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi)
Doç. Dr. Makbule SARIKAYA (Ardahan Üniversitesi)
Doç. Dr. Serdar SARISIR (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet ŞAHİNGÖZ (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Süleyman Yücel ŞENYURT (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Prof. Dr. Erdoğan UYGUR (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet Ali ÜNAL (Pamukkale Üniversitesi)
Doç. Dr. Fatih YEŞİL (Hacettepe Üniversitesi)
Doç. Dr. Cemil Cahit YEŞİLBURSA (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Selma YEL (Gazi Üniversitesi)

Adres / Address:

Türk Tarih Kurumu, Kızılay Sokak No: 1 06100-Sıhhiye / ANKARA
Tel: 310 23 68 / 277-217 - 310 25 00
Fax: 310 16 98

<http://www.ttk.gov.tr>
basinyayin@ttk.gov.tr

ISSN 0041-4255

Yerel Süreli, Hakemli dergidir.
Nisan 2019 – ANKARA

Bulleten’i indeksleyen uluslararası indeks ve abstraktlar:

America, history and life 0002-7065 1963-; Historical abstracts. Part A. Modern history abstracts 0363-2717 1963-; Historical abstracts. Part B. Twentieth century abstracts 0363-2725 1963-; MLA International Bibliography 2000-; Turkologischer Anzeiger 0084-0076 1973-; FRANCIS (French Online Database) 1985; Archaeologische Bibliographie 0341-8308 1982-; Art and Humanities Citation Index (AHCI) 2010-.

Türk Tarih Kurumu yayınlarını İnternet üzerinden alabileceğiniz adresler
İnternet Adresi: <http://e-magaza.ttk.gov.tr> - e-posta: e-magaza@ttk.gov.tr

Baskıya Hazırlık: • Baskı: Kuban Matbaacılık Yayıncılık 0312 395 20 70

BELLE TEN

Cilt: LXXXIII

NİSAN 2019

Sayı: 296

DİNİ İÇERİKLİ YENİ HİTİT TABLET PARÇALARI*

RUKİYE AKDOĞAN**

Tanıtlı olacak olan tabletler, İstanbul Türk ve İslam Eserleri Müzesine bağlı koleksiyoner olan Sayın Muhtar Kent'in koleksiyonundaki çivi yazılı 3 Hitit tabletini kapsamaktadır.¹ Tabletlerin geliş yeri envanter defterinde kayıtlı değildir, ancak Hititlerin başkenti Çorum-Boğazköy'den (Hititler dönemindeki adı ile Hattuşa) elde edilmiş olduğu anlaşılmaktadır.

1. 265-(308) Envanter Nolu Tablet Parçası

Tanımı: Açık kahve renkli, tabletin sol üst kısmına ait bir parçadır. Önyüzünde son kısımları kırık çivi yazılı satırlar ile 1 paragraf çizgisi bulunmaktadır. Tablet'in üst kenarı ile sol kenarının bir kısmı korunmuştur. Arkayüzün bir kısmı

* Söz konusu çalışma, Ukrayna/Lviv'de gerçekleştirilen 6. Uluslararası Bilim, Kültür ve Spor Kongresi'nde (25-27.04.2018) sunulan bildirinin genişletilmiş halidir ve Çukurova Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi (Proje No 10243) tarafından desteklenmiştir.

** Doç. Dr., Çukurova Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Adana/TÜRKİYE, rkyakdogan@gmail.com

¹ Tabletlerin yayınlanmasına izin veren Koleksiyoner Sn. Muhtar Kent'e ve Türk ve İslam Eserleri Müze Müdürü Sn. Seracettin Şahin'e çok teşekkür ederim. Aynı zamanda, Türk ve İslam Eserleri Müzesinde tabletleri çalışırken her türlü yardımlarından dolayı, Sn. Seracettin Şahin'e ve çalışma arkadaşlarına çok teşekkür ederim. Ayrıca 265-(308) ve 266-(309) nolu tabletlerin sorunlu olan bazı yerlerinde, değerli katkılarından dolayı Sn. Prof.Dr.phil.Dr.h.c. Gernot Wilhelm'e teşekkür ederim.

korunmuş olup yazısızdır. Arkayüz günümüzde hafif tıraşlanmış ve orta kısmında matkap ile delinerek yapılmış daire şeklinde küçük bir delik bulunmaktadır. Üst ve sol kenarlar kısmen korunmuştur.

Ölçüleri: u.:5,4 cm. g.:3,1 cm. k.: 1,5 cm.

Transkripsiyon:

öy.

- 1 x-an a[-
 - 2 I UP-NU^{GIŠ}I[N-BU
 - 3 iš-tar-na-ma-k[án
 - 4 ne-i-ya-r[i²
-
- 5 pá-r-hu-e-na-a[š²
 - 6 ^{UDU}i-ya-an-da[-aš³
 - 7 ga-la-ak-tar^{UDU}[i-ya-an-da-aš⁴
 - 8 iš-hi-ya-an A-NA[
 - 9 te-ḫu la-a-hu-u-w[a-i⁵
 - 10 hu-u-la-li-y[a-an-zi⁶
 - 11 ki-it-ta[(-)
 - 12 [P]GE₆KÙ[.BABBAR /GUŠKIN
 - 13 []x[

Korunan kelimelerden tabletin, ritüel bir metine ait olduğu anlaşılmaktadır.

² Tml. için bkz. VBoT 24 III 10: *ga-la-ak-tar pá-r-hu-e-na-aš ŠA DINGIR^{LM}*; krş. Edgar H. Sturtevant, "A Hittite Tablet in the Yale Babylonian Collection", *Transactions of the Amerikan Philological Association*, c. 58 (1927), s. 12 ve Daliah Bawanyeck (ed.) *hethiter.net/*: CTH 393 (2007 sqq.), III 10.

³ Tml. için bkz. VBoT 24 IV 20, transkripsiyon ve tercüme için krş. Bawanyeck, *a.g.e.*, IV 20.

⁴ Tml. için bkz. Bawanyeck, *a.g.e.*, III 31, 32, IV 19, 20.

⁵ 265-(308) öy. 8-11. satırlar, KBo 2.9+KUB 15.35 (Ninive'nin İstar'ı için ritüel metin) I 7-10. satırlar ile benzerlik göstermektedir. Tml. için bkz. Francesco Fuscagni, *hethiter.net/*: CTH 716.1 (2009 sqq.), I 8.

⁶ Tml. için bkz. Fuscagni, *a.g.e.*, I 9.

Açıklamalar:

öy. 2 I UP-NU ^{GIŞ}I[N-BU: Akadca UPNU kelimesinin sözlüklerde “avuç dolusu”⁷, “(cupped) hand”⁸ anlamları bulunmaktadır.

^{GIŞ}INBU için Ünal, “meyve, meyve ağacı, sebze”⁹; Black-George-Postgate, “fruit, flower, sexual appeal”¹⁰ anlamlarını sözlüklerinde vermektedirler. Dolayısıyla 2. satırın korunmuş kelimelerinin tercümesi şöyle olmaktadır: “1 avuç dolusu me[yve ... “.

öy. 3 iš-tar-na: *ištarna* “orta, ortasında, arasında, içinde” anlamlarına gelen zarftır.¹¹

öy. 4 ne-i-ya-r[i?: *nai-/ne-/neya-* “dönmek, döndürmek, çevirmek, göndermek”¹² anlamındaki fiilin, Mediopassiv şimdiki zaman 3. tekil şahıs çekim halidir. Neu, “*ne-e-ya-ri*”, “*ne-ya-ri*” formlarının belgelendiği metin yerlerini belirtmiştir.¹³

öy. 5 parhuena-/parhuina- kelimesi, “bir çeşit tahıl”¹⁴, “tatlı bir içki, meyve suyu, nektar” anlamlarına gelmektedir.¹⁵ Güterbock- Hoffner, “a kind of grain” açıklaması yanında belgelendiği metin yerlerinden örnekler vererek, tanrılar ve ruhları çekmek için diğer maddeler ile kullanıldığına; çoğu zaman da *galaktar* ile birlikte belgelendiğine değinmektedirler.¹⁶ Haas-Wilhelm de, iki kurban maddesi olan, özellikle tanrılarla cezbetmeye ve yatıştırmaya yarayan *galaktar* ve *parhuena-*’nın, genellikle birlikte belgelendiğinden bahisle *parhuena-*’nın çeşitli bitkilerin ürünü olarak metinlerde yer aldığını açıklamaktadırlar:¹⁷

⁷ Bkz. Ahmet Ünal, *Hititçe-Türkçe Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, Hattice, Hurrice, Hieroglif Luwicesi, Çivi Yazısı Luwicesi ve Palaca Sözcük Listeleriyle Birlikte, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2016, s. 565.

⁸ Jeremy Black, Andrew George, Nicholas Postgate, *A Concise Dictionary of Akkadian*, SANTAG Arbeiten und Untersuchungen zur Keilschriftkunde, Band 5, Wiesbaden 2000, s. 424.

⁹ Bkz. Ünal, *Hititçe-Türkçe Büyük Sözlük*, s. 222.

¹⁰ Black, George, Postgate, *a.g.e.*, s. 129.

¹¹ Bkz. Ahmet Ünal, *Hititçe Çok Dilli El Sözlüğü* Vol. I A-M, Vol II N-Z, Philologia Sprachwissenschaftliche Forschungsergebnisse, Band 108.1, 2, Hamburg 2007, s. 282-283; krş. Johann Tischler, *Hethitisches Etymologisches Glossar*, Teil I, Innsbruck 1983, s. 435-436.

¹² Bkz. Erich Neu, *Interpretation der hethitischen Mediopassiven Verbalformen*, Studien zu den Boğazköy-Texten 5, Wiesbaden 1968, s. 121; Ünal, *Hititçe El Sözlüğü*, s. 468.

¹³ Neu, *a.g.e.*, s. 121.

¹⁴ H.Gustav Güterbock, Harry A.Hoffner, *The Hittite Dictionary*, of the Oriental Institute of the University of Chicago, P, P/3, Chicago 1997, s. 148-150.

¹⁵ Bkz. Ünal, *Hititçe El Sözlüğü*, s. 516-517; Johann Tischler, *Hethitisches Etymologisches Glossar*, Teil I, Innsbruck 1983, s. 457.

¹⁶ Güterbock, Hoffner, *a.g.e.*, s. 148-150.

¹⁷ Beraber belgelendikleri metin yerleri için bkz. Volkert Haas, Gernot Wilhelm, *Hurritische und luwische Riten aus Kizawaatna*, Hurritologische Studien I, Alter Orient und Altes Testament Sonderreihe, Veröffentlichungen zur Kultur und Geschichte des alten Orients, K.Bergerhof, M.Dietrich, O.Lortez (Hg.), Neukirch-

bezelyenin “*parhuenas* ŠA GÚ.TUR”¹⁸,
 fasülyenin “*parhuenas* GÚ.GAL.GAL”,
 şarabın “*parhuenas-wiyandas*”,
 arpanın “*halkiyas parhuenas*”,
 arpa ununun “*parhuenas* Zİ.DA ŠE”.
 buğdayın “*parhuenas šepit karas*”.

Haas-Wilhelm, *parhuenas*-’nın muhtemelen “bir içecek” olduğunu belirterek, olası bir “tahıl” ya da “tohum” anlamının şu belgeden dolayı mümkün olmayacağı yazmışlardır: *parhuenas* Zİ.DA ŠE “arpa unundan *parhuenas*” (KBo 13.248 I 18’). Ayrıca tanrıların içeceği olarak da metinlerde yer aldığına değinmişlerdir: KUB 15.34 I 11, VBoT 24 III 10, KBo 11.14 I 12 (“Güneş Tanrısının *parhuenas*-’sı”, Hantitaššu Ritüeli).¹⁹

öy. 6 ^{UDU}*i-ya-an-da[-aš*: (^{UDU}*iyant-* “koyun veya koyun türü” anlamındadır.²⁰ UDU “koyun”un yaygın kullanımı olan *iyant-* okunuşunun, UDU determinatifi olmaksızın da yazımına rastlanmaktadır.²¹

öy. 7 *galaktar/kallaktar/kalaktar/galattar* kelimesi, “teskin etme?, yatıştırma?, yatıştırıcı bir içki?, uyku verici bir madde?, teskin edici madde?, afyon”²² anlamlarını içermektedir. Tischler, “yatıştırma, yatıştırıcı madde (*parhuenas*- kurban maddesi ile birlikte anılır, tanrıları yatıştırmaya ve cezbetmeye yarar, muhtemelen bitkisel bir ürün)” açıklamalarına yer vermektedir.²³

Hurri etkisindeki Anniwiyani ritüelinde, tanrıların yatıştırılması için daha ziyade *kureššar* kumaşı kullanılır; diğer evokation ritüellerinde de tanrıların çekilip getirilmesinde kullanılır. Yeraltı tanrılarının çağrılmasında (KBo 17.96+17.95), yeryüzünün güneş tanrılarının cezbedilmesinde, sakinleştirici madde olarak sunulur; aynı şekilde ^{SIG}*kışri-* olarak geçen yün ürün de kullanılır. ^{SIG}*kışri-*, gece tanrısı ritüelinin bir versiyonunda da (KUB 32.133 öy. I 13) *kureššar* kumaşının yanında

hen-Vluyn 1974, s. 14 dip not 2.

¹⁸ Ünal, *Hittite-Türkçe Büyük Sözlük*, s. 132’de GÚ.TUR “küçük bir bezelye” anlamı bulunmaktadır.

¹⁹ Haas, Wilhelm, *a.g.e.*, s. 14, dip not 2.

²⁰ Bkz. Ünal, *Hittite El Sözlüğü*, s. 290 “koyun”; Ünal, *Hittite-Türkçe Büyük Sözlük*, s. 243.

²¹ Bkz. Johann Tischler, *Hethitisches Etymologisches Glossar*, Teil I, Innsbruck 1983, s. 345, 346; Hayri Ertem, *Boğazköy Metinlerine Göre Hittitler Devri Anadolu’sunun Faunası*, Ankara 1965, s. 80; Jaan Puhvel, *Hittite Etymological Dictionary*, Berlin-New York-Amsterdam 1984, s. 347 vd.

²² Krş. Ünal, *Hittite El Sözlüğü*, s. 299.

²³ Bkz. Tischler, *a.g.e.*, s. 463.

evokation için kullanılır. *kureššar* ile birlikte ritüel hazırlığında, tanrıyı cezbeden iki tipik ürün olarak VBoT 24 III 11-13'de, tanrının *galaktar* ve *parhuenas*'ı da yer alır.²⁴

Anadolu'da Hititlerden önce var oldukları bilinen Hurriler, M.Ö. 2. binyılda bugünkü Çukurova'ya denk gelen Kizzuwatna'yı, Hurri kültür nüfuzu altına sokmuşlardır. Hurrice-Hititçe çift dilli tabletler de, Hurrilerin Hitit kültür alanında ne denli etkin olduklarının bir göstergesidir. Hititlerin, Hurri bölgesine yaptığı askeri seferler sonucu Kizzuwatna, Hitit kralı I. Şuppiluliuma zamanında Hitit egemenliği altına girmiştir. Hurri kültüründen etkilenmenin başlangıcını, Eski Hitit dönemi krallarından I.Hattušili'nin Kuzey Suriye'ye yaptığı seferler oluşturmuştur. Böylece Kizzuwatna, Hurri dini, dili, edebiyatı ile Hurri kültür izlerini taşıyan bir bölge haline dönüşmüştür. Hitit dilinde, Hurrice teknik-ritüel terimler, dini ifadeler oldukça fazladır. Kizzuwatna'nın zaptedilmesiyle Hurri tanrıları kitle halinde başkent Hattuša'ya kadar geldiler.

Kizzuwatna, M.Ö. 2. binyılda Babil, Mitanni-Hurri, Batı Semitik ve Anadolu geleneklerinin bulunduğu kültürlerin transferinde öncülük eden bir bölge konumundaydı.

Kizzuwatna'ya özgü metin türlerinden olan evokation ritüelleri, kaybolup giden tanrıları veya düşmanlara ait olan tanrıları tekrar ülkeye getirip onların lütfuna ermeyi amaçlayan ayinlerdir. Söz konusu ayinlerde, bir şeylere kızan ve kaybolan tanrının aranıp bulunması, yatıştırılması ve geri getirilmesi için gösterilen çabalar konu edilmektedir. Evokation vasıtasıyla düşman kavimlere tanrıların himayesinden mahrum edildikleri imajı verilerek, onların morallerini bozma ve savaşma güçlerinin ve dirençlerinin ellerinden alınması hedeflenmiştir. Ayinlerin en önemli özelliği, tanrıların geçecekleri düşünülen yolları bol çeşitli leziz kurban malzemesiyle donatarak, tanrıları cezbetmeye çalışmaktır.²⁵

KUB 15.34'te yayımlanan, iyi korunmuş durumda bir evokation ritüelinde, büyü rahipleri, tanrıları sekiz yoldan, yerden ve gökten çekip getirmek istediklerinde temin ettiklerini şöyle sıralamaktadırlar:

KUB 15.34 I²⁶ (CTH 483.I.A, Evokation Ritüel)

²⁴ Bkz. Haas, Wilhelm *a.g.e.*, s. 12, 13, 14.

²⁵ Ahmet Ünal, K.Serdar Girginer, *Kilikya-Çukurova, İlk Çağlardan Osmanlılar Dönemine Kadar Kilikya'da Tarihi Coğrafya, Tarih ve Arkeoloji*, İstanbul 2007, s 154-156.

²⁶ Transkripsiyon ve tercüme için bkz. Haas, Wilhelm *a.g.e.*, s. 184, 185; tercüme için ayrıca bkz. Ünal, Girginer, *a.g.e.*, s. 157.

- 11 ... DINGIR^{MES}-aš pá-r-hu-e-na-aš hal-ki-ya-aš p[ár-h]u-e-na-aš ga-la-ak-tar
 12 ha-ra-a-na-aš pá-r-ta-u-wa-ar^{UDU}i-ya-an-ta-aš^S[IG]hu-ud-du-ul-li
 13 an-da iš-hi-ya-an ki-it-ta

Tercüme:

- 11 ..., tanrıların meyve suyu (*parhuena*-içeceği) (ve) arpadan *parhuena*-içeceği, keyif verici/yatıştırıcı *galaktar* içeceği,
 12-13 (üzerine) bir parça koyun yünü bağlanmış bir kartal tüyü(de) konmuş-tur.

VBoT 24'de (CTH 393.A, Tanrı LAMMA için Anniwiyani Ritüeli) *galaktar* kelimesinin yer aldığı satırlar şöyledir:

III²⁷

- 9 na-an NINDA-an i-ya-mi I GIŠBANŠUR I TUĞku-ri-eš-šar
 10 ga-la-ak-tar pá-r-hu-e-na-aš ŠA DINGIR^{LM}
 11 nam-ma A-NA UDU^{HLA}iš-tar-na pa-i-mi nu-kán ku-iš
 12^{UDU}i-ya-an-za IGI^[HI].A-wa^{DUTU}-i ne-an-za
 13 nu-uš-ši-kán^{SIG}hu-ut-tu-ul-li hu-u-ut-ti-ya-mi

Tercüme:

- 9 Ve onu bir ekmek haline getiririm. 1 masa, 1 *kueššar*-kumaşı,
 10 tanrının *galaktar* ve *parhuena*'sı (mevcuttur).
 11 Ayrıca koyun(sürüsü)ne giderim.
 12 Ve gözlerini güneşe çeviren bir koyunu (tutup)
 13 bir tutam yün yolarım.

²⁷ Transkripsiyon ve tercüme için bkz. Bawanypeck, *a.g.e.*, CTH 393 (2007 sqq.) ve Edgar H. Sturtevant, "A Hittite Tablet in the Yale Babylonian Collection", Transactions of the Amerikan Philological Association, c. 58 (1927), s. 12 vd.; 11-13. satırlar arasının transkripsiyon ve tercümesi için bkz. Haas, Wilhelm, *a.g.e.*, 14 d.not 3 ile; 13. satırın transkripsiyon ve tercüme için bkz. Jaan Puhvel, *Hittite Etymological Dictionary*, Berlin-New York-Amsterdam 1984, s. 347.

VBoT 24 III. sütununun 31-33. satırlarında da *galaktar* ve *parhuena-* yer almaktadır.²⁸

VBoT 24 III (CTH 393.A, Tanrı LAMMA için Anniwiyani Ritüeli)

31 ...*ga-la-ak-tar-ma pâr-hu-u-e-na-an*

32 ^{UDU}*i-ya-an-da-aš* ^{SIG}*hu-ud-du-ul-li-it*

33 *an-da iš-ha-a-i*

34 *na-an DUMUMUNUS šu-up-pî-iš-ša-ri pa-a-i*

Tercüme:

31-34... Fakat o, *galaktar* (ve) *parhuena-*'yı koyunun bir parça yünüyle sarar ve onu bakire kıza verir.

öy. 8 iš-hi-ya-an: *išhiya-/iškai-* “bağlamak, eklemek, düğümlemek, yükümlü kılmak, sorumlu tutmak” anlamına gelen filin partizipi (sıfat-fil/ortaç) olan *išhiyant-* Sg.Nom.-Akk.n. haldedir.²⁹

KUB 15.35+KBo 2.9 I (Ninive İstar'ı için ritüel, CTH 716.1.A) 7-10 ve 265-(308) 8-11 ile benzerlik göstermektedir.³⁰

7 [... ... *iš-hi-y*]*a-an*

8 [...]İ.DÜG.GA *te-pu la-hu-wa-i*

9 [... *an-da* (?) *h*]*u-u-la-li-ya-an-zi*

10 [... *a-pé-n*]*i-iš-ša-an ki-it-ta*

öy. 9 te-pu: *tepu-* kelimesi “az, az miktarda, sınırlı sayıda, küçük miktarda” anlamlarına gelmektedir.³¹ Kloekhorst, *tepu-* sıfatının, *tepnu-*“azal(t)mak, küçümsemek” fiilinden türetildiğine değinmektedir.³²

Kirliliğe karşı Kizzuwatnalı rahip Ammihatna ritüeli olan KBo 5.2 I'de *tepu-* şöyle belgelenmektedir:

²⁸ Transkripsiyon ve tercüme için bkz. Güterbock, Hoffner, *a.g.e.*, s. 149; Bawanypeck, *a.g.e.*, CTH 393 (2007 sqq.). Tischler, *a.g.e.*, s. 457'de, VBoT 24 III 31-33 arasının tercümesi şöyledir: "Fakat o, *iyant-*koyununun bir yün demeti yardımıyla *galaktar-*(maddesi) ve *parhuena-*'yı bağlar."

²⁹ Bkz. Ünal, *Hitiçe El Sözlüğü*, s. 270; Tischler, *a.g.e.*, s. 384-388; Alvin Kloekhorst, *Etymological Dictionary of the Hittite Inherited Lexicon*, Leiden Indo-European Etymological Dictionary Series, Vol. 5, Leiden-Boston 2008, s. 391-393.

³⁰ Transkripsiyon için bkz. Fuscagni, *a.g.e.*, CTH 716.1. (2009 sqq.).

³¹ Bkz. Ünal, *Hitiçe El Sözlüğü*, s. 713.

³² Bkz. Kloekhorst, *a.g.e.*, s. 869.

49³³ ... *nam-ma* İ.DÜG.GA

50 II^{DUG} *ha-ak-ku-un-na-uš da-a-i na-aš-ta* İD-i

51 *an-da te-pu za-aḫ-pa-nu-uz-zi*

Tercüme:

49, 50, 51: ... Bundan sonra o, ince yağ (konmuş) 2 *hakkunai*-kabını³⁴ alır ve nehrin içine biraz akıtır.

öy. 9 *la-a-hu-u-w[a-i?]*: *lahuwai-/lahuwai-/lahu-/lah-/lahhu-* fiili, “dökmek, akıtmak, sızdırmak, damlatmak” anlamındadır.³⁵ Tischler, kelimenin kökeninin, Sumerce *luh-* “temizlemek, yıkamak”³⁶ filini hatırlattığını belirtmektedir.

Kloekhorst, *lahu-* fiili için “to pour, to cast (objects from metal)” anlamlarına değinmektedir.³⁷

10 *hu-u-la-li-y[a-an-zi?]*: *hulaliya-* “çevresini sarmak, çevirmek, sarmak, dolamak” anlamlarına gelen Hititçe bir fiildir.³⁸

Bunun yanında Hititçe sözlüklerde aynı kökten türemiş kelimeler de yer almaktadır: *hulali-* “Wickel” (yumak, topak), ^{SI}*hulali-* “bağ, bant, sargı”, ^{GI}*hulali-* “öreke”.³⁹ Aynı zamanda ^{NA}*hulali-* “az değerli bir taş” olarak ^{NA}₄ “taş” determinatifiyle de belgelenmiştir.⁴⁰

KBo 39.8,⁴¹ Kummanni Maštigga Ritüeli (CTH 404.1.I.A) ay.III’de *hulali-* fiili şöyle belgelenmektedir:

³³ Transkripsiyon ve tercüme için bkz. Carruba, “Hethitisch *-(a)sta, apa* und die anderen ‘Ortsbezugs-partikeln’”, *Orientalia*, 33 (1964) s. 433.

³⁴ Strauß (ed.), *hethiter.net/*: CTH 471 (2008 sqq.)’de, *hakkunai-* “şişe” olarak tercüme edilmiştir: “Ferner nimmt er Feinöl, (und zwar) 2 Flaschen und träufelt etwas in den Fluss. ”

³⁵ Bkz. Ünal, *Hititçe El Sözlüğü*, s. 389; Tischler, *a.g.e.*, s. 3-8.

³⁶ Bkz. Tischler, *a.g.e.*, s. 8; Sümerce bu kelimenin Akadcası ve detayları için bkz. Nafiz Aydın, *Büyük Sümerce Sözlük*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları : 1095, Ankara 2013, s. 447.

³⁷ Kloekhorst, *a.g.e.*, s. 511.

³⁸ Bkz. Ünal, *Hititçe El Sözlüğü*, s. 225; Tischler, *a.g.e.*, s. 278.

³⁹ Tischler, *a.g.e.*, s. 277; Jaan Puhvel, *Hittite Etymological Dictionary*, Trends in Linguistics Documentation 1, Berlin-New York-Amsterdam 1984, s. 361.

⁴⁰ Ünal, *Hititçe El Sözlüğü*, s. 225.

⁴¹ Söz konusu satırların transkripsiyon ve tercümesi için bkz. Jared Miller, “Hittite Notes”, *Journal of Cuneiform Studies*, c. 54 (2002) s. 89; Alice Mouton, *hethiter.net/*:CTH404.1.I (2010sqq.). Tercüme için bkz. Esmâ Reyhan, “Eski Anadolu Kültüründe Büyü ve Büyücülük”, *Akademik Bakış*, c. 2/3 (2008), 239.

8 nu^{MUNUS}ŞU.GI *ha-ar-zi-ya-al-la-an da-a-i nu-uş-ši-kán*

9 SÍG ZA.GİN SÍG SA₃ *an-da hu-u-la-a-li-ya-az-zi na-an-kán*

Tercüme

8-9 Yaşlı kadın bir kertenkeleyi alır, onu mavi ve kırmızı yün ile bağlar ve onu

11 *ki-it-ta*[(-): *ki-* filinin “durmak, yer almış olmak, konmuş, yerinde olmak” anlamları vardır.⁴² *kitta*, filin şimdiki zaman 3. tekil halidir.

KUB 33.15(+) KBo 53.1 (+) KUB 33.21 (+) KBo 60.13 (Kraliçe Aşmunikal'in Fırtına Tanrısı, CTH 326)⁴³

ay.III

17' *ga-la-ak-tar ki-it-ta nu-uş-ši* [...]

18' *ga-la-an-ga-za e-eş pár-hu-e-n*[*a-aş* ...]

19' *na-a-aş-ši-pa an-da mu-ga-a-an-za* ʾeʾ-[*eş-du*] [...]

Tercüme

17' *galaktar* yerleştirilir ve ona [...]

18'-19' [karşı] sakinleştirici ol! *parhuena-* [yerleştirilir]. O (Fırtına Tanrısı), ona karşı yardıma çağrılmış olsun!

2. 266-(309) Envanter Nolu Tablet Parçası (CTH 787 Hurrice Kurban Listesi)

Tanımı: Kiremit renkli, tabletin orta kısmına ait bir parçadır. Önyüzünde, baş ve son kısımları kırık çivi yazılı satırlar ile paragraf çizgileri bulunmaktadır. Arkayüzün bir kısmı korunmuş olup yazısızdır. Arkayüz günümüzde hafif tıraşlanmış ve orta kısmında matkap ile delinerek yapılmış daire şeklinde küçük bir delik bulunmaktadır.

Tabletin içeriği, Hurrice terimlerin yer aldığı kurban listesidir.

⁴² Bkz. Ünal, *Hittite El Sözlüğü*, s.338; Tischler, *a.g.e.*, s. 568, 569.

⁴³ Transkripsiyon ve tercüme için bkz. Elisabeth Rieken et al., hethiter.net/:CTH 326 (2009sqq.); ay.III 17-19. satırlar arasının transkripsiyon ve tercümesi için bkz. H.Craig Melchert, "On Hittite *mūgā(i)-*", *Orientalia* 79/2 (2010), s. 210.

Ölçüleri: u.: 4,9 cm. g.: 6,2 cm. k.: 1,2 cm.

Transkripsiyon:

öy.

x+1 [A-NA ^DDa-ki-d]u²⁴⁴ I MUŞEN na-a-ši-ya a⁷[m-ba-aş-ši I UDU KI.MIN

2⁷ [^DGul-ša-aş ^{DM}]AH-aş⁴⁵ I MUŞEN na-a-ši-ya am[-ba-aş-ši I UDU KI. MIN

3⁷ [A-NA ^DIš-h]a⁴⁶-ra I MUŞEN na-a-ši-ya am-b[a-aş-ši I UDU KI.MIN

4⁷ [A-NA ^DAl-]la-a-ni I MUŞEN na-a-ši-ya am-ba[-aş-ši I UDU ke-el-di-ya-ma-aş-ši]⁴⁷

5⁷ [A-NA ^{DN}NI]N.GAL I MUŞEN na-a-ši-ya am-ba-aş-ši I U[DU KI.MIN⁴⁸

6⁷ [A-NA ^DIŠTA]R I MUŞEN na-a-ši-ya am-ba-aş-ši I UDU K[I.MIN⁴⁹

7⁷ [A-NA ^{DN}Ni-n]a-at-ta ^DKü-li-it-ta I MUŞEN n[a-a-ši-ya am-ba-aş-ši I UDU KI.MIN⁵⁰

⁴⁴ Tml. için bkz. KBo 27.191 öy. II 1. KBo 27.191 öy. II'nin transkripsiyonu için bkz. Bernd Janowski, Gernot Wilhelm, "Der Bock, der die Sünden hinausträgt. Zur Religionsgeschichte des Azazel-Ritus Lev 16,10.21f", in: B. Janowski-K. Koch, G. Wilhelm (Hg.), *Religionsgeschichtliche Beziehungen zwischen Kleinasien, Nordsyrien und dem alten Testament 2. und 1. Jahrtausend, Akten des Internationalen Symposium, Hamburg 17.-21. März 1990*, Fribourg 1993, s. 146; Volkert Haas, *Die hurritischen Ritualtermini in hethitischem Kontext*, Corpus der hurritischen Sprachdenkmäler 1/9, Roma 1998, s. 58. Silvin Košak, hethiter.net/betkonk (v.1.98)'de, KBo 27.191 ile KUB 41.31'in join önerisinin, KBo 27'de Inhaltsübersicht s. V'de H. Otten tarafından belirtildiğini yazmaktadır. Ancak Ağustos 2017'de Anadolu Medeniyetleri Müzesinde her iki tableti karşılaştırdığımızda, tabletlerin yazım şekillerinin farklı olduğu, bu yüzden join olamayacakları ve farklı tabletlere ait oldukları tespit edilmiştir. KUB 41.31'in transkripsiyonu için bkz. Haas, *Die hurritischen Ritualtermini* s. 63 (Nr. 23).

⁴⁵ Tml. için bkz. KBo 27.191 öy. II 3.

⁴⁶ Tml. için bkz. KBo 27.191 öy. II 5. 266-(309) öy. x+1-3' ile KBo 27.191 öy. II 1-5. satırlar paraleldir.

⁴⁷ KBo 27.191 öy. II 6. satır ile duplikattır.

⁴⁸ KBo 27.191 öy. II 7. satır ile duplikattır.

⁴⁹ KBo 27.191 öy. II 8. satır ile duplikattır.

⁵⁰ KBo 27.191 öy. II 9. satır ile paraleldir; KBo 27.191 öy. II 9. satırdan sonra paragraf çizgisi bulunmamaktadır.

- 8' [-m]a-aš-ma-aš I MUŠEN KI.MIN [
-
- 9' [A-NA ^DD]am-ki-na I MUŠEN na-a-ši-ya am-ba[-aš-ši I UDU KI.MIN⁵¹
-
- 10' [A-NA ^DÉ-A ^DDam-ke-en-na I MUŠEN n]a-a-ši-ya am-ba-aš-ši I U[DU
KI.MIN⁵²
-
- 11' [A-NA ^D I MUŠEN n]a-a-ši-ya a[m-ba-aš-ši I UDU KI.MIN
-

Tercüme:

- x+1 [Tanrıça Dakidu için] %01 kuş, naši-ve yTM[akma kurbanı (ambašši), 1 koyun, aynı şekilde.
-
- 2' [Kader Tanrıça]ları [için] 1 kuş, naši-ve yak[ma kurbanı (ambašši), 1 koyun, aynı şekilde.
-
- 3' [Tanrıça Iš]hara [için] 1 kuş, naši-ve yak[ma kurbanı (ambašši), 1 koyun, aynı şekilde.
-
- 4' [Tanrıça All]ani [için] 1 kuş, naši-ve yak[ma kurbanı (ambašši) ve ona selamet için 1 koyun].
-
- 5' [Tanrıça NIN].GAL [için] 1 kuş, naši-ve yakma kurbanı (ambašši), 1 ko[yun, aynı şekilde.
-
- 6' [Tanrıça IŠTA]R [için] 1 kuş, naši-ve yakma kurbanı (ambašši), 1 koyun, a[ynı şekilde.
-
- 7' [Tanrıça Nin]atta (ve) Kulitta [için] 1 kuş, n[aši-ve yakma kurbanı (ambašši), 1 koyun, aynı şekilde.
-

⁵¹ KBo 27.191 öy. II 12. satır ile duplikattır. KBo 27.191 öy. II 12. satırdan sonrası kırılır.

⁵² KBo 27.191 öy. II 11. satır ile duplikattır.

- 8' [...]x 1 kuş, aynı şekilde
-
- 9' [Tanrıça D]amkina [için] 1 kuş, *naši*-ve yak[ma kurbanı (*ambašši*), 1 koyun, aynı şekilde.
-
- 10' [Su Tanrısı-Tanrıça Damkenna (çifti) için 1 kuş, *n]aši*- ve yakma kurbanı (*ambašši*), 1 k[oyun, aynı şekilde.
-
- 11' [Tanrı/Tanrıça ... için] 1 kuş, *na]ši*- ve y[akma kurbanı (*ambašši*), 1 koyun, aynı şekilde.

Açıklamalar:

Bu kurban metinleri, Hurri Tanrıları için kuş kurbanının yanında, yakma kurbanı (*ambašši*), koyun, selamet (*keldi*-) ve *naši*- terimlerini içerir.⁵³

266-(309) nolu metin ya bir bayram tasvirinin ya da kurban listelerinin bir bölümüne aittir. Hurri Tanrılarının selameti (*keldi*-) için, kuş kurbanının yanısıra koyun da yer almaktadır.

Yeri geldikçe dipnotlarda da belirtildiği üzere, 266-(309) öy. x+1-3' KBo 27.191 öy. II 1-5 paralel; 266-(309) öy. 4' KBo 27.191 öy. II 6 duplikat; 266-(309) öy. 5' KBo 27.191 öy. II 7 duplikat; 266-(309) öy. 6' KBo 27.191 öy. II 8 duplikat; 266-(309) öy. 7' KBo 27.191 öy. II 9 paralel; 266-(309) öy. 9' KBo 27.191 öy. II 12 ve 266-(309) öy. 10' KBo 27.191 öy. II 11 duplikattır. KBo 27.191 nolu metin Hurrice kurban listesidir (CTH 787). Her iki tabletin transkripsiyonlarında görüldüğü üzere, tanrı sıralaması da aynıdır (Sadece 266-(309) öy. 9. satırdaki ^D*Dam-ki-na*'dan sonra 10. satırda ^D*Dam-ke-en-na* yer almaktadır; KBo 27.191 öy. II 11-12. satırlarda ilk önce ^D*Dam-ke-en-na*, daha sonra ^D*Dam-ki-na* bulunmaktadır).

KBo 27.191 öy. II⁵⁴ (CTH 787 Hurrice kurban listesi)

1 A-NA ^D*Da-ki-du* I MUŠEN *na-a-ši-ya* [

⁵³ Haas, Wilhelm, *a.g.e.*, s. 247.

⁵⁴ KBo 27.191 öy. II'nin transkripsiyonu için bkz. Haas, *Die hurritischen Ritualtermini*, s. 58. Koşak, *het-hiter.net/:hetkonk(v.1.98)*'de, KUB 41.31 ile join önerisinin, KBo 27'de Inhaltsübersicht s. V'de H.Otten tarafından belirtildiğini yazmaktadır. Ancak Ağustos 2017'de Anadolu Medeniyetleri Müzesinde her iki tableti karşılaştırdığımızda, tabletlerin yazım şekillerinin farklı olduğu, bu yüzden join olamayacakları ve farklı tabletlere ait oldukları tespit edilmiştir.

- 2 *ke-el-di-ya-ya-aš-ši hu-wa-al-zi-[ya*

- 3 ^DGul-ša-aš ^DMAH^{HLA}-aš I MUŠEN *na-a-ši-ya [am-ba-aš]-š[i-ma]*
4 *ke-el-di-ya-ya-aš-ma-aš hu-u-wa-al-zi-ya [*

- 5 *A-N[A] ^rDİš-ha^r-a-ra I MUŠEN na-a-ši-ya am-ba-aš-ši I UDU KI.MIN*

- 6 *[A-NA ^DAl-la-a]-ni I MUŠEN na-a-ši-ya am-ba-aš-ši I UDU ke-el-di-ya-
m[a-aš-ši]*

- 7 *A-NA ^DNIN.GAL I MUŠE]N na-a-ši-ya am-ba-aš-ši I UDU KI.MIN [*

- 8 *[A-NA ^DIŠTAR I MUŠE]N na-a-ši-ya am-ba-aš-ši-ma I UDU KI.MIN []*

- 9 *[A-NA ^DNi-n]a-^rat^r-ta ^DKu-li-it-ta I MUŠEN na-a-ši-ya am-ba-aš-ši-m[a]*
10 *[ke-el-d]i-ya-aš-ma-aš hu-wa-al-zi-ya [*

- 11 *[A-NA] ^rDÉ^r.A ^DDam-ke-en-na I MUŠEN na-a-ši-ya am-ba-[aš-ši I UDU
KI.MIN*

- 12 *[A-NA ^DDam-ki-na I MUŠEN n]a-^ra-š^r-ya am-ba-aš-š[i*

Kuş kurbanı, Kizzuwatna kültüründe çeşitli vesilelerle bulunur. Kuşlar, tanrılara sunulan yemek olarak, özellikle bayram ritüellerinde, ekmek ya da içki gibi diğer kurbanların yanında sunulur. Bir kuşun kurban türü genellikle, yakma ya da kanının sunulması şeklindedir. Kurbanın bu çeşidi, arınma ve evokation ritüellerinde ortaya çıkar. Temizlik ve evokation arasında bir ilişki vardır. Bu ilişki şöyle anlaşılabilir, bir tanrının kızgınlığının sonucu olarak tanrının kaybolduğu düşünüldüğü için, evokation bir arınma içerir; tanrının kızgınlığı, öfkesi, kini, Telipinu mitosundaki ifadeye göre majik bir kirliliktir ve bundan tanrı arındırılmalıdır. Evokation tanrının cezbedilmesini sağlar.⁵⁵

⁵⁵ Haas, Wilhelm, *a.ge.*, s. 50.

Hurricce kurban listesi içeren (CTH 787) KBo 39.186(+)/35.243+39.188 sağ sütun 2'-6'. satırlar ile 266-(309) nolu tabletin x+1-11' satırlar arasında benzerlikler bulunmaktadır.

KBo 39.186(+)/35.243+39.188 sağ sütun⁵⁶

x+1 (=3')	xx[] 𐎠 I UDU 𐎠 KI.MIN I UDU
2' (=4')	A-NA DINGIR ^{MEŠ} A-𐎠 B𐎠 [na-a-ši-ya a] m-ba-aš-ši-ma-aš-ma-aš I UDU KI.MIN I UD[U]
3' (=5')	A-NA DINGIR ^{MEŠ} MUNUS ^{MEŠ} II MUŠEN	na-a-𐎠 šī-𐎠 y[a am-b] a-aš- ši-ma-aš-ma-aš I UDU KI.MIN I UDU []
4' (=6')	A-NA 𐎠 Ti-ya-pa-an-ti I MUŠ[EN	na-a-ši-y] a 𐎠 am-ba-𐎠 aš-ši {silinti} I UDU KI.MIN I UDU []

(h)išuwa bayramına ait KUB 32.128+KUB 32.99 I 28, 29. satırlarındaki tanrı adı ile sunulan kurban maddelerinin, 266-(309) nolu metnin 4'. satırında yer alanlarla benzerlik gösterdiği görülmektedir.

KUB 32.128+KUB 32.99 I⁵⁷

- 26 nu A-NA 𐎠 Iš-ha-ra ma-ah-ha-an MUŠEN am-ba-aš-ši
27 MÁŠ.GAL-ya ke-el-di-ya ši-pa-an-te-er
28 A-NA 𐎠 Al-la-a-ni am-ba-aš-ši I MUŠEN I UDU-ya
29 ke-el-di-ya QA-TAM-MA ši-pa-an-da-an-zi

266-(309) nolu tabletin x+1-11'. satırları ile Hurricce kurban listesi içeren (CTH 787) KBo 14.143 öy. I x+1-15' ve (CTH 787.1) KBo 2.18 öy. 9'-23'. satırlar arasında da benzerlik bulunmaktadır.⁵⁸

⁵⁶ Transkripsiyon için bkz. Haas, *Die hurritischen Ritualtermini*, s. 59 (Nr. 21); Detlev Groddek, *Hethitische Texte in Transkription KBo 39*, *Dresdner Beiträge zur Hethitologie* 11, Dresden 2004, s. 238.

⁵⁷ Transkripsiyon ve tercüme için bkz. Ali Dinçol, "Die fünfte Tafel des Išuwast-Festes", *Revue Hittite et Asiatique* 27/84-85, (1969), s. 28, 34; Gernot Wilhelm, "Zum eblaitischen Gott Kura", *Vicino Oriente* 8 (1992), s. 26.

⁵⁸ Her iki metnin transkripsiyonu için bkz. Haas, *Die hurritischen Ritualtermini*, s. 66 (Nr. 24), 60-61 (Nr. 22).

266-(309) nolu metindeki kelimelerle ilgili açıklamalara aşağıda değinilmiştir:

x+1, 2', 3', 4', 5', 6', 7', 9', 10', 11' am-ba-aš-ši- *ambašši* için Haas-Wilhelm, "bir (yakma) kurban terimi" ibaresine değinmişlerdir.⁵⁹ Ünal, *ambašši* için, "yakma kurbanı, tütsüleme, duman ağacı; bir kült nesnesi ve ayın adı (^{SISKU-}*Rambašši*)" anlamlarına yer vermiştir.⁶⁰ Hurrice olan *ambašši* kelimesinin kökeni, *am=b*"yakmak" fiilinden gelmektedir ve "Brandopfer" (yakma kurban) şeklinde literatürde yer almaktadır.⁶¹ Laroche, *ambašši* için "Lieu ou objet cultuel, très souwent joint à *keldi* (Kiz.)" ibaresine yer vermiştir.⁶² Salvini-Wegner, şöyle bahsetmektedirler: "*ambašši* Brandopfer(platz) (Ableitung zu am- 2. "verbrennen"), *ambašši*=a (Essiv -a): *am-ba-ša*".⁶³

Hititçe arınma ritüellerinde kuşlar veya kuzular ve oğlaklar, Tanrıların *keldi*'si için sunulur. Ritüel talimatlarında, *keldi*'nin yanında sayısız Hurrice ritüel terimler görülür, bunların arasında bulunan itkalzi ritüel serisinde, Hurrice form *az(z) ushi*'deki *azashum* da uğursuzluk terimleri arasında sıklıkla rastlanır. Genç Hitit ritüelleri ve Alalah'tan Yarım-Lim kralının yemin etme ritüeli, yaklaşık 200 yıl ortak bir geleneksellik içinde bulunmuştur. Kuzey Suriye bölgesinden ritüel uygulamalarının kaynağı, bu ritüel eylemle bağlantılı olan yakma kurbanlarını da akla getiriyor: Yakma kurbanları, Suriye'de yaklaşık 3. binyılda belgelenmektedir. Ebla takviminde altıncı ay şubat olmalıydı ve yakma kurbanı ayı olarak kabul edilirdi. İkinci bin yılın ortasından beri yakma kurbanı, kuzey Suriye'de ve Anadolu'da, *am=b*- "yakmak" fiilinden türemiş olan *ambašši* Hurrice terimiyle adlandırılır. Bu terim, hem kurban törenini hem de kurban yerini niteler. *ambašši*-yakma kurbanlarıyla *keldi*- terimi bu bağlamda bağlantılıdır.⁶⁴

(*h*)*ištuwa*- bayram ritüelinde, İshara için *ambašši*-yakma kurbanı olarak bir keçi söz konusudur.⁶⁵

⁵⁹ Haas, Wilhelm, *a.g.e.*, s. 267.

⁶⁰ Ünal, *Hititçe-Türkçe Büyük Sözlük*, s. 60.

⁶¹ Bkz. Haas, *Die hurritischen Ritualtermini*, s. 210.

⁶² Emmanuel Laroche, *Glossaire de la Langue Hourrite*, Paris 1980, s. 46.

⁶³ Mirjo, Salvini, Ilse, Wegner, *Die Texte aus Boğazköy, Die mythologischen Texte, Corpus der hurritischen Sprachdenkmäler*, I. Abteilung, Band 6, Roma 2004, s. 168.

⁶⁴ Haas, *Die hurritischen Ritualtermini*, s. 2, 3. *ambašši* ve *keldi*- kurban terimlerinin geçtiği metin yerleri ve daha geniş bilgi için bkz. Daniel Schwemer, "Das alttestamentliche Doppelritual 'Izet wšlmym im Horizont der hurritischen Opfertermini *ambašši* und *keldi*'", *Studies on the Civilisation and Culture of Nuzi and the Hurrians*, c. 7 (1995), s. 81-116.

⁶⁵ Krş. Volkert Haas, *Geschichte der hethitischen Religion*, Handbuch der Orientalistik, Erste Abteilung, der

x+1, 2', 3', 4', 5', 6', 7', 9', 10', 11' na-a-ši-: *naši-* için Haas-Wilhelm, KBo 14.143 I'de kurban listesinde (transkripsiyon için bkz. aşağıya) belgelendiğinden bahsetmektedirler;⁶⁶ Ünal, "Hurrice kurban terimi" şeklinde açıklamada bulunmuştur.⁶⁷ Haas, "Herrschaftsbegriff ?" anlamını vermiştir.⁶⁸ Güterbock-Hoffner, "Hurr. offering term" açıklamasını yapmışlardır.⁶⁹

KBo 14.143 I⁷⁰ (CTH 787 Hurrice kurban listesi), *naši-* şöyle belgelenmektedir:

2' A-NA^DXXX I MUŠEN n[a-a-ši-ya am-ba-aš-ši-ma

3' A-NA^DUTU I MUŠEN na-a-ši-y[a am-ba-aš-ši-ma

4' A-NA^DLAMMA I MUŠEN na-a-ši-ya a[m-ba-aš-ši-ma

Görüldüğü üzere KBo 14.143 I'de, 2'. satırda Tanrı SĠN için, 3'. satırda Güneş Tanrısı için ve 4'. satırda da, Tanrı LAMMA için *naši-* ve *ambašši* sunulmaktadır.

x+1, 2', 3', 4', 5', 6', 7', 9', 10', 11' UDU: Koyun anlamında Sümerce bir kelimedir.⁷¹ Kuşların yakma kurbanı ritüelinde bazen de koyun ve kuzular yer alır. Kullanılan terimler, ritüelin çeşidine bağlıdır ve ilgili ritüel eylemin arzu edilen amacı doğrultusundadır. Bu ritüellerin amacı, tanrıları çağırmak, kirliliğin uzaklaştırılması, ya da uğursuz bir durumdan kurtulma ve temiz durumun geri gelmesidir; yani normale dönmedir.⁷²

2' [D Gul-ša-aš DM]AH-aš: DINGIR.MAH.MEŠ/HIA ile GUL-š tanrıçaları genellikle beraber belgelenirler. GUL-š-tanrıçaları, etimolojik olarak "ya-

Nahe und Mitlere Osten, fünfzehnter Band, Leiden-New York-Köln 1994, s. 404; KBo 15.7 (Esatzritual) öy. 10'da *amsin* şeklinde, *ambašsin*'in kısaltılmışı olarak belgelenmiştir.

⁶⁶ Haas, Wilhelm, *a.g.e.*, s. 91.

⁶⁷ Ünal, *Hittite-Türkçe Büyük Sözlük*, s. 369.

⁶⁸ Haas, *Die hurritischen Ritualtermini*, s. 234.

⁶⁹ Hans G.Güterbock, Harry A. Hoffner, *The Hittite Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago*, L/N, Chicago 1989, s. 401.

⁷⁰ Transkripsiyon için bkz. Haas, Wilhelm *a.g.e.*, s. 91, 248.

⁷¹ KBo 12-33 arasında belgelenen UDU "koyun"un belgelendiği metin yerleri ve daha fazla açıklama için bkz. Rukiye Akdoğan, "Boğazköy Metinlerinde Geçen Bazı Hayvan İsimleri II", *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1992 Yılığın*, Ankara 1993, s. 75-80.

⁷² Bkz. Haas, *Die hurritischen Ritualtermini*, s. 1.

zıcılar, (kader-)belirleyiciler” anlamındadır ve bu iki tanrıçayı Hurri tanrıça çifti Hutena-Hutellura ve Hatti-Hitit İşduštaya ve Papaya ile karşılaştırmak mümkündür.⁷³ DINGIR.MAH, “kudretli tanrıça”⁷⁴ anlamına gelmektedir.

4³ *Ḫal-l]a-a-ni*: Hurrice isim olan Allani, *allai* “sahibe” ve *-ni* artikelden meydana gelir. Hitit devlet panteonunda (Tanrılar topluluğu), Allani ve İşhara çifti Orta İmparatorluk zamanından beri belgelenir. Allani “yerin sahibesi” olarak yeraltı Tanrıçasıdır.⁷⁵ Allani’nin Hititçe eşiti *taknaš* ^{PUTU} “Yerin Güneş Tanrıçası”dır ve *šalliš waštaiš* metinlerinde adı hep bu şekilde yazılmaktadır.⁷⁶

4³ [*ke-el-di-ya-ma-aš-šī*]: *keldi-/kelti-* kelimesinin anlamları şunlardır: “sağlık, selamet; pankreas”.⁷⁷ Kelimenin kökü Hurrice *kel-* “memnun olmak, iyi olmak” kelimesinden gelmektedir.⁷⁸ *ambašši* kurbanı, genellikle *keldi*-selamet kurbanıyla birlikte belgelenen Hurrice bir terimdir ve *zuzumagi*, *šabli* “yıl” vb. diğer Hurrice kavramlarla bağlantılıdır. (*hišuwu*-Bayram ritüelinde, *keldi*-selamet kurbanı, 1 keçi, *iduri(š)*-çöreği, peynir, arpa püresi, zeytinyağ ve şaraptan oluşmaktadır.⁷⁹

Yakma kurbanı ilgili Haas’ın görüşleri şöyledir: Ebla takviminde altıncı ay, şubattır ve yakma kurbanı ayı olarak anılır. İkinci bin yılın ortasından beri, kuzey Suriye ve Anadolu’da yakma kurbanı *ambašši* terimi (*am-* “yakmak” filinden

⁷³ Bkz. Yasemin Arkan, “Hitit Dininin Tarihi Gelişimi ve Hitit Panteonu”, *Yaşar Coşkun’a Saygı Yazıları, Dokuz Eylül Üniversitesi Kafkasya&OrtaAsya Arkeoloji Araştırmaları Merkezi*, İzmir 2017, s.62; G. Franz-Szabó, “Muttergöttin. A. II. in Anatolien”, *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie*, Band 8, 1/2 Lieferung, Berlin-New York 1993, s. 518; Piotr Taracha, “Anatolian Hannahanna and Mesopotamian DINGIR.MAH”, *Gs Neu StBoT* 52 (2010), s. 301-310.

⁷⁴ Bkz. Haas, *Geschichte der hethitischen Religion*, s.433.

⁷⁵ Bkz. Haas, *Geschichte der hethitischen Religion*, s.405; Yasemin Arkan, “Hitit Dualarında Geçen Bazı Tanrı Adları”, *III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri (Çorum 16-22 Eylül 1996)*, Ankara 1998, s. 49; ayrıca Serbest Bırakma Şarkısında (CTH 789) Tanrıça Allani’nin geçtiği satırların tercümesi ve açıklamalar için bkz. Kurtuluş Kıymet, “Hitit Mitolojisinde Tanrıların Yer Altına İnişi”, *Folklor/Edebiyat*, cilt 20, sayı 77(2014), s. 28, 29.

⁷⁶ Bkz. Arkan, Tanrı Adları, s. 46; F. Sevinç Erbaşı, *Hititlerde Öteki Kurban ve Büyü, Cenaze ve Diğer Ritüeller*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2013, s. 221. Tanrıça Allani’nin belgendiği metin yerleri ve kaynakça için bkz. Ben H.L. van Gessel, *Onomasticon of the Hittite Pantheon, Handbuch der Orientalistik, Der Nahe und Mittlere Osten, Part 1*, Leiden-New York-Köln 1998, s.17-20; Ilse Wegner, *Die Texte aus Boğazköy, Hurritische Opferlisten aus hethitischen Festbeschreibungen*, Corpus der hurritischen Sprachdenkmäler, I. Abteilung, Band 3-3, Teil III: Glossar, Roma 2004, s.216.

⁷⁷ Krş. Ünal, *Hititçe El Sözlüğü*, s. 335.

⁷⁸ Bkz. Haas, *Die hurritischen Ritualtermini*, s. 227; Mirjo Salvini, Ilse Wegner, *Die Texte aus Boğazköy, Die mythologischen Texte*, Corpus der hurritischen Sprachdenkmäler, I. Abteilung, Band 6, Roma 2004, s. 174’de şu bilgiler yer almaktadır: “*keldi*- Wohl, Heil, *keld(i)=a* (Essiv): *ki-el-ta*”. *keldi-*’nin, metinlerde belgelenen halleri için bkz. Wegner, *a.g.e.*, s. 34; Emmanuel Laroche, *Glossaire de la Langue Hourrite*, Paris 1980, s. 141-142.

⁷⁹ Haas, *Geschichte der hethitischen Religion*, s. 664, 665.

meydana gelen) ile tanımlanır. *ambašši*, hem kurban terimini hem de kurban yerini niteler.

Yakma kurbanı, kurbanın özel bir çeşididir, ilk olarak kuzey Suriye ve güney Anadolu ya da Hurri-Luwi bölgesi ritüellerinde karşımıza çıkar. Fakat Zippalanda da rastlanır: “Zippalanda’nın Fırtına Tanrısı için boğa ve koç kesilir ve Hattuša usûlüne göre (o) yakılır.”

Hitit kültüründe, genellikle günahattan arındırmaya hizmet eden *ambašši*-yakma kurbanı, en erken II. Murşili zamanından beri belgelenmektedir. Konuyla ilgili kehanet sorularından sonra Murşili, Manuz(z)i Fırtına Tanrısının ve Kumman-ni’nin Fırtına Tanrısının her bir vekil kurbanına, yakma kurban olarak, çift sığır ve kuş figürünü sunar.⁸⁰

Yakma kurbanı, genellikle şehir ya da yerleşim yeri dışında gerçekleştirilirdi: Rahip Ammihatna ritüelinde, bir *ambašši* kurbanı nehir kenarında yapılır. Nini-ve’nin Ša(w)oška’sının kızgınlığının nedeni hakkındaki bir fal sorusu, büyük kapıya bir köpeğin koştuğu ve *ambašši* yakma yerlerine ulaştığı kaydı vardır. Tanrıça buna kızdığı için köpek öldürülür.⁸¹

Kapsamlı Hurri-Hitit *ambašši* kurban listelerinde ((h)išuwa- bayram ritüeli), kuşlar, kuzular, koyunlar, keçiler ve sığırlar alışılmış yakma kurbanları olarak sunulur. Bu hayvanlar öldürülür ve genellikle hamur işleriyle birlikte ateşe atılır.⁸²

5’ D¹NIN.JGAL: Kuzey Suriye ve güney Anadolu kültüründe, 15. yy.’dan beri Umbu-NIN.GAL ya da Ummu-Nikkal/Nikkalu ay çiftine rastlanır. Nikkal adı, Sümer Tanrıçası NIN.GAL’in (büyük sahibe) isim formunun Hurrileştirilmiş halidir. Tanrıça NIN.GAL, Ebla panteonunda yeni Sümer zamanından beri Mari ve Sippar’da yer alır. Sümer geleneğinde, Ay Tanrısı S¹N’in hanımı ve Güneş Tanrısının annesidir. Bu Sümer geleneği, Hitit rahip sınıfı sorumluluğunu üstlenir.⁸³

6’ D¹IŠTAJR: “Göğün kraliçesi” Sümerce Inanna, Akadca Istar, Hurricesi Ša(w)oška’dır.⁸⁴ Aşk ve savaş Tanrıçasıdır⁸⁵ ve Teşup’un kız kardeşidir.

⁸⁰ Haas, *Geschichte der hethitischen Religion*, s. 661.

⁸¹ Haas, *Geschichte der hethitischen Religion*, s. 662.

⁸² Haas, *Geschichte der hethitischen Religion*, s. 663.

⁸³ Bkz. Haas, *Geschichte der hethitischen Religion*, s. 375; NIN.GAL’in belgelendiği metin yerleri ve kaynak-ça için bkz. van Gessel, *a.g.e.*, s. 737-740; Wegner, *a.g.e.*, s. 248.

⁸⁴ Haas, *Geschichte der hethitischen Religion*, s. 316.

⁸⁵ Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Erbaşı, *a.g.e.*, s. 141-143.

7' ^DNi-n]a-at-ta ^DKu-li-it-ta :^DKu-li-(it/id)-da/ta, Ninatta, Hurri-Hitit tanrılar topluluğundaki Anadolu tanrıçalarıdır, sürekli iki Tanrıçanın eşliğinde Anadolu'nun İstar'ı: Şauşga ile birlikte belgenirler. Sıra daima Ninatta-Kulitta şeklindedir. Her iki ismin etimolojisi hala bilinmemektedir. Kulitta'nın, Anadolu kökenli olması ihtimal dahilindedir. Kulitta ismini andıran, *Ku-li-e-it*, *Ku-li-a-it* şeklinde şahıs ismi, Elam'dan ^m*Ku-li-it-ta-na şahıs* ismi ve ^{HUR.SAG}*Ku-li-it-ha-wa* şeklinde dağ adları mevcuttur. Hitit devlet antlaşmalarının yemin tanrıları listesinde şimdiye kadarki en eski belge olarak, I. Şuppuliuma ile Hukkana⁸⁶ ve Nuhaşşeli Tette arasında yapılan antlaşmalarda görülür. Genellikle III. Hattuşili/IV. Tuthalya zamanına ait, büyü ve (bayram)ritüelleri ile Hurrice tanrı ve kurban listelerinde, Hurrice-Hititçe (bayram)ritüellerinde belgenmektedir. Ninatta ve Kulitta'nın kutsallığı, sadece Anadolu ile sınırlı değildir. Her iki tanrıça, Ugarit ve Asur'da da ortaya çıkmaktadırlar.⁸⁷

9' ^DD]am-ki-na: Damgalnunna'nın diğer bir adı Damkianna, kısaltılmışı Damkina'dır. Damgalnunna, Enki'nin (Ea) hanımıdır. Akadca anlamı *şarrat apsi* "apsü'nün kraliçesi"dir. Muhtemelen "Gattin Erde des Himmels" anlamındadır.⁸⁸ ^D*Dam-ke-en-na*, ^D*Dam-ki-in-na*, ^D*Dam-ki-na*, ^D*Dam-gi-na* gibi yazım şekilleri mevcuttur.

10' ^DÉ-A: Eski Mezopotamya'da Su Tanrısı (daha çok tatlı su) Enki (Akadcası *Ea*), aynı zamanda da akıl, bilgelik ve büyü tanrısıdır.⁸⁹ Yeraltı suyu Tanrısı olarak da anılmaktadır.⁹⁰

3. 269 Envanter Nolu Tablet Parçası

Tanımı: Kiremit renkli, tabletin orta kısmına ait bir parçadır. Önyüzünde baş ve son kısımları kırık çivi yazılı satırlar ile paragraf çizgileri bulunmaktadır. Önyüzde oldukça fazla dökülme vardır. Arkayüzün bir kısmı korunmuş olup yazısızdır. Arkayüz günümüzde hafif traşlanmış ve orta kısmında matkap ile delinerek yapılmış daire şeklinde küçük bir delik bulunmaktadır. Tabletın korunan

⁸⁶ Hukkana ile I. Şuppuliuma arasında yapılan antlaşma için bkz. Rukiye Akdoğan, "Huqqana Antlaşması (A Nüshası) Transkripsiyon ve Tercümesi", *Höyük*, Sayı 4 (2011), s. 13.

⁸⁷ G. Franz-Szabó, "Kulitta, Ninatta, und.", *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie*, Band 6, Berlin-New York 1980-1983, s. 303-304. Tanrıça Kulitta'nın belgelendiği metin yerleri ve kaynakça için bkz. van Gessel, *a.g.e.*, s. 244-249; Wegner, *a.g.e.*, s. 225-226. Tanrıça Ninatta'nın belgelendiği metin yerleri ve kaynakça için bkz. van Gessel, *a.g.e.*, s. 335-339; Wegner, *a.g.e.*, s. 229-230.

⁸⁸ Daha fazla bilgi için bkz. Erich Ebeling, "Damgalnunna", *Reallexikon der Assyriologie*, Band 2, Berlin-Leipzig 1938, s. 105-106. Tanrıça Damkina'nın belgelendiği metin yerleri ve kaynakça için bkz. van Gessel, *a.g.e.*, s. 437-439; Wegner, *a.g.e.*, s. 235.

⁸⁹ Erbaşı, *a.g.e.*, s. 287.

⁹⁰ Krş. Haas, *Geschichte der hethitischen Religion*, s. 127.

satırlarında baş veya son kısmı kırık olan kelimeler tabletin Hattice olduğunu göstermektedir.⁹¹

Ölçüleri: u.: 6,6 cm. g: 5,6 cm. k.: 1,8 cm.

Transkripsiyon:

öy.

x+1] [

2' -]x-x-x[]x[

3']x[k]a-a-aš-tu-wa-a[

4']x-a-aš te-me-e[m-ma

5' -]x [

6'] II [

7' (-)]eš-ka-ah-z[i-iš

8' -]un [

9']x-aš-tu-ú[-

Açıklamalar:

3']x [k]a-a-aš-tu-wa-a[: KBo 25.120 8', 9' ka-a-aš-tu-wa-re-e-et şeklinde bir kelime yer almaktadır.⁹² Ancak 269 nolu tabletin 3'. satırdaki kelimenin sonunda - "a"dan sonra, "-re-" için baş kısmının görünmesi gereken kırık olmayan yazısız bir alan yer almasına karşın, "-re-" işaretine ait bir iz olmadığı görülmektedir.

4']x-a-aš te-me-e[m-ma: "te-me-em-ma" kelimesi KUB 17.28 II 30'da belgelenmiştir.⁹³

7' (-)]eš-ka-ah-z[i-iš : Soysal 2004: 739'da, KBo 23.103 I 13 (-)ta-ka-ah-zi-iš şeklinde yer alan kelimeye göre tamamlama yapılmıştır.

⁹¹ Kırık olan kelimelerin tamamlanmasında yardımcı olan Dr. O.Soyal'a teşekkür ederim.

⁹² Krş. Soysal, *a.g.e.*, s. 537.

⁹³ "te-me-em-ma" kelimesi KUB 17.28 II 30'da belgelenmiştir, bkz. Oğuz Soysal, *Hattischer Wortschatz in hethitischer Textüberlieferung*, Handbuch der Orientalistik, Abt.1, Bd. 74, Leiden-Boston 2004, s. 787.

KAYNAKLAR

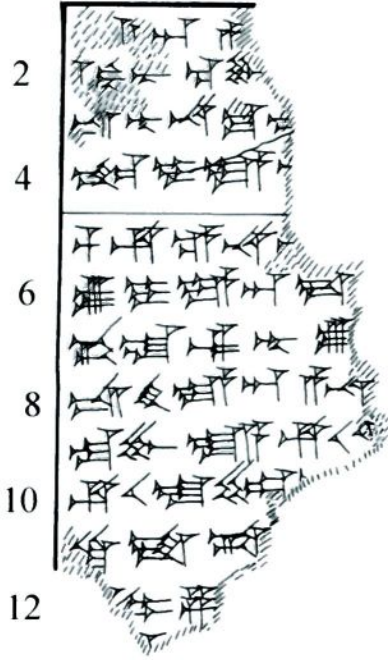
- Akdoğan, Rukiye, “Boğazköy Metinlerinde Geçen Bazı Hayvan İsimleri II”, *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1992 Yılıhği*, Ankara 1993, s. 71-86.
- _____, “Huqqana Antlaşması (A Nüşhası) Transkripsiyon ve Tercümesi”, *Höyük*, Sayı 4, Ankara 2011, s. 1-73.
- Ankan, Yasemin, “Hitit Dualarında Geçen Bazı Tanrı Adları”, *III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri (Çorum 16-22 Eylül 1996)*, Ankara 1998, s. 45-51.
- _____, “Hitit Dininin Tarihi Gelişimi ve Hitit Panteonu”, *Yaşar Coşkuna Saygı Yazıları, Dokuz Eylül Üniversitesi Kafkasya&Orta Asya Arkeoloji Araştırmaları Merkezi*, İzmir 2017, s. 41-72.
- Aydın, Nafiz, *Büyük Sümerce Sözlük*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2013.
- Bawanypeck, Daliah, *hethiter.net/*: CTH 393 (2007 sqq.)
- Black, Jeremy, George, Andrew, Postgate, Nicholas, *A Concise Dictionary of Akkadian*, SANTAG Arbeiten und Untersuchungen zur Keilschriftkunde Band 5, Wiesbaden 2000.
- Carruba, Onofrio, “Hethitisch *-(a)sta, apa* und die anderen ‘Ortsbezugspartikeln’”, *Orientalia* 33 (1964), s. 405-436.
- Dinçol, Ali, “Die fünfte Tafel des İşuwas-Festes”, *Revue Hittite et Asiatique* 27/84-85 (1969), s. 25-40.
- Ebeling, Erich, “Damgalnunna”, *Reallexikon der Assyriologie*, Band 2, Berlin-Leipzig 1938, s.105-106.
- Erbaşı, Fatma S., *Hititlerde Öteki Kurban ve Büyü, Cenaze ve Diğer Ritüeller*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2013.
- Ertem, Hayri, *Boğazköy Metinlerine Göre Hititler Devri Anadolu’sunun Faunası*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, sayı 157, Ankara 1965.
- Franzt-Szabó, G., “Kulitta, Ninatta, und.”, *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie*, Band 6, Berlin-New York 1980-1983, s. 303-304.
- Franzt-Szabó, G., “Muttergöttin. A. II. in Anatolien”, *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie*, Band 8, 1/2 Lieferung, Berlin-New York 1993, s. 516-519.

- Fuscagni, Francesco, hethiter.net/: CTH 716.1 (2009sqq.).
- van Gessel, Ben H.L., *Onomasticon of the Hittite Pantheon, Handbuch der Orientalistik, Der Nahe und Mittlere Osten, Part 1, Leiden-New York-Köln 1998.*
- Groddek, Detlev, *Hethitische Texte in Transkription KBo 39, Dresdner Beiträge zur Hethitologie 11, Dresden 2004.*
- Güterbock, Hans G., Hoffner, Harry A., *The Hittite Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago, L/N, Chicago 1989.*
- Güterbock, Hans G., Hoffner, Harry A., *The Hittite Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago, P, P/3, Chicago 1997.*
- Haas, Volkert., Wilhelm, Gernot, *Hurritische und luwische Riten aus Kizzuwatna, Hurritologische Studien I, Alter Orient und Altes Testament Sonderreihe, Veröffentlichungen zur Kultur und Geschichte des alten Orients, K.Bergerhof, M.Dietrich, O.Lortez (Hg.), Neukirchen-Vluyn 1974.*
- Haas, Volkert, *Geschichte der hethitischen Religion, Handbuch der Orientalistik, Erste Abteilung, der Nahe und Mittlere Osten, fünfzehnter Band, Leiden-New York-Köln 1994.*
- Haas, Volkert, *Die hurritischen Ritualtermini in hethitischem Kontext, Corpus der hurritischen Sprachdenkmäler 1/9, Roma 1998.*
- Janowski, Bernd, Wilhelm, Gernot, “Der Bock, der die Sünden hinausträgt. Zur Religionsgeschichte des Azazel-Ritus Lev 16,10.21f”, in: B. Janowski-K.Koch, G.Wilhelm (Hg.), *Religionsgeschichtliche Beziehungen zwischen Kleinasien, Nordsyrien und dem alten Testament 2. und 1. Jahrtausend, Akten des Internationalen Symposium, Hamburg 17.-21. März 1990, Friebourg 1993, s. 109-169.*
- Kıymet, Kurtuluş, “Hitit Mitolojisinde Tanrıların Yer Altına İnişi”, *Folklor/Edebiyat*, cilt 20, sayı 77 (2014), s. 21-34.
- Kloekhorst, Alvin, *Etymological Dictionary of the Hittite Inherited Lexicon, Leiden Indo-European Etymological Dictionary Series, Vol. 5, Leiden-Boston 2008.*
- Laroche, Emmanuel, *Glossaire de la Langue Hourrite, Paris 1980.*
- Melchert, H.Craig, “On Hittite *mūgā(i)-*”, *Orientalia 79, Fasc. 2 (2010), s. 207-215.*
- Miller, Jared, “Hittite Notes”, *Journal of Cuneiform Studies 54 (2002), s. 87-92.*
- Mouton, Alice, hethiter.net/:CTH404.1.I (2010sqq.).
- Neu, Erich, *Interpretation der hethitischen Mediopassiven Verbalformen, Studien zu den Boğazköy-Texten 5, Wiesbaden 1968.*

- Puhvel, Jaan, *Hittite Etymological Dictionary*, Trends in Linguistics Documentation 1, Berlin-New York-Amsterdam 1984.
- Reyhan, Esmâ, “Eski Anadolu Kültüründe Büyü ve Büyücülük”, *Akademik Bakış*, c. 2, sayı 3, (2008), s. 227-242.
- Rieken, Elisabeth, et al., hethiter.net/:CTH 326 (2009sqq.).
- Salvini, Mirjo, Wegner, Ilse, *Die Texte aus Boğazköy, Die mythologischen Texte, Corpus der hurritischen Sprachdenkmäler*, I. Abteilung, Band 6, Roma, 2004.
- Schwemer, Daniel, “Das alttestamentliche Doppelritual ‘*lwt wšlmym*’ im Horizont der hurritischen Opfertermini *ambašši* und *keldi*”, *Studies on the Civilisation and Culture of Nuzi and the Hurrians-7* (1995), s. 81-116.
- Soysal, Oğuz, *Hattischer Wortschatz in hethitischer Textüberlieferung*, Handbuch der Orientalistik, Abt. 1, Bd. 74, Leiden-Boston 2004.
- Strauß, Rita, hethiter.net/: CTH 471 (2008 sqq.)
- Sturtevant, Edgar H, “A Hittite Tablet in the Yale Babylonian Collection”, *Transactions of the Amerikan Philological Association* 58 (1927), s. 5-31.
- Taracha, Piotr, “Anatolian Hannahanna and Mesopotamian DINGIR.MAH”, *Investigationes Anatolicae, Gedenkschrift für Erich Neu*, Studien zu den Boğazköy-Texten 52 (2010), s. 301-310.
- Tischler, Johann, *Hethitisches Etymologisches Glossar*, Teil I, Innsbruck 1983.
- Ünal, Ahmet, *Hitiçe Çok Dilli El Sözlüğü*, Vol. I A-M, Vol II N-Z, Philologia Sprachwissenschaftliche Forschungsergebnisse, Band 108.1, 2, Hamburg 2007.
- Ünal, Ahmet, Girginer, Serdar, *Kilikya-Çukurova, İlk Çağlardan Osmanlılar Dönemine Kadar Kilikya’da Tarihi Coğrafya, Tarih ve Arkeoloji*, İstanbul 2007.
- Ünal, Ahmet, *Hitiçe-Türkçe Türkçe-Hitiçe Büyük Sözlük, Hattice, Hurrice, Hieroglif Luwicesi, Çivi Yazısı Luwicesi ve Palaca Sözcük Listeleriyle Birlikte*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2016.
- Wegner, Ilse, *Die Texte aus Boğazköy, Hurritische Opferlisten aus hethitischen Festbeschreibungen*, Corpus der hurritischen Sprachdenkmäler, I. Abteilung, Band 3-3, Teil III: Glossar, Roma 2004.
- Wilhelm, Gernot, “Zum eblaitischen Gott Kura”, *Vicino Oriente* 8 (1992), s. 23-31.

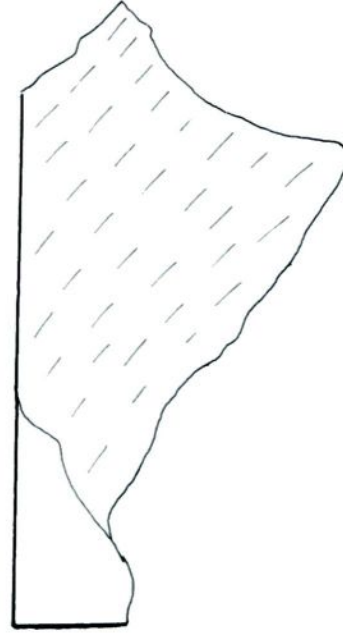
265-(308)

Önyüz

265-(308)

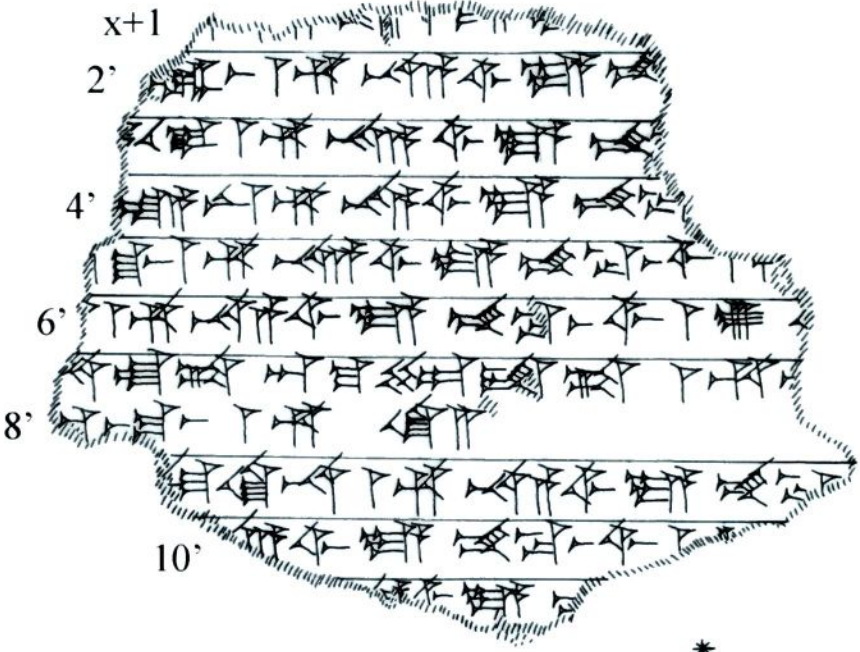
Arkayüz

Çizim 1) 265-(308)

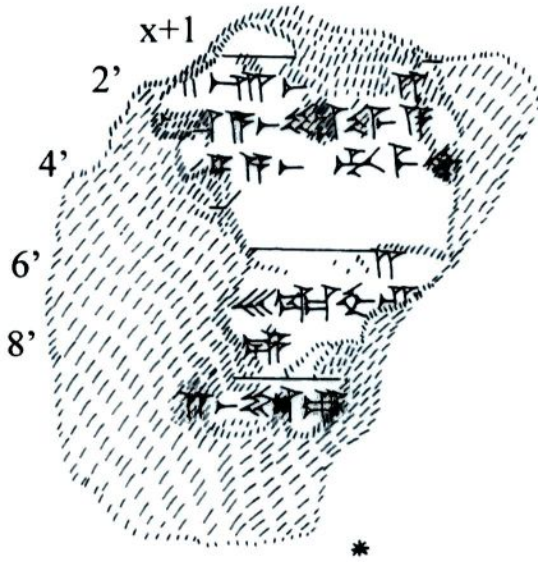
266-(309)

Önyüz

Çizim 2) 266-(309)

Önyüz 269

Çizim 3) 269

Önyüz Arkayüz

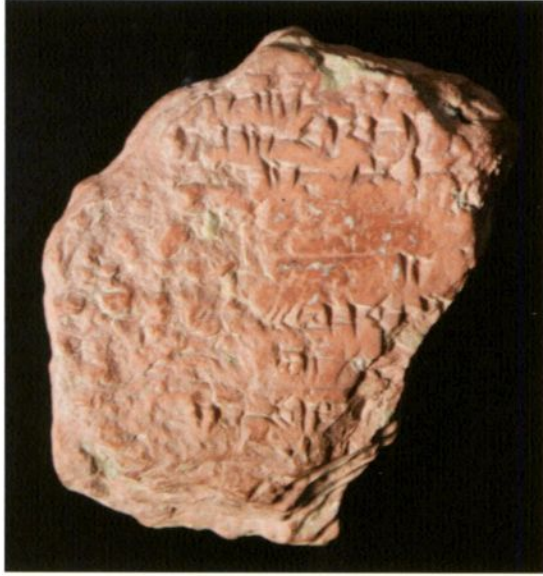
Resim 1) 265-(308)

Önyüz

Arkayüz

Önyüz

Arkayüz

KEBAN PROJESİ: AĞIN-KALAYCIK HÖYÜĞÜ KURTARMA KAZISININ YENİDEN DEĞERLENDİRİLMESİ

NİLGÜN COŞKUN*

Giriş

Keban Projesi kapsamında, 1968-1970 yılları arasında, Elazığ'ın Ağın İlçesi'nde yer alan Kalaycık Höyüğü'nde Prof. Dr. Ümit Serdaroğlu başkanlığında kazılar yapılmıştır (Lev.1)¹. Keban Baraj Gölü dolmadan önce, Ağın'ın kuş uçuşu yaklaşık 8 km. kuzeydoğusunda bulunan höyük, Fırat'ın kollarından olan Karasu'nun doğu kıyısında yer almaktaydı. Yaklaşık 260 metre uzunluğunda ve 180 metre genişliğindeki höyüğün zirvesi, eteklerinden geçen Karasu nehri kıyısından 60-65 metre yükseklikteydi² ki bu yüksekliğin yaklaşık yarısı nehrin getirdiği taşıma ile oluşmuştu. Konglomera tabanın altı ise Ağın bölgesinin tümü gibi kalker kayalıklardan oluşmaktaydı³.

Höyükte, I. tabaka İslami Dönem'e ait olup hemen altındaki II. ve III. tabakalar Bizans yerleşimidir. III. tabakadan sonra bir boşluk vardır ve IV. tabaka M.Ö. I. binyıla tarihlendirilmiştir. V. tabakada Tunç Çağı çanak çömlekleri karışık

* Dr. Öğr. Üyesi, Mustafa Kemal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Hatay/TÜRKİYE, nilguncoskun@yahoo.com

¹ Prof. Dr. Ümit Serdaroğlu'nu saygı ve rahmetle anmayı bir borç bilirim. Başta kendisi olmak üzere tüm kazı ekibinin zor koşullarda ve titizlikle yaptığı çalışmalarını şükranla anıyorum. Keban Kurtarma Kazıları Kapsamında yürütülmüş olan Hoşriik Mevki, Kalecikler, Kalaycık ve Kilise Yazısı kazılarının çanak çömlek malzemesinin çalışılması iznini veren Elazığ Müze Müdürlüğü'ne ve Arkeolog Bülent Demir'e teşekkürlerimi sunarım. Çalışmamız, 16483 numaralı "Ağın, Kilise Yazısı, Kalaycık ve Kalecikler Kazılarının Çanak Çömlek Buluntularının Belgeleme Çalışmaları" başlığı ile Mustafa Kemal Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinatörlüğüne desteklenmiştir.

² Ümit Serdaroğlu, "1969 Ağın ve Kalaycık Kazıları", *Türk Arkeoloji Dergisi*, XVII-2, Ankara, 1969, s. 186.

³ Ümit Serdaroğlu, "1968 Ağın ve Kalaycık Kazıları Ön Raporu", *1968 Yaz Çalışmaları, Metin*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri I-Yayın: I, Ankara, 1970, s. 31; Ali Yaramancı, "Keban Projesi Jeofizik Araştırmaları Ön Raporu", *1968 Yaz Çalışmaları*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri I-Yayın: I, Ankara, 1970, s. 15.

halde bulunmuştur⁴, taban ise Erken Tunç Çağı'na tarihlendirilmiştir⁵. Kalkolitik Dönem, höyükte mimari bir tabaka olarak belirlenememiş olsa da bu döneme tarihlenen çanak çömlekler bulunmuştur. Kalaycık Höyüğü'nde Kalkolitik Dönem'den İslami Dönem'e kadar aralıksız yerleşim tespit edilmiştir⁶.

Höyüğün güneydoğusundaki kazılar sırasında ağır bir yangınla tahrip edilmiş Orta Tunç Çağı'na tarihlenen bir döşeme bulunmuştur. Yine aynı alanda, Bizans tabakasının altında, güneydoğuda yükselen ana kaya üzerine oturmuş Geç Tunç Çağı tabakası ortaya çıkarılmıştır⁷.

Her ne kadar höyükte Demir ve Tunç Çağı mimarisi ile ilgili buluntular yok denecek kadar azsa da höyüğün en üst tabakasında olduğu gibi taş temelli ve kerpiç duvarlı oldukları önerilmiştir⁸.

Kalaycık Höyüğü'nün 500 metre kadar batısındaki Hereser Mevki olarak adlandırılan alanda, Hellenistik Dönem'e tarihlenen mezarlar bulunmuştur; ancak Kalaycık Höyüğü'nde Hellenistik Dönem'in varlığı tespit edilememiştir⁹.

Kalaycık Höyüğü'nde yapılan kazılar sonucunda ele geçen malzeme, tıpkı Ağın Hoşrik Mevki, Kalecikler Höyüğü ve Kilise Yazısı kazılarında olduğu gibi, Keban Barajı Projesi'nin bitişiyile, yıllık raporlar dışında yayınlanmadan Elazığ Müzesi depolarında kalmıştır. Bugün Elazığ Arkeoloji Müzesi Etütlük Eser Deposu'nda bulunan çanak çömlekler üzerine, buluntu merkezi, çalışma yılı, açması ve derinliği yazılmıştır. Ağın kazılarının Kalkolitik Dönem'den Demir Çağ'a kadar olan çanak çömleklerinin belgelenip değerlendirilmesi çalışmalarının Elazığ Müzesi'nde gerçekleştirilen kısmı iki sezon sürmüş olup, 2017 yılı itibariyle tamamlanmıştır. Tüm malzemenin yayına hazırlık çalışmaları halen devam etmektedir. Aşağıdaki satırlarda bu malzeme grubu hakkında ön-rapor niteliğinde tanıtım ve değerlendirmelerde bulunulmuştur. Erken Tunç Çağı'ndan Orta Demir Çağ'a

⁴ Ümit Serdaroglu, "1969 Ağın ve Kalaycık Kazıları", *Türk Arkeoloji Dergisi*, XVII-2, Ankara, 1969, s. 188.

⁵ Ümit Serdaroglu, "1968 Ağın ve Kalaycık Kazıları Ön Raporu", *1968 Yaz Çalışmaları, Metin*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri I-Yayın: I, Ankara, 1970, s. 32-34

⁶ Ümit Serdaroglu, "Recent Archaeological Research in Turkey, Ağın and Kalaycık 1968-70", *Anatolian Studies*, 21, 1971, s. 48.

⁷ Ümit Serdaroglu, "Ağın ve Kalaycık Kazıları, 1970", *Keban Projesi 1970 Çalışmaları*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri I-No: 3, Ankara, 1972, s. 9.

⁸ Ümit Serdaroglu, "1969 Ağın ve Kalaycık Kazıları", *Türk Arkeoloji Dergisi*, XVII-2, Ankara, 1969, s. 188.

⁹ Ümit Serdaroglu, "Ağın ve Kalaycık Kazıları, 1970", *Keban Projesi 1970 Çalışmaları*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri I-No: 3, Ankara, 1972, s. 14.

kadar tüm dönemlerin mal gruplarını temsil edecek biçimde çanak çömlekler kullanılmıştır.

Kalaycık Höyüğü Çanak Çömlek Buluntuları

Erken Tunç Çağı: Bu döneme ait çanak çömlekler içinde farklı mal gruplarına ait örnekler vardır.

Karaz Malları (Lev. 2-5: 1-4): Bu mal grubu içindeki çanak çömlekler, Erken Tunç Çağı boyunca Kafkaslardan Doğu Akdeniz'in güney kıyılarına kadar çok geniş bir coğrafyaya yayılan topluluklarca kullanılmıştır¹⁰. Bu durum Yukarı Fırat Havzası için de geçerlidir. Havzaya Erken Transkafkasyalı toplulukların gelişiyle çanak çömlek kültürlerinde keskin değişiklikler olur. Yerleşimlerin sayısında belirgin bir artış yaşanmıştır, kazısı yapılan yerleşimlerin neredeyse tamamında güçlü Erken Tunç Çağ tabakaları vardır. Bu topluluklarla doğrudan ilişkili olan Karaz türü çanak çömlekler çalıştığımız malzeme içinde de sayıca en fazla olanlardır. Yukarı Fırat Havzası'nda, Arslantepe'de VII. tabakadan¹¹ itibaren bu tür çanak çömlekler görülmeye başlanır¹².

İncelediğimiz seramiklerin, kremden kahveye ve kiremite değişen hamur renkleri vardır. İnceden kabaya değişen boyutlarda kum ve çoğu zaman da bitki katkılı olup elde yapılmışlardır. Bu mal grubunun en belirgin özelliği pişirilme esnasında bilinçli olarak yapılan renk farklılıklarıdır¹³. İçi ya da dışı siyah görümlü, çift renkli Karaz kapları (Lev. 2-4) ile beraber Kalaycık kazılarında kiremit astarlı bir örnek (Lev. 5:1) ile iyi veya orta derecede fırınlanmış, içi ve dışı aynı renkte kiremit-kahve mallar da bulunmuştur (Fig. 5: 2-4). Açık tüm örneklerde vardır ancak kalitesi farklıdır. Bu mal grubuna ait örneklerin benzerleri tüm Yukarı Fırat Havzası'ndaki kazı ve yüzey araştırmalarında bulunmuştur¹⁴.

¹⁰ Catherine Marro, "Eastern Anatolia in The Early Bronze Age", (Eds. G.McMahon, S. Steadman), 2011, s. 292.

¹¹ Arslantepe VII radyokarbon verilerine göre M.Ö. 3750-3400 arasında tarihlendirilir. (Marcella Frangipane, "The Late Chalcolithic/EB I Sequence at Arslantepe. Chronological and cultural remarks from a frontier site", *Chronologies des pays du Caucase et de l'Euphrateaux IVe IIIe millénaires. From the Euphrates to the Caucasus: Actes du Colloqued'Istanbul*, 16-19 décembre 1998, 2000, s. 440.)

¹² Giulio Palumbi, G., "Red-Black Pottery: Eastern Anatolian and Transcaucasian Relationships Around Mid-Fourth Millenium B. C.", *Ancient Near Eastern Studies*, 40, 2003, s. 86, 101.

¹³ Kap dışının siyah, içinin kırmızı veya kahverengi oluşu, ışıklı tarafından Doğu Anadolu Bölgesi'nde yaygın ve erken bir unsur olarak nitelendirilmiştir (Mehmet Işıklı, "Erzurum Bölgesi'nde Karaz Kültürü'nün Başlangıcı Son Dönem Araştırmalarının Genel Bir Değerlendirmesi", *Doğudan Yükselen Işık Arkeoloji Yazıları*, (Eds. B. Can, M. Işıklı), İstanbul, 2007, s. 328.)

¹⁴ **Lev. 2: 1:** Tepecik Geç Kalkolitik-ETÇ I: Yalçın 2012: Fig. 47, 50, 55; Tülintepe: Russell 1980:

Kiremit-Kahve Mal (Lev. 5: 5, 6): Kahve tonlarında hamurları vardır ve hamurlarının renginde astarlıdırlar. Kaba kum, taşçık ve bitki katkılı kaplar orta derecede pişirilmiştir, ikisi de el yapımıdır. Form olarak *Plain Simple Ware* ile benzerlik gösterir ancak daha kaba hamurları ile yerel karakterlidirler. Yakın benzeri Atatürk Barajı alanında yapılan yüzey araştırmasında bulunmuştur¹⁵.

Elazığ Malatya Boyahları (Lev. 5: 7, 6, 7: 1-5): Kremden devetüyüne, açık kahverengiden açık yeşile değişen tonlarda hamurları vardır. Oldukça ince hamur-

Fig. 8: 268: 38; Elazığ Değirmen-tepe IV: Duru 1979: Lev. 25: 11; **Lev. 2: 2**: Tepecik ETÇ II: Yalçın 2012: Fig. 38; Malatya Değirmen-tepe: Esin 1987: Lev. 53: 1; Maltepe ETÇ: Özdoğan 1977: Lev. 64: 2; **Lev. 2: 3**: Tepecik ETÇ II: Yalçın 2012: Fig. 13; Elazığ Değirmen-tepe IV: Duru 1979: Lev. 25: 34; Lev. 26: 12; **Lev. 2: 4**: Tepecik Geç Kalkolitik-ETÇ I: Yalçın 2012: Fig. 121; Norşuntepe ETÇ I: Hauptmann 1982: Lev. 44: 3; **Lev. 2: 5**: Tepecik ETÇ II: Yalçın 2012: Fig. 13, Norşuntepe ETÇ I: Hauptmann 1972: Lev. 72: 4; Elazığ Değirmen-tepe IV: Duru 1979: Lev. 25: 8, 9; III: Duru 1979: Lev. 27: 11; II: Duru 1979: Lev. 29: 12; I: Duru 1979: Lev. 31: 21; **Lev. 2: 6**: Tepecik ETÇ I: Yalçın 2012: Fig. 68; Elazığ Değirmen-tepe III: Duru 1979: Lev. 27: 6; **Lev. 2: 7**: Elazığ Değirmen-tepe IV: Duru 1979: Lev. 26: 1; **Lev. 2: 8**: Tepecik ETÇ II: Yalçın 2012: Fig. 104; Elazığ Değirmen-tepe IV: Duru 1979: Lev. 25: 13; **Lev. 2: 9**: Tepecik ETÇ II: Yalçın 2012: Fig. 152; Elazığ Değirmen-tepe IV: Duru 1979: Lev. 25: 14; Norşuntepe ETÇ I: Hauptmann 1982: Lev. 45: 6; Karababa ETÇ: Özdoğan 1977: Lev. 64: 3; Sos Höyük ETÇ II: Sagona, Sagona 2000: Fig. 14:2; **Lev. 2: 10**: Tepecik ETÇ I: Yalçın 2012: Fig. 62; Elazığ Değirmen-tepe IV: Duru 1979: Lev. 25: 4; Norşuntepe ETÇ I: Hauptmann 1972: Lev. 72: 7; **Lev. 2: 11**: Tepecik ETÇ I: Yalçın 2012: Fig. 127; Elazığ Değirmen-tepe IV: Duru 1979: Lev. 25: 2, Lev. 26: 6; Norşuntepe ETÇ I: Hauptmann 1982: Lev. 45: 5; Hankendi: Russell 1980: Fig. 8: 281: 6; **Lev. 3: 1**: Tepecik Geç Kalkolitik-ETÇ I: Yalçın 2012: Fig. 212; Elazığ Değirmen-tepe IV: Duru 1979: Lev. 25: 35; Malatya Fethiye: Russell 1980: Fig. 8: 193: 13; **Lev. 3: 2**: Tepecik ETÇ II: Yalçın 2012: Fig. 281; **Lev. 3: 4**: Tepecik ETÇ I: Yalçın 2012: Fig. 280; Norşuntepe ETÇ IIIA: Hauptmann 1972: Lev. 75: 4; **Lev. 3: 5**: Malatya Karahöyük: Russell 1980: Fig. 8: 164: 9; Maltepe ETÇ: Özdoğan 1977: Lev. 64: 3; **Lev. 3: 6, 7**: Tepecik ETÇ IIIA: Yalçın 2012: Fig. 312; Elazığ Değirmen-tepe IV: Duru 1979: Lev. 25: 25; II: Duru 1979: Lev. 29: 21; **Lev. 3: 8**: Sivas Armutak: Russell 1980: Fig. 8: 159: 1; **Lev. 3: 10**: Tepecik ETÇ II: Yalçın 2012: Fig. 233; **Lev. 3: 11**: Tepecik ETÇ I-II: Yalçın 2012: Fig. 294; Elazığ Değirmen-tepe III: Duru 1979: Lev. 27: 28; **Lev. 3: 12**: Tepecik ETÇ IIIA: Yalçın 2012: Fig. 231; Norşuntepe ETÇ: Hauptmann 1982: Lev. 47: 3; **Lev. 4: 1**: Tepecik ETÇ IIIA: Yalçın 2012: Fig. 174; Elazığ Değirmen-tepe IV: Duru 1979: Lev. 25: 26; III: Duru 1979: Lev. 27: 17; II: Duru 1979: Lev. 29: 26; **Lev. 4: 2**: Elazığ Değirmen-tepe IV: Duru 1979: Lev. 25: 16, 32; II: Duru 1979: Lev. 29: 15; I: Duru 1979: Lev. 32: 3; Sos Höyük ETÇ II: Sagona, Sagona 2000: Fig. 11:4; **Lev. 4: 3**: Elazığ Değirmen-tepe III: Duru 1979: Lev. 27: 24; II: Duru 1979: Lev. 30: 2; I: Duru 1979: Lev. 32: 10; Norşuntepe ETÇ: Hauptmann 1982: Lev. 47: 2; **Lev. 4: 4**: Tepecik ETÇ IIIA: Yalçın 2012: Fig. 324; Norşuntepe ETÇ IIIA: Hauptmann 1972: Lev. 75: 5; Pulur IX: Koşay 1976: 310; **Lev. 4: 5, 6**: Elazığ Değirmen-tepe III: Duru 1979: Lev. 27: 32; II: Duru 1979: Lev. 30: 7; I: Duru 1979: Lev. 32: 22; **Lev. 4: 7**: Işıklı tarafından, zengin ve kalın kabartma bezemenin erken dönem için tipik olduğu, daha sonraki evrede, erken evrenin kalın ve gevşek görünümlü dokusunun yerini daha ince ve özenli karmaşık bir işçilik isteyen örneklerin aldığı önerilir (Mehmet Işıklı, "Erzurum Bölgesi'nde Karaz Kültürü'nün Başlangıcı Son Dönem Araştırmalarının Genel Bir Değerlendirmesi", *Doğudan Yükselen Işık Arkeoloji Yazıları*, (Eds. B. Can, M. Işıklı), İstanbul, 2007, s. 329). Elazığ Değirmen-tepe II: Duru 1979: Lev. 30: 10; **Lev. 5: 1**: Elazığ Değirmen-tepe IV: Duru 1979: Lev. 25: 21; **Lev. 5: 2**: Elazığ Değirmen-tepe III: Duru 1979: Lev. 27: 27; Malatya Horomhan: Russell 1980: Fig. 9: 167: 2; **Lev. 5: 3**: Malatya İnkinciler: Russell 1980: Fig. 9: 177: 4; **Lev. 5: 4**: Tepecik ETÇ II: Yalçın 2012: Fig. 299; Elazığ Kövenk: Russell 1980: Fig. 9: 273: 50.

¹⁵ **Lev. 5: 5**: Adıyaman Bozhöyük: Russell 1980: Fig. 13: 296: 32.

ludurlar. Orta veya iyi derecede pişirilmiştirlerdir. Tamamı açıktır, açkı kaliteleri farklıdır. Açık zemin üzerine koyu kahve, koyu yeşil ve koyu kiremit tonlarda bezeme yapılmıştır. Birbirini küçük farklılıklar dışında tekrar eden motifler arasında, ağız kenarında yatay bant (Lev. 5: 7), dalgalı bantlar (Lev. 6: 1), içi çizgilerden oluşan üçgen (Lev. 6: 4, 6-8), dalgalı hat altında içi çizgilerden oluşan üçgen (Lev. 6: 2, 3, 5, 9-12; 7:1-2, 4-5) bezemeleri vardır. İki örnekte üçgenlerin bir kısmının içi çizgilerle taranmış, birer üçgen ise tamamen boyanmıştır (Lev. 6: 2, 12). Bir parçada ise üçgenlerin içi tamamen boyanmıştır (Lev. 7: 3). Bu türde boyalılar Elazığ-Malatya Bölgesi'ne özgüdür ve Erken Tunç Çağı II'den itibaren görülmeye başlar¹⁶. Boyalı çanak çömlekler, Keban Projesi kurtarma kazılarında ETÇ tabakası olan birçok merkezde izlenir¹⁷.

Orta Tunç Çağı: Bu döneme ait çanak çömlekler arasında üç farklı mal grubu bulunmaktadır.

Devetüyü-Krem Mal (Lev. 7: 6-8): Devetüyü ve açık kahve renkte hamurlu ve hamurunun renginde astarlı örnekler orta kum katlıdır ve orta derecede pişirilmiştirlerdir. Biri açkısız (Lev. 7: 8), diğer ikisi açıktır. Her üç parça da çarkta biçimlendirilmiştir. Bu gruptaki örneklerin paralelleri Arslantepe bulunmaktadır¹⁸.

Gri Mal (Lev. 8: 1): Gri renkte hamurlu, hamurunun renginde astarlı bu kaide, orta kum katlıdır ve kötü pişirilmiştir. Parlak açıktır¹⁹ ve çarkta biçimlen-

¹⁶ Hauptmann, boya bezemeli bu kaplar üzerindeki bezemelerin Karaz tipi çanak çömlekler üzerine uygulanan motiflerden geliştiğini vurgular (Harald Hauptmann, "Norşuntepe Kazıları, 1974", *Keban Projesi 1974-1975 Çalışmaları*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri I-No: 7, Ankara, 1982, s. 26). ETÇ II'nin sonu ve ETÇ III'de ise boya bezemede daha karmaşık bir anlayış hakim olur (Refik Duru, *Keban Projesi Değirmen-tepe Kazısı 1973*, Ankara, 1979, s. 33, 34). Bölgedeki ETÇ boyalıları üzerine detaylı çalışma yapan Marro, erken dönem boyalıları A- D, geç dönem boyalıları ise E- H olarak gruplandırır (Catherine Marro, *La Culture du Haut-Euphrate au Bronze Ancien. Essai d'interprétation à partir de la céramique peinte de Keban (Turquie)*, İstanbul, 1997, s. 32, 33). Marro, M.Ö. 3. Binin ilk yarısında Yukarı Fırat Havzası'nda toplumsal hiyerarşinin görülmediğini, ETÇ II'den itibaren ortaya çıkan boyalı malların gelişen hiyerarşinin çanak çömlekler üzerindeki etkisi olduğunu ifade eder (Catherine Marro, "Eastern Anatolia in The Early Bronze Age", (Eds. G.McMahon, S. Steadman), 2011, s. 302).

¹⁷ **Lev. 6: 1:** Tepecik: Esin 1970: Lev. 20:3; Malatya Fethiye: Russell 1980: Fig. 12: 193: 28; **Lev. 6: 2-12, 7: 1, 2, 4, 5:** Tepecik: Esin 1970: Lev. 20:2; Korucu Tepe NII 7: Van Loon 1971: Fig. 43:a; Han İbrahim Şah V: Ertem 1972: Lev. 41: 3, 4; Norşuntepe ETÇ I: Hauptmann 1982: Lev. 50: 5; Elazığ Değirmen-tepe II: Duru 1979: Lev. 34: 10-13, 35: 1, 2; Pulur VIII: Koşay 1976 1: 18; Şemsiyetepete ETÇ II: Darga 1984: Lev. 6:e; İmamoğlu ETÇ I: Uzunoğlu 1988: Çiz.3; Köşkerbaba ETÇ III: Bilgi 1987: Fig. 130: A.148; Elazığ Kövenk: Russell 1980: Fig. 12: 273: 80; Malatya Karahöyük: Russell 1980: Fig. 12: 164: 61; **Lev. 7: 3:** Han İbrahim Şah IX: Ertem 1974: Lev. 63: 4.

¹⁸ **Lev. 7: 6:** Arslantepe V, Di Nocera 1998: Taf. 11: 2.

¹⁹ Norşuntepe ve İmamoğlu OTÇ Gri Mallarının parlak açıktı oldukları ve metalik kapları taklit etmiş olabilecekleri önerilmiştir (Harald Hauptmann, "Norşun Tepe Kazısı, 1971", *Keban Projesi 1971 Çalışmaları*,

dirilmiştir. En yakın paraleli Norşuntepe’de vardır²⁰.

Elazığ Malatya Boyahları (Lev. 8: 2, 3): İki parça da krem hamurlu ve hamurunun renginde astarlıdır. Oldukça ince hamurlu ve iyi pişirilmişlerdir. Bezemeler koyu kahve tonlarda yapılmıştır. Çizgilerle taranmış üçgen motifi ortasında daire (Lev. 8: 2) ve olasılıkla stilize bir insan figürü (Lev. 8: 3) bezeme olarak uygulanmıştır. Boyahların benzerlerine Yukarı Fırat Havzası’nda rastlanır²¹.

Geç Tunç Çağı: İki farklı mal grubuna ait örnekler vardır.

Kiremit-Kahve Mal (Lev. 8: 4-7, 9, 10): Kremden devetüyüne, kahveden kiremite değişen hamur renkleri vardır. Bir kısmı hamurunun renginde astarlanmışken bir kısmının yüzeyine herhangi bir işlem yapılmamıştır. Orta veya kaba ölçüde kum katkılı çanak çömleklerin bir bölümünde bitki katkı vardır. Açksız örneklerle birlikte büyük çoğunluğu hafif açkılı seri üretim mallardır²². Çoğu orta derecede pişirilmişlerdir. Tamamı çark yapımıdır. Yukarı Fırat Havzası, Hitit İmparatorluğu’nun merkez bölgesi ve yayılım alanlarında benzerleri vardır²³.

Kiremit Astarlı Mal (Lev. 11:1): Bu mal grubu bir çanak parçası ile temsil

Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri I-No: 4, Ankara, 1974, s. 77, Edibe Uzunoğlu, “Malatya-İmamoğlu Höyüğünde 1985 Yılı Kazı Çalışmaları”, *Kazı Sonuçları Toplantısı*, VIII, Ankara, 1987, s. 215).

²⁰ **Lev. 8: 1**: Norşuntepe OTÇ: Hauptmann 1972: Lev. 67: 6.

²¹ **Lev. 8: 2**: Arslantepe V, Di Nocera 1998: Taf. 32: 9, **Lev. 8: 3**: İmamoğlu IV: Uzunoğlu 1987: Res. 7.

²² Schoop, seri üretilen Hitit “*Drab*” mallarının, ilk kez Asur Ticaret Kolonileri Çağı’nda başladığını ve Hitit’in yıkılmasıyla son bulduğunu belirtir. Ayrıca yüzey işlemi uygulanmayan bu seri malların hemen her formun üretiminde olduğunu ifade eder. Hitit’in son dönemlerinde gri ve koyu yeşil malların ortaya çıkışın da üretimdeki bozulmayı işaret ettiği önerilir (Ulf-Dietrich Schoop, “Hittite Pottery: A Summery”, *Insights into Hittite History and Archaeology*, H. Genz, D. P. Mielke (Eds.), Peeters, 2011, s. 242).

²³ **Lev. 8: 4**: Norşuntepe: Korbel 1985: Taf. 1: 2391, 521; Tepecik: Esin 1971: Lev. 92: 1; Korucutepe: Umurtak 1996: Lev. 3: 5; Büyükkale IIIa: Fischer 1963: Taf. 119: 1040; **Lev. 8: 5, 6**: Norşuntepe: Korbel 1985: Taf. 27: 4581; Korucutepe: Umurtak 1996: Lev. 7: 2; Boğazköy Aşağı Şehir: Fischer 1963: Taf. 89: 776; **Lev. 8: 7**: Norşuntepe: Korbel 1985: Taf. 27: 1223; Büyükkale IVc: Fischer 1963: Taf. 98: 887; **Lev. 9: 1**: Norşuntepe: Korbel 1985: Taf. 4: 2843; **Lev. 9: 2**: Boğazköy Aşağı Şehir 4: Fischer 1963: Taf. 112: 981; **Lev. 9: 3**: Büyükkale IIIa: Fischer 1963: Taf. 119: 1039; Norşuntepe: Korbel 1985: Taf. 1: 4422; **Lev. 9: 4, 8**: Norşuntepe: Korbel 1985: Taf. 39: 2344; Korucutepe: Umurtak 1996: Lev. 20: 9; **Lev. 9: 5**: Norşuntepe: Korbel 1985: Taf. 46: 2445; **Lev. 9: 7**: Norşuntepe: Korbel 1985: Taf. 68: 1191; Korucutepe: Umurtak 1996: Lev. 22: 6; **Lev. 9: 9**: Norşuntepe: Korbel 1985: Taf. 24: 2162; Boğazköy Aşağı Şehir: Fischer 1963: Taf. 95: 860; **Lev. 10: 1**: Norşuntepe: Korbel 1985: Taf. 67: 2352; **Lev. 10: 2**: Norşuntepe: Korbel 1985: Taf. 24: 1712; **Lev. 10: 3**: Norşuntepe: Korbel 1985: Taf. 38: 1207; Tepecik: Esin 1970: Lev. 8: 2; **Lev. 10: 4**: Norşuntepe: Korbel 1985: Taf. 37: 3926; Kinet 15: Gates 2006: Fig. 9: 2; **Lev. 10: 5-8**: Norşuntepe: Korbel 1985: Taf. 15: 1404; Taf. 16: 2579; Taf. 50: 2497; **Lev. 10: 8**: Norşuntepe: Korbel 1985: Taf. 14: 2256; Korucutepe: Umurtak 1996: Lev. 28: 7; Büyükkale IIIa: Fischer 1963: Taf. 60: 546; ; **Lev. 10: 9**: Korucutepe: Umurtak 1996: Lev. 29: 5.

edilir. Açık kahve hamurlu ve kiremit astarlı parça orta kum katkılı ve orta pişirilmişti. Parlak ačkılıdır ve çark yapımıdır. Benzerleri Norşuntepe ve Yanarlar'da vardır²⁴.

Erken Demir Çağ (Lev. 11: 2, 3): Her iki çanak parçası da açık kahve tonlarında hamurlu ve kiremit astarlıdır²⁵. Orta kum katkılı ve orta derecede pişirilmiş örnekler ačkılı ve el yapımıdır. Benzerleri Yukarı Fırat Havzası ve Van Gölü Havzası'nda vardır²⁶.

Orta Demir Çağ (Lev. 11: 4): Bu dönem gri mala ait bir çanak parçası ile temsil edilir. Gri hamurlu ve hamurunun renginde astarlıdır. Orta kum katkılı ve kötü pişirilmiş parça, parlak ačkılı ve çark yapımıdır.

Değerlendirme-Sonuç

Yukarı Fırat Havzası'nda ilk sistemli yüzey araştırmaları 1967'de, kazılar ise hemen sonrasında 1968'de başlar. Bölgede daha önce gerçekleştirilen çalışmaların neredeyse tamamı Urartular'a yöneliktir. Keban Baraj Alanı kurtarma kazıları, suyun dolmasıyla 1975'te son bulur. Bu dönüşümsüz tahribat öncesinde uluslararası ekiplerce yapılan kazılar sonucunda bölge, Yakındoğu'nun görece en iyi tanınan arkeolojik istasyonlarından biri haline gelmiştir. Bu geniş alanın batısında bulunan Ağın, kuzeyde Kemaliye (Eğin) ile Erzincan Ovası'na, batıda da Arapkir yolu ile Malatya Ovası'na açılan önemli bir alandır. Karasu ile Murat nehirleri, Keban Barajı'nın yapımından önce Ağın'da birleşerek Fırat'ı oluşturuyorlardı. Keban Baraj Gölü'nün doğusundaki verimli Altınova Bölgesi, büyük boyutlu ve merkez karakterli höyükleri ile diğer alanlara göre daha çok arařtırılmıştır²⁷. Bununla birlikte bölgenin batıya açılan Ağın çevresinde daha sınırlı ölçüde çalışmalar yapılmıştır. Prof. Dr. Ümit Serdaroğlu tarafından yürütölmüş olan kazılara ait çanak çömlek malzemesinin değerlendirilme çabası da bu boşluğun doldurulmasına yöneliktir.

Yukarı Fırat Havzası Erken Kalkolitik Dönem'den itibaren yerleşimlere sahne olmuştur. Kalkolitik Dönem'de daha çok güneyli bağlantılar gösteren bereketli havzada, günümüzden çok da farklı olmayan biçimde tarımcı yerleşik ve aynı za-

²⁴ Lev. 11: 1: Norşuntepe: Korbel 1985: Taf. 1: 480; Yanarlar: Emre 1978: 106.

²⁵ Kiremit Astarlı Yıvli malların Van Gölü Havzası'nda *Bianili* türü malların öncüsü olduğu kabul edilmektedir (Sevin 2004: 380).

²⁶ Lev. 11: 2: Tepecik: Esin 1970: Lev. 7: 6; Karagündüz: Sevin 2004: Lev. VII:4; Van İt Kalesi: Marro, Özfirat 2004: Lev. XII:4 .

²⁷ Robert Whallon, Sönmez Kantman, "Keban Su Birikim Alanı Yüzey Araştırması", 1968 Yaz Çalışmaları, Metin, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri I-Yayın: I, 1970, s. 2.

manda hayvancılıkla geçinen toplulukların yaşadığı düşünülür.

Yukarı Fırat Havzası'nın sosyo-ekonomik yapısı, Erken Transkafkasyalı toplulukların gelişile büyük ölçüde değişmiş görünür. Erken Tunç Çağ boyunca kuzeydoğu Anadolu ile beraber Elazığ-Malatya bölgesi de tümüyle bu halkların etkisi altına girer ve güneyle bir önceki dönemde yoğun olan ilişkiler büyük ölçüde kesintiye uğrar. Kırsal karakterdeki yerleşim sayısındaki artış, nüfusun da yoğunlaştığının işaretidir. Erken Tunç Çağ içinde, Erken Transkafkasyalı topluluklara ait olan Karaz türü çanak çömlekler sayıca en fazla olanlardır (Lev. 2, 3, 4, 5: 1-4). Bu tür çanak çömleklerin gelişimi ile ilgili değişik öneriler vardır ve bunlar Erken Tunç Çağ'ında Kafkasya ve Doğu Anadolu Bölgesi'nin tamamında baskın olan mal grubudur²⁸. *Kiremit-Kahve Mallar* (Lev. 5: 5, 6), form olarak Erken Tunç Çağ'ının Elazığ-Malatya Bölgesi'ndeki diğer bir yaygın mal grubu olan *Plain Simple Ware* ile benzerdir ancak daha kaba hamurları ile yerel görünümündü. *Elazığ-Malatya Boyalıları* olarak adlandırılan çanak çömlekler ise (Lev. 5: 7, 6, 7: 1-5) Altınova Bölgesi'ne özgüdür ve Erken Tunç Çağ'ı II'den itibaren görülmeye başlar.

Orta Tunç Çağ'ında Arslantepe, Yukarı Fırat Havzası için önemli bir referans merkezdir. Çalıştığımız malzeme içinde *Kiremit-Kahve Mallar* (Lev. 7: 6-8), *Gri Mal* (Lev. 8: 1) ile *Elazığ-Malatya Boyalıları* (Lev. 8: 2, 3) vardır. Arslantepe'de Orta Tunç Çağ'ının iki evresi VA1 ve VA2 arasında kiremit astarlı ve siyah mallar, bej ve turuncu mallara doğru dönüşür. İnce bej mallarda geç evrede azalma eğilimi izlenir. Buna karşılık kahve mallar ve boyalılarda yükseliş vardır²⁹. Yukarı Fırat

²⁸ Bu mal grubunun Kalkolitik Dönem "koyu yüzlü açkılı mallar"ndan geliştiği önerildiği gibi (Ufuk Esin, "Tülin-tepe Kazısı, 1972", *Keban Projesi 1972 Çalışmaları*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri I-No: 5, Ankara, 1976, s. 127, Ufuk Esin, "Tepecik Kazısı, 1974", *Keban Projesi 1974-1975 Çalışmaları*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri I-No: 7, Ankara, 1982, s. 87, Antonio Sagona, Claudia Sagona, "Excavations at Sos Höyük, 1998 to 2000 Fifth Preliminary Report", *Ancient Near Eastern Studies*, XXXVII, 2000, s. 62), Orta Aras Vadisi'ndeki Ovçular'da bu çanak çömleklerin yerel örneklerden gelişmediği ifade edilmiştir (Catrine Marro, "Eastern Anatolia in The Early Bronze Age", (Eds. G.McMahon, S. Steadman), *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia*, 2011, s. 295). Erzurum Karaz kazı malzemesi içinde Işıklı tarafından Karaz I olarak adlandırılan ve ETÇ'nin en erken evresine ait örnekler Işıklı tarafından M.Ö. 3500-3300 arasına yerleştirilir. Işıklı, Erzurum Bölgesi'nde Karaz kültürünün "biçimlenme süreci"nin Geç Kalkolitik ve hemen sonrasındaki ETÇ'İ kapsadığını ve M.Ö. 3500-3000 arasına yerleştirildiğini ifade eder Mehmet Işıklı, "Erzurum Bölgesi'nde Karaz Kültürü'nün Başlangıcı Son Dönem Araştırmalarının Genel Bir Değerlendirmesi", *Doğudan Yükselen Işık Arkeolojisi Yazıları*, (Eds. B. Can, M. Işıklı), İstanbul, 2007, s. 339, 341). Kuzeybatı İran'da gerçekleştirilen son dönem yüzey araştırmalarında Geç Kalkolitik sonunda yerleşimlerinin çoğunun terk edildiği ve Karaz yerleşimlerinin başka alanlara kurulduğu belirtilmiştir, incelenen merkezlerden yalnızca birinde Geç Kalkolitikten ETÇ'ye geçişin yaşandığı anlaşılmıştır (S. Maziar "Settlement Dynamics of the Kura-Araxes culture: An Overview of the Late Chalcolithic and Early Bronze Age in the Khoda Afarin Plain", *Paleorient*, 41.1, 2015, s. 31).

²⁹ Gian Maria Di Nocera, *Arslantepe VIII, Die Siedlung der Mittelbronzezeit von Arslantepe*, Roma, 1998, s.

Havzası'ndaki buluntu tabakaları göz önünde bulundurulduğunda Gri Malların Orta Tunç Çağı'nın erken evresine, devetüyü ve kahve malların ise geç evresine tarihlendirilmesinin yanlış olmayacağı kanaatindeyiz. Yukarı Fırat Havzası'nda Erken Tunç Çağı'dan Orta Tunç Çağı'na geçişte kültürel bir kesinti yoktur³⁰. Di Nocera, Arslantepe Orta Tunç Çağı mallarında Torosların güneyi ile ilişkilerin sınırlı olduğunu ve dağların kültürel bir bariyer oluşturduğunu ifade eder³¹.

Erken Tunç Çağı II'den neredeyse Orta Tunç Çağı sonuna kadar izole görünen bölge Geç Tunç Çağı'na gelindiğinde bir krallık merkezi durumundadır ve kısa zaman içinde de neredeyse tüm Anadolu'nun mutlak hakimi olan Hititler'in kontrolü altına girer. Geç Tunç Çağı içinde değerlendirilen çanak çömleklerin baskın çoğunluğu *Kiremit-Kahve Mal* grubundadır (Lev. 8: 4-7, 9, 10). *Kiremit Astarlı Mal* (Lev. 11: 1) tek parça ile temsil edilir.

Erken Demir Çağı'da Elazığ bölgesinde yerleşimler Geç Tunç Çağı II'ye oranla artmıştır. Hitit devletinin son bulmasıyla beraber bölge, Doğu Anadolu'nun kuzeyi ve doğusu ile ilişkilendirilmiş görülür. Yüksek rakımlarda yaşayan ve tamamen yarı göçebe hayvancı aşiretlerden oluşan kuzeyli halklarla yaşam düzeninin ne derece benzediği açık değildir. Fırat ve kollarının oluşturduğu verimli ovalarda ve kuzeydoğuya kıyasla oldukça düşük rakımda, bu bağ belki de yalnızca yivli çanak

84. Ayrıca bkz. E., E. Griffin, "The Middle and Late Bronze Age Pottery", *Korucutepe 3*, (Ed. M. N. Van Loon), Amsterdam, 1980, s. 70; Veli Sevin, "İmikuşuğu Kazıları, 1986", *Kazı Sonuçları Toplantısı*, IX-1, Ankara, 1988, s. 312; Edibe Uzunoğlu, "Malatya-İmamoglu Höyüğünde 1985 Yılı Kazı Çalışmaları", *Kazı Sonuçları Toplantısı*, VIII, Ankara, 1987, s. 215; Harald Hauptmann, "Norşun Tepe Kazısı, 1969", *Keban Projesi 1969 Çalışmaları*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri I-No: 2, Ankara, 1971, s. 73, Harald Hauptmann, "Norşun Tepe Kazısı, 1971", *Keban Projesi 1971 Çalışmaları*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri I-No: 4, Ankara, 1974, s. 77

³⁰ Yukarı Fırat Havzası'nda Kalecikler, Kalaycık, Korucutepe ETÇ II, Norşuntepe, Han İbrahim Şah, Tepecik ETÇ III 2a-2b arası ve Pulur'da ETÇ boyunca üç kez olmak üzere (Ümit Serdaroğlu Ü., "Ağın ve Kalaycık Kazıları, 1969", *Keban Projesi 1969 Çalışmaları*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri I-No: 2, Ankara, 1971, s. 25, Ümit Serdaroğlu, "Ağın ve Kalaycık Kazıları, 1970", *Keban Projesi 1970 Çalışmaları*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri I-No: 3, Ankara, 1972, s. 12; Maurits Van Loon, "Korucu Tepe Kazısı, 1969", *Keban Projesi 1969 Çalışmaları*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri I-No: 2, Ankara, 1971, s. 49, Harald Hauptmann, "Norşun-Tepe 1968 Kazıları Ön Raporu", *1968 Yaz Çalışmaları, Metin*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri I-Yayın: I, Ankara, 1970, s. 112, Hayri Ertem, "Han İbrahim Şah Kazısı, 1970", *Keban Projesi 1970 Çalışmaları*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri I-No: 3, Ankara, 1972, s. 65, Hamit Zübeyr Koşay, *Keban Projesi Pulu Kazısı 1968-1970*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri III-No: 1, Ankara, 1976, s. 9-11), ETÇ içinde ve özellikle dönemin sonunda yangın tabakaları rapor edilmiştir. Tesadüfi olamayacak şekilde bulunan yangın tabakalarına karşın, OTÇ'de istisnalar dışında yerel unsurların geliştiğini, kültürel bir kesintinin olmadığını söylemek yanlış olmaz.

³¹ Gian Maria Di Nocera, *Arslantepe VIII, die Siedlung der Mittelbronzezeit von Arslantepe*, Roma, 1998, s. 121.

çömleklerle sınırlıdır³². Kalaycık Höyüğü Erken Demir Çağ çanak çömlekleri *Kiremit Astarlı Mallar* (Lev. 11: 2, 3) içinde değerlendirilmiştir.

Orta Demir Çağ'a geldiğinde ise Urartu Devleti, doğal batı sınırı olarak Fırat'ı benimsemiş ve bölgeyi eyalet sistemi içine almıştır. Bu döneme ait incelediğimiz malzeme içinde Orta Demir Çağ'ın varlığı *Gri Mala* (Lev. 11: 4) ait bir örnekle tespit edilmiştir. Kalaycık Höyük kazı raporlarında, M.Ö. I. binyıla tarihlendirilen IV. tabaka çanak çömlekleri içinde "4. Grup" olarak adlandırılan örneklerin Urartu-Bianili malına benzerliği vurgulanmıştır³³. Yukarı Fırat Havzası Orta Demir Çağ'da yoğun Urartu yerleşimlerine sahne olmuştur³⁴.

Kalaycık Höyüğü, incelediğimiz çanak çömlekler göz önünde bulundurulduğunda, Elazığ-Malatya bölgesinin tarihsel sürecini paylaşmış görünmektedir. Elazığ Ovası'ndan batuya açılan yolların üzerinde bulunan ve Kalkolitik Dönem'den itibaren yerleşim görmüş bu orta boyutlu höyük, şüphesiz ki bölge arkeolojisi için

³² Yivli malların kökeni ve yayılım alanı uzun zamandır tartışılan bir konudur (Veli Sevin, "The Early Iron Age in the Elazığ Region and the Problem of The Mushkians", *Anatolian Studies*, 41, 1991, s. 96; K. Bartl, "Eastern Anatolia in the Early Iron Age", *Migration und Kulturtransfer*, (ed. R. Eichmann- H. Parzinger), Bonn, 2001, s. 398, 399, Michael Roaf, Andreas Schachner, "The Bronze Age Transition in the Upper Tigris Region: New Information from Ziyaret Tepe and Giricano", *Anatolian Iron Ages V* (ed. A. Çilingiroğlu- G. Darbyshire), Ankara, 2005, s. 120, Uwe Müller, "Norşuntepe and Lidar Höyük. Two Examples for Cultural Change During the Early Iron Age", *Anatolian Iron Ages V* (Eds. A. Çilingiroğlu- G. Darbyshire), Ankara, 2005, s. 112, Aylin Erdem, "Regional Variations in Iron Age Grooved Pottery in Eastern Anatolia", *Anatolian Iron Ages VII*, (Eds. A. Çilingiroğlu- A. Sagona), 2012, s. 119, 120). Biz burada yivli malların Elazığ-Malatya Havzası'nda çok yoğun kullanıldığını, EDÇ'nin ise C14 verilerine göre Norşuntepe'de M.Ö. 1150-1100 ile 1000-950, Korucutepe'de ise M.Ö. 1150'ye tarihlendirildiğini söyleyebiliriz (K. Bartl, "Eastern Anatolia in the Early Iron Age", *Migration und Kulturtransfer*, (ed. R. Eichmann- H. Parzinger), Bonn, 2001, s. 391, Maurits Van Loon, "Korucu Tepe Kazısı, 1969", *Keban Projesi 1969 Çalışmaları*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri I-No: 2, Ankara, 1971, s. 55, 56). Bu tarih Van Gölü Havzası için daha geriye gider (Veli Sevin, "Son Tunç/Erken Demir Çağı Van Bölgesi Kronolojisi, Kökeni Aranan Bir Devlet: Urartu", *Belleken*, LXVIII, 2004, s. 378).

³³ Ümit Serdaroğlu, "1969 Ağın ve Kalaycık Kazıları", *Türk Arkeoloji Dergisi*, XVII-2, Ankara, 1969, s. 188.

³⁴ Pirot Höyük, Köşkerbaba ve Norşuntepe EDÇ tabakalarına son veren büyük bir yangın vardır (Özgen Karaca, "Pirot Höyük 1982 Kazıları", *Kazı Sonuçları Toplantısı*, V, Ankara, 1984, s. 105, Önder Bilgi, "Köşkerbaba Höyük 1981 Dönemi Kazıları", *Kazı Sonuçları Toplantısı*, IV, Ankara, 1983, s. 90, Harald Hauptmann, "Norşun Tepe Kazısı, 1969", *Keban Projesi 1969 Çalışmaları*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri I-No: 2, Ankara, 1971, s. 76). Bu tahribat, Hauptmann ve Bilgi tarafından Urartu istilasına bağlanmıştır (Harald Hauptmann, "Norşuntepe Kazıları, 1972", *Keban Projesi 1972 Çalışmaları*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri I-No: 5, 1976, s. 51, Önder Bilgi, "Köşkerbaba Höyük Kazıları-1982", *Kazı Sonuçları Toplantısı*, V, Ankara, 1984, s. 113, 114). Havza, M.Ö. 8. yüzyıldan itibaren Urartularca ele geçirilmiş ve eyalet sistemi içine alınmıştır. M.Ö. 7. yüzyılın ilk çeyreğinde de Malatya dışında bölge Urartu kontrolindedir (Veli Sevin, "Malatya-Elazığ-Bingöl İlleri Yüzyeç Araştırması, 1985", *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, IV, Ankara, 1986, s. 283).

önemli verilere sahiptir. Özellikle çok sayıdaki Erken Tunç Çağı çanak çömlekleri, höyüğün –tıpkı tüm havzada olduğu gibi- bu dönemde yoğun yerleşime sahip olduğunu belgeler niteliktedir. Orta Tunç Çağ’da yerel karakterli olan çanak çömlekler Geç Tunç Çağ’a gelindiğinde Hitit merkez ve çevre bölgelerde karşılaşılan çanak çömlekler ile tam bir benzerlik içindedir. Erken Demir Çağ’dan itibaren ise kuzeydoğu Anadolu ile ortak bir kültürü paylaştığı anlaşılmaktadır.

KATALOG

Levha 2

1- Açık Kahve (7.5 YR 6/3) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, pişme nedeniyle dışta siyaha doğru renk değişimi var, orta kum katkılı, kötü pişirilmiş, açık, el yapımı.

2- Açık Kahve (7.5 YR 6/6) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, pişme nedeniyle dışı siyah görünümlü, kaba kum-taşçık katkılı, kötü pişirilmiş, açık, el yapımı.

3- Kiremit (2.5 YR 5/6) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, pişme nedeniyle dışı siyah görünümlü, kaba kum-taşçık katkılı, kötü pişirilmiş, açık, el yapımı.

4- Kahve (5 YR 5/6) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, pişme nedeniyle dışı siyah görünümlü, kaba kum-taşçık-bitki katkılı, kötü pişirilmiş, dışı açık, el yapımı.

5- Kahve (7.5 YR 5/3) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, pişme nedeniyle dışta siyaha doğru renk değişimi var, kaba kum-taşçık-bitki katkılı, kötü pişirilmiş, açık, el yapımı. R: 30 cm.

6- Açık kahve (7.5 YR 6/3) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, pişme nedeniyle dışı siyah görünümlü, ince kum katkılı, kötü pişirilmiş, açık, el yapımı.

7- Kahve (5 YR 5/6) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, pişme nedeniyle dışı siyah görünümlü, orta kum katkılı, kötü pişirilmiş, açık, el yapımı.

8- Açık Kahve (5 YR 6/6) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, pişme nedeniyle dışı büyük oranda siyah görünümlü, orta kum-taşçık-bol bitki katkılı, kötü pişirilmiş, dışı açık, el yapımı.

9- Pembe (2.5 YR 6/6) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, pişme nedeniyle dışı neredeyse tamamen siyah görünümlü, orta kum katkılı, kötü pişirilmiş, açkılı, el yapımı.

10- Koyu Kahve (10 YR 4/2) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, pişme nedeniyle dışı siyah görünümlü, orta kum-bitki katkılı, kötü pişirilmiş, açkılı, el yapımı. R: 19 cm.

11- Kahve (7.5 YR 5/4) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, pişme nedeniyle dışı neredeyse tamamen siyah görünümlü, orta kum-az bitki katkılı, kötü pişirilmiş, açkılı, el yapımı. R: 28 cm.

Levha 3

1- Açık Kahve (5 YR 6/6) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, pişme nedeniyle dışı siyah görünümlü, kaba kum-taşçık-bol bitki katkılı, kötü pişirilmiş, el yapımı. R: 18 cm.

2- Açık Kahve (7.5 YR 6/6) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, pişme nedeniyle dışı siyah görünümlü, orta kum katkılı, kötü pişirilmiş, açkılı, el yapımı.

3- Krem (7.5 YR 8/6) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, pişme nedeniyle dışı büyük oranda siyah görünümlü, orta kum-taşçık-bitki katkılı, kötü pişirilmiş, açkılı, el yapımı.

4- Açık kahve (7.5 YR 6/3) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, pişme nedeniyle dışı siyah görünümlü, kaba kum katkılı, kötü pişirilmiş, açkılı, el yapımı.

5- Açık kahve (7.5 YR 6/3) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, pişme nedeniyle dışı siyah görünümlü, kaba kum-bitki katkılı, kötü pişirilmiş, dışı hafif açkılı, el yapımı.

6- Açık Kahve (5 YR 6/4) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, pişme nedeniyle dışı siyah görünümlü, kaba kum-taşçık katkılı, kötü pişirilmiş, el yapımı.

7- Kahve (5 YR 5/6) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, pişme nedeniyle dışı siyah görünümlü, kaba kum-taşçık katkılı, kötü pişirilmiş, açkılı, el yapımı.

8- Kahve (7.5 YR 5/4) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, pişme nedeniyle içi siyah görünümlü, orta kum-az bitki katkılı, kötü pişirilmiş, açkılı, el yapımı. R: 22 cm.

9- Açık kahve (7.5 YR 6/6) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, pişme nedeniyle dışı siyah görünümlü, kaba kum-taşçık-az bitki katkılı, kötü pişirilmiş, açık, el yapımı.

10- Açık kahve (5 YR 6/6) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, pişme nedeniyle dışı siyah görünümlü, kaba kum-taşçık-bitki katkılı, kötü pişirilmiş, açık, el yapımı.

11- Kahve (5 YR 5/6) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, pişme nedeniyle içi neredeyse tamamen siyah görünümlü, kaba kum-taşçık-bitki katkılı, orta pişirilmiş, açık, el yapımı.

12- Koyu kahve (7.5 YR 4/2) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, pişme nedeniyle dışta siyaha doğru renk değişimi var, kaba kum-taşçık-bol bitki katkılı, kötü pişirilmiş, dışı hafif açık, el yapımı.

Levha 4

1- Kiremit (2.5 YR 5/6) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, pişme nedeniyle dışı siyah görünümlü, kaba kum-taşçık-bitki katkılı, kötü pişirilmiş, açık, el yapımı. R: 24 cm.

2- Açık kahve (10 YR 6/4) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, pişme nedeniyle dışı siyah görünümlü, kaba kum-bitki katkılı, kötü pişirilmiş, açık, el yapımı. R: 28 cm.

3- Kahve (5 YR 5/4) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, pişme nedeniyle dışı siyah görünümlü, kaba kum-taşçık- katkılı, kötü pişirilmiş, dışı açık, el yapımı. R: 34 cm.

4- Kahve (7.5 YR 5/4) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, pişme nedeniyle dışı siyah görünümlü, kaba kum-bitki katkılı, kötü pişirilmiş, açık, el yapımı. R: 19 cm.

5- Açık kahve (7.5 YR 6/3) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, pişme nedeniyle dışı siyah görünümlü, kaba kum-taşçık katkılı, kötü pişirilmiş, açık, el yapımı. R: 20 cm.

6- Açık kahve (7.5 YR 6/6) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, pişme nedeniyle dışı siyah görünümlü, kaba kum-taşçık-bol bitki katkılı, kötü pişirilmiş, açık, el yapımı. R: 24 cm.

7- Kiremit (2.5 YR 5/6) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, pişme nedeniyle içi siyah görünümlü, kaba kum-taşçık-bitki katkılı, kötü pişirilmiş, açkılı, el yapımı.

Levha 5

1- Açık kahve (7.5 YR 6/4) hamurlu, içi hamurunun renginde, dışı ve ağız kenarının içi kiremit (2.5 YR 5/6) astarlı, kaba kum-taşçık-az bitki katkılı, orta pişirilmiş, açkılı, el yapımı.

2- Açık kahve (10 YR 6/2) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, kaba kum-bol bitki katkılı, orta pişirilmiş, hafif açkılı, el yapımı. R: 32 cm.

3- Kahve (5 YR 5/4) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, kaba kum-taşçık-bol bitki katkılı, orta pişirilmiş, el yapımı. R: 39 cm.

4- Gri (5 YR 5/1) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, pişme nedeniyle açık koyulu renk değişimi var, kaba kum-taşçık katkılı, kötü pişirilmiş, hafif açkılı, el yapımı. R: 47 cm.

5- Açık kahve (7.5 YR 6/3) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, pişme nedeniyle açık koyulu renk değişimi var, kaba kum-taşçık-bitki katkılı, orta pişirilmiş, el yapımı. R: 26 cm.

6- Kahve (7.5 YR 5/4) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, kaba kum katkılı, orta pişirilmiş, açkılı, el yapımı.

7- Devetüyü (7.5 YR 7/6) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum katkılı, orta pişirilmiş, hafif açkılı, el yapımı, kiremit (10 R 5/8) boya bezemeli. R: 33 cm.

Levha 6

1- Açık yeşil (5 Y 6/3) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum-az bitki katkılı, iyi pişirilmiş, hafif açkılı, el yapımı, koyu yeşil (5 R 4/2) boya bezemeli.

2- Açık yeşil (2.5 Y 8/3) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum katkılı, iyi pişirilmiş, hafif açkılı, el yapımı, kahve (5 YR 4/4) boya bezemeli.

3- Krem (10 YR 7/4) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum katkılı, iyi pişirilmiş, açkılı, el yapımı, koyu kahve (5 YR 4/3) boya bezemeli.

4- Krem (10 YR 8/4) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum katkılı, orta pişirilmiş, açkılı, el yapımı, koyu kiremit (2.5 YR 4/8) boya bezemeli.

5- Krem (10 YR 7/4) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum katkılı, orta pişirilmiş, açkılı, el yapımı, kiremit (2.5 YR 5/6) boya bezemeli.

6- Krem (10 YR 8/6) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum katkılı, iyi pişirilmiş, açkılı, el yapımı, kiremit (10 R 4/8) boya bezemeli.

7- Krem (10 YR 8/6) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum katkılı, iyi pişirilmiş, dışı açkılı, el yapımı, koyu kahve (5 YR 3/4) boya bezemeli.

8- Krem (10 YR 8/3) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum katkılı, orta pişirilmiş, açkılı, el yapımı, koyu kiremit (2.5 YR 4/6) boya bezemeli.

9- Krem (10 YR 7/3) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum katkılı, orta pişirilmiş, açkılı, el yapımı, koyu kahve (5 YR 3/4) boya bezemeli.

10- Krem (10 YR 7/3) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, kaba kum katkılı, orta pişirilmiş, açkılı, el yapımı, koyu kahve (5 YR 4/4) boya bezemeli.

11- Krem (7.5 YR 7/2) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, pişme nedeniyle içte griye doğru renk değişimi var, orta kum katkılı, orta pişirilmiş, açkılı, el yapımı, kiremit (2.5 YR 4/6) boya bezemeli.

12- Krem (10 YR 8/3) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum katkılı, iyi pişirilmiş, açkılı, el yapımı, koyu kahve (7.5 YR 4/4) boya bezemeli.

Levha 7

1- Krem (10 YR 8/3) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum katkılı, iyi pişirilmiş, açkılı, el yapımı, koyu kahve (7.5 YR 4/4) boya bezemeli.

2- Krem (7.5 YR 7/4) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum katkılı, orta pişirilmiş, açkılı, el yapımı, kiremit (10 R 4/6) boya bezemeli.

3- Devetüyü (7.5 YR 7/6) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum katkılı, orta pişirilmiş, açkılı, el yapımı, koyu kahve (5 YR 4/4) boya bezemeli.

4- Devetüyü (7.5 YR 7/6) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum-az bitki katkılı, iyi pişirilmiş, dışı açkılı, el yapımı, koyu kahve (5 YR 4/6) boya bezemeli.

5- Açık kahve (7.5 YR 6/4) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum katkılı, orta pişirilmiş, açkılı, el yapımı, koyu kahve (5 YR 3/4) boya bezemeli.

6- Kahve (7.5 YR 5/4) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum katkılı, orta pişirilmiş, açkılı, çark yapımı. R: 21 cm.

7- Açık kahve (5 YR 6/6) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum katkılı, orta pişirilmiş, dışı hafif açkılı, çark yapımı. R: 19 cm.

8- Devetüyü (7.5 YR 7/6) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum katkılı, orta pişirilmiş, çark yapımı. R: 28 cm.

Levha 8

1- Koyu gri (5 YR 4/1) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, pişme nedeniyle koyuya doğru renk değişimi var, orta kum katkılı, orta pişirilmiş, açkılı, çark yapımı. R: 12 cm.

2- Krem (10 YR 8/3) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum katkılı, orta pişirilmiş, açkılı, çark yapımı, koyu kahve (7.5 YR 3/3) boya bezemeli.

3- Krem (10 YR 8/3) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum katkılı, iyi pişirilmiş, açkılı, çark yapımı, koyu kahve (7.5 YR 4/4) boya bezemeli.

4- Pembe (2.5 YR 6/6) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum katkılı, orta pişirilmiş, çark yapımı. R: 22 cm.

5- Krem (10 YR 7/4) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum katkılı, orta pişirilmiş, açkılı, çark yapımı.

6- Devetüyü (7.5 YR 7/6) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum katkılı, orta pişirilmiş, açkılı, çark yapımı. R: 24 cm.

7- Devetüyü (7.5 YR 7/6) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, ince kum katkılı, iyi pişirilmiş, açkılı, çark yapımı. R: 20 cm.

Levha 9

1- Devetüyü (7.5 YR 7/6) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum katkılı, iyi pişirilmiş, dışı hafif açkılı, çark yapımı. R: 25 cm.

2- Açık kahve (7.5 YR 6/6) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, kaba kum katkılı, orta pişirilmiş, açkılı, çark yapımı. R: 31 cm.

3- Krem (7.5 YR 7/4) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum katkı-
lı, orta pişirilmiş, açkılı, çark yapımı. R: 32 cm.

4- Kahve (5 YR 5/6) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum-az
bitki katkı, orta pişirilmiş, açkılı, çark yapımı. R: 32 cm.

5- Açık kahve (5 YR 6/4) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, pişme ne-
deniyle siyah alacalanma var, orta kum-az bitki katkı, kötü pişirilmiş, açkılı, çark
yapımı.

6- Devetüyü (7.5 YR 7/6) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, pişme ne-
deniyle koyuya doğru renk değişimi var, orta kum katkı, orta pişirilmiş, açkılı,
çark yapımı.

7- Açık kahve (7.5 YR 6/3) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum-
az bitki katkı, kötü pişirilmiş, açkılı, çark yapımı. R: 34 cm.

8- Kahve (7.5 YR 5/4) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum-az
bitki katkı, orta pişirilmiş, açkılı, çark yapımı.

9- Açık kahve (7.5 YR 6/3) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, kaba kum
katkılı, orta pişirilmiş, çark yapımı.

Levha 10

1- Devetüyü (7.5 YR 7/6) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum
katkılı, orta pişirilmiş, açkılı, çark yapımı. R: 31 cm.

2- Devetüyü (7.5 YR 7/6) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, kaba kum
katkılı, orta pişirilmiş, dışı hafif açkılı, çark yapımı. R: 40 cm.

3- Açık kahve (5 YR 6/3) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, kaba kum
katkılı, orta pişirilmiş, dışı açkılı, çark yapımı. R: 32 cm.

4- Kahve (5 YR 5/6) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum katkı,
orta pişirilmiş, açkılı, çark yapımı. R: 40 cm.

5- Açık kahve (7.5 YR 6/3) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum
katkılı, orta pişirilmiş, açkılı, çark yapımı.

6- Açık kahve (7.5 YR 6/6) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum
katkılı, orta pişirilmiş, çark yapımı. R: 11 cm.

7- Kahve (7.5 YR 5/4) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, pişme nedeniyle dışta koyuya doğru renk değişimi var, kaba kum-az bitki katkılı, orta pişirilmiş, dışı açkılı, çark yapımı. R: 26 cm.

8- Devetüyü (7.5 YR 7/6) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum katkılı, orta pişirilmiş, hafif açkılı, çark yapımı. R: 33 cm.

9- Açık kahve (7.5 YR 6/3) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum katkılı, orta pişirilmiş, hafif açkılı, çark yapımı. R: 28 cm.

Levha 11

1- Açık kahve (7.5 YR 6/4) hamurlu, kiremit (2.5 YR 5/6) astarlı, orta kum katkılı, orta pişirilmiş, açkılı, çark yapımı. R: 26 cm.

2- Pembe (2.5 YR 6/6) hamurlu, dışta karın keskinliğinin altı hamurunun renginde, içi ve ağız kenarından karın keskinliğine kadar olan kısmı kiremit (10 R 5/8) astarlı, orta kum katkılı, orta pişirilmiş, açkılı, el yapımı. R: 21 cm.

3- Açık kahve (5 YR 6/6) hamurlu, kiremit (2.5 YR 5/6) astarlı, orta kum katkılı, orta pişirilmiş, hafif açkılı, çark yapımı. R: 29 cm.

4- Koyu gri (Gley 1 3/N) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, pişme nedeniyle siyah görümlü, orta kum katkılı, orta pişirilmiş, açkılı, çark yapımı. R: 18 cm.

KAYNAKLAR

- Bartl, Karin, "Eastern Anatolia in the Early Iron Age", *Migration und Kulturtransfer*, (eds. R. Eichmann- H. Parzinger), Bonn, 2001, ss. 383-410.
- Bilgi, Önder, "Köşkerbaba Höyük 1981 Dönemi Kazıları", *Kazı Sonuçları Toplantısı*, IV, Ankara, 1983, ss. 89-93
- _____, "Köşkerbaba Höyük Kazıları-1982", *Kazı Sonuçları Toplantısı*, V, Ankara, 1984, ss. 113-116
- _____, "Köşkerbaba Höyük Kazısı, 1979", *Orta Doğu Teknik Üniversitesi Aşağı Fırat Projesi 1978-1979 Çalışmaları*, Seri I-Yayın: 3, Ankara, 1987, ss. 189-217.
- Darga, Muhibbe, "Şemsiyetepe Kurtarma Kazıları 1982 Yılı Çalışmaları", *Kazı Sonuçları Toplantısı*, V, Ankara, 1984, ss. 91-96

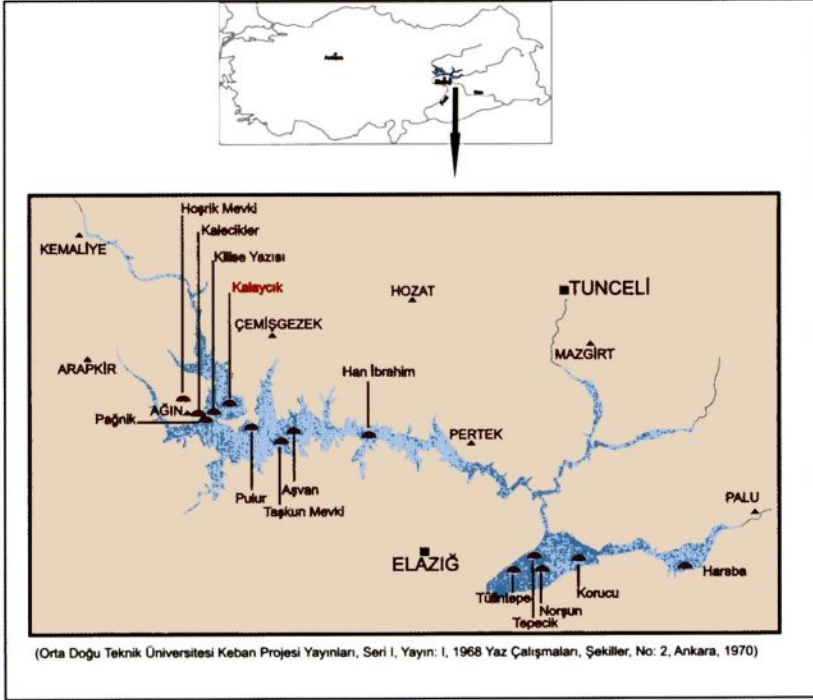
- Di Nocera, Gian Maria, *Arslantepe VIII, Die Siedlung der Mittelbronzezeit von Arslantepe*, Roma 1998.
- Duru, Refik, *Keban Projesi Değirmentepe Kazısı 1973*, Ankara 1979.
- Emre, Kutlu, *Yanarlar, Afyon Yöresinde Bir Hitit Mezarlığı*, Ankara 1978.
- Erdem, Ü., Aylin, "Regional Variations in Iron Age Grooved Pottery in Eastern Anatolia", *Anatolian Iron Ages VII*, (Eds. A. Çilingiroğlu- A. Sagona), 2012, ss. 113-131.
- Ertem, Hayri, "Han İbrahim Şah Kazısı, 1970", *Keban Projesi 1970 Çalışmaları*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri I-No: 3, Ankara 1972, ss. 75-79.
- _____, "Han İbrahim Şah Kazısı 1971", *Keban Projesi 1971 Çalışmaları*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri I-No: 4, Ankara 1974, ss. 59-71.
- Esin, Ufuk, "Tepecik Kazısı 1968 Yılı Ön Raporu", *1968 Yaz Çalışmaları, Metin*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri I-No: 1, Ankara 1970, ss. 147-173.
- _____, "Tepecik Kazısı, 1969", *1969 Çalışmaları*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri I-No: 2, Ankara 1971, ss. 107-131.
- _____, "Tülintepe Kazısı, 1972", *Keban Projesi 1972 Çalışmaları*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri I-No: 5, Ankara 1976, ss. 119-134.
- _____, "Tepecik Kazısı, 1974", *Keban Projesi 1974-1975 Çalışmaları*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri I-No: 7, Ankara 1982, ss. 71-119.
- _____, "Değirmentepe Kazısı, 1979", *Orta Doğu Teknik Üniversitesi Aşağı Fırat Projesi 1978-1979 Çalışmaları*, Seri I-No: 3, Ankara 1987, ss. 89-117.
- Fischer, Franz, *Die hethitische Keramik von Boğazköy*, Berlin 1963.
- Frangipane, Marcella, "The Late Chalcolithic/EB I Sequence at Arslantepe. Chronological and cultural remarks from a frontier site", *Chronologies des pays du Caucase et de l'Euphrateaux IVe IIIe millénaires. From the Euphrates to the Caucasus: Actes du Colloqued'Istanbul*, 16-19 décembre 1998, 2000, ss. 439-471.
- Gates, Marie-Henriette, "Dating the Hitite Levels at Kinet Höyük: a Revised Chronology", *Strukturierung und Datierung in der hethitischen Archäologie, Voraussetzungen-Probleme-Neue Ansätze, Internationaler Workshop (İstanbul, 26-26 November 2004), Byzas 4*, D. P. (Eds. Mielke, U-D. Schoop, J. Seeher), İstanbul 2006, ss. 393-311,

- Griffin, Elizabeth., E., "The Middle and Late Bronze Age Pottery", *Korucutepe 3*, (Ed. M. N. Van Loon), Amsterdam 1980, ss. 3-109
- Hauptmann, Harald, "Norşun-Tepe 1968 Kazıları Ön Raporu", *1968 Yaz Çalışmaları, Metin*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri I-Yayın: I, Ankara 1970, ss. 103-131.
- _____, "Norşun Tepe Kazısı, 1969", *Keban Projesi 1969 Çalışmaları*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri I-No: 2, Ankara 1971, ss. 71-91.
- _____, "Norşun Tepe Kazısı, 1970", *Keban Projesi 1970 Çalışmaları*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri I-No: 3, Ankara 1972, ss. 87-119.
- _____, "Norşun Tepe Kazısı, 1971", *Keban Projesi 1971 Çalışmaları*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri I-No: 4, Ankara 1974, ss. 71-83.
- _____, "Norşuntepe Kazıları, 1972", *Keban Projesi 1972 Çalışmaları*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri I-No: 5, 1976, ss. 41-60.
- _____, "Norşuntepe Kazıları, 1974", *Keban Projesi 1974-1975 Çalışmaları*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri I-No: 7, Ankara 1982, ss. 15-71.
- Işıklı, Mehmet, "Erzurum Bölgesi'nde Karaz Kültürü'nün Başlangıcı Son Dönem Araştırmalarının Genel Bir Değerlendirmesi", *Doğudan Yükselen Işık Arkeoloji Yazıları*, (Eds. B. Can, M. Işıklı), İstanbul 2007, ss. 325-350
- Karaca, Özgen, "Pilot Höyük 1982 Kazıları", *Kazı Sonuçları Toplantısı*, V, Ankara 1984, ss. 103-107
- Korbel, Günther, *Die spätbronzezeitliche Keramik von Norşuntepe*, Hannover 1985.
- Koşay, Hamit, Zübeyr, *Keban Projesi Pulu Kazısı 1968-1970*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri III-No: 1, Ankara 1976.
- Marro, Catherine, *La Culture du Haut-Euphrate au Bronze Ancien. Essai d'interprétation à partir de la céramique peinte de Keban (Turquie)*, İstanbul 1997
- _____, "Eastern Anatolia in The Early Bronze Age", (Eds. G.McMahon, S.Steadman), *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia*, 2011, ss. 290-307
- Marro, Catherine, Özfirat, Aynur, "Pre-Classical Survey in Eastern Turkey. Second Preliminary Report: The Erciş Region", *Anatolia Antiqua*, XII, 2004, ss. 227-265.

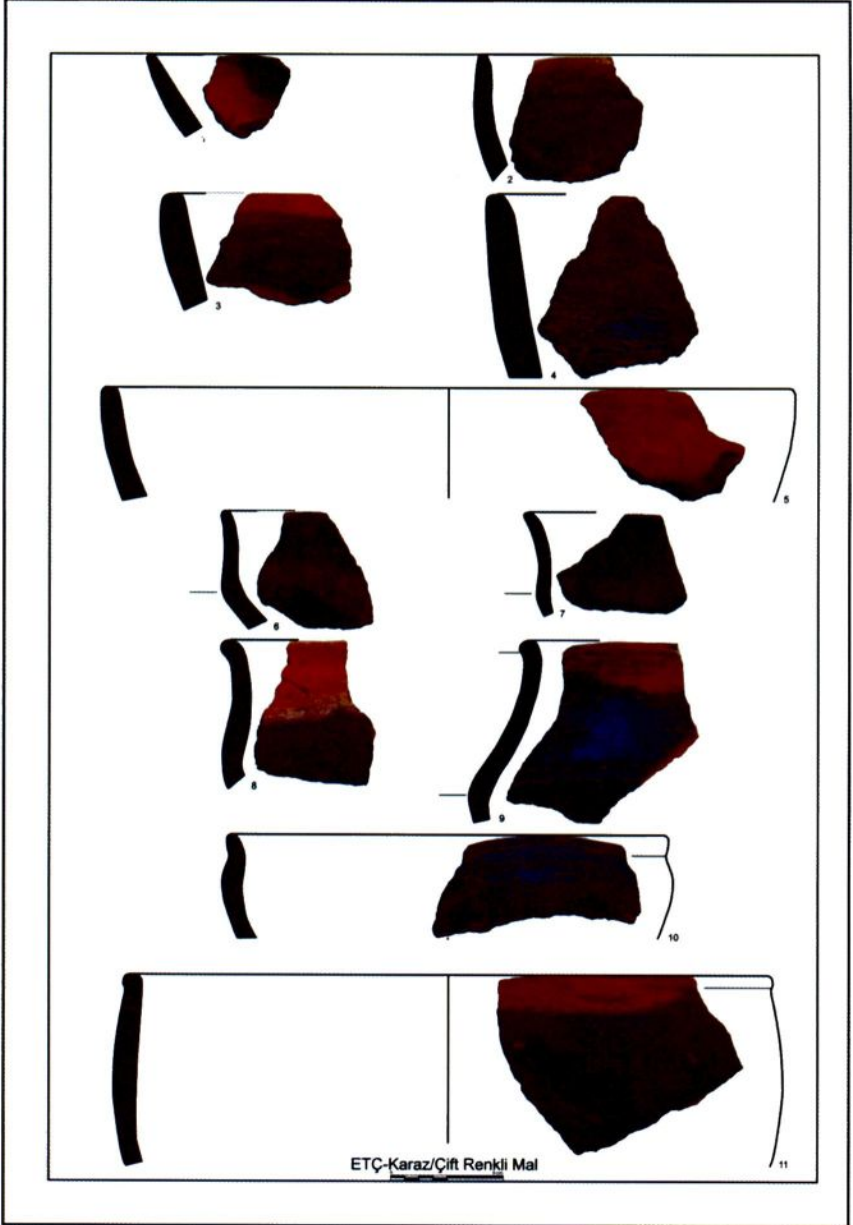
- Maziar, Sepideh, "Settlement Dynamics of the Kura-Araxes culture: An Overview of the Late Chalcolithic and Early Bronze Age in the Khoda Afarin Plain", *Paléorient*, 41.1, 2015, ss. 25-36
- Müller, Uwe, "Norşuntepe and Lidar Höyük. Two Examples for Cultural Change During the Early Iron Age", *Anatolian Iron Ages V* (Eds. A. Çilingiroğlu- G. Darbyshire), Ankara 2005, ss. 107-114.
- Özdoğan, Mehmet, *Aşağı Fırat Havzası 1977 Yüzye Araştırmaları*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Aşağı Fırat Projesi Yayınları, Seri I-No: 2, Ankara 1977.
- Palumbi, Giulio, "Red-Black Pottery: Eastern Anatolian and Transcaucasian Relationships Around Mid-Fourth Millenium B. C.", *Ancient Near Eastern Studies*, 40, 2003, ss.80-134
- Roaf, Michael, Schachner, Anderas, "The Bronze Age Transition in the Upper Tigris Region: New Information from Ziyaret Tepe and Giricano", *Anatolian Iron Ages V* (ed. A. Çilingiroğlu- G. Darbyshire), Ankara 2005, ss. 115-123.
- Russell, H., F., *Pre-Classical Pottery of Eastern Anatolia, Based on a survey by Charles Burney of sites along Euphrates and around Lake Van*, BAR International Series 85, 1985
- Sagona, Antonio, Sagona, Claudia, "Excavations at Sos Höyük, 1998 to 2000 Fifth Preliminary Report", *Ancient Near Eastern Studies*, XXXVII, 2000, ss. 57-127
- Schoop, Ulf-Dietrich, "Hittite Pottery: A Summery", *Insights into Hittite History and Archaeology*, H. Genz, D. P. Mielke (Eds.), Peeters, 2011, ss. 241-275
- Serdaroğlu, Ümit, "1969 Ağın ve Kalaycık Kazıları", *Türk Arkeoloji Dergisi*, XVII-2, Ankara 1969, ss. 185-210.
- _____, "1968 Ağın ve Kalaycık Kazıları Ön Raporu", *1968 Yaz Çalışmaları, Metin*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri I-Yayın: I, Ankara 1970, ss. 29-40.
- _____, "Ağın ve Kalaycık Kazıları, 1969", *Keban Projesi 1969 Çalışmaları*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri I-No: 2, Ankara 1971, ss. 24-26.
- _____, "Recent Archaeological Research in Turkey, Ağın and Kalaycık 1968-70", *Anatolian Studies*, 21, 1971, ss. 48-49
- _____, "Ağın ve Kalaycık Kazıları, 1970", *Keban Projesi 1970 Çalışmaları*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri I-No: 3, Ankara 1972, ss. 7-23.

- Sevin, Veli, "Malatya-Elazığ-Bingöl İlleri Yüzey Araştırması, 1985", *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, IV, Ankara 1986, ss. 279-300
- _____, "İmikuşığı Kazıları, 1986", *Kazı Sonuçları Toplantısı*, IX-1, Ankara 1988, ss. 299-333
- _____, "The Early Iron Age in the Elazığ Region and the Problem of The Mushkians", *Anatolian Studies*, 41, 1991, ss. 87-97
- _____, "Son Tunç/Erken Demir Çağı Van Bölgesi Kronolojisi, Kökeni Aran Bir Devlet: Urartu", *Belleten*, LXVIII, 2004, ss. 354-386
- Umurtak, Gülsün, *Korucutepe II, 1973-1975 Dönemi Kazılarında Bulunmuş Olan Hitit Çağı Çanak Çömleği*, Ankara 1996.
- Uzunoğlu, Edibe, "Malatya-İmamoğlu Höyüğünde 1985 Yılı Kazı Çalışmaları", *Kazı Sonuçları Toplantısı*, VIII, Ankara 1987, ss. 213-229.
- _____, "Malatya-İmamoğlu Höyüğü 1986 Yılı Kazısı Çalışmaları", *Kazı Sonuçları Toplantısı*, IX-1, Ankara 1988, ss. 205-229.
- Van Loon, Maurits, "Korucu Tepe Kazısı, 1969", *Keban Projesi 1969 Çalışmaları*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri I-No: 2, Ankara 1971, ss. 47-71.
- Whallon, Robert, Kantman, Sönmez, "Keban Su Birikim Alanı Yüzey Araştırması", 1968 Yaz Çalışmaları, Metin, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri I-Yayın: I, 1970, ss. 1-13.
- Yalçın, Gönül, H., *Die Karaz Keramik von Tepecik Ostanatolien*, İstanbul 2012.
- Yaramancı, Ali, "Keban Projesi Jeofizik Araştırmaları Ön Raporu", 1968 Yaz Çalışmaları, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri I-Yayın: I, Ankara 1970, ss. 13-21.

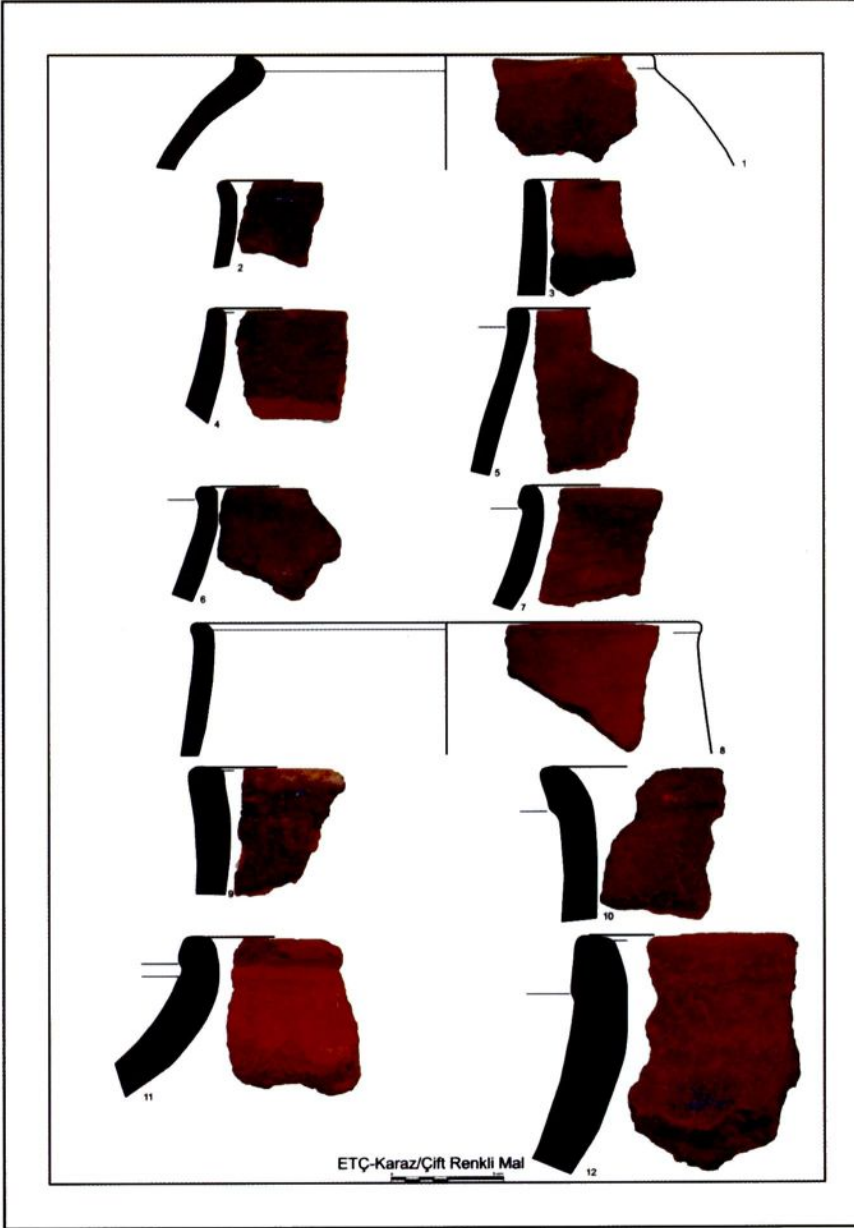
LEVHA 1

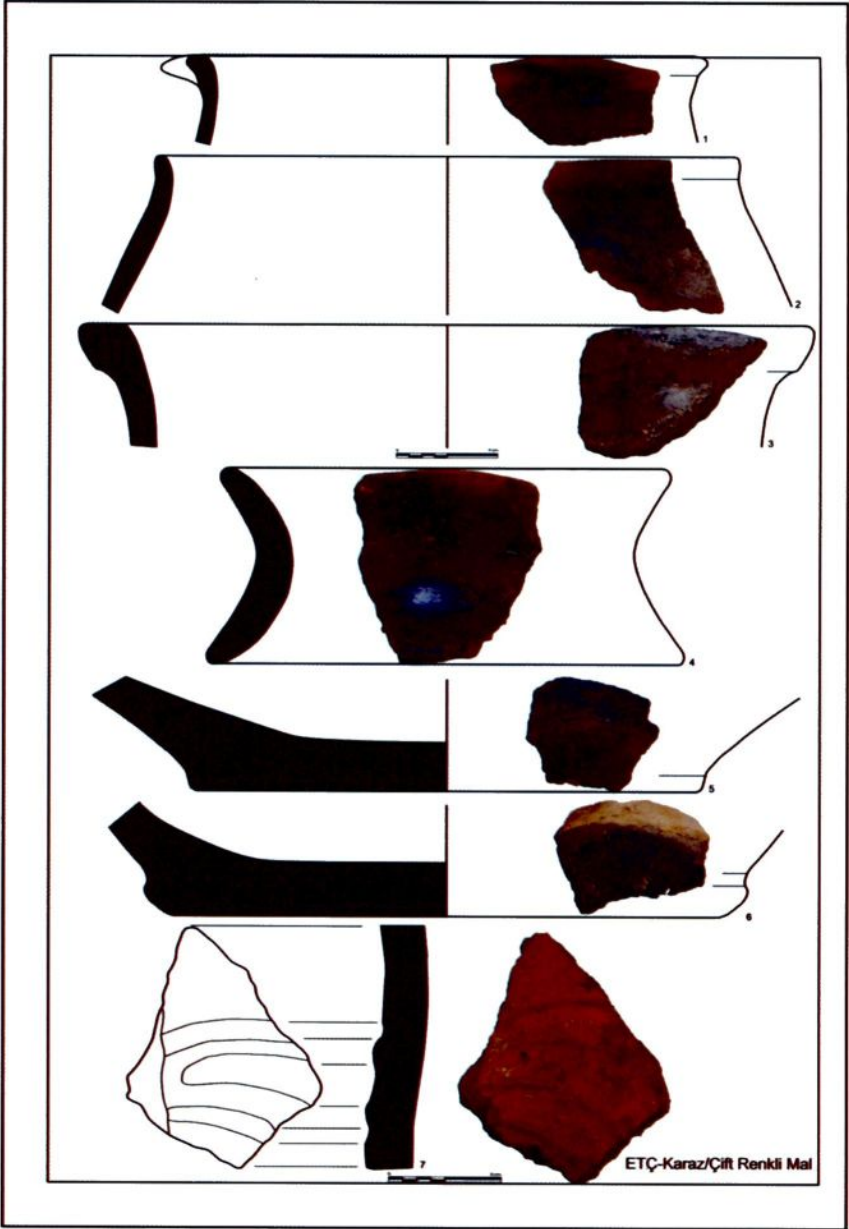
LEVHA 2

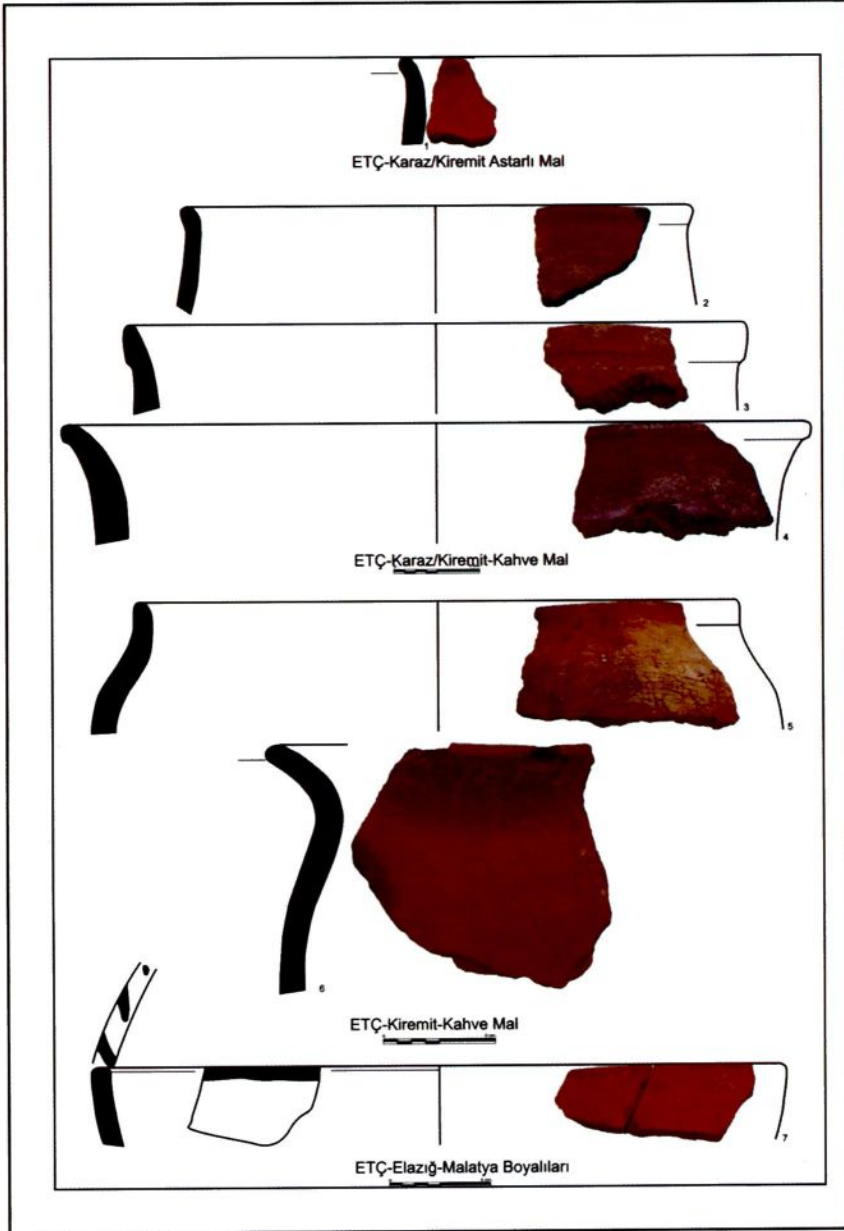
LEVHA 3

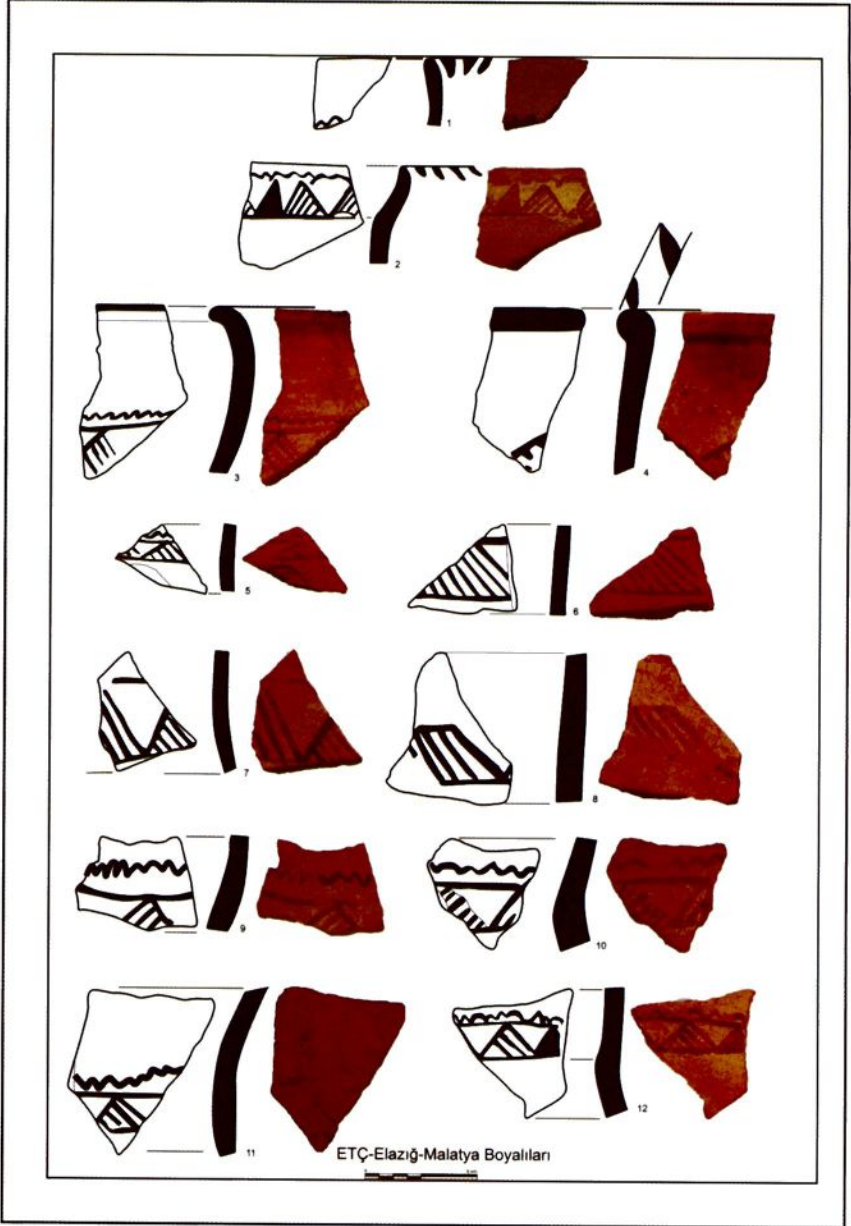
LEVHA 4

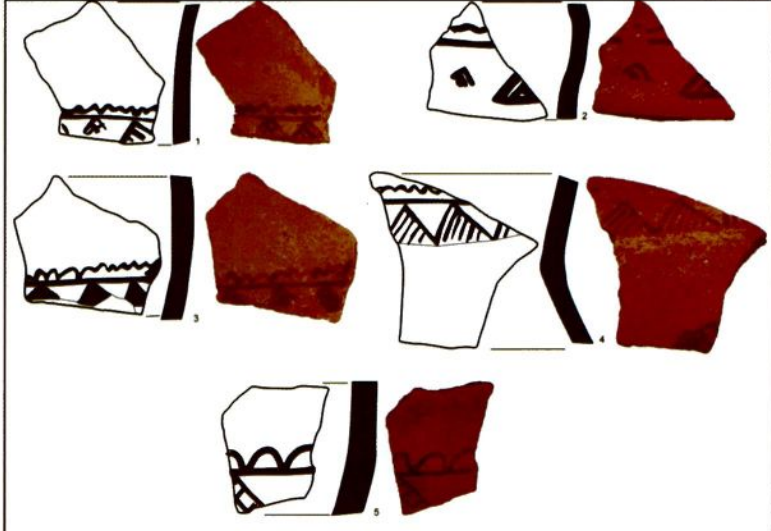
LEVHA 5

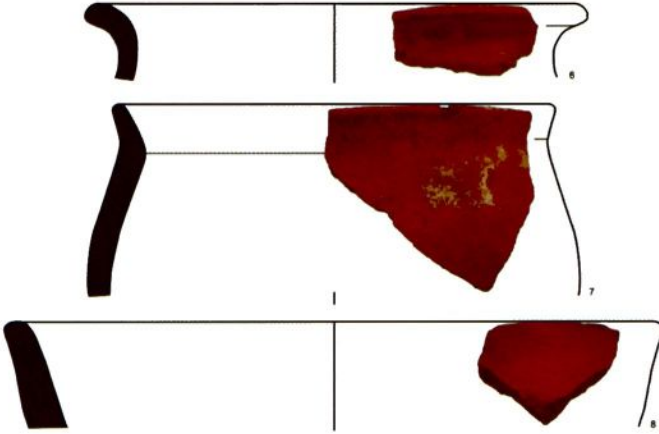
LEVHA 6

LEVHA 7

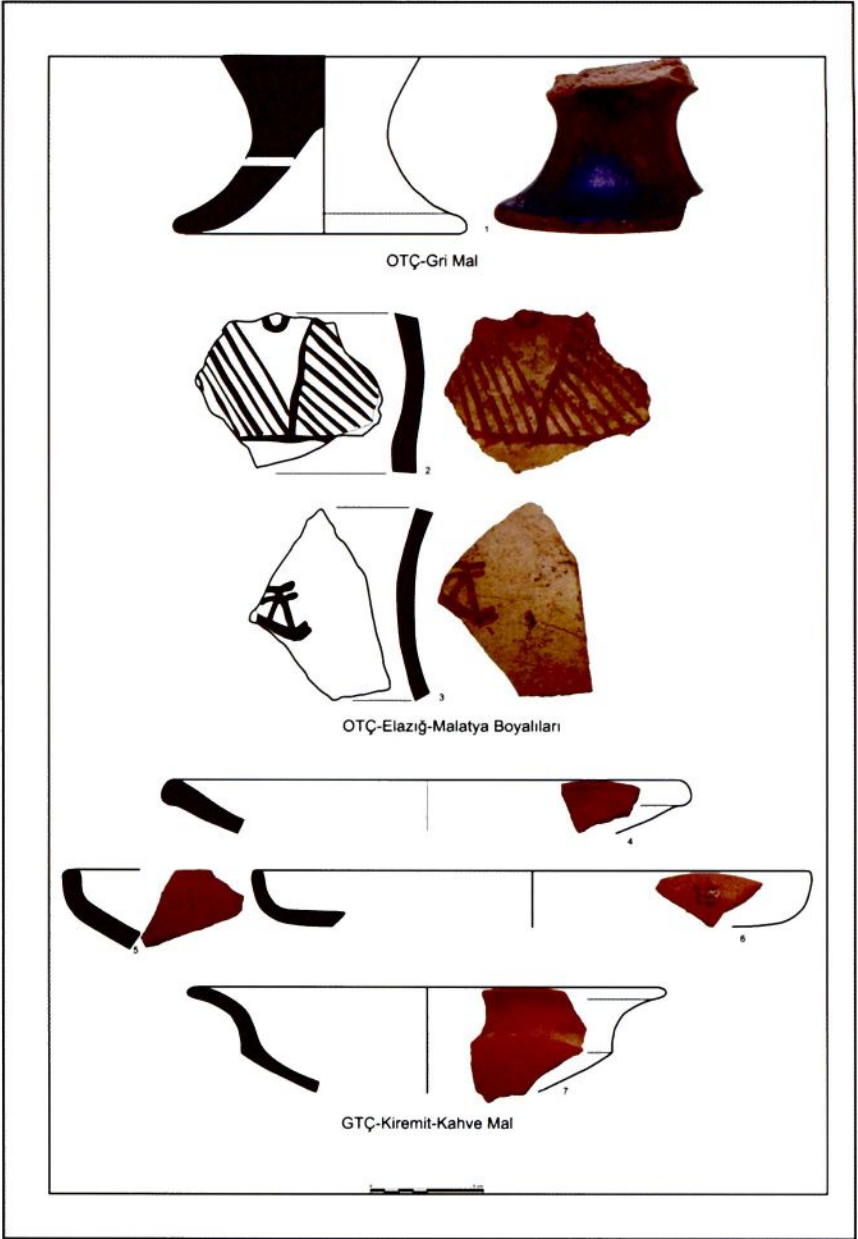

ETÇ-Elazığ-Malatya Boyalıları

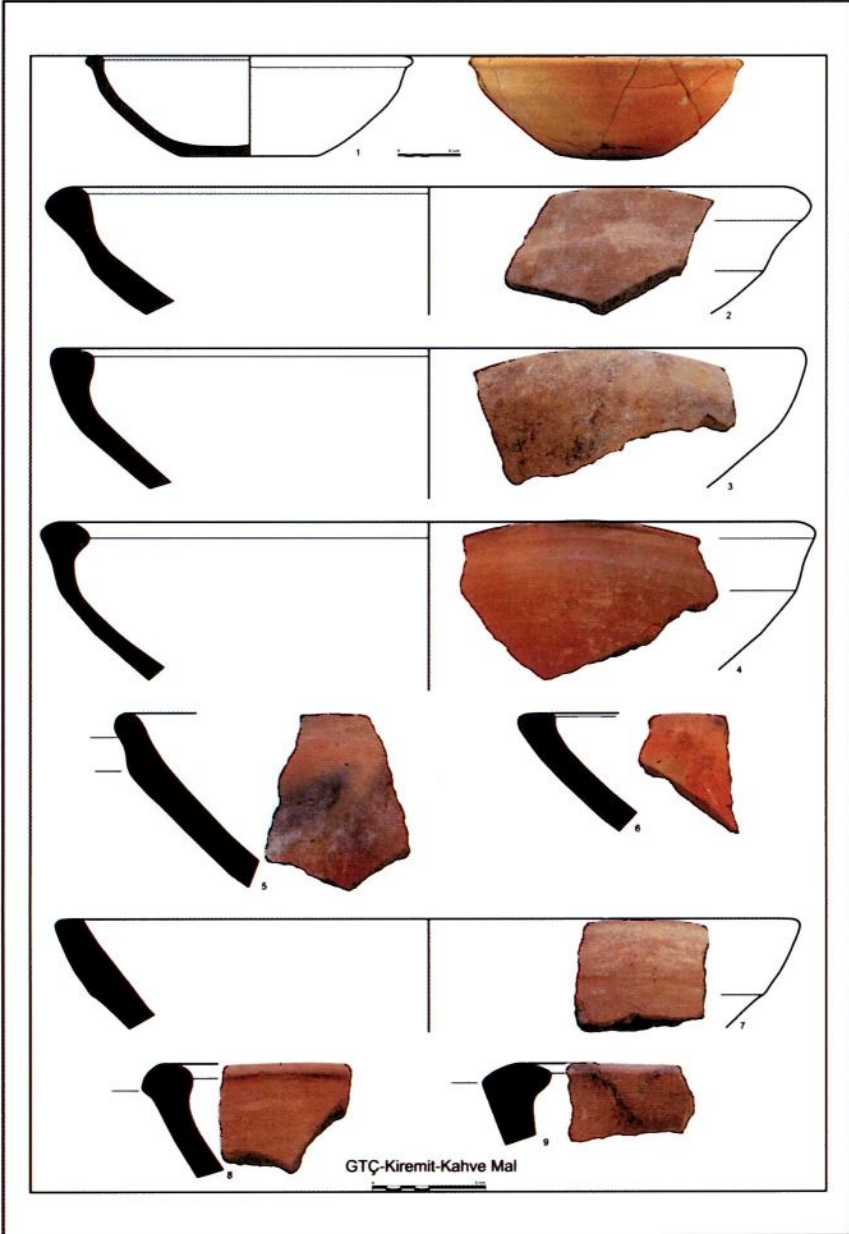

OTÇ-Devetüyü-Krem Mal

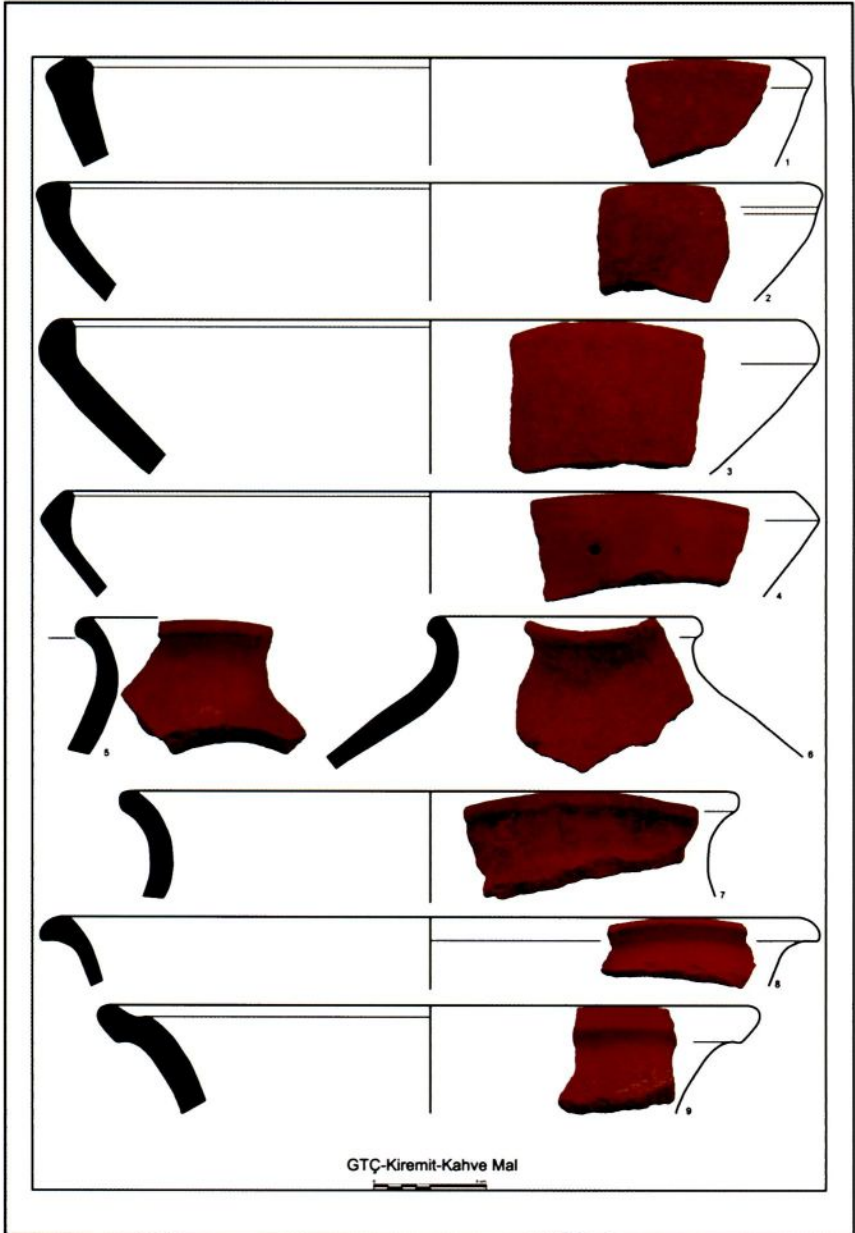
LEVHA 8

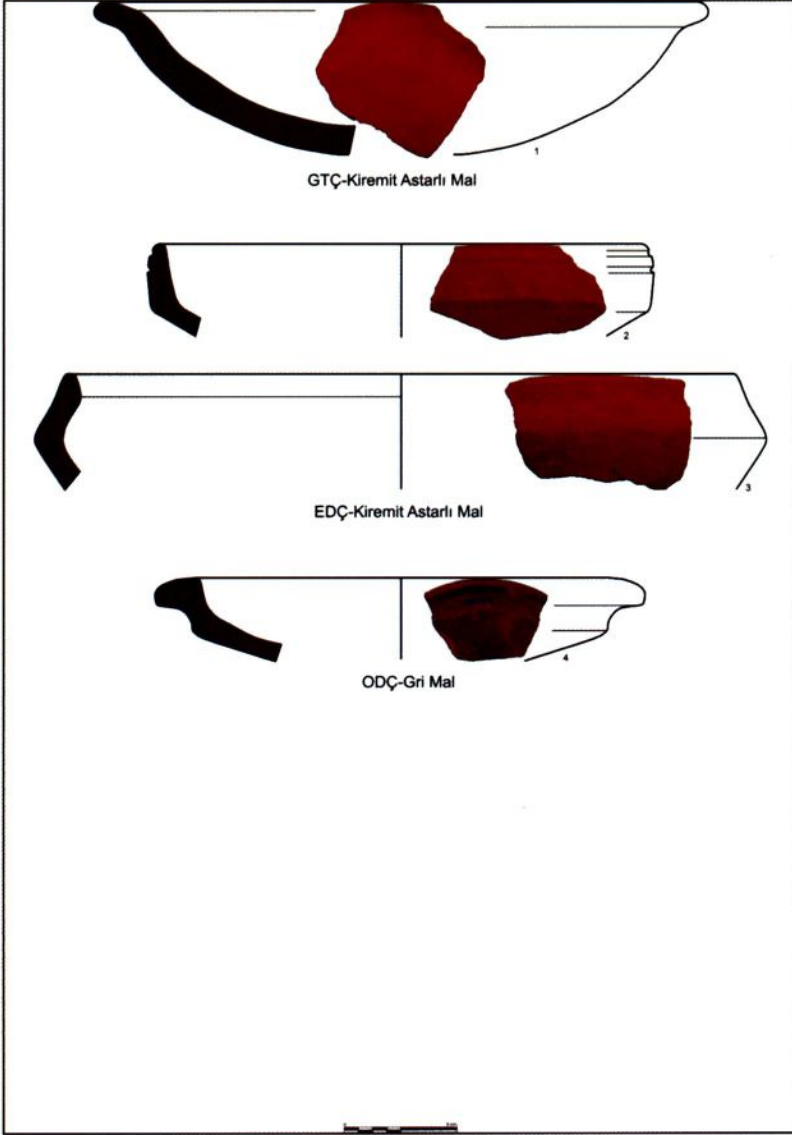
LEVHA 9

LEVHA 10

LEVHA 11

İBN RÜSTE'NİN *el-A'LÂKU'n-NEFİSE*'Yİ NE ZAMAN YAZDIĞINA DAİR YENİ TESPİTLER

ERMAN ŞAN*

Ortaçağ İslâm tarih ve coğrafya literatürünün en önemli eserleri arasında bulunan *el-A'lâku'n-nefise*'nin yazarı İbn Rüste'nin hayatı hakkında bilebildiklerimiz yok denecek kadar azdır. Hatta sıklıkla tekrarlandığı üzere, İsfahanlı olması ve 290/903 yılının hac mevsiminde Medine'de bulunması haricinde hemen hiçbir kesin bilgiye de sahip değiliz. Hayatuna dair mevcut bilgilerin azlığına ilaveten *el-A'lâku'n-nefise* ismindeki eserini tam olarak ne zaman kaleme aldığı konusunda da birtakım belirsizlikler bulunur. Bu konudaki en büyük talihsizlik ise, tamamı oldukça hacimli olduğu anlaşılan bu eserden günümüze sadece -coğrafyayla daha fazla alakadar gözükken- yedinci cildinin ulaşabilmiş olmasıdır¹.

İbn Rüste'nin *el-A'lâku'n-nefise*'si barındırdığı orijinal bilgiler nedeniyle, Charles Rieu tarafından British Museum'daki Arapça el yazmaları arasında kataloglanarak ilim âleminin istifadesine sunulduğu 1852 yılından² itibaren, pek çok çalışmaya konu edilmiş olmakla birlikte tamamı ilk kez 1892 yılında Michael Jan de Goeje tahkiki olarak *Bibliotheca geographorum Arabicorum*'un VII. cildinde yayınlanmıştır³. *el-A'lâku'n-nefise* üzerine ilk müstakil çalışmayı 1869 yılında yayınlayan Rus

* Dr. Öğr. Üyesi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Tarih Bölümü, İstanbul/TÜRKİYE, ermansan@gmail.com.

¹ İbn Rüste ve eseri *el-A'lâku'n-nefise* hakkında genel bilgi edinmek için bkz. İgnatij Yulianoviç Kraçkovskiy, *İzbrannyye Soçineniya, Tom. IV: Arabskaya Geografıçeskaya Literatura*, Moskva – Leningrad 1957, s. 159-160; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul 2016², s. 142; Sayyid Maqbul Ahmad, "İbn Rüste", *DİA*, XX, s. 253-254; Murat Ağarı, *İslâm Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar -Doğuşu Gelişimi ve Temsilcileri-*, İstanbul 2002, s. 277-290.

² Bu kataloğa Charles (Carolo) Rieu tarafından *el-A'lâku'n-nefise*'nin el yazmasının fiziki özelliklerine ilaveten muhteviyatına dair de doyurucu bilgiler eklenmiştir. Bkz. *Catalogus codicum manuscriptorum orientalium qui in Museo Britannico asservantur: partem secundam codices Arabicos amplectentem*, curaverunt Guilielmi Cureton – Carolo Rieu, Londini 1846-1852, s. 604-607.

³ Kolaylık sağlaması açısından Michael Jan de Goeje'nin (Lugduni Batavorum 1892) söz konusu tahkikin yanında Halil el-Mansûr (Beyrut 1998) tarafından yapılan tahkiki de kullanacağız.

müsteşrik Daniel A. Khvolson'dan⁴ itibaren *el-A'lâku'n-nefise*'nin içerisinde aktarılan birtakım bilgilerden yola çıkan araştırmacıların, bu eserin tamamlanış tarihini veya kaleme alındığı tarih aralığını tespit edebilmek için çok yoğun çaba sarfetmiş olmalarına rağmen nihai bir sonuca ulaşılabildiklerini söylemekse gerçekten zordur. Bu konuda son sözün henüz söylenmemiş olmasının başlıca sebebiyse, günümüze ulaşabilen yedinci ciltte gerek İbn Rüste gerekse de eserini kaleme aldığı tarih aralığı hakkında çıkarımlarda bulunmaya imkân verecek bilgilerin azlığıdır. Buna rağmen araştırmacılar, bir buçuk asra yakın bir süredir konuya dair en ufak bilgi kıvrıntılarını bile irdeleyerek *el-A'lâku'n-nefise*'nin kaleme alınış tarihini tespite uğraşmışlar ve aşağıda göreceğimiz üzere bu hususta çok değerli sonuçlara da ulaşmışlardır. Fakat bir buçuk asra yaklaşan bu uzun süre zarfının nihayetinde -umulanın aksine- *el-A'lâku'n-nefise*'nin kaleme alınış tarihiyle ilgili teklifler de bir hayli çeşitlenmiştir: Miladî X. yüzyıl başı, 290/903, 290/903 civarı, 290/903'ten sonra, 290-300/903-912 arası, 290-300/903-913 arası, 300/912 civarı, en geç 300/913, 920'ler, 310/922 sonrası, 923 sonrası ve 930'lar civarı.

Yukarıdaki tekliflerden en eskisi olan 290/903 yılı, İbn Rüste'nin Medine'de bulunduğu döneme dair olarak *el-A'lâku'n-nefise*'de yer alan iki ifadesine dayanır. Daniel A. Khvolson'un da üzerinde durduğu⁵ bu ifadelerin ilkinde İbn Rüste, "290 [/903] senesi hac mevsimindeyken okuduğumuz" diyerek Mescid-i Nebevî'de Abbasî Halifesi Mu'tazîd-Billâh (892-902) tarafından 282/895-896 yılında yaptırılan tadilata dair olarak diktirilen kitabenin metnini verir⁶. Bir diğer yerde de yine Mescid-i Nebevî'nin 22 adet kapısı olduğunu ifade ettikten sonra: "Biz onları 290 [/903] senesi hac mevsiminde saydık" der⁷. İbn Rüste'nin kendisine dair olarak da aktardığı bu bilgiler Cornelis van Arendonk, Yûsuf İlyan Serkis ve Sayyid Maqbul Ahmad gibi bazı araştırmacılar tarafından İbn Rüste'nin *el-A'lâku'n-nefise*'yi, kesin olarak yaşadığı tespit edilebilen son tarih olan 290/903'te tamamlamış olduğu düşüncesine sevketmiştir⁸. Fakat bu görüş çoğunlukla eserin tamamlanışından zi-

⁴ *el-A'lâku'n-nefise* üzerine yapılan ilk müstakil çalışma olan *İzvestiya o Hozarah, Burtasah, Bolgarah, Mad-yarah, Slayyanah i Russah Abu-Ali Ahmeda ben Omar İbn-Dasta*'da Daniel A. Khvolson, 15 ile 40. sayfalar arasında *el-A'lâku'n-nefise*'de Hazarlar, Burtaslar, İdil Bulgarları, Macarlar, *Sakalibe* ve Ruslar'dan bahsedilen kısmın Arapça tahkikiyle birlikte Rusça tercümesini de sunmaktadır. Aynı kısmın Türkçe tercümesiye Ramazan Şeşen tarafından yapılmıştır. Bkz. *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 2001², s. 36-40.

⁵ Daniel A. Khvolson, *İzvestiya o Hozarah, Burtasah, Bolgarah, Madyarah, Slayyanah i Russah Abu-Ali Ahmeda ben Omar İbn-Dasta*, Sankt Peterburg 1869, s. 2-3.

⁶ İbn Rüste'nin ifadesi ve söz konusu kitabenin metni için bkz. İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefise*, ed. Michael Jan de Goeje, s. 73-74; thk. Halil el-Mansûr, s. 71-72.

⁷ Bkz. İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefise*, ed. Michael Jan de Goeje, s. 75; thk. Halil el-Mansûr, s. 72.

⁸ Cornelis van Arendonk, "İbn Rüste", *İA*, V/2, s. 781; Yûsuf İlyan Serkis, *Mu'cemü'l-matbû'âti'l-A-*

yade yazılmaya başlandığı veya yazılmaya devam edildiği bir tarih olarak kabul edilmektedir ve konu hakkındaki en kolaycı yaklaşım olduğu için doğal olarak çok da taraftar toplayamamıştır.

Daniel A. Khvolson'un Tespitleri ve Önerileri

el-A'lâku'n-nefise'nin yazım tarihine dair fikir serdeden araştırmacıların ilki, aynı zamanda *el-A'lâku'n-nefise* hakkında ilk müstakil çalışmanın da sahibi olduğunu belirttiğimiz Rus müsteşrik Daniel A. Khvolson'dur⁹. Khvolson, Ortaçağların bir diğer önemli Müslüman tarihçi ve coğrafyacısı Mes'ûdi'nin (ö. 345/956) *Mürüccü'z-zehab*¹⁰ isimindeki çalışmasında bulunan ve *Rûslar*'la¹¹ ilgili olan bir uzunca bir anlatıdan yola çıkarak *el-A'lâku'n-nefise*'nin tamamlanışı için bir *terminus ante quem*, yani olası en geç yazım tarihi, teklifinde bulunmuştur.

Söz konusu anlatısında Mes'ûdi, *Rûslar*'ın (الروس) 300/912-913 yılından sonra her birinin içinde 100 adamın bulunduğu yaklaşık 500 gemiyle İtil nehrinden Hazar denizine girdiklerini ve gemilerinin denize yayıldığını; akabinde de bölüklerinin Gilân, Deylem, Taberistân, Cürcân'ın sahili Âbeskûn, *Bilâdü'n-Neffâte* (Bakü) ve Azerbaycan civarlarına dağıldığını, buralarda çokça kan dökerek kadınlarla çocukları gasp ettiklerini ve Müslümanların mallarını da ganimet olarak aldıklarını aktarır. Kendilerine karşı direniş gösterilmeye çalışılmışsa da Mes'ûdi'ye nazaran bunda pek de başarılı olunamamıştır. *Rûslar* bölgede birkaç ay kaldıktan ve yete-

rabiyye ve'l-mu'arabe, I, Kahire 1928, s. 107; Sayyid Maqbul Ahmad, "Coğrafya", *DLA*, VIII, 52. Clifford Edmund Bosworth'un İbn Rüste'nin ölümünü 290/903'ten sonra şeklinde vermesine bakılırsa onun da en garanti tarih olarak bunu gördüğü anlaşılır. Bkz. "Ebn Rosta", *Elr*, VIII, 49. Bunlara ilaveten Vasiliy Vladimiroviç Bartold, Dimitri E. Mişin ve Lilyana Simeonova ise *el-A'lâku'n-nefise* yazım tarihi olarak miladi X. asır başını zikretmişlerdir. Bkz. Vasiliy Vladimiroviç Bartold, *İstoriya İzuçeniya Vostoka v Yevrope i v Rossii*, Sankt Peterburg 1911, s. 147; Dimitri E. Mişin, *Sakaliba (Slavyane) v İslamskom Mire v Ranneye Srednevekovye*, Moskva 2002, s. 28; Lilyana Simeonova, *Petwane Kem Konstantinopol*, Sofiya 2006, s. 138.

⁹ Khvolson, 1866 yılında Londra'da bulunduğu sırada British Museum'da muhafaza edilen Add. 23,378 numaralı *el-A'lâku'n-nefise* el yazması üzerine çalışmaya başladığını ifade eder. Bu çalışmalarının neticesinde de eserini 1869 yılında yayınlamıştır. Bkz. *İzvestiya o Hozarah, Burtasah, Bolgarah, Madyarah, Slavyanah i Russah Abu-Ali Ahmeda ben Omar Ibn-Dasta*, s. 1.

¹⁰ Mes'ûdi ve *Mürüccü'z-zehab* hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Franz Rosenthal, *A History of Muslim Historiography*, Leiden 1968², s. 135-136; Mehmet Şemseddin Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları -Tarih ve Müverrihler-*, İstanbul 1991, s. 68-80; Kraçkovskiy, *Arabskaya Geografıçeskaya Literatura*, s. 170-182; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 90-92; Ağa, *İslâm Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar* s. 313-328.

¹¹ Aslında bu anlatısında Mes'ûdi'nin *Rûs* demekle kastettikleri, Ortaçağ Müslüman coğrafya ve tarih literatüründe sıklıkla karşılaştığımız üzere Vikingler veya onların Doğu Avrupa'da faaliyette bulunan kolları olarak vasıflandırılabilir Varyag-Ruslar'dır. Buna dair bkz. Erman Şan, "İstahri'ye Göre "Rûsların Üç Sıfı" ve Bunların Üç Şehrinin Yeniden Değerlendirilmesi: Kiev, Novgorod, Birka", *TDA*, CXII/221 (2016), s. 117-134.

rince ganimet topladıktan sonra dönmeye karar vermişler; dönüş yolunda İtil nehri-
rine geldiklerinde de Hazar Kağanı'yla, sefer öncesinde vardıkları mutabakat ge-
reği, kendisine ganimetlerin yarısını göndermişlerdir. Fakat tüm bu gelişmelerden
haberdar olan Hazar Kağanı'nın Müslüman askerleri *Ersiyye* (الأرسية)¹² ile Hazar
Müslümanları Kağan'dan, *Rûslar*'ın Müslüman memleketlerine saldırıp insanları
öldürmeleri ve kadınlarla çocukları esir etmelerinden dolayı, *Rûslar*'la aralarından
çekilmesini istemişlerdi. Nihayetinde istedikleri izni aldıkları anlaşılın *Ersiyye*, geri
dönüş yolundaki *Rûslar*'a saldırarak ağır zayıyat verdirmişlerdir. Hazar Müslüman-
larının ellerinden kurtulabilen *Rûslar* ise ilkin Burtaslar ve onlardan sonra da *Müs-
lüman Bulgarlar* tarafından fena hâlde hırpalanmışlardı¹³.

Mes'ûdî tarafından 300/912-913 yılından sonra gerçekleşmiş olduğu belir-
tilen yukarıdaki *Rûs* seferine dair haberlerin İbn Rüste'nin *el-A'lâku'n-nefîse*'sinde
bulunmaması Khvolson'u, Sâ mânî Devleti sınırları dâhilinde (Horasan veya Hâ-
rizm) yaşamış olduğunu belirttiği İbn Rüste'nin Müslümanlar için böylesine va-
him bir durumdan haberdar olmamasının imkânsızlığı nedeniyle eserini kesinlikle
söz konusu tarihten önce yazmış olduğu sonucuna götürmüştür. Yani Khvolson'a
göre İbn Rüste eserini kesinlikle hicrî 300/913 tarihinden önce tamamlamıştı ve
bu nedenle yukarıda Mes'ûdî tarafından anlatılan *Rûs* seferine dair herhangi bir
gönderme *el-A'lâku'n-nefîse*'de yer alamamıştı¹⁴. Bu andan itibaren de Carl Bro-
ckelmann, İgnatiy Yulianoviç Kraçkovskiy, Vladimir F. Minorsky, Ramazan Şe-
şen, Murat Ağarı ve Nadia Maria el-Cheikh gibi araştırmacılar tarafından *el-A'lâ-
ku'n-nefîse*'nin yazım tarihi için 290-300/903-913 yılları arası kabul edilerek bu ta-

¹² Hazarlar'ın Hârizmli Müslüman askerleri olan *Ersiyye* hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Peter B. Golden, *Hazar Çalışmaları*, çev. Egemen Çağrı Mızrak, İstanbul 2006, s. 176-177.

¹³ Bkz. Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zehab*, I, thk. 'Afi Nâif Hatum, Beyrut 2010², s. 145-147. *Rûslar*'ın bu seferi hakkında ayrıca bkz. Vladimir F. Minorsky, *A History of Sharvân and Darband in the 10th-11th Centuries*, Cambridge 1958, s. 111; Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Ankara 1999⁴, s. 22; Nevzat Keleş, *Şeddâdiler (951-1199)*, İstanbul 2016, s. 59. İslâm kaynaklarında aktarıldığına göre Varyag-Ruslar'ın dârüİslâmın merkez bölgelerine yaptıkları akınlarına miladî X. yüzyılın başlarından itibaren tesadüf edilmektedir. Mihail İ. Artamonov, bunun IX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başladığını belirterek Hazar denizi ve çevresinde bir dizi Varyag-Rus akını zikreder. Bkz. *Hazar Tarihi: Türkler, Yahudiler ve Ruslar*, çev. D. Ahsen Batur, İstanbul 2004², s. 475. George Vernadsky ise bu akınları Karadeniz sahillerinde kontrolü ele geçirmiş Varyag-Ruslar'ın artık sıradaki hedeflerinin Hazar denizi olmuş şeklinde yorumlar. Bkz. *Political and Diplomatic History of Russia*, Boston 1936, s. 39. Benzer bir tespitle bulunan Frederick I. Kaplan'a göreyse bu sefer, Kafkasya ticaretini ele geçirmek için düzenlenmişti ve gelişmelerin neticesinde Kafkasya ticaretinin ele geçirilmesiyle de Hazar Kağanlığı'nın çöküşü gerçekleşmişti. Bkz. "The Decline of the Khazars and the Rise of the Varangians", *ASEER*, XIII/1 (1954), s. 5-7, 10.

¹⁴ Bkz. Khvolson, *İzvestiya o Hozarah, Burtasah, Bolgarah, Madyarah, Slavyanah i Russah Abu-Ali Ahmeda ben Omar İbn-Dasta*, s. 4-5.

rih aralığı günümüze kadar da araştırmacılar nezdinde geçerliliğini korumuştur¹⁵.

Khvolson'un ulaştığı bu sonuca, kendisinden sonra pek çok araştırmacının da *el-A'lâku'n-nefise*'nin tamamlanış tarihi için *terminus ante quem*'i, yani olası en geç tarihi, 300/913 olarak kabul etmesine rağmen, aslında hemen bir yıl sonra yani 1870'te Avraam Yakovleviç Garkavi, 1903 yılında Josef Marquart ve 1908 yılında da Firedrich Westberg tarafından ciddi eleştiriler getirilmişti. Söz konusu eleştirilere geçmeden önce, seyahati *el-A'lâku'n-nefise*'de detaylı bir şekilde aktarılan Hârûn b. Yahyâ'nın¹⁶ Doğu Roma İmparatorluğu'nun başkenti Constantinopolis'te bulunuş, buradan ayrılış ve akabinde Tuna Bulgarları'na dair olarak aktardığı bazı bilgilerin tarihlendirilmesi üzerinde durmamız gerekmektedir. Çünkü Hârûn b. Yahyâ'nın, daha öncesinde bu açıdan hiç değerlendirilmemiş olan, söz konusu seyahatinin tarihlendirilmesi, *el-A'lâku'n-nefise*'nin yazım tarihinin tespitine faydalı olacağı gibi Khvolson tarafından öne sürülen tarih aralığını da çok kesin bir biçimde geçersiz kılacaktır.

Yeni Bir Terminus Post Quem Önerisi

Kendisinden aktarılan bilgiler dikkate alındığında Ortaçağların en önemli eserlerinden biri olduğu anlaşılan Hârûn b. Yahyâ, *el-A'lâku'n-nefise*'de yer alan

¹⁵ Carl Brockelmann daha sonrasında fikir değiştirecek olmasına rağmen ilkin 290-300/903-913 yılları arasında yazıldığını belirtmişti. Bkz. *GAL*, Suppl. I, Leiden 1937, s. 406. İgnatij Yulianoviç Kraçkovskiy ve Nadia Maria el-Cheikh de 290-300/903-913 arasında yazıldığını belirtmektedirler. Bkz. Kraçkovskiy, *Arabşkaya Geografışkaya Literatura*, s. 159; Nadia Maria el-Cheikh, *Arapların Gözüyle Bizans*, çev. Mehmet Moralı, İstanbul 2012, s. 20. Murat Ağarı da 290-300/903-913 yıllarını daha doğru bulur. Bkz. *İslâm Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar*, s. 278. Bununla birlikte Ağarı'nın çalışmasının İbn Rüste'yle ilgili kısmında Kraçkovskiy'nin eserinin Arapça tercümesine atuf yapılarak verilen İbn Rüste'nin muhtemel ölüm tarihinin 310-337/922-948 olmasına ve kendisinin Abbâsi Halifesi Müktefi-Billâh (902-908) döneminden başlamak üzere devlet idaresinde görev almasına dair bilgiler aslında *Kitâbü'l-Harâc* isimli çalışmasıyla tanınan Kudâme b. Ca'fer'e (ö. 337/948 [?]) aittir. Fakat bu yanlışlığın Kraçkovskiy'nin eserinin Arapça tercümesinden kaynaklandığını belirtmek gerekir. Burada mütercim Selahaddin Osman Haşim, yazarlar arasında ani geçişler yapan Kraçkovskiy'nin paragraflarına müdahale etmiş ve böylesine ani bir geçiş sonunda Kudâme b. Ca'fer'den bahseden paragrafı bir öncekiyle yani İbn Rüste'yle ilgili paragrafa eklemiştir. Bu da yukarıdaki türden bir hatanın oluşmasına sebebiyet vermiştir. Bkz. İgnatij Yulianoviç Kraçkovskiy, *Târîhü'l-edebi'l-cografyyi'l-Arabî*, I, Arap. çev. Selahaddin Osman Haşim, Kahire 1963, s. 164-165. Vladimir F. Minorsky'ye göre ise *el-A'lâku'n-nefise*, 300/912 civarında yazılmıştı. Bkz. *A History of Sharvân and Darband in the 10th-11th Centuries*, s. 166. Ramazan Şeşen ise, 903-912 yılları arasında yazıldığını görüşündedir. Bkz. *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 142. Sayyid Maqbul Ahmad, *Türkiye Dyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*'nin 1993'te yayınlanan Coğrafya maddesinde 903 yılında yazıldığını belirttiği *el-A'lâku'n-nefise*'nin aynı ansiklopedinin 1999'da yayınlanan İbn Rüste maddesindeyse genel kanaate göre 290-300/903-913 yılları arasında yazıldığını kabul edildiğini belirtir. Bkz. "İbn Rüste", s. 254.

¹⁶ Hârûn b. Yahyâ için bkz. Kraçkovskiy, *Arabşkaya Geografışkaya Literatura*, s. 132-133. Hârûn b. Yahyâ üzerine yapılan çalışmaların bir listesi içinse bkz. Alexander A. Vasiliev, "Harun-ibn-Yahya and his Description of Constantinople", *Seminarium Kondakovianum*, V (1932), s. 153.

hikâyesine göre Filitin sahillerindeki Askalân'da esir edilerek önce deniz yoluyla Attaleia/Antalya'ya (<Antâliyye/ أنطالية) sonrasında da kara yoluyla Iconium/Konya (<Nikiye/ نقيه) ve Ankyra/Ankara (<Senkare/ سنقره) üzerinden Doğu Roma İmparatorluğu'nun başkenti Constantinopolis/İstanbul'a (<Kusstantîniyye/ قسطنطينية) götürülmüştü. Burada bir müddetlik zoraki ikametini müteakip Balkanlar üzerinden Thessalonica/Selânik (<Selûkiye/ سلوقية) ve Venetia/Venedik (<el-Bundikîs/ البندقيس) gibi şehirlere de uğrayarak nihayetinde Roma'ya (<er-Rûmiyye/ الرومية) varmıştı¹⁷. Hârûn b. Yahyâ'nın Roma şehrine kadar olan seyahati esnasında gördüklerine, güzergâhı üzerindeki bölgelerin coğrafi özelliklerine ve yakın tarihlerine dair haberler Ortaçağın diğer Müslüman coğrafyacıları tarafından da kullanılmış olmasına rağmen¹⁸, en detaylı ve derli toplu hâliyse bizim burada tamamlanmış tarihine dair bazı öngörülerde bulunacağımız İbn Rûste'nin *el-A'lâku'n-nefise*'sinde bulunmaktadır.

Yukarıda da işaret ettiğimiz gibi *el-A'lâku'n-nefise*'nin tamamlanmış tarihi için yeni bir *terminus post quem*, yani olası en erken tarih, elde edebilmesi yolunda, Hârûn b. Yahyâ'nın söz konusu seyahatinin bizi burada ilgilendiren kısmı öncelikle onun Constantinopolis'te bulunuş ve buradan ayrılış tarihleridir. *el-A'lâku'n-nefise*'nin keşfinden itibaren bu tarihleri tespit hususunda araştırmacılar tarafından çok yoğun mesai harcanmış olduğu da söylenebilir. Hârûn b. Yahyâ'nın Constantinopolis'te ne zaman bulunmuş olabileceğiyle ilgilenmiş olan Alexander A. Vasiliev ve George Ostrogorsky gibi araştırmacıların nihaî hedefleri Hârûn b. Yahyâ'nın Doğu Roma başkentinin hangi dönemi hakkında canlı bir tasvir bırakmış olduğunun belirlenmesiydi. Biz ise burada Daniel A. Khvolson, Josef Marquart, Michael Jan de Goeje, Vladimir F. Minorsky, Arist Aristoviç Kunik, Baron Viktor Romanoviç Rosen ve Firedrich Westberg gibi diğer bazı araştırmacılara benzer

¹⁷ *el-A'lâku'n-nefise*'de hikaye edilen bu kısım Hârûn b. Yahyâ'nın esir edilişle başlar ve onun ağzından Roma şehrinin betimlenmesiyle de sona erer. Söz konusu seyahatin tamamı için bkz. İbn Rûste, *el-A'lâku'n-nefise*, ed. Michael Jan de Goeje, s. 119-132; thk. Halil el-Mansûr, s. 109-119. Hârûn b. Yahyâ'dan nakledilen kısımda Roma şehrinin sonrası hakkındaysa bir bilgi bulunmaz. Hârûn b. Yahyâ'nın güzergâhındaki adını verdiğimiz şehirlerin tespitine dair tartışmalar ve sonuçları için genel olarak bkz. Josef Marquart, *Osteuropaische und ostasiatische Streifzüge: Ethnologische und historisch-topographische Studien zur Geschichte des 9. und 10. Jahrhunderts (ca. 840-940)*, Leipzig 1903, s. 206, 208-214, 237-260; Vasiliev, "Harun-ibn-Yahya and his Description of Constantinople", s. 154, 162; Vladimir F. Minorsky, *Hudûd al-'âlam, The Regions of the World*, London 1937, s. 423-424.

¹⁸ Mes'ûdî, *Hudûdü'l-'âlem*'in (372/982-983) bilinmeyen yazarı, Gerdizi (ö. 443-444/1052'den sonra), Ebû Ubeyd el-Bekrî (ö. 487/1094) ve Zekeriyâ b. Muhammed el-Kazvîni (ö. 682/1283) gibi diğer Ortaçağ Müslüman coğrafyacıları da Hârûn b. Yahyâ'dan doğrudan veya dolaylı haberler aktarmışlardır. Bu konuya dair bkz. Minorsky, *Hudûd al-'âlam, The Regions of the World*, s. 320, 468; Mişin, *Sakaliba (Slavyane) v İslamskom Mire v Ranneye Srednevekovye*, s. 28-29.

bir biçimde ilaveten Hârûn b. Yahyâ'dan nakille aktarılan bazı haberlerdeki vakıyanın gerçekleşme tarihleriyle de ilgileniyoruz. Çünkü bunlar bize dolaylı olarak *el-A'lâku'n-nefise*'nin tamamlanış tarihi için bir *terminus post quem*, yani olası en erken tarihi, verebilecek mahiyette gözükmektedir.

Talihin bir cilvesi olarak tıpkı *el-A'lâku'n-nefise*'nin yazım tarihi hususunda bir takım belirsizliklerin bulunması gibi Hârûn b. Yahyâ'nın seyahatinin de tam olarak ne zaman gerçekleştiği ve dolayısıyla Constantinopolis'te ne zaman bulunduğuyla buradan ne zaman ayrıldığı konularında da hâlâ tam olarak aydınlatılmamış bazı noktalar vardır. Bekleneceği üzere araştırmacılar bu konularda da değişik fikirler ileri sürmüşler ve neticede iki yaklaşık tarih ön plana çıkmıştır. Bunlardan İgnatıy Yulianoviç Kraçkovskiy, Vladimir F. Minorsky, Lilyana Simeonova, Nadia Maria el-Cheikh gibi araştırmacılarca desteklenen görüşe göre Hârûn b. Yahyâ'nın miladi IX. asır sonu ile X. asır başlarında Constantinopolis'te bulunmuş olabileceği varsayılırken¹⁹; Josef Marquart ve Carl Brockelmann gibi araştırmacılara göreseye 912-913 yılları civarı bunun için daha olası tarihlerdi²⁰. Fakat ulaşılan sonuçlar itibarıyla bu konudaki en ciddi ve kapsamlı çalışmanın tereddütsüz bir biçimde, aşağıda sonuçlarını paylaşacağımız, George Ostrogorsky'ye ait olduğu söylenmelidir.

el-A'lâku'n-nefise içerisinde Hârûn b. Yahyâ'dan Constantinopolis'te bulunduğu dönemde Doğu Roma İmparatoru'nun da iştirakiyle gerçekleştirilmiş bir takım resmî törenler ve seremoniler aktarılmıştır²¹. George Ostrogorsky'nin söz konusu anlatıdaki detayları çok titiz bir biçimde değerlendirerek Hârûn b. Yahyâ'nın Constantinopolis'te bulunduğu tarih olarak ulaştığı sonuç olan Doğu Roma İmparatoru Alexandros (912-913) dönemine tekabül eden 912-913 kışı²², aslında yukarıda *el-A'lâku'n-nefise*'nin olası tamamlanış tarihlerinden en erkeni olarak

¹⁹ Alexander A. Vasiliev miladi IX. asrın son çeyreğini önerir. Bkz. "Harun-ibn-Yahya and his Description of Constantinople", s. 151. Vasiliev'e dayanan Lilyana Simeonova ve onu takiben Nadia Maria el-Cheikh de miladi IX. yüzyıl sonuyla X. yüzyıl başlarını daha olası görürler. Bkz. Simeonova, *Petwane Kem Konstantinopol*, s. 104; el-Cheikh, *Arapların Gözüyle Bizans*, s. 141. Yine İgnatıy Yulianoviç Kraçkovskiy de miladi X. yüzyıl başı olduğu görüşündedir. *Arabskaya Geografiçeskaya Literatura*, s. 132, 237.

²⁰ Marquart, *Osteuropaische und ostasiatische Streifzüge*, s. 242-243. Carl Brockelmann 912 civarında bulunduğu kanaatindedir. Bkz. *GAL*², I, Leiden 1943, s. 260.

²¹ Söz konusu tören ve seremoniler için bkz. İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefise*, ed. Michael Jan de Goeje, s. 119-128; thk. Halil el-Mansûr, s. 109-115; Vasiliev, "Harun-ibn-Yahya and his Description of Constantinople", s. 154-162.

²² Tafsilten bkz. George Ostrogorsky, "Zum Reisebericht des Harun-Ibn-Jahja", *Seminarium Kondakovianum*, V (1932), s. 254-255. Hem Josef Marquart'ın kitabının ilgili kısımlarından hem de Ostrogorsky'nin bu çok değerli makalesinden saygıdeğer ağabeyim Doç. Dr. Ferit Baz'ın şahsıma yaptığı tercüme sayesinde faydalanabildim. Kendisine bu vesileyle şükranlarımı sunarım.

araştırmacılarca önerildiğini belirttiğimiz 290/903 tarihini ihtimaller arasından kesin bir şekilde elemektedir. Diğer bir deyişle 290/903 yılı Ostorgorsky'nin ulaştığı sonuçlar neticesinde tamamen saf dışı kalmıştır ve bundan sonrasında *el-A'lâku'n-nefise*'nin tamamlanışı için geçerli bir tarih olarak kabul edilememelidir. Bunun manası her ne kadar İbn Rüste *el-A'lâku'n-nefise*'yi 290/903 tarihinde yazmaya başlamış veya yazmaya devam ediyor olabileceksa de içerisinde aktardığı birtakım bilgiler 912-913 yıllarına ait olduğundan dolayı bu tarihten sonrasında da eseri yazmaya devam etmiş veya hiç olmazsa ilavelerde bulunmuş olmalıdır. Doğal olarak da İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefise*'yi kesinlikle 913 ilkbaharından önce tamamlamış da olamazdı. Ostorgorsky'nin sunduğu verilerden yola çıkarak ulaşılan bu sonuç gereği, İbn Rüste *el-A'lâku'n-nefise*'yi tamamlama tarihi için *terminus post quem* 913 ilkbaharı olduğu için daha öncesine ait tarihleri bu andan itibaren dikkate almamalıyız. Buna rağmen hicri takvime göre en erken Receb-Şaban 300'e tekabül eden bu tarih, hâlâ araştırmacılarca sıklıkla dillendirilen 290-300/903-913 yılları arasında tamamlandığı görüşünüyse saf dışı bırakmaya yetmemektedir.

George Ostrogorsky'nin çok ufak ayrıntıları irdeleyerek ulaştığı sonuçları takdir etmemek ve bunlara büyük oranda katılmamak mümkün değildir. Bununla birlikte Hârûn b. Yahyâ'nın Constantinopolis'ten ayrılışı herhâlde onun düşündüğü 913 yılı ilkbaharından biraz sonra gerçekleşmiş olsa gerektir. Çünkü Hârûn b. Yahyâ'nın Constantinopolis'ten ayrılıp Roma'ya doğru seyahat ederken kendisinden *Besiûs*²³ *el-Melik* (بِسْوَس المَلِك) diye bahsettiği bir hükümdara dair olarak aktardığı *Sakâlîbe*'nin²⁴ onun döneminde Hıristiyan olduğu ve hâlâ Hıristiyanlık

²³ Konu hakkında fikir beyan eden araştırmacılar, metnin bu kısmında geçen بسوس ibaresini -okumaya yardımcı olacak hareketler de olmadığı için- kararsız kalarak *Bsûs*, *B-sûs* vb. şekillerde transkribe etmişlerdir. Hemen hemen aynı pasaj Ebû Ubeyd el-Bekrî'nin *el-Mesâlik ve'l-memâlik* isimli coğrafya eserinde de bulunur. Bu eserin muhakkiki Cemâl Tulbe'nin *Besilûs* (بِسْمِ اللّٰهِ) şeklinde verdiği kelime Arist Aristoviç Kunik ve Baron Viktor Romanoviç Rosen tahkikinde بسوس şeklinde verilerek Rusça transkripsiyonu Бсѹс (*Bsûs*) olarak sunulur. Bununla birlikte verdikleri notta Michael Jan de Goeje'nin, Ebû Ubeyd el-Bekrî'nin *el-Mesâlik ve'l-memâlik*'inin el yazmasındaki şekli بيسلوس / Бєлѹс (*Bislûs*) olarak okumuş olduğunu da bildirirler. Bkz. Ebû Ubeyd el-Bekrî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, I, thk. Cemâl Tulbe, Beyrut 2003, s. 255; Arist A. Kunik – Baron V. R. Rosen, *İzveštija al-Bekri i Drugih Autorov o Rusi i Slavyanah*, I, Sankt Peterburg 1878, s. 38, 52. Yani İbn Rüste'nin metninde geçen بسوس kelimesini, Ebû Ubeyd el-Bekrî'nin aynı pasajında kullandığı kelimedenden yola çıkarak, bizim yaptığımız gibi *Besiûs* şeklinde okumak çok daha doğrudur.

²⁴ Avrupa'nın doğusunda, sakinlerinin çoğunluğunu Slavlar'ın oluşturduğu bölgelerdeki hükümdarlar İslâm kaynaklarında çoğunlukla *Melikü's-Sakâlîbe*, bu coğrafyaların kavimleri de genel bir adlandırma olarak *Sakâlîbe* şeklinde anılmışlardır. Bunun başlıca sebebi yalnızca söz konusu coğrafyaların sakinlerinin ağırlıklı olarak Slavlar'dan oluşmuş olması değil, ilaveten artuk o iklimin onların adıyla da özdeşleşmiş olmasıdır. Yani Ortaçağ İslâm tarih ve coğrafya literatüründeki *Sakâlîbe*'yi, zaman zaman etnik bir aidiyet vurgusu da taşımasına rağmen çoğunlukla söz konusu coğrafyalarda meskûn kavimlerin tamamı için kullanılan ortak bir adlandırma olarak kabul etmek daha doğrudur. Hatta metni Muhammed b. Cerir et-Taberî (ö.

dini üzerine buldukları gibi bilgiler²⁵, Ostrogorsky tarafından önerilen tarihi de revize etmemizi gerekli kılar.

Araştırmacıların *Besiûs el-Melik*'in kim olduğu konusunda çeşitli fikirler ile-ri sürmüş olmalarına rağmen²⁶ gerek Tuna Bulgar Çarı Symeon'un (893-927) 913 yılındaki meşhur Constantinopolis kuşatmasına ve müteakip sürece gerekse de Tuna Bulgaryası'ndaki gelişmelere dair bazı bilgiler, İbn Rüste'nin eserinde Hârûn b. Yahyâ tarafından bahsedilen *Besiûs el-Melik*'in kimliğine kesin bir biçimde ışık tutabilecek mahiyette gözükmemektedir. Tüm bunlar da nihayetinde İbn Rüste'nin *el-A'lâku'n-nefise*'yi tamamlama tarihi için yeni bir *terminus post quem* teklif edebilmemize olanak sağlayacaktır.

George Ostrogorsky'e göre, 913 yılının Ağustos'unda Constantinopolis surları önünde beliren Tuna Bulgar Çarı Symeon'un asıl hedefi sıradan bir kuşatmadan ziyade Roma imparatorluk tacını elde edebilmektir. Fakat Çar Symeon, bu güçlü surları aşamayacağını anladıktan sonra anlaşma yoluna gitmiş ve merasimle

310/923) tarafından aktarılan Tarsus'tan gelen istihbari bir mektupta bizzat Tuna Bulgar Çarı Symeon'dan *Melikü's-Sakâlibe* (ملك الصقالبة) ve *Sâhibü's-Sakâlibe* (صاحب الصقالبة) olarak bahsedilmektedir. Söz konusu mektuba dair bkz. *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, X, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, Kahire 1976², s. 45. Muhammed b. Cerir et-Taberî ve *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk* hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları -Tarih ve Müverrihler-*, s. 34-50; Rosenthal, *A History of Muslim Historiography*, s. 134-135; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 80-86; Mustafa Fayda, "Taberî, Muhammed b. Cerir", *DLA*, XXXIX, 314-318; Mustafa Fayda, "Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk", *DLA*, XXXX, s. 92-94.

²⁵ Hârûn b. Yahyâ'nın bahsettiği *Besiûs el-Melik* için bkz. İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefise*, ed. Michael Jan de Goeje, s. 127; thk. Halil el-Mansûr, s. 115-116.

²⁶ Bu haber özelinde *Besiûs el-Melik*'in kim olduğu ve *Sakâlibe* denmekle kimin kast edildiği konusunda ilk fikir beyan eden araştırmacılar olan Arist Aristoviç Kunik ve Baron Viktor Romanoviç Rosen, yukarıda da değindiğimiz, Ebü Ubejd el-Bekrî'deki paralel bilgi ve pasajdan yola çıkarak mevzubahis *Besiûs el-Melik*'in ilk Hristiyan Tuna Bulgar Hanı Bogoris/Boris (852-889) ve rivayette Hristiyan oldukları belirtilen *Sakâlibe*'nin de Tuna Bulgarları olduğunu düşünmüşlerdir. Bkz. *İzvestiya al-Bekri i Drugih Avtorov o Rusi i Slavyanah*, I, 83-85. Yani onlara göre Hârûn b. Yahyâ kendi seyahatinden aşağı yukarı yarım asır önce gerçekleşmiş bir durumdan bahsediyordu. Alexander A. Vasiliev'in bildirdiğine göre, Michael Jan de Goeje de bir süre bu fikre iştirak etmiş olmasına rağmen İbn Rüste neşrinde bundan vazgeçmişti. Bkz. "Harun-ibn-Yahya and his Description of Constantinople", s. 150. Friedrich Westberg ise burada bahsedilen *Besiûs el-Melik*'in Tuna Bulgarları'nın yöneticisi olduğuna dair bir göndermenin bulunmadığını belirterek onun Boris değil de Doğu Roma İmparatoru I. Basileios (867-886) olduğu neticesine varmıştır. Pasajdaki *Sakâlibe*'ninse Makedonya Slavları olduğu düşüncesindedir. Bkz. *Komentarij na Zapisku Ibragima İbn-Yakuba o Slavyanah*, Sankt Peterburg 1903, s. 41-42. Yine Josef Marquart da bunların Güney Sırları olduğunu ve bahsedilen hükümdarın da Doğu Roma İmparatoru I. Basileios olduğunu iddia etmişti. Bkz. *Osteuropaische und ostasiatische Streifzüge*, s. 207, 242-243. Nihayetinde 20. yüzyıl başlarından itibaren konu hakkında fikir beyan etmiş araştırmacıların neredeyse tamamına göre de buradaki *Sakâlibe*, Tuna Bulgarları'na değil Slavlar'a işaret etmekteydi. Yine bu tarihten itibaren *Besiûs el-Melik*'in de I. Basileios olduğu fikri oldukça taraftar toplamış Vladimir F. Minorsky, Alexander A. Vasiliev, George Ostrogorsky ve Dimitri E. Mişin gibi çok değerli araştırmacılar da bu fikre iştirak etmişlerdir.

Constantinopolis'e kabul edilmişti. Sonrasındaysa, Patrik Nikolaos Mystikos'un elinden imparatorluk tacını giymiş ve henüz müşterek olmasa da bizim için çok önemli bir ayrıntı olarak 'Bulgarların Basileusu' (<Basileus Boulgaron/βασιλεύς Βουλγάρων) unvanını almıştır. Buna rağmen bir süre sonra Doğu Roma ile Tuna Bulgarları arasındaki münasebetler gerilmiş ve kendisine verilen *basileus*²⁷ unvanı da yok sayılmıştır. Bundan sonrasında tahmin edileceği gibi Doğu Roma ile Tuna Bulgarları arasındaki mücadeleler de yeniden patlak vermiştir²⁸. Fakat yine Ostrogorsky, Symeon'un *basileus* unvanından sanıldığı gibi söz konusu mücadeleler esnasında da vazgeçmemiş olduğunu önemle vurgular. Hem Doğu Roma İmparatoru I. Romanos Lakapenos'un (919-944) kendisine yazdığı mektuplardan Symeon'un kullandığı anlaşılan *Basileus Boulgaron khai Romaion* (βασιλεύς Βουλγάρων χαί Ρωμαίων) hem de Symeon'a ait bir kurşun mühürde tespit edilen *Basileus Romeon* (βασιλεύς Ρωμέων) unvanlarını da buna kanıt olarak sunar²⁹. Bunlardan ilki *Bulgarların ve Romalıların Basileusu* manasına gelirken diğeryse doğrudan *Roma'nın Basileusu* demektir.

Basileus unvanının, o dönemlerde Tuna Bulgarları'nın hâkimiyeti altında bulunan bölge halkları üzerinde çok büyük bir etkisinin bulunduğu muhakkaktır. Çünkü mevzubahis bölgenin o dönemlerdeki hâkimi Symeon da -tıpkı Ortodoks dünyanın merkezi Doğu Roma'nıki gibi- artık resmen bir *basileus*'tur. Bu nedenle Roma'ya doğru seyahati esnasında karşılaştığı bölge halkının Hârûn b. Yahyâ'ya Symeon'dan *basileus* diye bahsetmiş olmaları da çok büyük ihtimal dâhilindedir. Buna dair en önemli kanıtta, Tuna Bulgaryası'nın Hıristiyanlaşmasında çok önem-

²⁷ Öncesinde Doğu Roma idarecileri tarafından diğer devletlerin yöneticilerine de layık görülmüş olmasına rağmen bu dönemde çok daha özel bir anlamı bulunan *basileus* (βασιλεύς) unvanı hakkında bkz. George Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret İşıltan, Ankara 1995³, s. 99-100; Evangelos K. Chrysos, "The Title Βασιλεύς Early Byzantine International Relations", *DOP*, 32 (1978), s. 32-33, 60; Constantin Zuckerman, "On the Titles and Office of the Byzantine Βασιλεύς", *Travaux et Mémoires*, 16 (2010), s. 865-890; Michael McCormick – Alexander P. Kazhdan, "Basileus", *ODB*, I, 264.

²⁸ Bkz. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 244-245. George Ostrogorsky başka bir yerde de (s. 249) bu unvanın sadece Tuna Bulgar Hanlığı'na ait olmak şartıyla verildiğini ekler. Krş. için bkz. Steven Runciman, *A History of the First Bulgarian Empire*, London 1930, s. 156-158. Graham A. Loud, "A Re-examination of the 'Coronation' of Symeon of Bulgaria in 913", *The Journal of Theological Studies*, New Series XXIX/1 (1978), s. 109, 117-120; Angel Nikolov, "Making a New Basileus: The Case of Symeon of Bulgaria (893-927) Reconsidered", *Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe. Archaeological and Historical Evidence*, I, ed. M. Salamon – M. Woloszyn – A. Musin – P. Špehar – M. Hardt – M. P. Kruk – A. Sulikowska-Gąska, Kraków – Leipzig – Rzeszów – Warszawa 2012, s. 101-102.

²⁹ Tüm bu şekiller Ostrogorsky'den alınmıştır. Hem bunlar için hem de oradaki kaynakça için bkz. *Bizans Devleti Tarihi*, s. 248, dn. 1. Ayrıca krş. için bkz. Stephen S. Bobčev, "Bulgaria under Tsar Simeon", *SEER*, VII/21 (1929), s. 624; Alexander A. Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, çev. Tevabil Alkaç, İstanbul 2016, s. 365-367.

li bir rolü bulunan Sveti Kliment Ohridski'nin³⁰ (ö. 916) *Vita*'sında bulunmaktadır. Burada Symeon'la ilgili ifade şöyledir³¹: “*Symeon ki o Bulgarların ilan edilen/açıklanan ilk basileus'udur* (Συμεών, ὃς και βασιλεὺς πρῶτος ἀνεκηρύχθη Βουλγάρων...)”. Yani *el-A'lâku'n-nefise*'de Hârûn b. Yahyâ'dan nakille verilen kısımdaki *Besiûs*'un, aslında Symeon'un kullandığı *basileus* unvanının Arapçalaştırılarak tahrif edilmiş şeklinden ibaret olduğu söylenebilir. Netice itibarıyla Hârûn b. Yahyâ, *Besiûs* demekle Tuna Bulgar Çarı Symeon'un 913 yılı Ağustos ayında çok arzuladığı ve sonunda elde etmeyi başararak kullanmaya başladığı *basileus* unvanını bilerek veya bilmeyerek kastetmişti³².

Tüm bu anlattıklarımız doğrultusunda Hârûn b. Yahyâ'nın Constantinopolis'ten Roma'ya doğru olan seyahatinin tarihini, kendisinden *Besiûs el-Melik* şeklinde bahsetmesinden dolayı, Tuna Bulgar Çarı Symeon'un *basileus* unvanını aldığı 913 yılı Ağustos ayının sonrasına yerleştirmemiz gerekmektedir. Bu da en erken hicrî 301 yılının Muharrem ayına tekabül etmektedir ve bu tarih de İbn Rüste'nin *el-A'lâku'n-nefise*'yi yazdığı varsayılan tarihlerden 290-300/903-913 olarak araştırmacılarca sunulan tarih aralığını, daha doğru bir ifadeyle hicrî takvime göre Muharrem 301 miladiye göreyse Ağustos 913 tarihinden önceki tüm tarihleri kesin bir şekilde elemektedir.

Böylece bu andan itibaren *el-A'lâku'n-nefise*'nin tamamlanış tarihi olarak elimizde sadece Muharrem 301/Ağustos 913 sonrasına ait tarihler kalmaktadır. Bu da bize *el-A'lâku'n-nefise*'nin tamamlanış tarihi için *terminus post quem* yani olası en

³⁰ Sveti Kliment Ohridski, Slavlar'ın en önemli iki azizi olan Konstantinos (ö. 869) ve Methodios (ö. 885) kardeşlerin Büyük Moravya Knezliği topraklarından sürülerek Tuna Bulgar topraklarına gelmiş olan öğrencilerinin en önemlisiydi ve onun Tuna Bulgar Çarı Symeon döneminde gerçekleştireceği faaliyetleri neticesinde Tuna Bulgaryası tam manasıyla Hıristiyanlaşacaktı. Tüm bunlar için bkz. George C. Soulis, “The Legacy of Cyril and Methodius to the Southern Slavs”, *DOP*, 19 (1965), s. 21-22, 24-25, 27-28, 31. Paul A. Hollingsworth da Tuna Bulgar memleketindeki Hıristiyan-Slav kültürünün yayılmasını sağlayan asıl kişi olarak Sveti Kliment Ohridski'yi sunmaktadır. Bkz. “Boris I”, *ODB*, I, 310. Ayrıca bkz. Runciman, *A History of the First Bulgarian Empire*, s. 135-140. Büyük Moravya Knezliği içinse bkz. Yakov Karloviç Grot, *Moraviya i Madjari s Polovinu IX do načala X veka*, Sankt Peterburg 1881, s. 97-141; Ivo Štefan, “Great Moravia, Statehood and Archaeology The ‘Decline and Fall’ of One Early Medieval Polity”, *Studien zur Archäologie Europas*, 14 (2011), s. 333-354.

³¹ Bkz. *Vita S. Clementis*, ed. Franciscus Miklosich, Vindobonae 1847, s. 25. Ayrıca bkz. Loud, “A Re-examination of the ‘Coronation’ of Symeon of Bulgaria in 913”, s. 110. Yine bu konuya dair daha geniş bir zaman aralığını ele almasına rağmen Ihor Ševčenko'nun özet halindeki çalışmasına da bkz. “Byzantium and the Slavs”, *HUS*, VIII/3-4 (1984), s. 289-303.

³² Tüm bu bahisler hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Erman Şan, “*Besiûs el-Melik* ve *Sakälibe*'nin Hıristiyan Olması (Basileus Symeon ve Tuna Bulgaryası'nın Hıristiyanlaşması)”, *TD4*, CXIV/224 (2016), s. 191-208; Krasimir S. Krăstev, “Tsar Simeon i Arabite”, *Emperor Symeon's Bulgaria in the History of Europe's South-East: 1100 Years from the Battle of Anchelous*, ed. Angel Nikolov – Nikolay Kanev, Sofia 2018, s. 246-252.

erken tarih olarak miladî 913 Eylül ayını yani hicrî Muharrem/Safer 301 tarihini vermektedir. Hatta Hârûn b. Yahyâ'dan aktarılan bu bilginin İbn Rüste'ye ulaşabilmesinin de biraz zaman alacağı göz önüne alındığında, *el-A'lâku'n-nefise*'nin tamamlanış tarihi için tayin edilecek *terminus post quem* aslında 913 yılının sonlarına bile tarihlenebilir. Çünkü Hârûn b. Yahyâ, bu bilgiyi edinip Roma'ya gidecek sonra da kendisi tarafından hikâye edilmediği için detaylarını bilemediğimiz geri dönüşünden sonra bu bilgiler ya kaleme alınacak ya da şifâen İbn Rüste'ye kadar ulaştırılacaktır.

Bu tarih Ernst A. Honigmann'ın Hârûn b. Yahyâ'nın Mârûni korsanlar tarafından esir edildiğini belirttiği 910-911 tarihleriyle³³ ve George Ostrogorsky'nin Hârûn b. Yahyâ'nın Constantinopolis'te bulunmuş olduğunu söylediği 912-913 kış mevsimi önermesiyle de tutarlıdır. Ulaştığımız bu netice araştırmacılar tarafından *el-A'lâku'n-nefise*'nin İbn Rüste tarafından tamamlanmış olduğunu varsaydıkları miladî takvime göre 6 Ağustos 913 tarihinde biten hicrî 301 yılının öncesine ait tüm teklifleri de geçersiz kıldığından dolayı bu andan itibaren *el-A'lâku'n-nefise*'nin tamamlanması için *terminus post quem*'i en erken olarak hicrî 301 olarak kabul etmek gerekir. Yine bu sonuca göre Khvolson'un 903-913 yılları arasında yazılmış olduğu görüşüne itiraz ederek *el-A'lâku'n-nefise*'nin yazımı için daha geç tarihler öneren Avraam Yakovleviç Garkavi, Josef Marquart ve Friedrich Westberg'in önerilerini de ihtimaller arasında değerlendirmek gerekecektir. Bununla birlikte bizim *el-A'lâku'n-nefise*'nin tamamlanması için ulaştığımız *terminus post quem* olan Muharrem 301/Ağustos 913 sonrasına dair araştırmacılar tarafından şimdiye kadar önerilen ve bizim de aşağıda irdelleyerek ilaveler ve düzeltmeler yapacağımız tüm tamamlanış tarihlerinin daha sağlam kanıtlar elde edilene değin birer ihtimalden ibaret oldukları da asla akıldan çıkarılmamalıdır.

***el-A'lâku'n-nefise*'nin Tamamlanma Tarihine Dair İhtimallerin Değerlendirilmesi**

Araştırmacılar tarafından *el-A'lâku'n-nefise*'nin yazım tarihini belirlemede kullanılan argümanlardan bir diğeriye, İbn Rüste'nin İdil Bulgarları'nın müezzin ve

³³ Ernst A. Honigmann'a göre Hârûn b. Yahyâ Askalân'da Attaleialı Mârûni korsanları tarafından 910-911 yıllarında esir edilmişti. Bkz. *Bizans Devletinin Doğu Sınırı, Grekçe, Arabca, Süryanice ve Ermenice Kaynaklara Göre 363'den 1071'e Kadar*, çev. Fikret İşıltan, İstanbul 1970, s. 38. Kurucuları Aziz Mârûn'a nisbet edilen bu Hıristiyan cemaati için bkz. İsmail Taşpınar, "Mârûniler", *DİA*, XXVIII, 71-72. Ostrogorsky ise Vasiliev'e istinaden 912 yılı yaz mevsiminde esir edildiği görüşündedir. Bkz. "Zum Reisebericht des Harun-Ibn-Jahja", s. 254.

imamlarının bulunduğu ilaveten hanları Almış'ın da İslâm dinine mensup olduğundan bahsetmiş olmasıdır. Bununla birlikte *el-A'lâku'n-nefise*'de İdil Bulgarları'nın Hanı Almış hakkında -mesela ne zaman İslâmiyet'i kabul ettiği gibi- başkaca bir detaya yer verilmez³⁴. Araştırmacılar da haklı olarak şayet Almış Han'ın ve İdil Bulgarları'nın ne zaman Müslüman oldukları belirlenebilirse bunun *el-A'lâku'n-nefise*'nin yazım tarihi hakkında bazı öngörülerde bulunmaya faydasını olacağını düşünmüşlerdir. Neyse ki *el-A'lâku'n-nefise*'de başkaca bir bilgi bulunmamasına rağmen İdil Bulgar Hanı Almış'a ve onun Müslüman olmasına dair İbn Fadlân'ın (ö. 310/922'den sonra) *er-Rihle*³⁵ isimdeki meşhur seyahatnâmesinde değerli bilgiler bulunmaktadır³⁶.

Abbâsî divanlarında görevli bir kâtip olan İbn Fadlân, 309/921 yılında Abbâsî Halifesi Muktedir-Billâh (908-932) tarafından, Müslümanlığı kabul ettikten sonra kendisinden İslâm dinini öğretecek din adamlarıyla cami ve kale yapımı için mimarlar isteyen İdil Bulgar Hanı Almış b. Şilkî'ye gönderilen ve 11 Safer 309/21 Haziran 921 tarihinde Abbâsî başkenti Bağdat'tan yola çıkan cevabî heyette danışman ve kâtip olarak yer almıştı. İbn Fadlân, *er-Rihle* isimdeki eserinde Bulgar şehrinde şahit olduklarına ilaveten mevzubahis heyetin İdil Bulgarları'na giderken geçtiği Mâverâünnehir ve Hârizm gibi bölgeler ve bu bölgelerin hemen kuzeyinde meskûn Peçenekler, Hazarlar, Oğuzlar ve Ruslar gibi kavimler hakkında da çok önemli bilgiler aktarmıştır.

Yukarıda görüşlerinin önemli bir kısmını aktardığımız Daniel A. Khvolson, İbn Rüste'nin Almış Han'a ve İdil Bulgarları'na dair aktardığı özet bilgileri İbn Fadlân'dan daha önce ve ondan bağımsız bir şekilde kendisinin edindiğini çünkü 912-913 yılları civarında İdil Bulgarları'nın çoğunun zaten Müslüman olduğunu belirtmektedir. Daha yukarıda değindiğimiz Mes'ûdî'nin Hazar denizi sahillerine akınlarını yaparak geri dönüş yoluna koyulmuş *Rûslar*'a saldıran gruplardan so-

³⁴ Almış Han ve İdil Bulgarları'nın memleketindeki İslâmî unsurlara dair bkz. İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefise*, ed. Michael Jan de Goeje, s. 141; thk. Halil el-Mansûr, s. 126.

³⁵ Bu seyahatnâmenin Arapça tahkikiyle Türkçe tercümesi için bkz. İbn Fadlân, *er-Rihle*, çev. ve thk. Ramazan Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnâmesi*, İstanbul 2010. İbn Fadlân ve *er-Rihle* hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Kraçkovskiy, *Arabskaya Geografiçeskaya Literaturâ*, s. 184-185; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yâzıcılığı*, s. 149-150; Aliyev Salih Muhammedoğlu, "İbn Fadlân", *DİA*, XIX, s. 477-479.

³⁶ İbn Fadlân'ın anlatıklarından anlaşıldığına göre, Almış Han'ın Müslüman olması, dâhil olduğu heyetin Bulgar şehrine varmalarından daha önce gerçekleşmişti. Fakat burada Almış Han'ın Müslüman olmasının kesin tarihi verilmemiştir. Yalnızca Almış Han'ın babasının bir kâfir olduğunu söylemesinden, bunun kendi hükümdarlık dönemi dâhilinde gerçekleşmiş olması daha muhtemeldir. Bkz. *er-Rihle*, s. 23.

nuncusu olarak andığı Bulgarlar'ı bilhassa Müslüman (البلغر المسلمین)³⁷ olarak zikretmesi ve İbn Fadlân tarafından aktarılan bazı İslâmî unsurları İslâmiyet'in Abbâsî heyetinin şehre varmalarından önce de Bulgarlar arasında bulunduğu en güçlü göstergeleri olarak kabul eder. Bunların yanında İbn Fadlân'ın eserini görüp ondan alıntı yapan Ortaçağ Müslüman coğrafyacılarının aksine *el-A'lâku'n-nefise*'de ne bir alıntı ne de buna dair bir işaret olmamasından dolayı Khvolson, yukarıda da üzerinde durmuş olduğumuz gibi, *el-A'lâku'n-nefise*'nin yazımı için kesinlikle 913 yılının öncesini önermişti³⁸.

Her ne kadar Khvolson'un *el-A'lâku'n-nefise*'nin 913'ten önce tamamlandığı şeklindeki görüşüne Hârûn b. Yahyâ'dan aktarılan bilgilerin bir kısmının onun önerdiği tarihten daha sonraya ait olması nedeniyle katılamamış olsak da Khvolson tarafından ileri sürülen İbn Rüste'nin Almış Han ve İdil Bulgarları'na dair aktardıklarının 912-913 yıllarına ait olabileceği görüşünün de ihtimaller dâhilinde sayılması gerektiği söylenmelidir. Buna göre İbn Rüste, Almış Han ve İdil Bulgarları'nın Müslüman olmasından gerçekten de İbn Fadlân'dan dolayı veya dolaysız kaynaklanmayan bir şekilde haberdar olduysa tarafımızca *el-A'lâku'n-nefise*'nin tamamlanışı için belirlenen yeni *terminus post quem*'i de göz önünde bulundurarak *el-A'lâku'n-nefise*'nin miladî 913 Eylül veya Ekim ayları yani hicrî Muharrem/Rebiülevvel 301 tarihinden sonra yazıldığı tespitimizin geçerliliğini koruduğunu söyleyebiliriz.

Yukarıda belirtmiş olduğumuz üzere, Khvolson'un önerisi *el-A'lâku'n-nefise*'nin yazım tarihi hakkındaki ihtimallerden sadece bir tanesiydi ve kendisinin sunduğu argümanlara çok kısa süre içerisinde dönemin önde gelen şarkiyatçıları tarafından itiraz edilmişti. Khvolson'un 1869 yılında öne sürdüğü *el-A'lâku'n-nefise*'nin 913'ten önce tamamlandığı şeklinde görüşüne ilk itiraz 1870 yılında Avraam Yakovleviç Garkavi'den gelmiştir. Garkavi, İbn Fadlân'ın da dâhil olduğu heyetin Bulgar şehrine gitmeden önce de İdil Bulgar memleketinde Müslümanların olduğunu kabul etmekle birlikte İbn Rüste'nin bilgilerini kesinlikle İbn Fadlân'dan aldığı belirtmiştir. Buna uygun olarak da Garkavi, *el-A'lâku'n-nefise*'nin miladî X. asrın 30'lu yıllarında yani 930'larda yazıldığını savunmuştur. Garkavi, Khvolson'un İbn Rüste'nin İbn Fadlân'dan daha önce yazdığını ispatlamak için uzun uzadıya çabaladığını belirttikten sonra hem İbn Rüste'nin hem de İbn

³⁷ Bkz. Mes'ûdî, *Mürücu'z-zehab*, I, 147.

³⁸ Bkz. Khvolson, *İzvestiya o Hozarah, Burtasah, Bolgarah, Madyarah, Slavyanah i Russah Abu-Âli Ahmeda ben Omar Ibn-Dasta*, s. 4-8.

Fadlân'ın çalışmalarında İdil Bulgar Hanı Almış'ın isminin geçmesini de en kuvvetli argümanı olarak sunar³⁹. *el-A'lâku'n-nefise*'nin yazım tarihi için 310/922 yılı sonrasına işaret eden araştırmacılardan Josef Marquart ve Friedrich Westberg'in dayandıkları en temel argümana; İbn Rüste'nin İdil Bulgarları hakkındaki bilgilerinin kaynağının İbn Fadlân olmasıydı. Marquart'a göre İbn Rüste'nin, Gerdizi'nin ve Ebû Ubeyd el-Bekrî'nin bilhassa kuzeyli halklar konusundaki ortak kaynakları Ortaçağ Müslüman coğrafyacılarının bir diğer önemli ismi Ceyhânî⁴⁰ (ö. 330/942) idi. Yine ona göre Ceyhânî, günümüze ulaşmayan *Kütübü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*'ini İbn Fadlân'ın da dâhil olduğu heyetin Bulgar'dan dönmesinden sonra kaleme almıştı. Çünkü bu üç coğrafyacının eserlerinde bulunan -İdil Bulgar Hanı Almış'ın adı da dâhil- İdil Bulgarları ve *Rûslar*'a ilaveten kuzeyli halklara dair bilgiler ancak bu heyet oradayken edinilmiş ve Ceyhânî de bunları kullanmıştı. Buna göre Marquart, Ceyhânî'nin her üç esere de kaynaklık eden bilgileri hâvi *Kütübü'l-Mesâlik ve'l-memâlik* isimindeki eserini en erken 310/922 tarihinden sonra kaleme almış olabileceğini iddia etmiştir⁴¹. Bu tespit dolaylı olarak İbn Rüste'nin de Ceyhânî'nin *Kütübü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*'inden faydalandığını düşündüğü için *el-A'lâku'n-nefise*'yi ancak Ceyhânî'nin eserini tamamlamasından sonra yazabileceği manasına gelmekteydi. Buna göre Marquart 923 yılı sonrasını teklif etmiştir. Friedrich Westberg de hem Garkavi'nin hem de Marquart'ın argümanlarına ilaveten Mes'ûdi'nin 332/944 yılındaki Bulgar Hanı'nın Muktedir-Billâh (908-932) zamanında ve 310/922 yılından sonra -ki aslında kastedilen İbn Fadlân'ın dâhil olduğu heyetin gidişidir- gördüğü bir rüya üzerine Müslüman olduğu yönündeki beyanına⁴² uyararak *el-A'lâku'n-nefise*'nin 210/922'den sonra yazıldığını savunur⁴³. Bu iki önemli şarkiyatçının argümanlarını haklı bulduğu anlaşılan Carl Brockelmann ve Ahmed Zeki Velidi Togan da onların görüşlerine katılmışlardır⁴⁴.

İlkin Khvolson'un da önerdiği gibi İbn Rüste'nin İbn Fadlân'la görüşmüş

³⁹ Avraam Yakovleviç Garkavi'nin argümanları ve ulaştığı sonuç için bkz. *Skazaniya Musulmanskih Pisateley Slavyanah i Russkih*, Sankt Peterburg 1870, s. 260-262.

⁴⁰ Genel kanaate göre *Kütübü'l-Mesâlik ve'l-memâlik* yazarı meşhur İslâm coğrafyacısı Ceyhânî, Sâmânî Emiri Nasr b. Ahmed'in veziriydi. Daha detaylı bilgi için bkz. Kraçkovskiy, *Arabskaya Geograficeskaya Literatura*, s. 219-224; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 142; Rıza Kurtuluş, "Ceyhânî", *DİA*, VII, 467-468.

⁴¹ Marquart, *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*, s. 25-26.

⁴² Bkz. Mes'ûdi, *Mürüci'z-zehab*, I, 144.

⁴³ Friedrich Westberg, "K Analizu Vostoçnih Istoçnikov o Vostoçnoy Yevrope", *JMNP*, NS. XIV (1908), s. 8-10.

⁴⁴ Carl Brockelmann 922 sonrasında yazıldığını ifade eder. Bkz. *GAL*², I, Leiden 1943, s. 260. Ahmed Zeki Velidi Togan da 920 civarında yazıldığını belirtmektedir. Bkz. *Tarihte Usûl*, İstanbul 1985⁴, s. 243.

olduğuna veya onun seyahatnâme notlarını gördüğüne dair *el-A'lâku'n-nefise*'nin mevcut kısmında veya ilgili pasajda herhangi bir gönderme bulunmadığını belirtmek gerekir. Burada başta Garkavi olmak üzere Marquart ve Westberg gibi araştırmacıların da gözünden çoğunlukla kaçmış çok önemli bir detaysa hem Bulgar etnoniminin hem de Bulgar Hanı'nın isminin İbn Rüste ve İbn Fadlân tarafından farklı farklı verilmiş olduğudur. İdil Bulgarları için İbn Fadlân'ın kullanmış olduğu etnonim olan *Bulgār* (بلغار)⁴⁵ ile İbn Rüste'nin kullandığı etnonim olan *Bulkâr*'ın (بلكار)⁴⁶ birbirinden farklı olmasına ilaveten ve İdil Bulgar Hanı'nın ismini İbn Fadlân'ın *Âlmüş* (المش)⁴⁷, İbn Rüste'nin ise *Elmuş* (الْمُش)⁴⁸ şeklinde vermelerinden İbn Rüste'nin bu bilgileri İbn Fadlân'ın eserinden almadığı, hatta *el-A'lâku'n-nefise*'yi tamamlamadan önce İbn Fadlân'ın *er-Rihle*'sini görmediği çok rahatlıkla iddia edilebilir. Çünkü Ortaçağ İslâm coğrafya ve tarih eserlerinde hemen her zaman için geçerli olduğu gibi aynı kavim için kullanılan farklı etnonimler daima farklı kaynaklara, rivayetlere ve dönemlere işaret eder. Buna ilaveten İslâm tarih ve coğrafya yazarları, kaynak olarak kullandıkları eserlerdeki etnonimleri de hemen hemen her zaman için kendi eserlerine olduğu gibi dâhil edip muhafaza etmişlerdir⁴⁹. Bunu destekleyecek kanıtları Ebû Ubeyd el-Bekrî'nin *el-Mesâlik ve'l-memâlik*⁵⁰ isimli coğrafyasında ve Yâkût el-Hamevî'nin (ö. 626/1229) *Mu'cemü'l-büldân*⁵¹ isimli coğrafya sözlüğünde bulmak mümkündür.

Yâkût el-Hamevî, sözlüğündeki *Bulgār* (بلغار) maddesi içerisinde bizzat okuduğunu belirttiği⁵², İbn Fadlân'ın çalışmasından ilgili maddeler altında kısmen alıntılarda bulunmuştur. Önermemize uygun bir biçimde Yâkût el-Hamevî, İbn Fadlân'ın seyahatnâmesinden bazı kısımları birebir aktardığı için İbn Fadlân'ın

⁴⁵ İbn Fadlân, *er-Rihle*, s. 24, 104-105.

⁴⁶ İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefise*, ed. Michael Jan de Goeje, s. 141; thk. Halil el-Mansûr, s. 126.

⁴⁷ İbn Fadlân, *er-Rihle*, s. 1, 79.

⁴⁸ Bu Michael Jan de Goeje tahkikindeki şekillen Halil el-Mansûr tahkikinde (المش) *Elmuş* [?] şeklinde vermiştir. Bkz. İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefise*, ed. Michael Jan de Goeje, s. 141; thk. Halil el-Mansûr, s. 126.

⁴⁹ Ortaçağ İslâm tarih ve coğrafya literatüründe aynı kavim için kullanılan farklı etnonimlerin, farklı dönemlere, kaynaklara ve rivayetlere işaret etmesi hakkında bkz. Erman Şan, "Ortaçağ İslâm Kaynaklarında Tuna Bulgarları İçin Kullanılmış Olan Etnonimler (Kronolojik Bir Değerlendirme)", *Belleten*, LXXIX/284 (2015), s. 49-72.

⁵⁰ Ebû Ubeyd el-Bekrî ve çalışması hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Kraçkovskiy, *Arabskaya Geografışekaya Literatura*, s. 275-277; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 154-156; Mehmet Özdemir, "Ebû Ubeyd el-Bekrî", *DİA*, X, 247-248.

⁵¹ Yâkût el-Hamevî ve *Mu'cemü'l-büldân* hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Mehmet Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları - Tarih ve Müverrihler-*, s. 435-442; Kraçkovskiy, *Arabskaya Geografışekaya Literatura*, s. 330-342; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 191-193; Casim Avcı, "Yâkût el-Hamevî", *DİA*, XLIII, 288-291.

⁵² Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, I, [nşr. yk.], Beyrut 1977, s. 486.

kullanmış olduğu özel isimleri, unvanları ve etnonimleri de aynen muhafaza etmiştir. Yani Yâkût el-Hamevî -tıpkı İbn Fadlân gibi- İdil Bulgarları için *Bulgār* (بلغار) etnonimini kullanır. Buna ilaveten Almuş Han'ın ismini de unvanlarıyla birlikte *Almuş b. Şilkî Yiltavar*⁵³ *Melikü's-Sakālibe*⁵⁴ (المش بن شلكى يلطوار ملك الصقالبة) şeklinde tıpkı İbn Fadlân'ın eserinde yazıldığı gibi aktarır⁵⁵. Benzer bir diğer durumda İdil Bulgarları'na dair bilgilerini İbn Rüste'den almış olduğu anlaşılan Ebû Ubeyd el-Bekrî'nin de -tıpkı İbn Rüste gibi- İdil Bulgarları için tercih ettiği etnonim *Bulkār* (بلكار) idi⁵⁶.

Bu şekillerden anlaşılması gereken, İbn Rüste'nin İbn Fadlân'ın eserini gör-

⁵³ İdil Bulgar Hanı Almuş'un unvanı olarak zikredilen *yiltavar*'ın değerlendirilmesi için bkz. Károly Czeplédy, "Yiltavar Unvanı: Volga Bulgarları İle Slavların X. Asırdaki Münasebeti Meselesine Dâir", çev. İbrahim Kafesoğlu, *TM*, IX (1946-1951), s. 179-187.

⁵⁴ Yukarıda Tuna Bulgaryası'ndan bahsederken, Ortaçağ tarih ve coğrafya literatüründe kullanılmış olan *Sakālibe* etnoniminin Slavlar'a değil de Tuna Bulgaryası'nın tüm halklarına işaret ettiğini ve aslında bu etnonimin Avrupa'daki çoğunluğunu Slavlar'ın oluşturduğu bölgelerin tüm halklarına teşmil edildiğini belirtmiştik. Burada Almuş'un unvanında da -tıpkı Tuna Bulgar Çarı Symeon için olduğu gibi- *Sakālibe*'ye bu türden bir gönderme bulunmasının sebebi de budur. Bu konu hakkında bkz. Czeplédy, "Yiltavar Unvanı: Volga Bulgarları İle Slavların X. Asırdaki Münasebeti Meselesine Dâir", s. 181-182. Yine Mes'ûdi'ye göre *Sakālibe* meliklerinin ilki *ed-Deyr/ed-Dîr*'dir (الدير) ve ondan sonra da *Sakālibe* meliklerinden *el-Ufrag* [?] (الأفرغ) gelir. Bkz. *Mürücu'z-zehab*, I, 324. Bunlar ise *Poveš Vremennih Let*'te bildirilen, Kiev'in Varyag-Rus idarecileri Dir (Диръ) ve onu öldürerek Kiev'e hâkim olan Oleg (Олегръ) idiler. Buna dair bkz. *Letopis Nestora*, ed. İ. Glazunova, Sankt Peterburg 1903, s. 10-11; *Letopis po Ipatskomu Spisku*, ed. Arheograficeskoy Kommissiy, Sankt Peterburg 1871, s. 13; *The Russian Primary Chronicle: Laurentian Text*, ed. ve İng. çev. Samuel H. Cross - Olgerd P. Sherbowitz-Wetzor, Cambridge 1953, s. 60-61. Alexander A. Vasiliev de aynı görüşte olarak Mes'ûdi'nin bu pasajında bahsedilen kişilerin Dir ve Oleg olduğunu söyler. Vasiliev'in görüşleri ve oradaki tartışmaya bkz. "The Second Russian Attack on Constantinople", *DOP*, 6 (1951), s. 178-179. Mes'ûdi'nin *Sakālibe* hükümdarları olarak zikrettiği *Rûslar*, anlaşılacağı gibi Kiev merkezli olanlardır. Bununla birlikte Peter B. Golden'in bunun sorgulanabilir olduğunu belirttiğini ve *Dir* veya *Deyr*'i Mes'ûdi'yle çağdaş, Merkezi Avrupa'daki bir Slav yönetici olarak sunduğunu da ifade etmek gerekir. Bkz. "Rûs", *EF*, VIII, 620. Fakat *el-Ufrag*'ı Knez Oleg ile özdeşleştirdiğimizde aslında bahsedilen her iki Dir'in de (Диръ ve الدير) aynı kişi oldukları görülür. Bu dönemde Varyag-Ruslar'ın Slavlaşması veya Slav-Rus yani Rus milletine evrilmeleri süreçlerinin henüz başlamamış olduğunu da hatırlamak gerekir. Bu daha sonraki bir dönemde, belki de XI. yüzyıla doğru gerçekleşen Hıristiyanlaşma ile söz konusu edilmesi gereken bir durumdur ve henüz Varyag-Ruslar'dan Slav manasına gelecek bir biçimde *Sakālibe* diye bahsedilmesini gerektirecek şartlar da oluşmamıştır. Bu nedenle Mes'ûdi'nin Varyag-Rus idarecilerini *Sakālibe* olarak lanse etmesini Slav olmalarından değil, o bölgenin Slavlar'ın çoğunlukla meskûn oldukları bir coğrafya olarak görülmesinden kaynaklandığını söylemek mümkündür. Yine Burtaslar'ın da İslâm kaynaklarında *Sakālibe* olarak anılmaları Mihail İ. Artamonov tarafından tartışılmıştır. Bkz. *Hazar Tarihi*, s. 291. Endülü'steki *Sakālibe* için de aynı durum söz konusudur. Bkz. Mehmet Özdemir, *Endülü's Müslümanları (Medeniyet Tarihi)*, II, Ankara 1997, s. 8-9. Nihat Yazılıtaş da Fâtımî ordusunda bulunan Avrupalı unsurların genel olarak *Sakālibe* şeklinde anıldıklarını belirtir. Bkz. "Fâtımî Ordusunu Meydana Getiren Etnik Unsurlar", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 18 (2005), s. 196.

⁵⁵ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, I, s. 486.

⁵⁶ Bkz. Ebû Ubeyd el-Bekrî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, II, 26. Burada Marquart'ın Ebû Ubeyd el-Bekrî'nin bu bilgiler özelinde İbn Rüste'yi değil de aslında her ikisinin birden Ceyhânî'yi kullanmış olduklarını düşündüğünü hatırlatalım. Bkz. Marquart, *Osteuropaische und ostasiatische Streifzüge*, s. 25.

mediği gibi onun eserinden Ceyhânî vasıtasıyla da bu bilgiyi almamış olduğudur. Böyle bir durum gerçekleşseydi yani İbn Rüste İdil Bulgarları'na dair bilgileri ya bizzat ya da Ceyhânî vasıtasıyla İbn Fadlân'ın eserinden almış olsaydı İdil Bulgarları için *Bulgār* (بلغار) ve *Bulkār* (بلكار) şeklinde iki farklı etnonimin kullanılmaması gerekirdi. Yani İbn Rüste'nin veya Ceyhânî'nin, tıpkı Yâkût el-Hamevî'nin yapmış olduğu gibi İdil Bulgarları için *Bulkār* (بلكار) yerine *Bulgār* (بلغار) etnonimini kullanması gerekirdi. Aynı durum Almış Han'ın ismi ve unvanları için de geçerlidir.

Bu nedenle İbn Rüste'nin bilgilerini bağımsız olarak kendisinin edinmiş olabileceği ihtimalini bu kadar çabuk terk etmememiz gerekir. Doğu ve Kuzey Avrupa'da yapılan arkeolojik kazılardan ve ele geçirilen İslâmî sikkelerden çok iyi bildiğimiz üzere, İslâm dünyasıyla kuzeyin miladî IX. yüzyıldan itibaren belirgin bir biçimde gözlemlenmeye başlanan ticarî münasebetleri miladî X. asıra doğru zirvesine ulaştır⁵⁷. Bu ticarete taraflar arasında taşınanların sadece kürk, köle, bal mumu ve sikkelerden ibaret olmadığını aynı yolları takiben bu türden bilgilerin de kolaylıkla taşınmış olabileceğini kolayca kestirebiliriz. Zaten İbn Rüste'deki söz konusu bilgiler incelendiğinde İbn Fadlân'ın şahitliğine dayanan bilgilerden ziyade ticarî münasebet kurulmuş uzak coğrafyalardan tüccarlarca taşınan kulaktan dolma bilgilere daha fazla benzedikleri de görülecektir. Tekrardan vurgulamak da yarar var, şayet İbn Rüste İbn Fadlân'ın eserinden doğrudan veya dolaylı faydalanmış olsaydı -Khvolson'un da öne sürdüğü gibi- İbn Fadlân tarafından İdil Bulgarları'na ve hatta bölgenin diğer halklarına dair olarak aktarılan bilgilerin hiç olmazsa bir kısmını *el-A'lâku'n-nefise*'de bulmamız da gerekirdi. Yani sonuç olarak Garkavi, Marquart ve Westberg tarafından öne sürülen İbn Rüste'nin İbn Fadlân'ın eserini yazdıktan sonra *el-A'lâku'n-nefise*'yi tamamladığı görüşüne, onların

⁵⁷ Artamonov, *Hazar Tarihi*, s. 532. Wilhelm Heyd, Rusya ve Baltık denizi civarında bulunmuş İslâm sikkelerinin miladî VII.-XI. yüzyıllara ait olduklarını; bunlar arasında en çok tesadüf edilenerinse miladî IX. yüzyıl sonuyla X. yüzyıl başına ait olanlar olduklarını belirtir. Heyd'in bu bölgelerde bulunmuş tüm İslâmî sikkelerden vardığı sonuç da; İslâm memleketleriyle Kuzey ve Doğu Avrupa arasındaki ticaretin doruk noktasının da miladî IX. yüzyıl sonuyla X. yüzyıl başları olduğudur. Bkz. *Yakındoğu Ticaret Tarihi*, çev. Enver Ziya Karal, Ankara 2000², s. 66, 75. Egil Mikkelsen'e göre ise, sikke akışı miladî VIII. yüzyıl sonunda başlayıp en geniş hacmine de X. yüzyılda ulaşmıştır. Bkz. "The Vikings and Islam", *The Viking World*, ed. Stefan Brink, London - New York 2008, s. 546. Roman K. Kovalev ve Alexis C. Kaelin'in söz konusu İslâm sikkelerinin sirkülasyonu hakkında ortaya koydukları etkileyici sonuçlara göre, arkeolojik kazılar neticesinde Avrupa kıtasında günyüzüne çıkarılmış Abbâsî sikkelerinin neredeyse tamamın Hazar denizi ve İtil nehri takip eden hat üzerinde ve bir şekilde onunla bağlantılı bölgelere yayılmışlardı. Daha detaylı analizleri için bkz. Roman K. Kovalev - Alexis C. Kaelin, "Circulation of Arab Silver in Medieval Afro-Eurasia", *History Compass*, V/2 (2007), s. 562-568.

öne sürdüğü söz konusu argümanlar doğrultusunda katılmak mümkün gözükmemektedir.

Burada son olarak dillendirilmesi gereken birkaç ihtimal daha vardır. Düşük olmakla birlikte İbn Rüste'nin bu bilgileri edinmesi, İbn Fadlân'ın bahsettiği fakat ayrıntısına çok girmediği Almış Han'ın Abbâsî Halifesi Muktedir-Billâh'a gönderdiği ve elçilik heyetinin düzenlenmesine neden olan mektup⁵⁸ sayesinde bile olmuş olabilir. Bir diğer ve daha olası gözükten ihtimal de yine Ceyhânî'yle ilgilidir. Hatırlanacağı üzere İbn Fadlân, İdil Bulgarları'na giderken Buhara'da Sâmânî Emîri Nasr b. Ahmed'e (914-943) Abbâsî Halifesi Muktedir-Billâh'ın (908-932) heyete kılavuz temin etmesini emreden mektubunu okumuştur⁵⁹. Onu Buhara'da ilk karşılayan ve Sâmânî Emîri'nin huzuruna çıkmasını sağlayan kişiye Sâmânîler'in veziri Ceyhânî idi⁶⁰. Eğer bu Ceyhânî bizim coğrafyacı Ceyhânî ise⁶¹, o hâlde Ceyhânî'nin Almış ve İdil Bulgarları hakkında bilgi edinmek için İbn Fadlân'ın seyahatnâmesini kaleme almasını beklemesine gerek kalmazdı. İbn Fadlân'dan şifaen edindiği bilgileri *Kütübü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*'ine dâhil edebilir daha sonra da bu eserden faydalanan İbn Rüste de İdil Bulgarları'na ve Almış Han'a dair söz konusu bilgileri buradan almış olabilir. Hatta Sayyid Maqbul Ahmad'ın, Ceyhânî ile İbn Rüste'nin görüşmüş olabilecekleri şeklindeki düşüncesini⁶² de doğru kabul edersek, İbn Rüste *Kütübü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*'in yazılmasını beklemek zorunda bile kalmazdı. Fakat sıklıkla tekrarladığımız gibi bunların hepsi birer ihtimalden ibarettir ve daha sağlam kanıtlar bulunana değin de öyle kalacaklardır. Buna göre *el-A'ĻĀKU'n-nefise*'nin yazımının tamamlanış tarihine dair elimizdeki en muteber tarih *terminus post quem* -olası en erken tarih- olarak tarafımızca tespit edilmiş miladî 913 Eylül yani hicrî Muharrem/Safer 301'dir.

Sonuç

Bu çalışmamızda İbn Rüste'nin *el-A'ĻĀKU'n-nefise* ismindeki eserini ne zaman kaleme almış olabileceğine dair yeni argümanlar doğrultusunda yeni tespitlerde bulduk. Hârûn b. Yahyâ'nın Tuna Bulgar Çarı Symeon'un 913 yılı Ağustos ayındaki Constantinopolis kuşatması sonrasında kendisine verilerek kullanmaya

⁵⁸ İbn Fadlân, *er-Rihle*, s. 1-2.

⁵⁹ İbn Fadlân, *er-Rihle*, s. 4.

⁶⁰ İbn Fadlân, *er-Rihle*, s. 4.

⁶¹ Birkaç tane Ceyhânî nisbesini taşıyan Sâmânî Veziri olduğu için Ceyhânî'nin kimliği ve bunlardan hangisinin *Kütübü'l-Mesâlik ve'l-memâlik* yazarı olduğu konusu tartışmalıdır. Kısa bir özet için bkz. Kurtuluş, "Ceyhânî", s. 467-468.

⁶² Bkz. Ahmad, "İbn Rüste", s. 254

başladığı *basileus* unvanından Arapçalaştırılmış şekliyle *besiūs* (بسوس) olarak bahsetmesi ve bu bilginin de *el-A'lâku'n-nefise*'de bulunması nedeniyle İbn Rüste'nin *el-A'lâku'n-nefise*'yi yazımı için *terminus post quem*'in, yani olası en erken tarihin, miladî 913 Eylül yani hicrî Muharrem/Safer 301 olduğu sonucuna varılmıştır. Yani İbn Rüste *el-A'lâku'n-nefise*'yi kesinlikle bu tarihten sonra tamamlamıştı. Yine bu tarihin Ernst A. Honigmann'ın Hârûn b. Yahyâ'nın Mârûnî korsanlar tarafından esir edildiğini belirttiği 910-911 tarihleriyle ve George Oştrogorsky'nin Hârûn b. Yahyâ'nın Constantinopolis'te bulunmuş olduğunu söylediği 912-913 kış mevsimi önermesiyle de tutarlı olduğu da görülmüştür.

Ulaştığımız bu netice araştırmacılar tarafından *el-A'lâku'n-nefise*'nin İbn Rüste tarafından tamamlanmış olduğunu varsaydıkları miladî takvime göre 6 Ağustos 913 tarihinde biten hicrî 301 yılının öncesine ait miladî X. yüzyıl başı, 290/903, 290/903 civarı, 290/903'ten sonra, 290-300/903-912 arası, 290-300/903-913 arası, 300/912 civarı ve en geç 300/913 gibi tüm teklifleri de geçersiz kılmaktadır. Bundan daha geç bir tarihte yazıldığı konusundaki görüşler de değerlendirilmiş fakat tüm bu görüşlerin de şu an için birer ihtimalden ibaret olduğu sonucuna varılmıştır. Buna göre *el-A'lâku'n-nefise*'nin yazım tarihine dair elimizdeki en muteber tarih *terminus post quem* -olası en erken tarih- olarak tarafımızca tespit edilmiş miladî 913 Eylül yani hicrî Muharrem/Safer 301'dir.

KAYNAKLAR

- Ağarı, Murat, *İslâm Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar -Doğuşu Gelişimi ve Temsilcileri-*, İstanbul 2002.
- Ahmad, Sayyid Maqbul, "Coğrafya", *DİA*, VIII, s. 50-62.
- _____, "İbn Rüste", *DİA*, XX, s. 253-254.
- Arendonk, Cornelis van, "İbn Rüste", *İA*, V/2, s. 781.
- Artamonov, Mihail İ., *Hazar Tarihi: Türkler, Yahudiler ve Ruslar*, çev. D. Ahsen Batur, İstanbul 2004².
- Avcı, Casim, "Yâkût el-Hamevî", *DİA*, XLIII, s. 288-291.
- Bartold, Vasiliy Vladimiroviç, *İstoriya İzuçeniya Vostoka v Yevrope i v Rossii*, Sankt Peterburg 1911.
- Bobčev, Stephen S., "Bulgaria under Tsar Simeon", *Slavonic and East European Review*, VII/21 (1929), s. 621-633.

- Bosworth, Clifford Edmund, "Ebn Rosta", *EIr*, VIII, s. 49-50.
- Brockelmann, Carl, *Geschichte der Arabischen litteratur*, supplementband I, Leiden 1937.
- _____, *Geschichte der Arabischen litteratur*, I, Leiden 1943².
- Catalogus codicum manuscriptorum orientalium qui in Museo Britannico asservantur: partem secundam codices Arabicos amplectentem*, curaverunt Guilielmi Cureton – Carolo Rieu, Londini 1846-1852.
- el-Cheikh, Nadia Maria, *Arapların Gözüyle Bizans*, çev. Mehmet Morah, İstanbul 2012.
- Chrysos, Evangelos K., "The Title Βασιλευς Early Byzantine International Relations", *Dumbarton Oaks Papers*, 32 (1978), s. 29-75.
- Czeglédy, Károly, "Yıltavar Unvanı: Volga Bulgarları İle Slavların X. Asırdaki Münasebeti Meselesine Dair", çev. İbrahim Kafesoğlu, *Türkiyat Mecmuası*, IX (1946-1951), s. 179-187.
- Ebû Ubeyd el-Bekrî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, I-II, thk. Cemâl Tulbe, Beyrut 2003.
- Fayda, Mustafa, "Taberî, Muhammed b. Cerîr", *DİA*, XXXIX, s. 314-318.
- _____, "Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk", *DİA*, XXXX, s. 92-94.
- Garkavi, Avraam Yakovleviç, *Skazaniya Musulmanskih Pisateley Slavyanah i Russkih*, Sankt Peterburg 1870.
- Golden, Peter B., *Hazar Çalışmaları*, çev. Egemen Çağrı Mızrak, İstanbul 2006.
- _____, "Rûs", *EF*, VIII, s. 618-628.
- Grot, Yakov Karloviç, *Moraviya i Madyarı s Polovinu IX do načala X veka*, Sankt Peterburg 1881.
- Günaltay, Mehmet Şemseddin, *İslam Tarihinin Kaynakları -Tarih ve Müverrihler-*, İstanbul 1991.
- Heyd, Wilhelm, *Yakandoğu Ticaret Tarihi*, çev. Enver Ziya Karal, Ankara 2000².
- Hollingsworth, Paul A., "Boris I", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, I, s. 310.
- Honigmann, Ernst A., *Bizans Devletinin Doğu Sınırı, Grekçe, Arabca, Süryanice ve Ermenice Kaynaklara Göre 363'den 1071'e Kadar*, çev. Fikret Işıltan, İstanbul 1970.
- İbn Fadlân, *er-Rihle*, çev. ve thk. Ramazan Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, İstanbul 2010.
- İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefise*, ed. Michael Jan de Goeje, Lugduni Batavorum 1892.
- _____, *el-A'lâku'n-nefise*, thk. Halil el-Mansûr, Beyrut 1998.

- Kaplan, Frederick I., "The Decline of the Khazars and the Rise of the Varangians", *American Slavic and East European Review*, XIII/1 (1954), s. 1-10.
- Keleş, Nevzat, *Şeddâdiler (951-1199)*, İstanbul 2016.
- Khvolson, Daniel A., *İzvestiya o Hozarah, Burtasah, Bolgarah, Madyarah, Slavyanah i Russah Abu-Ali Ahmeda ben Omar İbn-Dasta*, Sankt Peterburg 1869.
- Kovalev, Roman K. – Alexis C. Kaelin, "Circulation of Arab Silver in Medieval Afro-Eurasia", *History Compass*, V/2 (2007), s. 560-580.
- Kraçkovskiy, İgnatıy Yulianoviç, *İzbrannıye Soçineniya, Tom. IV: Arabskaya Geografiçeskaya Literatura*, Moskva – Leningrad 1957.
- _____, *Târîhü'l-edebi'l-cogrâfiyyi'l-Arabî*, I, Arap. çev. Selahaddin Osman Haşim, Kahire 1963.
- Krăstev, Krasimir S., "Tsar Simeon i Arabite", *Emperor Symeon's Bulgaria in the History of Europe's South-East: 1100 Years from the Battle of Anchelous*, ed. Angel Nikolov – Nikolay Kanev, Sofia 2018, s. 246-252.
- Kunik, Arist A. – Baron V. R. Rosen, *İzvestiya al-Bekri i Drugih Avtorov o Rusi i Slavyanah*, I, Sankt Peterburg 1878.
- Kurat, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Ankara 1999⁴.
- Kurtuluş, Rıza, "Ceyhâni", *DİA*, VII, s. 467-468.
- Letopis Nestora*, ed. İ. Glazunova, Sankt Peterburg 1903.
- Letopis po İpatskomu Spisku*, ed. Arheografiçeskoj Kommissiy, Sankt Peterburg 1871.
- Loud, Graham A., "A Re-examination of the 'Coronation' of Symeon of Bulgaria in 913", *The Journal of Theological Studies*, New Series XXIX/1 (1978), s. 109-120.
- Marquart, Josef, *Osteuropaische und ostasiatische Streifzüge: Ethnologische und historisch-topographische Studien zur Geschichte des 9. und 10. Jahrhunderts (ca. 840-940)*, Leipzig 1903.
- McCormick, Michael – Alexander P. Kazhdan, "Basileus", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, I, s. 264.
- Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zehab*, I, thk. 'Afif Nâif Hatum, Beyrut 2010².
- Mikkelsen, Egil, "The Vikings and Islam", *The Viking World*, ed. Stefan Brink, London – New York 2008, s. 543-549.
- Minorsky, Vladimir F., *Hudūd al-'ālam, The Regions of the World*, London 1937.
- _____, *A History of Sharvān and Darband in the 10th-11th Centuries*, Cambridge 1958.

- Mişin, Dimitri E., *Sakaliba (Slavyane) v İslamskom Mire v Ranneye Srednevekovye*, Moskva 2002.
- Muhammedoğlu, Aliyev Salih, "İbn Fadlân", *DİA*, XIX, s. 477-479.
- Nikolov, Angel, "Making a New Basileus: The Case of Symeon of Bulgaria (893-927) Reconsidered", *Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe. Archaeological and Historical Evidence*, I, ed. M. Salamon – M. Woloszyn – A. Musin – P. Špehar – M. Hardt – M. P. Kruk – A. Sulikowska-Gąska, Kraków – Leipzig – Rzeszów – Warszawa 2012, s. 101-108.
- Ostrogorsky, George, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret İşıltan, Ankara 1999⁵.
- _____, "Zum Reisebericht des Harun-Ibn-Jahja", *Seminarium Kondakovianum*, V (1932), s. 251-257.
- Özdemir, Mehmet, *Endülüs Müslümanları (Medeniyet Tarihi)*, II, Ankara 1997.
- _____, "Ebû Ubeyd el-Bekrî", *DİA*, X, s. 247-248.
- Rosenthal, Franz, *A History of Muslim Historiography*, Leiden 1968².
- Runciman, Steven, *A History of the First Bulgarian Empire*, London 1930.
- Serkis, Yûsuf İlyan, *Mu'cemü'l-mathbû'âtî'l-Arabiyye ve'l-mu'arabe*, I, Kahire 1928.
- Ševčenko, Ihor, "Byzantium and the Slavs", *Harvard Ukrainian Studies*, VIII/3-4 (1984), s. 289-303.
- Simeonova, Lilyana, *Petwane Kem Konstantinopol*, Sofiya 2006.
- Soulis, George C., "The Legacy of Cyril and Methodius to the Southern Slavs", *Dumbarton Oaks Papers*, 19 (1965), s. 19-43.
- Štefan, Ivo, "Great Moravia, Statehood and Archaeology The 'Decline and Fall' of One Early Medieval Polity", *Studien zur Archäologie Europas*, 14 (2011), s. 333-354.
- Şan, Erman, "İstahri'ye Göre "Rûsların Üç Sıfı" ve Bunların Üç Şehrinin Yeniden Değerlendirilmesi: Kiev, Novgorod, Birka", *Türk Dünyası Araştırmaları*, CXII/221 (2016), s. 117-134.
- _____, "Besiûs el-Melik ve Sakalibe'nin Hıristiyan Olması (Basileus Symeon ve Tuna Bulgaryası'nın Hıristiyanlaşması)", *Türk Dünyası Araştırmaları*, CXIV/224 (2016), s. 191-208.
- _____, "Ortaçağ İslâm Kaynaklarında Tuna Bulgarları İçin Kullanılmış Olan Etonimler (Kronolojik Bir Değerlendirme)", *Belleten*, LXXIX/284 (2015), s. 49-72.

- Şeşen, Ramazan, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 2001².
- _____, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul 2016².
- Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Târîhu'l-ümen ve'l-mülûk*, X, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, Kahire 1976².
- Taşpınar, İsmail, "Mârûniler", *DİA*, XXVIII, s. 71-72.
- The Russian Primary Chronicle: Laurentian Text*, ed. ve İng. çev. Samuel H. Cross – Olgerd P. Sherbowitz-Wetzor, Cambridge 1953.
- Togan, Ahmet Zeki Velidî, *Tarihte Usûl*, İstanbul 1985⁴.
- Vasiliev, Alexander A., *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, çev. Tevabil Alkaç, İstanbul 2016.
- _____, "Harun-ibn-Yahya and his Description of Constantinople", *Seminari-um Kondakovianum*, V (1932), s. 149-163.
- _____, "The Second Russian Attack on Constantinople", *Dumbarton Oaks Papers*, 6 (1951), s. 163-225.
- Vita S. Clementis*, ed. Franciscus Miklosich, Vindobonae 1847.
- Vernadsky, George, *Political and Diplomatic History of Russia*, Boston 1936.
- Westberg, Friedrich, *Kommentariy na Zapisku İbragima İbn-Yakuba o Slavyanah*, Sankt Peterburg 1903.
- _____, "K Analizu Vostoçnih İstoçnikov o Vostoçnoy Yevrope", *JMNP*, NS. XIV (1908), s. 1-52.
- Yazılıtaş, Nihat, "Fâtımî Ordusunu Meydana Getiren Etnik Unsurlar", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 18 (2005), s. 189-210.
- Zuckerman, Constantin, "On the Titles and Office of the Byzantine Βασιλευς", *Travaux et Mémoires*, 16 (2010), s. 865-890.

OSMANLI DEVLETİ'NDE AZERBAJCANLI BİR ÂLİM: MOLLA ŞEMSEDDİN AHMED KARABAĞI

BİLAL DEDEYEV* - YUSUF KÜÇÜKDAĞ**

Giriş

İlhanlılar döneminde (1256-1357) bu ülkenin bir parçası konumundaki Azerbaycan'a İran, Orta Asya ve Orta Doğu'dan çok sayıda Müslüman ilim, sanat ve kültür adamı gelip yerleşmişti. Bu göçler sonucunda Azerbaycan bölgesi 14-15. yüzyıllarda Orta Doğu'nun önde gelen kültür merkezlerinden biri haline gelmişti¹. Birçok İslam devleti gibi Osmanlılar da Azerbaycan sahasıyla siyasi, sosyal ve kültürel ilişkileri güçlendirme yönüne gitti. Özellikle, 15. yüzyılın ikinci yarısı ve 16. yüzyılda Osmanlı toplumu Azerbaycanlı ilim ve kültür adamlarına büyük saygı göstermiş; bunlar, devlet tarafından başta İstanbul olmak üzere ülkenin değişik bölgelerine planlı bir şekilde yerleştirilmiştir. Bu konuda 16-17. yüzyıllarda yaşamış birçok Osmanlı müellifi gibi, 19. yüzyıl Rus oryantalisti Smirnov da hemfikir dir². Böylece, iki Türk bölgesindeki ilim ve fikir adamları ile mutasavvıflar arasında

* Doç. Dr., Bakü Mühendislik Üniversitesi, Umumi Fenler Bölümü, Bakü/AZERBAJCAN, bdedeyev@beu.edu.az

** Prof. Dr., K.T.O. Karatay Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü, Konya/TÜRKİYE, yusufkucukdag@hotmail.com

¹ Karl Jahn, "Tebriz Doğu ile Batı Arasında Bir Ortaçağ Kültür Merkezi", (çev. İsmail Aka), *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fak. Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, XIII / 24 (1979-1980), s. 59-79. Bu konuda ayrıca bk. Seyid Ağa Onullahi, *XIII-XVII. Əsrlərdə Təbriz Şəhərinin Tarixi*, Bakü 1981, s. 45-51, 188-192; Vaqif Piriye, *Azərbaycan XIII-XIV Əsrlərdə*, Bakü 2003, s. 236-254; 276-309; Xeyərbəy Qasimov, *Orta Əsrlərdə Azərbaycan Mədəniyyəti*, Bakü 2008, s.147-236.

² Latîfî, *Tezkere-i Latîfî*, İstanbul 1314, s. 289-290; Âşık Çelebi, *Məşə'irü'l-Ş-Şu'ara*, I, (İnceleme Tenkitli Metin, haz. Filiz Kılıç, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eski Türk Edebiyatı Anabilim Dalı Doktora Tezi), Ankara 1994, s.866-867; Gelibolulu Mustafa Âli, *Kitabü't-Tarih-i Künhü'l-Ahbar*, (haz. Ahmet Uğur ve diğerleri), I/II. Kısım, Kayseri 1997, s. 806-807; Müstakim-Zade Süleyman Efendi, *Mecelletü'n-Nisab*, (Türk Basım), Ankara 2000, s. 376b ; В. Д. Смирнов, *Очерк истории турецкой литературы*, Всеобщая история литературы, под редакцией В. Ф. Корша и А. И. Кирпичникова, т. IV, СПб. 1892, s. 458; *Rəhbər jurnalı*. № 3, 27 şavval sənə 1324/1 dekabr 1906, s. 13; Bilal Dedeyev, "Osmanlı Eğitime Katkıda Bulunan Bazı Azerbaycan Müderrisleri (15. Yüzyılın II Yarısı ve 16. Yüzyılın I Yarısında)", *Journal of Qafqaz University*, Number 26 (2009), s. 215-223.

kaynaşma olmuştur. Sadece Fatih devrinde (1444-1446, 1451-1481) İstanbul'un fethinden hemen sonra Osmanlı sarayına Acem diyarından gelen 30'dan fazla şairin kabul edildiği bilinmektedir³. Ayrıca Fatih, Osmanlı tarihinde ilk defa olarak saray tabiplerini bir araya getirerek bir *hekim heyeti* oluşturmuştu. Burada yer alan yedi tabibin dörtü (Kutbeddin Acemi, Şükrullah Şirvani, Hoca Ataulah Acemi ve Lari Acemi) Azerbaycan ve İran coğrafyasından gelmişti⁴. Bu durum sonraki dönemlerde de aynen devam etmiş; tabip Tebrizli Ahi Ahmed Çelebi (ö. 1524) Sultan II. Bayezit (1481-1512), Sultan Selim (1512-1520) ve Kanuni (1520-1566) dönemlerinde başhekimlik yapmıştır⁵. 16. yüzyıl başlarında da Safevi Devleti'nin kurulmasıyla (1501) karşılıklı göç olayları yaşanmış; Şah İsmail'e bağlı Anadolu Kızılbaş Türkmenler Safevi Devleti'ne, Sünni Azeri Türkler de Osmanlı topraklarına gitmişlerdir. 1514 yılında meydana gelen Çaldıran Savaşı bu ilişkilerde dönüm noktası olmuş; bundan sonra çok sayıda Azerbaycanlı bilim, kültür ve devlet adamı, Şah İsmail'in baskıları sonucunda Safevi Devleti'nde tutunamayarak İstanbul'a göç etmek zorunda kalmışlardır. Azerbaycan sahasından gelen bu yetişmiş insan unsuru, Osmanlı kültür hayatını derinden etkilemiş, bazı konularda ülkede âdeta yeniden yapılanmaya gidilmiştir. Nitekim, Kanuni Sultan Süleyman döneminde Osmanlı hanedanının şanlı tarihini manzum olarak yazmak için tesis edilen *Şehnamecilik*⁶ kurumunun art arda ilk dört şehnamecisi; Fethullah Arifi Çelebi (ö. 1562)⁷, Eflatun Şirvani (ö. 1569)⁸, Seyyid Lokman Urmevi (ö. 1601)⁹ ve

³ Ebrahim Esmail Mohammad, "Kaşifi'nin *Gazaname-i Rum* adlı Farsça eseri ve Türkçeye Tercümesi ve Tahlihi", (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2005, s. 12-13.

⁴ Joseph Von Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, III, İstanbul 1329, s. 239; A. Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul 2000, s. 53.

⁵ Osman Şevki, *Beşbuçuk Asırlık Türk Tebabeti Tarihi*, (haz. İlder Uzel), Ankara 1991, s. 176-177; Ali Haydar Bayat, "Ahi Çelebi, Mehmed", *DİA*, I, İstanbul (1988), s. 528-529.

⁶ Osmanlı Devleti'nde *şehnameci* sözü, sultanın kitabını yazan kişi anlamına gelen saray tarihçileri ile ilgili kullanılmıştır. Bu edebi türü 15-16. yüzyıllar arasında Azerbaycan ve İran kültürünün Osmanlı saray edebiyatına etkisi şeklinde ortaya çıkmıştır. Bazı araştırmacılara göre, Osmanlı Devleti'nde gazaname veya gazavatnâmeler *şehname* eserlerinin ilk şekilleri olarak kabul edilebilir. Bu tarzda *şehname* yazma geleneği Fatih, Sultan II. Bayezit ve Sultan Selim zamanlarında devam etmiş olmasına rağmen, Osmanlı tarihinde resmi ve planlı şekilde ilk *şehnamecilik* kurumu 1550'lerde Kanuni Sultan Süleyman döneminde ortaya çıkmıştır. Geniş bilgi için bk. Christine Woodhead, "Şehnameci", *DİA*, XXXVIII, İstanbul 2010, s. 456-458; Bilal Dədəyev, "Osmanlı devletinde şahname yazma ənənəsi və azərbaycanlı şahnameçilər (XV-XVI əsrlər)", *Journal of Qafqaz University-tarix, hüquq və siyasi elmlər*, Volume 2, Number 2, Bakı, (2014), s. 155-165.

⁷ Bilal Dədəyev, "Bilinmeyen Yönleriyle Şehnameci Fetullah Arifi Çelebi (v. 960/1562)", *IV. Uluslararası Türk Sanatları, Tarihi ve Folkloru Kongresi Sanat Etkinlikleri 14-16 Mayıs*, Konya 2016, s. 165-170.

⁸ Bilal Dədəyev, "Azərbaycanın mühaçir şairi Osmanlı şahnameçisi Əflatun Şirvani", *Geostrategiya*, № 03(33), may-iyun 2016, Bakı, s. 21-24.

⁹ Bilal Dədəyev, "Osmanlı devletində şahnameci alimlərdən biri olan Seyyid Loğman Urməvi", *Elmi*

Nutku Şirvani (ö. 1600?)¹⁰ Azerbaycanlı'dır. Bu dönemde Osmanlı saraylarında baş mimar Acem Ali (ö. 1539)¹¹, baş nakkaşlar Şah Kulu Penahi (ö. 1557?), Mehmed Şah¹² ve çok sayıda Azerbaycanlı sanat erbabı ile musikişinas ve müzisyen¹³ kendi sahalarında faaliyet göstermişlerdir. Yine hat sanatında Şeyh Hamdullah (ö. 1520) mektebinden başka Osmanlı Devleti'ne Azerbaycan'dan gelen, özellikle talik ve divani yazı yazan hattatlar zamanla ayrı bir mektep oluşturmuşlardır¹⁴. Ayrıca, Osmanlı tezkirelerinden elde edilen bilgilere göre sadece 16. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde sayıları 30'dan fazla Azerbaycanlı şairin yaşadığı bilim adamlarınca tespit edilmiştir¹⁵. Bu durum, iki Türk bölgesi arasında kültürel ilişkilerin gelişmesinde yeni bir sayfa açarak bundan sonraki dönemlerde toplumsal-kültürel ilişkilerin daha çok gelişmesine ortam hazırlamıştır. 16. yüzyılda Azerbaycan sahası ile Osmanlı Devleti arasındaki sosyal ve kültürel ilişkilerin pekiştirilmesinde Azerbaycanlı kültür ve sanat erbabı ile birlikte ilim adamlarının da etkisi büyük olmuştur. Bunlardan biri de aslen Karabağlı olan Molla Şemseddin Ahmed'dir.

Azerbaycan'dan Osmanlı ülkesine göç edenlerin sadece kendileri değil aynı zamanda aileleri de bu ilişkilerin kurulmasında mühim rol oynamışlardır. İkinci nesil de babalarının yolunu devam ettirerek Osmanlı Devleti'nde müderris, kadı ve kazasker gibi üst düzey görevlerde bulunmuşlardır. Molla Şemseddin Ahmed'in oğlu Nuh Efendi, buna örnek teşkil etmektedir.

Karabağlı Molla Şemseddin Ahmed hakkında Türkiye ve Azerbaycan'da ciddi anlamda bir araştırma yapılmamıştır. Onunla ilgili İranlı âlim Tofiq Heiderizade'nin 1998 yılında İngilizceden Türkçeye tercüme edilmiş bir makalesinde

Əsərlər Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutunun Jurnalı, S. 60 (2016), s. 34-47.

¹⁰ Bilal Dədəyev, "Osmanlı ədəbi irsinin inkişafında önəmli rol oynayan azərbaycanlı şahnaməçi şair Nitiqi Şirvani", *I Türkojoloji Qurultayın 90 ildiyinə həsr olunmuş. "Türkojoloji elmi-mədəni hərrəkatda ortağ dəyərlər və yeni çağırışlar" mövzusunda Beynəlxalq Konferans*, 14-15 noyabr, Bakü 2016, s. 287-291.

¹¹ Bilal Dədəyev, Tofiq Najafli, Ramazan Uslu, "Life and Works of Tebrizli Ali Honored as the Chief Architect at Ottoman Empire", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 9/4 Spring, (2014), p. 329-340.

¹² Rıfki Melül Meriç, "Nakiş Tarihi Vesikaları", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, I/2(1952), s. 93-94; Bilal Dədəyev, "Osmanlı mədəni həyatına töhvə vermiş azərbaycanlı rəssam-şair Şahqulu Pənəhi", *Geostrategiya*, № 03(39), may-iyun 2017, Bakü, s. 56-58.

¹³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Osmanlılar Zamanında Saraylarda Musiki Hayatı", *Belleten*, XLI / 161 (1977), s. 80-88; Halil İnalçık, *Has-bağçede 'ayş u tarah, nedimler-şairler-mutribler*, İstanbul 2015, s. 43-62.

¹⁴ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. II, Ankara 1998, s. 615; Hilal Kazan, "Topkapı Sarayı'nda Katipler Cemiyetinin (Cemâ'at-i Kâtibân-ı Kütüb) Eğitimleri ve Görevleri", *Osmanlı Araştırmaları*, S. 24 (2004), s. 221; Bilal Dədəyev, "16. Yüzyıl Osmanlı Saraylarında Azerbaycanlı Hattat ve Katipler", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, S. 81 (2017), s. 89-113.

¹⁵ Vüsalə Musah, *Osmanlı Təzkirələrində Azərbaycanlı Şairlər*, Bakü 2009.

sadece üç satır¹⁶; Elnur Nesirov'un 2011 yılında yayınladığı *Orta Asyılarda Yaşamış Azerbaycanlı Alimler* adlı kitabında, 19. yüzyıl Osmanlı tarihçilerinin eserlerinden istifade edilerek yarım sayfalık biyografik bilgi verilmiştir¹⁷. Ayrıca Bilal Dedeyev, 2014 yılında yayınladığı bir makalede Osmanlı Devleti'nde yaşamış 19 Karabağlı âlim hakkında bilgi verirken bazı ilaveler yaparak bu zatın hayatı ve edebî kişiliği konusuna kısaca değinmiştir¹⁸. Bu durumda tespit edilen bilgiler ışığında Karabağlı Molla Şemseddin Ahmed hakkında yeni bir makale hazırlanmasının zarureti ortaya çıkmıştır.

Molla Şemseddin Ahmed Karabaği ile ilgili bilgilerin alındığı yerler temelde Osmanlı arşiv belgeleriyle o dönemde kaleme alınmış kaynaklardır. Bunlardan 1593 tarihli *Gence-Karabağ Eyaleti'nin İcmal Defteri* ile *Üsküdar Mahkemesi'nin 84 Numaralı Sicil Defteri*, belge niteliğinde olduğundan önemlidir. Ayrıca, Molla Şemseddin Ahmed Efendi'nin çağdaşı olan Muhyi-yi Gülşeni (ö.1605), Nev'izade Atai (ö.1635) ile Molla Şemseddin Ahmed'in oğlu Nuh Efendi'nin muasırı Kâtip Çelebi (ö.1657), Seyyid Mehmed Rıza (ö. 1671), Şeyhî Mehmed Efendi (ö.1732) ve son dönem Osmanlı ilim adamları Mehmed Süreyya (ö.1909) ile Bursalı Mehmed Tahir'in (ö.1925) eserlerinden öncelikle yararlanılmıştır. Bu makalede Molla Şemseddin Ahmed Karabaği'nin hayatı ve eserleri incelenerek, oğlu Nuh Efendi hakkında kısaca bilgi verilecektir.

1. Molla Şemseddin Ahmed'in Soyu

Osmanlı kaynaklarında Molla Şemseddin Ahmed Ensari Karabaği olarak geçse de kendi eserlerinde adını tam olarak *Ahmed b. Ruhullah b. Nasiruddin el-Ensari el-Câbirî* şeklinde göstermiştir¹⁹. Buradan açıkça anlaşılıyor ki, onun soyu ashtaptan biri olan Cabir b. Abdullah el-Ensari'ye dayanmaktadır. Doğum tarihi mevcut kaynaklara göre şimdilik bilinmeyen Molla Şemseddin Ahmed Ensari, aşağıda

¹⁶ Tofiq Heiderzadeh, "İran Alimlerinin Osmanlı Devleti'ne Gelişleri ve Osmanlı Bilimine Katkıları (Timur Döneminin Başından Safevi Döneminin Sonuna Kadar)", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, S. 2 (1998), s. 237.

¹⁷ Elnur Nesirov, *Orta Asyılarda Yaşamış Azerbaycanlı Alimler*, Bakü 2011, s. 374.

¹⁸ Bilal Dedeyev, "Yeni Çağ Devri Osmanlı Devleti'nde Yaşamış Karabağlı Alimler", *Journal of Qafqaz University*, Volume 2, Number 1 (2014), s.10-11.

¹⁹ Muhammed Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası (Tefsirler, Haşiyeler, Sure Tefsirleri, Tercümeleler)", *Divan*, S.1 (1999), s. 267; Erhan Yetik, "Tasavvufi Açından Fâtiha Tefsiri (İsmail-i Ankaravi'nin Futûhât-ı Ayniyesi Üzerine Bir Çalışma)", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 8 (1996), s.49; Nurdoğan Türk, "Tire Necip Paşa Kütüphanesi'ndeki Tefsire Dair Yazma Eserler -II-(Necip Paşa Kısmı)", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, II/5 (2014), s.184.

değınileceği üzere 1557'de İstanbul'a eğitim için geldiği göz önüne alınırsa, tahsil çağı olarak kabul edilebilecek olan 15-20 yaşlarında olduğu ve 1540'lı yılların başlarında dünyaya geldiği söylenebilir. Aslen Azerbaycan'ın Karabağ bölgesindedir. Nev'izade Atai ve Kâtip Çelebi de onun babasının Ruhullah Ensari olduğunu ve Gence'den eğitim almak için Osmanlı Devleti'ne geldiğini belirtmektedirler²⁰. Ayrıca Mehmed Süreyya'ya göre o, Genceli, Bursalı Mehmed Tahir'e göre ise Karabağlı'dır²¹. Osmanlı'da genel olarak Şemseddin Ahmed Karabaği ismiyle tanınmıştır. Şu anda Gence ve Karabağ Azerbaycan'ın iki farklı bölgesi olsa da, 16. yüzyılda bu bölgelerin aynı eyalet içinde yer aldığı belirtilmek gerekir. Merkezi Gence²² olan Karabağ Beylerbeyliği ise 16. yüzyılda Safevi Devleti'nin 13 eyaletinden biri olmuştur. Osmanlı Devleti, III. Murat döneminde (1574-1595) Azerbaycan'ın büyük bir bölümünü, aynı zamanda Karabağ bölgesini 1588 yılında topraklarına katarak burayı Gence-Karabağ Eyaleti haline getirmişti²³. Osmanlı kroniklerinde Gence ve Karabağ ayrı bölgeler gibi gösterilse de gerçekte bu iki bölge 16. yüzyılda aynı eyaletin içinde yer almıştır. Ayrıca, Osmanlı Devleti tarafından Gence-Karabağ Eyaleti'nde toprakların yönetimi hakkındaki kanuna göre vergilerin ve bazı mükellefiyetlerin belirlenmesi, nüfus ve tarımsal faaliyetlerin kayıt altına alınması için 1593 yılında düzenlenen *Gence-Karabağ Eyaleti İcmal Defter-i*nde Şemseddin Ahmed'in soyu ile net olarak nereli olduğuna dair bilgi edinmek mümkündür. 1595 tarihli belgede mülkiyet hakkı Cabir el-Ensari'nin çocuklarına

²⁰ Nev'izade Atai, *Hadaiku'l-Hakaik Fi-Tekmileti's-Şakaik*, (haz. Abdulkadir Özcan), II, İstanbul 1989, s. 440; Kâtip Çelebi, *Fezleke*, I, İstanbul 1286, s. 144.

²¹ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, V, İstanbul 1996, s. 1578; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, II, İstanbul 1333, s. 22.

²² Gence Ortaçağlar'da Ön Asya'nun en ihtişamlı ve güzel şehirlerinden biri olmuştur. İbnü'l-Esir (ö.1233) burayı *Arrân şehirlerinin anası* olarak adlandırırken, Hamdullah Müstevfi-i Kazvini (ö.1340) onu İsfahan ve Merv ile karşılaştırmış, ayrıca Anadolu'daki Aksaray gibi, Arrân'da da Gence'nin en güzel şehir olduğunu belirtmiştir. Gence, İlhanlı Sultanı Gâzân Han'ın (1295-1304) uyguladığı iktisadi tedbirler sonucu kalkınmaya başlamış ve Karabağ-Arrân vilâyetinin merkezi haline getirilerek idari bakımdan yeniden önem kazanmıştır. 14. yüzyıl ortalarında Gence ve Karabağ'a Celâyirliiler (1340-1431 yılları arasında Azerbaycan, İran'ın batısı ve Kuzey Irak'ta hüküm süren Moğol hânedanı) hâkim olmuşlar. 15. yüzyılın başlarında bu bölge Karakoyunlular'ın (1410-1468) eline geçmiştir. Gence ve Berda hâkimi olarak adı geçen Emir Karaman Karakoyunlu beylerbeyi idi. Timur'un oğlu Şâhruh Mirza'nın (ö.1447) Azerbaycan ve Karabağ'a ilk seferi sırasında (1420-1421) Gence ve Karabağ'ın hâkimi Karamanlı boyunun emiri Yâr Ahmed olmuştur. Akkoyunlular'ın bölgede hâkimiyet kurduğu dönemde (1468-1501) Karabağ ve Gence muhtemelen Kaçar emirlerinin idaresinde olmuştur. Safeviler Devleti'nin kuruluşundan (1501) sonra Gence Kaçar emirlerinin irsi mâlikânesi haline gelmiş; idari açıdan on üç beylerbeyliğe ayrılan Safevi Devleti'nin önemli vilayetlerinden birine dönüşmüştür. Gence hakkında geniş bilgi için bk. Oktay Efendizade, "Gence", *DİA*, XIV, (1996), s. 17-20.

²³ Fahrettin Kırzioğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi (1451-1590)*, (2.Baskı), Ankara 1998, s. 367-369.

ait olan iki zaviye vakfı kayda alınmıştır. Bunlardan biri Karabağ'ın Dizak nahiyesine bağlı Şeyhler köyünde bulunan *Şeyh Siraceddin-i Ensârî* (Belge 1), diğeri ise onun oğlunun adına Gence'de kurulan *Şeyh İzzeddin b. Siraceddin-i Ensârî* (Belge 2) zaviyelerinin vakıflarıdır. Birinci vakıf belgesindeki *Evkâf-ı merhûm Şeyh Siraceddin bin Şeyh Kemâleddin'an-evlâd-ı Hazret-i Câbir-i Ensârî* kaydından açık bir şekilde anlaşılıyor ki, bu aile, ashtapan, Hz. Peygamber'den en çok hadis rivayet eden altı raviden biri olan Cabir b. Abdullah el-Ensari'nin soyundan gelmektedir. Aynı zamanda bu vakıfların Celayirli hükümdarı Şeyh Üveys (1355-1374) tarafından verildiği, Karakoyunlu hükümdarı Cihanşah (1438-1467) ve Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan (1453-1478) tarafından vakfın faaliyetlerinin onaylandığı, Safevi ve Osmanlılar zamanında da işlevini devam ettirdiği icmal defterindeki vakıf kayıtlarında yer almaktadır²⁴. Bütün bu bilgilerden anlaşılıyor ki, sahabe Cabir Ensari'nin soyundan gelen bu aile en azından 14. yüzyıldan itibaren Karabağ'ın Dizak bölgesinde yaşamış ve aynı ailenin fertlerinden biri olan Şeyh İzzeddin b. Siraceddin-i Ensari ise, sonradan Gence'ye yerleşmiştir. Öyle ise 1595 yılında artık Osmanlı'da yüksek görevlerde çalışan Molla Şemseddin Ahmed'in, Karabağ'ın Dizak bölgesindeki Şeyhler köyünde ve Gence'de akrabalarının yaşadığı söylenebilir. Ayrıca, bu dönem kayıtlarından anlaşıldığı gibi Karabağ'ın Dizak bölgesine sınır olan Nahçıvan'da da Mevlâna Şeyh İsa el-Ensari adında ünlü bir zat yaşamıştır. Defterde Sultan III. Murat tarafından 1590 yılında onun dergâhı için *Mevlânâ Şeyh İsa el-Ensârî Vakfı*'nın kurulduğu kaydedilmektedir²⁵. Burada soyunun Cabir el-Ensari'ye dayandığı açık bir şekilde belirtilmese de, Mevlâna Şeyh İsa'nın da bu bölgeye yerleşmiş Cabir el-Ensari neslinden olduğu tahmin edilebilir. Demek ki, aslen Karabağ'ın Dizak bölgesinden olan Molla Şemseddin Ahmed, eyaletin merkezi olan Gence'de yaşayarak ilk tahsilini burada almış ve bir süre sonra medrese eğitimi için İstanbul'a gelmiştir.

²⁴ *Gence-Qarabağ Əyalətinin İcmal Dəftəri*, (Tıpkı Basım, haz. Tofiq Nəcəfli), Bakü 2010, s. 18-19; Hüsamettin Mehmedov (Karamanlı), "Osmanlı Dönemi Gence-Karabağ Eyaletinde Vakıflar (16. yüzyıl)", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S. 4(1993), s. 635-644; Ali Sinan Bilgili, *İran, Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'da Osmanlı Vakıfları (XVI-XVIII Yüzyıllar)*, Ankara 2011, s. 25-26, 174-177; M. Yaşar Kandemir, "Cabir b. Abdullah", *DİA*, VI, İstanbul 1992, s. 530-532.

²⁵ Mevlâna Şeyh İsa adı geçen defterdeki bilgilere göre, 1590 tarihinde hayatta olup bölgedeki Müslümanlara vaaz etmekte ve talebe yetiştirmektedir. Padişaha kuvvet ve yardım isteyecek ilim ehli aziz bir zat olmasından dolayı, dualarına mukabil emr-i şerif ile tasarruflarında bulunan dört köydeki yerlerin ve bağların gelirleri vakf edilmiştir. *İrvan Əyalətinin İcmal Dəftəri*, (Tıpkı Basım, haz. Tofiq Nəcəfli), Bakü 2009, s. 446, 458; Bilgili, *a.g.e.*, s. 40, 211-213.

2. Şemseddin Ahmed'in Osmanlı'daki İlmî Faaliyetleri

Molla Şemseddin Ahmed'in Azerbaycan'daki hayatı ile aldığı eğitim konusunda şimdilik herhangi bir kayda rastlanmamış ve ulaşılabilen kaynaklarda ne zaman Osmanlı Devleti'ne geldiğine dair net bir tarih de verilmemiştir. Bu konuda aydınlatıcı bilgi sadece Atai ve Kâtip Çelebi'nin eserlerinde yer almaktadır. Buna göre Süleymaniye Medresesi'nin müderrisi olan Şah Efendi'ye muhit olarak hizmet ettikten sonra 970 (1562-1563) yılında Osmanlı medreselerinde müderris olmak için mülazımlığa kaydedilmiştir²⁶. Heiderizade makalesinde bu tarihi esas alarak Molla Şemseddin Ahmed'in Osmanlı Devleti'ne 1562 yılında geldiğini ileri sürmüştür²⁷. Şunu da belirtmek gerekir ki, Osmanlı eğitim sisteminde Fatih Sultan Mehmed'den sonra, en ciddi gelişmeler ve reformlar Kanuni Sultan Süleyman döneminde yapılmıştır.

Kanuni dönemi medreseleriyle ilgili genel kurallara göre yüksek medrese eğitimi yaklaşık 5-6 yıldır. Mezun olanlara *icazetname* adı verilen diploma takdim edilirdi. Müderris, bu mezunların içinden çalışkan ve terbiyeli birisini kendisine muhit seçebilmektedir. Sistem gereği sadece bundan sonra mezunların mülazım olma hakkı bulunmaktadır. Sıraya alınan mülazım, müderris olmak için o dönemde yaklaşık yedi yıl beklemek zorundadır²⁸. Atai ve Kâtip Çelebi'nin Şemseddin Ahmed Karabaği hakkında yazdıkları da yukarıda verilen kuralların doğruluğunu onaylamaktadır. Verilen bilgilerden anlaşıldığına göre belirtilen 970 (1562-1563) yılında Mısır kadılığına tayini çıkan Şah Efendi, Şemseddin Ahmed Karabaği'nin mülazım olmasını Mısır kadısı olduktan sonra Rumeli Kazaskerliği'ne getirilen Hamid Efendi'ye sunmuş, o da bunu kabul etmiştir. Fakat, Hamid Efendi'nin zaman kaybetmeden Şemseddin Ahmed'in tayininin uygun olduğunu bildirmesine rağmen, Şah Efendi nedense onun bir müddet beklemesinin daha doğru olacağını belirtmiştir. Böylece yaklaşık yedi yıl sonra, yani 977 (1569-1570) yılında o Sadrazam Sokullu Mehmed Paşa'nın (ö. 1579) Burgaz'da (Lüleburgaz) yeni yaptırdığı medreseye ilk müderris olarak günlük 40 akçe ile tayin edilmiştir²⁹. Bu bilgilerden anlaşıldığına göre 16. yüzyılın ortalarından başlayarak Osmanlı Devleti'nde muhit ve mülazım seçilmek için Osmanlı medreselerinden mezun olmak zorunluluğu

²⁶ Atai, *a.g.e.*, s. 440; Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, s. 144.

²⁷ Heiderzadeh, *a.g.m.*, s. 237.

²⁸ Ünal Taşkın, "Klasik Dönem Osmanlı Eğitim Kurumları", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Volume 1/3 Spring (2008), s. 354-359.

²⁹ Atai, *a.g.e.*, s. 440-441; Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, s. 145.

uygulanmıştır. Böyle olunca, Şemseddin Ahmed Karabaği, 1562-1563'ten önce, muhtemelen 1557 yılında Osmanlı Devleti'ne gelerek Süleymaniye Medresesi'nde eğitime başlamıştır. Zaten Süleymaniye medreselerinin de 1551-1557 yılları arasında inşa edildiği bilinmektedir.³⁰ Ayrıca bu dönemde *çifte medrese* olarak faaliyete başlayan Süleymaniye medreselerinin, ikisi de aynı tarihlerde açılmıştır. Şemseddin Ahmed'in orada eğitim aldığı yıllarda kuzeyde bulunan medresenin Müderrisi Tezkireci Kınalızade Hasan Çelebi'nin babası Ali Efendi; güneydeki müderrisi ise Şah Efendi olduğu dönemin eserlerinde kaydedilmiştir³¹.

Burgaz Medresesi'nden Rebiyülahir 979'da (Eylül 1571) azledilen Şemseddin Ahmed Karabaği, bundan sonra sırasıyla Safer 980'de (Haziran 1572) Sokullu Mehmed Paşa'nın İstanbul³²; Ramazan 981'de (Ocak 1574) İsmihan Sultan³³; Safer 983'te (Mayıs 1575) Sahn-ı Semaniye³⁴, Rebiyülahir 984'te (Temmuz 1576) Ayasofya³⁵; Şaban 987'de (Ekim 1579) Üsküdar'da bulunan Valide Sultan³⁶ medreselerinin müderrisi olarak çalışmıştır. Bu dönemde onun müderrislikten kadılığa

³⁰ Mehmet İpşirli, "Medrese-Osmanlı Dönemi", *DİA*, XXVIII, Ankara 2003, s. 328.

³¹ Enfel Doğan, *Ahlak-ı Alai (Metin-Sözlük-Sentaks İncelemesi)*, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2006, s. 11.

³² Bu medrese Sokullu Mehmed Paşa'nın İstanbul Eyüp'te genç yaşta vefat eden oğulları için yaptırdığı külliyesinde 976 (1568/69)'da inşa edilmiştir. Kendisi de 1579'da öldürülünce buraya defnedilmiştir. Bk. Sevgi Parlak, "Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi", *DİA*, XXXVII, İstanbul 2009, s. 358-359.

³³ İstanbul Eminönü Kadırga semtinde Sokullu Mehmed Paşa tarafından eşi İsmihan Sultan'a 1572 yılında hediye olarak yaptırılmıştır. 1574'ten sonra burada Halvetiye'ye bağlı faaliyete geçen iki katlı tekke de inşa edilmiştir. Bk. M.Baha Tanman, "Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi", *DİA*, XXXVII, İstanbul 2009, s. 360-363.

³⁴ İlk defa Fatih Sultan Mehmed tarafından İstanbul'da kurulan yüksek dereceli medresedir. Adı burada yapımı 875 (1470) 'te tamamlanan sekiz yüksek dereceli medreseden gelmektedir. Caminin iki tarafında dörder adet sıralanan ihtisas medreselerine *semâniye* (sekiz) adı verilmiştir. Nişancızâde Mehmed ve Hoca Sadeddin efendiler bunları *medrese-i âliye* olarak tanımlamışlardır. 16. yüzyılda bu medreselerde fıkhtan el-Hidâye'nin, usûl-i fıkhtan et-Telvîh ve Şerh-i Adud'un, hadisten Buhârî'nin, tefsirden el-Keşşâf ile Beyzâvî'nin eserinin okutulduğu bilinmektedir. Geniş bilgi için bk. İpşirli, *aym yer*; Fahri Unan, "Sahn-ı Seman", *DİA*, XXXV, İstanbul 2008, s. 532-534.

³⁵ İstanbul'un fethinin hemen arkasından ilk ihtiyacı karşılamak üzere Ayasofya'nın yanındaki papaz odaları medrese haline getirilmiş ve bizzat Fatih'in vakfı olarak cami yanına inşa edilmiştir. Fakat Fatih Camii ve manzumesi yapıldıktan sonra bir süre boş kalmış, II. Bayezit devrinde tekrar açılmıştır. Müderrisleri arasında 15. yüzyılın ünlü bilginlerinden Molla Hüsrev ile Fatih Külliyesi yapıncıya kadar medreseyi düzenleyen ve aynı zamanda güçlü hale getiren Ali Kuşçu da bulunmuştur. Geniş bilgi için bk. Adıvar, *a.g.e.*, s. 88; Semavi Eyice, "Ayasofya-Ayasofya Medresesi", *DİA*, IV, İstanbul 1991, s. 214-215.

³⁶ Valide Sultan Medresesi İstanbul Üsküdar'da Sultan III. Murat'ın (1574-1595) annesi Nurbanu Valide Sultan tarafından 1570-1579 yılları arasında Mimar Sinan'a (ö. 1588) yaptırılan külliye dahilinde yer almıştır. Önceleri Valide Sultan adı ile tanınmış, Sultan III. Ahmed'in (1703-1730) annesi Gülnuş Valide Sultan'ın (ö.1715) Üsküdar İskele Meydanı'nda yeni bir külliye inşa ettirmesi üzerine *Eski Valide*, *Atik Valide* veya *Valide-i Atik* adlarıyla anılmıştır. Geniş bilgi için bk. Mustafa Fayda, "Atik Valide Sultan Külliyesi", *DİA*, IV, İstanbul 1991, s. 68, 70-71.

geçmek için bazı hazırlıklar yaptığı görülmektedir. Zaten 16. yüzyıl Osmanlı'sında bir kural olarak müderrislikten kadılığa geçmek için yoklamaya veya imtihana tabi tutulduktan sonra, kadı mülazımlığına alınarak atama bekleme uygulaması vardır. Burada aday olanlar deneyimli kadınların yanında bir taraftan staj yaparak mesleği öğrenirken, diğer taraftan da atanacakları yeri beklemektedirler³⁷. Şemseddin Ahmed de yaklaşık iki yıl çalıştığı Valide Sultan müderrisliğinde Şubat 1580'e kadar dört ay boyunca bazı Kur'an ayetlerini derinlemesine öğrenmek için özel tefsir dersleri almıştır. Bundan sonra Osmanlı'da şeyhülislamlığa kadar yükselen, aynı zamanda ileriki yıllarda dünürü olacak Sun'ullah Efendi (ö.1612)³⁸ ile tezkireci Kınalızade Hasan Çelebi'nin (ö. 1604)³⁹ onun hakkında verdikleri olumlu kanaatten sonra kadı mülazımı seçilmiştir. O, müderrislikten sonra Cemaziyelevvel 989'da (Haziran 1581) Şam, Rebiyülahir 991'de (Mayıs 1583) Edirne; aynı yılın 1 Zilkadesinde (16 Kasım 1583) ise İstanbul kadısı görevlerine atanmıştır⁴⁰.

Şemseddin Ahmed'in Edirne kadılığına atanmasıyla ilgili bazı kaynaklarda farklı tarihler verilmektedir. Ahmed Badi Efendi'ye göre Şemseddin Ahmed bu görevini Haziran 1581-Mayıs 1582 tarihleri arasında yapmıştır⁴¹. Selaniki Mustafa Âli Efendi, 1583 olaylarına geçerken Mevlâna Ahmed'in Edirne'den İstanbul'a kadı olarak atandığını bildirmektedir⁴². Mehmed Süreyya ise, Şemseddin Ahmed'in birer yıl aralıklarla Şam (1581), Edirne (1582) ve İstanbul (1583) kadısı olduğunu belirtmektedir⁴³. Bu bilgilerden hareketle onun 1581-1583 arasında

³⁷ İsmail Gündoğdu, "Osmanlı Tarihi Kaynaklarından Kazaskerlik Rûznâmçe Defterleri ve Önemi", *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, VI/2(2009), s. 712-713. Erişim: <http://www.insanbilimleri.com> (26.01.2016), s. 697-722.

³⁸ Sun'ullah Efendi 960 (1553) yılında İstanbul'da doğdu. Kanuni Sultan Süleyman devri kazaskerlerinden İskilipli Molla Cafer Çelebi'nin oğludur. İlmiye mesleğindeki kademeleri tamamladıktan sonra Hoca Sadeddin Efendi'nin vefatı üzerine 12 Rebiyülevvel 1008'de (2 Ekim 1599) şeyhülislâm olmuştur. Bundan başka da 5 Ocak 1603 ve 8 Haziran 1604 yıllarında iki defa daha şeyhülislamlık yapmıştır. Geniş bilgi için bk. Mehmet İpşirli, "Sun'ullah Efendi", *DİA*, XXXVII, İstanbul 2009, s.530-532.

³⁹ Kınalızade Hasan Çelebi, *Tezkiretü's-Şuarâ* adlı eseriyle tanınan Osmanlı müellifi ve şairidir. 953'te (1546) Bursa'da doğdu. Babası *Ahlâk-ı Alâî*'nin yazarı, Osmanlı şair ve devlet adamı Kınalızade Ali Efendi'dir. Devrinin yüksek kültür ve ilim muhiti içinde yetişen Hasan Çelebi iyi bir öğrenim görerek Ebussuûd Efendi'den mülazım oldu, uzun yıllar müderrislik ve kadılık yaptı. Edebiyata olan ilgisi yanında fıkah, kelâm ve tefsir sahalarında da zamanının âlimleri arasında sayılan Hasan Çelebi şairliğinden çok nesirdeki ustalığı ile meşhur olmuştur. Geniş bilgi için bk. Mustafa İsen, "Kınalızade Hasan Çelebi", *DİA*, XXV, Ankara 2002, s. 417-418.

⁴⁰ Atai, *aynı yer*; Kâtip Çelebi, *aynı yer*.

⁴¹ Ahmed Badi Efendi'den naklen Ahmet Yiğit, "XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Edirne Kadınları ve Mihimme Defterlerine Göre Vazifeleri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XIV/1, s. 170.

⁴² Selaniki Mustafa Âli Efendi, *Tarih*, İstanbul 1281, s. 174.

⁴³ Mehmed Süreyya, *aynı yer*.

Edirne Kadıgılı'nda bulunduğu söylenebilir. 26 Ramazan 992 (1 Ekim 1584) tarihinde Anadolu Kazaskeri olan Şemseddin Ahmed Karabaği, iki yıl bu görevde bulunduktan sonra emekli olmuştur. İhtimal ki, Ahmed Karabaği'ye ihtiyaç duyulduğu için Aralık 1587'de Mısır Kadısı olarak tekrar atanmıştır. Bu görevden istifa ettikten bir ay sonra Zilhicce 998'de (Ekim 1590) hacca giden Karabaği, 1592 yılı Nisan ayında ikinci kez Anadolu Kazaskerliği'ne, üç ay sonra ise Rumeli Kazaskerliği'ne getirilmiştir (Temmuz/Ağustos)⁴⁴. Safer 1001'de (Kasım 1592) bu görevden alınan Şemseddin Ahmed, günlük 130 akçe ücretle Koca Sinan Paşa'nın (ö.1596) yaptırdığı Darülhadis Medresesi'nin müderrisliğine atanmıştır.

Şemseddin Ahmed Karabaği, III. Mehmed döneminde (1595-1603) de birçok yüksek makamlarda bulunmuş ve önemli görevler üstlenmiştir. O, Ramazan 1004'te (Mayıs 1596) ikinci kez Mısır Kadılığı'na getirilmiştir. Muhyi-yi Gülşeni, Receb 1005'te (1597 Şubat/Mart) Mısır'da Gülşeni Tarikatı'nın şeyhi Ali Safveti'yi⁴⁵ hasta yatağında ziyaret edenlerden birinin de Kazasker Molla Ahmed Ensari olduğunu kaydetmektedir⁴⁶. Yaklaşık iki yıl sonra bu görevinden ilim ve ibadetle iştigal etmek için kendi isteğiyle emekliye ayrılan Şemseddin Ahmed Karabaği, 24 Ağustos 1600'de vefat etmiş; İstanbul'da Şeyh Vefa Mezarlığı'na defnedilmiştir⁴⁷.

3. Şemseddin Ahmed'in Edebî ve İlmî Kişiliği ile Eserleri

Şemseddin Ahmed Karabaği, şürden anlayan çok yönlü bir alimdi. Bekir Kütükoğlu, Osmanlı Devleti'nin ünlü şehnamecilerinden biri olan Lokman bin Hüseyin el-Urmevi'nin hayatını konu alan çalışmasında, Lokman ibn Hüseyin'in şehnamecilik görevine tayin edilmesinden bahsederken Şeyh Ebu Said⁴⁸ vasıtasıyla

⁴⁴ Şemseddin Ahmed Ensari'nin İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 84 numaralı sicil defterinde 13 Mayıs 1592 ve 8 Ekim 1592'de Anadolu Kazaskeri iken adı geçmektedir. Bk. *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 84 numaralı sicil (H. 999-1000/M.1590-1591)*, (haz. Rifat Günalan; Arapça metin Mehmet Canatar ve Mehmet Akman; kontrol eden Mehmet Canatar; proje yönetmeni M. Âkif Aydın; editör Coşkun Yılmaz), İstanbul 2010, s. 487, 492, 641.

⁴⁵ Ali Safveti, Halveti Tarikatı'nın Gülşeniye kolunun piri Şeyh İbrahim Gülşeni'nin (ö. 1534) torunudur. Babası Ahmed Hayali'nin 1570'teki vefatından sonra uzun yıllar Kahire'deki Gülşeni Tekkesi'nde şeyhlik yapmıştır. Bk. Atai, *a.g.e.*, s.201-202, 465; Şeyhi Mehmed Efendi, *Vekayii'l-Fudala*, I, (haz. Abdülkadir Özcan), İstanbul 1989, s. 56.

⁴⁶ Muhyi-yi Gülşeni, *Reşahat-ı Aynü'l-Hayat Tercümesi, Reşahat-ı Muhyi*, (haz. Mustafa Koç, Eyyüp Tanrıverdi), İstanbul 2014, s. 270.

⁴⁷ Atai, *a.g.e.*, s. 441-442; Kâtip Çelebi, *aynı yer*.

⁴⁸ Şeyh Ebu Said, 1548 yılında Kanuni Sultan Süleyman'ın Azerbaycan'a saferinden sonra Sultan'la birlikte İstanbul'a gelmiş olan ünlü Nakşibendi Şeyhi ve tefsir âlimi Azerbaycanlı Şeyh Ebu Said-i Sani bin

la, Sokullu Mehmed Paşa'nın Burgaz ve İstanbul'daki medreselerinde müderris olan Şemseddin Ahmed Karabağı ile tanıştığını, onun Feridun Bey'in Sigetvar⁴⁹ seferine dair eserini manzum hale getirdiğini, bunun sonucunda hazırladığı ilk yazılarını ona sunduğunu, bunların önde gelen diğer âlimler tarafından da beğenildiğini ve eserin ön yüzünün padişaha takdim edilmesinden sonra ona Temmuz 1569'da şehnamecilik görevinin verildiğini yazmaktadır⁵⁰. Seyyid Lokman, Şemseddin Ahmed Karabağı ile tanıştıktan sonra yazdığı şiirlerini Osmanlı bürokratlarına göstererek onların takdirini kazanmış; verdiği destekten dolayı 1581 yılında yazdığı *Şehname-i Selim Han* adlı eserindeki bir minyatürde Şemseddin Ahmed Karabağı'nın şehnamecilere ders anlattığı sahnenin görüntüsünü vererek ona bir üstat ve muallim olarak saygısını ifade etmiştir⁵¹. Ayrıca, 16. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin divan şairlerinden biri olan Mani (ö. 1611) de bir süre Şemseddin Ahmed Karabağı'nın öğrencisi olmuştur. Şemseddin Ahmed Karabağı, 1584 yılında Anadolu Kazaskeri iken kendisi onun yanında çalışmış, hatta yazdığı divanında *Kaside-i Şita'yye-i Mani Berâ-yı Monla Ahmed Efendi* adını verdiği bir bölümü ona ithaf etmiştir:

*Bülend-mertebe Ahmed Efendi Hazreti kim
Odur zamânede şimdi ser-âmed-i fuzalâ
Ayagını alamaz kimse râh-ı fazl içre
Zemahşeri ana bu yolda olmaz hem-pâ.⁵²*

Bundan başka, Osmanlı şairlerinden Edâyi Recep Efendi'nin⁵³ de muhtemelen ikinci defa Anadolu Kazaskeri olduğu dönemde Şemseddin Ahmed Kara-

Sun'ullah'dır (ö.1572). Bk. Atai, a.g.e., s. 207-208; Məhəmməd Əli Təbriyyəət, *Danişməndani Azərbaycan*, (Fars dilindən çev. İsmail Şöms və Qafar Kəndli), Bakü 1987, s. 104; Mürsel Öztürk, "Ebu Said-i Sani", *DİA*, X, İstanbul 1994, s. 225.

⁴⁹ Kanuni Sultan Süleyman'ın Viyana'ya karşı yürütülmesi düşünülen son seferi sırasında 18 Muharrem 974'te (5 Ağustos 1566) Macaristan'da bulunan Sigetvar'ın önlerine varılmıştı. Yaklaşık bir aylık kuşatmadan sonra 7 Eylül 1566'ta burası fethedilmiştir. Osmanlı tarihine *Sigetvar Zaferi* olarak geçen bu savaştan hemen sonra Kanuni Sultan Süleyman burada vefat etmiştir. Geniş bilgi için bk. Uzunçarşılı, a.g.e., s. 412-413; Geza David, "Sigetvar", *DİA*, XXXVII, İstanbul 2009, s. 157.

⁵⁰ Bekir Kütükoğlu, "Lokman b. Hüseyin", *DİA*, XXVII, İstanbul 2003, s. 208.

⁵¹ Emine Fetvacı, The Production of the *Şehname-i Selim Han*, <http://archnet.org/system/publications/contents/6806/original/DPC3671.pdf?1384803399>. (erişim tarihi: 19.09.2015), s. 291.

⁵² Şener Demirel, "16. Yüzyıl Divan Şairlerinden Mâni", *FÜ. Sosyal Bilimler Dergisi*, IX/1 (1999), s. 26, 30; Ayrıca bk. aynı yazar, *16. Yüzyıl Divan Şairlerinden Mani, Divan ve Şehr-Engiz-i Bursa (İnceleme-Metin)*, İstanbul 2011, s. 10-11, 33-35.

⁵³ Edâyi, İstanbullu Recep Efendi'dir (ö.1647). Şairliği öne çıkan kadınlardan biri idi. Bk. Mucib, *Tez-kire*, (haz. Kudret Altun), Ankara 1997, s.20; İsmail Belig, *Nuhbetü'l-Asâr Li-Zeyli Zübdeti'l-Eş'âr*, (haz. Abdulkrim Abdulkadiroğlu), Ankara 1999, s. 9.

bağı'den kadı olması için mülazemet almış olduğu bilinmektedir⁵⁴. Bununla birlikte Şemseddin Ahmed Karabaği'nin şair olduğunu gösteren mustakil bir eseri şimdilik tespit edilememiştir.

Şemseddin Ahmed Karabaği'nin ilmî yönü de dikkat çekmektedir. Bunun için özellikle tefsir dalında verdiği eserler üzerinde durulacaktır. Daha önce müderrisliği sırasında tefsir dersleri alarak bu sahada derinleştiğine işaret edilmişti. Kur'an'ın tamamını kapsayan bir tefsir yerine sureleri ayrı risaleler halinde tefsir ettiği kaynaklarda belirtilmektedir. Bunlar; *Tefsîru Sûreti'l-Fâtiha*, *Tefsîru Sûreti'l-Kadr*, *Tefsîru Sûreti'l-Yûsuf*, *Tefsîru Sûreti'l-Hûd*'dur. Ayrıca, *Tefsîr-i Beyzâvi*'ye hâşiye; *Telvih*, *Miftah* ve *Mevâğif*'e talikat, *Hidâye* şerhlerine kelimât yazdığı da bilinmektedir⁵⁵. Onun, *Tefsîru Sûreti'l-Fâtiha*⁵⁶ ile *Tefsîru Sûreti'l-Yûsuf*⁵⁷ risalelerinin yazma nüshaları Süleymaniye Kütüphanesi'nde Laleli-174 ve Şehid Ali Paşa 2814/1 numaralarında kayıtlı olduğu araştırmacılar tarafından ortaya çıkarılmıştır.

4. Şemseddin Ahmed'in Bağlı Olduğu Tarikat

Şemseddin Ahmed'in yaşadığı dönemde Osmanlı'da Nakşibendilik⁵⁸, Halve-

⁵⁴ Mucib, *Tezkire*, s. 20; Rıza, *Tezkire*, (haz. Gencay Zavodçu), İstanbul 2009, s. 136.

⁵⁵ Atai, *a.g.e.*, s. 442; Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, s. 145; Mehmed Süreyya, *aym yer*; Mehmed Tahir, *aym yer*; Abay, *aym yer*.

⁵⁶ Yetik, *aym yer*.

⁵⁷ Türk, *aym yer*.

⁵⁸ Yaklaşık 14. yüzyılın ikinci yarısında *Şah-ı Nakşibend* diye meşhur olan Muhammed Bahaüddin Nakşibend Buhârî (ö. 1389) tarafından kurulan Nakşibendi Tarikatı, 15. yüzyılın başlarından itibaren Orta Asya'dan diğer komşu İslam ülkelerine yayılmıştır. Bu tarikat, Bahaüddin Nakşibendî'nin vefatından sonra halifelerinden Hâce Muhammed Parsa (ö.1419) ve Yakup Çerhî'nin (ö. 1448) halifesi olan Ubeydullah Ahrar'ın (ö.1490) gayretleri sonucu Azerbaycan ve Osmanlı Devleti'nde de yayılmaya başlamıştır. Akkoyunlu sultanları Uzun Hasan ile Sultan Yakup (1478-1490), aynı zamanda Osmanlı hükümdarları Fatih ve II. Bayezit'in de ünlü Nakşibendi şeyhlerinden olan Abdurrahman Camî'ye (ö.1492) çok büyük saygı ve ihtiram gösterdikleri bilinmektedir. 16. yüzyılda ise Osmanlı Devleti'nin Safevîliğe karşı Sünnî tarikatları destekleme politikası Nakşibendiliğin de genişlenmesinde önemli etken olmuştur. Geniş bilgi için bk. Selaheddin İbn-i Mübarek el-Buhârî, *Şâh-ı Nakşibend Gönüller Nekkaşî Enisü'l-Telibin ve Uddetü's-Sâlikân*, (çev. Süleyman İzzî Teşrifâtî, haz. Mustafa Özsaray), İstanbul 2003, s. 35-38; Fazlullah b. Rûzbihan, *Tarih-i Alem Ârâ-yi Eminü*, (Farsça'dan Rusça'ya çev. G. Minorskaya), Bakü 1987, s. 75; Seyfettin Erşahin, *Akkoyunlular*, Ankara 2002, s. 230; Ekrem Işın, "Nakşibendilik", *DBİA*, VI, İstanbul 1994, s. 31; Hamid Algar, "Nakşibendiyye", *DİA*, XXXII, İstanbul 2006, s. 335-342.

tilik⁵⁹ ve Safevilik⁶⁰ önde gelen Türk tarikatlarıdır. Bunlardan Safevilik, Azerbaycan

⁵⁹ Halveti Tarikatı'nın kurucusu, 14. yüzyılın başlarında, Gilan'a (Geylan) bağlı Lahican nahiyesinde doğan Şeyh Ebu Abdillah Siracüddin b. Ekmelüddin Pîr Ömer Halveti'dir. Aslen, Şirvanlı ünlü Şeyhzadeler ailesindedir. Halveti Tarikatı'nın zirveye ulaştığı devir ise tarikata mensup olanların efendisi unvanıyla İkinci Pîr olarak tanınan Seyyid Yahya-yı Şirvani Bakuvî'nin şeyhliğe gelmesi ile gerçekleşmiştir. Halvetilik Azerbaycan'da ortaya çıksa da, 15. yüzyılın sonları ve özellikle 16. yüzyılda bazı siyasi etkenler sonucu Anadolu, İstanbul, Rumeli, Kırm, Ortadoğu ve Mısır'da daha geniş kitleye yayılmıştır. Tasavvuf tarihinde yayılma alanının genişliği ve uzun ömürlülüğü yanında, sayısı 40'ı aşan kollarıyla tarikatlar arasında en fazla tutulanı olmuştur. Bk. Süleyman Uludağ, "Halvetiyye", *DİA*, XV, İstanbul 1997, s. 393-395; Mehmet Rıhum, *Seyyid Yahya Bakuvî ve Halvetilik*, Bakü, Qismet yay. 2005, s. 17-25, 151-207.

Halvetiler'in Anadolu'yla ilk temasları 14. yüzyılın son çeyreği ve özellikle Timur'un 1387'de Şirvan'ı ele geçirmesiyle başlamıştır. Tarikatın, Osmanlı Devleti'yle temasları ise Seyyid Yahya-yı Şirvani'nin çok sayıda halifesi sayesinde olmuştur. II. Bayezit döneminden itibaren Osmanlı Devleti'nin her tarafına yayılmaya başlayan Halveti Tarikatı, Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman zamanında zirveye ulaşmıştır. Halvetilerin Osmanlı'da yükselmesinin önemli nedenlerinden biri de, 16. yüzyılın başlarında Azerbaycan'da kurulan Safevi Devleti'dir. Çünkü onları kendilerine birinci derecede engel olarak kabul eden Safevilerin baskılarına dayanamayan Halvetiler, özellikle Osmanlı topraklarına göç etmişler; bu yüzden Halvetilerin Tebriz kolu 16. yüzyılda tamamıyla ortadan kalkmıştır. Bu dönemlerde Osmanlı ülkesinde tehlikeli bir boyut alan Safevi propagandasının karşısına Halvetilerle çıkmaya çalışılmıştır. Bu durum, II. Bayezit döneminden itibaren, bir kültürel önlem şeklinde hayata geçirilmiştir. İlk başta bazı konularda Halvetilerden şüphelenen Sultan Selim, daha sonraları üst düzey görevlere Halveti mensuplarının getirildiğine bakılırsa, bu tereddüdü ortadan kalkmıştır. Böylece, Halvetilik, bu dönem Osmanlı yönetiminin en çok güvendiği tarikat haline gelmiştir. Sultan Selim'e kadar, İstanbul'un ilk ve tek Halveti Tekkesi, Koca Mustafa Paşa Hânkahı idi. Onun döneminde Halveti zaviyelerinin sayısı artırılarak, buralara zengin vakıflar tahsis edilmiştir. Halvetilerin yapılanmasına devlet desteği, Kanuni Sultan Süleyman zamanında da devam ettirilmiştir. Bk. Yusuf Küçükdağ, "Osmanlı Devleti'nin Şah İsmail'in Şii Propagandalarına Halvetiye ile Karşı Koyma Politikası", *XIII. Türk Tarih Kongresi, 4-8 Ekim 1999 Ankara*, Ankara 2002, s. 435-444.

Sadece Halvetiler değil, aynı zamanda diğer Sünni tarikatlarının da himaye edildiği bu dönemde, Seyyid Yahya-yı Şirvani'ye ait İstanbul'un çeşitli kütüphanelerinde bulunan 12 eserinden 10'u aynı yılda istinsah edildi. 1533 istisah tarihli olan bu eserler, Kanuni döneminde geniş kitlelere ulaştırılmış olmalıdır. Bu da Osmanlı Devleti'nin Halvetiye'ye verdiği önemi ortaya koymaktadır. 16. yüzyılda Halvetiliğe önem veren sultanlardan biri de, Sultan III. Murat olmuştur. Onun Halveti şeyhleri olan Yusuf Sinaneddin (ö.1581) ve Şeyh Şüca Dede (ö.1588) ile münasebetinin olduğu bilinmektedir. Hatta III. Murat, Azerbaycan'ı hâkimiyetine kattıktan sonra Seyyid Yahya Bakuvî'ye olan sevgisini göstermek için onun Bakü'deki Hankahına bir taç kapı da yaptırmıştır. Geniş bilgi için bk. Mehmed Cemaleddin Hulvi, *Lemazât-ı Hulviyye ez-Lemazât-ı Ulviyye*, (haz. Mehmet Serkan Tayşi), İstanbul 1993, s. 345-346, 350-360; Sadık Vicdâni, *Tarikatlar ve Silsileler (Tamar-ı Türük-ı Alîye)*, (haz. İrfan Gündüz), İstanbul 1995, s. 174-176; Mustafa Aşkar, "Bir Türk Tarikatı Olarak Halvetiyye'nin Tarihi Gelişimi ve Halvetiyye Silsilesinin Tahlili", *AÜİF Dergisi*, XXIX, Ankara (1999), s. 535-563; M. Baha Tanman, "Halvetilik", *DBİA*, III, İstanbul 1994, s. 533-535; Bilal Dedeyev, "15-16. Yüzyıllar Osmanlı - Azerbaycan İlişkileri Bağlamında Osmanlı Devleti ve Halvetiye Tarikatı", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, VI/1(2009), s. 91-106.

⁶⁰ 14. yüzyılın başlarında oluşan Safevi Tarikatı'nın kurucusu İshak b. Cebrail Ebu'l-Feth Safiyüddin Erdebilî'dir. Şeyh Zahidi Gilani'nin yaklaşık 1300'de vafatı üzerine Erdebil'e yerleşen Şeyh Safiyüddin, Hüseyin Vassaf'ın bildirdiğine bakılırsa, Şeyh Cüneyd-i Bağdadî'den sonra silsile itibarıyla tarikatın on ikinci, Terbiyyet'e göre ise onuncu müridi olmuştur. Böylece Safevi Tarikatı'nın temelleri atılmış ve kısa zamanda Azerbaycan, Horasan, Irak ve Anadolu'da yayılmaya başlamıştır. Özellikle Anadolu ve Irak'tan her üç ayda bir yaklaşık üç bin ziyaretçinin Erdebil'e geldiği eserlerde yer almıştır. Anadolu'ya açılan Safevi Tarikatı, 14. yüzyılın başından itibaren Şeyh Hoca Ali (1392-1429) döneminde Osmanlı Devleti'nde yayılmaya

sahasında Şah İsmail'in 1501'de kurduğu Safevi Devleti'nin tek tarikatu durumunda olup bu yola girmeyenlere devletçe baskı uygulanmaktadır. Bu yüzden Azerbaycan'dan çok sayıda ilim adamı ve mutasavvıf Osmanlı Devleti'ne göç etmek zorunda kalmıştır. Osmanlı'ya gelip sığınanlar, Nakşibendi ya da Halvetiliğe intisap etmişlerdir. Şemseddin Ahmed'in de bu iki tarikattan birine müntesip olduğu düşünülebilir. Nitekim onun Azerbaycanlı Nakşibendi şeyhlerinden, yukarıda hakkında bilgi verilen Şeyh Ebu Said-i Sani bin Sun'ullah ile münasibetlerinin olduğu bilinmektedir. En önemlisi Muhyi-yi Gülşeni'nin Nakşibendiler hakkında yazdığı *Reşahat-ı Aynü'l-Hayat Tercümesi*, *Reşahat-ı Muhyi* adlı eserinde onun hakkında şu bilgi verilmektedir:

Fakir (yani Muhyi) ihtilâl itdügüm ulemâdan Kâzi-asker Abdurrahman Efendi ve Kâzi-asker Perviz Efendi ve Kâzi-asker Malûl-zâde Nakib Efendi

başlamıştır. Safevîlik, Osmanlı Devleti'nde hem Sünni, hem de Şii çizgide faaliyet göstermiş, bu tarikatin Sünni kolunun devamı niteliğinde olan Bayramilik, Fatih döneminde Osmanlı yönetimine en yakın tarikat olmuştur.

Safevi Tarikatu, yaklaşık 14. yüzyılın sonlarından itibaren başladığı Şiileşme sürecini 15. yüzyılın ortalarından sonra hızlandırmış; bu durum, Osmanlı Devleti tarafından kabul görmemiştir. Bu nedenle II. Murat (1421-1444, 1446-1451), Şeyh Cüneyd'e (ö. 1461) kendi topraklarında barınma izni vermemiş, yarım asır kadar tarikata gönderilen *Çerağ akçesi* Fatih döneminde kesilmiştir. Osmanlı yönetimi böylece siyasallaşmış Safevi Tarikatu'na karşı tepkisini ortaya koymuştur. Osmanlı yönetiminde oluşan bu tavır, II. Bayezit zamanında biraz daha artmıştır. Bu padişah, gücünü Anadolu Türkmenlerinden alan Safevi Tarikatu'na karşı, kendisi ile aynı düşünceyi paylaşan Akkoyunlu Sultan Yakup'la iş birliğine girmiştir. Bunun sonucu iki ülke arasında sıkı bir diplomatik ilişki kurulmuştur. Bu sırada Şeyh Haydar öldürülmüş (1488); Safevi Tarikatu'na eski Sünni şeklinin verilmesine karar verilmiştir.

Osmanlı Devleti'nde 15. yüzyılın ikinci yarısındaki sosyal yapılanmadan doğan sorunlar sonucu Anadolu Türkmen ve heterojen grupların da desteğini alan Şii Safevi Tarikatu siyasileşmesine hız kazandırmıştır. Ortaya çıkan sosyo-kültürel gelişmeler sonucu, Safevi Tarikatu'na Anadolu'dan gidenlerin sayısı artmıştır. Bu durum, bazı bölgelerin boşalmasıyla Osmanlı Devleti'ni ciddi sıkıntıya sokmuştur.

Erdebil Safevi teşkilatının 15. yüzyılın sonları ve 16. yüzyılın başlarında güçlenmesi sonucunda Osmanlı topraklarında Şii meyilli gruplar Şah İsmail'e (1501-1524) desteklerini artırmış, bu durum da Safevi Devleti'nin kurulmasıyla sonuçlanmıştır. Sultan Selim'in başlattığı siyasi, dini, ekonomik, millî ve askeri önlemler sonucu 24 Ağustos 1514'te gerçekleşen Çaldıran Savaşı'nda Şah İsmail mağlup edilerek Safevi yayılmacılığının önüne geçilmeye çalışılmıştır. Buna rağmen, devlet politikası haline gelen Safevîlik, Osmanlı Devleti'ndeki etkilerini daha sonraları da sürdürebilmiştir. Geniş bilgi için bk. İbn Bazzaz Ârdâbili, *Şeyx Safi Tazkirəsi (Şafvîlîk-Safanın XVI 2er Türk Tercümesi)*, (tarcümaçılar və nəşrə haz. Möhsün Nağısoylu, Sevər Cabbarlı və Rauf Şeyxzamanlı), Bakı 2010, s. 38-136; Terbiyyet, *a.g.e.*, 114; Hüseyin Vassaf, *Sefine-i Evliya*, (haz. Ali Yılmaz, Mehmet Akkuş), C. II, İstanbul 1999, s. 449; Faruk Sümer, *Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Ankara 1992, s. 1-42; Oqtay Əfəndiyev, *Azərbaycan Şafvîlilər Dövləti*, Bakı 1993, s. 33-55; Yusuf Küçükdağ, "Osmanlı Devleti'nin Şah İsmail'in Anadolu'yu Şiileştirme Çalışmalarını Engellemeye Yönelik Önlemleri", *Osmanlı*, I, Ankara 1999, s. 269-281; Reşat Öngören, "Safeviyye", *DİA*, XXXV, (2008), s. 460-462; Bilal Dedeyev, "Safevi Tarikatu ve Osmanlı Devleti İlişkileri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Volume 1/5, 2008, s. 205-223. http://www.sosyalarastirmalar.com/cilt1/sayi5/sayi5pdf/dedeyev_bilal.pdf (16.05.2018); Halil İbrahim Bulut, "Safevîlerin Ehli Sünnet Karşıtı Politikaları", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, S.76 (2015), s. 15-30.

ve Kâzî-asker Mevlânâ Ahmed-i Ensarî (Karabaği) ve Kâzî Muhammed Beg-zâde ve Kâzî-asker sâhib-i himmet Yahya Efendi ve Beşiktaşlı Yahya Efendi ve nice bunun gibiler ki bu meşrebden içmişlerdi⁶¹.

Muhyi-yi Gülşeni'nin bu kaydına göre Şemseddin Ahmed Karabaği, o dönemin önde gelen Osmanlı ilim adamları gibi Nakşibendi Tarikatı'na bağlı bir âlimdi.

5. Şemseddin Ahmed'in Oğlu Nuh Efendi

Nuh Efendi, Osmanlı Devleti'nde uzun yıllar müderris ve kazaskerlik yapmış olan Molla Şemseddin Ahmed Karabaği'nin oğludur. Kaynaklarda doğum tarihi belirtilmeyen Nuh Efendi için III. Mehmed dönemi âlimi olarak bahsedilmektedir. Yukarıda hakkında bilgi verilen, III. Mehmed ve I. Ahmed (1603-1617) dönemlerinde üç defa şeyhülislamlığa atanan Sun'ullah Efendi'nin damadı olmuştur. O da babası gibi Osmanlı Devleti'nin değişik yerlerinde müderrislik ve kadılık yapmıştır. Seçkin bir aileden geldiği için aldığı yüksek eğitimden hemen sonra kırk akçelik medreseye müderris olarak tayin edilmiştir. Bunun arkasından Şevval 1004'te (Haziran 1596) Nişancı Paşa-yı Cedid Medresesi⁶², Zilkade 1008'de (Mayıs/Haziran 1600) Hânkah Medresesi⁶³, Şaban 1010'da (Şubat 1602) ise, Haseki Sultan Medresesi'nde⁶⁴ müderris olarak çalışmıştır. Ramazan 1011'de (Şubat 1603) Sahn-ı Semaniye medreselerinden birine, Cemaziyelevel 1013'te (Ekim 1604) ise Üsküdar Valide Sultan Medresesi'ne geçmiştir. Bundan sonra, Zilkade 1014'te (Nisan 1606) Valide-i Sultan Mehmed Han Medresesi'ne⁶⁵ aynı yılın Ağustos ayında Süleymaniye Çifte medreselerinden birine tayin olan Nuh Efendi'nin müderris olarak son

⁶¹ Muhyi-yi Gülşeni, *a.g.e.*, s. 290.

⁶² Şu anda İstanbul Fatih'te Nişanca caddesi üzerinde *Cedid Nişancı Mehmed Paşa* adıyla bilinen kulliyeye içinde 16. yüzyılın ikinci yarısında iki medrese olarak inşa edilmiştir. Günümüzde mevcut olmayan medresenin caminin batı tarafındaki boş arazide yer aldığı tahmin edilmektedir. 1001 (1592-93) yılında tamamlanıp öğretime başlayan medreselerin her ikisinde de birer kişilik on altı odanın mevcut olduğu ortaya çıkarılmıştır. Bk. Sema Doğan, "Nişancı Mehmed Paşa Külliyesi", *DİA*, XXXIII, İstanbul 2007, s. 158-160.

⁶³ İstanbul'daki Hânkah Medresesi, *kaḥḥye* olarak da biliniyordu (Atai, *a.g.e.*, s. 308, 459). Bu yapının bir bölümü, 16. yüzyılın ortalarında aynı zamanda tekke olarak kullanılıyordu. Atai, *a.g.e.*, s. 411, 448, 495, 501, 508.

⁶⁴ Haseki Medresesi, Kanuni Sultan Süleyman'ın ünlü hasekisi Hürrem Sultan (ö. 1558) adına Mimar Sinan'ın hassa başmimarı iken 946 (1539-40) yılında yaptığı ilk eseri olan Haseki Külliyesi içinde yer almıştır. Klasik tipte bir yapı olan medresenin doğusunda Sıbyan Mektebi de faaliyet göstermiştir. Bk. Sema Doğan, "Haseki Külliyesi", *DİA*, XVI, İstanbul 1997, s. 370-372.

⁶⁵ Sultan III. Mehmed'in annesi Safiye Sultan tarafından İstanbul Sirkeci'de 1006 (1598) tarihinde inşa edilmiştir. Adı Valide-i Cedid Medresesi olarak da geçmektedir. Nevzade Atai, Ebulmeyâmin Mustafa Efendi'den (ö.1015) bahsederken 11 Receb 1006 (17 Şubat 1598)'de Vâlide-i Cedid Medresesi tamamlandığında oranın müderrisliğini ilk olarak kendisine verildiğini kaydetmektedir. Bk. Atai, *a.g.e.*, s. 512; Cahit Baltacı, *XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*, I-II, İstanbul 2005, s. 838.

çalıştığı yer Zilkade 1017'de (Şubat 1609) işe başladığı Selanik Medresesi⁶⁶ olmuştur⁶⁷. Nuh Efendi'nin kadı olarak görev yaptığı ilk yer ise, Safer 1019'da (Mayıs 1610) Şam'dır. Daha sonra sırasıyla Mısır-Kahire (Cemaziyelevvel 1023/Haziran 1614-Sefer 1025/Mart 1616), Bursa (Safer 1031/Ocak/Şubat 1622-Temmuz 1622), Edirne (Zilhicce 1033/Eylül/Ekim 1624-Muharrem 1035/Ekim 1625) ve İstanbul (Ramazan 1038/Mayıs 1629-Zilkade 1039/Haziran 1630) kadılıklarında bulunmuştur. Haziran 1633 yılında Anadolu Kazaskeri olup, yaklaşık iki sene sonra buradan Rumeli Kazaskerliği'ne tayin edilmiştir. Nisan 1637'de bu görevinden uzaklaştırılan Nuh Efendi, Mayıs 1640 yılında vefat etmiştir⁶⁸.

Sonuç

Osmanlı Devleti ile Azerbaycan sahası arasında sosyal ve kültürel ilişkilerin oluşmasında Azerbaycan coğrafyasından 15-16. yüzyıllarda gelen ilim adamları başta olmak üzere birçok alanda yetişmiş eğitilmiş kişilerin varlığı önemli bir husustur. Bu vasıflı kişiler bilhassa Osmanlı ilim-kültür hayatını ciddi anlamda etkilemiştir. Genel olarak bakıldığında her iki coğrafyadan bu ilişkiler ağının kurulmasında evvela Azerbaycan ve Osmanlı toplumunun aynı millet, din ve dili paylaşması ile genel yapı olarak ortak ahlaki değerlere ve temel kültürel bütünlüğe sahip olması gelmektedir. Ayrıca, bu kültürel alt yapının oluşmasında o zamanlar Azerbaycan'da gelişmiş ilim, sanat, eğitim ve öğretimin olmasına karşılık, Osmanlı Devleti'nde ise, uzun müddet siyasi istikrarın varlığı, iyi yetişmiş ilim ve kültür adamlarının planlı bir şekilde sevk ve idare edilmesi gibi amillerin öne çıktığı söylenebilir.

Bu dönemde Osmanlı-Azerbaycan arasındaki sosyo-kültürel ilişkilerin gelişmesine etki eden bir başka konu tarikat ilişkileridir. Özellikle bu yoğunluk 15. yüzyıldan başlayarak Safevi Tarikatı'nın Anadolu'ya yayılmasıyla yoğunluk kazanmıştır. Safevi Devleti'nin 1501'de Tebriz merkezli olarak kurulmasıyla, Osmanlı-Azerbaycan ilişkileri ideolojik şekil almış; Safeviliğe karşı tavır alan çok sayıda başka tarikatlara bağlı Azerbaycanlı ilim ve kültür adamı 16. yüzyılda Azerbaycan'ı terk ederek Osmanlı topraklarına gelmiştir. İyi eğitim almış bu insanlar, Osmanlı Dev-

⁶⁶ *Mahrûse-i Selanik Medresesi* dendiğine göre bu eğitim kurumu Selanik şehrinde, kale içinde bulunuyordu. Selanik'ten uzun uzun bahseden başta Evliya Çelebi olmak üzere (*Seyahatnâme*, VIII, haz. S. Ali Kahraman-Yücel Dağlı-Robert Dankoff, İstanbul 2003) bu medresenin adına şimdilik herhangi bir kaynaktan rastlanmamıştır.

⁶⁷ Şeyhi Mehmed Efendi, *a.g.e.*, I, s. 95.

⁶⁸ Şeyhi Mehmed Efendi, *a.g.e.*, I, s. 95-96; Kâtip Çelebi, *Fezleke*, II, İstanbul 1287, s. 223; Mehmed Süreyya, *a.g.e.*, IV, s. 1260.

leti'nde önemli görevlere getirilmiş, bunların yardımıyla devlet, siyasi birliği için tehlike arz eden Safevilğin yayılmasına karşı koyma politikasını uygulamıştır.

Nakşibendi Tarikatı'na mensup olan Molla Şemseddin Ahmed de Osmanlı taraftan bir ilim adamı olup, ilk temel eğitimini memleketi olan Gence-Karabağ'da aldıktan sonra Osmanlı Devleti'ne gelerek burada medrese eğitimini tamamlamış; bunun ardından Osmanlı ilmiye sınıfına intisap etmiştir. O, 1570'ten itibaren müderris olarak değişik medreselerde görev almış; 1581'den sonra ise kadılık yapmaya başlamıştır. Kadılıktaki başarıları ona Osmanlı Devleti'nde en yüksek adli kurum durumundaki kazaskerlik yolunu açmış; 1584'te Anadolu Kazaskeri, 1592'de ise Rumeli Kazaskeri olmuştur.

Molla Şemseddin Ahmed'in soyunun Karabağ'ın Dizak bölgesine yerleşmiş ashaptan ve Hz. Peygamber'den en çok hadis rivayet eden altı raviden biri olan Cabir b. Abdullah el-Ensari'ye dayandığı, kendi eserlerinde geçen künyesi ile Osmanlı arşiv belgelerinden tespit edilmiştir. Böylece, Cabir el-Ensari gibi ünlü bir zatın neslinden gelen bir kolun Azerbaycan'a hicret ettiği, oradan da İstanbul'a geldiği, Osmanlı Devleti'nde önemli hizmetlerde bulunduğu ortaya çıkarılmıştır.

Molla Şemseddin Ahmed, aynı zamanda değişik konularda derinlemesine bilgi sahibi bir kişi olup Osmanlı şehnameciliğinin gelişmesinde önemli katkılar sağlamıştır. Bu arada İran kültürüne vakıf biri olarak divan şiiri yazmak isteyenlere de hocalık yapmıştır. Kendisi tefsir dalında da üstat olup Kur'an'ın değişik surelerini risaleler halinde tefsir etmiştir.

Azerbaycan'dan Osmanlı'ya göç eden ilim adamları ve mutasavvıflar, geldikleri bu ülkenin kültür ortamına kısa sürede adepte olmuş; çocuklarını da aynı mantıkla yetiştirmişlerdir. Molla Şemseddin Ahmed'in soyundan gelenler de ilmiye sınıfında yükselmiş; oğlu Nuh Efendi, babası gibi önce müderrislik, sonra kadılık yapmış; arkasından 17. yüzyılın ilk yarısı gibi Osmanlı Devleti'nin en güçlü olduğu dönemde önemli görevlerden biri olan Anadolu ve Rumeli kazaskerliklerinde bulunmuştur. Nuh Efendi, Osmanlı Devletin'de üç defa şeyhülislamlık yapmış Sun'ullah Efendi'nin de damadı olmuştur.

Hatırı sayılır bir kişiliğe sahip ve görevi başında öğrencileri tarafından *ser-â-med-i fuzalâ* (erdemli kişilerin başında bulunan) olarak nitelendirilen Molla Şemseddin Ahmed Karabaği, 30 yıldan fazla bir süre yaptığı işlerle Osmanlı ilim ve kültür hayatına yeni renkler kazandırarak önemli katkılarda bulunmuştur.

KAYNAKLAR

Arşiv Kaynakları

Yayımlanmış Arşiv Kaynakları

Gəncə-Qarabağ Əyalətinin İcmal Dəftəri, (Tıpkı Basım, haz. Tofiq Nəcəfli), Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, Çarşıoğlu Nəşriyyatı, Bakü 2010.

İrəvan Əyalətinin Müfəssal Dəftəri, (Tıpkı Basım, haz. Tofiq Nəcəfli), Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, Çarşıoğlu Nəşriyyatı, Bakü 2009.

İstanbul Kadı Sicilləri Üsküdar Məhkəməsi 84 numaralı sicil (H. 999-1000/M. 1590-1591), (haz. Rifat Günalan; Arapça mətin Mehmet Canatar və Mehmet Akman; kontrol edən Mehmet Canatar; proje rəhbəri M. Âkif Aydın; editör Coşkun Yılmaz), Türkiyə Diyanət Vəqfi İslâm Araşdırmaları Mərkəzi, İstanbul 2010.

Diğər Kaynaklar

Abay, Muhammed, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası (Tefsirler, Haşiyələr, Sure Tefsirleri, Tercümelər)", *DİA*, S.1 (1999), s. 249-303.

Adivar, A.Adnan, *Osmanlı Türklerinde İlim*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2000.

Algar, Hamid, "Nakşibendiyyə", *Türkiyə Diyanət Vəqfi İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXXII, İstanbul 2006, s. 335-342.

Aşık Çelebi, *Meşarü's-Su'ara, İnceleme Tenkitli Metin*, I, (haz. Filiz Kılıç, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eski Türk Edebiyatı Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 1994.

Aşkar, Mustafa, "Bir Türk Tarikatı Olarak Halvetiyyə'nin Tarihi Gelişimi ve Halvetiyyə Silsilesinin Tahlili", *AÜİF Dergisi*, XXIX (1999), s. 535-563.

Atai, *Hadaiku'l-Hakaik Fi-Tekmileti's-Şakaik*, (haz. Abdulkadir Özcan), II, Çağrı Yayınları, İstanbul 1989.

Baltacı, Cahit, "Hâmid Efendi", *DİA*, XV, İstanbul 1997, s.460.

_____, *XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*, I-II, 2. Baskı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2005.

Bayat, Ali Haydar, "Ahî Çelebi, Mehmed", *DİA*, I, İstanbul 1988, s. 528-529.

Beyazıt, Yasemin, "XVI. Yüzyıl Osmanlı İlimiye Kanunnameleri ve Medrese Eğitimi", *Belleten*, LXXVIII/283 (2014), s. 955-992.

- Bilgili, Ali Sinan, *İran, Azərbaycan, Ermenistan və Gürcüstanda Osmanlı Vəqəfləri (XVI-XVIII Yüzyıllar)*, Vəqəflər Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2011.
- Bulut, Halil İbrahim, "Safevilerin Ehli Sünnet Karşıtı Politikaları", *Türk Kültürü Ve Hacı Bektaş Velı Araştırma Dergisi*, S.76 (2015), s. 15-30.
- Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, II, Matbaa-ı Amire, İstanbul 1333.
- David, Geza, "Sıgetvar", *DİA*, XXXVII, İstanbul 2009, s. 157-159.
- Dedeyev, Bilal, "Safevi Tarikatu ve Osmanlı Devleti İlişkileri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Volume 1/5, 2008, s. 205-223. http://www.sosyalarastirmalar.com/cilt1/sayı5/sayı5pdf/dedeyev_bilal.pdf (16.05.2018).
- _____, "15-16. Yüzyıllar Osmanlı-Azerbaycan İlişkileri Bağlamında Osmanlı Devleti ve Halvetiye Tarikatu", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, VI/1 (2009), s. 91-106.
- _____, "Osmanlı Eğitime Katkıda Bulunan Bazı Azerbaycan Müderrisleri (15. Yüzyılın II. Yarısı ve 16. Yüzyılın I. Yarısında)", *Journal of Qafqaz University-tarix, Hüquq və Siyasi Elmlər*, Number 26 (2009), s. 215-223.
- _____, "Osmanlı dövlətində şahnamə yazma ənənəsi və azərbaycanlı şahnaməçilər (XV-XVI əsrlər)", *Journal of Qafqaz University-tarix, hüquq və siyasi elmlər*, Volume 2, Number 2 (2014), s.155-165.
- _____, "Yeni Çağ Devri Osmanlı Devleti'nde Yaşamış Karabağlı Alimler", *Journal of Qafqaz University-tarix, Hüquq və Siyasi Elmlər*, Volume 2, Number 1(2014), s. 3-14.
- _____, Təğıq Najafli, Ramazan Uslu, "Life and Works of Tebrizli Ali Honored as The Chief Architect at Ottoman Empire", *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Türkic*, Volume 9/4 Spring (2014), p. 329-340.
- _____, "Bilinmeyen Yönleriyle Şehnameci Fetullah Arifi Çelebi (v. 960/1562)", *IV. Uluslararası Türk Sanatları, Tarihi ve Folkloru Kongresi Sanat Etkinlikleri 14-16 Mayıs*, Konya 2016, s. 165-170.
- _____, "Azərbaycanın Mühacir Şairi Osmanlı Şahnaməçisi Əflatun Şirvani", *Geostrategiya*, № 03(33), (may-iyun 2016), s. 21-24.
- _____, "Osmanlı Dövlətində Şahnaməci Alimlərdən Biri Olan Seyyid Loğman Urməvi", *Elmi Əsərlər Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutunun Jurnalı*, S. 60 (2016), s. 34-47.

- _____, "Osmanlı Ədəbi İrsinin İnkişafında Önəmli Rol Oynayan Azərbaycanlı Şahnaməçi Şair Nitqi Şirvani", *I Türkoloji Qurultayın 90 illiyinə həsr olunmuş. "Türkoloji elmi-mədəni hərəkatda ortaq dəyərlər və yeni çağırışlar" mövzusunda Beynəlxalq Konferans, 14-15 noyabr*, Bakü 2016, s. 287-291.
- _____, "16. Yüzyıl Osmanlı Saraylarında Azərbaycanlı Hattat və Katipler", *Türk Kültürü və Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, S. 81 (2017), s.89-113.
- _____, "Osmanlı Mədəni Həyatına Töhvə Vermiş Azərbaycanlı Rəssam-şair Şahqulu Pənahi", *Geostrategiya*, № 03(39), (may-iyun 2017), s. 56-58.
- Demirel, Şener, "16. Yüzyıl Divan Şairlerinden Mâni", *FÜ. Sosyal Bilimler Dergisi*, IX/1 (1999), s. 25-51.
- _____, *16. Yüzyıl Divan Şairlerinden Mani, Divan ve Şehr-Engiz-i Bursa (İnceleme-Metin)*, T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü -3290, İstanbul 2011.
- Doğan, Enfel, *Ahlak-ı Alai (Metin-Sözlük-Sentaks İncelemesi)*, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2006.
- Doğan, Sema, "Haseki Külliyesi", *DİA*, XVI, İstanbul 1997, s. 370-372.
- _____, "Nişancı Mehmed Paşa Külliyesi", *DİA*, XXXIII, İstanbul 2007, s. 158-160.
- Efendizade, Oktay, "Gence", *DİA*, XIV, İstanbul 1996, s. 17-20.
- Əfəndiyev, Oqtay, *Azərbaycan Səfəvilər Dövləti*, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı 1993.
- Erşahin, Seyfettin, *Akkoyunlular*, Bizim Büro Yayınları, Ankara 2002.
- Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, VIII, (haz. S. Ali Kahraman-Yücel Dağlı-Robert Dankoff), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003.
- Eyice, Semavi, "Ayasofya - Ayasofya Medresesi", *DİA*, IV, İstanbul 1991, s. 214-215.
- Fayda, Mustafa, "Atik Valide Sultan Külliyesi", *DİA*, IV, İstanbul 1991, s. 68-73.
- Fazlullah b. Rûzbihan, *Tarih-i Alem Ârâ-yi Emîni*, (Farsça'dan Rusça'ya çev. G. Minorskaya), Bakü 1987.
- Fetvacı, Emine, *The Production of The Şehname-i Selim Han*, <http://archnet.org/system/publications/contents/6806/original/DPC3671.pdf?1384803399/> (erişim tarihi: 19.09.2015).

- Gelibolulu Mustafa Âli, *Kitabü't-Tarih-i Künhü'l-Ahbar*, (haz. Ahmet Uğur ve diğerleri), I/II. Kısım, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 1997.
- Gündoğdu, İsmail, "Osmanlı Tarihi Kaynaklarından Kazaskerlik Rûznâmçe Defterleri ve Önemi", *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, VI/2 (2009), <http://www.insanbilimleri.com> (erişim tarihi: 26.01.2016), s.697-722.
- Hammer, Joseph Von, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, III, Matbaa-i Amire, İstanbul 1329.
- Heiderzadeh, Tofiqh, "İran Alimlerinin Osmanlı Devleti'ne Gelişleri ve Osmanlı Bilimine Katkıları (Timur Döneminin Başından Safevi Döneminin Sonuna Kadar)", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, II, İstanbul 1998, s. 211-242.
- Hulvi, Mehmed Cemaleddin, *Lemazât-ı Hulviyye ez-Lemezât-ı Ulviye*, (haz. Mehmet Serkan Tayşi), MÜİF, İstanbul 1993.
- İbn Bəzzaz Ərdəbili, *Şeyx Səfi Təzkiyəsi (Səfətüs-Səfanın XVI Əsr Türk Tərcüməsi)*, (tərcüməçilər və nəşrə haz. Möhsün Nağısoylu, Sevər Cabbarlı və Rauf Şeyxzamanlı), Nurlan, Bakı 2010.
- İnalçık, Halil, *Has-bağçede Ays u Tarab, Nedimler-Şairler-Mutribler*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015.
- İpşirli, Mehmet, "Medrese-Osmanlı Dönemi", *DİA*, XXVIII, Ankara 2003, s. 327-333.
- _____, "Sunullah Efendi", *DİA*, XXXVII, İstanbul 2009, s.530-532.
- İsen, Mustafa, "Kınalızadə Hasan Çelebi", *DİA*, XXV, Ankara 2002, s. 417-418.
- İsmail Belig, *Nuhbetü'l-Âsar Li-Zeyli Zübde'ti'l-Eş'âr*, (haz. Abdulkerim Abdulkadiroğlu), Atatürk Kültür Merkezi Yayınevi, Ankara 1999.
- Işın, Ekrem, "Nakşbendilik", *DBİA*, VI, İstanbul 1994, s. 31-39.
- Jahn, Karl, "Tebriz Doğu ile Batı Arasında Bir Ortaçağ Kültür Merkezi", (çev. İsmail Aka), *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fak. Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, XIII/24 (1979-1980), s. 59-79.
- Kandemir, M. Yaşar, "Cabir b. Abdullah", *DİA*, VI, İstanbul 1992, s. 530-532.
- Karakök, Tunay, "Yükseköğretim Kurumu Olarak Osmanlı'da Medreseler: Bir Değerlendirme", *Bartın Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, II/2 (2013), s. 208-234.
- Kâtip Çelebi, *Fezleke*, I, II, Ceride-i Havadis Matbaası, İstanbul 1286, 1287.
- Kazan, Hilal, "Topkapı Sarayı'nda Katipler Cemiyetinin (Cemâ'at-i Kâtibân-ı Kü-tüb) Eğitimi ve Görevleri", *Osmanlı Araştırmaları*, S.24 (2004), s. 213-241.

- Kırzioğlu, Fahrettin, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi (1451-1590)*, TTK, (2. Baskı), Ankara 1998.
- Küçükdağ, Yusuf, "Osmanlı Devleti'nin Şah İsmail'in Anadolu'yu Şiileştirme Çalışmalarını Engellemeye Yönelik Önlemleri", *Osmanlı*, I, Ankara 1999, s. 269-281.
- _____, "Osmanlı Devleti'nin Şah İsmail'in Şii Propagandalarına Halvetiye ile Karşı Koyma Politikası", *XIII. Türk Tarihi Kongresi, 4-8 Ekim 1999 Ankara*, Ankara 2002, s. 435-444.
- Kütükoğlu, Bekir, "Lokman b. Hüseyin", *DİA*, XXVII, İstanbul 2003, s. 208-209.
- Latifi, *Tezkere*, İkdam Matbaası, İstanbul 1314.
- Mehmedov (Karamanlı), Hüsamettin, "Osmanlı Dönemi Gence-Karabağ Eyaletinde Vakıflar (16. yüzyıl)", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S. 4 (1993), s. 635-644.
- Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, IV-V, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.
- Meriç, Rıfki Melül, "Nakış Tarihi Vesikaları", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1/2(1952), s.85-107.
- Mohammad, Ebrahim Esmail, "Kaşifi'nin Gazaname-i Rum adlı Farsça eseri ve Türkçeye Tercümesi ve Tahlili", (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2005.
- Mucib, *Tezkire*, (haz. Kudret Altun), Atatürk Kültür Merkezi Yayınevi, Ankara 1997.
- Muhyi-yi Gülşeni, *Reşahat-ı Aynü'l-Hayat Tercümesi, Reşahat-ı Muhyi*, (haz. Mustafa Koç, Eyyüp Tanrıverdi), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2014.
- Musalı, Vüsälə, *Osmanlı Təzkiyələrində Azərbaycanlı Şairlər*, Bakü 2009.
- Müstakim-Zade Süleyman Efendi, *Mecelletü'n-Nisab*, (Tıpkı Basım), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000.
- Nəsirov, Elnur, *Orta Əsrlərdə Yaşamış Azərbaycanlı Alimlər*, Nurlar Nəşriyyatı, Bakü 2011.
- Onullahi, Seyid Ağa, *XIII-XVII. Əsrlərdə Təbriz Şəhərinin Tarixi*, Elm Nəşriyyatı, Bakü 1981.
- Osman, Şevki, *Beşbuçuk Asırlık Türk Tebabeti Tarihi*, (haz. İltər Uzel), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991.
- Öngören, Reşat, "Safeviyye", *DİA*, XXXV, İstanbul 2008, s. 460-462.
- Öztürk, Mürsel, "Ebu Said-i Sani", *DİA*, X, İstanbul 1994, s. 225.

- Parlak, Sevgi, "Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi", *DİA*, XXXVII, İstanbul 2009, s. 358-359.
- Piriyev, Vaqif, *Azərbaycan XIII-XIV Əsrlərdə*, Nurlan, Bakü 2003.
- Qasimov, Xeyirbəy, *Orta Əsrlərdə Azərbaycan Mədəniyyəti*, Azpoliqrav Nəşriyyatı, Bakü 2008.
- Rıza, *Tezkirə (İnceleme-Metin)*, (haz. Gencay Zavodçu), Sahaflar Kitap Sarayı Yayınları, İstanbul 2009.
- Rıhtım, Mehmet, *Seyyid Yəhya Bakuvi və Xelvetilik*, Qismet yay, Bakü 2005.
- Rəhbər jurnalı*. № 3, 27 şəvval sənə 1324/1 dekabr 1906.
- Selaheddin İbn-i Mübarek el-Buhari, *Şâh-ı Nakşibend Gönüllər Nekkaşı Enisü't-Telibin və Uddetü's-Sâlikân*, (çev. Süleyman İzzî Teşrifâü, haz. Mustafa Özсарay), İstanbul 2003.
- Selaniki Mustafa Âli Efendi, *Tarih*, Matbaa-ı Amire, İstanbul 1281.
- Sümer, Faruk, *Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, TTK Basımevi, Ankara 1992.
- Смирнов, В. Д., *Очерк истории турецкой литературы*, Всеобщая история литературы, под редакцией В. Ф. Корша и А. И. Кирпичникова, т. IV, СПб. 1892.
- Şeyhi Mehmed Efendi, *Şakayik-ı Numaniye ve Zeyilleri Vekayü'l-Fudala*, I, (haz. Abdülkadir Özcan), Çağrı Yayınları, İstanbul 1989.
- Tanman, M. Baha, "Halvetilik", *DBİA*, III, İstanbul 1994, s. 533-535.
- _____, "Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi", *DİA*, XXXVII, İstanbul 2009, s. 360-363.
- Taşkın, Ünal, "Klasik Dönem Osmanlı Eğitim Kurumları", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1/3 (2008), s. 343-366.
- Tərbiiyyət, Məhəmməd Əli, *Danışməndani Azərbaycan*, (Farsçadan çev. İsmail Şəms və Qafar Kəndli), Azərənəşr, Bakü 1987.
- Türk, Nurdoğan, "Tire Necip Paşa Kütüphanesi'ndeki Tefsire Dair Yazma Eserler -II- (Necip Paşa Kısmı)", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, III/5 (2014), s. 173-190.
- Uludağ, Süleyman, "Halvetiyye", *DİA*, XV, İstanbul 1997, s. 393-395.
- Unan, Fahri, "Sahn-ı Seman", *DİA*, XXXV, İstanbul 2008, s. 532-534.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, II, TTK, Ankara 1998.

_____, “Osmanlılar Zamanında Saraylarda Musiki Hayatı”, *Bellelen*, XLI/161(1977), s. 79-114.

Vassaf, Hüseyin, *Sefîne-i Evliya*, II, (haz. Ali Yılmaz, Mehmet Akkuş), İstanbul 1999.

Vicdânî, Sadık, *Tarikatlar ve Silsileler (Tamar-ı Turuk-ı Aliye)*, (haz. İrfan Gündüz), Enderun Kitabevi, İstanbul 1995.

Woodhead, Christine, “Şehnameci”, *DİA*, XXXVIII, İstanbul 2010, s. 456-458.

Yetik, Erhan, “Tasavvufi Açıdan Fâtiha Tefsiri (İsmail-i Ankaravi'nin Futûhât-ı Ayniyesi Üzerine Bir Çalışma)”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.8 (1996), s.45-107.

Yiğit, Ahmet, “XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Edirne Kadıları ve Mühimme Defterlerine Göre Vazifeleri”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XIV/1, s. 157-173.

Ekler

~~دفعه اوله و دوله بیله دفعه ثانیه~~

ناصیه اوله سه اوله

بجویم سنی سواری اولدیر ایسیغ کماله اولدور و حدیث جابر
قاری و صحابی اولدور

~~بیت اولدور و سبب اولدور و اولدور و اولدور و اولدور~~
عجم اولدور و عجم اولدور اولدور اولدور اولدور اولدور
ایله دفعه اوله اولدور ایله دفعه ثانیه سلاطه

مشهوره اولدور قوتی ارشاد اولدور من ارشاد و مهانت
سبح اولدور مهانت اولدور اولدور اولدور اولدور اولدور

له بیت اولدور تقوی اولدور مهانت اولدور ایله اولدور
بیت اولدور دفعه اولدور اولدور تقوی اولدور ایله اولدور

تول اولدور

کودری اولدور
کودری اولدور
کودری اولدور

دوی تالی اولدور
عجم اولدور ایله
ایله
ایله

نور اولدور
نور اولدور
نور اولدور

Belge 1. Şeyh Siraceddin-i Ensârî Zaviyesi'nin vakıf kaydı, (Gənca-Qarabağ Əyalətinin İcmal Dəftəri, s. 19).

دوقا شيخ غزالدين وقف اولده عارلام و وقف اولده

دوقا شيخ غزالدين وقف اولده عارلام و وقف اولده
وقف اولده عارلام و وقف اولده
وقف اولده عارلام و وقف اولده

دوقا شيخ غزالدين وقف اولده عارلام و وقف اولده
وقف اولده عارلام و وقف اولده
وقف اولده عارلام و وقف اولده

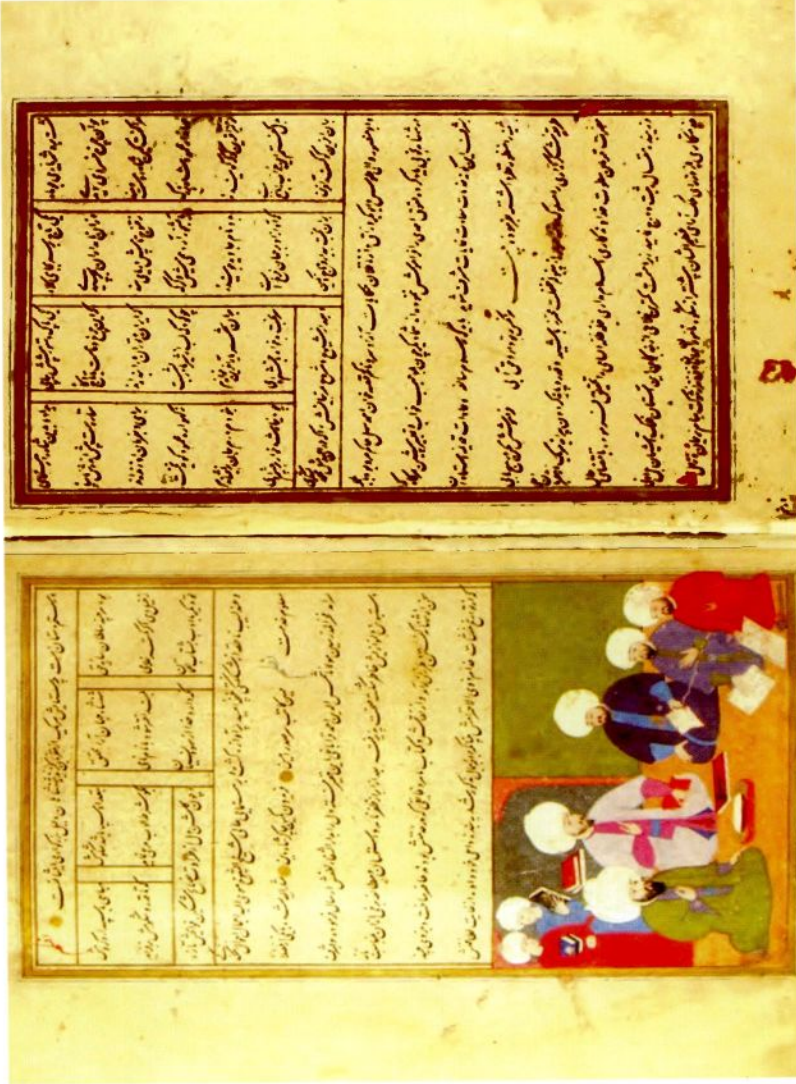
دوقا شيخ غزالدين وقف اولده عارلام و وقف اولده
وقف اولده عارلام و وقف اولده
وقف اولده عارلام و وقف اولده

دوقا شيخ غزالدين وقف اولده عارلام و وقف اولده
وقف اولده عارلام و وقف اولده
وقف اولده عارلام و وقف اولده

دوقا شيخ غزالدين وقف اولده عارلام و وقف اولده
وقف اولده عارلام و وقف اولده
وقف اولده عارلام و وقف اولده

دوقا شيخ غزالدين وقف اولده عارلام و وقف اولده
وقف اولده عارلام و وقف اولده
وقف اولده عارلام و وقف اولده

Belge 2. Şeyh Siraceddin-i Ensârî Zaviyesi'nin vakıf kaydı,
(Gıncı-Qarabağ Zıyalatının İcmal Dəftəri, s. 18).

Resim: Seyyid Lokman, Şehname-i Selim Han, kâtipler meclisinde Ahmed Karabaği, Seyyid Lokman ve Nakkaş Osman (Emine Fetvacı dan).

AYNI VE BAŞKA : EVKAF MUHASEBECİLİĞİ MAHKEMESİ PARA VAKFI KAYITLARI (1491-1828)

ÇİĞDEM GÜRSOY*

Giriş

Çalışma, İstanbul Şeriye sicilleri mahkemelerinden Davudpaşa Mahkemesi para vakıfları üzerinde yapılan araştırma sonuçlarından yola çıkılarak planlanmıştır. 1634-1911 arasında mahkemede onaylanmış 203 para vakfi incelenerek kurulan vakıflar ve vakfedilen meblağların Osmanlı'nın siyasi, askeri, mali ve ekonomik yaşantısı ile paralel hareket ettiği tespit edilmiştir. Ekonomik genişleme yıllarında vakfedilen meblağlar ve kurulan vakıf sayılarında artış, savaş durumunda ya da ekonomik daralma yaşandığında vakıf sayısında ve vakfedilen meblağlarda azalış gözlenmiştir. Tespitlerin doğruluğu başka bir mahkemenin aynı usullerle incelenmesi sonunda test edilebilir. Bu kapsamda makalede; İstanbul Şeriye sicillerindeki diğer mahkemelerde onaylanmış para vakıfları bir önceki çalışmada olduğu gibi İmparatorluk yaşantısı ile paralel hareket etmişler midir? sorusuna cevap aranmıştır. İkinci bir mesele de söz konusu hareketliliğin zaman içinde birden fazla tekrarının mümkün olup olmadığı konusudur.

Bir başka deyişle makale, para vakıflarının uzun dönemdeki hareketlerinin İmparatorluğun sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel hayatı ile ilişkili olduğunun tespitine yöneliktir. Akış içerisinde para vakıflarının kendi içinde geçirdiği değişim ve dönüşüm de takip edilecektir. Davudpaşa Mahkemesi'nde tespit edilen para vakfi kayıtları 1634-1911 arasında 277 yıllık döneme yayılmış olsa da 203 vakfin 173'ü 19.yüzyılda kümelenmiştir. Söz konusu tarihler veri iken incelenecek diğer mahkeme seçimi, ağırlıklı olarak 17. ve 18. yüzyıldaki boşluğu dolduracak şekilde olmalıdır. Sonuçta, sicil sayısına oranla vakfiye sayısının fazlalığı ve incelenmesi hedeflenen tarihlerde kurulmuş vakıfların yoğunluğundan Evkaf Muhasebeciliği Mahkemesi araştırma evreni olarak seçilmiştir. Diğer bir deyişle, para vakıfları

* Dr. Öğretim Üyesi, İstinye Üniversitesi, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Ekonomi Bölümü, İstanbul/TÜRKİYE, cgursoy@istinye.edu.tr (VAKAR, Vakıf Araştırmaları Merkezi desteği ile)

“aynı” yöntemle “başka” bir mekanda Evkaf Muhasebeciliği Mahkemesi’nde incelenmiştir.

Evkaf Muhasebeciliği Mahkemesi’nde 1491-1828 arasında para vakfi işletim usullerini içeren 109 vakıf tespit edilmiştir. 1491’de kurulan vakıftan sonra 1605 yılına kadar başka vakıf onaylanmadığı özellikle belirtilmelidir.¹ İlk kurulan iki vakıf arasındaki süre (1491-1605) oldukça uzun olsa da 1605-1650 arasında kurulan vakıf sayısı da 8’dir. Aynı sorunla Davudpaşa Mahkemesi kayıtlarında da karşılaşılmıştır; 1634-1835 tarihlerinin incelendiği çalışmada 17. yüzyılda sadece üç vakıf onaylanmıştır.² Grafik 6’da bu üç vakfın diğerlerinden farklı tarihlerde kurulduğu belirgindir. Çalışma sistematik şekilde başka mahkemeler üzerinden de tekrarlanacağı için tarih boşluklarının kapanarak kesintisiz bir seri elde edilmesi mümkün görünmektedir.

Değerlendirme süresince para vakfi işletme usulü ile çalışan vakıfların kuruluş tarihleri, vakfedilen meblağlar ve işleyişin sosyo-ekonomik olaylarla ilişkisi araştırılmıştır. Ayrıca vakıf şartlarının zaman içerisindeki değişimleri incelenerek iki mahkeme arasında anlam atfedilecek ayrılma ve birleşmeler sorgulanmıştır. Diğer taraftan iktisat tarihi alanında 19. yüzyıla kıyasla 17. ve 18. yüzyıl araştırmalarının yeterince çeşitlendirilmediği ve birbirleri ile ilişkilendirilmediği görülmüştür. Bu kapsamda oldukça spesifik alanlardan biri olan para vakıfları işletme usulünü içinde barındıran vakıflar ve vakfiyeleri üzerinden yapılacak çalışmaların iktisat tarihi disiplinine de katkı sağlayacağı düşünülmüştür. Neticede “Aynı” yöntemle “Başka” mahkemelerde incelenen para vakıflarının imparatorluğun ekonomik, siyasi ve sosyal yaşantısına uyumlu hareket ettiği tespit edilmiştir. Dahası, para vakıfları işleyişleri ve hizmetlerinin değişen zaman ve mekandan bağımsız olarak özünde aynı kaldığı anlaşılmıştır.

İçerik analizi yöntemi kullanılarak iki bölümde tasarlanan çalışmada, ilk bö-

¹ 1491-1605 arasında Evkaf Muhasebeciliği Mahkemesi’nde para vakfına rastlanılmaması İstanbul’da 100 yıl boyunca hiç vakıf kurulmadığı anlamına gelmemelidir. Diğer 26 mahkemede bu tarihler arasında onaylanmış vakıflar bulunmaktadır. 1591: 5/1/10a., 1604: 5/1/115a., 1606: 4/1/108b., 1525: 4/2/258., 1519: 4/2/260. vb. Vakfiyelere verilen referans numarası; tarih, mahkeme, defter ve sayfa numarası olarak detaylandırılmıştır. 1491:26/35/11b numaralı vakfiyede “1491” vakfiyenin onay yılını, “26” Evkaf Muhasebeciliği Mahkemesi’nin İMŞSM. sırasını, “35” incelen defterin Evkaf Muhasebeciliği Mahkemesi’ndeki sicil numarasını, “11b” ise vakfiyenin bulunduğu defterdeki varak ve sıra numarasını göstermektedir. “5” Mahmut Paşa Mahkemesi, “4” Üsküdar Mahkemesi’nin sıra numarasıdır.

² 17.yüzyılda kurulan vakıfların onay tarihleri 1634-1656-1699’dur. Çiğdem Gürsoy, “Para Vakıfları Kapsamında Sosyo-Ekonomik Bir Analiz: Davudpaşa Mahkemesi Kayıtları (1634-1911)”, *Belleten*, TTK Yayınları, S. 290., Ankara, Nisan 2017, s. 165.

lümde Evkaf Muhasebeciliği Mahkemesi'nde tespit edilen para vakıflarına ait nitel bilgiler önceden belirlenen şablon çerçevesinde nicel hale getirilerek grafikler hazırlanmıştır. Devamında vakfiyelerde ön plana çıkan sosyo-kültürel özellikler ile vakıf hukuku kavramları örnekler üzerinden ele alınmıştır. İkinci bölümde ise Davudpaşa Mahkemesi ile Evkaf Muhasebeciliği Mahkemesi bulguları birleştirilerek 15.yüzyılın sonundan 20.yüzyılın ilk çeyreğini içine alacak şekilde 420 yıllık bir zaman serisi elde edilmiştir. Kullanılan belgeler İstanbul Müftülüğü Şeriye Sicilleri Mahkemeleri (İMŞSM) hüccetlerinden elde edilmiştir.

1. Evkaf Muhasebeciliği Mahkemesi

a. Para Vakıflarının Yıllar İçindeki Dağılımı, Vakfedilen Meblağlar, Nema Oranları Ve Çeşitleri

Çalışmada alışıla geldiği üzere vakıflar ve para vakıflarının tarihsel gelişimi, kavramları, teorik açıklamaları ve konu ile ilgili yayınlar tekrar edilmeyerek bir önceki yayına atıfla giderilmiştir.³ 2016'dan itibaren yayınlanan konu ile ilgili çalışmalardan ilki İsmail Kıvrım'ın Rize ve çevresindeki vakıfları incelediği eserdir.⁴ Kıvrım, Rize ve çevre köylerinde 1859-1913 yılları arasında kurulmuş olan 130 vakfin vakfiyelerini değerlendirmiştir. Tablo haline getirilen bulgular; vakfin adı, tarihi, vakfedildiği mahal, nema oranı, vakfedilen meblağ, görevli ücretleri ve hayratlara yapılan yardımlar şeklinde başlıklandırılmıştır.

İstanbul Şeriye Sicilleri Mahkemelerinde kayıtlı tüm vakfiyelerin yer aldığı kapsamlı bir diğer yayın "İstanbul Şer'iyye Sicilleri Vakfiyeler Kataloğu"dur.⁵ Eserde İstanbul Şeriye Sicilleri'nde kayıtlı mahkemelerde onaylanmış menkul ve gayri menkul vakıfların sicil ve varak numaraları, vâkıfın adı, vakfin kurulduğu mahal, tarih, vakfedilen menkul ve gayri menkuller kayıtlıdır. Ayrıca, mahkemeler hakkında kısa bilgiler verilirken Evkaf Muhasebeciliği Mahkemesi'nin vakıf muhasebelerini kontrol amaçlı kurulduğu, diğer mahkemelerden farklı olarak mahkeme ilam ve hüccetlerinin sadece İstanbul'a özgü olmadığı İmparatorluğun farklı bölgelerinden de kayıtlar bulunduğu belirtilmiştir.⁶

³ Gürsoy, Davudpaşa Mahkemesi, 2017, s. 159-190.; Ayrıca para vakıflarının çalışma prensiplerinin günümüz finansal kavramları ile ifade edildiği bir diğer çalışma için Gürsoy, Çiğdem "The Financial Analysis of the Ottoman Cash Waqfs", *Global Approaches in Financial Economics, Banking, and Finance*, edited by Hasan Dinçer, Ümit Hacıoğlu and Serhat Yüksel, Springer, 2018, ss. 389-413.

⁴ İsmail Kıvrım, "Osmanlı Döneminde Rize ve Çevresinde Kurulan Para Vakıfları (1859-1913)", *Vakıflar Dergisi*, S. 46., Ankara, Aralık 2016., s. 97-116.

⁵ Bilgin Aydın, vd. *İstanbul Şer'iyye Sicilleri Vakfiyeler Kataloğu*, İSAM Yayınları, İstanbul, 2016.

⁶ Çalışmanın değerlendirme aşamasında yayınlanan söz konusu eser kontrol imkanı sağlayarak son-

Evkaf Muhasebeciliği Mahkemesi sicillerinde bulunan para vakıfları muhasebe defterlerinin değerlendirildiği bir diğer çalışma ise Koyunoğlu tarafından yayınlanmıştır.⁷ Koyunoğlu araştırmasında mahkemenin 1633-1731 yılları arasında denk gelen ilk 36 sicilinden 20'şer yıl aralıklarla altı sicil seçerek buradaki para vakıfları muhasebe defterinden 50 örnek incelemiştir. Elde edilen bulgular, vakıfların gelir-gider kalemleri kendi içinde detaylandırılarak tablo ve örneklerle anlatılmış, vakfedilen paraların satın alma güçleri hakkında bilgi verilmiştir. Bilindiği gibi muhasebe defterleri uygulamayı, vakfiyeler ise olması gerekeni göstermektedir. Söz konusu 50 muhasebe kaydı örneği ile incelediğimiz 109 vakıf arasında bağlantı bulunamamıştır.

Araştırma süresince Evkaf Muhasebeciliği Mahkemesi'nde kayıtlı vakfiyelerin tamamı okunup içlerinde para vakfi işletim usullerini barındıran 109'unun (1491-1828) detaylı incelemesi yapılmıştır. Vakıfların 79'unda doğrudan para, 22'sinde para ile birlikte mülk ve sekizinde sadece mülk vakfedilip gelirlerinin para vakfi işletim usulleri ile işletilmesi şart koşulmuştur.⁸

Mahkemenin 1491:26/35/11b numaralı ilk vakfi haricinde 1605-1828 tarihleri arasında kaydedilmiş 108 vakfin kuruluş tarihleri, Osmanlı Klasik Dönemi'nin (1300-1600) sonundan II. Mahmut reformlarının başladığı 19.yüzyılın ilk çeyreğine kadar olan süreye denk gelmiştir. Bu kapsamda incelenen vakıflar Klasik Dönem sonundan itibaren İmparatorluk genelinde başlayan mali-ekonomik ve sosyal dalgalanmalara tanıklık etmişlerdir. Nitel veriler belirlenen şablon dahilinde sayısallaştırılarak söz konusu dalgalanmalara karşılık gelen tarihlerde vakıfların nasıl hareket ettiği öncelikle dairesel grafiklerde verilmiştir. Bütün içindeki payların görülebileceği her iki dairesel grafikte de 18. yüzyıl hem bütün içindeki payı hem de kendi içindeki dengeli dağılımı ile dikkat çekmektedir.

Grafik 1'de bir vakıf 15.yüzyıl, 37 vakıf 17.yüzyıl, 56 vakıf 18.yüzyıl, 15 vakıf ise 19.yüzyılda kurulmuştur. Vakıfların yaklaşık yarısının 18.yüzyılda kümelendiği görülmektedir. Bu kümelene, 18.yüzyılın ilk yarısında 26, ikinci yarısında 30

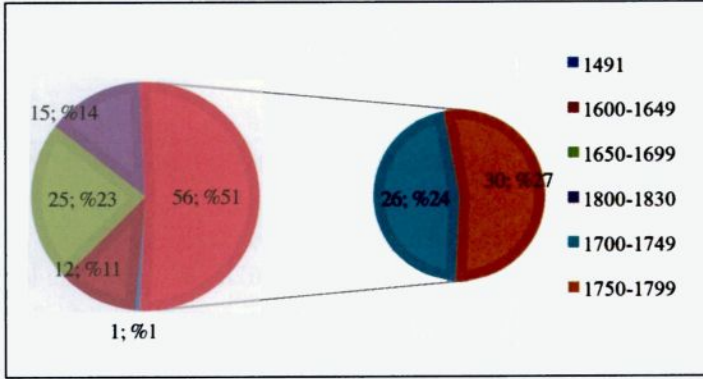
raki araştırmalara da yol gösterici olmuştur.

⁷ H. Hüsnü Koyunoğlu, "Para Vakıfları : Muhasebe Defterlerine Göre 17.yy İstanbul Uygulaması", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, C.VIII, S. 1., 2008, s. 253- 303. Çalışma 2016'dan oldukça eski olmasına rağmen mahkeme bazında yapıldığı için belirtilmiştir.

⁸ Gayrimenkul vakfedilen bazı vakıfların ilk nakit vakıflarına zam olduğu, bazıları da kira gelirlerinin para vakfi işletim usulleriyle işletilmesi istendiği için değerlendirilmiştir. Sadece mülk vakfedilen bir vakıf ise vakfın soyu tükendiğinde mülkün muaccesininin mahalle avarızına devredilip %15 nema oranı şart koşulduğu için listeye dahil edilmiştir. (1610:26/27/7b).

vakıf ile dengeli sayılabilecek dağılım göstermiştir. Diğer dönemlere bakıldığında; 17.yüzyıl ilk yarıda 12, son yarıda kurulan 25 vakıf ile dengesiz görüntü oluşturmuştur. Ayrıca 19.yüzyılda kurulan 15 vakfın biri 1804'de, diğer 14 vakıf ise 1825-1828 tarihleri arasında kurularak dengesiz görüntüye eklenmiştir.

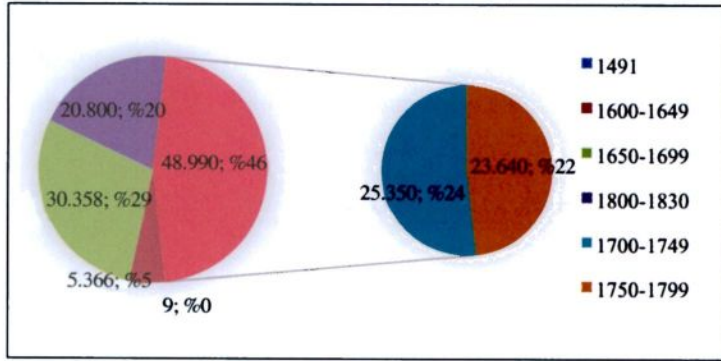
Grafik 1: Kurulan Vakıf Sayısı (1491-1828)

Kaynak: İMŞS, Evkaf Muhasebeciliği Mahkemesi

Grafik 2, vakfedilmiş toplam 105.523 kuruşun dağılımını göstermektedir.⁹ Grafik 1 ile bağlantılı değerlendirildiğinde 17.yüzyılın dönemleri arasındaki belirgin fark göze çarpmaktadır. Kurulan vakıf sayısında 17.yüzyılın ilk yarısı %11 ve ikinci yarısı %23'lk pay almış iken vakfedilen meblağlarda oranlar sırasıyla %5 ve %29'dur. Dengesizlik vakıf başına ortalama vakfedilen meblağlara da yansımıŐ, yüzyılın ikinci yarısında ilk yarısına oranla  kat fazla para vakfedilmiştir. Bu fark Grafik 3 ve Tablo 1'de daha belirgin olarak izlenmiŐ, nedenleri sorgulanmıŐtur. 17.yüzyılın dönemleri arasındaki söz konusu dalgalanmalar genele etki etmeyecek her iki grafikte toplam %34'lk pay korunmuştur. 18.yüzyıl verilerinde ise; ilk grafikteki %51'lik oran, Grafik 2'de %46'ya gerileyerek kendi içinde daha dengeli dağılıma dnŐmŐtur. Vakfedilen meblağların 19. yüzyıldaki yükseliŐi ise yukarıda bahsedildiği gibi  yılda kurulan 14 vakıf göz önüne alındığında oldukça dikkat çekicidir.

⁹ Tüm birimler kuruş olarak hesaplanmıŐtur.

Grafik 2: Vakfedilen Meblağlar (kuruş) (1491-1828)

Kaynak: İMŞS, Evkaf Muhasebeciliği Mahkemesi

Vakfedilen meblağların özellikle 17.yüzyılda dirhem, esedi kuruş, akçe, yaldız altını, osmani akçe, riyali kuruş, eşrefi altını gibi farklı para birimlerinden oluşması piyasadaki para çeşitliliğinin yansımalarıdır.¹⁰ 17.yüzyılın sonlarında ilk gümüş kuruş basılıncaya kadar dolaşımdaki bazı paraların değer kaybını önlemek için akçe hesabına göre sabitlendiği bilinmektedir.¹¹ Bu kapsamda, Hacı Ömer'in vakfettiği 500 riyali kuruş İspanyol parasıdır ve 17.yüzyıl ortalarında 1 riyali kuruş 80 akçe hesabından değeri 40.000 akçedir (1654:26/11/22). Saliha Hatun'un vakfettiği 500 esedi kuruş, aslanlı kuruş olarak da bilinen Hollanda parasıdır ve 1 esedi kuruş 70 akçe hesabından 35.000 akçe değerindedir. (1682:26/16/16b) 17.yüzyılın sonlarında 120 akçelik gümüş kuruşların basılıp temel para birimi olarak kabul edilmesi ile ilişkili olarak 18.yüzyıldan itibaren vakfedilen para birimlerinde sıklıkla kuruşun kullanıldığı tespit edilmiştir.¹² Vakfedilen meblağların 17.yüzyılın ortalarındaki ekonomik karşılıkları; 150 dirhemlik ekmek 1 akçe, 1 vakiyyelik kuyruk yağı 14 akçe, 1 vakiyyelik pekmez 6 akçe, 1 kıyye bulgur 65 akçe ve 1 kıyye pirinç 42 akçedir.¹³

¹⁰ Kurt'un çalışmasında, mahkemelerde vakfedilmiş para vakıflarının vakfiye kayıtlarından tespit edilen 64 çeşit para birimi listelenmiştir. İsmail Kurt *Nazarî ve Tatbiki Olarak Para Vakıfları*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul, 1994, s. 112-114.

¹¹ 17.yüzyıl ortalarında 1 riyali kuruş 80 akçe, 1 esedi kuruş 70 akçeden hesaplanırdı. 17.yüzyılın sonlarında basılan yeni kuruşlar esedi kuruşun benzeridir ve üzerinde aslan resmi olmadığı halde esedi kuruş olarak isimlendirilmişlerdir. 1 esedi kuruş 120 akçedir. Halil Sahillioğlu 'Esedî' *TDVİA*. C. 11, s. 369.; Örneğin; İlk gümüş kuruşlar basıldıktan sonra kurulan 1747:26/102/20 numaralı vakıfta vakfedilen meblağ "fi'l-vakt 450 kıta esedi kuruş" zamanının 450 esedi kuruşu şeklinde kaydedilmiştir.

¹² Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 171.

¹³ Mübahat Kütükoğlu, *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defterleri*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1983., s. 91-92.

Bu yıllardan sonra olası değer kayıplarını giderebilmek adına vakfiyelerde geçen çeşitli para birimleri kuruş üzerinden ayrıca kaydedilmiştir. 1691:26/35/5 numaralı vakıfta eşrefi altını vakfedilmiőt ve değerı “100 kuruşluk eşrefi altını” Şeklinde verilmiştir.¹⁴ Ertesi yıl kurulan bir diğer vakıfta 560 frenk altını vakfedildikten sonra 500 frenk altınının 1250 esedi kuruşa karşılık geldiği belirtilerek %15 nema oranı Şart koşulmuştur. Kalan 60 frenk altını ise 150 kuruş ve 18.000 akçe olarak iki farklı birimde kaydedilmiştir.¹⁵ Aynı Şekilde, 1726’da kurulan vakıfta 30 kuruş vakfedilmiőt, açıklamasında 1 kuruşun 120 akçeden hesaplandığı belirtilmiştir. (1726:26/35/16). rnek vakfiye kayıtlarından gümüş kuruşların ilk basıldığı 36 yıl boyunca değerini kaybetmeyerek 1 kuruş=120 akçe olarak kaldığı anlaőtılmaktadır.

Tablo 1: Evkaf Muhasebeciliği Mahkemesi Ortalama Vakfedilen Meblağlar

	Dönem	Vakıf sayısı	Vakıf sayısı %	Vakfedilen meblağ (kuruş)	Vakfedilen meblağ %	Vakıf başına vakfedilen ortalama meblağ (kuruş)
1.	1491-1619	5	%4	1.099	%1	220
2.	1620-1639	4	%4	922	%1	230
3.	1640-1659	8	%7	5.858	%6	732
4.	1660-1679	12	%11	21.491	%20	1.791
5.	1680-1699	9	%8	6.293	%6	699
6.	1700-1719	9	%8	3.872	%4	430
7.	1720-1739	13	%12	16.930	%16	1.302
8.	1740-1759	15	%14	21.093	%20	1.406
9.	1760-1779	17	%16	6.890	%6	405
10.	1780-1799	2	%2	200	%0	100
11.	1800-1819	1	%1	1.000	%1	1.000
12.	1820-1828	14	%13	19.800	%19	1.414
	Toplam	109	%100	105.523	%100	968

Kaynak: İMŐŐ, Evkaf Muhasebeciliği Mahkemesi

¹⁴ Pamuk’un verileri ve çalışmada incelenen diğer vakfiyelerden tespit edilen değerlere göre 1691’de 100 kuruşluk eşrefi altını “40 eşrefi altınına” denk gelmekteydi.

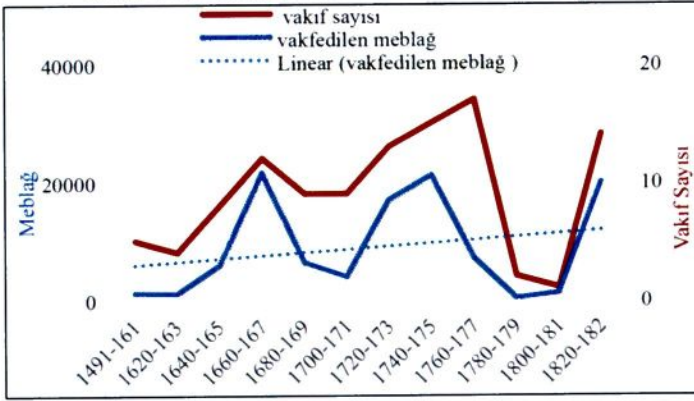
¹⁵ 1692:26/35/30 numaralı vakfiyede 1692’de 1 frenk altını 2.5 kuruş, 1 kuruş 120 akçe olarak kayıtlıdır; Pamuk, frenk altını ile Venedik dkasının birbiri ile eş değer olduğunu ve 1680’lerde 1 eşrefi ve 1 frenk altının 3 kuruş olarak hesaplandığını belirtmektedir. Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi*, 2009, s. 104 ve 152.

Grafik 1 ve Grafik 2 verilerini 20'şer yıllık dönemlerde detaylandıran Tablo 1, Evkaf Muhasebeciliği Mahkemesi'ne kayıtlı vakıflarda vakfedilmiş ortalama meblağları göstermektedir. Tabloya göre vakıf başına vakfedilen ortalama meblağların en yüksek değeri 1.791 kuruş, en düşük değeri ise 100 kuruştur. Vakfedilen meblağların %19 ve %20 oranlarına karşılık gelen 4, 8 ve 12. dönemlerinde vakıf sayısının fazlalığı ile bağlantılı olarak aynı dönemlerde ortalama vakfedilen meblağlar da yüksek çıkmıştır. Kurulan vakıf sayısı ve vakfedilen meblağ arasındaki bu doğru yönlü ilişki 9. ve 11. dönemlerde bozulmuştur. 17 vakıf ile en fazla vakıf 9. dönemde kurulmasına rağmen vakfedilen paraların 100-200-300 kuruşluk düşük seviyeleri vakfedilen meblağı %6 seviyesine, vakıf başına ortalama da 405 kuruşa indirmiştir. Sonuçta vakfiye verilerinin tek yönlü kullanımının dışında dönem sayısı artırmak, ortalama meblağları hesaplamak gibi farklı alternatifler sayesinde aynı verilerden başka çıkarımlar yapmak mümkündür.

Grafik 3'te para vakıflarının kuruluş tarihleri ile vakfedilen meblağların hem kendi aralarındaki ilişkisi hem de sosyo-ekonomik olaylarla bağlantıları irdelenmiştir. Grafik 1 ve Grafik 2'de kullanılan veriler bu grafikte çizgisel hale getirilerek iki zaman serisi oluşturulmuştur. Mavi seri vakfedilen para miktarını, kırmızı seri kurulan vakıf sayısını göstermektedir. Her iki serinin yükseliş ve azalış eğilimleri birbirleri ile örtüşürken keskin hareketler belirgindir. Noktalı çizgi ise süreç içinde vakfedilen meblağların yükseliş eğimini vermektedir. Tepe ve dip noktalarının birden fazla oluşu eğimin derecesini azaltmıştır. Grafiğin ilk düşük seviyeleri, 1630'ların sonunda dünyanın yüksek enflasyonla boğuştuğu "fiyat devrimi" olarak adlandırılan dönemdir. Ayrıca 17.yüzyılın başları, Osmanlı'nın coğrafi olarak genişlemesinin durduğu ve Klasik Dönem'in (1300-1600) sonuna geldiği yıllardır. Dış olayların içteki sıkıntılarla birleşip imparatorluk çapında ekonomik bozulmaya sebebiyet verdiği akçenin değerinde yaşanan kayıplardan da anlaşılmalıdır. Bu gibi olağan üstü durumlarda taşışların hemen ardından gelen sikke tashihlerinden birinin 1640 yılında uygulanması durumu netleştirmektedir. Ayrıntılar Kütükoğlu tarafından yayınlanan 1640 tarihli narh defterinde mevcuttur.

Grafikte, 17.yüzyılın ikinci yarısından itibaren her iki seride görülen ilk yükseliş eğilimi, Köprülü ailesinin sadrazamlığı dönemindeki reform uygulamaları ile uyumludur.¹⁶ Bu yılları Faroqhi "Köprülü restorasyonu" olarak ifade etmektedir.

¹⁶ Köprülü Mehmet Paşa kendisinden sonra makama gelen oğulları, akrabaları ve damatları ile 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren devlet idaresinde ön safhalarda yer alarak çeşitli reformlara imza atmışlardır. Mücteba İlgürel, "Köprülü Mehmed Paşa", *TDVİA*, C. 26, 2002, s. 258-260.

Grafik 3: Kurulan Vakıf ve Vakfedilen Meblağlar

Kaynak: İMŞS, Evkaf Muhasebeciliği Mahkemesi

Köprülüler geniş yetkilerini kullanarak askeri ve idari başarılar elde etmiş, Anadolu'da yeniden merkezi otoriteyi kurmuşlardır.¹⁷ Alınan önlemlerin ekonomiye yansımaları kurulan vakıf sayısı, vakfedilen meblağlar ve ortalamaların ani yükselişinden izlenmiştir.¹⁸ Yüzyılın sonunda özellikle vakfedilen meblağlardaki azalış ise II. Viyana Kuşatması'nın ardından genişleme döneminin sona ermesi ile başlayan ekonomik daralma ile örtüşmektedir.¹⁹ İki seride aynı anda keskin bir hareketle başlayan ilk yükseliş tek dönem devam ettikten sonra vakfedilen meblağlar aynı keskinlikte düşerken kurulan vakıf sayıları daha az etkilenmiştir.

İlkine göre daha uzun süreye yayılan ikinci yükseliş dönemi 18.yüzyılın başlarından son çeyreğine kadar sürmüştür, sonrasında her iki seride birden tekrar dip seviyeleri test edilmiştir. İktisat tarihçileri 18.yüzyılı iki döneme ayırmış, grafikteki yükselişe paralel şekilde 1700'lerin başından 1760'lara kadar olan birinci dönem ekonominin canlanma ve genişleme dönemi olarak kabul etmişlerdir.²⁰ Söz konusu tarih aralığında az sayıda, düşük maliyetli savaşlar göz ardı edildiğinde gelir ve giderlerin dengelendiği, taşışılara başvurulmadığı, fiyat artışlarının sınırlı

¹⁷ Suraiya Faroqi, "Krizler ve Değişim 1590-1699" *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914*, C.2., Eren Yayınları, İstanbul, 2004, s. 551-552.

¹⁸ Tablo 1'de 4. dönem (1660-1679).

¹⁹ Tablo 1'de 5. dönem verilerinin (1680-1699) bir önceki döneme kıyasla yaklaşık üç kat, 6. dönemde (1700-1719) ise dört kat azaldığı görülmektedir. Ayrıca Pamuk, *Türkiye-İktisat Tarihi*, 2009, s. 141.

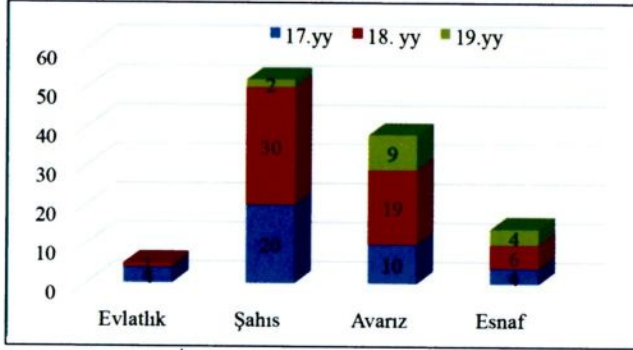
²⁰ Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2012, s. 213.; Pamuk, *Türkiye-İktisat Tarihi*, 2009, s. 179.

kaldığı belirtilmiştir.²¹ 60 yıl boyunca kendi kendine yeten iktisadi üretimin yanı sıra imparatorluğun farklı bölgelerindeki imalathanelerde üretilen mamul mallar ve zirai ürünler ihraç edilmeye başlamıştır.²² Bu hareketlilik sırasında para vakıflarının kuruluş tarihleri ve vakfedilen meblağlar ile sosyo-ekonomik olaylar arasında doğrusal ilişki tespit edilmiştir.²³

18.yüzyılın ikinci döneminde ise; 1780'lerden sonra başlayan savaşlar genişleme dönemi verilerini tersine çevirerek ekonomide hızlı bir daralma yaratmıştır. Bu dönemde; çeşitli mallarda ihraç yasakları gündeme gelmiş, fiyatlarda %200'e varan artışlarla karşılaşmış, yıllık enflasyon %5 dolaylarına çıkmıştır. 1780-1799 yılları arasında sadece iki vakıf kurulması yaşanan ekonomik durumla uyumludur.²⁴

19. yüzyılın başlarında yatay seyrini devam ettiren düşük sayısal verileri bir kez daha tağşişler ile açıklamak mümkündür. 1808 ile 1822 arasında sıklıkla tağşişe başvurulduğu basılan altı ayrı gümüş sikkeden izlenmiştir.²⁵ 1820-1828 yıllarına denk gelen son yükselişte kurulan 14 vakfın 5'i 1825, 9'u 1826-1828 arasındaki iki yılda kurulmuştur.²⁶

Grafik 4: Evkaf Muhasebeciliği Mahkemesi Vakıf Çeşitleri

Kaynak: İMŞS, Evkaf Muhasebeciliği Mahkemesi

²¹ Pamuk, *Türkiye-İktisat Tarihi*, 2009, s. 180.

²² Genç, *Devlet ve Ekonomi*, 2012, s. 215.; Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, 2008, s. 283.

²³ Tablo 1'de 7 ve 8. dönemlerin verilerinden hareketle.

²⁴ Tablo 1'de 10. döneme denk gelen süreç aynı zamanda mahkeme kapsamında ortalama vakıf başına vakfedilmiş en düşük değeri barındırmaktadır.

²⁵ Pamuk, *Türkiye-İktisat Tarihi*, 2009, s. 171.

²⁶ Son dönemde 1000-2000-3000 kuruşluk vakıfların kurulması, Tablo 1'de 12. dönemde ortalama vakfedilen meblağları %19'luk seviyeye yükseltmiştir.

Grafik 4, vakıf çeşitlerinin 17., 18. ve 19. yüzyıllar boyunca dağılımını göstermektedir. Toplam 109 vakıf; 52 şahıs, 38 avarız, 14 esnaf ve 5 evlatlık olarak kurulmuştur. Verilerin yaklaşık %50'sini oluşturan şahıs vakıflarında belirgin bir kümeleme görülmektedir. Grafikte kırmızı ile gösterilen 18. yüzyıl vakıflarının sayıca fazlalığı vakıf çeşitliliğini de beraberinde getirmiştir. 17.yüzyıla oranla 18.yüzyılda avarız vakfi sayısında %90, şahıs ve esnaf vakıflarında ise %50 seviyesinde artış olmuştur.

Avarız vakfi sayılarında %90 fark, 17. yüzyılda gerektiği zaman alınan avarız vergilerinin 18.yüzyıldan itibaren artarak alınmaya ve sabitlenmeye başladığı durum ile örtüşmektedir.²⁷ 18.yüzyılda hayır severlerin istenilen vergileri karşılayabilmek ve mahallenin gerekli diğer ihtiyaçlarını giderebilmek için söz konusu vakıfları daha sık kurmaya başladıkları anlaşılmaktadır. Grafik 3'te serilerin artma eğilimine girdiği 1826 -1828 yılları arasında kayıtlı son dokuz vakfın sekizinin avarız vakfi olarak kurulması, ilerleyen yıllarda da avarız vakfi sayısında artış beklentisini beraberinde getirmiştir. Bu öngörü, ikinci bölümde Davudpaşa Mahkemesi verileri tarafından da desteklenerek, 19.yüzyıl avarız vakıflarındaki ani yükseliş eğiliminin 18.yüzyılda başladığı ve artarak devam ettiği belgelenmiştir.

Aynı mahallenin ihtiyaçları için birden fazla vakfedilmiş vakıflar avarız sandıklarında toplanarak gereken yerlerde kullanılmak için fon oluşturmuşlardır. 1735:26/101/47 numaralı vakıf, Ziştovi kazası Licana köyü avarız sandığına vakfedilerek yalnız bu köyde oturan kişilere borç verilmesi şart koşulmuştur. Bir diğer avarız vakfi örneğinde, İstanbul'da Yeni Bahçe yakınlarında Katip Musluhiddin Mahallesi'nde oturan vâkıfe vakfını Emin-i Cev Mahallesi avarızına vakfetmiştir.²⁸ Vâkıfların oturdukları mahallelerin yanı sıra şehrin diğer mahalleleri ile İmparatorluğun ucra köşelerindeki köy-mahalle avarızlarına yönelik uygulama örnekleri çoğaltılabilir.²⁹ Mahkeme kapsamında avarız sandıklarına vakfedilen vakıfların vergi ödemesi dışında yaptıkları hizmetler genellikle dini yapıların, eğitim-öğretim kurumlarının, çeşme-suyollarının bakım-onarım ve görevli ücretlerinin karşılanması şeklinde özetlenebilir.

²⁷ "Osmanlılar'da örfi vergiler, başlangıçta nâdiren ve çok cüzi miktarlarda toplanırken giderek ihtiyaçların artması ve devlet hazinesinin bunları karşılayamaz hale gelmesi üzerine daha sık aralıklarla ve artan miktarlarda toplanır olmuştur." Halil Sahillioğlu, "Avarız", *TDVİA*, C. 4., 1991, s. 108.

²⁸ 1827:26/108/27 numaralı vakıftan Yenibahçe civarında Ahmet Paşa ve Emin-i Cev Mahallesi mes-citlerinin görevli ücretleri karşılanmıştır.

²⁹ 1610:26/27/7b; 1632:26/9/121; 1653:26/24/39; 1739:26/101/76; 1828:26/108/81 vd..

Esnaf sandıklarında ise vakfedilen vakıfların kuruluş tarihlerinin kendi içindeki dağılımı dengeli olmakla birlikte 18. yüzyıl etkisinin fark yarattığını söylemek mümkündür. Mahkeme genelinde 18.yüzyılda kurulan esnaf vakıfları diğer dönemlerde kurulanlardan %50 fazladır. Avarız vakıflarında olduğu gibi esnaf vakıflarında da vakfedilen meblağların sadece mensup olunan esnaf gurubuna kullandırılmasının istendiği örnekler tespit edilmiştir. Kemhacı esnafı kethüdası Hacı Mehmed Emin Ağa vakfettiği 1.000 kuruşu %15 nema oranından kemhacı esnafı yararına sunmuştur (1804:26/104/127). 19.yüzyılda bakırcı esnaf sandığına vakfedilen diğer bir vakıfta ise oran verilmemiştir.³⁰ Kendi mensuplarının kullanımına sunulan vakıflar için yüksek olan %15 oranı ve nema oranı bulunmayan her iki vakıf 19.yüzyılda kurulmuş ve dönemin ekonomik özelliklerine uygun davranış biçimi sergilemiştir. Düşünceyi destekler şekilde, 1773:26/73/84 numaralı vakıfta çıkırcı esnafı dışında kimseye borç verilmeyeceği kaydedilmiştir. Vakfın %10 nema oranı ile işletilmesi 18.yüzyılda kurulmuş olması ile bağlantılıdır.

Sandıklara vakfedilen meblağların bir kısmı ile esnaf teşkilatına üye fakat çalışamayacak durumda olanlara katkı sağlanmıştır. İstanbul kuyumcu esnafı sandığına vakfedilmiş vakfın gelirinin İstanbul kuyumcu esnafında gedik sahibi iken sakat ve hasta olup çalışamayacak durumda olan Rum ve Ermeni ustalara verilmesi şart koşulmuştur. (1743:26/102/194b)³¹ Beş kuyumcu ustasının ortaklaşa kurduğu esnaf vakfı aynı zamanda zimmi vakıf statüsündedir.

Bazı esnaf vakıfları kağıtçı Hacı Hüseyin Ağa'nın yaptığı gibi direkt esnaf sandığına vakfedilmeyerek şahıs vakfı statüsünde kurulmuştur. Vakıftan hem kağıtçı esnafının hem de civar mahallelerin ihtiyaçları karşılanmıştır (1738:26/101/113). Yapılan hizmetler arasında; Mahmut Paşa civarında kağıtçı esnafının bulunduğu sokağın parmaklık demirlerinin tamiri, Galatasaray mektebine mürekkep ve ilaç parası, Daye Hatun ve Mahmut Paşa Camilerinin gereken ihtiyaçları sayılabilir. Kağıtçı esnafının bulunduğu sokağın demir parmaklıkları ile 87 yıl sonra bir başka kağıtçı esnafı Hacı Hasan Ağa tarafından kurulmuş olan vakıfta tekrar karşılanmış (1825:26/107/71). Vakfiyeler sayesinde esnaf birliklerinin yanı sıra demir parmaklıkların dahi takibi yapılabilmektedir.

³⁰ 1825:26/107/49, elde edilen gelirele vakfın önceden inşa ettirdiği Trabzon Sancağı'nda Gümüşhane kazasına bağlı Midi köyündeki caminin gerekli masrafları karşılanmıştır. Caminin içinde ders verildiği muallim ücretinden anlaşılmalıdır. Ayrıca vakfın bir önceki vakfa zam olduğu görevli ücretlerine, caminin mum - gaz yağı almına ve esnafın taamiyesine yapılan zamlardan tespit edilmiştir.

³¹ Vakfiyeden 18.yy'ın ortalarında esnafın gedik şeklinde örgütlendiği anlaşılmaktadır. 1743 yılında kuyumcu esnafından gedik sahibi ustaların adları kayıtlıdır.

Esnaf vakıfları arasında çarşı sandıklarına vakfedilenler de tespit edilmiştir. Bu aşamada, her esnaf birliğinin kendi sandıkları olduğu gibi kümelenedikleri çarşıların da ayrıca sandıklarının bulunduğu bilinmelidir. Sandıklar sayesinde mekânın gerekli tamir-bakım ihtiyaçlarına, temizlik ve güvenlik görevlerine, ani çıkabilecek vergiler ile diğer olumsuzluklara karşı önlem alınmıştır.³² 1605:26/16/4 numaralı vakıfta, çadırcı esnafının toplandığı Çadırcılar Çarşısı'nın sandığı "Çadırcılar Çarşısı Avârızı" olarak geçmektedir. 1604:26/16/5 numaralı vakıfta ise tevliyetin Çadırcılar Çarşısı kethüdasına verilmesi şart koşulmuştur. Bu durumda vakıf, Çadırcılar Çarşısı sandığına vakfedilmiş olmaktadır.

Çarşıların yanı sıra esnafın kümelendiği diğer ticari mekanlardan iskele, kapı ve hanların da ayrıca kendi sandıkları olduğu vakfiyelerden anlaşılmaktadır. Mehmet Ağa, Hasır İskelesi Sandığı'na vakfettiği meblağ ile iskeledeki keneflerin tamir ve bakımına katkı sağlamıştır (1786:26/97/55). Kayıttan Hasır İskelesi'nde pirinççi esnafının faaliyet gösterdiği anlaşılmaktadır. Önceki örnekte olduğu gibi aynı mekanda pirinççi esnaf sandığının yanı sıra Hasır İskelesi sandığı da hizmet vermiştir.

Ayrıca, esnafın 18.yüzyılda lonca adı altında teşkilatlandığı 1778:26/79/35 numaralı vakfiyeden tespit edilmiştir. 1778'de yorgancı esnafının "lonca odası" adı verilen toplanma yerleri olduğu belirtilerek ayrıntılar kaydedilmiştir. Bilgilerden esnafın her yıl yaptıkları geleneksel yemeklerinde yıl boyunca ürettikleri ürünleri sergileme fırsatı bulduğu anlaşılmaktadır.³³ Mahkeme kayıtlarında keresteci, kaymakçı, kuyumcu, camcı, sandalacı, debbağ, kağıtçı, kemhacı, kantarcı, yumurtacı, pirinççi, parmaklıkçı, yorgancı, afyoncu, bakırcı, imameci gibi çeşitli esnaf grupları bulunmaktadır.

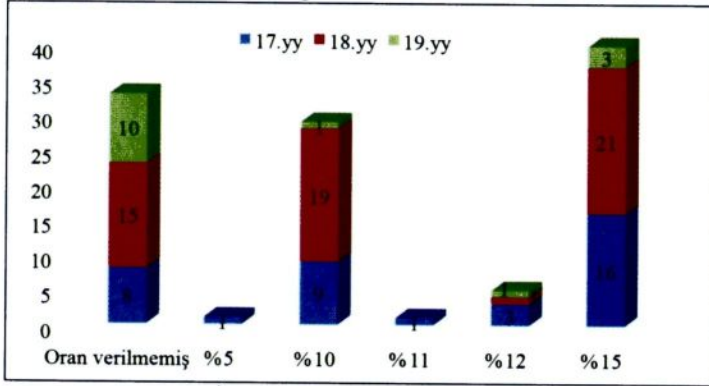
Grafik 5, vakıf hizmetlerinin sürdürülebilir kılınması için vâkıflar tarafından şart koşulan nema oranlarının dağılımını göstermektedir. Toplam 109 vakıftan 33'ünde nema oranı verilmemiştir. Bunlardan 25'i nakit para vakfı olup içlerinden 10'u 1804-1825 arasında kurulmuştur. 19. yüzyılda kurulan vakıf sayısının 15 olduğu gözönüne alındığında bu dönemde nema oranı verilmeme sıklığı 2/3

³² Çarşılar sadece bir esnaf adı ile anılsa da bu esnaf kendi alt grupları ile aynı çarşı içinde yer almaktadır. Ayrıca, her bir alt grubun kendi esnaf sandığı bulunmakta çarşı sandıkları ise tüm bunların üzerinde şemsiye görevini görmektedir. Farklı örnekler için Gürsoy Çiğdem, "Osmanlı Avarız ve Esnaf Sandıklarının Günlük Hayata Katkısı", *History Studies*, C. 10, S. 8, Kasım 2018, İstanbul.

³³ Esnafın geleneksel şed kuşanma törenlerinin kayıtlı olduğu bir başka vakıf, camcı esnafının Ali-beyköy Sadabat'ta yapılan şed kuşanma tören yemeğinin gerçekleşmesi için vakfedilmiş (1759: 26/58/14) numaralı vakıftır.

gibi yüksek orandadır. Nema oranı şart koşulmamış para vakıflarında mütevellinin kredi verirken devletin nizamnamelerle belirlediği %10-%15 arasındaki ticaret kâr oranlarına uymak zorunda olduğu bilinmektedir.³⁴

Grafik 5: Evkaf Muhasebeciliği Mahkemesi Yıllara Göre Nema Oranları

Kaynak: İMŞS, Evkaf Muhasebeciliği Mahkemesi

İncelenen vakıf paraların 29'u %10, 40'ı %15, 5'i %12, 2'sinin ise %5 ve %11 oranlarından işletilmesi istenmiştir. 1672:26/18/17 numaralı vakıf, en düşük %5 nema oranı ve vakfedilen en yüksek meblağ olan 4000 yıldız altını ile dikkat çekmektedir. Vakfın %5 nema oranı ile yıllık toplam geliri 500 kuruş, giderleri ise 330 kuruştur. Giderlerin gelirden az olması nema oranının düşük tutulmasında etken olmuştur. Aradaki 170 kuruşluk fark her yıl vakfın asl-ı malına eklenerek zaman içinde vakfedilen meblağdaki değer kaybı önlenmiştir. Ayrıca vakıf şartında 4000 altının isteğe bağlı olarak ticaret veya muamele-i şeriyye ile işletilebileceği belirtilmiştir. Her iki işletim şartının uygulamada aldığı durum bilinmemekle beraber incelenen para vakıfları içinde vakfedilen meblağın gerektiğinde ticaret ile değerlendirilebileceği şartının görülmesi bakımından önemlidir.

Oran bilgileri; on akçesi birbuçuk akçe hesabıyla, onu onbir buçuk, onu onbir iki pul, on akçesi yılda bir akçe, on akçesi on bir akçe olmak hesabıyla, on akçesi yılda yalnız buçuk akçe rıbh hesabıyla, her on kuruşu onbir kuruş olmak üzere, onu onbir kuruş bir rubu şeklinde oldukça çeşitli kaydedilmiştir. Genel kabul gö-

³⁴ Tefvik Güran, "Zirai Kredi Politikasının Gelişmesi, 1840-1910" *19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2014, s. 175-176. ve Gürsoy, *Davudpaşa Mahkemesi*, 2017, s. 178.

ren uygulama, para vakıflarında vakfedilen meblağların bahsedilen nema oranlarından biri ile belirlenen işletme usullerine uygun olarak aralıksız işletilmesidir. Çalışmada tam tersi bir uygulama ile karşılaşılmış vakfedilen paraların geçici nemalandırılması isteği tespit edilmiştir. Ömer Ağa vakfettiği 1000 kuruşu münasip bir akar alımına ayırmış ve işlem gerçekleşene kadar geçen sürede nemalandırılmasını istemiştir (1726:26/53/172). Vâkıf hayatta iken akar alımı yapılamadığı takdirde vefatından sonra cabi, kayyum ve dersiam tarafından gerçekleştirilmesini şart koşturmuştur.

Bazı vakıflarda vakfedilen meblağ ile kesin olarak ne yapılacağı belli değildir (1750:26/102/195). Hacı Ahmet Efendi 3000 kuruşu “meblağı mezkur 3000 kuruşu dilersem istirbah ve istiğlal ve dilersem akara istibdal edem” açıklaması ile vakfetmiştir. Vakfedilen meblağ olarak menkul sınıfına girebilecek bu örnekte nakitin nereye harcanacağı açıklık kazanmadığı için paranın mülk alımına yönlendirilmesi durumunda işleyiş değişecektir. Bu tarz kesin şartlarla belirlenmemiş dolayısıyla nema oranı da verilmemiş vakıflarda inisiyatif mütevelliyeye bırakılmıştır. Vakfın kadı tarafından onaylanması belirsiz durumun hukuka aykırı olmadığını göstermektedir.

Vakfedilen meblağların şart koşulan usullerle işletilmesi ve vakfın yönetimi vâkıf tarafından yapılabileceği gibi çoğu zaman vâkıfın belirlediği mütevelliler tarafından yapılmaktaydı. Genellikle çevrede tanınmış, güvenilir kişilerden seçilen mütevelliler 19.yüzyılın başlarından itibaren kurumlarda çalışan görevliler arasından da seçilir olmuştur. 1817:26/102/102 numaralı vakıfta, vâkıf kendisinden sonra vakfı direkt olarak resmi kurum görevlisine “İstanbul muhasebesi evkaf katibi Abdurrahman Efendiye” bırakmıştır. Burada vakıf mazbut vakıf statusüne geçmemiş, vâkıfın vefatından sonra tevliyet alışla gelen yöntemlerle evlatlar veya mahalleden birisine değil ücret karşılığı resmi kurum görevlisine verilmiştir. Mütevellinin istenildiğinde vakfın diğer görevlerini de üstlenebileceği Abdurrahman Efendiye mütevellilik görevinin yanında vakfın kitabet ve nezaret görevlerinin verilmesinden anlaşılmıştır. Her ne kadar müteveli seçimine özen gösterilse de denetleme mekanizması daima devrede tutularak nezaret görevlileri bulundurulmuştur. Büyük çoğunluk nezaret görevlerini gönüllü olarak yaparken bazı vakıflarda günlük cüzi ücretler ödendiği tespit edilmiştir.³⁵

³⁵ 1647:26/101/119 1 akçe; 1660:26/58/72 5 akçe; 1663:26/30/38 3 akçe; 1678:26/22/3 5 akçe; 1692: 26/27/121 4 akçe; 1692:26/35/30 2 akçe, 1705:26/31/207 yarım akçe; 1730:26/101/93 1 akçe.; 1731:26/102/111 2 akçe; 1769:26/66/143 2 akçe; 1771:26/68/55 1 akçe. Nezaret görevine ödenen meblağlar

Mütevellinin en önemli görevi vakfedilen ana parayı eksiltmeden vakıf hizmetlerini sürdürülebilir kılmaktır. Bu kapsamda vakfın işletilmesi sırasında borç verilecek kişiden mutlaka kefil ve/veya rehin alınması gereği vakfiyelerin tümünde şart koşulmuştur. Ters durumlarında kefil ve rehin alınmadan yapılan borç verme işlemi tespit edildiğinde mütevellinin görevden alınacağı vakıf şartında kayıtlıdır (1671:26/35/6). Değerli eşyalar gibi bilindik rehin malların arasında temessükler de yer almıştır.³⁶ Günümüzün senetleri olarak görebileceğimiz temessükler borç ödendiğinde geri verilmek üzere mütevellide saklanmıştır. Hacı Süleyman'ın Ayazma Kapısı'ndaki Hacı Davud Mescidi'ne minber yaptırmak için hazırladığı vakfiyesinin şartları arasında katibe temessükleri düzenleyip kayıt etmesi karşılığında günlük 1 akçe ücret belirlenmiştir (1735:26/101/42).

Davudpaşa Mahkemesi incelemesinde, para vakfi işletme usullerinin sadece nakit para vakıflarına ait olmadığı bazı gayrimenkul vakıflarında elde edilen muaccelelerin de belirlenen nema oranları ile işletildiği örneklendirilmiştir.³⁷ Aynı şekilde Evkaf Muhasebeciliği Mahkemesi'nde de muaccel gelirlerinin işletildiği vakıflar bulunmuştur.³⁸ Mahkeme dahilinde bu usulle işletilen 10 vakıftan sekizi 1600, ikisi 1700'de kurulmuştur. Bu durumun tersine vakfedilen mülklerin muaccelerinin kesinlikle nemalandırılmaması istekleri de vakfiyelerde açıkça belirtilmiştir. Hacı Mehmet Efendi menzillerden gelecek muaccelenin kesinlikle istiğlal ve istirbah olunmamasını vakıf şartına eklemiştir (1754:26/102/197). Vakıf ilk iki vakfında nakit para vakfederek gayrimenkul alımı yapılmasını istemiş, mülk alımına kadar geçen sürede nakit paraların, mülk alımından sonra da muaccel ve müeccele gelirlerinin asla işletilmemesini şart koşmuştur. Zamanla vakıfta birikecek paralar tekrar gayrimenkul alımına yönlendirilecektir.

Bir defaya mahsus alınan muaccelenin yanı sıra müeccele adı altında rutin aralıklarla vakfa gelmesi beklenen paralar ve harcanacağı yerler vakfiyelerde kayıtlıdır. 1653:26/24/39 numaralı vakıfta müeccelenin günlük alınabileceği, 1731 yılına gelindiğinde bir başka vakıfta halen günlük müeccele kirasının usul olarak alınmaya devam edildiği takip edilmiştir (1731:26/102/111). Aylık müeccele ör-

lağların 100 yıl içinde hem meblağ hem de ekonomik alım gücü olarak azaldığı görülmektedir. 1640'da buğdayın kile fiyatı 40 akçe iken 1740larda 120 akçeye çıkmıştır.

³⁶ "Borçlu tarafından borç temessükleri verilir, bunlarda borcun miktarı, ödeme şartları gibi hususlar yer alırdı. Bütün temessüklerde mutlaka tarih, imza ve birden çok mühür bulunurdu." Mübahat Kütükoğlu, "Temessük", *TDVİA*, C. 40., 2011, ss. 413-414.

³⁷ İşletim usullerinin detayları için Gürsoy, *Davudpaşa Mahkemesi*, 2017, s. 181-182.

³⁸ 1647:26/101/119, 1653:26/24/39, 1660:26/58/72, 1660:26/101/51, 1675:26/102/78, 1675:26/102/28, 1692:26/35/30, 1696:26/ 31/183, 1743:26/102/194b, 1786:26/97/55.

nekleri ile de sıklıkla karşılaşmış, vakfedilen malların fazlalığı durumunda herbirinden alınan aylık müeccelelerin tek tek kaydedildiği örnekler bulunmuştur. Büyük menzilden 2 akçe, diğer menzilden 1 akçe, sayfiye olan 2 oda menzilden her biri yarım akçe, bostandan 12 akçe olarak toplamda aylık 16 akçe müeccele geliri kayıtlıdır (1715:26/31/203).

b. Evkaf Muhasebeciliği Vakıflarının Öne Çıkan Diğer Özellikleri

Para vakıflarının işleyişi ile ilgili sayısal verilerin değerlendirildiği ilk bölümden sonra ikinci bölümde uygulama esnasında alınması istenilen pozisyonlar örneklendirilmiştir. Ayrıca vakıf hukuku kavramlarının para vakıflarında kullanımı araştırılmıştır. Vakıfların mallarını vakfederken göz önünde tuttukları gerekçeler, vefatlarından sonra vakıf yönetiminin kime devredileceği, gelirlerin nerelere dağıtılacağı ve vakfa yapılan zamlar incelenmiştir. Aynı konuların zaman içinde takip edilebilir olması sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel hayatın sürdürülebilirliğini açıklamaya imkan sağlamıştır.

Kurulan vakıfların belgeleri, rehin alınan eşyalar, muhasebe defterleri, temesükler ve paralar ilk zamanlar vakfın büyüklüğüne göre kese içinde ya da kilitli sandıklarda mütevellinin evinde saklanmıştır. 1600'lerin ortalarından itibaren özellikle orta ve büyük ölçekli vakıf belgelerinin Kapalı Çarşı Bezzazistan'daki sandıklarda koruma altına alındığı bilinmektedir. Bir nevi banka işlevi gören bu sandıklarda paralar, kıymetli evraklar, mücevherler ile vakıfların, yetimlerin emanet sınıfındaki malları cüzi miktarda kira karşılığı devlet teminatı altında saklanmıştır.³⁹ Hacı İdris Ağa vakfettiği 1400 kuruşun vakfın diğer belgeleri ile birlikte yıllık 360 akçe sandık kirası karşılığında korunmasını istemiştir. (1692:26/35/30) Aynı şekilde 350 kuruş vakfedilmiş 1703:26/27/11 numaralı ve 400 kuruş vakfedilmiş 1706:26/27/12 numaralı vakıfların da Bezzazistan'daki sandıklara yıllık 120'şer akçe kira verdikleri tespit edilmiştir. İlk örnekle aradaki üç kat kira farkı vakfedilen meblağın büyüklüğünden kaynaklanmakla birlikte, aradan geçen 10 yıllık sürenin de ihmal edilmemesi gerektiği bir diğer vakfiye şartından anlaşılmıştır. Hacı İdris'in ilk vakfından 37 yıl sonra 1729'da vakfına zam yaparak 2200 kuruş ve bazı mülkler vakfettiği ikinci vakfında (1729:26/35/31) Bezzazistan'daki sandık kirasının 360 akçeden 150 akçeye düştüğü kaydedilmiştir. Bu bilgiden hareketle kiralardan vakfedilen meblağ dışında zaman içerisinde de azaldığı tespit edilmiştir.

³⁹ Halil İnalçık, "İstanbul'un İncisi Bedesten", *İktisat Ve Din*, Haz. Mustafa Özel, İz Yayıncılık, İstanbul, 1997, s. 121.

Vakfiyelerde vakıf hukuku kavramlarından mukataa ile sıklıkla karşılaşılmıştır. Vakıf arazilerin bir başka vakfa veya kişiye kiraya verilmesi demek olan mukataa uygulamasında vakıf araziler üzerine yapılan binalar ve dikilen ağaçlar kullanıcıya aittir. Vakıflar kendilerinin olmayan mukataalı arazileri kullanırken aynı zamanda sahibi oldukları mukataalı arazilerini de diğer vakıflara kiralamaktaydılar. Bu kapsamda bir vakfın aynı muhasebe döneminde mukataalı arazi kira bedelleri hem gelir hem de gider olarak kaydedilmiştir. Vakfedilen arsanın büyüklüğüne göre bazen aynı arazinin iki vakfa birden mukataalı olduğu durumlar tespit edilmiştir. Ahmet Ağa vakfettiği arsasını her yıl Neslişah Sultan vakfına 100 akçe ve Sultan Beyazıt Veli vakfına 60 akçe mukataa ile kiralamıştır (1663:26/30/38). 1692'de kurulan diğer bir vakıfta vakfedilen mülkün arsası için Hüseyin Ağa vakfına yılda 130 akçe mukataa ücreti verileceği kayıtlıdır (1692:26/35/30). Örnekten, bir vakfın başka bir vakıftan mukataa ile kiraladığı arsaya inşa ettirdiği evin de vakfedilebileceği anlaşılmaktadır.⁴⁰ Farkedildiği gibi mukataa kavramı 17.yüzyıl vakıflarında geçmekte ve ödenen meblağlar yılda yarım kuruş ile 3 kuruş arasında değişmektedir.

Vakıf hukukunda geçen bir başka kavram da vasiyet yoluyla kurulan vakıflardır. Mahkemede incelenen 109 vakıftan vasiyet yoluyla kurulan 22'si bu kapsamda değerlendirilerek farklı özellikleri olanlara değinilmiştir. Vasilik kavramını da bereberinde getiren bu vakıflarda vâkıfın vefatından sonra vakfın işlemlerini sürdürebilmek için en az bir vasinin bulunması vakıf hukuku kuralları gereğidir. 1774:26/9/113 numaralı vakıfta görevlendirilen vasiden vakıf işlemlerine devam etmesinin yanı sıra vâkıfın çocuğuna vesayet etmesi istenmiştir. Hacı Ali vasiyet yoluyla kurduğu vakfında kendisinden sonra küçük oğlu Mustafa'nın müteveli olmasını şart koşmuştur. Vakfiyenin hazırlandığı yıllarda çocuğun müteveli olmak için gereken nitelikleri taşımadığı, vâkıfın ayrıca çocuğuna vasi tayin etmek zorunda kalmasından anlaşılmıştır. Bu aşamada çocuk rüşt olana kadar vakfi yönetme yetkisinin vasi Hüseyin Bey'e verildiği kaydedilmiştir. Hacı Ali'nin vefatına kadar geçen sürede oğlu Mustafa müteveli olabilmek için gerekli özelliklere eriştiğinde vasi hükmü direkt olarak geçersiz sayılacak ya da vâkıf vasiyet vakfından rücu ederek çocuğun vasi atamasını kaldırıp direkt Mustafa üzerinden vasiyet yoluyla yeni bir vakıf hazırlayabilecektir.

Bu öngörü Evkaf Muahasebeciliği Mahkemesi'nde kayıtlı vasiyet vakıflarından rücu örneklerine ve geçmiş uygulamalara dayandırılmıştır. Osmanlı vakıf hu-

⁴⁰ Örnekleri çeşitlendirmek mümkündür; Ahmet Ağa vakfının müeccele gelirinin yıllık 360 akçesi ile İskender Bey vakfına mukataa kirası ödenecektir (1675:26/102/28). Gülerhan Hatun vakfettiği dükkanının yıllık 250 akçe mukataa ödemesini vakfiye şartlarına eklemiştir (1649:26/22/9).

kukuna göre vasiyet yoluyla kurulan vakıflarda, vâkif henüz yaşıyorsa vakfin bağlayıcılığı gerçekleşmemiş sayılmaktadır ve vâkif vakfından istediği anda rücu etme hakkına sahiptir.⁴¹ Bevvap Hasan Bey'in, 1708'de hazırladığı vakfa zam kaydından önceki vakıfları hakkında bilgi edinilmiştir. Belgeye göre Hasan Bey, 1704 yılında vasiyet vakfi statüsünde kurduğu ilk vakfında 300 kuruş vakfetmiş ve %15 nema oranı ile işletilmesini şart koşmuştur. Sonrasında 1705 yılında vakfından rücu edip vakfettiği 300 kuruş ile mülk alımı yapılmasını istemiş ve ayrıca zam yaparak başka gayrimenkuller vakfetmiştir. 1708 yılında ise vakfına bir kez daha zam yapmıştır (1708:26/31/185b). Vakfiyede vasiyet yoluyla kurulan vakıftan rücu edilmesi devamında iki kez vakıf mülklere zam yapılması ve derkenarına eklenmiş altı zeyl ile vakıf müessesesinin örneklenmesi için oldukça zengin veriler bulunmaktadır. Her zamlarla birlikte daha fazla hayrata katkı sağlandığı, eski görevlilere yenileri eklenerek ücretlerin değiştiği belirlenmiştir. 1713 yılına kadar aralıklarla devam eden zeyllerde ise vakfedilmiş mülklerin icareye vermesinden doğan müeccele ile vakfin görevli ücretlerine zam yapılması isteği, eş vefat ettiğinde diğer eşin vakfa müteveli olması ve vakfin yıllık harcamalarından kalan meblağların asl-ı mala zam olarak devredilmesi istekleri kayıtlıdır. Son iki zeyl (30 Ocak 1713 ve 16 Şubat 1713) 17 gün ara ile düzenlenmiştir. Vakıf müessesesinde zamlar olağan olmasına karşılık vasiyet vakıflarına yapılan bu tarz değişiklikler ve zam uygulamaları fazlaca örneklendirilmemiştir.

Konu hakkında bir diğer örnekte; vâkifin malının sülüsü olan 120 kuruşun üzerine vasinin de 30 kuruş ekleyerek vakfa zam yaptığı tespit edilmiştir (1722:26/32/142). Vasinin akraba olduğu belirtilmediğinden, varis dışında akraba olmayan vasinin vakfa para eklemesi durumu ender karşılaşılan bir uygulamadır. 150 kuruş vakfedilen ve nema oranı %10 olan vakfin yıllık geliri 12 kuruş, gider toplamı ise yıllık 12,5 kuruştur. Bu aşamada, gelirin gerekli harcamalara yetmeyeceğini gören vasinin katkısıyla harcamaların karşılandığı, artan paranın vakfin asl-ı malına eklendiği öngörülmüştür. Üçüncü bir örnekte ise önceden kurulmuş vakfa vâkifin vefatından sonra vasiyet yoluyla zam yapılması isteğinin bulunması ve kadı tarafından onaylanmasıdır. Elvanzade Hacı Mustafa Ağa 1765'te 500 kuruş vakfederek kurduğu vakfına, vefatından sonra terekesinden kalan malının sülüsünün eklenmesini vasiyet etmiştir (1765:26/62/177).

Mahkeme kayıtlarında tek kişinin kurduğu vakıflar dışında birden çok katılımcının kurduğu vakıflar da bulunmaktadır. Bunların arasında kantarcı esnafının

⁴¹ H. Necati Demirtaş, *Açıklamalı Osmanlı Fetvâları : Fetâvâ-yı Ali Efendi Şeyhülislâm Çatalcah Ali Efendi (1674-1686)*, C.1., Kubbealtı Yayınları, İstanbul, 2014, s. 342.

kurduğu vakfa; esnaftan 10 kişinin 100'er kuruş, vakıf mütevellisinin 100 kuruş ve geri kalan kantarcı esnafının 1900 kuruşluk katkıları ile toplamda 3000 kuruş vakfedildiği tespit edilmiştir (1825:26/107/40). Müteveli de kantarcı esnafına mensuptur. İsimleri verilen 11 kişi ve sayısı belirsiz diğer kantarcı esnafının katkıları ile kurulan vakıf, esnaf sandığına vakfedilmiştir.⁴²

Kişilerin birleşerek vakıf kurmasının yanı sıra aynı kişi birden fazla vakıf kurabilmiştir. Mehmet Ağa'nın üç vasiyet vakfı aynı gün⁴³, Hatice Hatun'un iki vasiyet vakfı 15 gün gibi kısa aralıklarla kurulmuştur.⁴⁴ Aynı kişinin ilk vakfını kurduktan üç yıl, dört yıl, 10 yıl hatta 37 yıl sonra kurduğu vakıfları tespit edilmiştir.⁴⁵ Kişilerin vakfa zam ya da bağımsız yeni bir vakıf statüsünde kurup aynı ya da farklı hizmetlere yönlendirdiği vakıflar sayesinde zaman içindeki durumları takip edilmiştir.

Vakıf hizmetlerinin takibi ile mimari eserlerin yıllar içindeki değişim ve dönüşümü de incelenebilmiştir. Çalışma boyunca neredeyse vakıfların tamamı bir yandan daha önce vakfedilmiş hayratların tamir, bakım ve diğer ihtiyaçlarını karşılarken öte yandan gerekli yeni eklentiler yapmışlardır.⁴⁶ Ayrıca bazı vakıfların kullanılamayacak duruma gelen hayratları yeniden yaptırdığı belirlenmiştir.⁴⁷ İhtiyaç duyulduğunda sıfırdan yapılan hayratların arasında eğitim-öğretim kurumlarının yoğunluğu farkedilmiştir.⁴⁸

Bu sayede eğitim kurumlarının lokasyonu ile çalışanların ücretleri hakkında bilgi edinilmiştir. Ücretlerin uzun yıllar artmadığı, darülkurra, şeyhülkurra ve müderrislerin genel olarak günlük 10 akçe, sıbyan mektebindeki hocaların ise günlük 4 akçe aldığı tespit edilmiştir. Gureba Hüseyin Ağa Mahallesi'nde bulunan darülkurrada günlük 8 akçe (1621:26/11/31), Eyüp'teki darülkurrada günlük 10 akçe (1670:26/16/16), Fatih Camisi'ndeki darülkurra, şeyhülkurra ve dersiam gö-

⁴² Birden çok vakıf tarafından kurulan diğer vakıflar; 1743:26/102/194b beş Ermeni ve bir Rum kuyumcu tarafından vakfedilen 4140 kuruş esnaf sandığına vakfedilmiştir. 1676: 26/9/12 dört kişi 750'şer akçeden 3000 akçe vakfetmiştir. 1763:26/60/40 üç Ermeni 400'er kuruştan 1200 kuruş vakfetmiştir. 1725:26/101/95 üç kişiden az miktarlarda alınarak 25+28,5+96,5 = 150 kuruş vakfedilmiştir.

⁴³ 1752:26/102/165 ve 1752:26/102/166 ve 1752:26/102/167

⁴⁴ 1610:26/ 27/7a ve 1610:26/27/7b

⁴⁵ Saliha Hatun'un vakıfları 1739:26/101/76 ve 1742:26/101/89; Hacı Ahmet Efendi'nin vakıfları 1750:26/102/195 ve 1754:26/102/197; Hacı İdris'in vakıfları 1692: 26/35/30 ve 1729:26/30/31.

⁴⁶ 1653:26/24/39 Demirkapı Elvanzade Mescidine minber; 1735:26/101/42 Ayazma Hacı Davut Mescidi'ne minber.

⁴⁷ 1678:26/22/3 Balat Hamam-ı Muhiddin Mahallesi'nde Elvanzade Mescidi'nin yeniden yapımı

⁴⁸ 1717: 26/101/58. Arabacı Beyazıt Mahallesi'nde 4 hücreli bir dersaneli medrese; 1738:26/101/113 Galatasaray Mektebi örneklerden bazılandır.

revlilerine günlük 10'ar akçe (1692:26/27/121), Ayasofya Camisi'nde dersiaması günlük 8 akçe (1726:26/53/172), Dividdar Mehmed Efendi Camisi yanındaki mektep hocalarına günlük 4 akçe (1765:26/62/177), Yaros Nahiyesi Erva (Riva) Deresi'ndeki mektep hocasına günlük 4 akçe (1826:26/107/74) ücret verilmiştir.

Bazı vakıflar sadece eğitimcilerin ücretlerini vermekle kalmamış barınma ve kişisel ihtiyaçlarını karşılamada yardımcı olmuştur. Hacı Ömer Efendi, Fethi Ali Çelebi Mahallesi'nde inşa ettirdiği muallimhanede hem suların ısıtılması için kömür alımına katkıda bulunmuş hem de görevli ücretlerini karşılamıştır (1722:26/32/142). Ankara sancağı Çıtak Köyü'ndeki mektebin hoca ve öğrencilerine birer kat elbise verilen vakıf ile Mimar Şuca Camisi'ndeki talebelere ve Ereğli sokağında bulunan Koca Valide Sultan'ın vakfettiği mektepteki 10 talebeye kıyafet veren diğer bir vakıf konu hakkındaki örneklerden bazılarıdır.⁴⁹

Mahkemenin ön plana çıkan özelliklerinden biri de ma-i leziz vakıflarının fazlalığıdır. 18. yüzyıla yayılmış olan bu vakıflar, Osmanlı'da suya verilen önemin diğer bir deyişle su kültürünün vakfiyelere yansımadır. Aralarında sadece ma-i leziz vakıfları olmakla birlikte diğer vakıfların içinde ilk olarak inşa edilen taş tekneler, çeşmeler, su hazneleri, musluklar ve kuyular ile önceden yapılmış olanların sürdürülebilirliği için gereken katkılar kayıtlıdır. Ayrıca, su dağıtımının aksamadan devam etmesi ve gereken tamir-bakımların yapılabilmesi için su yolcuları ile sakaşlarının görevleri tanımlanarak ücretleri belirtilmiştir.

Sonuç olarak Evkaf Muhasebeciliği Mahkemesi'nde aynı amaca yönelik kurulan 109 vakfiyenin tamamının farklı özellikler taşıdığı tespit edilmiştir. Vakıfların duygu ve düşüncelerinden, kıymet hükümlerinden, değer yargılarından, buldukları ortamlardan, dönemin sosyal-kültürel ve ekonomik yaptırımlarından kaynaklanan bu durum her bir vakfiye incelemesini yeni bilgilere açık hale getirmektedir. Ayrıca, vakfiyelerin farklı disiplinlerden araştırmacılar tarafından okunması da gözden kaçan bulguların tespitine imkan sağlayacaktır.

2. Davudpaşa ve Evkaf Muhasebeciliği Mahkemelerinin Karşılaştırılması (1491-1911)

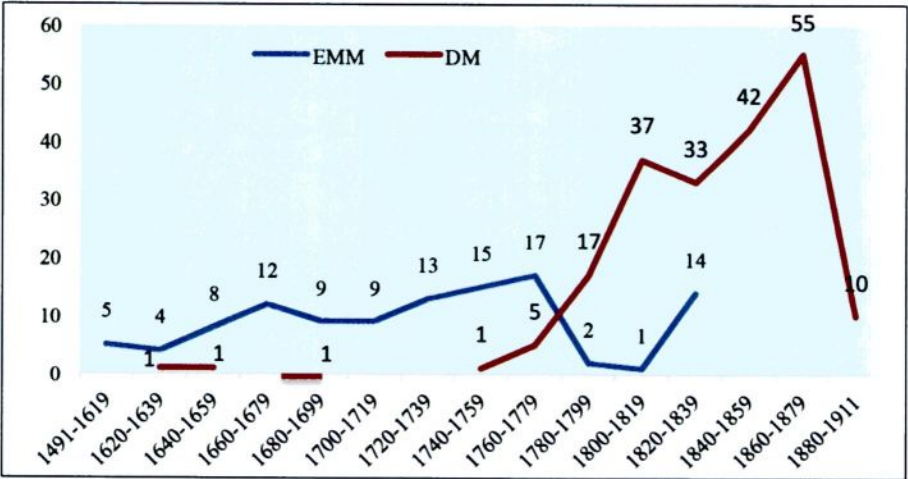
İktisat tarihi çalışmalarının yeterliliği ve kapsamı önceki araştırmalardan beslenebilmesi ile yakından ilişkilidir. Süreç boyunca çalışmaların aynı konularda yapılmış araştırmalar ile desteklenmesi bir yandan yorumları zenginleştirirken di-

⁴⁹ 1726:26/53/172; 1660:26/58/72.

ğer yandan karşılaştırma imkanı sağlayacaktır. Evkaf Muhasebeciliği Mahkemesi para vakfı işletme usulünü içeren vakıf bilgileri bir önceki çalışma Davudpaşa Mahkemesi bilgileri ile karşılaştırılabilir ve tamamlanabilir olmalıdır. Bu kapsamda vakfiyeler, ilk çalışmada oluşturulmuş şablonun dışına çıkmadan aynı yöntemler kullanılarak incelenmiştir. Sonrasında iktisat tarihi disiplininde yapılmış diğer çalışmaların katkısı ile elde edilen veriler yorumlanmıştır.

Grafik 6'da Davudpaşa Mahkemesi (DM) ve Evkaf Muhasebeciliği Mahkemesi'nde (EMM) onaylanan para vakıfları işaretlenmiştir. Vakıfların 1740-1840 arası çakıştığı diğer yıllarda birbirini tamamlayarak seri oluşturduğu görülmektedir. Bu sayede DM 203 ve EMM 109 olmak üzere toplam 312 para vakfının 420 yıllık (1491-1911) hareketleri incelenmiştir. Öncelikle mavi serinin yaygın ve dengeli, kırmızı serinin sıkışık ve dengesiz hareketleri mahkemeler arasında belirgin fark yaratmıştır. Mavi serinin tek başına işaretlendiği Grafik 3'teki keskin hareketler Grafik 6'da daha yatay görünüm almıştır.⁵⁰

Grafik 6: Davudpaşa ve Evkaf Muhasebeciliği Mahkemesi Kurulan Vakıflar

Kaynak: İMŞS, Evkaf Muhasebeciliği ve Davudpaşa Mahkemeleri

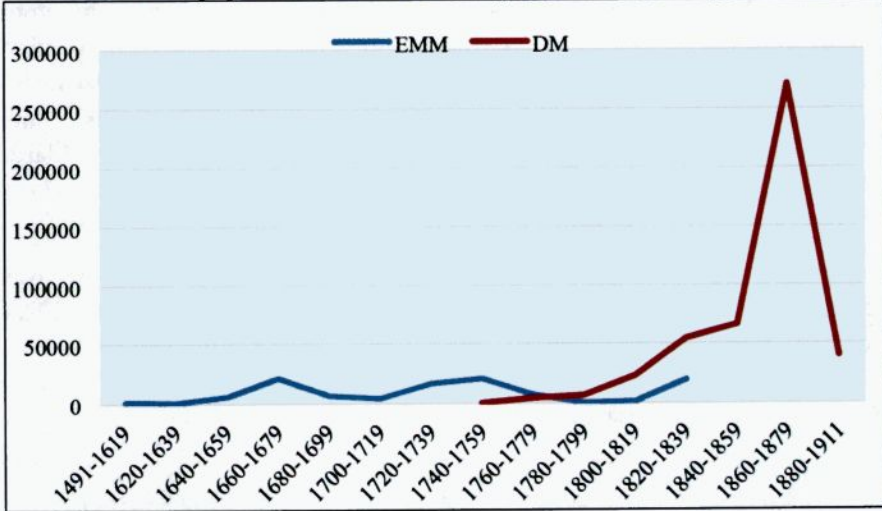
Davudpaşa Mahkemesi kırmızı serisindeki kopukluk 17. yüzyılda kurulmuş olan üç vakıftan kaynaklıdır. Bu üç vakfın haricinde 18. yüzyılın ortalarından baş-

⁵⁰ Sayısal verilerle hazırlanmış grafikler, ölçek skalası değiştiğinde veya başka sayısal veriler eklendiğinde yeni skalanın genişliği ve yeni birimlerinin yüksekliği/düçüklüğüne bağlı olarak farklı görünüm alabileceği Grafik 3 ve Grafik 6 arasındaki farktan örneklenmiştir.

layarak 167 yılda kurulan 200 vakfın daha ziyade 19. yüzyılda kümelenildiği görülmektedir. Süreç içinde 18. yüzyılın ortalarından itibaren başlayan yükseliş trendi 19. yüzyılın ilk çeyreğinde hafif düşme eğilimine girse de sonrasında ani yükselişle tepe noktasına ulaşmış hemen ardından keskin bir düşüş yaşamıştır. İki seri arasında görülen orantısız dağılım, DM vakıflarının EMM vakıflarının yaklaşık iki katı olmasına karşılık $\frac{1}{4}$ oranında daha kısa sürede kurulmasından kaynaklıdır.

Vakfedilen meblağların yer aldığı Grafik 7'nin genelinde Evkaf Muhasebeciliği Mahkemesi bir önceki grafikte sergilediği dengeli davranışı devam ettirmiş Davudpaşa Mahkemesi ise keskinliğini daha da artırmıştır. 17. yüzyıldan 19.yüzyılın başına kadar vakfedilen meblağlar yatay seyrini korurken özellikle DM'nin son üç döneminde yaşanan iniş ve çıkış belirgindir. Mavi serinin, Grafik 3'te görülen keskin hareketleri Grafik 7'de iki mahkemenin vakfedilen meblağlarının arasındaki farktan kaynaklı olarak iki küçük hareket dışında neredeyse düz çizgi halinde gelmiştir. Evkaf Muhasebeciliği Mahkemesi'nde bir dönemde en fazla 21.491 kuruş (1660-1679) vakfedilmişken Davudpaşa Mahkemesi'nde bu meblağ 270.936 kuruş (1860-1879) çıkmıştır. Tek dönemde vakfedilen 270.936 kuruş, 420 yıl boyunca iki mahkemede toplam vakfedilen 571.009 kuruşun yaklaşık yarısıdır.

Grafik 7: Davudpaşa ve Evkaf Muhasebeciliği Mahkemesi Vakfedilen Meblağlar

Kaynak: İMŞS, Evkaf Muhasebeciliği ve Davudpaşa Mahkemeleri

270.936 kuruşun ekonomik büyüklüğü Osmanlı'nın 1860-61 yılı bütçe geliri "1.221.184.000 kuruş" ile karşılaştırıldığında oldukça düşüktür. Aynı verileri bütçenin tümü yerine alt kalemlerinden bazıları ile karşılaştırmak farklı sonuçlar doğurmuştur. Örneğin 270.936 kuruş, Aynaroz'dan alınan 147.000 kuruş ve Sisam'dan alınan 400.000 kuruşluk vergilerle karşılaştırıldığında başka bir anlam ifade etmektedir.⁵¹ Burada dikkat edilmesi gereken husus, vakıfların mahalle halkı tarafından kurulduğu ve verinin Davudpaşa Mahkemesi ile sınırlı olduğudur.

Ayrıca Grafik 7'de görüldüğü üzere 19. yüzyıldaki siyasi ve ekonomik olayların sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel alanlardaki etkilerinin 17. ve 18. yüzyıllara göre çok daha şiddetli hissedildiği kurulan vakıf sayıları ve vakfedilen meblağlara yansımıştır. Özellikle 1800'lerde dünyada ve imparatorlukta yaşanan değişim ve dönüşüm hareketliliği iktisat tarihinde önemli kilometre taşlarından biri olan Sanayi Devrimi ve sonrasındaki iktisadi büyümeye denk gelmiştir.

17. ve 18.yüzyıllardaki dengeli davranıştan imparatorluk genelinde herhangi bir değişim dönüşüm yaşanmamıştır anlamı da çıkarılmamalıdır. Söz konusu dönemde kıymet hükümlerine bağlılık teknolojide, ticarete, üretim ve tüketim alışkanlıklarında yaşanan birtakım gelişmelerin kurumlara yansımaya engel olmuştur. Bu hali Mehmet Genç "değiştikçe aynı kalan" şeklinde ifade etmiştir.⁵² Grafik 6 ve 7'de Evkaf Muhasebeciliği Mahkemesi serilerinin uzun yıllar aynı düzlemde seyrettiği dönemler, Osmanlı'nın ilk yıllardan itibaren benimsediği provizyonizm (iaşe) ve fiskalizm ilkelerinin yanına 1500'lerin ortalarından itibaren tradisyonalizmi (gelenekçilik) aldığı ve değişimleri giderek dengelediği dönemlere denk gelmiştir.⁵³ Söz konusu dönemde olabilecek ani değişimlerin üç ilkenin değişik oranlarda katkısıyla dengeye kavuşturularak sosyo-ekonomik durumun stabil kılınması Grafik 6 ve 7'deki mavi seri ile örtüşmektedir.

Bahsi geçen üçlü sistemin 1700'lerin sonlarında tradisyonalizmden başlayan terk edilme süreci 1800'lere gelindiğinde iyice belirginleşmiş, Tanzimatla birlikte tamamen ortadan kaldırılmıştır. 19. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren merkezleşme çalışmaları ile bir yandan ekonomik kaynaklar üzerinde kontrol sağlanırken diğer yandan mali ve iktisadi politikalar sayesinde devlet eliyle fabrikalaşma teşeb-

⁵¹ Tefik Güran, "Osmanlı Kamu Maliyesi, 1839-1918" *19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2014, s. 327. ve 338.

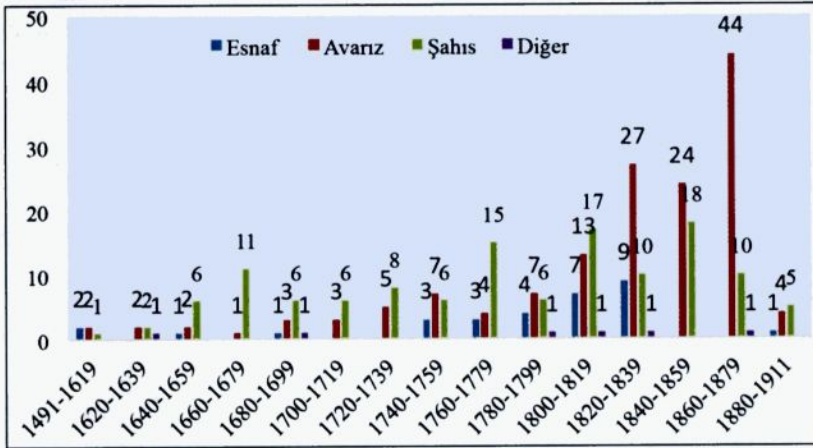
⁵² Mehmet Genç, *Modern İktisadi Büyüme Karşısında Osmanlı Sistemi ve Ekonomisi*, *Türkiye Günlüğü*, S. 119., Yaz 2014, s. 6.

⁵³ Genç, *Devlet ve Ekonomi*, 2012, s. 47-52.

büsleri başlatılmıştır.⁵⁴ Davudpaşa Mahkemesi para vakfı sayısı ve vakfedilen meblağlardaki keskin iniş çıkış tam da 18.yüzyılın sonundaki değişim ve 19.yüzyılın başlarındaki dönüşüme denk gelen bu süreci izah eder niteliktedir.⁵⁵

Ayrıca dönem itibarıyla para vakıflarının bir kısmının savaşırlardan dolayı gelen göçmenler tarafından kurulmuş olabileceği ihtimali bulunmaktadır.⁵⁶ Balkanlar, Kırım ve Kafkasya'dan gelen göçmenlerin gayrimenkullerini geride bıraktıkları buna karşılık yanlarında getirmiş oldukları menkulleri/paraları yerleştikleri yerleri kalkındırmak amaçlı vakfettikleri bilinmektedir. 1994'de yayınlanan araştırmaya göre; 1880-1914 yılları arasında Anadolu'da kurulan 119 Kafkas göçmen vakfından %91.60'ı para %8.40'ı ise taşınmaz mallardır.⁵⁷ Davudpaşa Mahkemesi'nde bu dönemde vakfedilmiş 55 vakıfta göçmen izine rastlanılmasa da "göçmenler tarafından kurulan vakıf yoktur." demek de mümkün değildir.

Grafik 8: Davudpaşa ve Evkaf Muhasebeciliği Mahkemesi Vakıf Çeşitleri

Kaynak: İMŞS, Evkaf Muhasebeciliği ve Davudpaşa Mahkemeleri

Grafik 8'de işaretlenmiş vakıf çeşitlerinin yıllar içindeki dağılımı Grafik 6 ve 7'de açıklanan durum ile örtüşmektedir. Grafik genelinde şahıs vakıflarının 1660-

⁵⁴ Mali ve iktisadi politikalar "İmar-ı Mülk" olarak bilinmektedir. Güran, "Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları", 2014, s. 367-368.

⁵⁵ Tespitlerin DM ve EMM para vakfı vakfiyeleri ile sınırlı olduğu, diğer mahkemelerde onaylanmış para vakıfları ile sonuçların destekleneceği ya da tam tersi çürütülebileceği gözardı edilmemelidir.

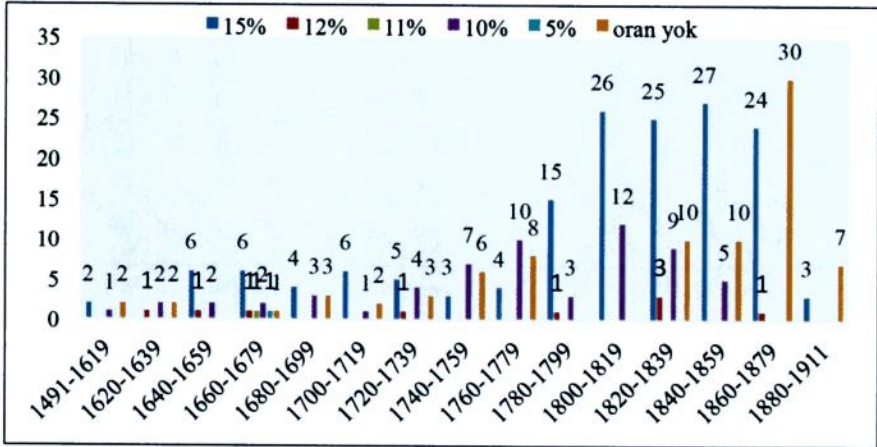
⁵⁶ Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, 2008, s. 235.

⁵⁷ Hasan Yüksel, "Kafkas Göçmen Vakıfları." *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi OTAM*, Ankara, 1994, s. 482.

1679 ve 1760-1779 dönemlerindeki nispeten yüksek seviyeleri gözardı edildiğinde vakıf çeşitliliğinin 19.yüzyıla kadar dengeli ve kararlı hareket ettiği görülmektedir. 19.yüzyılın ilk yıllarında avarız vakıf sayılarındaki ani yükseliş başta olmak üzere şahıs ve esnaf vakıflarında gözlenen artışlar sayesinde dengeli durum kaybolmuştur. Avarız vakıflarının 19.yüzyıldan itibaren giderek yükseldiği en uç nokta, Grafik 6 ve 7'deki 1860-1879 döneminde kurulan vakıf ve vakfedilen meblağ grafiklerinde kırmızı serinin tepe noktası ile uyumludur. Yüzyılın başında 13 olan avarız vakfi sayısı 60 yıl sonra 44'e yükselmiştir.

Grafik 9, iki mahkemenin nema oranlarını yansıtmaktadır. 1700'lerin sonlarına kadar dengeli seyrini devam ettiren oranların 18.yüzyılın sonunda olumsuz gelişmelerden etkilendiği görülmektedir. Son dönemin veri azlığından kaynaklı düşüş ihmal edildiğinde 19.yüzyılın başından itibaren %15 oranlarının ani artışı, dönem sonunda ise oran verilmeme sıklığı Grafik 6, 7 ve 8 ile uyumludur.⁵⁸ Genellikle dönemlerde üç oran bulunurken 1660-1679 yılları tüm oranları içinde barındırmıştır. Diğer grafiklerde de ilk yükselişe denk gelen Köprülüler dönemi olarak belirttiğimiz bu yıllar, nema oranları grafiğinde de oran çeşitliliği açısından fark yaratmıştır. %15 her dönemde geçerli tek orandır.

Grafik 9: Davudpaşa ve Evkaf Muhasebeciliği Mahkemesi Nema Oranları

Kaynak: İMŞS, Evkaf Muhasebeciliği ve Davudpaşa Mahkemeleri

⁵⁸ 1859-1903 yılları arasında kurulan 130 vakfın 27'sinde %15 nema oranı şart koşularken, 103 vakıfta oran verilmemiştir. Yazar vakıf giderlerini toplayarak her birinin en az %15 nema oranı ile işletilmesi gerektiğini hesaplamıştır. Kıvrım, "Rize ve Çevresinde Kurulan Para Vakıfları", s. 101. Bu çalışmada da 19.yüzyılda %15 oranının kullanıldığı anlaşılmıştır.

Tablo 2, iki mahkemenin sayısal verilerinin karşılaştırılması için düzenlenmiştir. DM'sinde EMM'sine göre iki kat fazla vakıf kurulmuştur. Vakfedilen meblağlarda ise iki mahkeme arasında dört kat fark bulunmaktadır. Bu fark, sadece vakıf sayısının iki kat fazla olması ile açıklanamayacak kadar yüksek olsa da kuruluş dönemleri ile birlikte ilişkilendirildiğinde anlam ifade etmektedir. Grafik 6 ve 7'de anlatıldığı üzere farkın büyük çoğunluğu 1840-1879 yılları arasındaki dönemde gerçekleşmiştir.

Vakıf çeşitlerinde DM avarız vakıflarının EMM avarızlarının yaklaşık 3 katı olması haricinde belirgin ayrım görülmemektedir. EMM'nin 17. ve 18.yüzyılları içermesi avarız vakıflarının da genel olarak 19.yüzyılın ortalarından sonra ani artış eğilimi göstermesi iki mahkeme arasındaki farkı açıklamaktadır. Yeniçeri orta sandıklarının dönem itibarıyla EMM'nde yer alması beklenirken hiç görülmemesi şaşırtıcıdır. Buna karşılık vasiyet yoluyla vakıf kurma eğilimi EMM'nde daha güçlüdür.

Tablo 2: DM ve EMM Verilerinin Karşılaştırılması

	Davudpaşa Mahkemesi	Evkaf Muhasebeciliği Mahkemesi
Tarih	1634-1911	1491-1828
Vakıf sayısı	203	109
Vakfedilen meblağ	465.056 kuruş	105.523 kuruş
Toplam	571.009 kuruş	
Ortalama meblağ	2.291 kuruş	968 kuruş
Vakıf başına ort.	1.830 kuruş	
Avarız	111	38
Şahıs	73	57
Esnaf	17	14
Yeniçeri Sandığı	2	-
Toplam	203	109
Kadın	98	24
Erkek	105	85
Toplam	203	109
Vasiyet	13	22
Vakfa Zam	9	8
Muaccele neması	4	10

Kaynak: İMŞS, Evkaf Muhasebeciliği ve Davudpaşa Mahkemeleri

EMM vakıflarının yaklaşık 1/5'i vasiyet yoluyla kurulmuş vakıftır ve tamamı 17. ve 18. yüzyılda onaylanmıştır. Davudpaşa Mahkemesi'nde de vasiyet yoluyla kurulan 13 vakfın 8'i 18. yüzyıla aittir. Ayrıca bunların içinde rücu örnekleri de bulunmaktadır. Her iki mahkemede vasiyet yoluyla kurulan vakıflar ve rücu eğilimleri 19. yüzyıldan ziyade 17. ve 18. yüzyıllarda yoğunlaşmıştır. Buradan bir genellemeye gidilemese de soru işareti olarak kalmasında yarar görülmüştür. Vakfa yapılan zamlarda her iki mahkemede eşitlik vardır.

Mahkemeler arasında belirgin farklardan bir diğeri vakıf kurucularının cinsiyetlerinde ortaya çıkmıştır. Davudpaşa Mahkemesi kayıtlarında vakıf kurucuları 105 erkek, 95 kadın iken Evkaf Muhasebeciliği Mahkemesi vâkıfları 24 kadın, 85 erkektir. Dönem ve oransal bakıldığında ağırlıklı olarak 17. ve 18. yüzyıl vakıflarını içeren EMM'nde kadınların kurduğu vakıf oranı %22 iken, 19. yüzyıl ağırlıklı olan DM vâkıfları arasında bu oran yaklaşık iki kat artarak %48'e çıkmıştır. İncelenen 420 yıllık süreçte ise kurulan vakıfları %39 oran ve 122 kişi ile kadınlar, %61 oran ve 190 kişi erkekler vakfetmiştir.⁵⁹

Son karşılaştırma gayrimenkul vakıflarında elde edilen muaccelle gelirlerinin para vakfı işletme usulleri ile değerlendirilmesi üzerinedir. Muaccelle gelirlerinin işletilmesi DM'nin 95 numaralı sicil defterindeki dört vakıfta yer almaktadır. EMM'nde ise 17. ve 18. yüzyıllarda 10 vakıfta tespit edilmiştir. 203 vakıftan dört vakıfta karşılaşılan bu durum ile 109 vakıftan 10 vakıfta karşılaşıması mahkemelerin kapsadığı dönemlerin önemini bir kez daha vurgulamıştır. Evkaf Muhasebeciliği Mahkemesi'nde şartları sağlayan sekiz vakıf 17.yüzyılda kümelenirken iki vakıf 18. yüzyılda yer almıştır. Davudpaşa Mahkemesi'nde ise konu ile ilgili dört vakfın biri 17. yüzyıl diğer üçü 18. yüzyılda kurulmuştur. 19. yüzyılda her iki vakıfta muaccelle gelirlerinin işletilmesine yönelik bilgi bulunmamıştır. Para işletim usullerinin sadece para vakıflarına özgü olmadığının kanıtı olan bu örneklerin çoğalması 17 ve 18. yüzyıl gayrimenkul vakıflarının incelenmesi ile mümkündür.

Görüldüğü üzere, Osmanlı'da iç içe geçmiş ekonomik, siyasi, sosyal ve kültürel ilişkileri birbirinden ayırmak ne kadar güç ise bağımsız olarak ele alıp genellemelere gitmek de bir o kadar sağlıklıdır. Bu kapsamda bulgular dönem itibarıyla İmparatorluğun iç ve dış olaylara verdiği tepkiler ile bağlantılı değerlendirilerek kesin hükümlerden uzak durulmuştur. Ayrıca tüm tespitlerin Davudpaşa ve Evkaf

⁵⁹ Kıvrım'ın çalışmasında Rize ve çevresinde 1859-1903 yılları arasında kurulan 130 vakfın tamamının erkekler tarafından kurulduğu tespit edilmiştir. İstanbul ve Anadolu'da kurulan vakıf kurucularının arasındaki bu fark dikkat çekicidir. Kıvrım, a.g.m., s. 100.

Muhasebeciliği Mahkemeleri özelinde yapıldığı sıklıkla vurgulanmıştır. İmparatorluk bünyesinde söz konusu ilişkiler yumağını yansıtan pek çok birincil kaynak bulmak mümkündür. Her biri kendi alanında oldukça değerli ve spesifik bilgiler barındıran kaynakların arasından vakfiyeler gibi bazı birincil kaynaklar ise toplum yaŐantısının adeta birer sözcüsü durumundadır.

Sonuç

Vakfiyeler incelendiğinde hazırlandıkları dönemin sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel farklılıklarını bünyesinde barındırdığı görölmüŐtür. Her iki mahkemede onaylanmış vakfiyelerin yıllar içinde takibi sayesinde para vakıflarının toplum yaŐantısında oynadığı roller ve performanslarının daha fazla ortaya çıkarılmaya muhtaç olduğu tespit edilmiştir. Öncelikle vakfedilen meblağlar ve kurulan vakıf sayılarının imparatorluğun yaşam akıŐına uyumlu olduğu anlaşılmıştır. Grafiklerde görölen ani iniş çıkıŐlarının ekonomik ve siyasi yönden iyileŐme veya bozulma dönemleri ile birebir ilişkili olduğu tespit edilmiştir.

Osmanlı'nın klasik dönemdeki ekonomik yaptırımları 1600'lerden itibaren terk etmeye başlaması, yüzyılın ortalarında Köprülü ailesi döneminde yaŐananlar, II. Viyana kuşatması ile gelen ekonomik bozulma, 18. yüzyıldan itibaren hissedilen canlanma ve ardından 17. yüzyıldaki ilk yükselişe göre daha geniş döneme yayılan genişleme, yüzyılın sonlarında başlayan savaşlarla birlikte yeniden daralma, Tanzimatın ilanı ile başlayan merkezileŐtirme ve kurumsallaşma çalışmaları grafiklerin tepe ve dip noktalarına denk gelmiştir.

İniş-çıkıŐlar sadece imparatorluk içindeki olaylarla değil Avrupa ve dünya ölçeğindeki geliŐmelerle de ilişkilidir. Savaşlar, ticaret devrimi, sanayi devrimi, zihniyet yapısındaki/kıymet hükümlerindeki deĐiŐmeler gibi bir dizi olayın ardından gelen kapitalist sistem ve yaptırımlarının Osmanlıya yansıdığı dönemler içteki olaylarla bağlantılı ve grafikler ile uyumludur. Para ve maliye politikaları üzerinde başlayan sonrasında sosyo-kültürel alanlara yayılan bu değişim ve dönüşüm 400 yıllık süreç içinde ele alındığında; 19. yüzyılın başlarına kadar neredeyse duruyormuŐ gibi yavaş ilerlediği Evkaf Muhasebeciliği Mahkemesi para vakıfları, sonrasında yaşanan hızlı değişim ise Davudpaşa Mahkemesi para vakıfları verileri ile örtüşmektedir.

Yapılan değerlendirmeler vakfiye sayısı ve vakfedilen meblağlarla sınırlı kalmamış vakıf çeşitleri ve nema oranları ile de desteklenmiştir. Nema oranlarının klasik dönem ve sonrasındaki 200 yıl içerisinde %10-%15 bandında hareket ettiği

19. yüzyıldan itibaren oran verilmeme eğiliminin artmaya başladığı tespit edilmiştir. Para vakıflarının yüzyıllar boyunca aynı oranlardan işlem yapabilmesi geleneksel yapının sürdürülebilirliğinden kaynaklıdır.

Para vakıflarının kümelenedikleri sandıklar günümüzün emeklilik sistemleri, işsizlik sigortaları ve diğer yardım fonları gibi işlev görmüşlerdir. Bu sayede hizmet çeşitliliği sağlanırken olaylara hızlı ve yerel çözümler bulunabilmiştir. Yapılan hayır hasenatın kişilerin yaşam standartlarına yönelik olması, geçmişte inşa edilmiş mimari eserlerin ve hizmetlerinin sürdürülebilirliği, ihtiyaç oldukça inşa edilen yeni eserlere gerekli katkıların verilmesi sandıkların akla gelen diğer uygulama alanlarıdır.

Ayrıca vakfiyelerin satır aralarından müeccele, muaccele, mukataa, kaim makam müteveli, vakfa zam, zeyl vakfiye, gedik, icareteyn, menkul-gayrimenkul vakfi, vasiyet yoluyla kurulan vakıflar ve buna bağlı vakıftan rücu gibi vakıf hukukunun kavramları birincil kaynaklardan örneklenmiştir. İki mahkemenin farklı yüzyılları içermesi sayesinde kavramların yıllar içindeki seyri ve uygulamadaki çeşitliliğinin vakfiyeler üzerinden takip edilebilir olduğu anlaşılmıştır. Bu kapsamda muaccele gelirlerinin para vakfi işletme usulleri ile değerlendirilebileceği, mukataa üzerinden Osmanlı'nın sosyo-ekonomik ilişkilerinin giriftliği, vasiyet vakfından rücu örneklerinden vakıflardan rücu edilebileceği gibi pratikte uygulamaları az bilinen bazı kavramlar açıklanabilmiştir.

Neticede İstanbul Şeriye Sicilleri'nde Davudpaşa ve Evkaf Muhasebeciliği Mahkemelerinin dışında kalan başka mahkemelerde aynı yöntem ile yapılacak araştırmaların para vakfi çalışma sahasının gelişmesine katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Ayrıca çalışılmış vakfiyelerin iktisat tarihi dışındaki disiplinler tarafından tekrar elden geçirilerek işaret edilen noktaların birlikte değerlendirilmesi sayesinde verimliliğin artacağı öngörülmektedir.

KAYNAKLAR

Arşiv Belgeleri

İstanbul Müftülüğü Şeriye Sicilleri Arşivi Evkaf Muhasebeciliği Mahkemesi Defter no: 3, 9, 11, 16, 18, 22, 24, 27, 30, 31, 32, 35, 53, 58, 60, 62, 66, 68, 72, 73, 79, 97, 101, 102, 104, 107, 108.

İstanbul Müftülüğü Şeriye Sicilleri Arşivi Davudpaşa Mahkemesi Defter no: 95, 126, 145, 150, 171, 175, 139.

Kitaplar ve Makaleler

Aydın, Bilgin vd. *İstanbul Şer'iyye Sicilleri Vakfiyeler Kataloğu*, İSAM Yayınları, İstanbul, 2016.

Demirtaş, H. Necati, *Açıklamalı Osmanlı Fetvâları: Fetâvâ-yı Ali Efendi Şeyhülislâm Çatalcalı Ali Efendi (1674-1686)*, C.1., Kubbealtı Yayınları, İstanbul, 2014.

Genç Mehmet, "Modern İktisadî Büyüme Karşısında Osmanlı Sistemi ve Ekonomisi", *Türkiye Günlüğü* S. 119., Yaz 2014, ss. 5-14

_____, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2012.

Güran, Tevfik, *19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2014.

Gürsoy, Çiğdem, "Osmanlı Avarız ve Esnaf Sandıklarının Günlük Hayata Katkısı", *History Studies*, C. 10, S. 8, İstanbul, Kasım 2018, ss. 121-142.

_____, "The Financial Analysis of the Ottoman Cash Waqfs", *Global Approaches in Financial Economics, Banking, and Finance*, edited by Hasan Dinçer, Ümit Hacıoğlu and Serhat Yüksel, Springer, 2018, ss. 389-413.

_____, "Para Vakıfları Kapsamında Sosyo-Ekonomik Bir Analiz: Davudpaşa Mahkemesi Kayıtları (1634-1911)", *Belleten*, TTK, S. 290. Nisan 2017, Ankara, ss. 159-190.

Faroqhi, Suraiya, "Krizler ve Değişim 1590-1699" *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914*, C.2., Eren Yayınları, İstanbul, 2004, ss. 551-552.

İlgürel, Mücteba, "Köprülü Mehmed Paşa", *TDVİA*, C.26, 2002, ss. 258-260.

İnalçık, Halil, "İstanbul'un İncisi Bedesten", *İktisat Ve Din*, Haz. Mustafa Özel, İz Yayıncılık, İstanbul, 1997, ss. 119-136

Kıvrım, İsmail, "Osmanlı Döneminde Rize ve Çevresinde Kurulan Para Vakıfları (1859-1913)", *Vakıflar Dergisi*, S. 46., Ankara, Aralık 2016. ss. 97-116.

- Koyunoğlu, H. Hüsnü, "Para Vakıfları: Muhasebe Defterlerine Göre 17. yy İstanbul Uygulaması", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, VIII (2008) S. 1., ss. 253-303.
- Kurt İsmail, *Nazarî ve Tatbikî Olarak Para Vakıfları*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul, 1994.
- Kütükoğlu, Mübahat, *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defterleri*, Enderrun Kitabevi, İstanbul, 1983.
- _____, "Temessük", *TDVİA.*, C.40, 2011, ss. 413-414.
- Pamuk, Şevket, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.
- _____, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2007.
- Sahillioğlu, Halil, "Avârız", *TDVİA.*, C. 4., 1991, ss. 108-109.
- _____, "Esedî", *TDVİA.* C. 11, 1995, ss. 368-369.
- Tabakoğlu Ahmet, *Türk İktisat Tarihi*, Dergâh Yayınları, 8. bs., İstanbul, 2008,
- Yüksel, Hasan, "Kafkas Göçmen Vakıfları" *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi OTAM*, Ankara, 1994, ss. 475-490.

KIBRIS ADASINDA ÂDET-İ AĞNÂM VERGİSİ (1570-1603)

MEHMET DEMİRYÜREK*

Giriş

Bu çalışmanın amacı Kıbrıs'ın Osmanlı yönetimi altında bulunduğu ilk 33 yılda (1570-1603) Kıbrıs'tan tahsil edilen *âdet-i ağnâm* vergisini incelemek ve değerlendirmektir. *Âdet-i ağnâm* vergisi “küçükbaş hayvandan alınan bir vergi”¹ veya “koyun ve keçiden alınan vergi” olarak bilinmektedir². Bununla birlikte domuz da küçükbaş bir hayvandır ancak ondan alınan vergi *bid'at-i henâzir* adıyla bilinmektedir. *Resm-i ganem* veya *koyun resmî* de denilen bu vergi koyun ve keçiden alınan bir vergiydi ve kuzu ile oğlaktan ayrıca vergi alınmazdı³. Osmanlı İmparatorluğu genelinde tahsil edilen söz konusu vergi, adanın fethinden sonra hazırlanan 1572 tarihli Kıbrıs Tahrir Defteri'nde de ayrıntılı olarak yer almıştır. *Defter-i Mufassal-ı Livâ-yı Kıbrıs* adlı bu defter, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi'nde (*Kuyud-ı Kadime*) muhafaza edilmektedir. Özellikle Halil İnalçık⁴, Recep Dündar⁵ ve Ronald Jennings⁶ söz konusu deftere dayanarak yaptıkları çalışmalarda

* Prof. Dr., Hitit Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Çorum/TÜRKİYE, mehmetdmryrk@gmail.com

¹ Feridun Emecen, “Ağnâm Resmî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 1, İstanbul 1998, s. 478.

² Mithat Sertoğlu, “Ağnâm Resmî”, *Osmanlı Tarih Lügati*, Kurtuba Kitap, İstanbul 2015, s. 10; Mehmet Ali Ünal, “Âdet-i Ağnâm”, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Paradigma Yayıncılık, İstanbul 2011, s. 10; Mehmet Zeki Pakalın, “Âdet-i Ağnâm”, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1983, s. 20-21.

³ Neşet Çağatay, “Osmanlı İmparatorluğunda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, sy. 5 (1947), s. 485-486.

⁴ Halil İnalçık, “Ottoman Policy and Administration in Cyprus after the Conquest”, *Kıbrıs Tahrir Defterleri: Mufassal, İcmâl ve Derdest*, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşiv Dairesi Başkanlığı, Ankara 2013, s. 23-34.

⁵ Recep Dündar, *Kıbrıs Beylerbeyliği (1570-1670)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Malatya 1998.

⁶ Ronald C. Jennings, *Village Life in Cyprus at the Time of the Ottoman Conquest*, (Ed.) M. Akif Erdoğan, Ali Efdal Özkul, Isis Press, İstanbul 2009; Ronald C. Jennings, *Christians and Muslims in Ottoman Cyprus and the Mediterranean World*, New York University Press, New York and London 1993; Ronald Jennings, “The Population, Taxation, and Wealth in the Cities and Villages of Cyprus, According to the Detailed Population Survey (Defter-i Mufassal) of 1572”, *Journal of Turkish Studies*, sy. 10 (1986), ss. 175-189.

Kıbrıs'tan tahsil edilen *âdet-i ağnâm* hakkında çeşitli bilgiler vermişlerdir. Kaynak aynı olduğu için birçok bilgi de ortaktır. Halil İnalıcık Osmanlıların Kıbrıs'tan tahsil ettiği ağnâm vergisini iki koyuna bir akçe⁷ olarak ifade etmiştir. Çünkü Kıbrıs kanunnamesinde 2 koyundan 1 akçe alınacağı yazılıdır. Recep Dünder, doktora tezi olan çalışmasında, Kıbrıs kanunnamesinde bulunan *âdet-i ağnâm* ile ilgili hükmü belirttikten sonra, Halil Sahillioğlu'na atfen, 1571-1572 döneminde bu vergiden 104.374 akçe gelir elde edildiğini, söz konusu miktar az olduğu için koyun ve keçi beslemenin revaçta olmadığını anlaşıldığını belirtmektedir. Dünder ayrıca bahsi geçen tahrir defterine dayanarak Kıbrıs nahiyelerindeki *âdet-i ağnâm* miktarını tablo halinde sunmuş (toplam 101.768 akçe) ve en fazla koyunun Pendaya nahiyesinde, en az koyunun ise Mağusa Nahiyesinde mevcut olduğunu yazmıştır⁸. Jennings de Kıbrıs'ta koyun beslemenin ikinci derecede önem arz ettiğini, birçok köyde hiç koyun olmadığını, koyun bakımından en zengin nahiyenin Pendaya, en fakirinin ise Mağusa olduğunu belirtmiştir. Kıbrıs kanunnamesinde her iki koyun için bir akçe *âdet-i ağnâm* tahsil edilmesi kararlaştırıldığından, Jennings⁹ tahrir defterindeki miktardan hareketle incelediği köylerdeki koyun sayısı hakkında hesaplamalar yapmış ve köylerdeki kişi başına düşen koyun sayılarını tespit etmiştir. Çalışmasının ekinde ise 4 tablo bulunmaktadır. Birinci tabloda incelediği 174 köyden koyun sahibi olan köylerin sayısını, ikinci tabloda bazı köylerde bulunan koyun sayısını, üçüncü tabloda bazı köylerde kişi başına düşen koyun sayısını ve dördüncü tabloda ise incelediği 174 köydeki toplam koyun sayısını (toplam 81.521) sunmuştur¹⁰. Dünder ve Jennings'in çalışmaları tahrir defteri verilerine dayalı olup başka bir kaynağa dayanmazlar. Diamond Jenness ise XIX. yüzyılın ikinci yarısındaki ağnâm vergisi ile ilgili kısa bilgi vermekte ve koyun ile keçinin tarihin ilk dönemlerinden beri ada ekonomisinde hayati rol oynamasına rağmen eski yazarların bu konudan nadiren bahsetmelerinin dikkat çekici olduğu belirtmektedir¹¹. Kıbrıs'tan tahsil edilen *âdet-i ağnâm* vergisinin miktarını mali kayıtlara dayanarak açıklayan ilk çalışma

⁷ İnalıcık bu çalışmasında "1 Akcha for each two sheep" olarak ifade etmişse de herhalde bu sehven öyle yazılmıştır. Aslı "1 Akcha for each two sheep" olmalıdır." İnalıcık, "Ottoman Policy and Administration in Cyprus after the Conquest", s. 27.

⁸ Dünder, *Kıbrıs Beylerbeyliği (1570-1670)*, s. 242-243.

⁹ Jennings, *Village Life in Cyprus at the Time of the Ottoman Conquest*, s. 82-84. Jennings'in, "The Population, Taxation, and Wealth in the Cities and Villages of Cyprus, According to the Detailed Population Survey (Defter-i Mufassal) of 1572", başlıklı çalışması da 64 numaralı Kıbrıs tahrir defterine dayanmakta olup genel bir değerlendirme şeklindedir. Diğer vergilerle birlikte zaman zaman bazı köylerdeki ağnâm vergisine de değinilmiştir. Örneğin bkz., a.g.m., s. 177, 184.

¹⁰ Jennings, *Village Life in Cyprus at the Time of the Ottoman Conquest*, s. 152-154.

¹¹ Diamond Jenness, *The Economics of Cyprus: A Survey to 1914*, McGill University Press, Montreal 1962, s. 91.

ise Halil Sahillioğlu tarafından yapılan ve Recep DüNDAR'ın da atfta bulunduğu 1571-1572 yılı bütçesi ile ilgili çalışmadır.¹² Buna göre 8 Ekim 1571-8 Ekim 1572 dönemini kapsayan Kıbrıs bütçesinde bu kalemden 104.374 akçe gelir elde edilmiştir.¹³ Toplam bütçe geliri 7.293.954 akçe olduğundan söz konusu kalemin bütçe içindeki yeri % 1,43'tür. Bu oran *âdet-i ağnâm*ın Osmanlı Devleti'nin genel bütçesi içindeki yerine oldukça yakındır. Arslanboğa'ya göre Osmanlı Devleti'nin 1589-90 mali yılında *âdet-i ağnâm*dan elde ettiği gelir 6.023.499 akçe olup genel bütçe içindeki yeri % 1,64'tür. Söz konusu gelirin 5.963.937 akçesi Rumeli Vilâyeti'nden, 59.562 akçesi ise Anadolu Vilâyeti'nden elde edilmiştir.¹⁴ Kadir Arslanboğa ile Ahmet Arslantürk'ün Kıbrıs'ın Ağustos 1598-Nisan 1599 dönemini kapsayan bütçe çalışmasında ise *âdet-i ağnâm* vergisi *resm-i ağıl*, *resm-i kîvâre* (kîvâre) ve *bid'at-i henâzîr* ile birlikte, incelenen bütçe defterinde öyle kaydedildiği için, tek kalem olarak verilmiş ve toplam 200.000 akçelik gelir elde edildiği belirtilmiştir.¹⁵ Ancak söz konusu 200.000 akçenin ne kadarının doğrudan *âdet-i ağnâm* vergisi olduğu belli değildir. Görüldüğü üzere Halil Sahillioğlu'nun yayını bir tarafa bırakılırsa fetihten sonraki ilk 33 yılda Kıbrıs'taki *âdet-i ağnâm* vergisinin nasıl bir seyir izlediği konusunda kapsamlı bir çalışma bulunmamaktadır.¹⁶ Dolayısıyla bu araştırma 16.yy sonlarında Kıbrıs'ta tahsil edilen ağnâm vergisini incelemeyi ve değerlendirmeyi hedeflemektedir.

¹² Halil Sahillioğlu, "Osmanlı İdaresi'nde Kıbrıs'ın İlk Yılı Bütçesi", *Belgeler*, sy. 7/8 (1967), s. 1-33.

¹³ Sahillioğlu, "Osmanlı İdaresi'nde Kıbrıs'ın İlk Yılı Bütçesi", s. 21.

¹⁴ Kadir Arslanboğa, "1589-90 Mali Yılına Ait Osmanlı Devleti Bütçesi'nin Oluşturulması ve İncelenmesi", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sy. 36 (2013), s. 115, 116, 124.

¹⁵ Kadir Arslanboğa-Ahmet Arslantürk "Osmanlı Yönetiminde Kıbrıs Adası'nın Ağustos 1598 ile Nisan 1599 Tarihleri Arasındaki Gelir ve Giderlerinin Tahlili", *History Studies*, sy. 5 (2014), s. 16, 21. Demircan'a göre Bozcaada'da "koyun vergisi hep ağıl resmi ile birlikte" toplamıştır. Bkz. Yasemin Demircan, "XV-XVII Yüzyıllarda Ege Adaları'nda Çeşitli Yönleriyle Küçükbaş Hayvancılık", *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi)*, sy. 24 (2008), s. 76.

¹⁶ Bununla birlikte 18. ve 19. yüzyıllar söz konusu olduğunda genel olarak Kıbrıs'ta tahsil edilen vergilerle ilgili önemli çalışmalar bulunmaktadır. Örneğin bkz, Ali Efdal Özkul, "The Ottoman Empire's Tax Policy in the Eighteenth Century Cyprus", *Archivum Ottomanicum Special Cyprus Issue*, sy. 32 (2015), ss. 53-81; Nuri Çevikel, *Kıbrıs Eyaleti (1750-1800)*, Doğu Akdeniz Üniversitesi Basımevi, Gazimağusa 2000, ss. 289-301; Mehmet Demiryürek, "1826 Düzenlemesinden Sonra Kıbrıs İhtisâb Rûsûmu (1828-1838)", *Belleten*, sy. 276 (2012), ss. 553-605; Güven Dinç, *Osmanlı Yönetiminde Kıbrıs (1800-1839)*, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Antalya 2010, p. 295-304; Güven Dinç, "Osmanlı Döneminde Kıbrıs Saray Vergisi", *9. Uluslararası Kıbrıs Araştırmaları Kongresi*, Gazimağusa, KKTC, 24-25 Nisan 2014, ss. 153-164; Haydar Çoruh, *II. Mahmut Döneminde Kıbrıs'ın İdarî, İktisadî ve İçtimai Yapısı*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2008, s. 341-363. Hasan Samani, *Tanzimat Devrinde Kıbrıs (1839-1778)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2006, s. 214-251.

Bir Osmanlı Kanunnamesi: “Kanun-ı Rüsûm-ı Âdet-i Ağnâm ve Resm-i Ağıl Nicedir?”

Feridun Emecen'e göre Fatih Sultan Mehmet'e ait kanunnamede *âdet-i ağnâm* 3 koyuna 1 akçe olarak tespit edilmiştir. Daha sonra bu oran 2 koyuna 1 akçeye yükseltilmiştir¹⁷. Şubat 1596 tarihli Osmanlı Kanunnamesi'ne göre ise,

“Âdet-i ağnâm her bir koyundan miri için bir akçe alınur ve her üç yüz koyunda resm-i ağıl beş akçe alınur ve her yüz koyunda yigirmi beş akçe cem' iden kullar alub min-ba'd zikr olunandan ziyâde ve noksan alınmaz deyü ferman olunub maliyye ve divân-ı hümâyûn tarafından hükümler virilmiştir. Tahriren fi Cemâziyelahir sene erba ve elf tarihinde¹⁸ bu bid'at-i seyiyeyi Sinan Paşa ihdâs eylemiştir. Hâlâ âdet-i ağnâm bir koyundan bir akçe alınmak havass-ı hümâyûna mahsûsdur. Sair erbâb ve Beylerbeyi ve Sancakbeyi hasslarından ve vakıfdan da iki koyundan bir akçe alınmak kanundur, kadimdir. Bir sipahiye resm-i ağıl tayin olundukda ağıl resmi üç yüz koyundur, beş akçe alınur. Bu minvâl üzere kanun-ı kadimdir.

Miri âdet-i ağnâmda re's bir yıl evvelidir. Mah-ı Abril oldukda sene-i sânde vâki' olan bir yıl evveline varınca her kimin elinde ne mikdar koyun bulunur ise koyun hakkı cem'ine memur olanlar defter idüb koyun başına bir akçe alurlar ve Yörük Taifesinin dahi âdet-i ağnâmı bir yıl atide alınur. Kanun-ı kadimdir. Zuama ve erbâb-ı timar ve gayrilerinin âdet-i ağnâm cem'i zamanı koyun tamam dölün dökdükden sonra mah-ı Mayıs içinde kuzusuyla addolunub kanun-ı kadim bunlara iki koyuna bir akçe alınur. Mayısın ol günü kimin tahviline düşmüş ise koyun hakkı anın olur. Kanundur. Sadâtdan ve ashâb-ı menâsıb ve bi-l-cümle padişah kulu olanlardan eğer timarlı ve eğer ulûfeli âdet-i ağnâm askeride yüz elli koyundan virmeyüb bundan ziyâdesinin virmek için ahkâm-ı şerif virilüb kanun olmuşdur. Âdet-i ağnâm cem'i zamanı Mayıs içinde sayılır. Ol zaman mu'teberdir. Hâlâ Mayıs evveline itibar olunur. Koyun tamam dölün dökdükden sonra kuzusuyla addolunur. Ağıl resminin zamanı koyun dölü alınmak için ağıla girdiği zaman mu'teberdir. Üç yüz koyundan kanun üzere beş akçe alınur. Min-ba'd ziyâde alınmaya deyü ferman sâdir olmuşdur¹⁹.

1596 yılını taşıyan yukarıdaki kanunda açıkça *âdet-i ağnâm*ın her bir koyundan

¹⁷ Emecen, “Ağnâm Resmi”, s. 478.

¹⁸ 1-29 Cemâziyelahir 1004=1-29 Şubat 1596

¹⁹ İstanbul Büyükşehir Belediyesi, Atatürk Kitaplığı, Yazma No: Bel_Yz_K.0944, Varak 59/b-60/a; Aynı ifade çok küçük değişikliklerle “Osmanlı Kanunnameleri”, *Millî Tettebular Mecmuası*, S 1 (1331/1915), s. 107-108 de bulunmaktadır.

bir akçe olarak tahsil edileceği yazılmıştır²⁰. Ancak Kıbrıs farklıydı. Fetihden sonraki yıllarda Kıbrıs'ta *âdet-i ağnâm* iki koyundan bir akçe olarak tahsil edileceği Kıbrıs Kanunnâmesi'nde açıklanmıştı. Bu oran Venedik dönemindekinden daha azdır. Osmanlılar fethettikleri yerlerde alınan vergiler ile uygulanmış olan sistemi sorup soruştururlar, kendi uygulamalarına açıkça ters düşmeyen uygulamaları devam ettirirler ve eski yönetimin defterlerinden de yararlanırlardı²¹. Kıbrıs'ta da bu tutumlarını sürdürmüşler ve adanın Venedik dönemindeki vergi düzenini araştırmışlardır. Bu araştırma sonucunda hazırlanan Kıbrıs Kanunnamesi'nde “*küffâr-ı hâkisâr zamanında (...) âdet-i ağnâm her koyundan bir akçe ve her kuzudan bir akçe alınurmuş (...) âdet-i ağnâm dahi iki koyuna bir akçe alınmak emrim olmuştur*”²² denilerek Venedik döneminde her koyun ve kuzudan birer akçe *âdet-i ağnâm* tahsil edildiği, Osmanlıların bu uygulamayı iki koyundan bir akçe olarak değiştirdiği açıklanmıştır. Bu oran % 50 daha az vergi anlamına gelmektedir. Ayrıca Osmanlıların kuzudan da *âdet-i ağnâm* almadıkları düşünüldüğünde halkın lehine olan durum daha da artmaktadır.

Kıbrıs Kanunnamesi ağıl resmi (*resm-i ağıl*) ile ilgili bir hüküm içermemektedir. Ancak yukarıdaki kanun ağıl resminin 300 koyundan 5 akçe şeklinde tahsil edilmesi gerektiğini göstermektedir. 64 numaralı Kıbrıs Tahrir Defteri'nde *resm-i ağıl* ifadesine sadece Karpaz Nahiyesindeki Karpaz köyünde rastlanmaktadır. Kayda göre *resm-i ağıl* 900 akçe idi. Aynı köyün *âdet-i ağnâm* vergisinin 4000 akçe ve ama *hass-ı şâhî* olduğu kaydedilmiştir. Karpaz nahiyesine bağlı Trikomo köyündeki 500 akçelik *âdet-i ağnâm* da *hass-ı şâhî* idi. Söz konusu iki köyün toplam geliri yazılırken *gayr-ez-âdet-i ağnâm* denilerek söz konusu köylere ait ağnâm vergisi köyün genel gelirine dâhil edilmemiştir²³. Çünkü iki köyün *âdet-i ağnâm*ı doğrudan sultana ait idi. Karpaz Nahiyesindeki iki köyde bulunan koyunların *hass-ı şâhî* ve *gayr-ez-âdet-i ağnâm* olarak deftere yazılması, bir Osmanlı Kanunnamesinde “*âdet-i ağnâm bir koyundan bir akçe alınmak havass-ı hümayûna mahsûsdur*”²⁴ denildiğine göre bu iki köydeki koyunlardan, Kıbrıs'ın diğer yerlerinden farklı olarak, koyun başına 1 akçe vergi tahsil edildiği düşünülebilir. *Âdet-i ağnâm*ın padişah hassı sayılması ve

²⁰ Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*'nde “*ufak tefek bazı farklılıklar dışında, umumiyetle her vilayette Müslim ve gayri Müslim ayırt edilmeksizin 2 koyuna 1 akçe olarak alındığı görülür*” diye yazmakta ise de bu doğru değildir. Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, s. 10. Ancak Kanunnamede 1 koyuna 1 akçe şeklindedir.

²¹ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, c. 1. 1300-1600, Ed. Halil İnalçık, Donald Quataert, çev. Halil Bertay, Eren Yayıncılık, İstanbul 2000, s. 111.

²² *Defter-i Mufassal-ı Livâ-yı Kıbrıs*, No: 64 (Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi; TKGM. TADB. TT.d. 64), 488; Dündar, *Kıbrıs Beylerbeyliği (1570-1670)*, s. 422.

²³ *Defter-i Mufassal-ı Livâ-yı Kıbrıs*, Varak 120-b ve Varak 121-b.

²⁴ “Osmanlı Kanunnameleri”, s. 108.

deftere öyle kaydedilmesi Kıbrıs'a has bir durum değildi. Yasemin Demircan'a göre, Kanunî dönemine ait olduğu düşünülen Limni Adası Tahrir Defterinde bu kalemden elde edilen gelirin padişaha ait olduğu açıkça yazılmıştır²⁵.

1 Numaralı Kıbrıs Mukataa Defterine Göre Kıbrıs Âdet-i Ağnâm Geliri

Kıbrıs Şer'îye Sicilleri içinde bulunan ve *1 Nolu Mukataa Defteri* adıyla kaydedilmiş olan defter, Kıbrıs maliye tarihi açısından son derece önemlidir²⁶. Bu defterde bulunan mukataa hesapları yanında H.980-984 (M.1573-1577) yıllarında Kıbrıs'ta tahsil olunan 5 yıllık *âdet-i ağnâm* vergisi *An Mahsul-i Âdet-i Ağnâm-ı Cezire-i Kıbrıs* başlığı altında kaydedilmiştir²⁷. Bu kayıt, şimdilik, ilgili yıllara ait ilk ve tek kayıt olup Kıbrıs malî tarihi ile ilgili önemli bilgiler sunmaktadır. Söz konusu kayıtlar incelendiği zaman aşağıdaki sonuçlara ulaşılmaktadır:

1- H. 980 (1 Muharrem 980-29 Zilhicce 980=14 Mayıs 1572-2 Mayıs 1573) yılında, gerçekte miladi 1573 yılında, Kıbrıs'ta 135.089 akçelik *âdet-i ağnâm* tahsili yapılmıştır. H. 980 yılı her ne kadar miladi 14 Mayıs 1572 tarihinde başlarsa da, bahsi geçen 135.089 akçelik gelirden 1572 yılı hasılatının yer almadığını kabul etmek gerekir. 135.089 akçelik bu gelir, miladi 1573 yılı *âdet-i ağnâm* geliridir. Çünkü ilk taksit hazineye 29 Zilhicce 980 (2 Mayıs 1573) tarihinde yatırılmıştır. Miladi 1572 yılı *âdet-i ağnâm* geliri Halil Sahillioğlu'nun yayınladığı bütçede yer alan 104.374 akçelik gelirdir. İki gelir karşılaştırıldığında 1573 yılında bu kalemden elde edilen gelirin 30.715 akçe fazlalık gösterdiği ortaya çıkmaktadır.

1573 yılında tahsil edilmiş olan 135.089 akçelik meblağ o yıl Kıbrıs'ta bulunan koyun (ve keçi) sayısı konusunda bir tahmin yapmaya da imkân vermektedir. Kıbrıs Kanunnamesi dikkate alındığı zaman, 2 koyuna 1 akçe alındığı için, H. 980 (miladi 1573) yılında, Kıbrıs'ta kayıtlı olan *âdet-i ağnâm*ın $135.089 \times 2 = 270.178$ olduğu tahmin olunabilir.

Sahillioğlu'nun yayınladığı Kıbrıs bütçesinde hazineye giren ödemelerin veya tahsilatın ne zaman yapıldığı belli değildir. Oysa *1 Nolu Mukataa Defteri*'nde bahsi

²⁵ Yasemin Demircan, "XV-XVII Yüzyıllarda Ege Adaları'nda Çeşitli Yönleriyle Küçükbaş Hayvancılık", s. 75.

²⁶ Defter hakkında ayrıntılı bir çalışma için bkz. Mehmet Demiryürek, "1 Nolu Kıbrıs Mukataa Defterine Göre Kıbrıs Adasında Mukataa Uygulaması (Mesarya Kazası)", I. Uluslararası Tarihte Kıbrıs Sempozyumu: Tarihte Kıbrıs", (11-13 Nisan 2016), (Ed), Osman Köse, *Tarihte Kıbrıs*, İstanbul 2017, s. 141-157.

²⁷ 1 Nolu Kıbrıs Mukataa Defteri, s. 38-39.

geçen verginin hangi tarihlerde tahsil edilmiş olduğu ayrıntılı olarak yazılmıştır. Buna göre H. 980 (miladi 1573) yılına ait Kıbrıs *âdet-i ağnâm* vergisi 7 taksitte veya defada hazineye girmiştir. İlk taksit 29 Zilhicce 980 (2 Mayıs 1573) tarihli olan 25.300 akçelik meblağdır. Bu yılın son tahsilatı 7 Şevvâl 981 (30 Ocak 1574) tarihinde yapılmıştır.

Tablo 1. 1573 Yılında Kıbrıs'tan Tahsil Edilen *Âdet-i Ağnâm* Vergisi

Verginin Hazineye Giriş Tarihi (Hicri)	Verginin Hazineye Giriş Tarihi (Miladi)	Tahsil Olunan <i>Âdet-i Ağnâm</i> (Akçe)
29 Zilhicce 980	2 Mayıs 1573	25.300
29 Muharrem 981	31 Mayıs 1573	28.158
Gurre-i Cemaziyelevvel 981	29 Ağustos 1573	23.000
23 Cemaziyelevvel 981	20 Eylül 1573	30.331
25 Cemaziyelahir 981	22 Ekim 1573	13.000
17 Şaban 891	12 Aralık 1573	13.400
7 Şevvâl 981	30 Ocak 1574	1.900
Toplam		135.089

Bir başka dikkati çeken konu ise tahsil edilen verginin toplamı ile ilgilidir. Kıbrıs'ın tahriri 18 Ekim 1572 tarihinde tamamlanarak 3 Şubat 1573 tarihinde sultanın onayına sunulmuştur. Dündar, tahrir defterindeki *âdet-i ağnâm* miktarının toplamını 101.768 akçe olarak vermiştir²⁸. Oysa 1573 yılı tahsilatı 135.089 akçe olarak gerçekleşmiştir. Bu durum tahrir defterlerindeki verileri kullanırken dikkatli olmak gerektiğini ve muhtemelen defterde yazan rakamın gerçeği tam olarak yansıtmayarak ortalama bir miktar sunduğunu düşündürmektedir²⁹. Belki de defterde öyle yazsa da her yıl koyun sayımı yapıp tahsilat ona göre yapılıyordu.

2- H.981 (1 Muharrem 981-29 Zilhicce 981=3 Mayıs 1573-21 Nisan 1574) yılında, aslında miladi 1574 yılı için, tahsil edilen *âdet-i ağnâm* vergisi tahsilatı bir önceki yıl gibi uzun bir sürede değil Mart 1574'de tamamlanmıştır. 5 Mart 1574 tarihinde başlayan tahsilat 10 Mart 1574 tarihinde sona ermiş ve 6 günde 102.559 akçe tahsil edilmiştir. 1574 yılında kayıt altında bulunan *âdet-i ağnâm*ın ise $102.559 \times 2 = 205.118$ olduğu düşünülebilir.

²⁸ Dündar, *Kıbrıs Beylerbeyliği (1570-1670)*, s. 242-243.

²⁹ İnalçık'a göre, tahrir defterlerindeki rakamlar son üç yıla ait gelirin ortalamasını ifade etmektedir. İnalçık, "Ottoman Policy and Administration in Cyprus after the Conquest", s. 25

1574 yılı tahsilatı bir önceki yıla göre 32.530 akçe az gerçekleşmiş olarak görünmektedir. Ancak azalmanın nedeni belli değildir. Dündar, Kıbrıs Tahrir Defteri'ne dayanarak yaptığı hesaplamada Kıbrıs'ın yıllık *âdet-i ağnâm*'ının 101.768 olduğunu yazmıştır³⁰. Bu açıdan bakıldığında, tahsil edilen meblağın tahrir defterindeki ortalama tahmine yaklaştığı farz edilebilir. Ancak bu meblağ aynı zamanda bir önceki yıl olan 1573 yılına göre % 24 azalma anlamına da gelmektedir.

Tablo 2. 1574 Yılında Kıbrıs'tan Tahsil Edilen *Âdet-i Ağnâm* Vergisi

Verginin Hazineye Giriş Tarihi (Hicri)	Verginin Hazineye Giriş Tarihi (Miladi)	Tahsil Olunan <i>Âdet-i Ağnâm</i> (Akçe)
12 Zilkade 981	5 Mart 1574	7.000
13 Zilkade 981	6 Mart 1574	12.000
14 Zilkade 981	7 Mart 1574	33.338
17 Zilkade 981	10 Mart 1574	50.221
Toplam		102.559

3- H. 982 (1 Muharrem 982-29 Zilhicce 982=23 Nisan 1574-11 Nisan 1575) yılında, miladi 1575 yılında, tahsil edilen toplam *âdet-i ağnâm* miktarı 128.101 akçe olmuştur. Defterdeki kayda göre tahsilat 2 Temmuz 1575-11 Ekim 1575 tarihlerinde gerçekleştirilmiştir. 128.101 akçe tahsil edildiğine göre toplam *âdet-i ağnâm*'ın tahminen $128.101 \times 2 = 256.202$ olduğu varsayılabilir.

Tablo 3. 1575 Yılında Kıbrıs'tan Tahsil Edilen *Âdet-i Ağnâm* Vergisi

Verginin Hazineye Giriş Tarihi (Hicri)	Verginin Hazineye Giriş Tarihi (Miladi)	Tahsil Olunan <i>Âdet-i Ağnâm</i> (Akçe)
23 Rebiülevvel 983	2 Temmuz 1575	124.277
2 Rebiülahir 983	11 Temmuz 1575	2.590
6 Recep 983	11 Ekim 1575	1.234
Toplam		128.101

Bir önceki yıl olan 1574 yılında 102.559 akçe gelir elde edildiği göz önüne alındığında, 1575 yılı gelirinin arttığı görülmektedir. Artış 25.542 akçedir. Artış oranı yaklaşık % 19,9'dur. Böyle olmakla birlikte 1573 yılı rakamına ulaşamamıştır.

³⁰ Dündar, *Kıbrıs Beylerbeyliği (1570-1670)*, s. 242.

4- H.983 (1 Muharrem 983-29 Zilhicce 983=12 Nisan 1575-30 Mart 1576) yılında, miladi 1576 yılında, toplanan *âdet-i ağnâm* vergisi toplamda 120.861 akçe olmuştur. Bir önceki yıl olan 1575 yılına göre 7.240 akçelik bir azalma söz konusudur. 120.861 akçe tahsil edildiğine göre kayıtlı *âdet-i ağnâm* $120.861 \times 2 = 241.722$ olmalıdır.

Tablo 4. 1576 Yılında Kıbrıs'tan Tahsil Edilen *Âdet-i Ağnâm* Vergisi

Verginin Hazineye Giriş Tarihi (Hicri)	Verginin Hazineye Giriş Tarihi (Miladi)	Tahsil Olunan <i>Âdet-i Ağnâm</i> (Akçe)
9 Rebiülahir 984	6 Temmuz 1576	38.440
10 Recep 984	3 Ekim 1576	21.000
5 Recep 984	28 Eylül 1576	60.417
29 Ramazan 984	22 Ekim 1576	1.004
Toplam		120.861

5- H.984 (1 Muharrem 984-29 Zilhicce 984=31 Mart 1576-19 Mart 1577) yılında, miladi 1577 yılında, Kıbrıs'tan tahsil edilen *âdet-i ağnâm* miktarı 112.507 akçe olarak kaydedilmiştir. Bir önceki yıl olan 1576 yılına göre 8.354 akçelik gelir azalması olmuştur. Bu oran aynı zamanda *âdet-i ağnâm*'da da azalma olduğunu düşündürmektedir. *Âdet-i ağnâm* $112.507 \times 2 = 225.014$ olarak tahmin edilebilir. Bu arada son tahsil tarihinde ilginç bir not vardır. Söz konusu notta *an penbe-i nahiye-i Limosa* denildiği için 17 Recep 985 (30 Eylül 1577) tarihli ödemenin 6.183 akçe değerindeki Limasol nahiyesi pamağı ile yapıldığı düşünülebilir.

Tablo 5. 1577 Yılında Kıbrıs'tan Tahsil Edilen *Âdet-i Ağnâm* Vergisi

Verginin Hazineye Giriş Tarihi (Hicri)	Verginin Hazineye Giriş Tarihi (Miladi)	Tahsil Olunan <i>Âdet-i Ağnâm</i> (Akçe)
5 Cemaziyelevvel 985	21 Temmuz 1577	24.000
14 Rebiülahir 985	1 Temmuz 1577	59.000
10 Cemaziyelevvel 985	26 Temmuz 1577	23.324
17 Recep 985	30 Eylül 1577	6.183
Toplam		112.507

Kıbrıs'ta *Âdet-i Ağnâmın* Tahsil Yöntemi ve Zamanı

Kıbrıs'tan tahsil edilen *âdet-i ağnâmın* 1570-1577 yıllarında mukataalara dâhil olmadığı görülmektedir. Bu durum *1 Numaralı Kıbrıs Mukataa Defteri*'nde mukataa kapsamına dâhil olan vergiler sayıldıktan sonra *gayr-ez-Cizye ve Âdet-i Ağnâm ve Bid'at-i Henâzîr ve Beyt-ül-mâl-ı hassa* şeklinde ifade dilmıştır³¹. 48 numaralı *Mühimme Defteri*'nde bulunan 15 Recep 990 (5 Ağustos 1582) tarihli olan ve Kıbrıs beylerbeyi ile defterdarına gönderilen bir hüküm Kıbrıs'tan tahsil edilen *âdet-i ağnâmın* yöntemi hakkında ipuçları vermektedir³². Hükme göre “*Cezîre-i Kıbrıs feth olaludan berü cizye ve âdet-i ağnâm ve ispençe cem'î zamanı geldikde sizin câniblerinizden âdemleriniz varub cem' idgelmişler*”di. Bu ifade, Kıbrıs'ta tahsil edilen *âdet-i ağnâmın* 1582 yılına kadar Kıbrıs beylerbeyi ve Kıbrıs defterdarı tarafından birlikte tayin eyledikleri görevliler (eminler) eliyle tahsil edildiğini göstermektedir. Hükümün yazılmasına sebep olan gelişme ise Kıbrıs Defterdarının sadece kendisinin tayin ettiği adamlara tahsil işini yaptırmış olmasıdır. Muhtemelen bu durum şikâyete neden olmuştur. Çünkü ilgili hükümde “*hâlâ sen ki defterdarımsın kendü cânibinden zabt idürdüğün i'lâm olunmağın*” denilmektedir. Sonuçta defterdarın yaptığı uygulama kabul görmemiş ve “*buyurdum ki hükm-i şerifim vusûl buldukda zıkr olunan cizye ve âdet-i ağnâm ve ispençe cem'î zamanı geldikde feth-i hakanîden berü ne minvâl üzere cem' olunagelmış ise girü ol veçhile 'amel eyleyüb olagelene mugâyir iş olmakdan ziyâde hazer eylesin*” denilerek eski uygulamanın sürdürülmesi emredilmiştir.

Kıbrıs'tan tahsil edilen *âdet-i ağnâmın* İstanbul'daki merkezi hazineye gönderildiği anlaşılmaktadır. Çünkü 1594 yılına ait bir emr-i şerif Kıbrıs'tan tahsil edilen *âdet-i ağnâm* ve cizye vergilerinin tahsil olunduktan sonra *ma'an der-i devlet-me'âba irsâl* oluna geldiğine işaret etmektedir³³. Dolayısıyla Kıbrıs'tan tahsil olunan söz konusu verginin tahsil edildikten sonra İstanbul'a gönderildiğini düşünmemek için bir neden yoktur. Bununla birlikte 1594 yılına ait bu emir verginin tahsilinde bir değişiklik olduğunu göstermektedir. Çünkü 1582 yılına ait hüküm *âdet-i ağnâmın* Kıbrıs defterdarı ve Kıbrıs beylerbeyinin birlikte tayin ettikleri kişilerce tahsil edildiğinden bahsederken 1594 tarihli emir bu verginin tahsili ve İstanbul'a ulaştırılması için İstanbul'dan özel bir görevlinin gönderildiğini söylemektedir. Emre göre, “*işbu bin üç senesinde vâki olan ağnâmın dahi rüsûm-ı adet-i kadime ve kanun-ı*

³¹ 1 Nolu Kıbrıs Mukataa Defteri, s. 2, 10, 12.

³² Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Mühimme Defteri, No. 48, s. 33.

³³ Kıbrıs Şer'îye Sicilleri, No: 1-a, s. 141.

müstedîme muktezâsınca cem‘ ve tahsil ve dâhil-i hazîne itdirilmesi ehemmi-i mühimmâtdan” idi. Bunun için “*vâkı‘ olan ağnâmın rûsûmu ve havass-ı hümâyûn karyelerinde olan bid‘at-i henâzîr ve resm-i küvârenin cem‘i*” için Hüseyin Ağa tayin edilmiş ve Kıbrıs’a gönderilmiştir.

Neşet Çağatay ağnâm vergisinin bazı yerlerde Mart sonlarında, bazı yerlerde ise Nisan başlarında³⁴, Feridun Emecen ise koyununun yavrulamasının ardından Nisan veya Mayıs aylarında³⁵ tahsil edildiğini belirtmektedirler. Yukarıda ayrıntısıyla gösterildiği üzere Kıbrıs bu genellemeye uymamaktadır. Çünkü kayıtlara göre *âdet-i ağnâm* vergisi 1573 yılında 2 Mayıs 1573-30 Ocak 1574 tarihlerinde; 1574 yılında 5-10 Mart 1574 tarihlerinde; 1575 yılında 2 Temmuz-11 Ekim 1575 tarihlerinde; 1576 yılında 6 Temmuz-22 Ekim 1576 tarihlerinde ve 1577 yılında da 21 Temmuz-30 Eylül 1577 tarihlerinde tahsil edilmiştir. 1 Rebiülevvel 1003 (14 Kasım 1594) tarihli emirde ise “*Cezire-i Kıbrıs’da âdet-i ağnâm rûsûmunun cem‘i zamanı*” olduğu ifade edilmiş ve söz konusu verginin bahsi geçen ay içinde tahsilinin tamamlanarak İstanbul’a gönderilmesi Kıbrıs kadısına emredilmiştir. 1594 yılına ait bu emr-i şerif ilgili dönemdeki para kurlarını açıklaması yönüyle de önemlidir. Ödemelerin ayarı bozuk olmayan paralarla yapılmasının önemi vurgulandıktan sonra altının 118 akçe, Venedik kuruşunun 68 akçe ve Arslanlı kuruşun ise 66 akçe olarak kabul edilmesi emredilmiştir. Ayrıca “*hazine için altun ve guruşun tamâm-ül-vezn ve sahih-ül ayârın*”ın alınması “*hurde ve Kızıl Osmanî ve nâkıs ve kem-ayâr altun ve guruş*” aldırılmaması özellikle vurgulanmıştır³⁶.

1571-72 bütçesinde yer alan *âdet-i ağnâm* rûsumunun tamamı Kıbrıs’ın yerli reayasından tahsil edilmiştir. Çünkü Müslüman halkın Kıbrıs’a gönderilmesi 1572 yılından sonradır. Ada gelirlerini iltizamlarına alan ilk mültezimler çoğunlukla Kıbrıs’taki askerilerdi. Adanın fethinden 1577 yılına kadar Kıbrıs’ta tımar sistemi uygulanmadığından adada tımarlı sipahi ve zeamet sahibi yoktu. Ancak 1577 yılından sonra Kıbrıs’ta tımar sistemi uygulanmış ve tımar ve zeamet sahipleri ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla 1594 yılına gelindiğinde adaya yerleştirilmiş olan Müslümanlar, muhtemelen gayrimüslimler gibi *âdet-i ağnâm* vergisi ödüyorlardı. 1594 yılına ait emir Kıbrıs’ta koyun besleyen tımar ve zeamet sahiplerine de değinmektedir. Buna göre “*erbâb-ı tımar ve yeniçeri ve sair hisâr eri ve cebeci ve topçu ve azeb taifesinin*” ellerinde olan koyunların 400’den fazlası söz konusu vergiye

³⁴ Çağatay, “Osmanlı İmparatorluğunda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler”, s. 487.

³⁵ Emecen, “Ağnâm Resmî”, s. 478.

³⁶ Kıbrıs Şer’iye Sicilleri, No: 1-a, s. 141.

tabiydi. Emirde açıklandığı üzere bahsi geçen askerî taifesinin ellerinde ne kadar koyun bulunduğu “*add itdirilüb dört yüze varınca resm aldırmayub amma ellerinde dört yüzden yukarı ne mikdar koyun bulunursa ziyâdesinden adet-i kadime üzere rüsûmun*” tahsil edilecekti³⁷.

1594 yılına ait ferman olabilecek bazı yolsuzluk durumlarına da işaret etmekte ve bu durumda yapılacakları da açıklamaktadır. Fermana göre bazı zımmiler koyunlarını başkalarına satmış olabiliirdi. Ama bu durumda koyunlarını kime sattıklarını ispatlamak zorundaydılar. Elleriinde koyunları olmadığı için bu vergi onlardan tahsil edilmeyecekti, fakat kime sattıklarını gösterip ispatlayamazlarsa ellerinde koyun olsun veya olmasın vergilerini ödemekle mükellef tutulacaklardı. Ayrıca defter harici koyun bulunursa bunlar da deftere ilave edilecekti. Fermana göre bazen reyadan bazıları koyunlarından vergi vermemek için biz koyunlarımızı filan zaim veya filan yeniçeriye ya da başkalarına sattık iddiasında bulunuyorlardı. Ferman, gerçekte var olmayan böyle bir durum yaşandığında, diğer reyaya örnek olması için, olaya dâhil olanların bütün koyunlarının müsadere edilmesini emrediyordu.

1585 ve 1586 Yıllarında Kıbrıs *Âdet-i Ağnâm* Geliri

Topkapı Sarayı Arşivi'nde bulunan ve 16 Aralık 1585-21 Mart 1586 dönemini kapsayan Kıbrıs ruznamçe defterine göre H.993 (M.1585) yılında tahsil edilen *âdet-i ağnâm* vergisi 48.491 akçe idi³⁸. Ancak yine Topkapı Sarayı Arşivi'nde bulunan ve 22 Mart 1586-13 Ekim 1586 tarihlerini kapsayan Kıbrıs Ruznamçe defterinde ise H.993 yılı için tahsil olunan *âdet-i ağnâm* vergisinin 150.000 akçe olduğu belirtilmiştir³⁹. Söz konusu iki kayıttan anlaşıldığına göre 1585 yılı *âdet-i ağnâm* vergisi tahsilatı ancak 1586 yılında tamamlanmış ve 16 Aralık 1585-13 Ekim 1586 döneminde toplam (48.491+150.000=)198.491 akçe olarak gerçekleşmiştir. Bu miktar 8 yıl önce, 1577 yılında, 112.507 akçe idi. Bu durumda 85.984 akçelik bir artış göze çarpmaktadır. Fakat buradaki en büyük problem söz konusu miktarın sadece *âdet-i ağnâm* vergisini mi yoksa *âdet-i ağnâm*, *resm-i bid'at-i henâzır* ve *resm-i küvâre* adlı üç vergiyi mi ifade ettiği kesin değildir. Çünkü her iki kayıt da bütçe özettir ve tahsilatı gerçekleştiren emin ve kâtiplerden de bahsedilmemektedir. Ayrıca sonraki yıllara ait bütçe özeti kayıtlarda söz konusu 3 vergi tek kalemde, *âdet-i ağnâm* başlığı

³⁷ Kıbrıs Şer'îye Sicilleri, No: 1-a, s. 141-142.

³⁸ Topkapı Sarayı Arşivi, Fon Kodu: TS. MA.d, Gömlek No: 9225, Varak: 1-b

³⁹ “*An mahsul-i âdet-i ağnâm. An vacib sene 993: 150.000 akçe*”, Topkapı Sarayı Arşivi, Fon Kodu: TS. MA.d, Gömlek No: 9914, Varak: 1-a.

altında verilmiş, ancak ilgili bütçenin ayrıntılı kaydında bahsi geçen miktarın yukarıda bahsedilen 3 vergiyi kapsadığı açıklanmıştır. Örneğin H.994 (M.1586) yılı *âdet-i ağnâm* geliri tam olarak bilinmemektedir. Çünkü Topkapı Sarayı Arşivi'nde bulunan ve 5 Nisan 1586-23 Eylül 1586 dönemini kapsayan ruznamçe defterinde bulunan 19 Cemaziyevvel 994 (7 Haziran 1586) tarihli Kıbrıs bütçe kaydında konuyla ilgili olarak sadece 75.000 akçe ifadesi vardır⁴⁰. Bununla birlikte söz konusu miktar sadece *âdet-i ağnâma* ait değildir. Zira kayıta “*âdet-i ağnâm ve bid'at-i henâzîr ve resm-i küvâre-i nevâhi-i Lefkoşa ve Mağusa ve Mesarya ve Karpaz ve Girne. Der vâcib sene 994*”⁴¹ ifadeleri vardır. Bu durumda Kıbrıs'ın sadece beş nahiyesinin⁴², söz konusu üç vergisinden Kıbrıs hazinesine 7 Haziran 1586 tarihinde 75.000 kuruş girdiği ortaya çıkmaktadır. İlgili kayıt ayrıca bu vergilerin Mehmet Çelebi adlı bir emin (ve kâtip) tarafından tahsil edildiğini de belirtmektedir.

XVI. Yüzyıl Sonlarında Kıbrıs *Âdet-i Ağnâm* Geliri

H.995-H.1000 yıllarında tahsil olunan *âdet-i ağnâm* ve beraberindeki vergilerle ilgili bir bilgi yoksa da H.1001 (1592-93) yılında *âdet-i ağnâm*, *resm-i küvâre* ve *bid'at-i henâzîr* yine birlikte tahsil olunmuş ve toplam 169.367 akçelik gelir elde edilmiştir⁴³. H.1002 (1593-94) yılındaki durum henüz bilinmemektedir. Ancak konuyla ilgili olan H.1003 (M. 1594-95)⁴⁴ yılına ait bütçe kaydı oldukça ayrıntılı ve aydınlatıcıdır:

“An tahvil-i emînân ve kâtibân-ı rüsûm-ı âdet-i ağnâm ve resm-i ağıl-ı nevâhi-i cezire-i Kıbrıs ma'a resm-i küvâre ve bid'at-i henâzîr-i tabi'-i kurâ-yı havass-ı hümâyûn. Der vâcib sene selâse ve elf. Ber müceb-i defter-i mûmzâ-i kuzât-ı nevâhi-i mezkûrîn. Cem' ve tahsil-gerde. An yed-i hod-üş-şân”⁴⁵.

⁴⁰ Topkapı Sarayı Arşivi, Fon Kodu: TS. MA.d, Gömlek No: 9903, Varak: 2-a.

⁴¹ Topkapı Sarayı Arşivi, Fon Kodu: TS. MA.d, Gömlek No: 9903, Varak: 2-a. Muhtemelen tahsil olunan miktar sadece 75.000 akçe değildir ve bu defterde başka kayıtlar da bulunabilir. Ancak defterin bazı bölümleri yıpranmış olup okunamamaktadır. Belki de diğer kayıtlar bahsi geçen yıpranmış kısımlarda bulunmaktadır.

⁴² Halbuki o dönemde Kıbrıs'ta 16 nahiyeye vardı. Maalesef diğer nahiyelerde bu vergileri kimin ne miktarda tahsil ettiği incelenen bütçe defterinde kayıtlı değildir.

⁴³ BOA, Fon Kodu: MAD.d. Gömlek No: 395, s. 9.

⁴⁴ H. 1003 yılı (1 Muharrem-29 Zilkade 1003) M. 16 Eylül 1594-4 Eylül 1595 tarihlerini kapsamaktadır. İncelenen verginin mahiyeti düşünüldüğü zaman tahsil edilen verginin M. 1594 yılına ait olduğu düşünülmektedir. Çünkü tahsilatın bütçeye gelir olarak kaydedildiği tarih 4 Cemaziyevvel 1003 (15 Ocak 1595) tarihidir. Bu da toplanan verginin 1594 yılına ait olduğunu düşündürmektedir.

⁴⁵ BOA, Fon Kodu: MAD.d. Gömlek No: 368, s. 25; MAD.d., Gömlek No: 395, s. 3.

Bu ifade H. 1003 (M. 1594-95) yılında Kıbrıs'ta tahsil edilen *âdet-i ağnâm* ile *resm-i ağıl* vergisinin emin ve kâtipler vasıtasıyla ve *resm-i küvâre* ve *bid'at-ı henâzır* ile birlikte Kıbrıs nahiyelerinde bulunan kadıların imzalı defterlerine göre tahsil edildiğini belirtmektedir. Tahsil olunan miktar, masraflar çıkarıldıktan sonra kalan 174.351⁴⁶ akçe olup kaydın devamındaki ifadelerden Baf, Kukla, Evdim, Piskobu, Leymosun, Gilan, Lefke, Pendaya, Omorfa, Tuzla ve Hırsofu nahiyeleri vergilerini Kıbrıs beylerbeyi Ali Paşa tarafından görevlendirilen adamları (emin ve kâtipler) tarafından; Lefkoşa, Mesarya, Mağusa, Karpaz ve Girne nahiyeleri vergilerinin ise Kıbrıs defterdarı Bali Efendi tarafından görevlendirilen emin ve kâtipler tarafından tahsil edildiği anlaşılmaktadır. Kıbrıs Beylerbeyinin adamlarınca yapılan tahsilat 74.351 akçe, Kıbrıs Defterdarı Bali Efendi tarafından görevlendirilenlerin yaptığı tahsilat ise 100.000 akçe olarak kaydedilmiştir. Bu kaydın bir başka önemi ise Kıbrıs nahiyelerinin tahsil edilen vergi (vergiler) açısından mali gücünü göstermesidir. Örneğin Kıbrıs beylerbeyinin adamları tarafından 11 nahiyeden tahsil edilen vergiler sadece 74.351 akçe olurken, defterdarın görevlendirdiği kişilerin sadece 5 nahiyeden tahsil ettiği miktar 100.000 akçedir. Ancak ne yazık ki söz konusu 100.000 akçenin nahiyelere göre dağılımı yazılmamıştır. Bu durum söz konusu 5 nahiyenin ekonomik gücünü bahsi geçen vergiler bağlamında belirleme imkânını ortadan kaldırmaktadır. Tahsil olunan toplam 174.351 akçe nakit olarak toplanmıştır.

⁴⁶ Bir başka bütçe kaydı H. 1003 yılında "*An mahsûl-i âdet-i ağnâm*" olarak 174.351 akçe tahsil edildiğini belirtmektedir. Bkz. BOA, Tasnifin Kodu: MAD.d., Gömlek No: 395, s. 3. Bu kayıt 174.351 akçelik "*âdet-i ağnâm*" tahsil edildiği izlenimini uyandırmaktadır. Ancak bu düşünce yanlıştır. Çünkü bu miktarın içinde *resm-i ağıl*, *resm-i küvâre* ve *bid'at-ı henâzır* vergilerinin de bulunduğu yukarıda ayrıntısıyla ele aldığımız kayıttan açıkça anlaşılmaktadır. Bu görünüm sadece MAD. 395 numaralı deftere dayanılarak yapılacak bir araştırmanın hatalı olabileceğini göstermektedir. Dolayısıyla bütçe kayıtlarının mümkün olduğunca karşılaştırmalı olarak ve daha dikkatli bir şekilde incelenmesi gerekli olduğu ortaya çıkmaktadır.

Tablo 6. H. 1003 (M. 1594-95) Yılında Yapılan Tahsilat

Nahiyenin Adı	Tahsildarın Adı	Tahsildarın Görevi	Tahsilat Miktarı (Akçe)
Baf	Behram	Bevvâbân-ı Mirmirân	10.689
Kukla	Abdi Ağa	? ⁴⁷	4.222
Evdim	Hüseyin Ağa	?	5.660
Piskobu	Hasan Ağa	?	5.779
Leymosun	Güvan Ağa	?	6.550
Gilan	Ramazan Ağa	?	3.677
Lefke	Mehmet Ağa ve (...) ⁴⁸	?	6.626
Pendaya	Hamza Ağa	Ser Serrâc-ı Mirmirân	2.956
Omorfa	Mustafa	Kethüda-yı Mirmirân	6.566
Tuzla	Mustafa Ağa	Ser bevvâbân	14.476
Hırsofu	Kasım Ağa	Mir-i ahur	7.150
(Toplam)			74.351
Lefkoşa	Hüseyin Ağa	Ser bevvâbân-ı Hazret-i Efendi	?
Mesarya	Zülfikâr Ağa	?	?
Mağusa	Zülfikâr Ağa	?	?
Karpaz	Kara Yunus Çavuş	?	?
Girne	Ahmet Çelebi	Kâtib	?
Genel Toplam			174.351

Tahsildarların hepsinin olmasa da bazılarının görevlerinin yazılmış olması da önemlidir. Kıbrıs beylerbeyinin kapıcıbaşı ve kapıcılarından biri, kethüdası, mir-i ahuru ve baş serracı bu tahsilatta yer almıştır. Aynı şekilde defterdar efendinin kapıcıbaşı da tahsildarlar arasındaydı. Görevleri yazılmamış ise de beylerbeyinin geriye kalan adamlarının hepsi “ağa” sıfatını taşımaktadır. Defterdar efendinin adamları arasında ise kapıcıbaşından başka 2 ağa, 1 çavuş ve 1 kâtip yer almıştır.

⁴⁷ Belgede kaydı olmayan/yazılmayan isim ve görevler tabloda soru işareti ile gösterilmiştir.

⁴⁸ Buradaki kelime okunamamıştır.

Beylerbeyinin her adamı sadece bir nahiyede tahsilat yapmış ancak defterdar efendinin adamı olan Zülfikâr Ağa hem Mağusa hem de Mesarya nahiyeleri tahsildarı olarak hizmet etmiştir. Tahsil edilen vergilerin ne kadarının doğrudan *âdet-i aġnâm* olduğunu belirleme imkânı maalesef bulunmamaktadır. Nahiyelerden tahsil edilen vergi miktarı yukarıdaki tabloda gösterilmiştir.

H. 1003 (1594-95) yılında birlikte tahsil edilen söz konusu 4 vergi (*âdet-i aġnâm*, *resm-i aġl*, *resm-i küvâre* ve *bid'at-i henâzîr*) H.1004 (M.1595-96)⁴⁹ yılında da yine birlikte toplanmıştır. Hazineye giren vergi miktarı 174.351 akçe olup bir önceki yıl ile aynıdır⁵⁰. Ancak H. 1004 yılı kaydı bir önceki yılın kaydı kadar ayrıntılı değildir. Tahsildarların isimleri ile bazı tahsildarların görevleri (sadece Tuzla, Mesarya, Mağusa ve Karpaz nahiyelerinde tahsilat yapanlar) yazılmıştır. Ancak tahsildarların kimler tarafından görevlendirildiği belirtilmediği gibi toplam 16 nahiyenin hiçbirinden tahsil edilen miktarın ne kadar olduğu da yazılmamıştır. Sadece nahiyeye ismi ile tahsildarların isimleri yazılmış olup durum aşağıdaki tabloda gösterilmiştir⁵¹.

⁴⁹ H. 1 Muharrem-29 Zilhicce 1004=6 Eylül 1595-24 Ağustos 1596.

⁵⁰ BOA, Fon Kodu: MAD.d., Gömlek No: 425, s. 31, 50; MAD.d. Gömlek No: 647, s. 26.

⁵¹ H.1004 yılına ait bu kayıt, bir başka Kıbrıs bütçe defterinde de aynı şekilde bulunmaktadır. Bkz. BOA, *Maliyeden Müdever Defterler*, Fon Kodu: MAD, d., Gömlek No: 647, s. 26. İki kayıt arasındaki tek fark tahsildar isimlerinin önüne "an tahsil" yerine "be-mübâşeret" ifadesinin yazılmış olması ve Kukla Nahiyesi tahsildarının isminin sonuna "Bey" ifadesinin eklenmiş olmasıdır. Bunlara ilave olarak MAD.d. 647 numaralı kayıta Mağusa ve Karpaz tahsildarının ismi de yazılmıştır.

Tablo 7. H. 1004 (M. 1595-96) Yılında Yapılan Tahsilat

Nahiyenin Adı	Tahsildarın Adı	Tahsildarın Görevi	Tahsilat Miktarı (Akçe)
Baf	Emir ⁵² Ahmet Çelebi	?	–
Kukla	Mirliva? Yusuf (Bey)	?	–
Evdim	Ali Çavuş	?	–
Leymosun	Ali Çavuş el mezbûr	?	–
Lefkoşa	Osman Kethüda	?	–
Piskobu	Ali Çavuş	?	–
Pendaya	Kara Yusuf Çavuş	?	–
Lefke	Hafız Mehmet	?	–
Morfu	Hafız Mehmet el mezbûr	?	–
Gilan	Piri Çavuş	?	–
Baf (ve) Hırsofu	Mehmet Mirlivâ-i sabık	?	–
Tuzla	Mustafa	Merdân-ı Mağusa	–
Mesarya	?	Ser-çaşnigirân-ı mirmirân	–
Mağusa	Mehmet Ağa ⁵³	Ser-çavuşân	–
Karpaz	Mehmet Ağa ⁵⁴	Ser-çavuşân	–
Girne	Recep Gulam-ı şâhî	?	–
Toplam			174.351

H.1005 (M.1596-97) yılında bu kalemden yapılan tahsilat miktarı şimdilik bilinmese de H. 1006 (M.1597-98) yılında 200.000 akçelik gelir elde edildiği anlaşılmaktadır⁵⁵. Ancak ayrıntılı kayıt ve bilgi mevcut değildir. Bununla birlikte H. 1007 (M.1598-99) yılına ait bütçe kaydı da H. 1003 (M. 1594-95) yılına ait kayıt

⁵² MAD.d. 647'de "Seyyid", s. 26.

⁵³ BOA, Fon Kodu: MAD, d., Gömlek No: 647, s. 26.

⁵⁴ BOA, Fon Kodu: MAD, d., Gömlek No: 647, s. 26.

⁵⁵ "*Ber müceb-i sene-i sabık*", BOA, Fon Kodu: MAD.d., Gömlek No: 423, s. 13; MAD .d. 423'teki kayıdn aynısı BOA, Fon Kodu: MAD.d., Gömlek No: 372, s. 20'de vardır ancak bu kayıta "*ber müceb-i sene-i sabık*" ifadesi yoktur. Onun yerine "*ber müceb-i tezâkir-i muhasebe*" yazmaktadır.

kadar ayrıntılı olup konuyla ilgili önemli bilgiler (birkaç eksik dışında tahsildarlar, görevleri ve her nahiyenin ödediği vergi miktarı gibi) sunmaktadır. Söz konusu bilgiler aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 8. H. 1007 (M. 1598-99) Yılında Yapılan Tahsilat

Nahiyenin Adı	Tahsildarın Adı	Tahsildarın Görevi	Tahsilat Miktarı (Akçe)
Lefkoşa	?	?	35.405
Mesarya	Murat Ağa	?	40.000
Girne	Ali Çavuş	?	13.123
Omorfa	?	?	15.238
Baf	Mehmet Ağa	Ser-çaşnigirân-ı mirmirân	9.494
Lefke	Yusuf Ağa	Birader-i Sülemiş? Çavuş	8.894
Gilan	Hüseyin Beşe ve Bali-zâde	?	1.110
Leymosun	Piyale Bey	Tezkereci-i Maliye	4.872
Mağusa	Mehmet Ağa	Merdüm-i Mirmirân	11.485
Karpaz	Ali Çavuş	Dergâh-ı Ali	10.882
Pendaya	Hüseyin Ağa	?	3.822
Hırsofu	Hızır Ağa	?	9.427
Kukla	Ahmet Ağa	?	5.280
Evdim	Hüseyin Beşe	Cânib-i Bâli-zâde	5.124
Tuzla	Piyale Bey	Tezkereci-i Maliye	13.090
Piskobu	?56	?57	?58
Genel Toplam			187.246

⁵⁶ Yazılmamıştır.

⁵⁷ Yazılmamıştır.

⁵⁸ Yazılmamıştır.

İlgili kayıta “*An tahvil-i emînân ve kâtibân-ı rûsûm-ı âdet-i aġnâm ve resm-i aġıl ve resm-i küvâre ve bid’at-i henâzîr. Tabî‘-i kurâ-yı havass-ı hümâyûn. Der nevâhi-i Kıbrıs*” denilerek 4 verginin birlikte tahsil edilip yazıldığı belirtilmiştir.

H. 1007 (M.1598-99) yılıyla ilgili kayıtlarda 200.000 akçe tahsilat yapıldığı belirtildikten sonra hangi nahiyedeki tahsilatın kimin tarafından ve ne miktarda yapıldığı açıklanmıştır. Bununla birlikte verilen rakamlar toplandığı zaman, yapılan tahsilatın 200.000 akçe değil, 187.245 akçede kaldığı görülmektedir ki MAD.d.372 nolu defterde yapılan toplama işlemi sonundaki rakam da 187.245’dir⁵⁹. Ayrıca “*An cânib-i (...) Ayşe Sultan*” ifadesinden tahsil edilen paranın Sultan III. Murat’ın (1574-1595) kızı ve 1599 yılı başında Sadrazam olan İbrahim Paşa’nın eşi Ayşe Sultan’a⁶⁰ ait olduğu sonucu çıkmaktadır. Maliyeden Müdevver Defterler içinde bulunan MAD.d. 7348 numaralı defterdeki bir ifade de bukanı tasdik etmektedir. Bu kayıta “*Bin yedi vâcibinin Kıbrıs cizyesi ve âdet-i aġnâmı Ayşe Sultan Hazretleri canibinden cem’ olunmasıyçün buyruldu-yı şerif rica olunur*” denilmekte olup üst kısımda ise “*hatt-ı hümâyûn mücibince derkenar*” ifadesi yer almaktadır⁶¹. Dolayısı ile H. 1007 (M.1598-99) yılı *âdet-i aġnâm* vergisi (*resm-i aġıl* ve *resm-i küvâre* ve *bid’at-i henâzîr* vergileri dahil olduğu halde) cizye vergisiyle birlikte 1 Şubat 1599 tarihinden önce tahsil edilmiş ve bu tarihte hazine gelirleri içerisinde kaydedilerek Ayşe Sultan’a tahsis olunmuştur⁶².

H.1003 (M.1594-95) ile H. 1007 (M.1598-99) yıllarına ait *âdet-i aġnâm* vergisi benzer şekilde toplanıp kaydedildiği için her iki yıl gelirlerini karşılaştırmak mümkündür. Bununla birlikte 16 nahiyenin 6 tanesinde (Piskobu, Lefkoşa, Mesarya, Mağusa, Karpaz ve Girne) H. 1007’de tahsil olunan vergi miktarları yazılmamıştır. Bu nedenle 10 nahiyenin karşılaştırılması yapılabilmektedir. Söz konusu 10 nahiyede en fazla gelir artışı Omorfa nahiyesinde görülmekte olup 8.672 akçe fazla gelir (% 56,91) elde edilmiştir. En fazla düşüş ise Lefke nahiyesinde ortaya çıkmış olup 2.732 akçelik düşüş (% 41,23) gerçekleşmiştir. Bu karşılaştırma birlikte tahsil edilen “*âdet-i aġnâm ve resm-i aġıl ve resm-i küvâre ve bid’at-i henâzîr*”

⁵⁹ BOA, Fon Kodu: MAD.d., Gömlek No: 372, s. 20.

⁶⁰ Ayşe Sultan, Sultan III. Murat’ın (1574-1595) kızıydı ve 1585’lerde Divan-ı Hümayun’da ikinci vezir olan İbrahim Paşa ile evlenmişti. İbrahim Paşa Ocak 1599’da üçüncü defa Sadrazam olmuştu. Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2011, s. 351,353. MAD.d.423 ve MAD.d.372 numaralı defterlerde yer alan kayıt 5 Recep 1007 (1 Şubat 1599) tarihini taşımakta olup İbrahim Paşa’nın sadrazam olduğu döneme tesadüf etmektedir.

⁶¹ BOA, Fon Kodu: MAD.d., Gömlek No: 7348, s. 13/1.

⁶² BOA, Fon Kodu: MAD.d., Gömlek No: 423, s. 13. Aynı kaydın bir başka sureti BOA, Fon Kodu: MAD.d. Gömlek No. 372, s. 20’de bulunmaktadır.

vergilerinin sabit olmayıp değişken olduğunu göstermektedir. Kukla, Pendaya, Omorfa ve Hırsofu nahiyelerindeki artışın nedeni bilinemediği gibi Baf, Evdim, Leymosun, Gilan, Tuzla ve Lefke nahiyelerinde görülen düşüşün de nedenleri bilinmemektedir. 4 nahiyede toplam 12.873 akçe artma, 6 nahiyede ise toplam 10.085 akçe azalma vardır. Omorfa nahiyesindeki artış istisna edilirse genelde bir azalma olduğu görülmektedir. H.1007-H.1011 yılları arasındaki dönem de şimdilik karanlıkta kalan dönemlerdendir.

Tablo 9. H. 1003 (M. 1595-96) ve H. 1007 (1598-99) Yıllarında Yapılan Tahsilat

Nahiyenin Adı	Tahsilat Miktarı (Akçe) H.1003	Tahsilat Miktarı (Akçe) H. 1007	Fark -/+
Baf	10.686	9.494	-1.192
Kukla	4.222	5.280	+1.058
Evdim	5.660	5.124	-536
Leymosun	6.550	4.872	-1.678
Gilan	3.677	1.110	-2.567
Pendaya	2.956	3.822	+866
Omorfa	6.566	15.238	+8.672
Tuzla	14.476	13.090	-1.386
Hırsofu	7.150	9.427	+2.277
Lefke	6.626	3.894	-2.732

H.1012 (1603-1604) yılına gelince, bu yıla ait 200.000 akçelik *âdet-i aġnâm* kaydı mevcuttur⁶³. Söz konusu kayıttaki 200.000 akçelik gelirin 1603 yılına ait olduğu anlaşılmaktadır. Verginin tahsilinde görevli olan *emin* Mustafa Bey ile *kâtib* Sefer Bey idi. Her ikisi de *sipahiyândan* olan bu kişiler toplam 53 günlük bir çalışma sonunda mezkur vergiyi, muhtemelen *âdet-i aġnâm ve resm-i aġıl ve resm-i küvâre ve bid'at-i henâzîr* adlı vergileri, tahsil etmişler ve bunun karşılığında kendilerine 18.760 akçe ödenmiştir. H. 1012 yılına ait kayıttaki dikkati çeken bir husus da H. 1007 yılındakiyle benzerlik göstermektedir. Her ne kadar 200.000 akçelik bir miktardan söz ediliyorsa da yapılan tahsilatın 129.600⁶⁴ akçe olduğu görülmektedir. Söz

⁶³ BOA, Fon Kodu: MAD.d., Gömlek No.568, s. 14.

⁶⁴ Aynı defterde verilen rakamlar toplamınca 129.319 sonucu bulunmakta ise de defterin aynı sayfa-

konusu miktara 9.695 akçelik mukataa geliri de eklenerek toplam 139.295 akçe İstanbul'a gönderilmiştir. Tahsil edilen *âdet-i ağnâm* vergisinden bazı harcamaların karşılandığı (vergiyi tahsil etmekle görevli kişilere peşin ödenen 34.087 akçe, hazine taşımada kullanılan 13 adet katır için ödenen 16.050 akçe ve İstanbul'a gönderilen paranın taşıyıcılarına ödenen 15.000 akçe, toplam 49.810 akçe) düşünülürse, yapılan harcamalarla birlikte aslında tahsil olunan *âdet-i ağnâm* vergisinin toplamda 179.129 akçeyi bulduğu görülmektedir. Bu miktar aşağı yukarı H. 1007 yılında tahsil olunan 187.245 akçelik miktara yakındır.

Kıbrıs'tan Tahsil Olunan *Âdet-i Ağnâm*ın Mahiyeti

Recep Dündar doktora çalışmasında 1572 tarihli Kıbrıs tahrir defterine dayanarak *âdet-i ağnâm* (101.768 akçe), *bid'at-i henâzir* (66.102 akçe) ve *resm-i küvâre* (25.989 akçe) vergilerini hesaplamıştır⁶⁵. Onun verdiği rakamlar toplandığında adı geçen üç verginin toplamının 193.859 akçe olduğu görülmektedir. Dolayısıyla 1571-1577 yıllarında, tahsil edilen miktarlar göz önüne alındığında, bu yıllarda *âdet-i ağnâm*ın müstakilen toplandığı düşünülebilir. Ancak H.993 (M.1585) yılında toplam 198.491 akçe hasılat elde edilmiş olup bahsi geçen miktarın bahsi geçen üç vergiyi kapsayıp kapsamadığı açık olarak yazılmamıştır. H.994 yılına ait kayıt ise çok açıktır ve *âdet-i ağnâm ve resm-i ağıl ve resm-i küvâreyi* de içermektedir. H.994 (M.1586) yılı kayıtları tam olmamakla birlikte *âdet-i ağnâm* adıyla 1585 yılında tahsil olunan verginin aslında *âdet-i ağnâm ve resm-i ağıl ve resm-i küvâre* anlamına geldiği tahsil edilen miktarın toplamından tahmin olunabilir. Bu durum çalışmanın kapsadığı son yıl olan 1603 yılına kadar böyle devam etmiştir. H. 1007 (1598-99) yılında bunlara *resm-i ağıl* vergisinin de eklendiği görülmektedir. Kıbrıs tahrir defterine göre sadece Karpaz nahiyesinde resmî ağıl vardı ve *hass-ı şâhî* idi. Dolayısıyla 1599 yılında *âdet-i ağnâm* adıyla tahsil edilen vergiler içine *resm-i ağıl*ın da katılarak Ayşe Sultan'a tahsis edilmesi normal karşılanabilir. Zaten bu verginin miktarı da çok değildir. Sonuç olarak öyle anlaşılıyor ki *âdet-i ağnâm* vergisi 1577-1585 yılları arasındaki bir tarihten itibaren bahsi geçen diğer iki vergiyle birlikte tahsil edilmiştir. 1599 yılında ise bunlara *resm-i ağıl* da eklenmiş görülmektedir.

sındaki bir başka kayıt ağnâm vergisinin 129.600 akçe olduğunu belirtmektedir. BOA, Fon Kodu: MAD.d., Gömlek No.568, s. 14.

⁶⁵ Dündar, *Kıbrıs Eyaleti (1570-1670)*, s. 242.

Kıbrıs'tan Tahsil Edilen *Âdet-i Ağnâm* Vergisi Kaynaklı Harcamalar

Kıbrıs'a tahsil edilen *âdet-i ağnâm*ın nerelere harcandığı veya İstanbul'a gönderilip gönderilmediği ile ilgili kayıtlar oldukça azdır. 8 Mayıs 1586 tarihinde bu kalemde tahsil olunan 75.000 akçenin 38.108 akçesi, dönemin Kıbrıs beylerbeyi Cafer Paşa'nın 1586 yılı maaşının bir kısmını oluşturmuştur⁶⁶. Yaklaşık 10 yıl sonra, 15 Ocak 1595 tarihinde hazineye girdisi yapılan 174.351 akçelik *âdet-i ağnâm*ın tamamı dönemin Kıbrıs Beylerbeyi Ali Paşa'nın *masar*⁶⁷ dönemi maaşına tahsis edilmiştir⁶⁸. H.1007 (M.1598-99) yılında bu kalemde elde edilen para yukarıda açıklandığı üzere Ayşe Sultan'a tahsisat olarak verilmiş ve İstanbul'a gönderilmiştir. 1603 yılında tahsil edilen *âdet-i ağnâm* vergisinin büyük bir miktarının yine İstanbul'a gönderildiği anlaşılıyorsa da devlet hazinesine mi yoksa Ayşe Sultan'a mı gönderildiği maalesef kayıtlardan anlaşılamamaktadır. Bununla birlikte 1603 yılında bu kalemde elde edilen gelirin 49.810 akçesinin tahsilatı yapanlar, hazineyi taşıyan görevliler ve yine hazineyi taşıyan katırlar için harcanmış olduğu görülmektedir.

Sonuç

Âdet-i ağnâm vergisi Osmanlı yönetiminin Kıbrıs'tan tahsil ettiği vergilerden biriydi. Tahsil edilen miktarın bütçede çok önemli bir yer tutmadığı anlaşılmakta olup söz konusu vergi iki koyuna bir akçe olarak tahsil edilmiştir. Bu vergiyle birlikte tahsil edilen *resm-i ağıl* vergisine ise sadece Karpaz nahiyesinde rastlanmaktadır. Ayrıca Karpaz nahiyesinin iki köyünden tahsil edilen ağnâm vergisi doğrudan *hass-ı şahî* olarak kaydedilmiş ve gelirin sultana ait olduğu açıkça belirtilmiştir. İncelenen dönemde Kıbrıs *âdet-i ağnâm*ı genel olarak Kıbrıs beylerbeyi ile defterdarı tarafından ayrı ayrı görevlendirilen kişilerce tahsil edilmiştir. *Âdet-i ağnâm* adıyla tahsil olunan vergi/vergilerin bir kısmı bazen Kıbrıs Beylerbeyi olanlara maaş olarak verilmiş veya bazı başka masraflara tahsis olunmuştur. 1599 yılında tahsil edilen vergi ise Ayşe Sultan'a tahsis edilerek İstanbul'a gönderilmiştir.

Ulaşılan diğer bir sonuç ise tahsil edilen ağnâm vergisi miktarının sabit olmamasıdır. Her ne kadar Kıbrıs tahrir defterinde *âdet-i ağnâm* için 100.000

⁶⁶ Topkapı Sarayı Arşivi, Fon Kodu: TS. MA.d, Gömlek No: 9903, s. 3.

⁶⁷ Masar, Muharrem, Safer ve Rebiülevvel aylarını kapsayan üç aylık dönem demektir. Said Öztürk, *Siyakat Yazısı*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1996, s. 474.

⁶⁸ BOA, Fon Kodu: MAD.d., Gömlek No.568, s. 26.

akçe civarında ortalama bir rakam söz konusu olsa da yapılan tahsilatta yıllara göre artışlar ve azalmalar yaşanmıştır. Bununla birlikte incelenen dönemde *âdet-i ağnâm* adı altında yapılan tahsilatın 100.000 akçenin altına düşmediği söylenebilir. Bu durum incelenen dönemde Kıbrıs'taki *âdet-i ağnâm*'ın 200.000'in üzerinde olduğunu düşündürmektedir. Aynı şekilde özellikle 1585 yılından itibaren *âdet-i ağnâm*'ın *resm-i küvâre* ve *bid'at-i henazir* vergileriyle birlikte tahsil edilmiş olduğu anlaşılmaktadır.

KAYNAKLAR

A. Arşiv Belgeleri

1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, (BOA)

- a.Mühimme Defteri, No:48, hüküm no:33.
- b.Maliyeden Müdevver Defterler
- Fon Kodu: MAD.d. Gömlek No: 368.
- Fon Kodu: MAD.d. Gömlek No. 372.
- Fon Kodu: MAD.d., Gömlek No: 395.
- Fon Kodu: MAD.d., Gömlek No: 423.
- Fon Kodu: MAD.d., Gömlek No: 425.
- Fon Kodu: MAD, d., Gömlek No: 647.
- Fon Kodu: MAD.d., Gömlek No: 7348.

2. Topkapı Sarayı Arşivi

- Fon Kodu: TS.MA.d, Gömlek No:9914.
- Fon Kodu: TS.MA.d, Gömlek No:9903.

3. KKTC Millî Arşiv ve Araştırma Dairesi

- 1 Nolu Kıbrıs Mukataa Defteri, Defter No: KŞS.d. (Kıbrıs Şer'îye Sicilleri)1.
- Kıbrıs Şer'îye Sicilleri, (KŞS), No:1-a

4. Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi

- Defter-i Mufassal-ı Livâ-yı Kıbrıs, No:64 (TKGM. TADB. TT.d. 64),

B. Yazma Eserler

İstanbul Büyükşehir Atatürk Kitaplığı, Atatürk Kitaplığı, Yazma No: Bel_Yz_K.0944, Varak 59/b-60/a.

C. Yayımlanmış Eserler

- Arslanboğa, Kadir, "1589-90 Mali Yılına Ait Osmanlı Devleti Bütçesi'nin Oluşturulması ve İncelenmesi", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sy. 36 (2013), ss. 113-126.
- Arslanboğa, Kadir-Ahmet Arslantürk, "Osmanlı Yönetiminde Kıbrıs Adası'nın Ağustos 1598 ile Nisan 1599 Tarihleri Arasındaki Gelir ve Giderlerinin Tahlili", *History Studies*, sy. 5 (2014), ss. 13-30.
- Çağatay, Neşet, "Osmanlı İmparatorluğunda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, sy. 5 (1947), ss. 485-486.
- Çevikel, Nuri, *Kıbrıs Eyaleti (1750-1800)*, Doğu Akdeniz Üniversitesi Basımevi, Gazimağusa 2000.
- Çoruh, Haydar, *II. Mahmut Döneminde Kıbrıs'ın İdarî, İktisadî ve İçtimai Yapısı*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2008.
- Demircan, Yasemin, "XV-XVII Yüzyıllarda Ege Adaları'nda Çeşitli Yönleriyle Küçükbaş Hayvancılık", *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi)*, sy. 24 (2008), ss. 71-95.
- Demiryürek, Mehmet, "1 Nolu Kıbrıs Mukataa Defterine Göre Kıbrıs Adasında Mukataa Uygulaması (Mesarya Kazası)", *I. Uluslararası Tarihte Kıbrıs Sempozyumu: Tarihte Kıbrıs*, (11-13 Nisan 2016), (Ed), Osman Köse, *Tarihte Kıbrıs*, İstanbul 2017, ss. 141-157.
- _____, "1826 Düzenlemesinden Sonra Kıbrıs İhtisâb Rüsûmu (1828-1838)", *Bellefen*, sy.276 (2012), ss. 553-605.
- Dinç, Güven, *Osmanlı Yönetiminde Kıbrıs (1800-1839)*, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Antalya 2010.
- _____, "Osmanlı Döneminde Kıbrıs Saray Vergisi", *9. Uluslararası Kıbrıs Araştırmaları Kongresi*, Gazimağusa, KKTC, 24-25 Nisan 2014, ss. 153-164.
- Dündar, Recep, *Kıbrıs Beylerbeyliği (1570-1670)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Malatya 1988.

- Emecen, Feridun, "Ağnâm Resmi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 1, İstanbul 1988, ss. 478-479.
- İnalçık, Halil, "Ottoman Policy and Administration in Cyprus after the Conquest", *Kıbrıs Tahrir Defterleri: Mufassal, İcmâl ve Derdest*, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşiv Dairesi Başkanlığı, Ankara 2013, ss. 23-34.
- _____, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C 1. 1300-1600, (Ed.) Halil İnalçık, Donald Quataert, çev. Halil Berktaş, Eren Yayıncılık, İstanbul 2000.
- Jennes, Diamond, *The Economics of Cyprus: A Survey to 1914*, McGill University Press, Montreal 1962.
- Jennings, Ronald C., "The Population, Taxation, and Wealth in the Cities and Villages of Cyprus, According to the Detailed Population Survey (Defter-i Mufassal) of 1572", *Journal of Turkish Studies*, sy. 10 (1986), ss. 175-189.
- _____, *Village Life in Cyprus at the Time of the Ottoman Conquest*, (Eds.) M. Akif Erdoğan, Ali Efdal Özkul, Isis Press, İstanbul 2009.
- _____, *Christians and Muslims in Ottoman Cyprus and the Mediterranean World*, New York University Press, New York and London 1993.
- Sahillioğlu, Halil, "Osmanlı İdaresi'nde Kıbrıs'ın İlk Yılı Bütçesi", *Belgeler*, sy. 7/8 (1967), ss. 1-33.
- "Osmanlı Kanunnameleri", *Millî Tettebular Mecmuası*, sy. 1 (1331/1915), ss. 49-112.
- Samani, Hasan, *Tanzimat Devrinde Kıbrıs (1839-1778)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2006.
- Sertoğlu, Mithat, "Ağnâm Resmi", *Osmanlı Tarih Lügati*, Kurtuba Kitap, İstanbul 2015, s.10.
- Özkul, Ali Efdal, "The Ottoman Empire's Tax Policy in the Eighteenth Century Cyprus", *Archivum Ottomanicum Special Cyprus Issue*, sy.32 (2015), ss. 53-81
- Öztürk, Said, *Siyakat Yazısı*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1996.
- Pakalın, Mehmet Zeki, "Âdet-i Ağnâm", *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü 1*, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1983, ss. 20-21.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2011.
- Ünal, Mehmet Ali, "Âdet-i Ağnâm", *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Paradigma Yayıncılık, İstanbul 2011, s. 10.

MEHMED ŞERİF PAŞA'NIN ÇILDİR VALİLİĞİ*

SEYDİ VAKKAS TOPRAK**

Giriş

XVIII. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin kuzey-doğu sınırlarını oluşturan Çıldır Eyaleti, Güney Kafkasya'da yer alan stratejik bir bölgeydi. Küçük ve zayıf prensliklerin yer aldığı bu coğrafya Osmanlı Devleti, İran ve Rusya arasında adeta tampon bir bölge özelliğine sahipti. Çıldır Eyaleti, sıklıkla çatışmalara sahne olduğundan sınırları bazen genişlemiş bazen de daralmıştır¹.

1699 Karlofça Antlaşması'ndan sonra Azak'ı ele geçiren Rusya, sıcak denizlere ulaşabilmek için harekete geçmiştir. Buna bağlı olarak XVIII. yüzyıl başından itibaren Osmanlı Devleti'nin Kuzey-Doğu Anadolu sınırlarında Rus tehdidi, eskisinden daha fazla hissedilmiştir. İki devlet arasında kalan Gürcistan'daki küçük prensliklerin, aynı dinden olmaları nedeniyle, Rusya'ya meyletme ihtimali hayli yüksekti. Osmanlı Devleti'ne bağlı olan *Mingrelî*, *Guriel* ve *İmereti* adlı Gürcü prenslikleri Çıldır valileri vasıtasıyla vergi vermekte ve iç işlerinde serbest hareket etmekteydi². Sınır güvenliği endişesiyle bu zayıf Gürcü prenslerini Osmanlı Devleti hoş tutmaktaydı. Bununla birlikte, prensler üzerindeki Çıldır valilerinin kontrolü de hep var olmuştur³. Her ihtimale karşı Çıldır ile Gürcü prenslikleri arasındaki sınırlarda daima kuvvet bulundurulmuş, sınır boylarındaki kale ve mevzilerin tahkimine önem verilmiştir⁴.

Osmanlıların bölgeye özen göstermeleri boşuna değildir. Gerçekten de XVIII. yüzyılda gerçekleşen Osmanlı-Rus savaşlarında Anadolu'nun doğusu Kaf-

* Bu makale, 17-19 Kasım 2016 tarihinde, Azerbaycan-Nahçıvan'da düzenlenen *Tarih ve Kültür Ekseninde Orta Asya Havzası Uluslararası Sempozyumu*'nda sunulan bildirinin genişletilmiş halidir.

** Doç. Dr., Adıyaman Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Adıyaman/TÜRKİYE, seyditoprak@gmail.com

¹ Feridun Emecen, "Çıldır Eyaleti", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, VIII, Ankara 1993, s. 300.

² Seyfettin Buntürk, *Rus Türk Mücadelesi'nde Ahıska Türkleri*, Berikan Yay., Ankara 2007, s. 25-27.

³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV/II, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1995, s. 125-126.

⁴ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV/I, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1988, s. 2.

kasya üzerinden gelen Rus saldırılarına maruz kalmıştır. Özellikle yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşen savaşlarda Doğu Anadolu üzerine gönderilen Rus orduları büyük tahribatlar yapmışlardır. 1768-1774 yılları arasında gerçekleşen ve mağlubiyetle biten savaş sırasında Kafkasya üzerinden Doğu Anadolu'ya sevk edilen General Totlaben komutasındaki Rus ordusu Osmanlı sınırlarından girerek Erzurum ve Trabzon taraflarını işgal etmiştir. Gürcü prensleriyle işbirliği yapan Ruslar, pek çok yeri ele geçirmiştir. Nitekim savaş sonunda imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması gereği *Kabartay* Ruslarda kalırken, *Bağdadçık*, *Kütays* ve *Şehriban* kaleleri Osmanlılara iade edilmiş, buna karşılık Ruslarla işbirliği yapmış olan Gürcü prensleri affedilmiştir. Yine 1787-1792 Osmanlı-Rus ve Avusturya savaşında bölge tekrar Gürcü prenslerle işbirliği yapan Rusya'nın işgaline uğramış, savaşın sonunda imzalanan Yaş Antlaşması ile Çıldır valilerinin Gürcü prenslerine saldırmaması karar altına alınmıştır⁵.

Diğer taraftan Güney Kafkasya'da bulunan *Kâhati*, *Somketi*, *Kartli* ve merkezi *Tiflis* olan *Gürcistan* prenslikleri XVII. yüzyıl başlarından itibaren İran'ın hâkimiyeti altındaydı. İran savaşları sırasında Osmanlı Devleti'nin işgale teşebbüs ettiği bu prenslikler duruma göre İran veya Rusya ile işbirliği yapmayı tercih etmişlerdir. İran ile Osmanlı Devleti'nin Güney Kafkasya'da birbiriyle didişmesinden istifade eden Rusya, Hazar denizine doğru ilerlemiştir. Böylece Rus yanlısı olan Tiflis Hanı da, Osmanlı-Rus Savaşı sırasında, Osmanlılara bağlı olan Gürcü prenslerini isyana teşvik etmiştir⁶.

1. XVIII. Yüzyılda Çıldır Valileri ve Sınırdaki Etkinlikleri

Ocaklık usulüyle idare edilen Çıldır Eyaleti genellikle bir aileye mensup valiler tarafından yönetilirdi. Anadolu'nun kuzey-doğusunda, Kafkasların güneyinde, Rusya ve İran sınırları yakınında stratejik bir bölgeyi idare eden Çıldır valilerinin en önemli görevi sınır güvenliğini sağlamaktır. Ayrıca Gürcü prensliklerinin kontrol altında tutulması, vergilerinin alınarak İstanbul'a gönderilmesi, İran ve Kafkasya'nın durumu hakkında hükümetin bilgilendirilmesi de Çıldır valilerinin görevlerindendi. Çıldır valileri, bu görevlerini ifa ederken hak ve hukuka riayet etmek, zulüm ve suiistimalden kaçınmak zorundaydı⁷.

XVIII. yüzyılın başlarında İshak Paşa'nın uhdesinde bulunan Çıldır valiliği, yüzyıl sonuna kadar aynı sülalede kalmıştır. 1701'de Gürcistan prensliklerinde

⁵ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, IV/I, s. 377, 423, 592-593.

⁶ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, IV/II, s. 125-130.

⁷ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, IV/II, s. 125-126; Buntürk, *a.g.e.*, s. 27.

meydana gelen karışıklıkları İshak Paşa çözemeyince bölgeye merkezden bir ordu gönderilmiştir. Osmanlı Devleti'nin 1722-1725'te Kafkasya'nın güneyine düzenlediği askerî harekâtlarda Çıldır Valisi İshak Paşa da yer almıştır⁸. Yine İran hükümdarı Nadir Şah, 1734'te Aras ve Kür nehirlerinin bileştikleri yerden geçerek Şirvan ve çevresini işgal edince Tiflis ve Kars çevreleri tehlikeye girmiştir⁹. Nadir Şah'ın Tebriz'e kadar gelmesi üzerine Erzurum ve Çıldır valileri Kars'ın muhafazasıyla görevlendirilmiştir. Ancak Kars'ı korumak göreviyle bölgedeki valilerin başına getirilen Şark Seraskeri Abdullah Paşa, Arpaçay'da İran ordusuna yenilince (1735) Gence, Revan ve Tiflis İran hâkimiyetine girmiştir. Yine 1743'te savaş sırasında İran'ı Kafkasya'da meşgul etmek amacıyla Çıldır Valisi Yusuf Paşa Gürcistan üzerine gönderilmiş ancak bir netice elde edilememiştir. Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan sonra Kafkasların güneyinde Rusya'nın etkinliği artınca Gürcü prensleri de Rusya himayesine girmeyi talep etmiştir¹⁰. Gürcistan'ın XIX. yüzyılın başlarında Rusya tarafından ilhakına kadar Çıldır valileri sınırın korunmasında önemli roller üstlenmiştir.

III. Murat zamanında Osmanlı egemenliğine girdikten sonra kurulan Çıldır Beylerbeyliği, 93 Harbinde Rusların eline geçene kadar bir eyalet olarak varlığını sürdürmüştür¹¹. Daha çok yerel hanedanlar tarafından idare edilen Çıldır Eyaleti, XVIII. yüzyılda genel olarak İshak Paşa ailesine mensup valiler tarafından idare edilmiştir. Yüzyılın başında valilik makamında bulunan *Selîm Paşa*'dan sonra Çıldır valiliğine 1701 yılında *İshak Paşa (I./Büyük)* atanmıştır. *Sicill-i Osmânî*'de Çıldır hanedanından olduğu belirtilen İshak Paşa'nın Çıldır mutasarrıfı olarak savaşa gönderildiği, bir ara görevden alınıp tekrar iade edildiği kayıtlıdır¹². İshak Paşa, 1722'de azledilerek yerine Şehsuvar-zâde Mehmed Paşa getirilmişse de 1725'te tekrar görevine iade edilmiştir. 1732'de Tiflis valiliğine atanınca, Çıldır valiliğine oğlu *Yusuf Paşa* getirilmiştir. Tiflis'in İran'ın eline geçmesiyle Çıldır tekrar İshak Paşa'ya verilmiştir. Yaklaşık 30 yıl Çıldır valiliği yapan İshak Paşa, 1748'de vefat ettiğinde 100 yaşını aşmıştı. Yerine oğlu *Hacı Ahmed Paşa* Çıldır valisi olmuştur¹³.

⁸ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, IV/I, s. 20-21; 177; 227-230; 303.

⁹ Hüsamettin M. Karamanlı, "Gürcistan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XIV, Ankara 1996, s. 315.

¹⁰ Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1999, s. 299-300.

¹¹ Mehmet İnbaşı, "XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Çıldır Eyaleti ve İdarecileri", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sy. 7 (2006), s. 78, 82.

¹² Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî yahud Tezkire-i Meşâhîr-i Osmâniyye*, I, Matbaa-i Amire, İstanbul 1308, s. 326.

¹³ Mehmed Süreyya, *a.g.e.*, C. I, s. 326-327; İnbaşı, *a.g.m.*, s. 84.

İshak Paşa'nın ikinci oğlu olan Hacı Ahmed Paşa 1748-1759 yılları arasında Çıldır Valiliği yapmıştır. Ahmed Paşa'nın idamından¹⁴ sonra Kars valisi bulunan *Vezir İbrahim Paşa*¹⁵ Çıldır valisi olarak atanmıştır. Yaklaşık bir yıl sonra Çıldır valiliğine getirilen Ahmed Paşa'nın oğlu Hasan Paşa 6 yıl 3 ay görevde kalmıştır¹⁶. Vezirlik rütbesi aldıktan sonra Gürcistan seraskerliğine getirilen Hasan Paşa'nın, azledilmesinden sonra 1767'de Çıldır valiliğine I. İshak Paşa'nın torunu Silahtar İbrahim Paşa¹⁷ getirilmiştir¹⁸. Ancak İbrahim Paşa'nın 8 aylık bir valilikten sonra Erzurum valiliğine¹⁹ atanması üzerine Çıldır valisi olarak Seyyid Numan Paşa tayin edilmiştir²⁰. Yaklaşık 2 yıl 9 ay bu görevde kalan Numan Paşa, Gürcistan seraskerliği görevini de yürütmüştür²¹.

Numan Paşa'nın ardından Çıldır'a vali olarak atanan eski Beyşehir Mutasarrıfı Mehmed Paşa sadece 6 ay görev yapmıştır. Çıldır Eyaleti'ne 1771 yılı başlarında atanan Süleyman Paşa, İshak Paşa'nın ardından eyalette uzun süre valilik yapanlardan biridir. Zaman zaman Trabzon valiliğini de yürüten Süleyman Paşa, 19 yıl boyunca Çıldır'da görev yapmıştır. Süleyman Paşa'nın valiliği savaşlarla dolu zor zamanlara denk gelmiştir. 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı'nın devam ettiği bir sırada valiliğe getirilen Süleyman Paşa, bölgeye akın eden Rus ordularıyla mücadele ettiği gibi 1787-1792 Osmanlı-Rus ve Avusturya Savaşları sırasında da sınırı muhafaza etmiştir. Valiliği boyunca, Rusya ile işbirliği yapan Gürcü prenslikleriyle mücadele eden Süleyman Paşa, sınırların korunması için tedbirler alarak kaleleri tahkim etmeye özen göstermiştir. Özellikle Rusya ile anlaşmış olan Tiflis hanı Ereğli Han ile mücadele, Süleyman Paşa'nın vefat ettiği 1791'e kadar devam etmiştir. Gürcistan sınırının korunması için çaba sarf eden Paşa, gerektiğinde Kars, Bayezid ve Diyarbekir vali ve mutasarrıflarından da destek almaya çalışmıştır. Bu mücadelede birliğin sağlanması gayesiyle devlet, bölgedeki tüm kuvvetlerin başına bir serdar tayin etmiştir²².

¹⁴ Mehmed Süreyya, *a.g.e.*, C. I, s. 256.

¹⁵ Yeniçerilikten yetişme olan İbrahim Paşa, Yeniçeri ağalığının ardından Erzurum, Diyarbekir, Van, Çıldır ve Kars valiliklerinde bulunmuş ve 1764/1765'te vefat etmiştir. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, C. III, (Haz: Nuri Akbayar), Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1996, s. 788.

¹⁶ İnbaşı, *a.g.m.*, s. 85.

¹⁷ İbrahim Paşa, I. İshak Paşa'nın oğlu Yusuf Paşa'nın oğludur. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, V, (Haz: Nuri Akbayar), Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1996, s. 1695.

¹⁸ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî yahud Tezkire-i Meşâhîr-i Osmâniyye*, IV, Matbaa-i Amire, İstanbul 1795, s. 663; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, II, (Haz: Nuri Akbayar), s. 632-633; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, V, (Haz: Nuri Akbayar), s. 1695.

¹⁹ Mehmed Süreyya, *a.g.e.*, C. IV, s. 663.

²⁰ İnbaşı, *a.g.m.*, s. 85.

²¹ Numan Paşa hakkında geniş bilgi için bkz: Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, IV, s. 1264.

²² İnbaşı, *a.g.m.*, s. 85-87.

Süleyman Paşa'nın 1791'de vefat etmesiyle yerine kimin atanacağı meselesi hükümeti bir süre meşgul etmiştir. Süleyman Paşa'nın oğlu Mehmed Şerif Bey, Çıldır'ın eski valilerinden Hasan Paşa'nın oğlu İshak Paşa ve Hassa silahtarlarından Sabit Mehmed Bey'den oluşan üç aday arasından tercih yapmak durumunda kalan İstanbul, Çıldır valiliğini Bayezid Mutasarrıfı İshak Paşa'ya vermiştir. 9 Nisan 1791 tarihinde göreve gelen İshak Paşa, 1 yıl 4 ay Çıldır valiliği yaptıktan sonra azledilmiştir. Çünkü babasının rahatsızlığı sırasında Çıldır'ı idare etmiş olan Mehmed Şerif Bey, valilik kendisine verilmeyince, İshak Paşa'ya karşı muhalefete başlamıştır. Buna karşılık İshak Paşa da, Şerif Bey'e karşı Osmanlı Devleti'nin düşmanı olan Tiflis hanı Ereğli Han ile ittifak yapmıştır. Yapılan mücadeleyi kaybederek Erzurum valisine sığınan İshak Paşa'nın yerine 1792 yılı sonlarında Mehmed Şerif Bey Çıldır valiliğine atanmıştır²³.

2. Mehmed Şerif Paşa'nın Kısa Hayat Hikâyesi

Yukarıda belirtildiği gibi İshak Paşa ile giriştiği mücadelede galip gelen Mehmed Şerif Paşa, vezaret rütbesi alarak Çıldır valisi olmaya muvaffak olmuştur. Şerif Paşa'nın Çıldır'ın eski mutasarrıflarından I. İshak Paşa'nın torunu olan Çıldır Valisi Süleyman Paşa'nın oğlu olduğu daha önce ifade edilmişti. İshak Paşa ailesinin aslen Ahıska olduğu bilinmektedir²⁴. *Nuri Tarihi*'nde *Ahıshalı Süleyman Paşazâde Mehmed Şerif Paşa* olarak zikredilmektedir²⁵.

Babası henüz hayattayken, 17-18 yaşlarında kapıcıbaşı olan Şerif Bey'in arzusu Çıldır'a vali olmaktı. Babası Süleyman Paşa'nın 1791 (hicri 1205) tarihinde vefatının ardından İshak Paşa'ya Çıldır Eyaleti verilince Şerif Bey'in Çıldır valiliği için mücadelesi başlamıştır. Bir müddet sonra Çıldır valiliğinden alınan İshak Paşa'nın yerine 11 Ağustos 1792 tarihinde vezir rütbesiyle Şerif Paşa tayin edilmiştir²⁶. Yaklaşık olarak dört buçuk sene Çıldır'da valilik yapan Şerif Paşa, 1797 Ocak ayında (Recep 1211) görevinden azledilmiştir. Kısa bir müddet sonra 1798 (hicri 1212)'de Maraş ve Rakka valisi, yine 1798'de Halep ve sonra Adana valisi olmuş, 1802/1803 (hicri 1217)'te azledilmiştir. 1807'de Kars, Diyarbekir ve ikinci defa Adana valisi, 1808'de Karahisarısahib valisi olmuştur. 1809'da Trabzon valiliği

²³ İnbaşı, a.g.m., s. 87-89.

²⁴ 23 Şevval 1227 tarihli Belge'de Şerif Paşa'nın memleketinin Ahıska'nın Livane sancağı olduğu belirtilmektedir. *BOA, HAT*, 1004/42115.

²⁵ Vakanüvis Halil Nuri Bey, *Nuri Tarihi* (Haz: Seydi Vakkas Toprak), Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2015, s. 488.

²⁶ İnbaşı, a.g.m., s. 88, 89.

ve Karadeniz sahilleri seraskeri olarak görev yapmıştır²⁷. Bu görevi sırasında Çıldır Valisi Selim Paşa ile geçinemediğinden azledilmiştir. 1820/1821'de Kandiye muhafızlığı, 1822/1823'te de Girit seraskerliği yapmış ve aynı yıl vefat etmiştir²⁸.

3. Mehmed Şerif Paşa'nın Çıldır Valilikleri

Mehmed Şerif Paşa'nın Çıldır valiliğine atanması sıkıntılı bir dönemden sonra gerçekleşmiştir. Babası Süleyman Paşa'nın hastalığı sırasında vilayeti idare eden Şerif Paşa, babasının vefatından sonra valiliğin kendisine verilmesini bekliyordu. Ancak Şerif Paşa'nın atanması hususunda İstanbul'un çekinceleri vardı. Aslında teamül gereği babasının görevinin Şerif Paşa'ya verilmesi gerekiyordu. Valiliğe getirilmesi durumunda, babasının hazineye gönderilmesi gereken mallarını tam olarak vermeyeceğinden endişe edilen Şerif Paşa'nın tayininden vaz geçilmiştir. İstanbul'da yapılan bir toplantıda, Çıldır valiliğinin eski Çıldır valisi Hasan Paşa'nın oğlu Sabit Mehmed Bey'e verilmesi kararı alınmıştır. Sabit Mehmed Bey, bu teklifi kabul etmeyerek Çıldır valiliğinin ailenin büyüğü olan ağabeyi İshak Paşa'ya verilmesi ricasında bulunmuştur. Böylece Çıldır valiliği 1791'de İshak Paşa'ya verilmiştir. Bu atamadan memnun olmayan Şerif Paşa, İshak Paşa'ya karşı mücadeleye başlamış ve mücadeleden galip çıkarak 11 Ağustos 1792 tarihinde Çıldır'a vali olmayı başarmıştır²⁹.

Valiliğe getirildikten sonra babasının Darphane'ye intikal etmesi gereken mallarını vermekte isteksiz davranan Şerif Paşa, İstanbul'un önceki endişelerini haklı çıkarmıştır. Borçların ödenmesi hususunda hükümet tarafından yapılan ikazlara da itibar etmemiştir. Kethüdası Sufyan Ağa'ya olan borcunu da ödemeye yanaşmayınca padişaha şikâyet edilmiştir. Ayrıca Şerif Paşa'nın civardaki kabile ve aşiretlerle iyi ilişkiler kuramadığı şeklinde İstanbul'a şikâyetler yapılmıştır. Bu dönemde İran'a hâkim olan Ağa Muhammed Han'ın Tiflis'e saldırısı üzerine, kurtulmak ümidiyle Osmanlı Devleti'ne sığınan ahalinin Şerif Paşa tarafından esir ve köle edilmesi Sultan III. Selim'in hoşuna gitmemiştir. Tüm bu olumsuzluklara ilave olarak Tiflis hâkimi Ereğli Han'ı koruyan Rusya'dan da Şerif Paşa hakkında şikâyetler gelmiştir. Rusya'nın Ereğli Han ile geçinemeyen Şerif Paşa'nın

²⁷ Şerif Paşa 27 Nisan 1809'dan 10 Ocak 1810'a kadar Trabzon valiliği yapmıştır. Abdullah Saydam, "Trabzon'un İdari Yapısı ve Yenileşme Zarureti (1793-1851)", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, 18 (2005), s. 291.

²⁸ Mehmed Süreyya, *a.g.e.*, III, s. 144; Darendeli İzzet Hasan Efendi, *Ziyânâme*, (Haz: M. İlkin Erkutun), Kitabevi Yay., İstanbul 2009, s. 276.

²⁹ İnbaşı, *a.g.m.*, s. 88, 89.

azlini isteyeceği, bu şekilde valiyi azletmektense önceden azletmenin elzem olacağı İstanbul'da konuşulan bir mesele haline gelmiştir. Gelen şikâyetler ve bölgedeki durumun nezaketi nedeniyle 21 Temmuz 1796 (15 Muharrem 1211) tarihinde görevden alınan Şerif Paşa, Adana valisi olarak tayin edilmiştir³⁰.

4. Şerif Paşa'nın Diğer Valilikleri

Şerif Paşa'nın 1796'da Çıldır'dan alınarak Adana'ya tayin edilmesinin ardından Çıldır Eyaleti de Erzurum'a ilhak edilmiş ve Yusuf Ziya Paşa'nın idaresine verilmiştir³¹. Bir müddet sonra yeniden müstakil hale getirilen Çıldır Eyaleti'ne, 14 Ocak 1796 (15 Recep 1211) tarihinde, vali olarak önceki vali İshak Paşa'nın kardeşi Sabit Mehmed Bey getirilmiştir³².

Şerif Paşa'nın Adana valiliği uzun sürmemiştir. Bir müddet sonra Adana'dan alınarak 2 Nisan 1797 (4 Şevval 1211) tarihinde Maraş valiliğine tayin edilmiştir³³. Yaklaşık bir yıl sonra, 1798 Şubat ayında Halep'e gönderilmiştir. Çünkü bu sırada Halep'te seyitler isyan edince valinin emrindeki yerel kuvvetler aciz kalmış ve isyanı basturamamıştı. Yeniçerilerle seyitlerin çatışmalarının önlenememesi üzerine, bölgede nüfuzlu bir vezirin idaresine ihtiyaç duyan devlet, 1798 Mayıs-Haziranında Şerif Paşa'yı Maraş'tan alarak Halep valiliğine tayin etmiştir³⁴. Yukarıda da belirtildiği gibi çeşitli yerlerde valilik yapan Şerif Paşa, nihayet 1807'de Kars Valisi olarak Çıldır'ın yakınına gelmiştir. 1809'da a Trabzon valisi ve Karadeniz sahilleri seraskeri olarak yine Çıldır civarında görev yapmıştır.

Osmanlı Arşivi'nde, Şerif Paşa'nın Çıldır, Kars ve Trabzon valilikleri sırasında yerel halk, sınır prenslikleri ve komşu valilerle, hatta devletle sorunlar yaşadığına dair çok sayıda belge mevcuttur. Örneğin vali olarak Adana'ya tayin edilen Şerif Paşa'nın görev yerine gitmeyerek askerleriyle Çıldır üzerine gittiği ve Ahıska'yı işgal ettiği arşiv belgelerden anlaşılmaktadır. Bu hareketi isyan olarak kabul edilen Şerif Paşa'nın vezirliği kaldırılmış ve Tokat'a sürülmüştür. Ancak Sadrazam Yusuf Ziya Paşa'nın araya girmesiyle Şerif Paşa affedilmiş ve yeniden Çıldır'a atanmıştır³⁵.

³⁰ *Nuri Tarihi*, s. 421-422.

³¹ *Nuri Tarihi*, s. 421-422.

³² *Nuri Tarihi*, s. 469-470; İnbaşı, a.g.m., s.89.

³³ *Nuri Tarihi*, s. 488.

³⁴ *Nuri Tarihi*, s. 761.

³⁵ *BOA, C.DH*, 111/5516.

5. Şerif Paşa'nın Çıldır Valiliği Döneminde Gelişen Bazı Olaylar

Mehmed Şerif Paşa, Çıldır valiliği sırasında İran ve Rusya taraflarındaki sınırların güvenliğine azami dikkat göstermiştir. Gerekli zamanlarda, sınırdaki Ahıska ve Ahılkelek gibi kalelerin güçlendirilmesi için İstanbul'dan top ve mühimmat talebinde bulunmuştur. Bu sırada kalede görevli sürat topçularının Erzurum Gümrüğü'nden ödenmekte olan maaşları zamanında gönderilmediğinde Şerif Paşa durumu İstanbul'a yazmaktan çekinmemiştir. Sınırların güvenliği için topçuların ihmal edilmemesi gerektiğini İstanbul'a hatırlatan Şerif Paşa'nın istekleri her zaman ivedilikle hükümet tarafından karşılanamamıştır³⁶. Yine Çıldır yakınında bulunan Faş (Poti) ve Acısu gibi kalelerdeki askerlerinin maaşlarının Erzurum Gümrüğü gelirleri ile Şerif Paşa'nın hazineye iade etmesi gereken babası Süleyman Paşa'nın mallarından ödenmesi emri 1794 yılı başlarında Çıldır Valisine bildirilmiştir³⁷. Kaynaklardan anlaşıldığına göre mühimmatlarla ilgili kayıtlar hükümet tarafından incelendikten sonra gerekli havan toplarının temin edilmesi için ilgili birimlere emirler gönderilmiştir³⁸. Çıldır ve etrafının Rus tehdidine açık olması nedeniyle Şerif Paşa'nın sürekli olarak kalelerin takviyesini istemesi ve asker talepleri karşısında, çoğunlukla İstanbul'dan yeterli miktarda askerî yardım aldığı anlaşılmaktadır³⁹.

Şerif Paşa, Çıldır valiliği sırasında civardaki eyaletler, sınır güvenliği ve komşu devletlerin Osmanlı Devleti ile olan ilişkileri gibi hususlarda alakadar olmuştur. Bu sırada Kars muhafızı olan Abdülcelil-zâde Numan Paşa'nın bölge halkıyla uyuşmaması ve ahalinin memnuniyetsizliği nedeniyle görevden alınması gerektiğinde Şerif Paşa'dan da rapor istenmiştir⁴⁰. Yine Şerif Paşa, İran'a hâkim olan Ağa Muhammed Han'ın durumu hakkında da İstanbul'a raporlar yazmıştır⁴¹.

Şerif Paşa, Çıldır valiliği sırasında Kars muhafız ve mutasarrıflarıyla pek anlaşamamıştır. Kars Mutasarrıfı Mehmed Paşa 1801 ve 1802 yıllarında kendisine

³⁶ Şerif Paşa'nın talebi üzerine İstanbul'da tahkikat yapılmış, bölgeye gönderilen mübaşir, vali, kadı ve mukabeleciye yazılan emirlerle sürat topçularının mevcut ve mevcut olmayanlarının tespiti istenmiştir. Defterdarın tahkiki sonucu mevcut olan topçuların isim defteri yeniden çıkarılmış ve maaşlarının Çıldır ve Erzurum cizyeleriyle Erzurum gümrüğü gelirlerinden ödenmesi karar alınmıştır. 24 Mart 1793/11 Şaban 1207 tarihli yazışma dosyası için bkz: *BOA, C.A.S., 1078/47528, 1-6.*

³⁷ 2 Şubat 1794/1 Recep 1208 tarihli hatt-ı hümayun sureti. *BOA, C.A.S., 430/17859.*

³⁸ *BOA, C.A.S., 362/14977.*

³⁹ Şâni-zâde Mehmed Ata'ullah Efendi, *Şâni-zâde Târîhi [Osmanlı Tarihi (1223-1237/1808-18219)]*, I, (Hazırlayan: Ziya Yılmaz), Çamlıca Yay., İstanbul 2008, s. 445.

⁴⁰ *Nuri Tarihi*, s. 256-257.

⁴¹ *BOA, HAT, 1386/55054.*

kin beslediği ve düşmanlık ettiği gerekçesiyle Şerif Paşa'yı İstanbul'a şikâyet etmiştir. Buna karşılık kendisini savunmak zorunda kalan Şerif Paşa, Şark Seraskeri ve Erzurum valisine yazılar göndermiştir. Şerif Paşa, 1802 Şubatında Erzurum valisine gönderdiği yazılarda; Kars Muhafızı Mehmed Paşa'ya karşı herhangi bir kötü muamelesinin bulunmadığını, onun iyiliğini istediğini ve ona karşı kin beslemediğini ifade etmiştir. Ancak etrafına topladığı aşiret hırsızlarının memlekete verdikleri zarar ve ziyan nedeniyle Mehmed Paşa'ya kırgın olduğunu belirtmiştir. Mehmed Paşa'nın yanında barınan hırsızların Çıldır civarından 30 bin koyun çaldıklarını, bu durumda Mehmed Paşa'nın hırsızları yanından kovması gerekirken daha ziyade rahat ettirdiğini dile getiren Şerif Paşa, Mehmed Paşa'yı memlekette asayiş bozmakla suçladığı gibi çalınan 30 bin koyunun sahiplerine iadesi için Erzurum valisinden yardım talep etmiştir⁴².

Şerif Paşa ile aralarındaki husumet nedeniyle, Mehmed Paşa askerleriyle Çıldır Eyaleti dâhilindeki mahallere zarar ve ziyan vermekte, Çıldır'a bağlı yerlerdeki ileri gelenlerle Çıldır valisi aleyhine ittifaklar yapmaktaydı. Kars muhafızının saldırılarına cevap vermek için 1802 Kasım ayında kuvvet toplayan Şerif Paşa, Acara ayanı olan Hamişoğlu Selim Ağa'yı⁴³ yanına çağırduğunda, Selim Ağa'ya güveninin nişanesi olarak kardeşi Abdülhamid Bey ile imamını, delibaşısını ve Enderun çukadarını rehin vermek zorunda kalmıştır. Mehmed Paşa ile anlaşan Selim Ağa ise imamı öldürüp Abdülhamid Bey ile diğer rehinelere hapsedmiş ve askerleriyle Şerif Paşa'ya hücum etmiştir. Yenilerek geri çekilen Şerif Paşa, kapılarının kapatılması nedeniyle Ardahan Kalesi'ne girememiş ve kaçmak zorunda kalmıştır. Şerif Paşa bölgeden ayrılarak Oltu'ya gitmiş, bu sırada Kars Muhafızı Mehmed Paşa'nın beş yüzden fazla asker ve süvarisi Ardahan'a ulaşmıştır. Durumu İstanbul'a bildiren Erzurum valisinin yazısı üzerine Sadrazam, Şerif Paşa'nın yardıma muhtaç durumda olduğunu Padişaha arz etmiştir. III. Selim de, *Benim vezirim, manzurum olmuştur. Münasib gördüğün üzere tanzim edesin* diyerek sorunun çözümünü sadrazama havale etmiştir⁴⁴.

Şerif Paşa'nın Trabzon valiliği sırasında Çıldır halkı yeni valileri Selim Paşa'dan hiç memnun kalmamıştır. Ahali, Selim Paşa'nın iyiliği ve adaleti terk ederek zulüm ve zorbalığı kendilerine reva görmesinden şikâyetçi olmuştur. Özellikle

⁴² BOA, HAT, 39/1987.

⁴³ Acaralı olan Hamişzade Selim Ağa/Paşa 1802'de Çıldır valisi olmuştur. Mehmed Süreyya, *a.g.e.*, C. III, s. 60. Geniş bilgi için bkz: Zafer Şenol, *Kafkas Tarihinde Hamşioğulları*, Cinius Yay., İstanbul 2018, s. 19-60.

⁴⁴ BOA, HAT, 83/3432.

Ahıska'nın ileri gelenleri, hafızlar, imamlar ve hatipler 1809 Aralık ayında, Ahıska Kadısı Mehmed Emin Efendi'ye giderek valiyi şikâyet etmişlerdir. Ahıskalılar sadece valinin zorbalığından şikâyet etmemişler, onun düşmanla işbirliği yaparak ihanetinden de şikâyet etmişlerdir. Ahıskalıların ifadesine göre Selim Paşa, sınırdaki *Guriel (Göri)* Prensiği ve Ruslarla anlaşarak düşmanı Ahıska'ya saldırmaya teşvik etmiştir. Selim Paşa, sınırdaki düşmana adamlar göndererek bol vaatlerde bulunmuştur. Düşmanı hırslandırarak Faş Kalesi'nin yardımına gönderilen Müslüman askerlere ihanet ettirmiştir. Bu iddialarına Açıkbaş Hanı Soloman'ın gönderdiği mektupları kanıt olarak gösteren Ahıskalılar, artık Selim Paşa'ya güvenlerinin kalmadığını, eğer ortaya çıkarak asker toplamaya kalkarsa hep birlikte karşı koymak için birleştiklerini dilekçelerine yazdırmışlardır. Selim Paşa'ya karşı çıkacaklarını ifade eden Ahıskalılar, sınırlara adam yerleştirerek eyaletlerini koruyacaklarını belirtmişlerdir. Çıldır'a bir Rus saldırısı olursa, bunun Selim Paşa'nın tahrikiyle olacağını iddia eden Ahıskalılar, bir Rus saldırısı karşısında memleketlerini koruyacaklarını ve durumu derhal İstanbul'a bildireceklerini de ifade etmişlerdir. Eyaletlerine güçlü, iktidar sahibi, cesur, dindar, bölgeyi iyi bilen, İran ve Dağıstan gibi hükümetlerle iyi ilişkileri olan bir vezirin gerekliliğini dile getiren Ahıskalılar, sayılan vasıflara sahip kişinin kadim Ahıska hanedanından Trabzon Valisi Şerif Paşa olduğunu belirtmişlerdir. Ahıskalılar, Çıldır'ın Trabzon'a ilhak edilerek Şerif Paşa'ya verilmesini, ancak bu şekilde Selim Paşa'nın zulmünden kurtulabileceklerini mahzarlarında rica ve niyaz etmişlerdir. Ahalinin isteklerini yazılı olarak alan Ahıska Kadısı durumu bir yazıyla İstanbul'a bildirmiştir⁴⁵. Bu sırada Şerif Paşa'dan korkan Selim Paşa, Çıldır'ı terk ederek Acara taraflarına gitmiştir. Ayrıca Şerif Paşa hakkında İran taraflarından gelen şikâyetler İstanbul'da değerlendirilmiştir. Neticede Şerif Paşa ile Selim Paşa arasındaki geçimsizlik 1810 yılında Şerif Paşa'nın Trabzon valiliğinden azli ile sonuçlanmıştır. Şerif Paşa valiliğini kaybederken Selim Paşa'nın derhal Çıldır'a dönerek bölgeyi muhafaza etmesi emredilmiştir. Trabzon valiliğine ise Çerhacı Ali Paşa tayin edilmiştir⁴⁶. 1810'da azledildiği kaydından sonra vakayinameler ve arşiv kayıtları yeniden Şerif Paşa'nın Çıldır valisi olarak hizmet ettiğini göstermektedir.

Şerif Paşa'nın Çıldır valiliği sırasında Rusya, Kafkasya'daki Osmanlı sınırını sürekli olarak baskı altında tutmakta ve sınırdaki yerleşim yerlerine gece baskınları yapmaktaydı. Sınırdaki hareketliliği ve Rus baskınlarını takip eden Çıldır valisi

⁴⁵ BOA, HAT, 798/36994-İ; 798/36994-M.

⁴⁶ Şâhî-zâde Târîhi, I, s. 319-320, 329, 331.

Şerif Paşa durumu İstanbul'a rapor etmekteydi. Hudut güvenliğinin sağlanmasında Çıldır valisinin yetersiz kalması nedeniyle bölgede bir serasker görevlendirilmiştir. Rus saldırıları nedeniyle bölgede zahire sıkıntısı ve kıtlık baş gösterdiğinde Çıldır valisi İstanbul'dan yardım talep etmiştir. Yardım talebi üzerine Sadrazam, Çıldır'daki zahire sıkıntısının giderilmesi için Erzurum Gümrük Emini Mehmed Emin Ağa'ya buyruldu göndermiştir. Sadrazamın emrinde, Yaş taraflarından gerekli buğday ve arpanın alınıp Çıldır'a gönderilmesi için ilgili görevlilerle irtibata geçerek gerekli muameleleri süratle yapması istenmiştir⁴⁷.

Rusya ile 1806-1812 savaşının devam ettiği 1811'de Şerif Paşa, Çıldır valisi olarak sınır bölgesinde görevinin başındaydı. Takviye ettiği etraftaki istihkâmlardan ve Çıldır Kalesi'nden Rusya'nın hücumlarına karşılık vermiştir. Ahıska taraflarından düşman üzerine saldırılar düzenlemek için asker topladığı gibi İstanbul'dan da takviye asker talep etmiştir. Savaş sırasında Maraş'a bağlı livaların alay beyleri, eşkınciler ile tumar ve zeamet erbabı tüm askerî kuvvetler Şerif Paşa'nın emrine verilmiştir⁴⁸. Şerif Paşa'nın huduttaki başarıları Erzurum Valisi Emin Paşa tarafından İstanbul'a bildirilmiştir. Emin Paşa'nın yazısında belirttiğine göre, Ocak 1811'de Ahıska üzerine gelen Rus ordusunu püskürten Şerif Paşa, düşmanı takip ederek üç bin Rus askerinin kellesini aldığı gibi ordunun komutanı General Turmasof'u⁴⁹ da esir etmiş, 132 kesik baş ile esir generalin bayrağını Erzurum'a göndermiştir. Ahılkelek ve çevresinin düşmana karşı savunulmasında Şerif Paşa'nın gösterdiği gayreti dile getiren yazının üzerindeki hatt-ı hümayunda, Şerif Paşa'nın hizmetleri nedeniyle taltif edilmesi emredilmiştir⁵⁰.

6. Şerif Paşa'nın Sınır Bölgesindeki Devlet ve Prenslüklerle İlişkileri

XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren Gürcistan ile Kırım arasında kara bağlantısı kurmak emelinde olan Rusya, Tiflis ile Kırım arasında kalan Karadeniz kıyılarını ele geçirme politikası izlemiştir. 1801'den itibaren Gürcistan'ı işgale başlayan Rusya, Güney Kafkasya'yı denetim altına almaya çalışmıştır. Bu amaçla Rusya, stratejik bir konumda bulunan Gürcü prensliklerini Ahıska'ya saldırılara

⁴⁷ BOA, C.AS., 713/29923.

⁴⁸ Şânî-zâde Târîhi, I, s. 445, 465.

⁴⁹ General Turmasov, Osmanlı müttefiki olan İmereti Kralı II. Soloman'ı, 1810'da, yakalayarak Tiflis'te hapse attıran ancak Moskova'ya gönderemeyerek elinden kaçıran Rus komutandır. Nebi Gümüş, "Son Gürcü kralı, II. Solomon'un Ruslara Karşı Mücadelesi ve Osmanlı Devleti ile İlişkileri", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 22 (2006), s. 107-108.

⁵⁰ BOA, HAT, 1007/42308.

teşvik etmiştir. *İmereti Prenslığı* 1804'te Rusya'nın eline geçince Kral II. Soloman Osmanlıların tarafına geçerek bir müddet Ahıska'da kalmış, daha sonra dostu olan Şerif Paşa'nın vali bulunduğu Trabzon'a geçmiştir. Nitekim daha önceki bir tarihte Ahıska'yı terk etmek zorunda kalmış olan Şerif Paşa da II. Soloman'ın yanına sığınmıştır. Bu sırada Çıldır valisi olan Selim Paşa ile Şerif Paşa arasındaki çatışmalardan yararlanan Rusya, Faş'a (Poti) kadar olan Karadeniz sahillerini ele geçirmiştir⁵¹. Trabzon Valisi Şerif Paşa ve Rize Ayanı Tuzcuoğlu'nun yardıma gelmesi neticesi Faş Kalesi'ni karadan ve denizden ablukaya almış olan Ruslar Faş'ı terke mecbur olmuşlardır⁵². Yine Osmanlı Devleti ile Rusya arasındaki savaşın devam ettiği 1811 yılında, Rusya'ya karşı tedbir alınması için cephede bulunan Sadrazam'dan para, zahire ve mühimmat istediğinde bulunan Şerif Paşa, Rusya ile mücadelede yanında bulunan II. Soloman'ın da yardımından faydalanmak için izin istemiştir. Sadrazam tarafından İstanbul'da bulunan Kaymakam Paşa'ya gönderilen emirde, Şerif Paşa'ya gerekli yardım yapılması istenirken, II. Soloman'ın yardımından istifade edilmesi, ayrıca Şark Seraskeri ve Hazine Darbaşı'nın bir an evvel harekete geçerek Kars ve Faş arasındaki bölgeyi korumaları istenmiştir⁵³.

Rusya sınırının güvenliğini temin için gerektiğinde Gürcü prensleriyle işbirliği yapan Şerif Paşa, Rusya'ya karşı onlara askerî yardımda bulunmaktan da geri kalmamıştır. 1806-1812 savaşı devam ederken, 1810'da Rusya'nın saldırısına uğrayan Açıkbaş Hanı, Şerif Paşa'nın yardımı sayesinde kurtulabilmiştir. Ancak Açıkbaş Hanı'nın himaye edilmesi nedeniyle Rusya, Çıldır'a saldırılar düzenlemeye başlamıştır. Rus tehlikesi karşısında destek isteyen Şerif Paşa, Karadeniz ve Şark seraskerlerinin bizzat yardıma gelmeleri için İstanbul'dan gerekli emrin yazılmasını talep etmiştir. Durumu Padişaha arz eden Sadrazam Yusuf Ziya Paşa⁵⁴, daha önce kendisinin Şark Seraskerliği sırasında da Açıkbaş Hanı'nın Rusya'ya karşı desteklendiğini ve bu desteğin faydalı olacağını izah ederek gerekli yardımın gönderilmesi için izin talep etmiştir. II. Mahmud da gereğinin yapılması emrini vermiştir⁵⁵. Kafkasya'daki sınırların güvenliği için Açıkbaş Hanı'nın Rusya'ya karşı korunmasını gerekli gören Osmanlı Devleti, bu amaçla Karadeniz ve Şark seraskerlerine bölgeye gerektiği kadar kuvvet göndermeleri görevini vermiştir.

⁵¹ Gümüş, a.g.m., s. 106-109.

⁵² *Şânî-zâde Târîhi I*, s. 298-299, 328.

⁵³ *BOA, HAT*, 997/41877-1, 2. Açıkbaş Prensi Soloman'a hitaben yazılmış II. Mahmud'un bir fermanı için bkz: *Şânî-zâde Târîhi I*, s. 456-457.

⁵⁴ Yusuf Ziya Paşa'nın Sadaret yılları için bkz: İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, IV, Türkiye Yayınevi Yay., İstanbul 1961, s. 490, 492.

⁵⁵ *BOA, HAT*, 975/41466.

Sınırdaki bulunan Çıldır, doğudaki Müslüman ülkelerden Osmanlı Devleti'ne gelen elçilerin İstanbul'a ulaşmasında önemli bir noktadaydı. Çünkü Çıldır valileri resmî konuklara lojistik destek sağlamakla görevliydi. Örneğin Revan ve Karabağ hanlarının Osmanlı Devleti'ne gönderdiği mektupları getiren elçileri, Çıldır Valisi Şerif Paşa tarafından karşılanmakta ve yanlarına bir adam verilerek Erzurum Valisi Yusuf Ziya Paşa'ya gönderilmekteydi. Bu yolla elçiler Erzurum üzerinden İstanbul'a yollanmaktaydı⁵⁶.

Rusya gibi İran ile de sınırı olan Çıldır Eyaleti bölgedeki gelişmelerden etkilenmiştir. Bu bağlamda Şerif Paşa'nın sınırdaki faaliyetlerinden rahatsız olan İran, bölgedeki huzursuzluklar vesilesiyle Paşa'yı İstanbul'a şikâyet etmiştir. Örneğin Rusya, 1811 yılı başlarında Revan Hanı Hüseyin Han'a bir baskın yapmıştır. Bunun üzerine, saldırının Çıldır Valisi Şerif Paşa'nın yardımıyla yapıldığını ileri süren İran Elçisi Mirza Muhammed Emin, Şerif Paşa'nın görevden alınarak yerine Selim Paşa'nın getirilmesini Osmanlı Hükümetinden talep etmiştir. Durumu Trabzon, Erzurum ve Kars taraflarından araştıran hükümet Erzurum Valisi İbrahim Paşa'nın görevini hakkıyla ifa etmediğini tespit ederken, Şerif Paşa'nın bir kusuruna rastlamamıştır. Sadrazam, durumu ilgili devlet adamlarıyla görüştüktan sonra Padişaha arz etmiştir. Padişah da, İranlıların devletlerarası ilişkilerde ikili davrandığını, Rusya ile anlaşma yaptıkları zaman Osmanlı Devleti'nin uyarılarına uymadıklarını, Rusya'dan zarar görünce kusuru başkalarında arayarak Osmanlı memurlarını suçladıklarını, Şerif Paşa'dan böyle bir ihanetin beklenmediğini ifade etmiş, ayrıca Erzurum Valisi İbrahim Paşa'nın azledilerek yerine münasip birinin atanmasını belirtmiştir⁵⁷. Kaynaklardan Anlaşıldığına göre Osmanlı Devleti, Osmanlı memurlarını şikâyet eden İran'ın kendi çıkarları doğrultusunda hareket ettiğinin farkında olduğundan Şerif Paşa'ya desteğini sürdürmüştür. Ancak görevinde ihmali ortaya çıkan Erzurum Valisi İbrahim Paşa görevden alınmış ve Tokat'ta sürgün edilmiştir⁵⁸.

7. Şerif Paşa'nın Valilikleri Sırasındaki Faaliyetleri ve İstanbul ile İlişkileri

Valilik görevleri sırasında Şerif Paşa'nın İstanbul ile ilişkileri bazen iyi, bazen de gergin devam etmiştir. Görevlerini hakkıyla yerine getirerek asayiş temin ettiği

⁵⁶ *Nuri Tarihi*, s. 69, 231-232.

⁵⁷ *BOA, HAT*, 799/37032.

⁵⁸ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, III, (Haz: Nuri Akbayar), s. 783-784.

ve savaş sırasında gösterdiği başarılar için taltif edilmiştir. Buna karşılık başına buyruk davrandığı, merkezden gelen emirleri dinlemediği ve hazineye ödemesi gereken borçları ödemediği zamanlarda ise cezalandırılmıştır. Yukarıda belirtildiği gibi Şerif Paşa'yı devlet merkeziyle karşı karşıya getiren temel olay babası Süleyman Paşa'nın terekisini bütünüyle Darphane'ye vermek istememesiydi. Bunun yanında sınırdaki Gürcü prensleriyle ilişkilerinde sorunlarla karşılaşan Şerif Paşa, Kars ve Trabzon valilikleri sırasında Çıldır valileriyle sorunlar yaşamıştır.

İstanbul ile yaşadığı en önemli sorunlardan biri de Çıldır Eyaleti'nde 1801 yılında karışıklıklar meydana gelmesi sonucu ortaya çıkmıştır. Asayişin bozulması üzerine halkın korkuya kapıldığı sırada Şerif Paşa devletin emirlerini dinlemeyerek asi durumuna düşmüştür. İsyan ettiği için vezirliği kaldırılan ve valilikten alınan Şerif Paşa, zorla Çıldır'a girerek yeni vali ve halka korku salınca hakkında ferman çıkmıştır. Fermana göre Şerif Paşa, Çıldır'ı terk ederek Tokat'ta sürgün olarak yaşamaya mahkûm edilmiştir. Şerif Paşa bir süre sonra pişman olmuş ve affedilmesi için Revan Hanı'ndan yardım istemiştir⁵⁹.

Şerif Paşa'nın affi için İstanbul'a mektuplar gönderen Revan Hanı Muhammed Han, pişman olan Şerif Paşa'nın, padişahın emirlerini yerine getirmeye hazır olduğunu belirterek, eski suçlarının affi ve görevine iadesi için ricacı olmuştur. Revan Hanı'na göre Çıldır valiliğinin Şerif Paşa'ya verilmesiyle ihtilal ve fesat son bularak eyalette reayanın asayişini sağlanacaktır⁶⁰. Revan Hanı'nın bu talebi İstanbul tarafından uygun görülmemiştir.

Mektubuna münasip cevap alamayan Revan Hanı, Şerif Paşa'nın affi için İstanbul'dan ricada bulunmaya devam etmiştir. Sadrazamın seferde olduğu bir sırada gelen yazıları özetleyerek III. Selim'e sunan Sadaret Kaymakamı, Revan Hanı'nın isteğini ve Şerif Paşa'nın durumunu özetleyerek verilecek cevap hakkında padişahın onayını istemiştir. Sadaret Kaymakamı vereceği cevapta, aleyhinde hiçbir hüküm yokken isyan eden ve başkasına verilen Çıldır Eyaleti'ne zorla giren Şerif Paşa hakkında idam fermanı çıktığını, Çıldır'a zorla girdiği için vezirliğinin ve valiliğinin geri verilmesinin mümkün olmadığını belirtileceğini ifade etmiştir. Şerif Paşa'nın devlete boyun eğerek eski hareketlerinden pişmanlık duyduğunu dile getirmesi, suçlarından dolayı bizzat af dilemesi ve padişahın rızasını kazanmayı samimi olarak istemesi halinde, Çıldır'dan çıkıp daha önce emredildiği gibi

⁵⁹ BOA, HAT, 34/1712.

⁶⁰ BOA, HAT, 91/4537.

Tokat'ta veya istediği başka bir yerde ikamet ederek sadakatini göstermesi gerektiği verilecek olan cevabi yazıda vurgulanacaktı. Ancak bu şekilde Muhammed Han'ın iltimasına hürmeten Şerif Paşa'nın affı, vezirliğinin iadesi ve başka bir göreve tayini için padişahтан niyazda bulunulabileceği de cevapta belirtilecekti. Bu gaileden kolaylıkla kurtulmak için Şerif Paşa'nın isyandan vazgeçerek Çıldır'ı terk etmesi de tavsiye edilecekti. III. Selim, Kaymakam Paşa'nın yazısının üzerine yazdığı hatt-ı hümayunda, Çıldır Eyaleti'nin durumu, ahalinin istekleri, yeni valinin gücü gibi hususların araştırılıp bilindikten sonra karar verilmesi gerektiğini emretmiştir. Ayrıca Padişah, Şerif Paşa'nın Rusya'yı araya ricacı koyması durumunda durumun daha zor olacağını hatırlatarak dikkat edilmesini istemiştir⁶¹.

Şerif Paşa'nın, 1802'de isyan ederek Ahıska'dan firarından sonra bölgede meydana gelen asayiş bozucu olaylarla ilişkisi olduğu arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır. İsyanı sırasında bazı aşiretler vasıtasıyla Kars taraflarını yağma ettiren Paşa, Revan Hanı'nın yanına firar etmiştir. Etrafına adam toplayarak Çıldır taraflarını yağmalatan ve adamlarının zulmüne göz yuman Şerif Paşa'nın yakalanması için Acara mütesellimi Selim Ağa'ya görev verilmiştir. Selim Ağa etraftaki kuvvet sahibi kimselerle ittifak yaparak işe girişmişse de bir netice elde edememiştir⁶².

Çıldır valiliğinden alınan Şerif Paşa, yeniden eski görevine gelmek için uğraşmış, padişaha ulaşmak için araya ricacılar koymaktan geri kalmamıştır. 1806 yılında Sadrazama müracaat eden Şerif Paşa, eski suçlarından pişman olduğunu belirtmiş, bundan böyle devlet hizmetinde sadakatle çalışacağını dile getirerek Çıldır valiliğine atanma isteğini ifade etmiştir. Durumu III. Selim'e arz eden Sadrazam, suç işleyenlerin pişman olup ıslah olduktan sonra affa uğramalarının mümkün olduğunu ifade etmiş ve Şerif Paşa'nın da önceki suçlarından pişman olarak aff dilediğini dile getirmiştir. Bundan sonra sadakatle devlete hizmet etme arzusunda olan Şerif Paşa'nın Çıldır'a vali olma isteği bu şekilde padişaha ulaşmıştır⁶³. Fakat III. Selim Şerif Paşa'yı affetmesine rağmen, Çıldır valiliğini ona vermemiştir.

Mısır Meselesi nedeniyle Osmanlı Devleti'nin Fransa ile savaşta olduğu sırada İstanbul ile ilişkileri bozulan Şerif Paşa, Ahıska'dan çıkarak memleketi olan Livane'ye firar etmiş ve doğu sınırını tehlikeye sokmuştur. Bu sırada Gürcü prensleri de Tiflis ve Gümrü üzerinden saldırıya geçmişlerdir. Erzurum Valisi ve Şark Seraskeri Mehmed Emin Paşa, güvenliğin temini için Ahıska'da bulunan kethüdasını

⁶¹ 2 Mayıs 1802/29 Zilhicce 1216 tarihli hatt-ı hümayun. *BOA, HAT, 34/1712*.

⁶² *BOA, HAT, 81/3360*.

⁶³ *BOA, HAT, 121/4907*.

sınıra göndermiştir. Kethüdanın sınırdaki mücadeleyi kazandığı sırada Osmanlı Devleti ile Rusya daha önce yaptıkları ittifak antlaşmasını yenilemişlerdir. Böylece doğu sınırının güvenliği sağlanmıştır. Orduda bulunan Sadrazam Yusuf Ziya Paşa, durumu İstanbul'da bulunan Kaymakam Paşa'ya bildirerek, gerekli tedbirleri alması için Şark Seraskeri Mehmed Emin Paşa'ya emir yazılmasını istemiştir⁶⁴.

Şerif Paşa, Çıldır valiliği sırasında bölge ahalisiyle de sorunlar yaşamıştır. Paşa'nın Kars halkına zulüm ederek zorbalıkla mallarını yağma ettiği yolunda İstanbul'a şikâyetler gelmiştir. Kars muhafızları Numan Paşa ve Mehmed Paşa, Şerif Paşa'nın zulmünden rahatsız olmuşlardır. Kars Muhafızı Mehmed Paşa, İstanbul'a gönderdiği yazısında Şerif Paşa'nın zulüm ve zorbalığını izah ederek, tüm uyarılarına rağmen Şerif Paşa'nın halkın mallarını yağmalamaya devam ettiğini belirtmiş, Şerif Paşa'nın bu uygunsuz davranışlarına karşı nasıl bir tavır takınılması gerektiğini sadarete sormuştur⁶⁵.

Yukarıda da belirtildiği gibi Çıldır valisi olmadığı zamanlarda da Çıldır Eyaleti'nin işlerine karışan Şerif Paşa, Çıldır Valisi Selim Paşa'nın eyaletten kaçmasına sebep olmuştur. Nihayet Çıldır işlerine karışarak İstanbul'un emrinden çıkması, sınır bölgesindeki sorunlar ve İran'dan gelen şikâyetler üzerine Şerif Paşa valilikten azledilmiştir. Paşa, 1820/1821 yılında Kandiye muhafızlığına atanmıştır. Ardından 1822/1823'te Girit seraskeri olarak görevlendirilmiş ve aynı yıl vefat etmiştir⁶⁶.

Sonuç

Anadolu'nun kuzeydoğusu ve Kafkasya'nın güneybatısında yer alan Çıldır Eyaleti, Osmanlı Devleti'nin İran ve Rusya sınırında bulunmaktaydı. Osmanlı Devleti'ne XVIII. yüzyılda üstünlük sağlayan Rusya, bir yandan Balkanlar üzerinden güneye inmeye çalışırken diğer yandan Kafkasya üzerinden Anadolu'ya saldırılar düzenlemekteydi. Rusya ve İran sınırlarının korunmasından sorumlu olan Çıldır valileri XVIII. yüzyılda daha da önem kazanmıştır. Bu dönemde aynı aileden seçilen Çıldır valileri cesur, dindar, bölgeyi iyi bilen, nüfuz ve iktidar sahibi vezir rütbesine sahip kişilerden tercih edilmiştir.

⁶⁴ Sadrazamın Kaymakam Paşa'ya yazdığı 2 Şevval 1227 tarihli yazının müsveddesi. *BOA, C.HR.*, 15/739.

⁶⁵ *BOA, HAT*,104/4113-C; 104/4113-E.

⁶⁶ Mehmed Süreyya, *a.g.e.*, III, s. 144; Darendeli İzzet Hasan Efendi, *Ziyâname*, (Haz: M. İlkin Erkutun), Kitabevi Yay., İstanbul 2009, s. 276.

XVIII. yüzyıl sonları ve XIX. yüzyıl başlarında Çıldır valiliği yapan Mehmed Şerif Paşa, ahalinin huzur ve güvenliğiyle ilgilendiği gibi sınırların muhafazasına da gayret sarf etmiştir. Sınır güvenliğinin temini için Gürcü prensleriyle iyi ilişkiler kurmuş, gerektiğinde Rusya'ya karşı onlarla işbirliği yapmıştır. Rus tehlikesine karşı bölgedeki kalelerin tahkimine önem vermiştir. Görevi sırasında Osmanlı Devleti ile doğudaki Müslüman devlet ve hanlıklar arasındaki diplomatik münasebetlere aracılık etmiş, elçilerin güven içinde seyahat etmeleri için gerekli lojistiği sağlamıştır. Bölgedeki faaliyetleri nedeniyle bazı dönemlerde İran'ın şikâyetlerine neden olmuştur.

Başarılı çalışmalarına rağmen Mehmed Şerif Paşa, valilik görevleri sırasında hazineye ödemesi gereken borçları göndermemesi, halka karşı zalimce davranması ve başına buyruk hareketleri nedeniyle asi durumuna düşmüştür. Çıldır valiliğinden alındıktan sonra bir müddet daha Karadeniz sahilleri seraskeri, Trabzon ve Kars valisi olarak bölgede hizmet etmeye devam etmiştir. Çıldır valisiyken Kars valileriyle, Karadeniz sahilleri seraskeri, Trabzon ve Kars valisiyken de Çıldır valileriyle sorunlar yaşamıştır. Arşiv kayıtları Çıldır yöresindeki halkın Şerif Paşa'nın valiliğinden memnun olduğunu göstermektedir. Nitekim Trabzon valisi bulunduğu sırada Çıldır ahalisi, Şerif Paşa'yı vali olarak istedikleri gerekçesiyle eyaletlerinin Trabzon'a bağlanması için İstanbul'a dilekçe göndermiştir.

Şerif Paşa'nın devlet merkeziyle ilişkilerinin bozulduğu ve asi durumuna düştüğü, valilikten alındığında zorla Çıldır'a girerek halka zulmetmekten çekinmediği, hakkında ferman çıktığında Çıldır'dan ayrılarak Ahıska ve Livane'ye gittiği ve Revan Hanı'ndan yardım istediği bilinmektedir. İdam fermanından kaçtığı bir seferinde Açıkbaz Prensi Soloman'a sığınan Mehmed Şerif Paşa, firarı olduğu zamanlarda bile Çıldır'la ilgilenmeye devam etmiş, tekrar Çıldır valiliğini elde etmek için araya koyduğu ricacılar vasıtasıyla padişahı af dilemekten geri kalmamıştır.

Rusya'nın bölgeyi işgale başladığı zor bir dönemde Şerif Paşa Çıldır valiliği yapmaya çalışmıştır. Bu sırada Rusya, Kırım ile Tiflis arasında kalan Karadeniz kıyılarını alarak bölgeyi birleştirmeye çalışmaktaydı. Ayrıca Şerif Paşa'nın Çıldır, Kars ve Trabzon valilikleri Osmanlı-Rus savaşlarının yoğun olduğu dönemlere denk gelmiştir. Bölgedeki diğer valilerin muhalefeti, sınır bölgesindeki prensliklerin Ruslarla işbirliği yaparak iki taraflı davranmaları, İran'ın memnuniyetsizliği ve Rusya ile yaşanan savaşlara rağmen Şerif Paşa, Çıldır valiliği sırasında bölgeyi başarıyla muhafaza etmiştir. Nitekim Şerif Paşa'nın görevden alınmasından kısa bir süre sonra bölge Rusların eline geçmiştir.

KAYNAKLAR**Osmanlı Arşivi Kaynakları**

- BOA, C.AS*, 362/14977.
BOA, C.AS, 430/17859.
BOA, C.AS, 713/29923.
BOA, C.AS., 1078/47528, 1-3.
BOA, C.DH, 111/5516.
BOA, C.HR, 15/739.
BOA, HAT, 1004/42115.
BOA, HAT, 1007/42308.
BOA, HAT, 121/4907.
BOA, HAT, 34/1712.
BOA, HAT, 39/1987.
BOA, HAT, 798/36994-İ; 798/36994-M.
BOA, HAT, 799/37032.
BOA, HAT, 81/3360.
BOA, HAT, 83/3432.
BOA, HAT, 91/4537.
BOA, HAT, 975/41466.
BOA, HAT, 997/41877-1, 2.
BOA, HAT, 104/4113-C; 104/4113-E.
BOA, HAT, 1386/55054.

Kitap ve Makaleler

- Büntürk, Seyfettin, *Rus Türk Mücadelesi'nde Ahıska Türkleri*, Berikan Yay., Ankara 2007.
 Danişmend, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, IV, Türkiye Yayınevi Yay., İstanbul 1961.
 Darendeli İzzet Hasan Efendi, *Ziyânâme*, (Haz: M. İlkin Erkutun), Kitabevi Yay., İstanbul 2009.

- Emecen, Feridun, "Çıldır Eyaleti", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, VIII, Ankara 1993, s. 300-301.
- Gümü, Nebi, "Son Gürcü kralı II. Solomon'un Ruslara Karşı Mücadelesi ve Osmanlı Devleti ile İlişkileri", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 22 (2006), s. 105-117.
- İnbaşı, Mehmet, "XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Çıldır Eyâleti ve İdarecileri", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7 (2006), s.77-94.
- Karamanlı, Hüsametdin M., "Gürcistan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XIV, Ankara 1996, s. 314-316.
- Kurat, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1999.
- Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî yahud Tezkire-i Meşâhîr-i Osmâniyye*, C. I-IV, Matbaa-i Amire, İstanbul 1308, ty.
- _____, *Sicill-i Osmânî*, C. I-VI, (Haz: Nuri Akbayar), Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1996.
- Saydam, Abdullah, "Trabzon'un İdarî Yapısı ve Yenileşme Zarureti (1793-1851)", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, 18 (2005), s. 285-317.
- Şâni-zâde Mehmed Ata'ullah Efendi, *Şâni-zâde Târîhi [Osmanlı Tarihi (1223-1237/1808-18219)]*, I, (Hazırlayan: Ziya Yılmaz), Çamlıca Yay., İstanbul 2008.
- Şenol, Zafer, *Kafkas Tarihinde Hamşioğulları*, Cinius Yay., İstanbul 2018.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, IV/I, IV/II , Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1988, 1995.
- Vakanüvis Halil Nuri Bey, *Nuri Tarihi* (Haz: Seydi Vakkas Toprak), Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2015.

OSMANLI DEVLETİNDE MADENİ VE KÂĞIT PARA KALPAZANLIĞINDA YABANCILARIN VE YABANCI ÜLKELERİN ROLÜ (1818-1923)

MUHARREM ÖZTEL*

Giriş

Para, sahip olduğu fonksiyonlar yoluyla bir devletin iktisadi, siyasi, toplumsal ve askeri bütün alanlarına nüfuz edebilen geleneksel ve güçlü bir araçtır. Bu araç, parasal istikrarı koruyarak piyasa üzerinden devletin diğer bütün bu alanlarını güçlü kılacak ve geliştirecek nitelikte işlevselliğe sahip olabileceği gibi, yıkıcı sonuçlar doğuran çok yönlü yansımalarıyla muhtelif çevrelerce kötüye kullanılabilen bir aygıt da olabilir. Bu aracın yıkıcılığının gücünü ve etkinliğini belirleyen, parayı kötüye kullananların yerel veya uluslararası ayakları olan, münferit veya kolektif hareket eden güçlü ve etkin bir organizasyon olup olmadığıdır.

İncelediğimiz dönemde¹ Osmanlı piyasalarında görülen kalp paraların imali, basımı ve piyasaya sürüm işi, kısa yoldan elde edilebilir kazançlar peşinde olan sıradan bir kalpazan tarafından münferit bir olay olabileceği gibi üyeleri yerli ve farklı milletlerden oluşan uluslararası çalışan bir kalpazan çetesi tarafından planlanan organize bir iş de olabilmekteydi. Bunların da ötesinde kalpazanlık daha büyük bir organizasyonla, devletlerin özellikle savaş dönemlerinde düşmanlarını piyasa cephesiyle zayıflatmak ve mağlup etmek için başvurdukları mali bir silah olarak da değerlendirdikleri bir araç olmuştur. Bu manada, I. Dünya Savaşı'nda İngiliz savaş konseyinin Osmanlı ekonomisini felce uğratmak için parayı bir silah olarak kullanmak amacıyla sahte 10 liralıklar bastığı görülür. Bu kalp liralara, 28

* Doç. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Maliye Bölümü, İstanbul/TÜRKİYE, muharrem.oztel@medeniyet.edu.tr

¹ Kalpazanlık, sadece bu döneme has bir sorun değildir. Hatta cezaların daha ağır olduğu önceki asırlarda da devlet idaresi ve piyasalar için önemli bir sorun alanı olmuştur. Bu konuda, 16.yüzyılın ikinci yarısında görülen kalpazanlığa ilişkin bir çalışma için bkz. Orhan Kılıç, "16.Yüzyılın İkinci Yarısında Kalpazanlık Faaliyetleri", *Osmanlı Ansiklopedisi*, c. 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 180-187; ayrıca bu çalışmanın konusu olan dönemin hemen öncesine ilişkin bir çalışma için bkz. Süha Oğuz Baytımur, "Osmanlı Devleti'nde Kalpazanlık Faaliyetleri ve Uygulanan Cezalar (1789-1808)", *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, c. 5, s. 2, Aralık 2016, s. 249-256.

Mart 1334 tarihli olup arka yüzleri 2.emisyon kaşelidir. Bu dönemde İngilizler aynı şekilde Alman ekonomisini felce uğratmak için de 1910 tarihli 20 Alman marklık sahte paralar basmıştır.²

Gerek çalışmanın dayandığı arşiv belgeleri ve gerekse ikincil kaynaklar diyebileceğimiz telif eserler kalp paraların ve kalpazanlığın menşei bakımından başlıca iki kaynağının olduğunu ortaya koymaktadır.³ Dolayısıyla Osmanlı Devleti sınırları içinde başkentten diğer büyük vilayetlere ve hatta memleketin ücra köşelerine kadar piyasaya sürülen ve tedavül ettirilen altundan gümüşe her tür sahte meskûkâtın ve kaimenin (evrâk-ı nakdiye) imal yeri, ülke sınırları içinde bir yer olabileceği gibi yakın veya uzak bir ülke de olabilmekteydi. Kalpazanlık faaliyetlerinin arkasındaki kesimin içerideki ayağı daha çok Osmanlı tebaası gayrimüslimlerdi. Bunlar içeride, uluslararası çalışan kalpazanlık çetelerinin bir üyesi olabildikleri gibi müstakil de çalışabilmekteydiler. Kalpazanlığın dışarıdaki ayağı ise belli bir ülkenin vatandaşlarından müteşekkil profesyonel ve beynelmilel bir kalpazanlık çetesi olabileceği gibi birden fazla ülkenin vatandaşlarından da oluşabilmekteydi.

Yabancı ülkelerde kalp para basıp Osmanlı piyasalarına sürmek işi ciddi bir organizasyonu gerektirmekteydi. Dolayısıyla kalpazan çetesinin faaliyetlerini başarıyla sürdürebilmek için üyelerinin veya organizasyona dâhil olanların farklı meslek kesimlerinden ve çeşitli ülke vatandaşlarından müteşekkil olması işin doğası gereğiydi. Yabancı kalpazanlar genellikle tüccar olup ticaret kisvesi altında faaliyetlerini yürütmekteydi. Yüklü miktarda madenin bir şirket aracılığıyla satın alınması, sahte para kalıplarının sipariş edilmesi ve nihayet bir darphanede geçiyle aynı vezin ve ayardaki paranın basımı, taşınarak hedef piyasalara sürülmesi işi münferit kalpazanlıktan daha fazla ve farklı bilgi, tecrübe ve nitelikler gerektirmekteydi. İşlenen suç, yakalanma halinde adli süreçte mahkemeye karşı saygın tüccar/şirket vurgusuyla savunmanın yapılması ve sürecin en az zararlarla atlatılması için her ihtimal ve ayrıntının hesap edildiği belli bir tecrübeyi gerekli kılmaktaydı. Kalpazanlar içinde beynelmilel ticaret yapan şahıslar ve şirketler bu tecrübeye sahipti. Uluslararası kalpazanlığın bu bahsi geçen özelliklerini 15 Haziran 1859 yılında Birmingham'da yakalanıp, yargılanan Antonio Calvocoressi ve Thomas Moss davasına ilişkin dosyanın ayrıntılarında görmek mümkündür. Bu tüccar/kalpazanlardan Calvocoressi Yunan vatandaşı olup taşımacılık yapan bir

² Yusuf Levent, "Osmanlı Kâğıt Paralarında Bir Sahte Para", TND Yayınları, *Bülten*, No 27, İstanbul 1989, s. 61.

³ Bu konuda kaime piyasası için bkz. Ali Akıldız, *Para Pul Oldu Osmanlı'da Kâğıt Para, Maliye ve Toplum*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s. 148.

tüccardır. Diğer suçlu ortak ise Manchesterli 66 yaşındaki Thomas Moss Heathfield Manchester'da geniş kapsamlı ticari faaliyetler yürüten bir tüccardır. Bunların haricinde yargılama sürecine dâhil olanlar, kalıpları imal eden ustadan, bakırın temin edildiği ve basım işi için davaya adı karışan şirketlere kadar bir takım saygın kişi ve şirketten oluşmaktadır. Bu önemli kalpazanlık davası hakkında Osmanlı Devleti'nin Birmingham Şehbenderi G.R.Collis'in merkeze gönderdiği raporlar, Osmanlı piyasalarında tedavül eden muhtelif kalp paraların kaynağına ve yabancıların rolüne ilişkin son derece önemli ipucu bilgiler ihtiva etmektedir.

Mahkeme sürecini çok iyi takip eden ve görevlendirdiği özel katipler yoluyla her ayrıntıyı kayıt altına aldırın, davacı tarafı temsil eden Şehbender G.R.Collis'in verdiği bilgilerin ayrıntıları şu şekildeydi:

"...kuşkusuz kalpazanlar bu iş için özellikle ülkeye yerleşmiş organize bir çetenin üyeleridir. Ve yaptıkları kapsamlı organizasyondan anlaşıldığı üzere kalp paralarla Türk topraklarına giriş yapmak istemektedirler. Güvenilir bir kaynaktan edindiğim bilgilere göre 100 tondan fazla kuruş basmayı ve bunları birkaç ay içinde gemiyle Türkiye'ye sokmayı planlamışlardır. Birmingham'daki bir bakır firmasına 25 ton bakır sipariş vermişler. Calvocaressi'nin birlik olduğu diğer kişilerle birlikte son derece iyi planladıkları bu işi uygulamaya koymak üzere Türkiye'den ülkemize geldiği ve sistemlerini kurmak, kalp paraları gemilerle Türkiye'nin ve Mısır'ın çeşitli limanlarına sokmak için yeterli maddi kaynağa sahip oldukları bilgisini aldım. Bu işe dâhil olan herkes büyük bir dikkat ve kurnazlıkla hareket etmiştir. Örneğin, Moss adında bir İngiliz'i ticaret adamı gibi göstermek için bu adamın Otto/Arho Hamson&Co. Firması'nın temsilcisi olduğu yalanı uydurulmuştur. Esasen bu büyük firmada başkâtip olarak çalışan Moss bu unvan sayesinde piyasada itibar sağlamış, ara sıra Hamson adında bir adam da İngiltere'ye girip çıkarak Moss aracılığıyla tanınıp itibar kazanmıştır. Anlaşıldığı üzere bu kişiler birkaç yıldır Türk hükümetini dolandırmıyorlardı. Bağlantıları Calvocaressi, Moss ve Hamson'un himayesinde İngiltere'ye geldi ve hep birlikte çok iyi oluşturulmuş bir sistemle kanunsuz fiillerini gerçekleştirmeye koyuldular."⁴

Beynelmil kalpazanlar bakır ve gümüşten altın meskûkâta kadar bütün madeni paraların kalp olanlarını üretip İstanbul başta olmak üzere ticaretin yoğun olduğu İzmir, Bursa, Selanik, Halep, Beyrut gibi şehirlerde piyasaya sürmekteydi. Kalpazanların en çok sahtelerini ürettiği madeni meskûkât, dönemine göre değiş-

⁴ BOA, *HR.SFR* (3), 39/2, 4.shf, 24.06.1858.

mekle birlikte mecidiye çâryeki (çeyreği), ikilik, beşlik ve altılık gibi mecidiyenin kısımlarından oluşmaktaydı.⁵ Kalpazanların tamahkârlığı, sultani, adliye, fındık rub'iyesi, yirmilik, yüzlük gibi çeşitli vezin ve ağırlıkta altın paralar ile rub'iyeye, mahmudiye, hayriye, yirmilik, gazili, sanduklu gibi çeşitli eski ziynet altınlarının sahtelerini üretmeye kadar uzanmaktaydı.

Kalp meskûkâtın üretim yeri ecnebi ülkeler olduğunda tespit edilen ya da yakalanan sahte paranın miktarı da o nispette fazla olmaktaydı. 1861 yılında Tekfurdağı piyasasında tespit edilen Yunanistan menşeli piyasaya giren kalp bakır paranın miktarı 40 bin ila 60 bin dolaylarında tahmin edilmiştir.⁶ Bu manada 1891 yılı Temmuz ayında Yafa'da bir bakkalın dükkânında yakalanan Amerika'da basıldığı tespit edilen kalp mecidi çaryeki 3577 adetti. Kalp bakır para ise 1100 parçadan oluşmaktaydı.⁷

Bazı kalpazan çetelerinin ürettiği ya da piyasaya sürdüğü meskûkât diğerlerine oranla daha fazla profesyoneldi. Bunların ürettiği kalp paralar darphanede eritilip muayene edilmedikçe tespit edilmeleri mümkün olmayan cinstendi. 1859 yılında Ramadallı bir muhbirin katkısıyla yakalanan Macar ve Amerikan vatandaşlarından oluşan kalpazan çetesinin ürettiği kalp altınlar bu türden ustalık ürünü kalp paralardandı.⁸

Yabancı kalpazanlar için sahte kaime imali ve piyasaya sürüm işi çok karlı ve iyi bir kazanç kapısıydı. Sahte kaime imali madeni meskûkâta nispetle daha kolaydı. Zira hazinenin piyasaya sürdüğü ilk kaimelerle birlikte yurt dışında basılan sahtelerinin piyasaları hemen doldurması başka birçok faktörle birlikte bu kolaylığın da bir neticesiydi. İlk kaimelerin en küçük kupürününün 50 kuruş diğerlerinin 100, 250, 500, 1000 ve 5000 kuruşluk kupürlerden oluşması, 40 paranın 1 kuruş rayiciyle tedavül ettiği piyasada kalpazanların dikkatini çekmiş olmalıdır. İlk kaimelerin elle yazılmaları nedeniyle taklitlerini hazırlamak kolaydı. Daha sonra sahteciliği engellemek adına defalarca yapılan yeni düzenleme ile eskilerin kaldırılıp yenilerinin piyasaya sürülmesi de kalpazanları engelleyememiştir. Her defasında piyasaya sürülen yeni kaime ile birlikte sahteleri de piyasalarda görülmeye başlamıştır.⁹ Kaimeleri basan matbaalardan olan Bradbury, Wilkinson Co. Mat-

⁵ Çaryek. Mecidiyenin ¼'ü olan 5 kuruşluk gümüş sikke. Şemseddin Sami, *Kamus-i Türki*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1989, s. 498.

⁶ BOA, *A.MKTUM*, 474/39, 1277 Za 16.

⁷ BOA, *DH.MKT*, 1847/27, 1308 Za 27.

⁸ BOA, *İ.HR*, 172/9410, 1276 Ca 24.

⁹ Mehmet S. Tezçakın, *Anadolu'da Paranın Tarihi*, (Ed.Bülent Arı), T.C. Merkez Bankası, Ankara 2011,

baası'nın Osmanlı Bankası ile paylaştığı bilgide de ifade edildiği gibi kalpazanların daha çok mevcut kâğıt para içinde sahtelerini piyasaya sürmeyi tercih ettikleri paralar tedavül hızı yüksek olan ve piyasada çok dikkat çekmeyen küçük kupürlü olanlardı. Yüksek kupürlü banknotların bu manada nispeten daha güvenli oldukları söylenebilir.¹⁰

İlk kaime ihraç yılı 1840'dan 1858'e gelindiğinde piyasadaki 72 milyon kuruşluk kaimeyle birlikte tedavül ettiği zikredilen 12 milyon kuruşluk sahte kaimenin acaba ne kadarının ülke dışında ve içinde mukim yabancı kalpazanlar marifetiyle nerelerde üretilip piyasaya sürüldüğü merak konusudur.¹¹ Bu manada kaime ihraçının ilk yıllarında piyasaya sürülen sahte kaime miktarı içinde 12 milyon kuruşluk sahte kaimenin Amerika'da üretildiğine ilişkin bilgi, Osmanlı piyasalarındaki kaime kalpazanlığının boyutlarını ortaya koyması bakımından olduğu kadar yabancıların bu iş içindeki rolünü göstermesi bakımından da son derece önemlidir.¹²

Nitekim bu dönemde 19.yüzyılın ortasından itibaren, kalpazanlara verilen cezaların ciddi şekilde artırılması, başta kaime olmak üzere Osmanlı parasının neredeyse her türünün yerli ve yabancı kalpazanlar tarafından büyük miktarlarda sahtelerinin yapılarak muhtelif eyalet piyasalarına sürülmesinden kaynaklanmıştır. 1851 tarihli ceza kanununa göre kalpazanlık ve kalp para sürücülüğü yapan kişiler 6 ay ila 4 sene arasında prangaya konulmaktayken, artan kalpazanlık olayları neticesinde, 7 yıl sonra bu kanun değiştirilmiştir.¹³ Yürürlüğe giren 1858 tarihli ceza kanunuyla artık kalpazanlar en az 10 yıldan başlamak üzere kürek cezasına çarptırılmıştır.¹⁴

s. 226; Zafer Toprak, *İtihat Terakki ve Cihan Harbi Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de Devletçilik*, Homer Yayınları, İstanbul 2003, s. 105,

¹⁰ Edhem Eldem, *Osmanlı Bankası Banknotları 1863-1914* (Osmanlı Bankası Arşivi ve Tahsin İşbiroğlu Koleksiyonundan), İstanbul 1998, s. 129.

¹¹ İbnü'l Hakkı Lütfi, "Usul-i Meskûkât-ı Kadime", *Ulum-i İktisâdiye ve İctimâiye Mecmuası*, 2.sene cilt 1, no 2/14, s. 202.

¹² Hasan Ferid, *Osmanlı'da Para ve Finansal Kredi Evrak-ı Nakdiye*, Haz. Mehmet Hakan Sağlam, C. II, T.C. Başbakanlık Hazine Müsteşarlığı Darphane ve Damga Matbaası Genel Müdürlüğü, İstanbul 2008, s. 116.

¹³ BOA, A.MKT.MVL, 50/80, 1268 Ca 12.

¹⁴ 1858 Tarihli Ceza Kanunu'nun kalpazanlıkla ilgili 143. maddesi şu şekildeydi: Devlet-i Aliyye'de tedavülü kanunen makbul ve mukarrer olan altın ve gümüş meskûkâtı taklitle meskûkât kesen ve zikrolunan meskûkâtın eğc, zımpara ve kezzap benzeri malzemlerle az ve çok altın ve gümüş ihraç ve ifraz ederek kıymetlerini azaltan, bir sikkeyi daha kıymetli olan başka bir sikke yerine sürmek üzere aynı renkle yaldızlayan, aynı şekilde kalp ve zebun (ayarı düşük) meskûkâtın Memâlik-i Mahrûse'de tedavülüne veya ecnebi memleketlerden gelip Memalik-i Hazret-i Şâhâne'ye sokmakta yardımcı olan ve kalp para sürücülüğüyle meşgul bulunan kimseler 10 seneden az olmamak üzere muvakkaten küreğe konulur. Adliye Nezareti, *Ceza*

Osmanlı Devleti bu son yüzyılında, başlıca idari, askeri, iktisadi ve mali nitelikli olmak üzere devlete ve piyasalara doğrudan ve dolaylı yüksek maliyetler yükleyen iç ve dış kaynaklı birçok gelişmeyle mücadele etmek durumunda kalmıştır. Bu süreçte şekillenen piyasa şartlarında, bu gelişmelerin de bir neticesi olarak büyüyen kalpazanlık sorunu ve tedavülde olan kalp paralarının miktarı, gelişen Avrupa piyasalarıyla daha sıkı ticari ilişkide bulunmanın da etkisiyle, önemli boyutlara ulaşmıştır.¹⁵ Bu bağlamda çalışma, Osmanlı meskûkâtı ve kâğıt parası üzerinden yürütülen kalpazanlıkta yabancıların rolünün ne olduğu sorusunun cevabını aramaktadır. Bununla birlikte, Osmanlı sikkelerinin ve kaimesinin sahtelerinin üretiminde hangi şehirlerin ve ülkelerin öne çıktığı, ayrıca takip ettikleri politikalarla dolaylı da olsa suça destek olan ülkelerin kalpazanlık sorunu içindeki yeri tespit edilmeye çalışılmıştır.

Kalpazanlık konusunda incelenen arşiv belgeleri ve diğer kaynaklar bu çalışmanın ortaya çıkma nedenidir. Çünkü çalışma sürecinde kalpazanlık sorunuyla ilgili ortaya çıkan tabloda, yabancı faktörünün son derece önemli bir paya sahip olduğu görülmüştür. Çalışmada kullanılan arşiv kaynakları, kalp paralara ve kalpazanlara ilişkin olayların ortaya çıkmasıyla birlikte kalpazanlığa karşı verilen mücadele sürecinde devletin ilgili idari birimleri arasında resmi bürokrasiye ve yazışmalara yansıyan bilgileri ihtiva eden belgelerdir. Bu belgelerin önemi konuya ilişkin birincil kaynak olmalarından kaynaklanmaktadır. Çalışmanın tarih aralığı, 1818-1923 yıllarına ait, kullanılan kaynaklar şekillendirmiştir.

Kanunname-i Hümayunu, 1335. Cezaların caydırıcılık derecesi son derece önemli olmakla birlikte kalpazanlığın cazibesi her şeyin üstündeydi. Zira cezanın en hafifinin kürek mahkûmluğu, en ağır olanlarının ise el kesme ve idam olduğu dönemlerde dahi kalpazanlık her zümreden insanın bulaşabildiği bir suçtu. 1578 yılında Tımaşvar'da kalpazanlık yapan zümmiler ile Bursa'da akçe kırkan bir ekmekçi şakirdinin birer elleri kesilmiştir. 1579'da kalpazanlık yaptığı tespit edilen, darphane çalışanı bir sahib-i ayar idam edilmiştir. 1592 yılında İstanbul'da kalpazanlık suçuna bulaşan erkek, kadın ve bir cami imamı idam edilmiştir. Kılıç, *a.g.m.*, s. 184-185.

¹⁵ 1844 Tashih-i Sikke düzenlemesi öncesinde, özellikle II.Mahmut Devri'nde meydana gelen siyasi, askeri ve mali nitelikli olayların ve sonrasında, meydana gelen Kırım Savaşı gibi gelişmelerin kalpazanlığın artışına etkisi için bkz. Figen Taşkın, "1844 Tashih-i Sikke Sonrasında Para Düzeni ve Kalpazanlık", *Studies of The Ottoman Domain*, c. 6, s. 11, Ağustos 2016. Osmanlı Devleti'nin 19.yüzyılında para sisteminin içinde bulunduğu sorunlara ve bu sorunlara karşı verilen mücadelenin niteliğine ilişkin bir değerlendirme için bkz. Edhem Eldem, "Chaos and Half Measures: The Ottoman Monetary System of The Nineteenth Century", *Edhem Eldem and Socrates Pedmezas (eds), The Economic Development of South-Eastern Europe 1830-1914*, Athens 2011, s. 251-305. 19.yüzyılın ilk yarısında karşı karşıya kalınan mali darlığa bir çare olarak takip edilen maliye ve para politikasının bir neticesi olan kaime ihracıyla birlikte artan kalpazanlığa ve tedavüle sürülen büyük miktarlardaki sahte kaime sorununa ilişkin bkz. Akyıldız, *a.g.e.*, s. 143-151; 246-251; 307 vd. Osmanlı para tarihine ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000.

1. Kalpazanlık Olaylarında Adı Geçen Ülkeler, Şehirler ve Yabancı Kalpazanlar

a. Kalp Paranın Üretildiği Ülkeler

Bu dönemde, Osmanlı piyasalarında tedavül eden kalp paraların önemli bir kısmının üretim kaynağının Osmanlı Devleti'ne yakın ve uzak muhtelif yabancı ülkeler olduğu görülür.¹⁶ Osmanlı parası üzerinden gayrimeşru yollarla gelir elde etmenin peşinde olarak faaliyet gösteren Osmanlı ülkesinde ikamet eden veya etmeyen yabancı kalpazanların devlet kontrolünden uzakta kendileri için daha güvenli buldukları yerleri tercih ettikleri söylenebilir. Neticede bu kalpazanlar daha az riskli ve geniş imkânlar buldukları yurt dışında ürettikleri çeşitli sahte meskûkât ve kâğıt parayı Osmanlı ülkesinde farklı bölgelerde piyasaya sürmeye çalışmışlardır.

Yabancılar tarafından Osmanlı sınırları içinde imal edilip piyasaya sürülen kalp paralar az değildir. Bununla birlikte yurt dışında imal edilerek Osmanlı Devleti'nin muhtelif vilayetlerinde piyasaya sürülen kalp paraların ve bu işi yapan organize kalpazanların çokluğu, sorunun uluslararası boyutunu ve ciddiyetini ortaya koymasından son derece önemlidir.¹⁷ Zira incelediğimiz dönemde *Osmanlı memleketi bütün dünyada mukallit, sahtekâr ve sergüzeştçilerin bağ-ı iremi addedilmeğe seza bir ülke durumuna gelmiştir*.¹⁸

Yabancı kalpazanların, en uzak kıtalardaki ülkelerden Osmanlı sınırındakilere kadar geniş yelpazede yer alan coğrafyada ürettikleri kalp meskûkâtı ve kaimeyi Osmanlı ülkesinde muhtelif eyalet piyasalarına sürebilmek için kullandıkları en güvenilir, hızlı ve maliyeti düşük yol deniz yoluydu. Aralık 1850 tarihli bir belgeye göre Fransız, Avusturya vapurları yanında Yunan ve diğer yabancı yelkenli gemiler kalp para sevkiyatında kalpazanların kullandığı araçlardı. Bu araçlarla gelen yolcular üzerinden kalp kaimeler çıkmaktaydı.¹⁹

¹⁶ Buna ilişkin geçmiş asırlarda yaşanan örnekler de söz konusudur. Örneğin 17.yüzyılın son çeyreğinde bazı Osmanlı şehirlerine gelen gemiler dolusu sahte mangırın menşei Avrupa'ydı. Pamuk, *a.g.e.*, s. 171. Avrupa, zaman zaman Osmanlı piyasalarında tedavül eden sahte yabancı paraların da imal yeri idi. Örneğin 17.yüzyılın ortalarında Fransız, İtalyan ve Hollandalı tüccarlar Avrupa'nın muhtelif yerlerinde imal ettikleri dışı ince gümüş kaplı, içi tamamen bakırdan oluşan itibari değeri ile gerçek değeri arasında büyük fark olan kalp Avrupa sikkelerini, ortalama 20 yıl boyunca, Osmanlı piyasalarında tedavüle sürerek yüksek kazançlar elde etmişlerdir. Bu dönemde piyasaların bozuk para ihtiyacını karşılayan bu paraların tedavülüne yetkililer göz yummak zorunda kalmıştır. Bu duruma ilişkin bir değerlendirme için bkz. Pamuk, *a.g.e.*, s. 162-164.

¹⁷ İsmail Galip, *Takvim-i Meskukat-ı Osmaniye*, Mihran Matbaası, Kostantiniyye 1307/1889/1890, s. 409.

¹⁸ Şükrü Baban, *Tanzimat ve Para, Tanzimat I*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1999, s. 247

¹⁹ BOA, *A.MKT.NZD*, 21/99, 1267 S 18.

Çalışmanın kapsadığı döneme ait kalpazanlara veya kalp paralara ilişkin muhtevaya sahip belgeler ve döneme ilişkin kaynaklarda Osmanlı Devleti'nin sınır komşusu olanlardan farklı ve uzak kıtalarda bulunana kadar çeşitli ülkelerin adının geçtiği görülür. Adı geçen bu ülkeler; Yunanistan,²⁰ Romanya,²¹ İtalya,²² Bulgaristan,²³ Avusturya,²⁴ Rusya,²⁵ İsviçre,²⁶ Almanya,²⁷ İngiltere²⁸ Fransa²⁹ ve Amerika'dır.³⁰

Bu ülkeler arasında kalpazanlar için Yunanistan, Osmanlı meskûkâtının ve kâğıt parasının sahtelerinin imali ve piyasaya sürümü için en fazla tercih ettiği, dolayısıyla belgelerde çoğunlukla adı geçen ülkelerdendir. 1841 yılı Ocak ayında Osmanlı Atina sefiri Kostaki'nin, Yunan devletinin çeşitli bölgelerinde sahte meskûkât imal olunup İzmir'e ve başka şehirlere gönderildiği istihbaratını verdiği görülür.³¹ Yunan adaları kalpazanlar için güvenli bir liman gibidir. Bu adalarda basılan kalp kaimelerin İstanbul ve civar piyasalara ulaştırılmasında deniz yolu yoğun olarak kullanılmıştır. Zira 1851 yılı Ocak ayında elde edilen istihbarata göre Yunan Adalarında kalp kaime imal olunarak Osmanlı Devleti'nin sahillerde bulunan yerleşim yerlerinde piyasaya sürüldüğü ve bu sahte paraların adalarda dahi tedavül ettirildiği bilgisi verilmiştir.³² Menşei Yunanistan olan kalp paraların Osmanlı piyasasına sokulmasında deniz yolu yanında kara yolu da aktif bir şekilde kullanılmıştır. 1861 yılı Mayıs ayında yine menşei Yunanistan olan ve yabancı tüccarlar tarafından günde 40 bin ila 60 bin adet dolaylarında Tekfurdağı (Tekirdağ) piyasasına sokulan kalp bakır paranın (şikke-i nühasiye) sevkiyat yolu Edirne üzerinden karayolu ile olmuştur.³³ Madeni parada olduğu gibi kaimenin sahtelerinin

²⁰ BOA, *İMTZ*, (01), 1/12, 1257 M 23; *DH.MKT*, 114/15, 1311 S 04; BOA, *A.MKTUM*, 474/39, 1277 Za 16.

²¹ BOA, *DH.MKT*, 313/38, 1312 C 03; *YA.HUS*, 312/93, 1312 Ca 14.

²² BOA, *DH.MKT*, 2008/92, 1310 Ra 17.

²³ BOA, *DH.MKT*, 1059/26, 1324 M 22.

²⁴ BOA, *HAT*, 685/33266-F, 1254 Z 29; Hasan Ferid, *Osmanlıda Para ve Finansal Kredi*, Meskûkât, s. 127, 193.

²⁵ BOA, *DH.EUM.MH*, 271/64, 1335 Z 3.

²⁶ BOA, *HR.TQ*, 81/60, 1884 03 20; BOA, *DH.MKT*, 1547/104, 1306 M 22.

²⁷ BOA, *BEO*, 408/30562, 1311 Za 19.

²⁸ BOA, *DH.MKT*, 674/62, 1320 Z 25; BOA, *BEO*, 2040/152981, 1321 M 11.

²⁹ Ceride-i Havadis, No. 624, 23 Mayıs 1853'den aktaran, Taşkın, *a.g.m.*, s. 13.

³⁰ BOA, *DH.MKT*, 1847/27, 1308 Za 27; BOA, *DH.MKT*, 1847/27, 1308 Za 27.

³¹ BOA, *İMTZ*, (01), 1/12, 1257 M 23.

³² BOA, *A.MKTUM*, 44/1, 1267 S 27.

³³ BOA, *A.MKTUM*, 474/39, 1277 Za 16. Kalp paraların yoğunluğu nedeniyle sahil paranın dahi tedavülden kaldırması gündeme gelmiştir. Sorun Meclis-i Vâlâ'da görülmüş, sahil meskûkâtın tedavülünün yasaklanmasının uygun olmayacağı dolayısıyla Osmanlı meskûkât-ı nühasiyesinin tedavülüne karşın

imalinde de Yunanistan önemli bir merkezdi. Örneğin, 1879 yılında Golos'ta ele geçirilen 700-800 bin liralık kaimenin imal edildiği yer Yunanistan'dı.³⁴

Kalpazanlıkta Yunanistan'ın öne çıkmasında bazı nedenler zikredilebilir. Öncelikle Yunanistan Osmanlı Devleti'nin sınır komşusuydu. Başkente, İzmir ve Bursa gibi piyasanın canlı olduğu şehirlere en yakın bir konumdaydı. Aynı zamanda Avrupa ile yapılan ticarete deniz ve karayoluyla coğrafi olarak köprü görevi görececek bir konuma sahipti. Ayrıca muhtelif Avrupa ülkeleri vatandaşlarına tanınan ticari ve adli ayrıcalıklar Yunanlılara da tanınmıştı.

Kalp paraların imâlinde ve sevkiyatında kullanılan yerler içinde öne çıkan bir diğer ülke Romanya'dır. Romanya, özellikle altın kaçakçılığı konusunda adı geçen önemli bir ülkedir. 1894 yılı Kasım ayında Romanya'da bazı şehirlerin sarraf dükkânlarında kalp mahmudiye altınlarının satılmakta olduğu ve bunlardan Osmanlı Devleti ile Bulgaristan'a çok fazla miktarda girmekte olduğu bilgisi verilmiştir.³⁵ Yine farklı bir yılda 1915 Eylül'ünde, Almanya Bükreş Sefareti tarafından yapılan bir ihbarda, altın kaçakçılığının son zamanlarda arttığından bahisle Romanya piyasasındaki altının %50'sinin Osmanlı altını olduğu bilgisi verilmiştir. Bu dönemde altın ihracının yasak olmasına rağmen, bazı sarraflar tarafından dışarıya kaçırılmasının içeride altın kıtlığına yol açmasıyla para piyasasındaki dengelerin bozulmasına neden olması engellenemeyen sorunlardandı.³⁶

Kalpazanlar, yakın-uzak sınır tanımamaktaydı. Uygun zaman ve zemin buldukları her yerde sanatlarını icra etmekteydiler. İncelediğimiz belgelerde kalpazanlığın menşei konusunda Avrupa kıtasındaki muhtelif devletlerin adı daha yoğun geçmekle birlikte Amerika'ya kadar bu işin uzandığı görülmektedir. Kaimenin ilk kez piyasaya sürüldüğü 1840'lı yıllarda sahteleri piyasalarda çokça bollaşan kaimenin, sadece Amerika'da üretilip piyasaya sürülen sahte kaimenin miktarının 12 milyon kuruş gibi çok ciddi bir miktarda olduğu görülür. 1858 tarihinde İstanbul'da yakalanan Sevasti isimli kadın kalpazanın 20 kuruşluk kaimeleri imal ettiği yer, Ameraka'nın Newyork eyaleti olmuştur.³⁷ Bir başka tarihte 1891 yılı Temmuz ayında Yafa'da bir bakkalın dükkânında Amerika'da basıldığı tespit edilen 3577 adet kalp mecidi çaryeki ile 1100 parça kalp bakır paranın yakalanması da bu

Yunanistan'dan gelen kalp paraların tedavülünün engellenmesi gereği üzerinde durulmuştur. Gös. Yer.

³⁴ Akyıldız, *a.g.e.*, s. 250.

³⁵ BOA, *YA.HUS*, 312/93, 1312 Ca 14.

³⁶ BOA, *HR.ID*, 244/9, 1914 09 05.

³⁷ BOA, *HH.H*, 114/2, 1858 11 17.

ülkenin kalpazanlar tarafından çok fazla tercih edildiğine ilişkin önemli bir delil olarak değerlendirilebilir.³⁸

Yabancı ülkelerde ele geçen veya ülkeye sokulmuş olan kalp paraların tespitinde istihbarat ve ihbar mekanizması son derece önemliydi. Bu yazışmalarda kalpazanların faaliyette olduğu ülkeleri görmek mümkündür. 1888 yılı Eylül'ünde İsviçre'de yirmilik mecdiyenin sahtelerinin imal edilip Osmanlı Devleti'ne ithal edildiği istihbaratını alan Dâhiliye Nezareti, hemen bütün vilayetleri ve ilgili idari birimleri bu kalp paralar konusunda dikkatli olmaları konusunda uyarmıştır.³⁹ Bir başka yıl ve ülkede 1892 yılı Ekim ayında, İtalya'da ele geçirilmiş kalp mecdiyelerin Osmanlı ülkesine sokulmaması için gerekli titizliğin gösterilmesi adına ilgili idari bilimler uyarıldığı görülür.⁴⁰ Yine benzer şekilde 1903 yılı Mart ayında Erenköy ve Göztepe civarında asker kıyafetli kişiler tarafından kalp ziynet altınlarının satıldığı ihbar edilmiştir. Bu altınların ise İngiltere'de basıldığı bildirilmiştir.⁴¹

Zaman zaman tespit edilen kalp paraların menşei hakkında bir sonuca varmak için farklı belgelerde yer alan verilerin birleştirilerek değerlendirilmesi gerekli olmuştur. Yozgat'ta attar dükkânlarında tedavül ettiği tespit edilen bunun üzerine toplatılan yetmişlik, yirmilik, onluk, beşlik ve gazi altınlarının Mısır ve İngiltere'de basıldığı iddia edilmiş iken,⁴² başka bir belgede bu altınların İstanbul ve İzmir'den getirildiği zikredilmiştir.⁴³ Öyle görülüyor ki bu sahte paralar İngiltere ve Mısır'dan İstanbul ve İzmir'e getirilmiş, buralardan da Yozgat piyasasına sürülmüştür.

Çalışmanın kapsadığı dönemin şahidi olan ve cari piyasaların içinde yaşayan bilim adamlarının eserlerinde de yabancı menşeli kalp Osmanlı paralarına dikkat çekildiği görülür. Bunlardan biri İsmail Galip'tir. 1890 tarihinde yayımlanan eserinde 1818-1819 (1234) döneminde piyasada çoğaldığı tespit edilen kalp paralar içinde yurt dışında imal edilen taklit sultanilerin olduğunu zikretmiştir.⁴⁴

³⁸ BOA, *DH.MKT*, 1847/27, 1308 Za 27.

³⁹ Alınan bu istihbaratın ciddiyeti nedeniyle, benzer olaylardan farklı bir şekilde birçok idari merkezin dikkatli olmaları hususunda uyarıldığı görülür. Bu uyarılan idari birimler; Suriye, Kastamonu, Hüdavendigâr, Edirne, Aydın, Hicaz, Bağdad, Selanik, Konya, Erzurum, Diyarbakir, Halep, Adana, Trablusgarp, Sivas, Manastır, İskodra, Yemen, Mamuret'ül Aziz, Ankara, Van, Trabzon, Yanya, Cezayir-i Bahri Sefid, Bingazi, Bitlis, Kosova, Musul, Kudus, Beyrut eyaletleri Zur, Biga, İzmit ve Çatalca sancakları ile birlikte Rüsumat Emaneti, Posta ve Telgraf Nezareti ve Zaptiye Nezareti'nden oluşmuştur. BOA, *DH.MKT*, 1547/104, 1306 M 22.

⁴⁰ BOA, *DH.MKT*, 2008/92, 1310 Ra 17.

⁴¹ BOA, *DH.MKT*, 674/62, 1320 Z 25.

⁴² BOA, *DH.MKT*, 2227/23, 1317 Ra 22.

⁴³ BOA, *DH.MKT*, 2088/74, 1315 L 22.

⁴⁴ İsmail Galip, *a.g.e.*, s. 409.

Yabancı kalpazanlar, sadece cari para sistemi içindeki para türleri üzerinde çalışmamaktaydı. Ayrıca ziynet altunlarının da sahtelerini üretmekteydiler. Dolayısıyla Osmanlı ziynet altunlarının sahtelerinin imâli ve piyasalara sürümünde muhtelif ülkenin adının üretim ve sürüm yeri olarak zikredildiği görülür. İçeride ve dışarıda imal edilen rub'iye, mahmudiye, hayriye, yirmilik, gazili, sanduklu isimli eski ziynet altunları sarraflar eliyle Osmanlı, Romanya, Bulgaristan ve Hindistan piyasalarına sürülmekteydi. Bu ziynet altunları gerçek değerleri olan 22 ayardan değil 12 ayardan imal edilmekteydi. Böylece aradaki fark kalpazanların kârını oluşturmaktaydı.⁴⁵

b. Kalp Para Üretiminde Adı Geçen Yabancı Şehirler ve Adalar

Çalışmaya konu olan arşiv belgelerinde ve döneme ilişkin kaynaklarda genellikle ülke ismi zikredilmeden olayın geçtiği şehir ve adaların müstakil olarak isimlerinin zikredildiği de görülür. Bu yerler, kalpazanlık konusunda adı geçen ülkelerde olduğu gibi yine uzak yakın muhtelif memleketlere ait şehir ve adalardan oluşmaktadır. Başlıca adı geçen yerler Yunanistan adaları,⁴⁶ Sofya,⁴⁷ Cenova,⁴⁸ Napoli⁴⁹, Venedik,⁵⁰ Bolonya,⁵¹ Mesina⁵², Sardunya,⁵³ Parma,⁵⁴ Cenevre,⁵⁵ Ligorna (livorno),⁵⁶ Preveze,⁵⁷ Birmingham,⁵⁸ Viyana,⁵⁹ Tiflis,⁶⁰ Batum,⁶¹ Bombay⁶² ve Newyork⁶³ dur.

Farklı yıllarda ve yerlerde tespit edilen kalpazanlık olaylarına ilişkin birkaç örnek şu şekilde verilebilir. 1823-1824 senesinde piyasada tespit edilen kalp adlı

⁴⁵ BOA, *DH.İD*, 36/8, 1329 B 25.

⁴⁶ BOA, *A.MKT.NZD*, 21/99, 1267 S 18; BOA, *A.MKT.UM*, 44/1, 1267 S 27.

⁴⁷ BOA, *HR.SYS*, 2694/10, 1922 04 11.

⁴⁸ BOA, *HR.TO*, 81/28, 1883 08 03.

⁴⁹ BOA, *HR.H*, 169/4, 1859 01 11.

⁵⁰ BOA, *HR.MKT*, 251/4, 1275 M 01.

⁵¹ BOA, *HR.TO*, 433/18, 1859 06 01.

⁵² BOA, *İ.DH*, 467/31253, 1277 B 18.

⁵³ BOA, *İ.DH*, 467/31253, 1277 B 18.

⁵⁴ Ceride-i Havadis, No. 727, 11 Şubat 1855'ten aktaran, Taşkın, s. 13.

⁵⁵ Cenevre'de kalp Osmanlı parası basan kişilerin sınır dışı edilmesi için Osmanlı Devleti tarafından talepte bulunulmuştur. BOA, *HR.TO*, 203/21, 1869 05 02.

⁵⁶ BOA, *HAT*, 701/33733 D 1254 N 02.

⁵⁷ BOA, *DH.MKT*, 114/15, 1311 S 04.

⁵⁸ BOA, *DH.SFR* (3), 39/2, 24 6 1858.

⁵⁹ BOA, *DH.EUM.KADL*, 14/5, 1329 R 12.

⁶⁰ BOA, *HR.ŞFR.3*, 369/46, 1890 03.09.

⁶¹ BOA, *DH.EUM.MH*, 271/64, 1335 Z 3.

⁶² BOA, *HR.TO*, 333/51, 1882 12 08.

⁶³ BOA, *HR.MKT*, 269/27, 1275 Ca 07; *HR.H*, 114 02 1858 11 17.

altınlarının imal edildiği yer Akdeniz adalarıdır.⁶⁴ 1838 senesi Kasım ayında Osmanlı beşliğine benzer kalp paraların basıldığı yer Ligorna'dır.⁶⁵ 1851 yılı Ocak ayında alınan istihbaratla Yunan adalarında kalp kaime imâl olunarak sahiller yoluyla Osmanlı ülkesine (Memalik-i Devlet-i Aliyye) yayıldığı tespit edilmiştir.⁶⁶ 1906 yılı Mart ayında Sofya'da külliyyetli miktarda kalp 10 paralıklar ve mecidi çaryekleri darp edildiği, bunların İstanbul'a ve Rumeli vilayetlerine gönderildiği istihbaratı, buradaki iki muhbir tarafından verilmiştir. Bahsi geçen kişiler ve kalp paralar bu istihbarat neticesinde ele geçirilmiştir.⁶⁷ 1917 yılı Eylül'ünde alınan istihbarata göre kaimenin basılıp Osmanlı ülkesine sokulduğu yer Batum olmuştur.⁶⁸

c. Yabancı Kalpazanlar

Osmanlı piyasalarında tedavüle sürülen kalp madeni meskûkât ve kâğıt paranın arkasında olan zümreleri tabiiyetleri bakımından iki başlık altında toplamak mümkündür. Bunlardan biri Osmanlı tebaası olan kalpazanlardı. Diğeri ise muhtelif yabancı ülke tebaası olan kişilerdi. Bunlar Osmanlı ülkesinde, farklı bir ülkede veya vatandaş olduğu ülkede ikamet edebilmekteydiler.

Her nerede ikamet ederlerse etsinler yabancıların kalpazanlık mesleğindeki maharetleri ve muhtelif Osmanlı sikkelerinin ve kaimenin sahtelerini basmaya olan meyilleri dönemin kamuoyu nezdinde malumdu. Bu durumun tezahürünü, Girit adasında kaimenin tedavülünü istemeyenlerin, İstanbul'a taleplerini iletirken yetkililer nezdinde taleplerinin karşılık bulması adına, ortaya koydukları gerekçe de görmek mümkündür. İstanbul'a gönderilen dilekçede, Girit ve diğer adalarda kaimenin tedavülüne izin verilmemesi için ileri sürülen neden kalpazanlık tehlikesiydi. Dilekçede, buradaki ecnebi tebaanın ve Yunanlıların sahte kaimelerin tedavülüne teşebbüs edebilecekleri belirtilmekteydi. Ne kadar dikkat edilip tedbir alınsa da kalpazanlığın tamamen engellenemediği gerçeği ortada iken, ihracatı ithalatından fazla olan dolayısıyla verimliliği yüksek olan bu adalarda kaime yerine halis akçenin tedavülünün doğru olacağı vurgulanmaktaydı.⁶⁹

Kalpazanlığa bulaşan ayrıcalıklı ülke vatandaşı yabancıların genellikle Osmanlı'da ikamet eden, esnafıklı yapan ve ticaretle meşgul olan kimseler olduğu söy-

⁶⁴ İsmail Galip, *a.g.e.*, s. 411.

⁶⁵ BOA, *HAT*, 701/33733, 1254 N 02.

⁶⁶ BOA, *A.MKT.UM*, 44/1, 1267 S 27.

⁶⁷ BOA, *DH.MKT*, 1059/26, 1324 M 22.

⁶⁸ BOA, *DH.EUM.MH*, 271/64, 1335 Z 3.

⁶⁹ BOA, *A.M.*, 26/3, 1278 R 10.

lenebilir. İsveç devleti tebaasından Galata'da Perşembe Pazarı'nda kuyumculuk yapan Turstale bu suça bulaşan esnaftan biriydi. 1854 yılı Haziran ayında sahte Mecidiye Nişanı imal etmek suçundan yakalanmıştır.⁷⁰

Kendisinin elbise tüccarı olduğunu beyan eden İtalya tebaasından Francesco de Salvo'da kalpazanlık suçuna bulaşan tüccarlardanı.⁷¹ İstanbul'da evinde yapılan arama sonucunda ele geçirilen yirmilik ve onluk kalp mecidiyenin yanında imalatta kullanılan bir takım kimyasal madde ve alet bulunmuştur.⁷²

Meslekler içinde kalpazanlık suçuna en fazla bulaşanlar sarraflardı. Bunların ticarethanelerinde yüksek miktarda kalp para ele geçirilebilmekteydi. Balık pazarında sarraf İtalyan Samuel'in ticarethanesinde büyük miktarda kalp ziyet altını olduğu ihbar edilmiştir.⁷³

Tespit edilen olayın niceliği ve niteliğine göre vatandaşı olunan ülke elçiliklerinin sorunu çözmek için sürece dâhil edildiği görülür. Mayıs 1894'te Almanların özellikle Hayfa için madeni meskûkât darp edip Hayfa çarşısında tedavül ettirdiği tespit edilince yetkililer bu konuda Beyrut Alman konsolosluğuna uyarıda bulunmuştur.⁷⁴

Yabancı bir esnafın elinde kalp bir para yakalanması kalpazan olduğunu göstermemekle beraber şüpheleri üzerine çekmesine yetmekteydi. Böyle bir durumda tüccarın yaptığı iş ve işlemlerin incelendiği görülür. Bu manada 1899 yılı Haziran ayında İstanbul Fatih'te tütüncülük ve sarraflık eden İran tebaasından Davud'un, tütün satın alması için Aksaray Reji şubesine gönderdiği Muhammed'e vermiş olduğu 8 adet mecidi ikiliğinin kalp oldukları anlaşılınca, elinde bulunan 160 adet mecidi de incelenip, şüphelenilen 120 adedi tahlil için Meskûkât İdaresi'ne gönderilmiştir.⁷⁵

Esnafların dışında herhangi bir mesleğiyle öne çıkmayan kişilerin de kalpazanlık suçuna bulaştığı görülür. Yunanistanlı Vasil, Preveze'de Kostı Moşe isimli bir başka şahsa ait meyhanenin mahzeninde, sahte para imal ettiği için yakalan-

⁷⁰ BOA, *MVL*, 276/36, 1270 N 05.

⁷¹ Yabancı kalpazanlar içinde özellikle İtalyanların rolü önemli olmuştur. Akyıldız, *a.g.e*, s. 147.

⁷² Kalpazanlık suçunun isnadında şüpheli kişinin üzerinde ve evinde yapılan aramada kalp para ele geçmesi ve özellikle kalp para darbında kullanılan alet edevatın bulunması önemli ve yeterli deliller olarak görülmekteydi. BOA, *A.MKT.MHM*, 417-46, 1285 Ca 05.

⁷³ BOA, *DH.EUM.THR*, 28/51, 1328 ra 11.

⁷⁴ BOA, *BEO*, 408/30562, 1311 Za 19.

⁷⁵ BOA, *DH.MKT*, 2213/84, 1317 S 12.

miş ve üzerinden normal şartlar altında fark edilemeyecek derecede çok iyi saklanmış mecdî çaryekler ve franklar çıkmıştır.⁷⁶

Yapılan bir aramada kalp para imalinde kullanılabilecek aletlerin yakalanması, zanlılar hakkında kalpazanlık suçlaması için en önemli delil sayılmaktaydı. İranlı Kıptilerden 13 kişi Van sancağında yanlarında bulunan kalp akçeler ve bu paraların yapımında kullanılan aletlerle yakalanınca kalpazan olduklarına hükmedildiği görülür.⁷⁷

Devletin karşı kaşıya olduğu kalp para sorunu uluslararası niteliğe sahip bir sorundu. Dolayısıyla Osmanlı Devleti, çoğu zaman üyeleri farklı ülkelerin vatan-daşı olan uluslararası organizasyon şeklinde çalışan kalpazanlık çeteleriyle karşı karşıya kalabilmekteydi. 1890 yılı Mart ayında Tiflis'te tespit edilen bir kalpazan çetesi içinde Rus, İran, Osmanlı tebaasından kişilerin olduğu, bunlardan 14'ünün yakalanıp bazılarının da kaçtığı görülür. Bu çete Osmanlı mecdiyesi yanında Hindistan ve Rus parası basmaktaydı. Bunların 10'u, 10 yıl ağır iş altında çalışmaya mahkûm edilirken 2'si 4 yıl hapisle cezalandırılmış, diğer 2 kişi ise suçsuz bulunmuştur.⁷⁸

Yine kalp paranın cazibesi üyeleri farklı etnik ve dini gruplara mensup kişilerden oluşan kalpazanlık çetelerinin ortaya çıkmasına neden olmaktadır. 1905 yılının Temmuz ayında Doğu Rumeli'de (Bulgaristan Prenslığı) 4 Bulgar, 1 Papaz, 1 Ermeni ve 1 Yahudi'den oluşan 7 kişilik çetenin bir makine ile gerçeğinden fark edilemeyecek derecede benzer şekilde kalp Osmanlı lirası bastığı, bastıkları kalp paraların bir kısmını İstanbul'a gönderdikleri istihbaratı alınmıştır.⁷⁹

İstanbul piyasası sahip olduğu beynelmilel niteliğinin de etkisiyle kalpazanlar için yabancı paraların sahtelerinin de piyasaya sürülebildiği en önemli sürüm alanlarındandı. 1854 tarihinde Fransız yetkililerin, başlıca İstanbul olmak üzere Gelibolu ve diğer yerlerde çokça kalp frankın tedavül ettiğinden ve Osmanlı meskûkâtı hakkında da kalpazanlığın arttığından şikâyetle, Osmanlı yönetimine başvurduğu görülür. Bu olayda kalpazanlar, 1829 tarihi ve 10. Şarh'ın tasviri ile çok fazla 5 franklık kalp sikkeyi ve kimyasal maddeler ile değiştirdikleri 20 franklık altın parayı muhtelif şehirlerde piyasaya sürmüştür.⁸⁰ Bir başka kalp frank ola-

⁷⁶ BOA, *DH.MKT*, 114/15, 1311 S 04.

⁷⁷ BOA, *A.MKT.MVL*, 86/8, 1273 Ş 12.

⁷⁸ BOA, *HR.ŞFR.3.*, 369/46, 1890 03.09.

⁷⁹ Bu çeteden 6 kişinin evlerine yapılan baskınla yakalandığı, Yahudi'nin ise Avrupa'ya kaçtığı istihbaratı İkinci Ordu Müşirliğinden gönderilen şifreli telgrafla bildirilmiştir. BOA, *Y.MT*, 277/34, 1323 C 09.

⁸⁰ BOA, *HR.TO*, 195/60, 1854 12 16.

yında 1908 yılı Haziran ayında Kostantin Çakayani isimli bir Yunanlı'nın, her biri yüzer franklık yüz adet sahte Romanya banknotunu piyasaya sürmek üzere geldiği İstanbul'da yakalanıp tutuklandığı görülür.⁸¹ 1922 yılı Mart ayında Budapeşte zabıtası, Payvatis Kristof isiminde bir Yunanlı ile Yurdan Eyvanof isiminde bir Bulgar'ı, bankalara 5 adet sahte İngiliz banknotu vermek isterlerken tutuklamıştır. Üzerlerinde 12 adet daha sahte banknot çıkan bu kişiler, 100 adet sahte İngiliz Lirasını İstanbul'da balık pazarı tüccarı Atanas Sava'dan satın aldıklarını sorgulamada itiraf etmişlerdir.⁸²

2. Yabancı Ülkelerin Soruna Yaklaşımı ve Yabancılar Verilen İmtiyazların Kalpazanlar Üzerindeki Etkisi

Osmanlı Devleti'nin, 1844 tarihinde para piyasasında düzeni, istikrarı sağlamak ve kalpazanlığa da engel olmak amacıyla gerçekleştirdiği tashih-i sikke politikasını hayata geçirmesinde, bir taraftan Batı'nın teşviki ve baskısı söz konusu iken,⁸³ diğer taraftan kalpazanlık ve kalp paraların uluslararası ayağıyla verdiği mücadelede, aynı Batı tarafından yalnız bırakıldığı görülür. 1880-1881(1298) yılında ortaya çıkan adli bir olayda, İsviçre hükümetine, ülkelerinde kalp mecidiyeler darp edildiği şikâyetiyle ve yargının konuyla ilgilenmesi talebiyle müracaat edildiğinde mahkeme; suç ve suçlunun lehine sonuçlar doğuracak bir yaklaşımla, bu kalp paraların İsviçre'de kabul edilen meskûkâttan olmadığını gerekçe göstererek, vaka ile ilgili cezai bir işlem gerekmediği kararını vermiştir. Oysa Osmanlı'da yabancı paraların darbu da yasaktı ve kalpazanlık suçu işlenmesi halinde cezai işlem gerektirmekteydi.⁸⁴

Benzer bir yaklaşımı, ucu Newyork'a uzanan İstanbul'daki bir kalpazanlık olayında görmek mümkündür. İstanbul'da kaime kalpazanlığı yaptığı tespit edilen Sevasti isimindeki kadın, yanında yakalanan mühür ve kalp kaimeleri Amerika'nın Newyork şehrinde Harrison isimli şahsa imal ettirdiğini, sorgusunda itiraf eder. Olay, Osmanlı Devleti'nin Newyork şehbenderliği vasıtasıyla takip edilir. Şehbender yanında polisle birlikte Harrison'un matbaasında arama yapar. Dükkânda 22 adet boya ve 12 adet basma kalıp, 27 adet tuğra, 16 kadar Hazine-i Amire'ye ait mühür ve çok fazla sahte kaime bulunur. Dükkânında yakalanan bu deliller nedeniyle yargılanan Harrison, Osmanlı kaimesi bastığını bilmediğini, Sevasti isimli

⁸¹ BOA, ZB, 339/41, 1324 H 12.

⁸² BOA, DH.EUM.AYŞ, 60/4, 1340 Ş 03.

⁸³ Taşkın, a.g.m., s. 2, 6.

⁸⁴ Hasan Ferid, *Meskûkât*, s. 193.

kadının siparişiyle, ticari şişelere sarmak üzere, Çince etiketler bastığını zannettiğini ifade ederek savunmasını yapar. Hatta gazetelere masumiyetini ifade eden bir açıklama ilanı da verir. Neticede yaptığı savunmada verdiği bilgiler doğru ve yeterli kabul edilen Harrison, delil yetersizliğinden suçsuz bulunmuştur.⁸⁵

Bu dönem boyunca idari, askeri, iktisadi ve mali nitelikli meydana gelen birçok olumsuz gelişme devleti ve piyasaları zora sokmuştur. Bu dönemde meydana gelen olayların şekillendirdiği piyasa şartları, gerek madeni ve gerekse kâğıt para kalpazanlığının artmasına zemin hazırlamıştır. Özellikle, Kırım Savaşı, 93 Harbi gibi meydana gelen savaşlar ve Duyun-ı Umumiye İdaresi'nin kurulmasıyla neticelenen mali darlıklar nedeniyle takip edilen para ve maliye politikalarının şekillendirdiği piyasa şartları kalpazanlar için bulunmaz fırsatlar sunmuştur. Bu zor şartlar altında Osmanlı Devlet İdaresi'nin, kalp para sorununa karşı vermesi gereken mücadelede düvel-i muazzama olarak isimlendirilen gelişmiş ülkeler karşısındaki bağımsız politika üretme ve yargılama iradesinde zamanla meydana gelen zayıflık kalpazanlık sorununun büyüyüp yaygınlaşmasında en önemli yapısal neden gibi durmaktadır.⁸⁶ Devletin özellikle ABD ve Avrupa ülkelerine karşı içinde bulunduğu bu zayıflığı yıllar içinde besleyen en önemli neden, bu devletlere farklı yıllarda kapitülasyonlar⁸⁷ adı altında verilen çeşitli ticari ve adli imtiyazlar olmuştur.

1740 tarihinden başlayıp 1923'e kadar devam eden kapitülasyonlara⁸⁸ göre

⁸⁵ BOA, *HR.H*, 114/2, 1858 II 17.

⁸⁶ Osmanlı Devleti'nin düvel-i muazzama karşısındaki zayıflığı doğrudan idari, siyasi, askeri, iktisadi ve mali nitelikli gelişmelerin bir neticesi olarak ortaya çıkmıştır. Bu durum ise sadece kalpazanlığın değil rüşvet, ihtikâr, tefecilik, vergi kaçırma, kaçakçılık ve yolsuzluk benzeri birçok suçun yaygınlaşması sonucunu doğurmuştur. Buna ilişkin ayrıntılı bir çalışma için bkz. Süha Oğuz Baytımur, *Osmanlı Devleti'nde Hapis ve Sürgün Cezaları (1791-1808)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ 2011, s. 129-132.

⁸⁷ Kapitülasyonlar, on dört madde ve bir ekten oluşmaktaydı. "Memalik-i Osmaniy'e'de mütemekkin teb'a-i ecnebiyenin emlak ve arazi dava-i muamelatını olmak üzere, kâfe-i umur ve mesalihi kendi memleketleri ahkâm-ı kanuniyesine göre mensub oldukları devlet konsoloshanesinde hal ve tesviye olunmasından, yani süfera ve memurin saire-i ecnebiye gibi hariç-i ez-memleket imtiyazından müstefid olub kavanin-i nizamât-ı osmaniyeye tabi' olunmamalarından ibarettir" şeklinde tarif edilmiştir. İbn-i Refet Muhammed Memduh, *Kapitülasyon veya Memalik-i Osmaniy'e'de Ecnabilerin Haiz Olduğu İmtiyazât*, Dersaadet 1327, s. 6.

⁸⁸ Kapitülasyonlar adı altında çeşitli ayrıcalıklar verilen devletler: Fransa (1740-süreklilik kazanıyor), Avusturya (1718), Toskana (1747), Danimarka (1756), Prusya (1761), İspanya (1782), Rusya (1783), Sardunya (1823)ve ABD (1830), Belçika (1838), Hansa Birliği (Bremen, Lübeck, Hamburg/1839), Portekiz (1843), Yunanistan (1855), Brezilya (1858), İran (1875), İsveç, Hollanda ve İngiltere kapitülasyonlardan yararlanan ülkelerdi. Bulgaristan, Karadağ, Sırbistan, Çin ve Japonya gibi ülkeler ise kapitülasyonların dışında kalmıştır. Bahadır Apaydın, *Kapitülasyonların Osmanlı-Türk Adli ve İdari Modernleşmesine Etkisi*, Basılmamış Doktora Tezi, T.C. İstanbul Kültür Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mayıs 2009, s. 58; Mehdi Fraşerli, *İmtiyazât-ı Ecnabiyyenin Tatbikat-ı Hâzırası (Osmanlı Devleti'nde Kapitülasyonların Uygulanışı)*, Yay. Haz. Fahrettin Tızlak, Fakülte Kitabevi, Isparta 2008, s. 166.

ecnebler *masûniyyet-i şahsiye ve mesakîn* hakkına sahip olup kendi ülkelerinin memurlarına (konsoloshanelerine) tabi olmuştur.⁸⁹ Bu tabiiyetin uygulamadaki şekli ciddi sorunları beraberinde getirmiştir.

Osmanlı devletinde ikamet etsin ya da etmesin yabancıların dokunulmazlığı (masuniyet-i şahsiye) kapitülasyonlar ile koruma altına alınmıştı. Suçüstü (cürm-ü meşhud) olması halinde imtiyazlı bir ülke vatandaşı olan yabancı hakkında doğrudan işlem yapılabilmıştır. Fakat, suçüstü olmaması halinde *masuniyet-i şahsiyenin* nasıl icra edileceği taraflar arasında anlaşmazlık konusu olmuştur. Ayrıcalıklı ülke vatandaşı yabancı bir kişinin bir cürüm nedeniyle zanlı olması halinde elçiliğin görevlendirdiği tercüman olmadan doğrudan polis (zabita-yı adliye) tarafından gözaltına alınması, üzerinin aranması ve suç aletlerinin varsa ortaya çıkarılması işlemlerinin yapılıp yapılamayacağı meselesi, devlet yetkilileri ile yabancı elçilikler arasında sürekli devam eden anlaşmazlıklara ve gerilimlere neden olmuştur. Elçilikler, ancak suçüstü olması halinde elçilik tercümanı olmadan kendi tebaası olan zanlıların üstünü arama ve gözaltına alma işlemlerinin yapılabileceğini, aksi takdirde yabancı vatandaşlarının dokunulmazlığına sahip olduğunu iddia ederek aksi uygulamalara şiddetle karşı çıkmışlardır. Osmanlı yönetimi ise bir ayrıcalıklı devlet vatandaşının zanlı olması halinde polisin suçüstü olmasa bile sokakta, umuma açık yerlerde gözaltına alma hakkına sahip olduğunu ve her hangi bir kapitülasyonla bu hakkın hiçbir devlete verilmediğini savunmuştur.⁹⁰ ABD ve adli ayrıcalığa sahip Avrupa ülkelerinin iddiasına göre olayın, suçüstü olmaması halinde zanlının kaçması ihtimali yok ise polis ve jandarma tarafından hissettirmeden takip ile firar engellenmeli ve bu sürede zanlının konsolosluğuna haber verilerek gönderilecek tercüman ya da kavas gözetiminde zanlı gözaltına alınmalıydı. Yine bu devletlere göre, eğer zanlı suçüstü yapılmamışsa ve meskenindeyse polis mesken etrafını çembere alır, firar ihtimalini engeller ve zanlının mensup olduğu ülke konsolosluğuna haber verirdi. Konsolosluktan gönderilen memur huzurunda meskenine girilerek gözaltına alınabilirdi.⁹¹

Bu şartlar altında ecnebi kalpazanların hiç eksik olmadığı piyasa ortamında,

⁸⁹ Ecneblerin masuniyet-i meskenleri hakkında kapitülasyonların 14.maddesine göre "Ecanibin ikametgâhu ta'rizden masundur. Konsolos veya vekili hazır bulunmadan zaptiye-yi adliye memurları ecanibin meskenine duhul edemez." İbn-i Refet Muhammed Memduh, *a.g.e.*, s. 11.

⁹⁰ Osmanlı idaresinin soruna yaklaşımı uygulamaların aksine farklı olmuştur. Osmanlıya göre; "Uhud-u atika" da verilen kapitülasyonlarda bu ayrıcalıklar yer almamakla birlikte zaman içerisinde konsoloslukların baskısı ile kendi vatandaşları lehine gerçekleştirilen uygulamalar genişlemiş ve teamül haline gelmiştir. BOA, *DH.EUM.THR.*, 23/9, 1328 M 13.

⁹¹ Mehdi Fraşerli, *a.g.e.*, s. 163-167.

suçüstü olma haricinde, polisin şüphe halinde veya herhangi bir delil nedeniyle imtiyaz dâhilindeki bir ülke vatandaşı yabancı bir kimsenin kalpazanlık şüphesiyle üzerini araması ve gözaltına alması çoğu zaman söz konusu değildi. Gerçi suçüstü yapıp yakalanan, tutuklanan, suçlu olduğu delilleriyle aşikâr olan kişiler de yabancı olmaları halinde tutulan zabıt belgesi ile birlikte yargılanmak üzere ait olduğu konsoloshaneye teslim edilirdi.⁹² Cezanın infazı ise yine ilgili konsolosluk tarafından gerçekleştirilirdi.⁹³ Suçluluğu kesinleştirilemeyen imtiyazlı, zanlı kişiler hakkında Osmanlı İdaresi tarafından -sefaret yetkililerinin veya sefaret tercümanının, vekâleti ile- yapılabilen yegâne işlem ise bu kişilerin bir daha Osmanlı sınırlarına girmemek üzere sınır dışı edilmeleri idi.⁹⁴

Masuniyet-i şahsiye imtiyazı, yabancı ülke tebaası kalpazanlara sağladığı dokunulmazlıkla piyasada kalpazanların işlerini kolaylaştırmış ve müesses nizama karşı onları cesaretlendirmiştir. Bu imtiyaz, kalpazanlığı yabancılar için kârın yüksek riskin az olduğu bir kazanç kapısı haline getirmekle birlikte, Osmanlı madeni ve kâğıt parasının sahtelerinin imalini ve sürümünü teşvik eder sonuçlar doğurmuştur. Bir kalpazanlık davasında Sevasti isminde bir kadın Newyork'da bastırıldığı sahte 20 kuruşluk kaimeleri sandıklara istifleyerek ve kalanları da üzerindeki elbisesinin eteklerine dikerek İstanbul'a soktuğunu itiraf etmiştir.⁹⁵ Bu ve benzeri olaylarda adli dokunulmazlığın ve zamanla teamül haline gelen çeşitli ayrıcalıkların, yabancıların karıştığı suçlar üzerindeki açık etkilerini görmek mümkündür.

Bir diğer hassas önemli konu adli ayrıcalıklara sahip yabancılar için *meskenin masuniyeti* meselesidir. Her hangi bir delil veya suç şüphesi nedeniyle gerekli görülmesi halinde yabancı memleket tebaasından olan, dolayısıyla adli ayrıcalığa sahip bir kimsenin hanesine konsolos, konsolos yardımcısı veya memuru olmadan girilememekte ve arama yapılamamaktaydı. Konsolosluğa ait yetkili birinin ilgili meskene ulaşması sürecinde 24 saatlik kanuni süre suça ilişkin delillerin ortadan kaybolmasına neden olabilmekteydi. Kalpazanlığın tespitinde suç aletlerinin yakalanması için gizliliğin ve hızın son derece önemli olmasına rağmen bu süreç, kalpazanların suçüstü yapılmasını ve yakalanmasını engellemekteydi. Mesela, Balık pazarında sarraf İtalyan Samuel'in ticarethanesinde çok miktarda kalp ziynet

⁹² Mehdi Fraşerli, *a.g.e.*, s. 163-165.

⁹³ Kapitülasyonların sekizinci maddesine göre, "hapis ile mahkûm edilen teb'a-yı ecnebiyenin icra-yı mücazatına mehâkim-i Osmaniyeye müdahale olunmayıp tabi olduğu konsoloshaneye teslim olunur." İbn-i Refet Muhammed Memduh, *a.g.e.*, s. 11.

⁹⁴ BOA, *A.MKT.MVL*, 123/16, 1277 Ca 27.

⁹⁵ BOA, *HH.H*, 114/2, 1858 11 17.

altını olduğu ihbar edildiğinde süratle meselenin tetkik edilmesi yerine, Osmanlı yetkililerinin ilk önce konuyla ilgili yazışmayla birlikte İtalyan konsolosluğundan tercüman isteyerek bürokratik süreci başlattığı görülür.⁹⁶ Sonuçta takip edilmesi gereken resmi süreç kalpazanların alet edevatıyla birlikte suçüstü yakalanmasını son derece zorlaştırmakta suçluya adeta dokunulmazlık zırhı giydirmektedir. Bu zırh kalpazanlık yapanlar için adeta koruma kalkanı görevi teşkil etmekteydi. Söz konusu ayrıcalıklar kalp sikke ve kaime basımı için meskenleri, dokunulmazlığı olan güvenli birer imalathane haline getiren sonuçlar doğurmaktaydı. Böylece yabancı kalpazanlar için ikametgâhlar yaşadıkları mesken olmanın yanında, sanatlarını icra ettikleri imalathane olarak da işlev görebilmekteydi.

Yakalanan yabancı kalpazanların evlerinde yapılan aramalar neticesinde kalpazanlık suçuna ilişkin elde edilen alet edevat meskenlerin ne amaçlarla ve nasıl kullanıldığını ortaya koymaktadır. Bu manada 1852 tarihinde yakalanan bir yabancı kalpazanın evinde yapılan aramada adeta mini bir darphane niteliğinde malzeme ortaya çıkarılmıştır. Bu malzemeler; 10 adet kalp altılık sikke, basılmış veya basılacak olan 100 adet altılık, altılıkları kesen 10 adet somun, pirinç somun, derece, pergel, zimba, törpü, kâğıt, şarap tortusu kâğıt, kezzap suyu ve imalatta kullanılan çeşitli makine parçalarından ibarettir.⁹⁷ Bir başka olayda 1861 yılında, dönemin ünlü kalpazanlarından olduğu ve uzun uğraşlar sonucu yakalanabildiği ifade edilen, faaliyetleri Mesina ve Bolonya'ya kadar uzanan uluslararası kalpazanlık çetesi lideri Sardunyalı Piyaniki'nin, arama yapılan Beyoğlu'ndaki evinde teşkilatlı bir imalathane ortaya çıkarılmıştır. Burada yerli yabancı meskûkâtun sahtelerinin imalinde kullanılan birçok makine, alet edevat, yerli ve yabancı kalp sikke ve kaime ele geçirilmiştir. Meskeni adli ayrıcalıklarla koruma altına alınan ayrıcalıklı ülke vatandaşlarından biri olan Piyaniki'nin icra ettiği kalpazanlığa ilişkin imalat hane olarak kullandığı evinden çıkan malzemeler şu şekildeydi: Piyaniki'nin üzerinden çıkan 185 adet yirmilik kaime, 1 adet yirmilik kaime makinesi, 4 adet mahfaza içinde yirmilik kaime kalıbı, 2 adet yüzlük altın mecdiye sikkesi, İngiliz ve Fransız lirası, altın sikkenin makine aletleri, 115 sahife pembe ve mavi kalın kâğıt üzerine alınmış prova, 1 adet yirmilik kaimenin arka tarafına basılacak mühür, eski yirmilik kaime basmak üzere kesilmiş bir takım kâğıt, eski yirmilik kaime kalıbı, makine içinde bulunan 108 adet yirmilik kaime, şişe içinde mürekkep, rende ve sair aletler, iki adet mermer taş, 1 adet çârşak altın mecdiye kalıbı,

⁹⁶ BOA, *DH.EUM.THR*, 28/51, 1328 ra 11.

⁹⁷ BOA, *A.MKT.MVL*, 50/80, 1268 Ca 12.

bir takım onluk kaime provası, altın makinesinin aletleri, çarkı çevirmek için ipli demir, bir miktar kükürt, 2 adet demir maşa, kıskaç ve 10 adet demir kalemi.⁹⁸

Suçluları koruyan sonuçlar da doğurması nedeniyle devletin idari ve adli makamlarını son derece rahatsız eden meskenin masuniyeti imtiyazı, Tanzimat devrinde 1867 tarihinde yabancılara gayrimenkul satımı ve icârı kapsamında yapılan düzenleme ile yabancılardan mülk edinme hakkını elde ettiği *istimlâk-ı emlak kanununa* eklenen bir protokolle bir nebze tadil edilebilmiştir. Protokolün altıncı bendine göre, girilecek mesken konsolosluğun bulunduğu 9 saatlik mesafeyi içine alan mahalde ise memurlar konsolosa bilgi verecek olup, konsolos veya vekili hemen bildirilen yere intikal edecektir. Konsolos yetkilisine olayın bildirilmesiyle 6 saat içinde kendisi ya da vekilinin harekete geçmesi ve olay mahalline ulaşması zorunlu olup, bütün sürecin toplamda 24 saatte neticelenmesi gereklidir. Öldürme, öldürmeye kast, bir meskûn hanede elde silah ile kapı kırmak, geceleyin hırsızlık ve kalp meskûkât imali gibi suçlarda eğer suç mahalli konsolosun ikametgâhından 9 saat ve daha fazla uzak mesafede ise konsolos veya adamları olmadan, bölge (köy) ihtiyar meclisinden üç azayla beraber polis (adli zabıta) memurları ecnebi hanesine girebilecekler ve suça ilişkin delil için arama yapabileceklerdir. Tevkif olunan kişinin yabancı olması halinde zanlı imtiyazlar çerçevesinde bilgi ve dokümanlarla birlikte yargılama için en yakın mahalde bulunan ilgili konsolosa teslim edilecektir.⁹⁹ Bu düzenleme sorunu çözmeyip ancak merkezden uzak mesafelerde, taşrada meskûn yabancı zanlılara karşı idarenin adli kontrolü eline almasına hizmet etmiştir.

Osmanlı'da ikamet eden yabancı ülke vatandaşı olan şahıslar hakkındaki imtiyaz o derece genişlemişti ki bir ecnebi hükümet tebaasının kendi memuru bulunmayan yerde diğer bir Avrupa devleti konsoloshanesinin mahkemesine müracaat edebiliyordu.¹⁰⁰ Neticede yabancı ülke vatandaşları herhangi bir gayri kanuni işe

⁹⁸ Pıyaniki'nin üzerinden ve evinden çıkan diğer malzemeler, 5 adet altın kaplama saat, kapaksız küçük saat, suvair yazılı altın saat, yeşil mineli altın saat, 2 adet iki kapaklı altın saat, 2 adet tesbih, 1 adet akik küpe taklidi, 3 adet istavriz, altın halka, 3 adet mercanlı gümüş parçası, 1 adet madeni külçe, 2 adet boş yüzük muhafazası, frenk altınından küpe, 8 adet ufak ve 1 adet büyük olmak üzere 9 adet maden kaşık, 1 adet maden kepçe, 10 adet maden bıçak, 12 adet maden çatal, demir sırm kabızalı 10 bıçak ve 1 çatal, kırmızı mukavva mahfaza içinde zimba, kulplu ve iki kapaklı sepetten oluşan malzemelerdi. BOA, *İ.DH*, 467/31253, 1277 B 18.

⁹⁹ Halil Cemaleddin, *Ecâ nibin Memalâk-i Osmaniye'de Haiż Oldukları İmtiyazât-ı Adliye*, Dersaadet 1913/1331, s. 448-449; Fraşerli, *a.g.e.*, s. 171-172.

¹⁰⁰ Engelhardt, (Çev. Ali Reşad), *Türkiye ve Tanzimat: Devlet-i Osmaniye'nin Tarih-i Islahatı*, İstanbul 1328, s. 466.

karıştıklarında ve yakalandıklarında derhal elçiliklerine haber verilmesini istiyordu. Elçiliklerin bu süreçte takip ettikleri yol ise korumacı bir yaklaşımla zanlıları serbest bırakmak oluyordu.¹⁰¹

Suçun niteliğine göre değil suçu işleyen tabiiyetine göre yargılamanın ve cezalandırmanın icrasına hizmet eden, yabancılar için tanınan adli ayrıcalıklar, adalet terazisini yabancıların lehine, yerlilerin aleyhine işletmiştir. Bu şartlar altında bir işyerinin veya yabancı devlet sancağını taşıyan geminin gerektiğinde aranması hakkının olup olmadığı, bir Osmanlı Devleti'ne veya tebaasına karşı işlediği suç nedeniyle yabancı olan zanlıya karşı tatbik edilecek adli sürecin nasıl olacağı gibi sorunlar, Osmanlı yetkilileriyle yabancı konsolosluklar arasında sürekli devam eden ancak genellikle yabancı konsoloslukların talepleri doğrultusunda sonuçlanan bir gerilim ve mücadele alanı olmuştur.¹⁰²

Ahmet Reşit Bey anılarında 1904'te Kudüs mutasarrıfı (valisi) iken yakalattığı bir kalpazanlık çetesindeki konsolosluga sığınan ABD vatandaşı iki Yahudi'yi konsolostan geri alma ve cezalandırmada devleti temsil eden bir idareci olarak nasıl aciz kaldığını ve olaydan duyduğu utancı açık/acı bir şekilde ifade etmiştir. Bu olayda, gümüş akçenin külçe halindeki gümüşe oranla iki kat değerli olmasından faydalanmak için resmi ayarda sahte gümüş beşlik basan bu çete içinden ancak Osmanlı tebaasından olanlar ilgili kanun hükmüne göre cezalandırılabilmiştir.¹⁰³ Yaşanan bu olay, sadece Ahmet Reşit Rey gibi yöneticileri değil kamu vicdanını da zedeleyen boyutlarıyla da önemlidir. Ayrıca bu durum, Osmanlı Devleti'nin düvel-i muazzama karşısındaki idari ve adli iradesine ilişkin önemli ipuçlarını da içinde barındırmaktadır.

Yabancılar için söz konusu olan bütün bu imtiyazların, Galata ve Beyoğlu semtlerinin maceracı ve kanun kaçağı olan suçluların meskeni haline gelmesinde son derece etkili olduğu söylenebilir. Zira Kırım Savaşı sonrasında Fransız konsoloslugu çalışanı olarak İstanbul'da bir müddet görev yapan La Baronne Durand de Fontmagne'e göre; *Galata ve Beyoğlu'nda oturan halk, Müslüman İstanbul'daki normal tebaadan çok farklıydı. Birçok ülkeden gelen maceracı kanun kaçağının meskeni bu semtlerdi.*¹⁰⁴

¹⁰¹ La Baronne Durand de Fontmagne, *Kırım Savaşı Sonrasında İstanbul*, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1977, s. 65.

¹⁰² Halil Cemaleddin, *a.g.e.*, s. 452-453; 456-457.

¹⁰³ Ahmet Reşit Rey, *İmparatorluğun Son Döneminde Gördüklerim Yaptıklarım (1890-1920)*, Haz. Nur Özmel Akın, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014, s. 81-84.

¹⁰⁴ La Baronne Durand de Fontmagne, *a.g.e.*, s. 65.

Osmanlı meskûkâtından 100'lük altın mecdidiyenin ve 20'lik kaimenin sahtelerini İstanbul'da imal edip Tekfurdağı gibi çevre illerde de piyasaya süren, aynı zamanda Macar ve Fransız altını ve gümüş sikkelerinin sahtelerini de basacak kadar geniş bir örgütlenmeye sahip uluslararası çalışan kalpazanlık çetesinin başı olan dönemin ünlü kalpazanı Sardunyalı Piyaniki'nin imalathane olarak da kullandığı evi Beyoğlu'nda bulunmaktaydı.¹⁰⁵

Beyoğlu Polis Müdüriyeti kayıtlarına göre bu semtte kalpazanlık, kalp sikke sürücülüğü ve kaime sahtekârlığı suçlarına ilişkin 1323-1326/1907-1911 yıllarına ait kayıtlar ay ve yıl itibarıyla aşağıda verilen tablo I'de yer almaktadır. Tablo incelendiğinde bu semtte meydana gelen kalpazanlık suçuna ilişkin olayların hayli yüksek miktarlarda olduğu görülür. Sadece sikke kalpazanlığı ve sürücülüğüne ilişkin yıllık ortalama kayda geçen olay sayısı 89'dur. Buna kaime sahtekârlığını da eklersek bu sayı 119'a çıkmaktadır. Bu semtte sadece 1910-1911 (1326) yılında kayda geçen *olay sayısı* 48'dir. Aynı tarihte Avusturya'nın Viyana şehrinde meydana gelen sikke kalpazanlığına ilişkin "tevkif edilen" sayısı 53 kişidir. Kalpazanlık olaylarında birden fazla kişinin müşterek çalıştığı dikkate alınırsa Viyana'daki olay sayısı bu rakamın hayli altına düşecektir.¹⁰⁶ Ayrıca Viyana'ya ait ilgili yıla ait istatistiki veri şehrin tamamını kapsamaktaydı.

Tablo I de yer alan kalpazanlık cürümlerini işleyenlerin tabiiyet bilgisi yer almamaktadır. Ancak, yabancıların ve Osmanlı tebaası gayrimüslimlerin meskenlerinin, ticarethanelerinin yoğunlaştığı yerlerin Galata ve Beyoğlu semtleri olduğu dikkate alındığında, burada yer alan veriler; yabancıların ve gayrimüslim tebaanın Osmanlı meskûkâtı ve kâğıt parası üzerinden yürütülen kalpazanlık faaliyetlerindeki rolüne ilişkin önemli ipuçları olarak görülebilir.

Beyoğlu Polis Müdüriyeti kayıtlarına yansıyan kalpazanlığa ve kalp akçe sürücülüğü olaylarına ilişkin verilerin yer aldığı tablo I'de, en azından 1323-1324 (1907-1909) yılları için, kalpazanlığın ve sahte para sürücülüğünün daha çok sonbahar ile kış aylarında yoğunlaştığı görülür. Öyle anlaşılıyor ki kalpazanlar ve kalp para sürücüleri piyasanın diğer aylara nispetle daha canlı olduğu dönemlerinde faaliyetlerini yoğunlaştırmaktaydı. Sahte paraları özellikle alış verişin canlı, mübadele hızının yüksek olduğu aylarda piyasaya sürmekteydi. Beyoğlu ve Galata piyasası sahip olduğu canlılık, zenginlik ve beynelmîl yönüyle kalp paraları kamufle edecek niteliğe ve tedavül hızına sahipti.

¹⁰⁵ BOA, *İ.DH.*, 467/31253, 1277 B 18.

¹⁰⁶ BOA, *DH.EUM.KADL*, 14/5, 1329 R 12.

Tablo I. Beyoğlu Polis Müdüriyeti Kayıtlarına Göre 1323-1326/1907-1911 Yıllarında Beyoğlu'nda Meydana Gelen Kalp Akçe, Kalp Akçe Sürücülüğü ve Sahtekârlık Olayları¹⁰⁷

	1323/1907-1908	1324/1908-1909	1325/1909-1910	1326/1910-1911
Mart	4	-	13	6
Nisan	7	2	9	11
Mayıs	3	5	4	8
Haziran	0	6	4	3
Temmuz	17	5	-	3
Ağustos	13	3	2	3
Eylül	22	12	7	1
Teşrin-i Evvel	19	6	6	3
Teşrin-i Sâni	17	3	5	1
Kanun-ı Evvel	7	15	3	4
Kanun-ı Sâni	15	23	5	3
Şubat	10	36	1	2
Ara Toplam	134	116	59	48
Sahtekârlıkl	24	23	21	14
Genel Toplam	158	139	80	62

Kaynak: BOA, *DH.EUM.KADL*, 13/47, 1329 R 10.

Sonuç

Osmanlı meskûkâtı ve kâğıt parası üzerinden yapılan kalpazanlığın yabancı kaynaklı iç ve dış her iki ayağı, ortaklıklara veya farklı kesimlerin işbirliğine dayanan uluslararası bir organizasyonu gerektirmekteydi. Bu organizasyon yapısı nedeniyle yabancı kalpazanların, yerel ve nispeten dar bir çevre ile çalışan yerli kalpazanlara oranla daha yüksek miktarlarda kalp para basıp piyasaya sürme kabiliyetine sahip olduğu görülür. Bu dönemde, Osmanlı piyasaları dışındaki yerlerin daha güvenli ve geniş imkânlarla sahip olması yabancı kalpazanlar için bulunmaz

¹⁰⁷ Muhtelif polis raporunda kaimeye ilişkin kalpazanlık suçu sahtekârlık başlığı altında zikredilmiştir.

fırsatlar sunmuştur. Dolayısıyla incelediğimiz dönem içinde, yerli kalpazanlığa kıyasla yabancı kaynaklı kalpazanlığın etkilerinin, başlıca para piyasası üzerinde olmak üzere, iktisadi ve mali sistem için çok daha ciddi seviyelerde tahribata neden olacak boyutta ve güçte olduğu söylenebilir.

Osmanlı'da ikamet etsin veya etmesin çeşitli ülkelerin vatandaşlarından oluşan yabancıların kalpazanlık faaliyetlerindeki etkinliğini arttıran en önemli unsur, Avrupa ülkelerine farklı zamanlarda verilen kapitülasyonlar kapsamında tanınmış olan adli ayrıcalıklar olmuştur. ABD ve gelişmiş Avrupa ülkeleri vatandaşlarına kapitülasyonlar kapsamında *masuniyeti şahsiye ve mesakin* adı altında tanınan adli imtiyazlar neticede imtiyazlı ülkelerin vatandaşı olup da kalpazanlık suçuna bulaşan kişilere karşı bir kalkan görevi görmüştür. Özellikle kalpazanlık yapan yabancıların çoğunlukla kapitülasyonların verildiği ülkelerin adli ayrıcalığa sahip vatandaşları olmaları bu durumu destekler niteliktedir.

Yabancı ülke elçilikleri kendi vatandaşları, suçlu da olsa, Osmanlı Devleti aleyhine sonuçlar doğuracak şekilde koruma refleksiyle hareket etmiştir. Hatta bu elçilikler kendi elçiliği olmayan, ayrıcalıklı başka bir ülke vatandaşının da hamiliğini üstlenmişlerdir. Elçiliklerin bu yaklaşımı, suça meyilli ve kolay yoldan para kazanma arzusundaki kişiler için, Osmanlı meskûkâtı, kâğıt parası ve hatta ziynet altınlarının sahtelerinin çeşitli ülkelerde üretilip, Osmanlı piyasalarına sürülmesini adeta teşvik eden ve kolaylaştıran sonuçlar doğurmuştur. Osmanlı zabıtası ve polisi, suçüstü olma halinin dışında, şüphe hatta delil olması halinde bile bir yabancıyı üzerini arayamamış, gerektiğinde gözaltına alamamış ve meskeninde arama yapamamıştır. Bu şartlar altında adli imtiyazların şemsiyesi altında yabancı kalpazanların meskenleri adeta imalathane işlevi görmüş ve birçok sahte paranın ve imalatta kullanılan malzemenin saklandığı mahzen haline gelmiştir.

Bu dönemde, Osmanlı Devleti'nin yoğun ilişkide bulunduğu Avrupa devletleri karşısındaki idari, askeri, adli ve mali durumu bu devletlerle kurduğu siyasi ve iktisadi ilişkinin şeklini belirlemiştir. Ortaya çıkan ilişki biçimi ise Osmanlı coğrafyasının suç ve suçluları kendine çeken bir bünye haline gelmesini kolaylaştırmıştır. Neticede, Osmanlı meskûkâtı ve kâğıt parası üzerinden yürütülen kalpazanlık, 19.yüzyıldan devletin sonuna kadarki süreçte şekillenen iç şartların ve dış konjonktürün müsait ikliminde, yabancı kalpazanlar için çok kârlı bir kazanç kapısı haline gelmiştir. Yakın veya uzak muhtelif devlet vatandaşı kalpazana düşen ise önlerine çıkan fırsatları değerlendirmek olmuştur.

Döneme ilişkin mevcut literatürde, yerli ve özellikle yabancı kalpazanlar ile bunlar tarafından tedavüle sürülen kalp paralarının, para piyasası yoluyla Osmanlı Devleti'nin iktisadi ve mali dolayısıyla idari ve siyasi sistemi üzerinde meydana getirdiği tahribat üzerinde yeterince durulmadığı veya çok yönlü etkilerinin gereğince dikkate alınmadığı söylenebilir. Bu manada bundan sonraki yapılacak çalışmalarda, devletin son yüzyılında yoğunlaşan, özellikle dış kaynaklı kalpazanlığın ve hasılası olan kalp paralarının döneme ilişkin tarihin şekillenmesinde son derece önemli olan rolünün ne olduğunun ortaya çıkarılması gerekmektedir.

KAYNAKLAR

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

A.M., Sadaret Müteferrik Evrakı

26/3, 1278 R 10.

A.MKT.MHM. Sadaret Mühimme Kalemî Evrakı

417-46, 1285 Ca 05.

A.MKT.MVL. Sadaret Meclis-i Vala Evrakı

86/8, 1273 Ş 12; 123/16, 1277 Ca 27; A.MKT. MVL, 50/80, 1268 Ca 12.

A.MKT.NZD. Sadaret Nezaret ve Devair Evrakı

21/99, 1267 S 18.

A.MKT.UM. Sadaret Umum Vilayet Evrakı

44/1, 1267 S 27; 474/39, 1277 Za 16.

BEO.Bab-ı Ali Evrak Odası

2040/152981, 1321 M 11; 408/30562, 1311 Za 19.

DH.EUM.AYŞ.Dahiliye Emniyet-i Umumiye Asayiş Kalemî

60/4, 1340 Ş 03.

DH.EUM.KADL. Dahiliye Emniyet-i Umumiye Kısm-ı Adli Kalemî

14/5, 1329 R 12.

DH.EUM.MH.Dahiliye Emniyet-i Umumiye Muhasebe Kalemî

271/64, 1335 Z 3.

DH.EUM.THR. Dahiliye Emniyet-i Umumiye Tahrirat Kalemi

28/51, 1328 Ra 11; 23/9, 1328 M 13.

DH.İD. Dahiliye İdare

36/8, 1329 B 25.

DH.MKT. Dahiliye Mektubi Kalemi

1059/26, 1324 M 22; 114/15, 1311 S 04; 1547/104, 1306 M 22; 1847/27, 1308 Za
27; 2008/92, 1310 Ra 17; 2088/74, 1315 L 22; 2213/84, 1317 S 12; 2227/23,
1317 Ra 22; 313/38, 1312 C 03; 674/62, 1320 Z 25; 114/15, 1311 S 04;
1547/104, 1306 M 22.

HAT. Hatt-ı Hümayun

701/33733 D 1254 N 02; 685/33266-F, 1254 Z 29.

HR.H., Hariciye Nezareti Hukuk Kısmı

114/02 1858 11 17; 169/4, 1859 01 11.

HR.İD. Hariciye Nezareti İdare

244/9, 1914 09 05.

HR.MKT. Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi

251/4, 1275 M 01; 269/27, 1275 Ca 07;

HR.SYS, Hariciye Nezareti Siyasi

2694/10, 1922 04 11.

HR.ŞFR.(3). Hariciye Nezareti Londra Sefareti

369/46, 1890 03.09; 39/2, 26 6 1858.

HR.TO.Hariciye Nezareti Tercüme Odası

203/21, 1869 05 02; 433/18, 1859 06 01; 81/28, 1883 08 03; 81/60, 1884 03 20;
333/51, 1882 12 08; 195/60, 1854 12 16.

İ.DH., İrade Dahiliye

467/31253, 1277 B 18.

İ.HR.İrade Hariciye

172/9410, 1276 Ca 24.

İ.MTZ. (01).İrade Yunanistan

1/12, 1257 M 23.

MVL.Meclis-i Vala

276/36, 1270 N 05.

Y.A.HUS.Yıldız Hususi Maruzat

312/93, 1312 Ca 14.

Y.MTV. Yıldız Mütenevvi Maruzat

277/34, 1323 C 09.

ZB.Zabtiye

339/41, 1324 H 12.

Telif Eserler/Makaleler

Adliye Nezareti, *Ceza Kanunname-i Hümayunu*, 1335.

Akyıldız, Ali, *Para Pul Oldu Osmanlı'da Kâğıt Para*, Maliye ve Toplum, İletişim Yayınları, İstanbul 2003.

Apaydın, Bahadır, *Kapitülasyonların Osmanlı-Türk Adli ve İdari Modernleşmesine Etkisi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, T.C. İstanbul Kültür Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2009.

Baytimur, Süha Oğuz, *Osmanlı Devleti'nde Hapis ve Sürgün Cezaları (1791-1808)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ 2011.

_____, "Osmanlı Devleti'nde Kalpazanlık Faaliyetleri ve Uygulanan Cezalar (1789-1808)", *Bilgis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, c.5, s.2, Aralık 2016, s. 249-256.

Eldem, Edhem, *Osmanlı Bankası Banknotları 1863-1914* (Osmanlı Bankası Arşivi ve Tahsin İşbiroğlu Koleksiyonundan), Osmanlı Bankası, İstanbul 1998.

Engelhardt, *Türkiye ve Tanzimat: Devlet-i Osmaniye'nin Tarih-i Islahatı*, (Çev. Ali Reşad), İstanbul 1328.

Halil Cemaleddin ve Hırand Asadur, *Ecânibin Memalâk-i Osmaniye'de Haiz Oldukları İmtiyazât-ı Adliye*, Dersaadet 1913/1331.

Hasan Ferid, *Osmanlı'da Para ve Finansal Kredi, Meskukat*, (Haz.Mehmet Hakan Sağlam), c.1, T.C.Hazine Müsteşarlığı Darphane ve Damga Matbaası Genel Müdürlüğü Yayın No: 2, İstanbul 2008.

- _____, *Osmanlı'da Para ve Finansal Kredi Evrâk-ı Nakdiye*, Haz. Mehmet Hakan Sağlam, C.II, T.C.Başbakanlık Hazine Müsteşarlığı Darphane ve Damga Matbaası Genel Müdürlüğü, İstanbul 2008.
- İbn-i Refet Muhammed Memduh, *Kapitülasyon yahut Memâlik-i Osmaniye'de Ecnebilerin Haiz Olduğu İmtiyazât*, Dersaadet 1327.
- İbnü'l Hakkı Lütfi, "Usul-i Meskûkât-ı Kadime", *Ulum-i İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası*, 2.sene cilt 1, no 2/14, Dersaadet 1325, s. 202.
- İsmail Galip, *Takvim-i Meskukât-ı Osmaniye*, Mihran Matbaası, Kostantiniyye 1307/1889/1890.
- Kılıç, Orhan, "16.Yüzyılın İkinci Yarısında Kalpazanlık Faaliyetleri", *Osmanlı Ansiklopedisi*, c. 3, *Yeni Türkiye Yayınları*, Ankara 1999, s. 180-187.
- La Baronne Durand de Fontmagne, *Kırım Savaşı Sonrasında İstanbul*, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1977.
- Levent, Yusuf, "Osmanlı Kâğıt Paralarında Bir Sahte Para", *TND Yayınları*, Bülten No 27, İstanbul 1989, s. 61.
- Mehdi Fraşerli, *İmtiyazât-ı Ecnebiyyenin Tatbikât-ı Hâzırası* (Yay. Haz. Fahrettin Tızlak), Fakülte Kitabevi, Isparta 2008.
- Pamuk, Şevket, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000.
- Rey, Ahmet Reşit, *İmparatorluğun Son Döneminde Gördüklerim Yaptıklarım (1890-1920)*, haz. Nur Özmel Akın, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014.
- Şemseddin Sami, *Kamus-i Türki*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1989.
- Taşkın, Figen, "1844 Tashih-i Sikke Sonrasında Para Düzeni ve Kalpazanlık", *Studies of The Ottoman Domain*, c.6, s.11, Ağustos 2016, s. 2, 6, 13.
- Tezçakın, Mehmet S., *Anadolu'da Paranın Tarihi*, (Ed.Bülent Arı), T.C.Merkez Bankası, Ankara 2011
- Toprak, Zafer, *İttihat Terakki ve Cihan Harbi, Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de Devletçilik*, Homer Yayınları, İstanbul 2003.

19. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA CEZAYİR-İ BAHR-İ SEFİD VİLAYETİNDE KAÇAK GEMİ YAPIMI*

FATMA ŞİMŞEK**

Giriş

Gemi yapımı özellikle de ahşap gemi yapımından bahsedilecek ise Akdeniz coğrafyasının sunduğu imkânlar göz ardı edilemez. Kıyılarının girintili-çıkıntılı yapısı, denize kavuşan ve iyi kereste sağlayan ormanların bolluğu, ılıman bir iklim, gemi yapımını ve kullanımını öğrenmek adına Akdeniz havzasının ve iklimin sunduğu uygun koşullardı. Bu koşullar, yerel denizcilik geleneğinin oluşmasında tecrübe birikimi sağlamaları açısından önemli rol oynadılar.¹

Akdeniz'in kıyı ve adalarında ahşap gemiciliğinin önemli iktisadi ve askeri dolaşısıyla da sosyal bir yönü vardı. Çünkü farklı iş kollarında uzmanlaşmış (kalafatçı, burgucu, marangoz,) yeterli sayıda işgücü ile gemi yapımı için elzem malzemelerin tedarik edilip aynı mekânda toplanması ve gemi inşa faaliyetlerinin yürütülmesi iyi bir organizasyonu gerektirmekteydi. Osmanlı Devleti de askeri ve güvenlik gibi gerekçelerle özellikle Akdeniz'in kıyı ve adalarındaki Rum nüfusun tecrübesinden yararlanarak bölgede bazı yeni tersaneler inşa etti veya var olanları geliştirdi.² Dönemin önemli denizci devletlerinde olduğu gibi bir taraftan devletin sıkı denetimi altında ana bir tersane (İstanbul'daki Tersane-i Amire), diğer tarafta kıyı ve adalara yayılmış ve devlet denetiminin kısmen zayıf olduğu küçük ölçekli ter-

* Söz konusu çalışma, 4-7 Mayıs 2017 tarihleri arasında gerçekleştirilen "Uluslararası 9. Türk Deniz Ticareti Tarihi Sempozyumu"nda sunulmuş bildirinin genişletilmiş halidir.

** Dr. Öğr. Üyesi, Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Antalya/TÜRKİYE, fsmsek@akdeniz.edu.tr

¹ Halil Berktaş-Tosun Terzioğlu, "Osmanlı Denizcilik Tarihinin Evrensel, Karşılaştırmalı ve Teorik Çerçevesi", *Türkler ve Deniz*, Editör Özlem Kumrular, Kitap Yayınevi, İstanbul 2007, s. 105-106.

² Osmanlı Devleti, donanmasını geliştirmek amacıyla Kaptan Paşa cyaletindeki sancakbeyler, sancaklarından Rum leventler de toplamaktaydılar. A.İhsan Gencer, *Bahriye'de Yapılan İslahat Hareketleri ve Bahriye Nezareti'nin Kuruluşu (1789-1867)*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 2001, s. 59; Berktaş-Terzioğlu, *a.g.m.*, s. 105-106.

saneler ile Osmanlı Devleti, donanma ve denizcilik faaliyetlerini yürütmekteydi.³ İhtiyaç durumunda donanma için yapılacak gemilere gerekli marangoz ve burgular Sakız, İstanköy, Rodos, Kaşot ve Meyis gibi adalardan sağlanmaktaydı.⁴ Ancak Yunan bağımsızlık savaşı sonrasında idari kontrolün zayıflamasıyla Osmanlı egemenliğindeki ada ve kıyı bölgelerinden hem hammadde hem de iş gücünün akışı, başta Syros adası olmak üzere Akdeniz'de Yunan gemi yapım merkezlerinin gelişimine katkıda bulunmaktaydı.

Araştırmamız esasen önemli Yunan gemi inşa merkezlerine⁵ (bu merkezlerin büyük bir kısmı yine Yunan egemenliğinde olan adalardı) yönelik yasal olmayan bu ticaret üzerinde şekillenmekle birlikte, Osmanlı Hükümeti'nin ne gibi çözüm yöntemlerine başvurduğu ve bu yöntemlerin ne derece başarılı olduğu üzerinde durulacaktır. Bu faaliyetlerin yasal bir zemine dayanmaması ve doğasına uygun "kaçak" gerçekleşmesi konunun tüm yönleriyle ortaya konulmasını zorlaştıran engellerdi. Ancak özellikle taşradan merkeze gönderilen şikâyet ve ihbarlar ile Osmanlı belgelerine yansıyan vakalar, konu hakkında aydınlatıcı bazı açıklamalar sunmaktadır. Yine yapılan şikâyetler neticesinde merkezden gönderilen ve alınacak tedbirleri içeren emirler ise devletin konuya nasıl yaklaştığını göstermesi açısından önemlidir. Bununla birlikte dönemin seyyahlarının konuyla ilgili anlatıları, bize çalışmamız hakkında oldukça farklı bilgiler sağlamıştır. Tüm bu kaynaklar, Yunan gemicilik tarihinin gelişimi ve bu faaliyetlerin yönünü ve niteliğini belirlemek konusunda bize gerekli verileri sunmaktadır.

Yunan Ahşap Gemiciliğinin Gelişimi

Yunanlıların gemi inşa ve denizcilik sektörlerinde yukarıda değinildiği üzere zaten bir geleneği vardı. Bu aynı yöntemlerle tek tip gemilerin inşa edildiği bir gelenek değil aksine farklı adalarda farklı gemi tiplerinin yapımında uzmanlaşmış çeşitli grupları kapsayan bir gelenek idi. Hydra'nın "Trehantiri" ve Psara'nın "Sakoleva" gemileri örneğinde görüleceği üzere ada tersaneleri belirli bir tip gemi

³ Y. Eyüp Özveren, "Shipbuilding 1590-1790", *Review (Fernand Braudel Center)*, Vol. 23, No.1, Commodity Chains in the World-Economy, 1590-1790, Research Foundation of State University of New York for and on behalf of the Fernand Braudel Center (2000), s. 21.

⁴ İdris Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilatı: XVIII. Yüzyılda Tersane-i Amire*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 2003, s. 71. 1876'da Cezayir-i Bahr-i Sefid eyaleti, Sakız, Rodos, Bozcaada, Midilli, Limni, İmroz, İstanköy ve Meyis'ten ibaretti. Mahmut Şakiroğlu, "Cezayir-i Bahr-i Sefid", *İslam Ansiklopedisi*, C. XVII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, s. 500.

⁵ Yunan gemi inşa merkezlerinin büyük kısmı kıyı bölgeleri yerine Yunan egemenliğinde olan adalardı.

yapımında uzmanlaşmışlardı.⁶ Ancak Yunan bağımsızlık savaşında ağırlıklı olarak kullanılan ve 1880'lere kadar Yunan filosunun en yaygın gemi çeşidi brik idi.⁷ Bu uzmanlaşmada hiç kuşkusuz gelenek kadar gemi yapımında kullanılacak kereste cinsinin temini ve dönemin şartları da etkili olmaktadır.

XIX. Yüzyılda, Yunanlıların, uluslararası arenada finans da dâhil olmak üzere bu alanlardaki başarılarını ve etkinliklerini anlayabilmek için bir önceki yüzyılda İngiltere, Fransa ve Rusya gibi büyük güçlerin Akdeniz politikalarını iyi değerlendirmek gerekir. Fransa'nın özellikle Batı Akdeniz'de XVIII. Yüzyılda ticari üstünlüğü ele geçirmesi⁸ karşısında Mısır Seferi'nden sonra İngiliz ve Rus işbirliğiyle uzaklaştırılması ile oluşan boşluk Rum tüccarlar tarafından doldurulmuştu.⁹ XVIII. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren Yunanlılar, gemileri doğrudan kiralayıp, Avrupa'nın belli başlı ticaret merkezlerine mal satarak bu piyasada etkin rol oynadılar. Gerekli birikimi simsarlıkları süresince zaten edinmişlerdi.¹⁰ Özellikle Fransız-İngiliz gemilerinin Akdeniz ve Karadeniz'den ayrılmasına yol açan İngiliz-Fransız rekabeti de Yunan tacir ve gemicilerin işine yaradı ve levantın taşıyıcıları olarak Fransızların yerini aldılar.

1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile Ortodoksların hamiliği iddialarıyla Rusya, Akdeniz ve Ege adalarından birçok Rum halkı kabul etmiş ve Karadeniz'deki Rus donanmasında istihdam etmişti.¹¹ Adalardaki Rumların Rus gemilerine firarlarından şikayet eden Rum Patriği; metropolit, kocabaşı ve diğer ileri gelenlere gönderdiği mektuplarla bu durumun önlenmesi için nasihatlerde bulun-

⁶ "The Creation of The Greek Mercantile Fleet; The Road Towards The Greek Revolution", *Greek Shipbuilding and Sea faring from Antiquity to Modern Times*, Editör Anna Belinda Firos, Heraklion Museum, Athens 2016, s. 83.

⁷ Apostolos Delis, "From Lateen to Square Rig: The Evolution of the Greek-Owned Merchant Fleet and Its Ships in the Eighteenth and Nineteenth Centuries", *The Mariner's Mirror*, 100:1, 2014, s. 44-48.

⁸ XVIII. Yüzyılda Fransızların bu etkinliklerine karşın küçük limanlarda ve ana ticaret güzergahları ile bağlantılı kısa mesafelerde Osmanlı denizciliği bir süre daha devam etmişti. Edhem Eldem, "Kontrolü Kaybetmek: 18. Yüzyılın İkinci Yarısında Doğu Akdeniz'de Osmanlı Varlığı", *Türkler ve Deniz*, Editör Özlem Kumrular, Kitap Yayınevi, İstanbul 2007, s. 65

⁹ Gencer, *a.g.e.*, s. 113.

¹⁰ Bunlar özellikle Kiklat adalarından ve Mora'dan gelen Rumlardı. Danil Panzac, "18. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda İç ve Deniz Ticareti", *Deniz Mecmuası*, Çeviren Berna Günen, S. 3, Eylül-2016 İstanbul, s. 118.

¹¹ Uğur Önen, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İdaresinde Rodos Adası*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Adnan Menderes Üniversitesi, Aydın 2013, s. 243; XVII. Yüzyıl sonlarından itibaren Rusya, Karadeniz, Akdeniz ve Ege aktif bir ticari politika izlemekte idi. Bu da bölgede çıkarları olan İngiltere ile doğal olarak çatışmasına ve Kırım savaşına yol açmıştı. Joseph S. Roucek, "The Geopolitics of the Mediterranean II", *American Journal of Economics and Sociology*, Vol. 13, No. 1 (Oct. 1953), s. 83.

malarını ve bu kişilerin zabıtlere teslimini istemektedir. Sorunun ciddiyetine binaen Donanma tercümanı da Paşa hasları ve Akdeniz adalarındaki Kocabaşılara, düşman gemilerine adam vermemeleri hususunda Rumca nasihatnameler gönderilmesini talep etmekteydi.¹² Ancak Patrik'in mektubunda evli ve emlak sahiplerinin bu tarz eylemlerde bulunmadıklarına dair ifadeleri dikkati çeken önemli bir konudur. Böylesi riskli eylemlere girişenlerin kaybedecek fazla şeyi olmayan adalardaki alt gelir sınıflara mensup kişiler oldukları, evli ve mülk sahiplerinin ise ailelerinin ve geride bırakacağı malların akıbeti konusundaki hassasiyetleri nedeniyle bundan uzak durdukları anlaşılmaktadır. Doğrusu bu hassasiyetlerinde pek de haksız sayılmazlardı. Çünkü 8 Aralık 1794 tarihli ilama göre güvenlik ve mülk bakımından zararlı olduğu gerekçesiyle yabancı gemilere yazılanların emlak ve eşyasının zapt olunup akrabalarının haklarından gelinmek üzere isimlerinin İstanbul'a bildirilmesi istenmekteydi.¹³

Rus himayesi altında ticari faaliyetlerini genişleten Rumlar, Mısır ve Karadeniz hububat nakliyatında da tekel haline gelmişlerdi. 1699 Karlofça ve 1718 Pasarofça Antlaşmaları ile Avusturya'nın girişimci Rumlara tanıdığı ayrıcalıklar Yunan ticaret ağlarının ve hacminin artmasına yol açtı. XVIII. Yüzyıl sonlarında Budapeşte, Odessa, Kiev, Rostov, Moskova ve Trieste gibi büyük merkezlerle iş yapan Yunan tüccarlar, gemi sahipleri ve finansörler, bir taraftan servetlerini artırırken diğer taraftan Akdeniz limanlarında, Rusya'da ve Avrupa'da giderek gelişmekteydiler. Artık bu bölgelerin yerel yönetimlerinde önemli roller oynayan bir Yunan popülasyonu vardı.¹⁴ Giderek uzmanlaşan ve zenginleşen bu popülasyon ise Yunan gemi inşası için hem insan gücü hem de sermaye sağlamaya oldukça istekliydi. Hatta büyük riskler barındırmasına rağmen İngiltere-Fransa deniz savaşları esnasında Osmanlı tebaası Rum gemi sahiplerinin, İngiltere donanmasında istihdam edilmesi, gemi sahiplerine büyük karlar sağladı.¹⁵

¹² Patrik, ayrıca Venedik'e tabii bazı ada halklarının Rumlar arasına karışıp Rus gemilerine yazıldıkları ve Rumları kıskırtıklarını dile getirmektedir. *BOA, HAT. 267-15525, 29 Z 1204* (9 Eylül 1790)

¹³ Antalya Naibi Es-Seyyid Osman Efendi; ilamında, sadece Rumların değil Ermeni ve Yahudilerin de Osmanlı sularından geçen gemilere yazıldıklarını hatta gemi kaptanlarının ekseriyetle bunlardan olduğunu bildirmektedir. *BOA. AE.SABHI, 70-4863.*

¹⁴ Hydra, Spetsai, Psara, Andros, Mycanos, Skopelos gibi merkezlerde oldukça büyük ve güçlü ticaret filoları kuruldu. A. A. Pepelasis, "The Legal System and Economic Development of Greece", *The Journal of Economic History*, Vol.19, No. 2, June., Cambridge University Press on behalf of the Economic History Association 1959, s. 175, 176.

¹⁵ Apostolos Delis, "Shipping Finance and Risks in Sea Trade during the French Wars: Maritime Loan Operations in the Republic of Ragusa", *International Journal of Maritime History* (June-2012), 24-1, s. 231, 239.

Yunan ayaklanması sırasında önemli denizcilik ve gemicilik merkezlerinden Sakız ve Psara, ayaklanmaya destek verdikleri gerekçesiyle sakinleri başka yerlere göç ettirildiler. Nitekim isyandan sonra Psara'yı ziyaret eden Batılı seyyahlardan John Hartley, adadaki müreffeh ve kalabalık nüfusun büyük kısmının isyan sonrası Arşipego adalarına yayıldıklarını söyler.¹⁶ Bernard Randolph ise Sakız adasında ki Rumların, ticaretten edindikleri olağanüstü zenginlikten bahsetmekteydi.¹⁷ Denizcilik ve gemicilik alanında uzman olan bu kesim gittikleri yerlerde mevcut olan bu iş kollarına kolaylıkla entegre olup faaliyet alanlarını daha da geliştirmişlerdi. Doğu Akdeniz'de Sakız ve Psara gibi merkezlerin yerini gemicilik ve ticari merkez olarak Syros adası almaya başladı.¹⁸ Syros'taki verimli işgücü olarak gemi ustaları, öncelikle Osmanlı limanlarında çalışmış, gerekli yetenek ve tecrübeyi kazanmış ve gemi yapımı konusunda uzman ve hiçbir şeyleri olmayan kişiler idi.¹⁹

Syros'a özellikle Osmanlı ticaret rotası üzerindeki Chios adasından (Sakız) gemi ustası ve işçiler gelmekteydi. Yunan bağımsızlığı gibi çalkantılı bir süreçte Sakız'dan gelen bu malzeme ve işgücü, korsan gemilerinin yapımı ve inşasında istihdam edildiler. Benzer şekilde Yunan korsanları, önemli başka bir gemi inşa merkezi olan Skopelos adasından da yararlanarak birçok geminin korsan filolarına katılmasını sağladılar.²⁰ Göç eden kişiler; sadece gemicilik değil aynı zamanda bu ana saha ile ilgili kerestecilik, marangozluk gibi diğer yan iş kollarını ve ilişkilerini de geldikleri yerlerle bağlantıları sayesinde geliştirdiler. Örneğin Syros'a Enos, Kaşot, İos ve Meyis gibi değişik adalardan gemi ustaları gelmekteydiler. Eğriboz'daki yerleşik Limni'liler ise özellikle kereste ticareti için tercih edilmekte ve kiralanmaktaydılar. Bu kesimler bir süre sonra geliştirdikleri becerileri ile zamanla ilgili alanların yetenekli uzmanları haline geldiler.²¹ Yunanistan'dan, Karadeniz

¹⁶ Diğer merkezler, Andros, Kandiye, Coron, Delos, Mycone, Mytilene, Naxia, Patmos, Santorini, Samos, Tenedos, Tino, Stamoalia idi. John Hartley, *Researches in Greece and The Levant*, Elibron Classics, London 1833.

¹⁷ Yazar, İstanbul'dan güneye yol alan gemilerin gidiş ve dönüşlerinde mutlaka Sakız'a uğradığını belirtmektedir. Bernard Randolph, *Ege Takımadaları-Arşipelago*, Çeviren Ümit Koçer, Mataş Yayınları, İstanbul 1998, s. 46-49.

¹⁸ "The Years Following the Revolution the Regrouping of Greek Shipping", *Greek Shipbuilding ans Sea faring from Antiquity to Modern Times*, Editör Anna Belinda Firos, Heraklion Museum, Athens 2016, s. 112-111.

¹⁹ Apostolos Delis, *Mediterranean Wooden Shipbuilding: Economy, Tecnology and Institutions in Syros in the Nineteenth Century*, Brill 2015, s. 45.

²⁰ Apostolos Delis, "A Hub of Piracy in the Aegean: Syros during the Greek War of Independance", *Corsairs and Pirates in the Eastern Mediterranean, Fifteenth-Nineteenth Centuries*, Editörler Gelina Harlaftis-Dimitris Dimitropoulos-David J. Starkey, Sylvia Ioannou Foundation, Athens 2016, s. 51.

²¹ Delis, *Mediterranean Wooden*, s. 109

ve Akdeniz'in diğer bölgelerindeki tüccar ve gemi sahiplerinden sürekli taleplerle birlikte gelen finansman, burada Akdeniz'in en önemli ahşap gemi yapım merkezlerinden birini ortaya çıkardı.²²

Aslında kendi doğal akışı içerisinde küçük adalarda servetin el değiştirmesi oldukça hızlı ve keskindir. Bu değişim sosyal ve ekonomik yapıyı da hızlı bir dönüşüme uğratar. Ancak bu değişimi belirleyip keskinleştiren diğer önemli bir faktörü göz ardı etmemek gerekirdi. Bu da olağanüstü karlar sağlayan gemicilik ve ticari faaliyetlerin başka büyük bir ticari ağa, İngiliz ticaret ağına eklenmesi idi.²³ Böylelikle Syros adasındaki gemicilik alanındaki yatırımlar ile Hermopolis kentinin nüfusu 1853'te 20.000'e çıkmış ve Yunanistan'ın en kalabalık ikinci kenti olmuştu.²⁴

Adalar, hem ulaşımı ve ticareti kolaylaştıran limanları, hem de gemi inşa faaliyetleri bakımından uygun tersaneleri aynı merkezlerde sağlaması açısından gelişime oldukça elverişliydi. Örneğin 1837 yılında İngiltere'nin ticaret yaptığı Lemnos, Cos, Hydra, Kıprıs gibi belli başlı limanların büyük kısmı adalardaydı.²⁵ Özellikle gemi yapım malzemelerinin tedarik edildiği veya ticaretinin yürütüldüğü, gerekli işgücünün organizasyonunun sağlandığı bu merkezler aynı zamanda gemi satışlarının da gerçekleştiği veya kiralandığı yerlerdi. Diğer taraftan adalar arasındaki canlı ve güçlü iş-iletişim ağları, ihtiyaç duyulan merkezlere doğru hammadde ve iş gücü bakımından da bir akışkanlığı sağlamaktaydı. Daha doğrusu söz konusu alandaki önceliğini sürdürebilmesi için buna mecburdu. Adada müşteriler de dâhil olmak üzere arz-talep çerçevesinde elzem işgücü ve malzemenin teminini sağlamak üzere uzmanlaşmış dinamik gruplar ve araçlar, Akdeniz ve Ege'nin ge-

²² 19. Yüzyılın ortalarında İzmir gibi büyük Ege limanlarında dahi transit ticaret için gerekli alt yapıya (deniz sigorta şirketleri, kredi sağlayan kurumlar, hizmet kiralama...vs) sahip olmamaları, Syros'un gelişimini hızlandırmıştır. Apostolos Delis, "Mediterranean Insular Port-city in Transition: Economic Transformations, Spatial Antagonism and the Metamorphosis of Landscape in Nineteenth-century Hermoupolis on the Island of Syros", *Urban History*, 42, 2 (2015), Cambridge University Press, 2014, s. 226; nakliye, gemicilik ve emtiyanın odak noktası haline gelmekle birlikte Syros, aynı zamanda Yunan ayaklanması esnasında hem Osmanlı hem de Yunan devletleri tarafından bir istihbarat merkezi olarak da öne çıktı. Delis, "A Hub of Piracy...", s. 52.

²³ Gelina Harlaftis, "From Diaspora Traders to Shipping Tycoons: The Vagliano Bros", *The Business History Review*, Vol. 81, No.2, (Summer-2007), The President and Fellows of Harvard College, s. 246.

²⁴ En kalabalık şehir olan Atina'nın nüfusu 31.000 idi. Emile Kolodny, *Îles et Population en Méditerranée Orientale*, Les Éditions ISIS, İstanbul, 2004, s. 14-15.

²⁵ Diğer merkezler, Andros, Kandiye, Coron, Mycone, Mytilene, Naxia, Patmos, Santorini, Samos, Tenedos, Tino, Stamoalia idi. *Yearly Journal of Trade (1837-1838)*, Editör Charles Pope, London, s. 277.

niş kıyı ve adalarında faaliyet göstermekteydiler.²⁶ Yani anakaradaki herhangi bir gemi yapım merkezine kıyasla adalardaki tersaneler geniş hinterlandlarından kendilerine yönelik işgücü ve malzeme akışı bakımından önemli avantajlara sahiptiler.

Hammadde ve işgücü akışını kolaylaştıran sözü edilen canlı ve güçlü iletişim ağları, Yunan girişimci sermayedarları için de geçerliydi. Başta İngiltere olmak üzere Avrupa ticareti ve denizcilik sermayesi ile sıkı ilişkiler içinde olan Yunan tüccarları, gemi sahipleri ve finansörleri Ege-Akdeniz adalarında büyük ticari merkezlerde yaşamakta veya buralarla aktif ilişki halindeydiler.²⁷ Harlaftis, büyük Yunan diaspora tüccarlarının, deniz aşırı yük taşıyan gemilere sahip olmak yerine, İyon veya Ege denizi adalarındaki gemici şirketlerden lazım olan gemileri kiraladığını belirtmektedir.²⁸ Batı Avrupa'daki bu diaspora tüccarları, denizcilikte gelişmiş Ege ve İyon adalarındaki gemi armatörleri ve tüccarları ile sadece iş yapmıyor, aynı zamanda bunlarla ortaklıklara girişmekteydiler. Bu durum, Yunan sermayesinin ve iş ortaklıklarının niteliğinin ve yöntemlerini belirleyen en önemli unsur idi. Ortak kan bağından (akrabalık) veya adadan olma esasına dayanan, iş ve ortaklık ağlarının adeta dışa kapalı "klüp" şeklinde adlandırabileceğimiz bir sistem geliştirdiler. Bu sistem dışa kapalı olmasına rağmen, sistemdeki üyeler, birbirine yakın ağlarla bağlıydılar.²⁹ Nitekim 1830-1860 arasında Chios (Sakız) ağı, 1870'lerden XX. Yüzyıl başlarına kadar da Ionians (İyon adaları) ağı ortaya çıkacaktı.³⁰

Ortaklık veya iş ilişkilerinin kurulmasında, akraba veya ortak adadan (şehirden) olmak esası hakim olduğundan Yunan sermaye ve denizciliğinin gelişmesinde etnisite ister istemez önemli bir rol oynadı. "Yunanlılık", hem aidiyet duygusundan kaynaklanan güven aracılığıyla kalite güvencesini sağlamakta, hem de sermayenin oluşturulması ve işlem maliyetlerinin düşürülmesinde önemli bir avantaj idi.³¹ Düzenleyici ve güçlü yasal alt yapının olmadığı toplumlarda, ortak menşeden

²⁶ Delis, "A Mediterranean Insular", s. 226.

²⁷ "The Creation of The Greek Mercantile Fleet; The Road Towards The Greek Revolution", *Greek Shipbuilding and Sea faring from Antiquity to Modern Times*, Editör Anna Belinda Firos, Heraklion Museum, Athens 2016, s. 83.

²⁸ Gelina Harlaftis-Gerorge Kostelenos, "International Shipping and National Economic Growth: Shipping Earnings and the Greek Economy in the Nineteenth Century", *Economic History Review*, 65/4 (2012), s. 1408.

²⁹ Gelina Harlaftis, *A History of Greek-Owned Shipping: The Making of an International Tramp Fleet, 1830 to the Present Day*, Routledge, London 1996, s. 92.

³⁰ Harlaftis, *a.g.e.*, s. 39.

³¹ Costas T. Grammenos-Chong Ju Choi, "The Greek Shipping Industry (Regulatory Change and Evolving Organizational Forms)", *International Studies of Management and Organization*, 29/1, Global Competitiveness and National Attractiveness (Spring-1999), Taylor and Francis LTD., s. 34.

olma; Chios veya Ionians gibi kulüp benzeri sistemler dâhilinde hile yapan üyelerin cezalandırılmasını ve itaati temin eden kontrol mekanizmalarını mümkün kıldı.³² “Yunanlılık”ı önemli bir unsur haline getiren diğer bir etken ise Yunan hükümetinin mütevazı vergilendirme politikaları idi. Hükümet böylelikle sadece denizaşırı Grek nakliye şirketlerini Yunanistan’a çekmekle kalmadı aynı zamanda mevcut deniz şirketlerini de içerde tutabildi.³³

XIX. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren ulaşım ve iletişim sistemlerinde gelişmeye başlayan teknolojik yenilikler, birçok alanda olduğu gibi üretim ve ticari alanlarda da büyük değişimlere yol açtı. Buharın ulaşım-üretim araçlarında kullanımını ve iletişim araçlarının gelişmesi artık iş-gündelik hayatta büyük bir hız ve kolaylık sağlamaktaydı. İş ve ticari organizasyonlarında yaşanan kaçınılmaz değişim, Syros’un sağladığı antrepo ve aracı hizmetlerini gereksizleştirdi.³⁴ 1880’lerden sonra teknolojik gelişmeler sonucunda ahşap gemi yapımı gerilemeye başladı. Harlaftis, 1880-1914 arası Yunan gemiciliğinin, nakliyede buharlı gemilerin kullanımının artması ile taşıma ücretlerinin düştüğünü, işsizliğin arttığını, Yunan yelkenli gemi filolarının gerilemeye başladığını söyler. Tüm bu olumsuzlukların sonucunda Yunan denizcilik merkezlerinde gemi inşa faaliyetlerinin sona erdiğini belirtmektedir.³⁵ Yunan buharlı gemi sanayinin gelişmesinde diaspora tüccarları ve gemi sahipleri öncü rol oynadılar, yeni ve pahalı buhar teknolojilerine yatırımların % 65’ini bu kesim gerçekleştirmişti.³⁶ 1880’ler ve 1890’larda İngiliz buharlı gemileri liderliği ele geçirmişlerse de buharlı teknolojiye uyum sağlandıktan sonra Yunan filosu tekrar İngiltere’yi yakalamıştır.³⁷ Ancak çalışmamızın çerçevesi, ahşap gemi sanayi olduğu için buharlı gemi inşası üzerinde durulmayacaktır.

Osmanlı Devleti İçin Kronik Sorun; Kaçak Ahşap Gemi Yapımı ve Satışı

XIX. Yüzyıl Osmanlı deniz gücü açısından oldukça zor yıllardı ve Osmanlı donanması büyük darbeler almıştı. Bunlardan ilki, Osmanlı donanmasının Navarin’de (20 Ekim 1827) bir diğeri ise donanmanın Sinop baskınında Ruslar tarafın-

³² Grammenos-Choi a.g.m., s. 37.

³³ Harlaftis, “From Diaspora”, s. 242; Grammenos-Choi, a.g.m., s. 35.

³⁴ Delis, “Mediterranean Insular Port”, s. 226.

³⁵ Harlaftis-Kostelenos, “International Shipping”, s. 1421.

³⁶ Harlaftis-Kostelenos, a.g.m., s. 1408.

³⁷ Harlaftis, “From Diaspora”, s. 247; 1893’te Corinth Kanalı’nın açılması ile Yunan buharlı filosu hızlı bir gelişim içerisine girmiş, 1887-1895 arası dönemde 260.000 olan tonaj, 391.000’e çıkmıştı. Pepelasis, a.g.m., s. 180.

dan yakılması idi (30 Kasım 1853).³⁸ Bu baskınlar, sadece teknik yönden bir kayıp değil aynı zamanda yetişmiş insan gücünün de kaybı anlamına gelmekteydi.

Diğer taraftan Paris Antlaşması ile Karadeniz'in tarafsızlığı ilkesi, Karadeniz sahillerindeki tersanelerin çalıştırılmamasını, dolayısıyla donanmayı geliştirme yönünde hükümetin projelerini aksatmaktaydı.³⁹ XIX. Yüzyılda buharlı gemilerin gelişmesi ile donanmasını modernleştirme gayretinde olan hükümet, dışa bağımlı bir siyaset izlemek zorunda kaldı ve bu ise tersanenin giderlerini büyük oranda artırmaktaydı.⁴⁰ Donanmanın modernleştirilmesi çalışmalarının yanı sıra ahşap gemi yapımı da devam etmekteydi.

Adalar öteden beri önemli gemi yapım merkezleriydi. Rodos'ta daha çok donanma için gemi inşa edilirken, Akdeniz'de bulunan donanmada tamirlik gemiler de buraya gelirdi. Ticaret gemileri, daha çok Kaşot, Kerpe gibi adalarda yapıldı. Bunlardan Kaşot, zaman zaman savaş gemilerine tamir hizmetleri vermekteydi.⁴¹ Bu adalar, diğer adalardan farklı olarak Osmanlı yönetimin zayıflaması ile gemicilik faaliyetlerini geliştirebildiler. Yunan bağımsızlığı sonrasında ise Osmanlı'nın karşı tedbirler almasına rağmen Akdeniz'deki ticari ağlara kendi çaplarında katılmaya çalıştılar. Bu konuda bayağı da başarılı oldular.

Hükümet bir taraftan gemicilik ve denizcilik alanındaki Gayrimüslim etkisini zayıflatmaya çalışırken öte taraftan donanma ve filosunu geliştirme gayretlerine girişti. Ancak bu iki unsur birbirlerine girift şekilde bağılıydı; çünkü denizcilik alanında başta Rumlar olmak üzere Müslim olmayan unsurların etkinlikleri ve gelenekleri Osmanlı deniz gücü açısından çok önemliydi. Bu nedenle özellikle Yunan isyanı sonrasında yaşanan darboğazı aşabilmek adına ihtiyaç duyulan ticari gemi filosunu genişletmek üzere 1824 tarihli bir nizamname yayınlandı. Buna göre yeni inşa edilecek ticari gemilerin taşıma kapasitesi 8.000 kileden (296 m küp) aşağı olmamalıydı.⁴² Bir yıl sonraki nizamname ile sahibi ve kaptanı zımmi olan gemilerin kapasitesi 5.000 kile (185 m küp) ile sınırlandırılıp bundan fazla kapasiteye sahip

³⁸ Gencer, *a.g.e.*, s. 108, 113; Jonathan Grant, "The Sword of the Sultan: Ottoman Arms Imports, (1854-1914)", *The Journal of Military History*, 66/1 (JAN. 2002), s. 17-24.

³⁹ Gencer, *a.g.e.*, s.230

⁴⁰ Gencer, *a.g.e.*, s. 213.

⁴¹ Ali Fuad Örenç, *Yakın Dönem Tarihimizde Rodos ve Oniki Adalar*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2006, s. 507.

⁴² Kemal Beydilli, "Karadeniz'in Kapalılığı Karşısında Avrupa Küçük Devletler ve Miri Ticaret Teşebbüsü", *Bellelen*, LV/ 214, 1991 (Aralık), s. 701.

gemilerin Müslümanlara satılması istenmişti.⁴³ Söz konusu düzenlemeler, gemilerin kapasitesini sahiplerinin dini statülerine göre belirleyen esaslardı. Bu esaslara rağmen, sonraki tarihlerde Rodos muhafızı Hafız Paşa'nın adalar halkından gemi yapmak isteyenlere tersane tarafından bir sınır getirilerek izin verilmesini talep etmesi⁴⁴, ilgili bölge idarecilerinden gelen arzlarda kaç kileliğe kadar gemi yapımına izin verileceği ve nasıl bir prosedür izleneceği, usulsüz gemi yapanlar hakkında ne gibi bir işlem yapılması gerektiği gibi hususlar sürekli gündemdedi. Anlaşılan getirilen bu düzenlemelerin uygulanmasında bir takım sıkıntılar ve belirsizlikler vardı. Gemi yapımı, satışı ve kullanımı ile ilgili önemli düzenlemeler sonraki yıllarda titizlikle ele alınacaktı.

Gemi yapımı ile ilgili olarak devletin zaman içerisinde nasıl bir düzenlemeye gittiği ve ne gibi tedbirler aldığı yazışmalardan tespit etmek mümkündür. Nitekim gemi inşa etmek isteyenlere, kaç kileliğe kadar ruhsat verileceğine dair gelen 1847 tarihli bir yazı⁴⁵ üzerine 23 Mayıs 1846 tarihli Liman Odası nizamnamesinin ilgili kararına göre, devlete veya şahsa ait ormanlardan bina, kayık veya savaş gemisi dışında küçük ticari gemiler için kesim yapılabileceği bildirilmekteydi. İnşa edilecek gemi 15.000 kileden fazla ise Tersane-i Amire'ye müracaat edilip belirli bir harç ödemek kaydıyla verilen ruhsata göre inşası mümkün olacaktı.⁴⁶ 15.000 kileden daha az ise yine aynı tarihli nizamname kaydına göre Tersane ve liman odasına bilgi verilerek geminin yapılacağı mahalli meclislerden irade alınması esası getirildi.⁴⁷ Belgelerde "mahalli meclisler" şeklinde geçen ibare, muhtemelen geminin yapıldığı yerlerdeki vilayet veya kaza meclislerini ifade etmekteydi.⁴⁸ Bununla birlikte Kerpe adası sakinlerinin ruhsat için İstanbul'a gidiş geliş masraflarının fazla tutması nedeniyle mahallinden ruhsat verilmesine dair taleplerinin kabul edilmesi gibi bazı özel durumlarda yukarıda belirtilen düzenlemeler dışına çıkılabilmekteydi.⁴⁹ Yine yapılan geminin belirlenen ölçülerde ve mahiyette yapılıp

⁴³ İdris Turna-A. Emre Pirim, "Çektürme Gemisinin Tarihi ve Dönemin Ticari Faaliyetlerindeki Rolü Üzerine Bir İnceleme", *OÜSBLAD*, Temmuz, 2015, s. 122.

⁴⁴ *BOA, HAT.* 574-28124, Gurre-i Z 1252 (6 Nisan 1837).

⁴⁵ *BOA, MVL.* 53-38, 4 Ra 63 (20 Şubat 1847), Lef. 2.

⁴⁶ *BOA, MVL.* 53-38, Tarihsiz, Lef.1.

⁴⁷ *BOA, A.MKT.* 212-37, 17 N 65 (6 Ağustos 1849); Bahriye Meclisi'nin gemi yapım ve satışlarıyla ilgili bir belgede 1847 tarihli düzenleme ile 15.000 kileden aşağı gemilerin Tersane-i Amire ve Liman İdaresi bilgisi dahilinde yapılabileceğine dair bilgi verilmekteydi. *BOA, İ.MVL.*, 198-6148, 11 M 1267 (16 Kasım 1850), lef. 3.

⁴⁸ *BOA, A.MKT.* 123-44, 21 Ca 64 (25 Nisan 1848), lef.1-2.

⁴⁹ Bunun üzerine denize indirilmiş ya da henüz tezgahlarda olan 20 kadar gemiye teşekkür için Osmanlı bandrası çekilmiştir. *BOA, İ.DH.* 598-416, 13 C 1286 (20 Eylül 1869).

yapılmadığının kontrollerinin ise titizlikle yapılması özellikle emredilmekteydi.

İnşa ile ilgili diğer bir kısıtlayıcı esas ise eğer gemi 15.000 kilelikten fazla ise getirilen kefillik uygulaması idi. Buna göre gemiyi yaptıracak kişi ile kendisine kefil olacak kişiler arasında kefalet senedi hazırlandıktan ve liman defterlerine kaydedildikten sonra Tersane'den izin verilmekteydi.⁵⁰ 1852'de usulsüz ve ruhsatsız yapıldığı tespit edilmiş inşa aşamasındaki gemilerin de kefile bağlanıp izin tezkiresi aldıktan sonra inşalarına izin veren bir uygulama getirildi.⁵¹ Gemi inşa ruhsatnamelerinde üzerinde durulan diğer şartlar yabancı uyruklu kişilerle ortak gemi yapımına girişilmemesi ve geminin kendi malı olması koşulları idi.⁵² Yine de Osmanlı tebaası kişiler zaman zaman yabancılarla ortaklıklara girişmekte hatta herhangi bir sorun olduğunda ortağın tabii olduğu konsoloslar çözüm için devreye girebilmekteydiler. Nitekim Osmanlı tebaası Herkit'li Nikola, Yunan uyruklu Vasili ile ortak yaptırdığı gemi ile ilgili anlaşmazlık nedeniyle Rodos'taki Yunan konsolosuna başvurarak Dimitri'nin yargılanmak üzere getirilmesi talebinde bulunmuştu.⁵³ Anlaşılan taraflar zaten Osmanlı Hükümeti'nin asla onaylamayacağı yasal olmayan bu faaliyetlerinde konsolosları, sorumlu mercüler olarak görmekte ve bazı çözüm mekanizmalarını işletmeye çalışmaktaydılar.

Yaşanan sıkıntılar sadece kaçak gemi yapımı değil aynı zamanda ruhsatnamede belirtilen ölçülere uyulmaması da bir başka sorun teşkil etmekteydi. Örneğin yukarıda bahsi geçen Nikola'nın ruhsatında geminin tavlı 13 arşın iken gemi 19 arşın tavlında yapılmıştı.⁵⁴ Ruhsatta belirlenenden genellikle 7-8 arşın daha uzun ve daha büyük ebatlarda yapılan bu gemilerin tespiti ve gerekli önlemlerin alınması ancak ya bir sorun çıktığında ya da ihbarlar neticesinde mümkün olabilmekteydi.⁵⁵ Sorumluların cezalandırılmadığı sürece bu gibi uygunsuzlukların yaygınlaşacağından endişelenen resmi yetkililer, Nikola örneğinde görüldüğü üzere başkalarına da örnek olması açısından hapis cezasını uygun görmüşlerdi.

⁵⁰ Sakız'daki Eflaklı Osmanlı tebaası tüccarına, Eflak Kapı Çukadarı kefil olmuştu. *BOA, A.MKT.* 228-79, Gurre-i Ra 1265 (Aralık 1849), lef. 3

⁵¹ *BOA, İ. MVL.* 233-8095, Selh-i Ra 68 (Haziran 1852), lef. 2

⁵² *BOA, A.MKT.* 228-79, Gurre-i Ra 1265 (Aralık 1849), lef. 2

⁵³ Dimitri konsolosun arzıyla getirilerek Rodos'ta mahkemeye çıkarıldı. *BOA, İ. MVL.* 227- 7749, 5 L 67 (3 Ağustos 1851), lef. 2.

⁵⁴ *BOA, İ. MVL.* 227- 7749, 15 S 67 (20 Aralık 1850), lef. 3.

⁵⁵ Sisam (Samos) adasında 15.000 keyle kadar ruhsatsız gemi inşa edenlerle ilgili ada kaymakamına yapılan ihbar. *BOA, A.MKTUM.* 240-70, 20 L 1272 (24 Haziran 1856); Cezayir-i Bahr-i Sefid Valisi'nin arzı. *BOA, İ.MVL.* 291- 17058, 2 L 73 (26 Mayıs 1856), lef. 1; Herkit'li Nikola ile Yunan tebaası Nikola arasında yaşanan sorun için bkz: *BOA, İ. MVL.* 227- 7749, 5 L 67 (3 Ağustos 1851), lef. 2.

Ancak sorumluların cezalandırılması ile problem çözümlenmiş olmuyordu; çünkü ortada bir de yapım aşamasında olan veya yapımı bitmiş geminin akibetinin ne olacağı sorunu vardı. Bu durumda izlenen yol genellikle gemi, İstanbul'a getirilip liman odası tarafından satıldıktan sonra sahiplerine düşen paranın verilmesiydi.⁵⁶ Ruhsatnamelere aykırı gemi yapımında bu işi yapanlar kadar, yapım aşamasında gerekli kontrolleri yapmayan veya buna göz yuman mahalli müdür ve memurların da sorumlulukları vardı. Bu nedenle hem gemi inşa edenlere hem de sorumlu memurlara gerekli tembihlerin yapılması konusunda bölge yöneticilerine tebligatlar gönderilmekteydi.⁵⁷ Özellikle küçük adalardaki sosyal ve iktisadi dinamiklerin kırılabilirliği ve hassaslığı nedeniyle bazen en küçük bir adli vaka veya söylenti bile buralarda büyük karmaşaya neden olabilmekteydi.⁵⁸ Bununla birlikte adalarda merkezi otoritenin zayıflığı ve ada yaşamındaki güçlü hizip veya ittifak blokları, alınan kararların veya denetimlerin uygulanmasını güçleştirmekteydi. Aslında benzer emirlerin farklı bölgelere gönderilmesinden kaçak gemi yapımının sadece Akdeniz ve çevresi ile sınırlı kalmadığı anlaşılmaktadır.⁵⁹

Sadece yapım aşamasını değil yapımı bittikten sonra da gemilerin kontrollerini sağlamak için getirilen diğer bir uygulama ise liman odasına başvurular neticesinde Kaptan Paşa veya Tersane-i Amire tarafından verilecek olan "sened-i bahr" idi. Aslında bu uygulama, XVIII. Yüzyıl sonlarından itibaren başlamışsa da Yunan isyanı esnasında ve sonrasında yaygınlaşmıştı.⁶⁰ Özellikle Geminin çeşidi,

⁵⁶ *BOA, İ. MVL*, 227- 7749, 13 S 68 (8 Aralık 1851), lef. 7; *BOA, A.MKT.MVL* 31-15, selh-i L 66 (Eylül 1850); ancak daha erken tarihlerde Kerpe'li Reis'in ruhsata aykırı yapımı bitip denize indirilen gemisi ile ilgili herhangi bir yapım ya da satış işlemi uygulanmamıştı. Bu ise ya konuyla ilgili standart bir uygulamanın olmadığı ya da geminin satılıp paralarının ortaklar arasında bölüşülmesi yönteminin sonradan çıktığı düşünülmektedir. *BOA, HAT*, 574-28124, Gurre-i Z 1252 (6 Nisan 1837)

⁵⁷ Bahriye Meclisi'nin 22 R 1268 (14 Şubat 1852) tarihli tezkiresi ve Meclis-i Vala'nın 13 S 1268 (8 Aralık 1851) tarihli ilamı. *BOA, İ. MVL*., 227- 7749, 13 S 68 (8 Aralık 1851), lef. 5-7;

⁵⁸ Kaşot adası sakinlerinden birinin İskenderiye'de aynı adadan biri tarafından öldürüldüğü söylentileri nedeniyle çıkan kargaşanın bastırılması uzun zaman almıştı. Olaya karışanların adadan kaçmak amacıyla kaçak gemi inşa ettiklerine dair söylentilerin araştırılması ve suçluların cezalandırılarak kargaşanın bastırılması için adaya memurlar gönderildi. *BOA, A.MKT.MVL* 52-3, 14 C 68 (6 Mart 1852)

⁵⁹ Selanik Valisinin ruhsatsız ve ruhsatta belirtilen ölçüler dışında gemi yapımının yasaklanması, tersane kerestesinin korunması yolunda merkeze gönderdiği arz. *BOA, A.MKT.UM*. 50-62, Gurre-i Ca 68 (2 Mart 1852), lef.1, Tolcu (?) sahilinde ruhsatsız Yunan veya yabancı uyruklu kişilerin gemi yaptırdıklarına dair. *BOA, A.AMD. 28-100*, 18 RA 1267 (21 Ocak 1851)

⁶⁰ İlhan Ekinci, "Osmanlı Denizciliğinde Sened-i Bahri Uygulaması", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6/26, Güz-2013, s. 84-89; Ekinci, Osmanlı arşivinde en erken kayıtlı sened-i bahriyenin 20 Mart 1823 tarihli olduğunu belirtmektedir. Bkz. Ekinci, a.g.m., s. 86. Bizim ulaşabildiğimiz en erken tarihli belge; İstanköy'lü Hacı Mehmet Reis'in Kaşot'ta yaptırdığı 500 keylik gulet cinsi gemi için verilen 15 Ekim 1820 tarihli bahriye senedir. *BOA, A.DVN*. 144-56, 7 M 1236 (15 Ekim 1820).

sahibi ve var ise ortakları, kaptanı, boyutları, inşa edildiği yer gibi bilgileri içeren sened-i bahr ile Yunan isyanı esnasında farklı bandıralar çeken Rum gemilerinin neden oldukları başta güvenlik olmak üzere kaçakçılık ve ticari sorunlar giderilmeye çalışıldı.⁶¹ Ayrıca yabancı ülke tersanelerinde yaptırılmış, sahibi yabancı uyruklu olan gemilere de gerekli araştırmalar sonrasında bahriye senedinin verildiği görülmektedir.⁶² Bu durum, ticari gemilerin faaliyetlerini denetlemek konusundaki devletin hassasiyetini göstermesi açısından ilginçtir. Aslında bir tedbir olarak uygulamaya konmuş olan bu senetlerin geminin sahipleri ya da mülkiyet hisseleri değiştiği takdirde yenilendiği anlaşılmaktadır.⁶³ Her ne kadar isyan esnasında ve sonrasında yaygınlaşmış bir tedbir olarak bu uygulamanın bir diğer yönü de Osmanlı deniz gücünün ve ticaretinin geliştirilmesi açısından önemi idi. Çünkü bu senetler vasıtasıyla, merkezi otorite hem gemi yapım ve satış aşamasında kontrolü elinde bulunduracak ve hem de bu gemilerle yapılacak ticaretin niteliğini ve yönünü belirleyecek önemli bir vasıtaya sahip olacaktı.

Ancak işlerin her zaman nizamnameler veya düzenlemeler çerçevesinde gitmediğini arşiv belgelerine konuyla ilgili yansıyan sayısız örneklerden çıkarabilmekteyiz. Nitekim Cezayir-i Bahr-i Sefid Valisi tarafından Meyis ve Kaşot adasındaki ruhsatsız gemi yapımını araştırma için bir briki gemi 26 Mayıs 1856'da Kaşot'a gönderildi. Nihayetinde Meyis tezgâhlarında 13 briki ve 5 gavletenin ruhsatlı, ruhsat alınıp henüz inşasına başlanmamış 14 adet geminin olduğu, Kaşot adasında ise 34 briki gemiden 14'ünün ruhsatlı, 20'sinin ise ruhsatsız olduğu tespit edildi.⁶⁴ Vali'nin özellikle Meyis adasında yapılan gemi adetiyle ilgili verdiği rakamlar, XIX. Yüzyıl kaynaklarından "Illustrated Universal Gazetteer" de adada yıllık ortalama 30 kadar geminin yapıldığı bilgisi ile uyusmaktadır.⁶⁵ "*Meyis ve Kaşot adaları, Bahr-i Sefid'de adeta bir büyük gemi fabrikası heyetine girmiş*" olduğunu dile geti-

⁶¹ Kaşot'ta inşa edilen Yani Andon'un kaptanı ve sahibi olduğu 3.000 keylik gulet geminin liman defterlerine kaydolunduktan sonra bahriye senedinin verilmesine dair. *BOA, A.DVN*, 145-73, 29 Muharrem 1276 (28 Ağustos 1859). Limni'de inşa edilen gemiler için bahriye senetlerinin gönderilmesine dair Liman memurunun 9 adet arzı. *BOA, A.DVN*, 150-38, 3 Şaban 1279 (24 Ocak 1863).

⁶² Belçika'lı Yani Dimitri'nin kaptanı olduğu Syros'ta yaptırılmış 2.000 kilelik 16 zira tavlında bombardan geminin Belçika'lı Limon'un malı olarak sened-i bahriyesinin verilmesine dair. *BOA, A.DVN*, 84-90, 21 R 69 (1 Şubat 1853).

⁶³ Girit'te oturan Potanik (?) ve ortağı Yani'nin borçlarından dolayı sahibi oldukları briki geminin satılarak borçlarının ödenmesine yönelik Girit Meclisi'nin verdiği ilamının bir nüshasının bahriye senedinin yenilenmesi için gönderilmesine dair. *BOA, A.MKT.DV.*, 43-17, 16 Z 1267 (12 Ekim 1851)

⁶⁴ *BOA, İ.MVL*, 291-17058, 2 L 73 (26 Mayıs 1856), lef. 1

⁶⁵ *Illustrated Universal Gazetteer*, (Ed. W. F. Ainsworth, Esq. F.R.G.S. ETC.), John Maxwell and Compony, London, Nov. 1860, s. 315.

ren Vali, Bahr-i Sefid adalarında yıllık 100'e yakın gemi yapıldığı, halkın bununla da yetinmeyip, sahillerden kestikleri keresteleri gemilerine yükleyerek Sire (Chios) adasına naklettiklerini belirtmektedir.⁶⁶

Osmanlı Devleti'nin adalar üzerinde denetimi zayıf iken buralardaki ruhsatsız gemi yapımından nasıl haberdar olduğu sorusu akla gelmektedir. Aslında yetkililerin, adalarda veya diğer yerlerde devam ettirilen kaçak gemi faaliyetleriyle ilgili en önemli haber kaynakları ihbarlardı.⁶⁷ Başka bir görev veya teftiş gezileri de bu kaçak inşa faaliyetlerinin ortaya çıkarılmasında etkili olabilirdi. Örneğin Maşuk Paşa'nın adalardaki idari reformlarla ilgili yaptığı teftiş gezisinde, Anadolu ormanlarından temin edilen kerestelerle Kaşot'ta 20 geminin inşasının bittiğini, 20 den fazla geminin ise inşa aşamasında olduğunu tespit etmişti.⁶⁸ Bazen ise adalardaki görevli konsolos veya konsolos memurları da merkeze adalardaki gemi yapım faaliyetleri ile ilgili bilgiler vermekteydiler. Ancak bu gibi durumlar çok nadir olmakta ve genellikle herhangi bir sorun yaşandığında bu sorun çerçevesinde ikincil olarak bu konulara değinilmekteydi. Örneğin Meyis adasında bir İngiliz gemisinin yükünün yağmalanması üzerine Rodos İngiliz konsolosu, halihazırda 200-500 tonlata arasında 10 geminin yapılmakta olduğu 14'ne başladığı Meyis'in gelen-giden gemiler için önemli bir yer olması nedeniyle deniz işleri bakımından önemine değinmekteydi.⁶⁹

Gemi Satışı

Kaçak gemi yapımı ve satışıyla ilgili standart bir uygulamanın olmaması taşrada konu ile ilgili nasıl bir yol izleneceğine dair kafa karışıklığına yol açmaktaydı. Bu nedenle merkez ile yazışmalarında sık sık bu konularla ilgili sorunlar gündeme gelmekteydi. Kaçak inşa ve satışlarla ilgili merkeze giden şikâyetler karşısında gerekli düzenlemeler için harekete geçildi. Taşra tezgâhlarında izinsiz yapılan gemilerin yabancılara satıldığı yolundaki şikâyetlerin doğru olup olmadığı, bu gemi satışlarının ticari bakımdan devlete nasıl bir etkisinin olduğu, hâlihazırda yabancı uyruklu kişilerin gemi yaptırıp yaptırmadıkları ve ücretlerinin neye göre belirlendiği konularına dair Meclis-i Vala, ilgili birimlerden bilgi istedi. Yabancılara gemi

⁶⁶ BOA, İ.MVL, 291- 17058, 2 L 73 (26 Mayıs 1856), lef. 1

⁶⁷ Cezayir- Bahr-i Sefid valisi, gönderdiği arzda Kaşot ve Meyis adasında kaçak gemi yapımı ve satışı ile ilgili ihbarlar geldiğini bildirmekteydi. BOA, İ.MVL, 291- 17058, 2 L 73 (26 Mayıs 1856), lef. 1; Sisam halkından birinin izinsiz 15.000 kilelik gemi inşa eden kişiyi kaymakama ve merkeze bildirmesine dair arzı. BOA, A.MKTUM. 240-70, 20 L 1272 (24 Haziran 1856).

⁶⁸ BOA, A.MKT. 144-71, 11 N 1264 (11 Ağustos 1848), lef. 2.

⁶⁹ BOA, HR. MKT. 188-13, tarihsiz, lef. 3.

satışı ile ilgili ne Liman idaresinde ne de tersanede bir bilgiye rastlanmadığı gibi yabancıların taşra tezgâhlarında gemi yaptırdıklarıyla ilgili herhangi bir örnek de yoktu.

Şimdiye kadar konuyla ilgili belli başlı düzenlemeler ve emirler aslında yok değildi. Bahriye ve Kaptan Paşa'nın verdiği bilgilere göre öncesinde yabancılara gemi satışı yasak iken 13 Mayıs 1839 tarihinde çıkarılan bir ferman ile serbest bırakılmıştı. Bu aslında Tanzimat Fermanı'nın iktisadi –ticari bağlamda amaçladığı hedeflere doğrudan hizmet edebilecek bir durumdu. Ancak mahzurlar doğuracağı düşüncesiyle 10 Mayıs 1840 tarihli başka bir ferman ile satış için gerekli senedin liman tarafından verilmesi esası getirildi.⁷⁰ Uygulamalara bakıldığında bu esasın daha çok inşası yeni bitmiş gemilerin satışıyla ilgili olduğu tespit edilmektedir.⁷¹ Böylelikle en azından satış işlemlerinin kontrolü mümkün olabilecekti. 14 Mayıs 1847 tarihli ilmühaberde, satışın ancak limanda gerçekleşebileceği ifadesinden satış faaliyetlerinin daha sıkı takip edildiğini anlamaktayız.⁷² Konuyla ilgili aşama aşama kontrolü sağlama amaçlı böyleleri düzenlemeler vaki iken diğer taraftan bu esasları tümüyle geçersiz kılacak 1839 tarihli yabancılara ve Eflâklılara gemi satılmaması konusunda bir buyruldu da söz konusuydu. Bu buyrulduya rağmen realitede 1839 ve 1847 tarihli fermanlara dayanılarak gemisini satmak isteyenlere ruhsat verilebilmekteydi.⁷³

Meclis-i Vala, tersane düzenine zarar vermemek şartıyla tebaanın gerek kendi kullanımları için gerekse yabancılara satmak için olsun ticari gemi inşa etmelerinin herhangi bir zararı olmadığını düşünmekteydi. Kaldı ki gemi inşası ile ticaret gelişecek, ülke mamur hale gelecek ve millet bundan faydalanacaktı. Ayrıca gemi satışlarının menedilmesinin, öncesinde yayınlanmış iradelere ve Tanzimat'a aykırı olacağı gerekçesi ile hangi amaçla olur ise olsun tersaneden ruhsat alındıktan sonra istenen mahalde inşaya başlamalarına izin verilmesi esası aynen kabul edildi. Fakat diğer taraftan da kaçak inşa faaliyetlerinin zararlı olacağı aşıkardı. Bu nedenle 25 Ocak 1851 tarihinde Meclis tarafından getirilen yenilik sadece ruhsatsız gemi inşa edenlerin ve kaçak kereste kesenlerin menedilip tutuklanmalarını

⁷⁰ BOA, İ.MVL. 198-6148, 11 M 67 (16 Kasım 1850), lef. 2-3; BOA, MVL. 53-38, Tarihsiz , lef. 1.

⁷¹ Buna göre yeni inşa edilen gemiler, denize indirildikten sonra İstanbul'a getirilip "bahriye senedi"ni aldıktan sonra satış işlemi gerçekleştirilebilirdi. BOA, İ. MVL 227- 7749, 22 R 68 (14 Şubat 1852), lef. 5.

⁷² BOA, İ.MVL. 198-6148, 11 M 67 (16 Kasım 1850), lef. 2-3; BOA, MVL. 53-38, Tarihsiz , lef. 1.

⁷³ Divan-ı Hümayun Kalemi'nden Meclis-i Vala'ya gönderilen tezkire. BOA, İ.MVL. 198-6148, 20 Ra 1267, (23 Ocak 1851), lef. 4-5.

idi.⁷⁴ Ancak bu karara rağmen 26 Mayıs 1856 tarihli Bahr-i Sefid valisinin kaçak ve kanunsuz gemi yapanlar hakkında ne şekilde davranılacağını gösteren “*tali-mat-ı mahsusa*” bulunmadığından şikayetçi olması⁷⁵, alınan kararın uygulanmasında sıkıntılar olduğunu göstermektedir. Yabancılar gemi satışları ile her ne kadar Bahriye Meclisi, satışların gemi inşa faaliyetlerini artıracığına dair olumsuz görüş belirtmişse de “teksir-i ticaret ve menfaati müstelzem olacağı” düşüncesiyle bu göz ardı edildi.⁷⁶ Artan inşa faaliyetleri nedeniyle mevcut durumda sahile 7-8 saat mesafede olan ormanların birkaç sene zarfında 20-30 saat mesafeye çıkacağını, bu yerlerde tekrar ormanın yetişmesinin 30-40 yıl alacağını öne süren Meclis, aslında pek de haksız sayılmazdı. Tersane-i amire hazinesi ve donanma doğal olarak bundan zarar görecekti.⁷⁷

Yabancı ülkelere gemi satışının bir başka nedeni ise miri hizmetlerin fazlalığı ve ağırlığı idi. Kaptan Paşa'ya göre bu hizmetlerde kullanılmaması için satışlar genellikle Eflak ve Boğdan tüccarlarına yapılmakta ancak bunlardan da Yunanlılar satın almaktaydı. Anlaşılan dışarıya gemi satışları bir hayli fazla olmalıydı ki bu gidişle Osmanlı tüccarı elinde gemi kalmayacağı endişesiyle 1853'te yabancı ülkelere gemi satışının yasaklanmasına karar verildi.⁷⁸

Satışların kanunen yasaklanmasına rağmen kaçak yapımları önleyebilmek için getirilen bir diğer tedbir ise Bahr-i Sefid adalarına kereste verilmemesi idi. Adalardaki gemi yapımı için kereste genellikle Mentеше, Antalya, Alanya'dan temin edildiğinden bölge yöneticilerine 3 Ocak 1859'da bu yolda emirler gönderildi. Bu emirler birçok kez kereste mültezimlerinin çıkarları doğrultusunda yerine getirilememektedir. Bu nedenle mültezimlerin denetimlerinin yapılmadığı sürece adalarda usulsüz inşa faaliyetlerinin de engellenemeyeceği gerçeği ortada idi. Bu defa bölge yöneticilerinden etkili kontrol mekanizmalarının kurulması istendi.⁷⁹ Bununla birlikte mahalli yetkililerden bölgelerindeki yapım aşamasında veya yapımı bitmiş gemilerin boyutlarını ve sahiplerini bildiren listelerin istenmesi usulsüz gemi inşasının önüne geçebilmek adına alınan tedbirlerden bir diğeri idi.⁸⁰ Bu du-

⁷⁴ Meclis-i Vala, bu yolda aldığı kararı Kaptan Paşa'ya ve sahil memurlarına ve Hariciye Nezareti'ne duyurmak üzere bir irade yayınlanmıştır. *BOA, İ.MVL.* 198-6148, 20 Ra 1267, (23 Ocak 1851), lef. 4-5 *BOA, A.MKT.MVL.* 39-66, 17 Ra 68 (10 Ocak 1852).

⁷⁵ *BOA, İ.MVL.* 291- 17058, 2 L 73 (26 Mayıs 1856), lef. 1.

⁷⁶ *BOA, İ. HR.* 68-3339, 6 Za 66 (13 Eylül 1850).

⁷⁷ *BOA, İ.MVL.* 198-6148, 11 M 67 (16 Kasım 1850), lef. 3.

⁷⁸ *BOA. A.MKT.NZD.* 113-55, 2 S 70 (4 Kasım 1853).

⁷⁹ *BOA. A.MKT.UM.* 339-78, 28 Ca 1275 (3 Ocak 1859).

⁸⁰ *BOA. A.MKT.* 182-75, 24 R 45 (23 Ekim 1829), lef. 1-2.

rumda hükümet, ihtiyaç durumunda hangi bölgede ne kadar geminin olduğunu bilmekle birlikte diğer taraftan taşrada yapılan gemilerin yasal olup olmadıklarını Tersane-i Amire kayıtlarına göre tespit edebilecekti.

Bu kadar geniş çaplı kaçak gemi yapımı ne anlama gelmekteydi? Bu sorunun cevabı aslında Yunan ahşap gemiciliğinin gelişimi bölümünde değinildiği üzere bir nevi yaşanan sürecin sonucuydu. Kaçak veya usulsüz yapılan bu gemiler, yalnızca Yunan pazarlarında değil çeşitli Avrupa limanlarında da satılmaktaydı.⁸¹ Yunan piyasalarında en çok rağbet edilen Syros adası idi. Gemi sahiplerinin ruhsatlarında belirtilen ölçülere riayet etmeyip daha büyük ebatlarda gemi inşa etmelerinin nedenlerinden biri de bu kârlı gemi pazarları idi. Bu pazarlara yönelik ticareti yapılan diğer önemli kaçak mallar, Anadolu sahilleri ve adalarından elde edilen kereste ve mamülleri idi. Adalarda, bu denli genel ve kârlı bir hal almış olan kaçak gemi yapımı ve satışından maliye, “vergi”, “gümrük” gibi herhangi bir ödeme alamadığından mahrum kalmaktaydı. Her ne kadar kaçak satışlardan herhangi bir vergi alınması beklenemez ise de belgelerden yasal gemi satışlarından da vergi alınmadığının tespit edilmiş olması oldukça dikkat çekicidir. Bu özellikle Rodos ve çevresindeki küçük adalar ile ilgili bir durumdu. Sadece Sakız adasından “gümrük” ve “ruhsatiye” adıyla bir miktar para tahsil edilmekteydi.⁸²

Bununla birlikte yasal gemi satışlarında gemi sahiplerinin, hissedarlarının ve kaptanlarının değişmesi dolayısıyla sened-i bahrilerinin yenilenmesi aşamasında bir miktar para alındığına değinilmişti. Ancak bu, satış nedeniyle değil, yukarıda değinildiği üzere mülkiyetin el değiştirmesi ile ilgili bir uygulama idi. Muhtemelen yabancılara gemi satış yasağını kaldıran 13 Mayıs 1839 tarihli ferman⁸³ ile Tanzimat döneminin ticari-iktisadi ikliminde gemi satışlarında vergi alınmasından vazgeçildi. Fakat bu serbestlik doğal olarak hükümetin bir türlü denetleyemediği kaçak gemi yapımını ve satışlarını artıran bir durum idi. Artık kronik bir sorun haline gelmiş kereste kaçakçılığının boyutları dikkate alınırsa oldukça ucuza mal edilen bu gemilerin satışından büyük kârlar elde edilebilmekteydi ve devlet bu faaliyetlerden nemalanamamaktaydı. Hazineye gelir sağlanması için uzunluğuna ve kapasitesine göre münasip miktarlarda arşın başına “ruhsatiye” veyahut satışlar-

⁸¹ Meyislilerin yılda ortalama 30 kadar gemi yapıp bunların Türk veya Avrupa limanlarında satılmasına dair bkz: *Illustrated Universal Gazetteer*, s. 315. Bahr-i Sefid Valisi ise Akdeniz adalarından yıllık 100 kadar geminin yapıp Syros başta olmak üzere diğer limanlarda satıldığını dile getirir. *BOA. İ.MVL*, 291- 17058, 2 L 73 (26 Mayıs 1856), lef. 1

⁸² *BOA İ.MVL*, 291- 17058, 2 L 73 (26 Mayıs 1856), lef. 1

⁸³ *BOA. İ.MVL* 198-6148, 11 M 67 (16 Kasım 1850), lef. 2-3; *BOA, MVZ*. 53-38, Tarihsiz , lef.1.

dan “gümrük” adıyla hazineye gelir sağlanması yolunda teklifler sunulmaktaydı.⁸⁴ Osmanlı ülkesinde gemi yapımına izin verilmesinin nedeni ticaretin artması ve gelişmesi içindi. Bu durumda gümrük ve ruhsatiyenin alınmasının ticareti olumsuz etkileyeceği gerekçesiyle gelen teklifler reddedilmiş sadece mahalli memurların bu tarz kaçak faaliyetlere engel olmaları istenmişti.⁸⁵

Bandıra Sorunu

Yunan ayaklanması, gemi taşımacılığını da olumsuz etkilemişti. İsyân eden Rumlara yardım gidebileceği kuşkusuyla boğaz trafiğinde küçük devletlerin gemilerinin tek bir bandıra çekmesi zorunluluğu getirildi.⁸⁶ Deniz trafiğini denetlemek konusundaki çabaların yanı sıra gemi sahiplerinin kendi adlarına yaptırıkları gemilere sonrasında yabancı bandıra çekmeleri de sürekli bir sorun teşkil etmekteydi. Bu nedenle verilen izinlerde sürekli olarak kendileri tasarruf etmek üzere gemi yapturmaları ve yabancı devlet bandırası çekmemeleri istenmekteydi.⁸⁷ Nitekim Kaşot’lu bir grup tüccara inşaat ruhsatları, yabancı bandıra çekmeyeceklerine dair taahhütte bulunmaları üzerine verilmişti.⁸⁸

Adalıların yabancı bandıra çekmelerinin bir nedeni ise yabancı devlet tüccarları ile geliştirdikleri ortaklık veya ticaret ilişkileri idi. Bu çerçevede sermaye bakımından zaten sıkıntıda olan adalılar, gemi sermayesi olarak bu devletlerin tüccarlarından borç almaları karşılığında ilgili devletin bandırasını çekmekteydiler. Kaşot adasında ruhsatsız yapılan gemilerin inşa masraflarının Rusya ve İlyeryoz (Yunanistan) tüccarlarından borç alındığından Rus ve Yunan bandırası çekilmişti. İnşası biten ve halen yapılmakta olan 41 gemiye henüz hangi bandıranın çekileceği konusunda kararsızdılar.⁸⁹ Kurdukları ticari filolarla Baltık kıyılarına varan Yunan adalarının ticari yayılcılığı göz önüne alınır ise bu durum her iki tarafın çıkarları için son derece uygundu.⁹⁰ Tabii ki bu durumun diğer bir başka yönü ise Syros öncelikli olmak üzere bölgede yürütülen gemi pazarı ile ilgiliydi.

⁸⁴ BOA, İ.MVL. 291- 17058, 2 L 73 (26 Mayıs 1856), lef. 1

⁸⁵ Meclis-i Vala’nın konuyla ilgili 12 Mart 1858 tarihli ilamı. BOA, İ.MVL. 291- 17058, 26 Receb 74 26 B 74 (12 Mart 1858) tarihinde karar verilmiştir, lef. 6, 7.

⁸⁶ Beydilli, a.g.m., s. 712.

⁸⁷ BOA, A.MKT. 228-79, Gurre-i Ra 1265 (Aralık 1849), lef. 2

⁸⁸ BOA, İ. HR. 68-3339, 6 Za 66 (13 Eylül 1850)

⁸⁹ BOA, A.MKT. 144-71, 29 L 1264 (28 Eylül 1848), lef. 13.

⁹⁰ Buğday ve kuru meyve ticareti yapan Lerós’un yanı sıra Patmos adası da aynı şekilde bu ticarete aktörlerden biri idi. Sırrı Erin-Talip Yücel, *Ege Denizi Türkiye İle Komşu Ege Adaları*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1986, s. 64.

Aslında yapılacak geminin kefile bağlanarak kefalet senedi alındıktan sonra inşaata başlanması gibi getirilen yeni düzenlemelerle bandıra sorunu giderilmeye çalışıldı.⁹¹ Çünkü kefillik hem geminin ruhsatında belirlenen esaslar çerçevesinde yapılacağı hem de inşası bittikten sonra yabancı bandıra çekmeyeceği gibi esasları da kapsamaktaydı.⁹² Fakat bu da kalıcı bir çözüm getirememekteydi çünkü usulsüz satışlar ile el değiştiren geminin yeni sahibi, sened-i bahr uygulamasına uymaksızın gemiye istediği devletin bandırasını çekebilmekteydi.⁹³ Usulsüz bir şekilde yabancı bandıra çeken bu gemilerin Osmanlı sularında yürüttükleri kaçak ticari faaliyetleri, karantina uygulanmasını sıkıntıya sokmaktaydı. Örneğin Yunan bandıralı Osmanlı tebaası bir tüccarın gemisinin İskenderiye'den Kaşot, Herkit ve civar yerlere karantinasız dağıttığı zahire nedeniyle sözkonusu geminin yakalanıp kontrol altına alınması gerekmektedir.⁹⁴

Genellikle Cezayir-i Bahr-i Sefid adalarında inşa edildikten sonra yabancı bandıra çekmek için yakın veya ticaret yaptıkları ilgili devletin konsoloslüğundan tedarik edilen belgelerle, o devlete gidilip bandıra çekilmekteydi.⁹⁵ Ancak coğrafi yakınlığı veya kişisel-iş bağlantıları gibi nedenlerle genellikle Yunanistan tercih edilmekte idi.⁹⁶ Yunan veya yabancı bandıra çektiği tespit edilen gemilerin durumları araştırılmakta eğer böyle bir durum var ise en kısa zamanda Rodos limanına getirtilip Osmanlı bandırası çekmeleri istenmekteydi. Fakat bu da oldukça sancılı başka bir süreçti. Çünkü geminin yapım ruhsatlarının, sahiplerinin veya faaliyetlerinin araştırılması, tıpkı Osmanlı tebaası Yani Vasil'in Kaşot'ta yaptırıp Yunan bandırası çektiği gemi örneği gibi zaten merkezin pek de var olamadığı bu adalarda kolay bir prosedür değildi.⁹⁷ Geminin inşasına kefil olan Mihael'in Rodos'ta olması nedeniyle Osmanlı bandırası işi başka bir kefile bağlanmıştı.⁹⁸

⁹¹ BOA. İ. MVL. 227- 7749, Tarihsiz, lef. 1.

⁹² BOA. A.MKT. 228-79, Gurre-i Ra 1265 (Aralık 1849), lef. 2

⁹³ Kaşot adasında Yunan bandırası çeken gemileri soruşturmak üzere adaya gelen Zabtiye Çavuşu, Kaşot limanında Yunan bandıralı yüklü geminin asıl sahibinin borcundan dolayı gemiyi İskenderiye'de Kaşot'lu bir tüccara sattığı anlaşılmıştı. BOA. MVL. 248-8, 9 R 1268 (1 Şubat 1852), lef. 3

⁹⁴ BOA. MVL. 248-8, 13 R 1268 (5 Şubat 1852), lef. 3. BOA. A.MKT.MVL. 23-91, 27 Ra 1266 (10 Şubat 1850).

⁹⁵ Kaşot'lu Yani Vasil'in İskenderiye'deki Yunan konsoloslüğundan tezkire ve gerekli belgeleri alarak Atina'ya geçip Yunan bandırası çektiğine dair. BOA. MVL. 248-8, 13 R 1268 (5 Şubat 1852), lef. 6

⁹⁶ Rodos' bağlı adalarda ruhsatsız yapılan gemiler, Syros başta olmak üzere Yunan adalarına veyahut sahillerine götürülerek pasaport alındıktan sonra Yunan bandırası çekilmekteydi. BOA. A.MKT.MHM. 130-30, 10 N 1274 (24 Nisan 1858).

⁹⁷ Yunan bandırası çekmek amacıyla İskenderiye Yunan konsoloslüğundan gerekli belgeleri tedarik eden Yani'nin Atina'ya geçmesi ve diğer eylemleri, Syros'daki Osmanlı Devleti şebkeleri Mösyö Rober tarafından haber verilmekteydi. BOA. MVL. 248-8, 13 R 1268 (5 Şubat 1852), lef. 5

⁹⁸ BOA. MVL. 248-8, 13 R 1268 (5 Şubat 1852), lef. 6.

Bu tür kaçak gemi inşasını önlemek ve yapılan gemilere Osmanlı bandırası çekileceğine dair adalardan senetlerin alınması bir diğer tedbir olarak başvuru yöntemlerinden biriydi.⁹⁹ Kaşot ve Sömbeki adalarından Kocabaşlarının ve ileri gelenlerin imzaladığı 25 Temmuz 1851 tarihli bu senetlerin yaptırımlarının ve denetimlerinin ne şekilde yapılacağı ise ayrı bir sorun teşkil etmekteydi. Bandıra konusu Akdeniz'in ve adaların güvenliğini sağlamak açısından önemliydi. Çünkü Yunan bandıralı küçük gemiler, zaman zaman adalara veya sahillere kadar soku-lup saldırılabilmekteydiler. Cezayir-i Bahr-i Sefid taraflarında olan gemiler koster ve brikten büyük gemilerdi ve bunlar ada araları ve sığ yerlerde etkili olamayacağından küçük gemilerin takibi zordu.¹⁰⁰

Yolsuzlukların ortaya çıkarılması sürecinde ada halkının ve görevlilerin çıkar veya adalılık güdülerine birbirine kenetlenen sıkı dayanışma durumu genellikle işleri içinden çıkılmaz bir hale koyabilmekteydi. Kaşot adasında Yunan bandırası çekmiş gemilerle ilgili olarak Rodos'tan adaya gönderilen Zabtiye Çavuşu, görevini adadaki kocabaşı ve diğer kesimlerin muhalefeti nedeniyle yerine getirememişti. Diğer taraftan huzursuzluğun adalar arasındaki kısa mesafeler nedeniyle diğer yerlere de yaygınlaşacağı korkusu adalardaki olumsuzluklara müdahaleyi güçleştir-mekteydi¹⁰¹

Kereste Kaçakçılığı

Yaşanan kaçak gemi inşasının bir başka yönü ise hiç şüphesiz gemi yapım fa-liyetlerinin en temel malzemesi olan kerestenin kaçak yollarla temini sorunu idi. Zaten kaçak inşa faaliyetlerinin önlenmesi ile ilgili sürekli değinilen konulardan biri Anadolu'nun ormanlık alanlarından yasal olmayan kereste kesimlerinin ve ticaretinin engellenmesiydi. Aslında Yunan isyanı sonrasında adalarda artan gemi inşa faaliyetleri nedeniyle 1837'de Hatt-ı Hümayun ile Akdeniz'e kereste gönderil-memesi aksi takdirde sorumluların cezalandırılacağı bildirilmekteydi.¹⁰² Ancak ko-nuyla ilgili bir takım yasal düzenlemelere rağmen uygulamada işlerin pek de yasal uygulamalara uygun yürümediği anlaşılmaktadır. Kereste teminiyle ilgili gümrük,

⁹⁹ BOA. A.MKT. 144-71, 11 N 1264 (11 Ağustos 1848), lef. 1, 7.

¹⁰⁰ Edremit, Ayvalık ve Emrudabad'da 14 adet kayık ile gelen 15-20 kadar Yunanlının hırsızlık ve adam öldürme eylemlerine katıldığı, bunların Yunan bandıralı olmaları ve pasaport taşımaları nedeniyle hırsız olduklarının anlaşılamadığına dair Midilli Kaymakamının mektubu. BOA. A.MKT. 211-63, 7 N 1265 (27 Temmuz 1849), lef. 1-3.

¹⁰¹ Kaşot ve Kerpe adalarının birbirlerine yakın olmaları nedeniyle karantinasız dağıtılan buğday ko-nusunda bölgeye vapur gönderilmesinin kötü sonuçlar doğuracağına dair. BOA. MV. 248-8, 9 R 1268 (1 Şubat 1852), lef. 3.

¹⁰² BOA, HAT, 574-28124, Gurre-i Z 1252 (6 Nisan 1837).

öşür, orman vergileri gibi çeşitli adlar altındaki vergilerin, farklı mercüiler tarafından toplanması kereste işlerinin kontrolünde zorluklara neden olmaktadır. Bu vergiler, belirlenen oranlarda ilgili orman idaresine, kereste mültezimlerine veya gümrük idarelerine ödenmekteydi. Bazı durumlarda söz konusu ödemelerden biri veya birkaçını ödemedi kereste temin etmek isteyenlerin malları, ele geçirildiğinde malın hangi vergisinin ödenip ödenmediği ya da tümüyle kaçak yollardan mı elde edildiğine dair araştırmalar uzun zaman alabilmekteydi. Diğer taraftan gerek bu mercülerin ve gerekse kereste mültezimlerinin ekstra gelir elde etme çabaları, kaçak olduğu iddia edilen malların gerçek mahiyetinin anlaşılmasını imkânsız hale getirmekteydi.¹⁰³

Hiç şüphesiz kaçakçılıkla ilgili mücadelede en büyük yetersizlik gerekli malzeme ve iş gücü eksikliği nedeniyle yaşanmaktaydı. Bahr-i Sefid valisinin, kaçakçılığın yoğun olduğu sahillerde devriye gemilerinin gezdirilmesi teklifi ise yeterli sayıda gemi olmadığı için gerçekleştirilemedi.¹⁰⁴ Yeterli mali kaynakların olmaması nedeniyle bu konudaki eksiklikler giderilememekteydi. Madem kerestenin temin edildiği yerlerde kaçakçılık önlenemiyordu, orman ürünleriyle yüklü gemilerin gittikleri yerlerde memurlar tarafından kontrollerinin yapılması kararlaştırıldı.¹⁰⁵ Önü alınmadığı için kaçakçılıkla mücadelede Anadolu sahillerinden deniz yoluyla kereste naklinin tümüyle yasaklanması gibi radikal teklifler de gündeme gelmekteydi. Deniz yoluyla kereste naklinin tümüyle yasaklanması teklifleri, devletin işlerini ve ticari faaliyetleri aksatacağı gerekçesiyle fazla dikkate alınmamaktaydı.¹⁰⁶ Ancak kaçakçılıkla mücadelede başarısızlığın en önemli unsurlarından biri, kaçakçılık işlerinin genellikle yerleşim olmayan gözden uzak sahillerde yürütülmesi idi.¹⁰⁷ Anadolu sahillerinin birçok yerinde muntazam iskele ve yolların olmaması ise kontrollerin yapılmasını güçleştirmekteydi.

Kereste kaçaklığından hükümet, tıpkı kaçak gemi satışlarında olduğu gibi ihbarlar veya mahalli idarecilerin bilgilendirmeleri yoluyla haberdar olmaktadır.¹⁰⁸ Kaçak kesimlerin oldukça yaygınlaşması ve bunun bir türlü önlenememesi

¹⁰³ BOA. MK 12-87, 6 M 1304 (5 Ekim 1886).

¹⁰⁴ BOA. İMVL 291- 17058, 2 L1273 (26 Mayıs 1852), lef. 1.

¹⁰⁵ BOA, BEO. 314-23519, 4 M 1311 (18 Temmuz 1893), lef. 2.

¹⁰⁶ Konuyla ilgili Şüray-ı Devletin tezkiresi. BOA. BEO, 314-23519, 28 Eylül 1309 (10 Ekim 1893), lef. 2.

¹⁰⁷ BOA. A.MKTUM. 314-90, 15 L 1274 (29 Mayıs 1858), lef. 6.

¹⁰⁸ Anamur'dan 40.000 parça kerestenin temin edilecek gemilerle kaçırılacağına dair eski ondalık memurun arzı, BOA, BEO, 190-14247, 19 Nisan 1309 (1 Mayıs 1893), s. 1-2; Adana Vilayeti'nden 4 Temmuz 309 tarihli telgrafla bu kaçakçılık merkeze bildirilmiş ve gereğinin yapılması için Orman-Maadin ve Ziraat Nezareti'ne 4 M 311 tarihli emir gönderilmişti. BOA. BEO, 241-18023, 4 M 1311 (18 Temmuz 1893).

karşısında ilgili mercilerde sürekli iki önemli kaygının öne çıktığı görülmektedir. Bunlardan ilki Tersane-i Amirenin işlerinin aksayacağı yönünde daha çok askeri ve donanma ile ilgiliydi. Bir diğeri ise ormanların azalmasının kereste öşrünün de azalmasına yol açacağı yolundaki mali ve iktisadi kaygıydı.¹⁰⁹

Ayrıca yukarıda değinildiği üzere kereste mültezimlerinin uygunsuzlukları, adalardaki kaçak gemi yapımını kolaylaştıran etkenlerdendi. Bu nedenle bölge yöneticilerinden kaçak inşa faaliyetlerinin önlenmesi amacıyla kereste mültezimlerinin denetlenmesi de özellikle istenmekteydi.¹¹⁰

Adalar arasında veya başka bölgeler ile olan canlı ve yoğun gemi seferleri, adaların birbirleri ve dış dünya ile olan iletişimlerinin ve etkileşimlerinin en önemli ayağıydı. Osmanlı'nın denetlemekte yetersiz kaldığı bu canlı gemi trafiği, kaçak gemi yapım merkezlerine ihtiyaç duyulan kerestenin ulaştırılmasını kolaylaştırmaktaydı. Kaldı ki Cezayir-i Bahr-i Sefid adalarının birbirleri ve ana kara ile mesafelerinin kısa olmasının yanı sıra bu adalar üzerinde merkezi denetimin zayıf olması bu tarz kaçakçılığı adeta özendirilmekteydi.¹¹¹ Bunun için ise bazen kereste kaçakçılığının yaygın olduğu nahiye gibi yerlerin idari statüleri, kaza statüsüne çıkarılıp denetimin daha kolay sağlanacağı vilayetlere ve sancaklara bağlanabilmekteydi.¹¹² Bununla birlikte kaçak gemi yapımının ve kereste kaçakçılığının yoğun olduğu asayişin bir türlü sağlanamadığı Kaşot, Sömbeki ve Kalimnoz gibi adalara, denetimin sağlanması amacıyla nüfus, ticari ve birbirlerine coğrafi yakınlık-uzaklık esasları göz önünde tutularak zaman zaman nahiye veya kaza gibi farklı idari statüler verildi.¹¹³

Sonuç

Asayişin korunması gayesinde olan Osmanlı Hükümeti, adalarda herhangi bir olumsuzluk durumunda bunun öncelikle Rum halkının onayının alınarak çözümlenmesini arzu etmekteydi.¹¹⁴ Hükümetin bu yöndeki politikası adalardaki çı-

¹⁰⁹ BOA. A.MKTUM. 314-90, 15 L 1274 (29 Mayıs 1858), lef. 6.

¹¹⁰ BOA. A.MKT.MHM. 130-30, 10 N 1274 (24 Nisan 1858). BOA. A.MKTUM. 339-78, 28 Ca 1275 (3 Ocak 1859); BOA. A.MKT.MHM. 144-23, 22 Ra 1275 (20 Kasım 1856).

¹¹¹ BOA. İ. MVL. 233-8095, 14 R 1268 (6 Şubat 1852), lef. 3

¹¹² Adana Valisi'nin yazın kaçakçılık için elverişli olan Cebel-i Bereket'in nahiyesi Yumurtalık'ın Adana'ya bağlanmasını talep etmekteydi. BOA. DH. MKT. 50-27, 3 M 1311 (17 Temmuz 1893), lef. 7

¹¹³ A.MKT. MHM. 439-86, 5 Zilkade 85 (17 Şubat 1869), lef. 7.

¹¹⁴ BOA. İ. MVL. 233-8095, tarihsiz, lef. 1; Adalar ahalisinin devlete bağlılığını sağlamak adına ne gibi tedbirler alınması gerektiğine dair Hariciye Nezareti'nden Bahr-i Sefid vilayetine yazılan tahrir. BOA. HR. SYS. 2929-125, 17 Teşrin-i evvel 84 (29 Kasım 1868)

kar ve hizip tarafları yanına çekmek istemesi ile ilgili olduğu kadar, sorunlar nedeniyle Yunan adalarına veya başka yerlere Rum göçlerini önlemek ile de ilgiliydi.¹¹⁵ Yunan isyanı esnasında ve sonrasında adalarda yaşanan olumsuzları tecrübe eden hükümet, bu kaygılarında haklıydı. Eğer bu yöntem işe yaramaz ise ada halkının tümünün yaşanan sıkıntılardan sorumlu tutulması¹¹⁶ veya sorunu diğer adalara yayılmadan hızlı çözebilecek radikal yöntemlere başvurulması¹¹⁷ ise aslında bölgedeki Osmanlı egemenliğinin zayıflığından kaynaklanmaktaydı.

Sonuç olarak Rodos ve çevresindeki adalarda 19. Yüzyıla kadar gemi inşa faaliyetlerinden özellikle askeri ve ticari alanda yararlanan Osmanlı Devleti, Yunan bağımsızlığından sonra Cezayir-i Bahr-i Sefid vilayeti ve buna bağlı adalardaki gemi inşa faaliyetlerine karşı sıkı tedbirler uygulamaya ve kontrol sağlamaya çalıştı. Çünkü bu tezgâhlarda ticari gemi mahiyetinde yapılan gemilerin Yunan bağımsızlık savaşında savaş gemisi olarak kullanılmaları, Osmanlı Devleti'ni bu konuda daha titiz davranmasını gerektirmekteydi. Bu alanda atmaya çalıştığı adımlar ve getirdiği yeni tedbirler ise gerekli donanım ve hukuki eksiklikler nedeniyle istenilen ölçüde etkili olamadı. Etkili kontrol mekanizmalarının kurulması ve işletilmesinde coğrafyanın getirdiği dezavantajlar ise Osmanlı yetkililerinin elini kolunu bağlayan diğer etkenlerdendi. Ayrıca bu mekanizma içerisinde yer alacak yönetici ve memurların uygunsuz davranışları merkezin kararlarının uygulanmasını önemli ölçüde sekteye uğratmaktaydı.

Bağımsızlık sonrası Yunanistan başta olmak üzere diğer Avrupa devletleri ile XIX. Yüzyılda artık iyice güçlenen ticari ve sosyal ilişkiler, adalardaki halk için önemli bir motifti. Bu durumlarını sürdürebilmek adına Osmanlı'nın karşı politikalarına rağmen kaçak gemi yapımı ve diğer kaçakçılık eylemlerine devam etmeliydiler. Kaldı ki bu yüzyılda Akdeniz gibi büyük siyasi ve iktisadi zorlukların olduğu bir coğrafyada kırılğan ve kıt ekonomileri ile bu adaların eylemleri aslında

¹¹⁵ BOA, İ. MVL. 233-8095, 12 R 68 (4 Şubat 1852), lef. 2,3,4

¹¹⁶ Rodos Kaymakamının emirlerine uyulacağı, adada bir suçlu var ise mübaşire teslim edileceğine dair Kaşot adası Kocabaşları ve ileri gelenleri tarafından verilen taahhütname. BOA. A.MKT. 144-71, 11 N 1264 (11 Ağustos 1848), lef. 7; Kalimnoz ve Lerboz adalarından da düzenin ve asayişin korunması konusunda benzer senetler alınmıştı. BOA. A.MKT. 144-71, 11 N 1264 (11 Ağustos 1848), lef. 2.

¹¹⁷ Kaşot adasında gemicilik neredeyse yaşam için tek vasıta idi. Eğer ruhsatsız inşa ettikleri gemilere Rus ve Yunan bandırası çekmekte ısrar edecek olurlar ise adada gemi yapımının engellenmesi ile halkın "yola yatacakları" aşikâr olacağından bu yolda gönderilen emir. BOA. A.MKT. 144-71, 29 N 1264 (22 Ağustos 1848), lef. 13, Fatma Şimşek, "Blockading an Island: Collective Punishment, Islanders and the State in the "Largest" Island at the End of the Nineteenth Century", *Princeton Papers (Insularity in the Ottoman World)*, XVII, Spring 2017, s. 135-140.

kendileri açısından anlaşılabilir bir durumdu. Ancak bu kesimler üzerinde kontrolü zayıflayan Osmanlı, başta askeri olmak üzere siyasi ve iktisadi gereksinimleri nedeniyle imkânlarını seferber etmeye çalışsa da yukarıda değinildiği üzere artuk şartlar ve aktörler değişmişti.

KAYNAKLAR

Arşiv Kaynakları

BOA, A.AMD. nr. 28-100.	BOA, A.MKT.UM. nr. 240-70.
BOA, A.DVN. nr. 145-73.	BOA, A.MKT.UM. nr. 50-62.
BOA, A.DVN. nr. 150-38.	BOA, AE.SABH.I, nr. 70-4863.
BOA, A.DVN. nr. 144-56.	BOA, BEO, nr. 190-14247.
BOA, A.DVN. nr. 84-90.	BOA, BEO, nr. 241-18023.
BOA, A.MKT. nr. 144-71.	BOA, BEO, nr. 314-23519.
BOA, A.MKT. nr. 228-79.	BOA, DH. MKT. nr. 50-27.
BOA, A.MKT. MHM. nr. 439-86.	BOA, HAT, nr. 574-28124.
BOA, A.MKT. MVL. nr. 52-3.	BOA, HAT, nr. 267-15525.
BOA, A.MKT. nr. 123-44.	BOA, HAT, nr. 574-28124.
BOA, A.MKT. nr. 212-37.	BOA, HR. MKT. nr. 188-13.
BOA, A.MKT. nr. 228-79	BOA, HR. SYS. nr. 2929-125.
BOA, A.MKT. nr. 211-63	BOA, İ. HR. nr. 68-3339 .
BOA, A.MKT.DV. nr. 43-17.	BOA, İ. MVL, nr. 227- 7749.
BOA, A.MKT.MHM. nr. 130-30.	BOA, İ. MVL. nr. 233-8095.
BOA, A.MKT.MHM. nr. 130-30.	BOA, İ.DH. nr. 598-416.
BOA, A.MKT.MHM. nr. 144-23.	BOA, İ.MVL, nr. 291- 17058.
BOA, A.MKT.MVL, nr. 31-15.	BOA, İ.MVL. nr. 198-6148.
BOA, A.MKT.MVL. nr. 39-66.	BOA, MV. nr. 12-87.
BOA, A.MKT.NZD. nr. 113-55.	BOA, MVL. nr. 248-8.
BOA, A.MKT.UM. nr. 314-90.	BOA, MVL. nr. 53-38.
BOA, A.MKT.UM. nr. 339-78.	

Araştırma ve İnceleme Eserleri

- Ainsworth, W. F. (Ed.), *Illustrated Universal Gazetteer*, (Ed.. F.R.G.S. ETC.), John Maxwell and Compony, London Nov 1860.
- Berktaş, Halil - Tosun Terzioğlu, "Osmanlı Denizcilik Tarihinin Evrensel, Karşılaştırmalı ve Teorik Çerçevesi", *Türkler ve Deniz*, Editör Özlem Kumrular, Kitap Yayınevi, İstanbul 2007, s. 93-145.
- Belinda Firos, Anna (Ed.), *Greek Shipbuilding and Sea faring from Antiquity to Modern Times*, Editör, Heraklion Museum, Athens 2016.
- Beydilli, Kemal, "Karadeniz'in Kapalılığı Karşısında Avrupa Küçük Devletler ve Miri Ticaret Teşebbüsü", *Belleten*, C. LV, S. 214, 1991 (Aralık), s. 687-755.
- Bostan, İdris, *Osmanlı Bahriye Teşkilatı: XVIII. Yüzyılda Tersane-i Amire*, TTKY, Ankara 2003.
- Delis, Apostolos, *Mediterranean Wooden Shipbuilding: Economy, Tecnology and Institutions in Syros in the Nineteenth Century*, Brill 2015.
- _____, "A Hub of Piracy in the Aegean: Syros during the Greek War of Independance", *Corsairs and Pirates in the Eastern Mediterranean, Fifteenth-Nineteenth Centuries*, Editörler Gelina Harlaftis-Dimitris Dimitropoulos-David J. Starkey, Sylvia Ioannou Foundation, Athens 2016, s. 41-54.
- _____, "From Lateen to Square Rig: The Evolution of the Greek-Owned Merchant Fleet and Its Ships in the Eighteenth and Nineteenth Centuries", *The Mariner's Mirror*, 100:1, 2014, s. 44-58.
- _____, "Shipping Finance and Risks in Sea Trade during the French Wars: Maritime Loan Operations in the Rupeblic of Ragusa", *International Journal of Maritime History* (June-2012), 24-1, s. 229-242.
- _____, "Mediterranean İnsular Port-city in Transition: Economic Transformations, Spasial Antognism and the Metamorphosis of Landscape in Nineteenth-century Hermoupolis on the Island of Syros", *Urban History*, 42, 2 (2015), Cambridge University Press 2014, s. 225-245.
- Ekinci, İlhan, "Osmanlı Denizciliğinde Sened-i Bahri Uygulaması", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 6, S. 26, Güz-2013, s. 81-93.
- Eldem, Edhem, "Kontrolü Kaybetmek: 18. Yüzyılın İkinci Yarısında Doğu Akdeniz'de Osmanlı Varlığı", *Türkler ve Deniz*, Editör Özlem Kumrular, Kitap Yayınevi, İstanbul 2007, s. 63-78.

- Erin, Sırrı - Talip Yücel, *Ege Denizi Türkiye İle Komşu Ege Adaları*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1986
- Gencer, A.İhsan, *Bahriye'de Yapılan Islahat Hareketleri ve Bahriye Nezareti'nin Kuruluşu (1789-1867)*, TTK, Ankara 2001.
- Grammenos, Costas T. - Chong Ju Choi, "The Greek Shipping Industry (Regulatory Change and Evolving Organizational Forms)", *International Studies of Management and Organization*, Vol. 29, No. 1, Global Competitiveness and National Attractiveness (Spring-1999), Taylor and Francis LTD., s. 34-52.
- Grant, Jonathan "The Sword of the Sultan: Ottoman Arms Imports, (1854-1914)", *The Journal of Military History*, Vol. 66, No: 1 (JAN. 2002), s. 9-36.
- Harlaftis, Gelina, *A History of Greek-Owned Shipping: The Making of an International Tramp Fleet, 1830 to the Present Day*, Routledge, London 1996.
- _____, "From Diaspora Traders to Shipping Tycoons: The Vagliano Bros", *The Business History Review*, Vol. 81, No.2, (Summer-2007), The President and Fellows of Harvard College, s. 237-268.
- Harlaftis, Gelina-Gerorge Kostelenos, "International Shipping and National Economic Growth: Shipping Earnings and the Greek Economy in the Nineteenth Century", *Economic History Review*, 65, 4 (2012), s. 1403-1427.
- Hartley, John, *Researches in Greece and The Levant*, Elibron Classics, London 1833.
- Kolodny, Emile, *İles et Population en Méditerranée Orientale*, Les Éditions ISIS, İstanbul 2004.
- Önen, Uğur, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İdaresinde Rodos Adası*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Adnan Menderes Üniversitesi 2013.
- Örenç, Ali Fuad, *Yakın Dönem Tarihimizde Rodos ve Oniki Adalar*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2006.
- Özveren, Y. Eyüp, "Shipbuilding 1590-1790", *Review (Fernand Braudel Center)*, Vol. 23, No.1, Commodity Chains in the World-Economy, 1590-1790, Research Foundation of State University of New York for and on behalf of the Fernand Braudel Center, (2000), s. 15-86.
- Panzac, Daniel, "18. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda İç ve Deniz Ticareti", *Deniz Mecmuası*, Çeviren Berna Günen, S. 3, Eylül-2016, İstanbul, s. 106-120.
- Pepelasis, A. A., "The Legal System and Economic Development of Greece", *The*

- Journal of Economic History*, Vo. 19, No. 2, Jun., Cambridge University Press on behalf of the Economic History Association, 1959, s.173-198.
- Pope, Charles, (Ed.) *Yearly Journal of Trade (1837-1838)*, London 1838.
- Randolph, Bernard, *Ege Takımadaları-Arşipelago*, Çeviren Ümit Koçer, Mataş Yayınları, İstanbul 1998.
- Roucek, Joseph S., "The Geopolitics of the Mediterranean II", *American Journal of Economics and Sociology*, Vol. 13, No. 1 (Oct. 1953), s. 71-86.
- Şakiroğlu, Mahmut, "Cezayir-i Bahr-i Sefid", *İslam Ansiklopedisi*, C. XVII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, s. 500-501.
- Şimşek, Fatma, "Blockading an Island: Collective Punishment, Islanders and the State in the "Largest" Island at the End of the Nineteenth Century", *Princeton Papers (Insularity in the Ottoman World)*, Vol. XVII, Spring 2017, s. 131-144.
- Turna, İdris -A. Emre Pirim, "Çektirme Gemisinin Tarihi ve Dönemin Ticari Faaliyetlerindeki Rolü Üzerine Bir İnceleme", *OÜSBİAD*, Temmuz, 2015, s. 119-135.

19. YÜZYILIN SON ÇEYREĞİNDE DOĞU TÜRKİSTAN'DAKİ MİLLİ MÜCADELEDE KAZAK VE KIRGIZLARIN ROLÜ

VECİHİ SEFA FUAT HEKİMOĞLU* - AYTKUL MAHAYEVA**
GULZADA ÇARGİNOVA***

Giriş

Doğu Türkistan, Asya'nın ortasında, batıda Hazar Denizinden, doğuda Altay Dağlarına kadar uzanan "Ulu Türkistan"ın, günümüzde Çin Halk Cumhuriyeti yönetiminde olan ve yüzyıllarca birçok büyük devlete ve medeniyete merkez olmuş kısmıdır. Doğu Türkistan terimi esas itibarıyla, Rusların Orta Asya'nın Batı Türkistan kısmını işgalinden sonra kullanıma giren bir tabirdir. Daha önceleri bu bölge "Altuşehir" (Kaşgar, Yarkent, Aksu, Hoten, Üç Turfan, Kuça) olarak adlandırılmaktaydı. Yakup Bek'in bölgede hâkimiyet kurmasından sonra "Korla" şehrinin de eklemesiyle "Yedişehir" denilmeye başlamıştır¹.

Timur Devletinin Batı Türkistan'da çökmesinin ardından Doğu Türkistan'a geçen, Cengiz Han soyundan Seyit Han; Kaşgar, Yarkent ve Hoten'i ele geçirdikten sonra 1514 yılında başkenti Yarkent olan, Yarkent Hanlığını (diğer adıyla Seidiye Hanlığını) kurmuştu. Bu hanlık, kuruluşundan itibaren hocaların-seyitlerin büyük etkisi altındaydı. O zamanlarda Türk hükümdarları arasında hocaların manevi liderliğine sığınma, onlara mürit olma bir gelenek haline gelmişti. Bu yüzden ki Yarkent Hanlığı komşularıyla askeri bakımdan mücadele edebilecek seviyeye ulaşamamıştı². Hanlık, 1678 yılında yıkıldıktan sonra Buharah Bahaüddin

* Dr. Öğr. Üyesi, Bitlis Eren Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Bitlis/TÜRKİYE, shekimoglu@beu.edu.tr

** Prof. Dr., Abay Kazak Ulusal Pedagoji Üniversitesi, Tarih ve Hukuk Enstitüsü, Dünya Tarihi Bölümü, Almatı /KAZAKİSTAN, aitkul_m@rambler.ru

*** Öğr. Gör. Kazak Ulusal Kız Pedagoji Üniversitesi, Beşeri ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü, Almatı/KAZAKİSTAN, charginova.gulza@mail.ru

¹ Yelda Demirağ, "1755-1949 Yılları Arasında Doğu Türkistan". *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, 2014, Sayı:3, s. 230.

² İklil Kurban, *Doğu Türkistan İçin Savaş*, TTK Basımevi, Ankara, 1995, s. 26-27.

Nakşibendî önderliğinde Hocalar saltanatu kuruldu. 1678-1755 yılları arasındaki “Hocalar Devri” olarak adlandırılan bu dönem, ülkeye 1755 yılında Birinci Çin İstilasının başlamasının sebebi olarak gösterilmektedir. Çünkü hocalar arasındaki gruplaşmalar ve iç kavgalar Doğu Türkistan’ı Çin işgaline açık hale getirmişti³. Bu tarihten sonra Doğu Türkistan halkları uzun dönem Çin işgaline karşı bağımsızlık mücadelesi vermişlerdir.

Birinci Çin işgalinden sonra, Çin egemenliğine karşı mücadelede önemli rol oynayan ve Doğu Türkistan’da direniş kuvvetlerini toplamaya çalışan Hocalardan Ali Saadat, 1816 Ayaklanmasından sonra Hokant’a kaçmak zorunda kalmış ve 1820 yılında orada vefat etmişti. Onun oğlu Cihangir ise 1826 yılının Haziran ayında Hokant’tan Muhammet Ali’nin 15.000 kişilik askerî birliğinin yardımıyla Kaşgar’ı ele geçirmiş ve Doğu Türkistan’ın sultanı olarak ilan edilmişti. Ancak kısa süre sonra Muhammet Ali’yle yaşanan anlaşmazlık üzerine Hokant Ordusu Kaşgar’ı terk etti. Bu gelişmenin ardından, Çinliler Şubat 1827’de 60.000 kişilik orduyla Kaşgar’a gelerek Cihangir’i mağlup etti. Geri çekilmek zorunda kalan Cihangir, Altay Dağlarında esir edildi ve 1828 yılında Pekin’de korkunç bir şekilde idam edildi⁴. 1860’lı yıllara kadar onlarca kez ayaklanan Doğu Türkistanlılar, bağımsızlık yolundaki amaçlarına ulaşamamışlardı.

19. asrın 60 ve 70’li yıllarında Doğu Türkistan’daki siyasî olaylar Çarlık Rusya egemenliği altındaki Kazak ve Kırgızların bağımsızlık mücadelesini de etkilemişti. Bu konu hakkında Rusya’nın meşhur araştırmacı bilim insanlarından N. E. Bekmahanova: “*Doğu Türkistan’daki Müslümanların ayaklanması özel bir durum arz etmektedir... Türkistan’daki Müslümanların bağımsızlık yolundaki ayaklanmasına, onların da ayaklanmaya iştirak etmesi yönünde yapılan propagandaların etkisiyle Kazakistan ve Orta Asya sakinini olan birçok Kazak ve Kırgız da katılmıştı*”⁵ demektedir. Çin’deki Qing (Çing) hanedanına karşı 1861 yılında Dunganlar⁶ (Döngen-Huizu) ayaklanması başlamış ve ayaklanma bir yıl içinde tüm Doğu Türkistan’a yayılmıştı. Bu ayaklanmayı bölgede yaşayan diğer Müslüman unsurlar da desteklemişti. Böylece gelişen isyan sayesinde Doğu Türkistan’ın bazı bölgeleri merkezî hükümetin denetimi dışında kalmıştı⁷. 1864 yılının Sonbaharında ise Kırgız, Uygur ve Dunganlar güçlerini birleş-

³ Yelda Demirağ, a.g.m., s. 232.

⁴ Baymirza Hayıt, *Türkistan Devlelerinin Milli Mücadele Tarihi*, TTK Basımevi, Ankara, 1995, s. 138-139.

⁵ N. E. Bekmahanova, *Prisoedineniye Tsentral’noy Azii k Rossiskoy İmperii*, Tsentr Gumanitarını İnitisiyativ, Moskova, 2015, s. 197.

⁶ Dunganlar: Çin etnik kökenli Müslüman halk.

⁷ N. Aldabek, *Tarihi Talkıga Tolu Şinjan*, Kazak Üniversitesi, Almatu, 2003, s. 183.

tirerek bir isyan çıkarmışlardı. Bu isyan sırasında yaklaşık 3.000 atlı askeri bulunan Kırgız komutan Sıddık Bek, Kaşgar'ı merkezî Çin yönetiminden azat etmek için mücadele eden Uygurlara verdiği destekle halk arasında şöhrete kavuşmuş ve neticesinde Kaşgar'a vali olarak atanmıştı. Bölgede önemli derecede nüfuza ve askeri güce sahip olan Sıddık Bek'in toplam asker sayısı 3-4 bine ulaşıyordu ve onların çoğunluğu Kırgız ve Kıpçaklardan⁸ oluşuyordu⁹. Aynı yılın Aralık ayında Doğu Türkistan'da siyasî durumunun karmaşık hal arz etmesine bağlı olarak Sıddık Bek, Hokant Ordusu Başkomutanı Alimkul'a bir elçilik heyeti göndermişti. Sıddık Bek, Alimkul'dan, Cihangir Hoca'nın oğlu Buzuruk'u "han" olarak Hokant'tan Kaşgar'a yollamasını talep etmişti. Bu isteği uygun bulan Alimkul, Buzuruk ve onun akrabası Aldaş'ı, yanlarında görevli memurları ile birlikte Kaşgar'a gönderirken, Yakup Bek Mirlatifbekoğlu komutasında 60 kişilik bir askeri birliği onlara eşlik etmekle vazifelendirmişti. Kaşgar'a gönderilenler arasında askerlik sanatında mahir, Yedisu Kazak ve Kırgızları arasında meşhur olan, Taşkent şehrinin eski valilerinden Mirzahmet Kuşbegi de bulunuyordu¹⁰. Hokant tarihçisi Muhammed Yunus Toyib'in belirttiğine göre, Alimkul tarafından, Hoca Buzuruk Kaşgar'a "han", Yakup Bek ise ordunun "başkomutanı" olarak gönderilmişti¹¹. Takriben 1820 yılında Hokant Hanlığının Piskent köyünde dünyaya gelen ve küçük yaşlarından itibaren askerî eğitim almış olan Yakup Bek, Taşkent'te Kanaat Şah Gazi başta bulunduğu yıllarda yüzbaşı olmuş, daha sonra da Akmescit'in yöneticisi olarak görevlendirilmişti. O, bu göreve gelişinin ardından Hokant Han'ı Hudayar'ı, beraberinde çok sayıda hediyelerle ziyaret etmiş ve han tarafından iltifatla karşılanmıştı¹². Hokant orduları komutanıyken 1853 yılında Akmescit'e yapılan Rus saldırısına karşı gösterdiği başarıyla büyük bir üne kavuşmuş olan Yakup Bek, Doğu Türkistan'a geldikten kısa süre sonra bölgede üstün konuma gelmişti. Hoca Buzuruk ile Yakup Bek'in başında bulunduğu birlik, 1865 yılının Ocak ayında Kaşgar'a ulaşmıştır.

⁸ Günümüzde Kazakların Orta Cüz'ünün uruğu olan *Kıpçaklar*, 18. yüzyılın başlarında *Aktaban Şubirndi* olarak adlandırılan Moğol Baskınları sırasında Fergana bölgesine gelmişlerdi. Arminius Vambery'nin 1865 yılında St. Petersburg'da yayınlanan *Puteşestviye po Sredney Azii* (Orta Asya'ya Seyahat) adlı eserinin 221. sayfasında belirtildiğine göre onlar, fiziki olarak eski Türklerle benzemektedir. Örf ve adetlerinde de eski Türk ananelerini korumuşlardı. Dillerinde Arapça ve Farsça sözler bulunmuyordu. Kıpçaklar 19. yüzyılın sonlarında Kırgız ve Özbeklerin arasında yaşasalar da tam olarak bu halkların içine sinip, onların bir unsuru haline gelmemişlerdi. D. P. Kojamjarova, "Kokan Handığı Jane Kazaktar", *Otan Tarihi*, № 1, (73), 1/2016, s. 8.

⁹ İ. Pervişeva, "Resale-i Yakubi (Vospominaniya o Yakub-beke Kaşgarskom Kamil'-hana-işana)" *İstoriik-Marksist*, 1940, № 3 (79), s. 130.

¹⁰ "O Kul'cinskih Delah", *Turkestanskiye Vedomosti*, 27 Aralık 1871.

¹¹ N. Aristov, "O Kul'ce", *Turkestanskiye Vedomosti*, 15 Mayıs 1871.

¹² Feyzullah Uygur, *Doğu Türkistan Tarihi 1864-1884*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Genel Türk Tarihi Bilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul, 2015, s. 122.

Doğu Türkistan'da "Yedişehir" Devleti ve Yakup Bek

Yakup Bek Kaşgar'a geldikten kısa süre sonra artan itibarı, onun kiskanılmasına ve kendisine karşı cephe alınmasına sebep olmuştu. Askerî harcamalara çok para harcadığı, bu yüzden halkın daha fazla vergi ödemek zorunda kaldığı ve Buzuruk hanın yerinde gözü olduğu dedikoduları yayılmaya başlamıştı. Yakup Bek'in 1865 yılında Hacı Padişah'ı etkisiz hale getirerek Hoten'i ele geçirmesi, onun Kaşgar'daki itibarının daha da artmasını sağlamıştı. Bu gelişmelerden rahatsız olan Buzuruk han ile Yakup Bek'in arası açıldı¹³. Hotenli tarihçi Muhammed Alem tarafından kaleme alınan *Tarih-i Kaşgar* adlı eserde Yakup Bek şehri ele geçirmeden önce Hoten, Hacı Habibullah tarafından yönetilmekteydi. Yakup Bek, Hoten hakimi Hacı Habibullah'ı ziyaret etmek istediğini elçileri vasıtasıyla bildirir. Ziyaret esnasında Habibullah ve oğlu Yakup hapsedilerek öldürülür. Hoten halkı başlangıçta Yakup Bek'i tanımak istemez. Çatışmalarda her iki taraftan da binlerce kişi ölür. Nihayetinde Hoten Yakup Bek'in hâkimiyetini tanımak zorunda kalır¹⁴.

Kurban Ali Halidi'nin *Tevarih-i Hamse-i Şarkî* adlı eserinde Yakup Bek'in, Kaşgar'a ulaştığı ilk günlerden itibaren han olma niyetini taşıdığı belirtilmektedir. Eserde kaydedildiğine göre Yakup Bek, Buzuruk'un akrabası Hasan Hoca'nın Badahşan'dan 300 müridi ile yola çıktığı ve onların ardından birkaç bin kişilik askerî hareket hazırlığında olduğu şeklinde bir söylentinin yayılmasını sağlar. Bu durum Sıddık Bek ile Buzuruk'un arasının açılmasına sebep olur ve Sıddık Bek'i korkuya düşürür. Hoten'i ele geçirdikten sonra Kaşgar'a dönen Yakup Bek, 1866 yılında Buzuruk'u hapsedmiş ve ardından beraberinde bolca altın ve gümüş vererek onu hacca yollamıştır. Kısa süre sonra da, Sıddık Bek'i ise yanına çağırarak idam ettirmiştir¹⁵. Sıddık Bek hakkında diğer kaynaklarda farklı bilgiler de verilmektedir. Hacı Yusuf tarafından kaleme alınan *Cami'üt Tevarih* adlı eserde Buzuruk ve Yakup Bek'in Kaşgar'a ulaşmasının ardından Kaşgar ahalisinden bir kişinin "*Hocalar geldi, Kıpçakları kovmamız gerek!*" diye bağırmasıyla halk, Sıddık Bek ve adamlarına saldırmış, çatışmaya Yakup Bek'in adamları da katılmış ve Sıddık Bek bir ok ile yaralanmıştı. Yeni Hisar'a kaçan Sıddık Bek dağlardaki Kırgızları toplayarak yeni-

¹³ Sadettin Gömeç, "Doğu Türkistan'da Yakup Han Dönemi ve Osmanlı Devleti İle İlişkiler", *OTAM*, Sayı 9, 1999, s. 149-150.

¹⁴ Bahattin Gencal, "XIX. Yüzyıl Doğu Türkistan Tarihi Hakkında Yazılmış Olan Birinci Elden Kaynaklar", *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 8, 2013, s. 34-35.

¹⁵ Kurbanali Halidi, *Tevarih-i Hamse-i Şarkî (Şğıstın Bes Elinin Tarihi)*, Kazakçaya Çevirenler: B. Tötenayev - A. Joldasov, Ata Mura, Almatı, 1992, s. 41.

den Kaşgar'ı kuşatmış ancak başarılı olamayarak kaçmıştı. Muhammed Ömer'in *Badevletname* adlı eserinde verilen bilgede ise, Sıddık Bek'in Kaşgar ahalisi ile birlikte Buzuruk'u çok iyi karşıladığı kaydedilmiştir. Aralarında yapılan görüşmede Sıddık Bek, Hokant'tan gelenlerin kendilerini kovabilecekleri hususunu dile getirmiş ve her türlü tehlikeye karşı şehirden ayrılmaya karar verdiğini açıklamıştır. Buzuruk'un Mançulara (Çinlilere) karşı beraberce savaşma teklifi Sıddık Bek tarafında reddedilince iki taraf arasında savaş gerçekleşmiş, mağlup olan Sıddık, Feraş şehrine gitmişti. Bu şehrin de kuşatılması üzerine çaresiz kalan Sıddık Bek, Yakup Bek'e teslim olmak zorunda kalmıştı¹⁶.

Buzuruk ve Sıddık Bek'i etkisiz hale getiren Yakup Bek, bölgedeki yönetimi kendi eline almış ve ardından egemenlik sahasını Kuça, Turfan, Korla şehirlerine doğru genişletmişti. 1865-1866 yıllarında ortaya çıkan bu yeni devlet Türkçe kaynaklarda "Kaşgar Emirliği" olarak geçmektedir. Ancak merkezi Kaşgar olmak üzere Yarkent, Aksu, Hoten, Üç Turfan, Kuça ve Korla'dan kurulan bu ülke, Türkistan dillerinde Jetişar, Jeti şahar, Yetti şahar; İngilizce ise Yettishar şeklinde adlandırılmıştır. Alexandre Andreyev tarafından kaleme alınan *Soviet Russia and Tibet* adlı eserde: "*Rusya ve Britanya'nın Kaşgar'a ilgisinin arttığı 1865 yılındaki Dungan ayaklanması sırasında, bölgede Yakup Bek tarafından yönetilen Yettishar Devleti bulunmaktaydı*"¹⁷ denilmektedir.

1864-1865 yıllarındaki Dungan-Uygur ayaklanmacıların yürüttüğü mücadele, Doğu Türkistan'da merkezi Çin'in üstünlüğünü tamamen ortadan kaldırmıştı. Bu bölgede üç bağımsız feodal yönetim: Yedişehir (merkezi Kaşgar), Gulca Sultanlığı (merkezi Gulca) ve Dungan Şehirler Odağı (merkezi Urumçi) kurulmuştu¹⁸. Bunların arasında Doğu Türkistan'ın önemli bir kısmını ihtiva eden Yakup Bek'in yönetimi, onların en büyüğü ve en güçlüsü idi. Yakup Bek, memleketinin sınırlarını Hokant Hanlığı ve Türkistan ülkesinin Yedisu vilayetine doğru genişletme niyetindeydi¹⁹. Yakup Bek'in kısa sürede güçlenip sınırlarını geliştirmesi Dunganları rahatsız etmişti. 1868 yılında Korla'ya hücum eden Dunganlar, Kaşgar ordusunu mağlup etmişti. Yakup Bek, Aksu'yu ele geçirdikten sonra buranın yönetimine tayin ettiği Hekim Han Töre ile İshak Hoca'yı 15.000 kişiyle Korla'ya yolladı. Ancak onlar da Dunganlar karşısında başarı elde edemedi. Bu sırada Kuça da

¹⁶ Feyzullah Uygur, *a.g.t.*, s. 124-125.

¹⁷ Alexandre Andreyev, *Soviet Russia and Tibet, The Debacle of Secret Diplomacy*, Brill, Leiden-Boston, 2003, s. 16

¹⁸ N. E. Bekmahanova, *a.g.e.*, s. 197.

¹⁹ N. E. Bekmahanova, *a.g.e.*, s. 200.

Dunganların eline geçmiş ve şehir bir hafta boyunca yağmalanmıştı. Bu gelişmeler üzerine Aksu'dan harekete geçen Yakup Bek, Dunganları ağır bir şekilde mağlup etmiştir. Daha sonra Turfan'a yönelen Kaşgar ordusu, burayı da ele geçirmiştir²⁰.

Rus idaresinin ajanları, Yakup Bek'in Kazak ve Kırgız yöneticiler ile sıkı bir ilişki içerisinde olduğunu, onların Çarlık Rusya'ya karşı zararlı eylemler hazırlığında olduklarını rapor etmişti²¹. Yedisu'daki Kazak sultanları ile Kırgız Manaplarının²², Yakup Bek'in oğlu Altun Bek'i yanlarına davet ederek onu Almatı'da resmî bir şekilde karşıladığı, Kırgız Manapları Şabdan ile Sauranbay'ın Akıl Bek'i birkaç gün ağırladığı Kırgız kayıtlarında belirtilmektedir. Kırgızların Sarıbagış uruğunun Manapı Adil; Bugı uruğunun Manapı Balbay ve Solto uruğunun Manapı Maymıl ile anlaşmaya vararak üç uruğu sömürgeci Rus yönetimine karşı ayaklanmaya davet etmişti. Bu toplantıda Şabdan ve Maral da hazır bulunmuşlardı. Onlar, eğer mücadeleleri başarısız olursa, Yakup Bek'in yanına geçmeye karar vermişlerdi. Ancak, Adil'in adamlarından Semetey adlı biri, bu planı Rus yüksek memurlarına anlatınca, plan uygulanamadı. Adil, Almatı hapishanesine konulmuş ve bir müddet sonra zehirlenerek öldürülmüş, Maymıl ise Evliya Ata'da Nogay camii'nin avlusunda 12 Rus askeri tarafından kurşunu dizilmiştir. Kazakların Kızılbörük uruğunun Baydana, Kaşagan, Aydar ve Derkembay gibi birçok beyi, 1867 yılında Doğu Türkistan'a göç etmeye çalışarak ihanet içerisine girdiği yalanıyla Semey şehir hapishanesine atıldı²³.

Kazak ve Kırgızların Doğu Türkistan Yedişehir Devletine meyletmelerinin önemli bir sebebi, Yakup Bek'in Türkiye'ye (Osmanlı İmparatorluğuna) ve Türk sultanına duyduğu saygı ve onu desteklemesiydi. Kaşgar'da basılan paralarda Sultan Abdülaziz'in adının yazılması ve Yedişehir'de Osmanlı bayrağının dalgalanması, Müslüman Türk halklarının Yakup Bek'in idaresi altında toplanmasında önemli rol oynamıştı. Kırgız ozan Arıstanbek de şiirlerinde, Kazak ve Kırgızların birleşerek Yakup Bek'i kendilerine baş seçmelerinin gerektiğine değinmişti. Halk, Yakup Bek'e hürmet göstermiş, isminin başında devlet/il sahibi anlamında "Ba-devlet" sözünü kullanmışlardı. Kırgız folklor kaynaklarına göre Yakup Bek, Ye-

²⁰ Sadettin Gömeç, a.g.m., s. 151.

²¹ İ. Abdırahmanov, "Jakıpbek Badaulet", *Kırgızistan Cumhuriyeti Bilim Akademisinin Elyazmaları Arşivi*, (KCBAEA) №: 116 (319), s. 49.

²² *Manaplık*, 1930'lu yıllara kadar varlığını sürdürmüş olan, Kırgızlardaki üst düzey yöneticilere verilen addır. Manaplar, yönetici ve amir olmalarının yanı sıra hâkimlik görevlerini de yürütüyorlardı. Bunlara ilaveten savaş zamanlarında askeri teşkilatlanmayı sağlayan boy beyleri idi. Manaplık hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Tamara Ölçekli, "Manaplar ve Kırgız Tarihindeki Rollerini", *Bilig*, 2013, Sayı: 67, s. 111-112.

²³ D. A. İsiyev, *Uygurskoye Gosudarstvo Yettişar (1864-1877)*, Nauka, Moskova, 1981, s. 369.

disu'daki Rus idarecilere değerli taşlar ve altınları hediye olarak göndermiş, “*karşılık olarak ne istersin?*” sorusuna da “*Yedisu'ya yerleştirilen Ruslar, bu bölgelerden çıkartılsın!*” demişti²⁴.

Türkistan'daki diğer hanlıklara gereken desteği verememenin ıstırapı içindeki Osmanlı Devleti, Kaşgar'da devlet kurmuş olan Yakup Bek'e yardım etmekten imtina etmemiştir. Bunda, Osmanlı Devletinin Asya siyasetinde etkin olmak istemesi ve Çin'in Osmanlı'ya doğrudan karşılık veremeyecek olması da etkili olmuştur²⁵. Yakup Bek, Osmanlı tabiiyetine girdiğini açıkladıktan sonra, 1870 yılında Yakup Han Töre adlı elçisini İstanbul'a göndermişti. Osmanlı Sultanı Abdülaziz, Yakup Bek'in talep ettiği top tüfek ve mühimmatı vermiş ve elçi ile birlikte piyade, topçu ve süvari subayları Yusuf, Çerkes Yusuf, İsmail Hakkı, Dağıstan beyzadelelerinden Zamanbek ile emekli askerlerden dört gönüllüyü Kaşgar'a yollamıştı. Yakup Bek'e gönderilen hediyeler arasında birinci rütbeden murassa Osmanlı nişanı, kılıç, alem ve padişahın name-i hümayunu bulunmaktaydı. Name-i hümayun Kaşgar'a varır-varmaz 100 pare top atışıyla karşılanmış ve bu tarihten itibaren Yakup Bek'in egemenliği altındaki topraklarda padişah Abdülaziz adına hutbeler okutulmuş onun adına paralar bastırılmıştır²⁶.

Kazak ve Kırgızların talepleri boyunca, Yakup Bek Rusya'nın Yedi Şehir Devletini resmî olarak tanınmasını, kendilerine silah satmasını ve Türkistan Genel Valiliği ile Yedisu'dan Yedişehir'e gönüllü olarak gelmek isteyenlere izin verilmesini istemişti²⁷. Türkistan Genel Valisi A. N. Kuropatkin'in belirttiğine göre, Yakup Bek'in ordusunun çoğunluğunu Kazaklar ve Kırgızlar oluşturuyordu²⁸. Yakup Bek, Kazak ve Kırgızlarla Evliya Ata, Akmesic (Kızılorda) beyi olduğu zamanlardan beri yakın ilişki içerisindeydi. Ayrıca, Çimkent'in Rus ordusu tarafından saldırıya uğradığı sırada Yakup Bek'in Hokanlı komutanlardan biri olarak şehri savunması, onun Kazak ve Kırgızlar arasında tanınmasını sağlamıştı. Kırgızlar onun, Kırgız-Kıpçak'ın Toraygır uruğundan olduğunu belirtmektedir²⁹.

²⁴ Özbekistan Cumhuriyeti Merkezi Devlet Arşivi (ÖCMDA), 715-f. (fon), 1-d. (dosya), 34-b (belge), s. 102.

²⁵ Sadettin Gömeç, a.g.m., s. 152.

²⁶ Nuri Yavuz, “XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Kaşgar Emirliği ile Osmanlı Devleti Arasındaki İlişkiler ve Ali Kazım İbrahim Efendi'nin Layihası”. *Gazi Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Dergisi*. 2003, Cilt 23, Sayı 2, s. 46.

²⁷ A. N. Kuropatkin, *Kaşgariya. İstorko-geografiçeskiy Oçerk Strany yeye Vöyennye Sily, Promişlennost' i Torgovlya*”, Tipografiya M. S. Balasheva, St. Petersburg, 1879, s. 39.

²⁸ K. Miftakov. “Jakupbek (Badaulet)”, KCBAAE, № 20 (213), 93. s. 166.

²⁹ ÖCMDA, İ-715-f., 1-d., 62-b., s. 49.

Osmanlı heyeti ile birlikte Kaşgar'a gelen ve iyi eğitim almış olan Zamanbek, ülkenin elçilik işlerinin kurulmasında aktif bir rol almıştı. Yakup Bek, Hokant Hanlığındaki tanınmış ve kabiliyetli ordu komutanlarını kendi ordusuna almayı da başarmıştı³⁰. Ayrıca, Yedişehir ordusuna savaş talimlerini öğretme işine Tatarlar da iştirak etmişti. 2.000 askerinin Tatarlar tarafından eğitildiği arşiv kaynaklarında belirtilmektedir³¹. Yakup Bek'in topçu birlikleri Türk (Osmanlı) ordusunun kıyafetleri örnek alınarak giyindirilmişti. Onun adamlarına topların kullanılması, mermi ve ilaç hazırlama işlerini Ali Efendi yönetimindeki Osmanlı Türkü askerler öğretiyordu. Orduda her tür milletten askerler vardı. Uzak ülkelerin Müslümanlarının yanı sıra din farklılığına bakılmaksızın Budistler de Yakup Bek ordusunun hizmetindeydi³². Ancak ordunun büyük bölümü, Rus boyunduruğundan kaçan Müslümanlardan müteşekkildi³³. Ulu Cüz Kazaklarından Aldıraj Datka, Yakup Bek Akmescit'in beyi iken onunla birlikte çalışmış, birlikte hareket etmiş, daha sonra Kaşgar'a giderek Yakup Bek'in hizmetine girmişti. Yakup Bek'in sevincine ve üzüntüsüne ortak olan Aldıraj Datka, onun hanlığının veziri ve danışmanı olmuştu. Yakup Bek'in ordusunda Aldaş Bek, Ömirkul Bek, Muhammet-Yunushan, Muhammet Hoca, Abdıldı, Zamanbek, Taşbek Datka gibi Hokantlı ve Kaşgarlı Kırgızlar ile Yedisu'dan gelen Kırgızlar da hizmet etmekteydi. Yakup Bek Devletin diploması işlerini, Rusçayı çok iyi bilen Semeyli Kazak Mirkasım yürütmüştü³⁴.

Yedişehir Devletinde askerî ve sivil unvan ve rütbe adları Hokant Hanlığı; din işleri ise Buhara Hanlığı örnek alınarak oluşturulmuştu. Din görevlilerine Buhara'da olduğu gibi *Kadı*, *Müftü*, *Müderriş* gibi adlar verilmişti. Askeri rütbeler ise çoğunlukla Hokant Hanlığı örnek alınarak verilmiş, Buhara ile bazen aynı bazen de farklı şekilde adlandırılmıştır. Han'dan sonraki en yetkili makam Vezirlik idi. İkinci derecede yetkili makam Kaşgar'da *Binbaşı*, Buhara'da *Toksaba* deniliyordu³⁵. Dönemin Rus yöneticilerinden A. P. Koroşhin: "*halkın şuurundaki Hokant Hanlığına bağlı kalmışlık hala unutulmamıştı*" demiştir. Ayrıca o, Yakup Bek'in, Hokant Hanlığının en tanınmış ve kabiliyetli adamlarını yanına aldığı belirtmiştir³⁶. Koroşhin'in

³⁰ *Kazakistan Cumhuriyeti Merkezi Devlet Arşivi* (KCMDA), 21-f. (fon), 1-d. (dosya), 162-b (belge).

³¹ "Pravitel' Altuşara", *Turkestanskiye Vedomosti*, 27 Aralık 1871, s. 270.

³² A. P. Koroşhin, *Kasayuşısiya Turkistanskogo Kraya*, Tipografiya A. Tranşeliya, St. Petersburg, 1876, s. 41.

³³ A. P. Koroşhin, *a.g.e.*, s. 42.

³⁴ "Pravitel' Altuşara", s. 271.

³⁵ Kurbanali Halidi, *Tevarih-i Hamse*, s. 45.

³⁶ A. P. Fedçenko, *Puteşestvie v Turkestan - Sovershennoy ot imp. Obsşestva, Lyubiteley Estestvoznaniya*, T. I, Ç. II,

sözleri de göstermektedir ki Yakup Bek, devlet sistemini büyük ölçüde Hokant Hanlığından almasının ana sebeplerinden biri, halkın yeni oluşan devlete uyumunu daha kolay sağlamaktı.

Yakup Bek, halkın dinî ihtiyaçlarının karşılanması işiyle de ciddiyetle ilgilenmişti. Onun yönetimi sırasında ülkedeki eski camiler restore edildi ve yenileri inşa edildi. Yakup Bek zamanında sadece Kaşgar'da 108 cami vardı. O, Kaşgar yakınlarındaki Apak Hoca ve Meryem Bibi ile Müslüman olduktan sonra Abdülkerim adını almış olan Hakaniye (Karahanlı) Devletinin İslamiyet'i kabul eden ilk Müslüman Türk Han'ı Satuk Buğra'nın türbelerini onartmış, Satuk Buğra Han'ın Atuş'ta bulunan torunlarına da mezar taşları diktirmişti³⁷. 18. ve 19. yüzyıllarda Doğu Türkistan'da Sufilik ve evliya sevgisi çok güçlüydü. Yakup Bek de Nakşibendi ve Kadiri şeyhlerine hürmet göstermiş, bu yolun büyüklerinin türbelerini onartmıştı³⁸. Yakup Bek'in yönetimin başında olduğu dönemde evliya sevgisi son derece yüksek seviyeye ulaşmıştı. O türbeleri onartmakla ve muhafaza etmekle birlikte, türbedarlara büyük saygı göstermiş ve gittiği her şehirde türbeleri mutlaka ziyaret etmişti³⁹.

Yakup Bek'in İslam dinine gösterdiği hürmet, Çarlık Rusya'nın boyunduruğu altındaki Kazak ve Kırgızların ona duyduğu saygıyı ve güveni artırmış, etrafındaki insan sayısının artmasını sağlamıştı. Yakup Bek, hanlığı süresince Yedişehir Devleti'ne ustalar çağırarak toplar döktürmüş, ordusunu askerî disiplin altına koymuş, camiler ve medreseler inşa ettirmiş, şehirler arasında posta teşkilatı oluşturmuş ve halkına hizmetten geri durmamıştı. Hazine giderleri büyük ölçüde halktan toplanan vergiyle karşılanmıştı⁴⁰.

Yakup Bek'i Rusya'nın sömürü siyasetinden rahatsızlık duyan Kazak ve Kırgız uruğlarının liderleri desteklemekteydi. Özellikle Kaşgar'a sınırdaş olan kasabalardaki Kazak ve Kırgızlar, Yakup Bek Memleketinin desteğine güvenerek Rus boyunduruğundan kurtulma çabası içindeydi. Buna ilaveten devlet yönetiminde yetenekli adamlara acil ihtiyaç duyan Yakup Bek, Kaşgar'a sığınan önemli kişileri memnuniyetle karşılıyordu⁴¹. O, 1868 yılında Rusya egemenliği altındaki göçebe

Universitetskaya Tipografiya, St. Petersburg 1875, s. 51.

³⁷ A. P. Koroşin, *a.g.e.*, s. 40.

³⁸ Thierry Zarcone, "XX. Yüzyıl Doğu Türkistan'ında Süfi Silsileleri ve Evliya Sevgisi", *Türkler*, Cilt. 20, Yüzyüküncü Bölüm, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 282.

³⁹ Thierry Zarcone, *a.g.m.*, s. 286.

⁴⁰ Kurbanali Halidi, *Tevarih-i Hamse*, s. 44.

⁴¹ KCMDA, 44-f, 1-d., 29185-b., s. 56.

Kazak ve Kırgızların göç mekânları; Kaşgar sınırındaki Atbası, Narın, Togıztotav vadileri ile Aksay, Arpa, Karakujır, Sonköl, Şatırköl gibi meraları ve Yedisu vb. yerleri ele geçirmeye çalıştı. Yakup Bek ordusunun Narın iline gelmesi, Kazak ve Kırgızlar arasında hareketliliklerin olmasına neden olmuştu. Bu hareketliliği durdurmak için Çarlık Rusya, Zauke ve Barskaun köprülerine kontrol noktaları oluşturup, askerler getirmişti⁴².

Doğu Türkistan'da Yedişehir Devletinin kurulması, Türkistan'da yeni idari sistem kurma hazırlığında olan Rusya'yı son derece huzursuz etmişti. Uygur ve Dunganların bağımsızlık yolundaki hareketleri ve Yedişehir Devletinin gittikçe güçlenmesi, Doğu Türkistan'daki Rus mallarının satıldığı büyük pazarnın kaybedilmesi tehlikesini artırmıştı. Diğer taraftan, bağımsızlık mücadelesi içindeki Müslüman Türk halkları için Doğu Türkistan'daki oluşum, bu hareketlerin bir merkezde toplanması anlamına geliyordu ki, bu durum Rusya için bir tehdit oluşturuyordu. Bölgede görevli General P. N. İgnatyev tarafından Çar'a gönderilen mektupta:

"İngilizler, Orta Asya ile Türkiye arasındaki ilişkileri güçlendirmek için Panislamizm'i etkin bir şekilde kullanmaktadır. Ben bu propagandayı kontrol altında tutmayı başlıca görevim olarak kabul ediyorum. Thomas Douglas Forsyth ve dostlarının mevcut bulunduğu İngiltere'nin Kaşgar'daki Elçilik Heyeti, Kaşgarlıların bize karşı silahlanmasını ve bizim işgal siyasetimize karşı durmalarını tavsiye etmektedir"⁴³ demişti.

İngiltere 18. yüzyılın ikinci yarısında Hindistan'ı işgalinin ardından Doğu siyasetine ağırlık vermeye başlamıştır. İngilizlerin Türkistan politikalarının oluşumunda ise Hindistan'ı, Orta Asya'dan yaklaşan Rus tehdidinden koruma düşüncesi etkili olmuştu. İngiliz General Henry Rawlinson'un belirttiği üzere, medeniyetlerin yayılması ve barışın sağlanması gibi konularda uluslararası ticaret önemli bir araçtı. Rus General İgnatyev tarafından Çar'a gönderilen mektupta ismi zikredilen İngiltere hükümetinin temsilcilerinden Sir T. Douglas Forsyth bölgedeki ticaret hakkında görüşlerini dile getirirken, Buhara ve Hokant'a gönderilen İngiliz ürünlerinin, Rusya'dan gelen mallarla rekabet edebildiğini belirtmişti. Sir Hayward ise eski ticaret yollarına alternatif olarak Hindistan'ın kuzeybatısından Türkistan'a giden yeni bir rota bulmak amacıyla kendi isteği ve kendi imkânlarıyla bölgeye gitmişti. Ancak yerel şartlardan dolayı bu planını gerçekleştiremeyen

⁴² ÖCMDA, İ-715-f., 1-d., 36-b., 336.

⁴³ ÖCMDA, İ-715-f., 1-d., 61-b., s. 1.

Hayward, seyahati sırasında karşılaştığı Doğu Türkistanlı tüccarlardan bölgeye ulaşmak için izlenecek yol hakkında detaylı bilgiler almış ve bu bilgileri kullanarak bir harita hazırlamayı başarmıştır⁴⁴.

19. yüzyılın ikinci yarısında Türkistan Hanlıklarının işgalini büyük ölçüde tamamlamış olan Rusya, Hindistan sınırlarına iyice yaklaşmıştı. Bu durum İngiltere'yi tedirgin etmişti. Bu gelişme üzerine İngiliz hükümeti, kendi hâkimiyeti altındaki Afganistan'a komşu olan Kaşgar'la ilgilenmeye başlamış ve Yakup Bek ile ilişki içerisine girmişti. İngiltere'nin Kaşgar'a ilgisini fark eden Rusya da Yakup Bek ile anlaşma yoluna gitmiştir⁴⁵.

Rusların bölgede, ticarî ilişkiler kurduktan sonra askerî bir işgale girişeceğini çok iyi bilen Yakup Bek, başlangıçta Ruslarla ticarî ve diplomatik ilişki kurmayı reddetmişti. Çin hâkimiyeti devrinde elde ettiği ticarî ayrıcalıkları tekrar kazanmak isteyen Rusya ise bölgeye asker yığmış ve 1871 yılına kadar Yakup Bek idaresini tanımamıştı. Ancak İngilizlerin de bölgeyle ilgilenmesi üzerine Türkistan Genel Valisi Kaufman, ülke hakkında bilgi toplamak, Hindistan ile olan ilişkilerini incelemek ve de ticarî bir anlaşma imzalamak üzere bir Rus heyetini Kaşgar'a göndermişti. 20 Haziran 1872 tarihinde imzalanan anlaşmayla Rusya, Yakup Bek yönetimi altındaki bölgelerde serbest ticaret yapma hakkına kavuşuyor böylece de onu bölgenin fiili yöneticisi olarak tanımış oluyordu⁴⁶.

İngilizlerin Kaşgar'a olan ilgisi 1868 yılına dayanmaktadır. Bu tarihte İngiliz tüccar Robert B. Shaw, İngiltere Krallığını resmen temsil etmemekle birlikte, kendi adına Yakup Bek'in huzuruna gelmiş ve onunla ticarî konular üzerinde görüş alış-verişinde bulunmuştu. Bir yıl sonra Yakup Bek, Mirza Muhammed Şadi başkanlığındaki bir elçilik heyetini Hindistan'a yollamış ve onlarla dostluk ilişkisi kurmak istediğini bildirmişti. Yakup Bek, o yıllarda İngiltere ile Osmanlı Devleti'nin dostane politikalar yürüttüğünü öğrendikten sonra onların kendisine silah ve mühimmat temini konusunda destek olacağını ümit ediyordu. İngilizler ise Doğu Türkistan'ın yeraltı zenginliklerini işletme ve bölgede siyasî ve ticarî gücünü artırarak ülkeyi Rusya ve Çin'e karşı bir tampon olarak kullanma düşüncesindeydi⁴⁷. Shaw'ın, Doğu Türkistan hakkında edinmiş olduğu olumlu izlenimler, Hindis-

⁴⁴ Kadriye Topal, *19. Yüzyılda İngiltere'nin Türkistan Siyaseti*, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2014, s. 33-34.

⁴⁵ Kadriye Topal, *a.g.t.*, s. 28-29.

⁴⁶ Yelda Demirağ, *a.g.m.*, s. 234.

⁴⁷ Mehmet Saray, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasî Münasebetler (1775-1875)*, TTK Basımevi, Ankara, 1994, s. 107.

tan'daki İngiliz Yönetimini Kaşgar'la ilişki kurmaya ikna etmesinde etkili olmuştur. Hindistan'daki İngiliz Yönetimi, 1871'de T. D. Forsyth, A. D. Hume ve G. Henderson'dan oluşan heyeti Yakup Bek ile görüşmeler yapmak üzere Kaşgar'a göndermişti. Ancak Yakup Bek o sırada seferde bulunduğu için heyet onunla görüşmeden dönmek zorunda kalmıştı. Kaşgar'ın 1872 yılında Ruslarla anlaşması ve Rusların ticarî imtiyazlar kazanmasının ardından 1873 yılının sonlarına doğru, Forsyth başkanlığında yeni bir heyet Yakup Bek'e yollandı. 2 Şubat 1874 tarihinde Yakup Bek ile İngilizler arasında, Ruslarla imzalanan 1872 Anlaşmasına benzer bir anlaşma imzalandı. Fakat bu anlaşmanın önemli bir istisnası vardı. Rusya ile yapılan anlaşmada her iki tarafın topraklarında bulunan "Kervan başılar" sadece ticarî temsilci idi. İngiliz-Kaşgar Anlaşmasında ise büyükelçilere ve konsoloslara resmî diplomatik mevki ve ayrıcalıklara sahip olan temsilciler de atanması öngörülmüştü⁴⁸. İngiltere'nin Kaşgar'la ilgilenmesi, diğer Türkistan Hanlıklarının yardım taleplerine gereken cevabı veremeyen Osmanlı Devleti'nin 1873 yazından itibaren Doğu Türkistan siyasetinde daha aktif rol oynamasını sağlamıştır. Prof. Dr. Mehmet Saray'ın belirttiğine göre, Orta Asya'yı işgal etmiş olan Rusya'nın Hindistan'a doğru ilerleyeceğinden endişe duyan İngiltere, Kaşgar-Afganistan-Türkmenistan halkasını oluşturarak Hindistan ile Ruslar arasında bir tampon bölge kurmak istemişti. Bunun gerçekleşmesini sağlamak amacıyla Kaşgar'ın kuvvetlenmesi için İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne telkinde bulunduğu ve sürekli bir şekilde Rus saldırılarından mustarip olan Osmanlı'nın, İngiliz dostluğunu korumak için Kaşgar'a daha yakın ilgi duymuş olma ihtimali göz ardı edilmemelidir⁴⁹.

Yakup Bek'in, yeğeni Yakup Han Töre'yi 1872 yılında bir elçilik heyeti ile İstanbul'a göndermesi ve kendisine Osmanlı Devleti tarafından "Emir" unvanının verilmesi, Rus Çarlığı ile 20 Haziran 1872 tarihinde, Hindistan'daki İngiliz Yönetimi ile de 2 Şubat 1874 tarihinde ticaret anlaşmaları imzalaması, kurmuş olduğu devletin Osmanlı İmparatorluğu, İngiltere ve Rusya tarafından resmen tanınmasını sağlamıştı. Osmanlı tahtına II. Abdülhamit'in geçişinden sonra da Yakup Han Töre İstanbul'a gelmiş, Yakup Bek'in Osmanlı Devletinden bazı taleplerini iletmişti⁵⁰.

Yakup Bek Osmanlı tabiiyetine geçtikten sonra bunu dış politikasında bizzat uygulamaya koymuştu. 1875 yılında o, Türk (Osmanlı) Sultanına bağlı olduğunu,

⁴⁸ Yelda Demirağ, a.g.m., s. 234-235.

⁴⁹ Mehmet Saray, a.g.e., s. 103.

⁵⁰ Mualla Uydu Yücel, "Yakup Beg", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 43, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2013, s. 277.

Rusya ile olan ilişkileri ve hatta kendisinden sonra devletinin başına kimin geçeceğini Türk Sultanının belirleyeceğini bir ilanla açıklamıştı⁵¹. Aynı yıl Yakup Bek, Ruslara karşı savaşında yardım talebinde bulunmak için gelen Hokant elçisi Kiyıkbay'a, Osmanlı Padişahının ruhsatı olmadan hiçbir siyasi işe karışmayacağını da belirtmişti⁵².

Hokant hanı Hudayar, Türkistan Genel Valisi Kaufman ile olan ilişkilerde, Yakup Bek'e göre daha tavizkâr olmuş ve Kaşgar'dan gelen mektupları Kaufman'a vermişti. Hokant Hanlığındaki ayaklanmalara Tokmak ve Evliya Ata'daki Kazak ve Kırgızların da iştirak edişi hakkında 1874 yılında Türkistan Genel Valiliği kayıtlarında:

"Hanlıkta sürekli olan hareketlenmeler, bizim Kazak ve Kırgızları da etkilemektedir... Onların çoğunun Hokant'ta dost ve akrabaları var, onlar sık görüşmeler, 2 yıldan beri Hanlıktaki düzensizlikler durmadı, bizim taraftaki Kazak ve Kırgızlar ise benzer ruh halini yaşamakta. Komşu hanlıktakilerin başarı ve başarısızlıklarını takip etmekle kalmıyor, kendileri de ayaklanmalara katılıyorlar"⁵³ diye yazılmıştı.

Yakup Bek tarafından Kaşgar merkez olmak üzere kurulan Yedişehir Devleti, hem bölgedeki yerli Müslüman Türk halklarından, hem de Çarlık Rusya egemenliği altına girmek istemeyen Kazak ve Kırgızların desteğiyle her geçen gün güçlenmişti. Yakup Bek diplomatik girişimleri sayesinde kazandığı Osmanlı Devleti ve İngiltere'nin desteği onun konumunun güçlenmesini sağlamıştı. Ancak devam eden yıllarda Osmanlı İmparatorluğunun kendi siyasi problemleri sebebiyle verdiği desteği devam ettirememesi ve İngiltere'nin Kaşgar politikalarında meydana gelen değişiklik, Yedişehir Devletinin kaderinde belirleyici unsur olmuştur.

Doğu Türkistan'daki Ayaklanmalara Kazak ve Kırgızların Katılması

Yakup Bek'in Kaşgar'da devletini kurmasından önceki dönemlerde de, Yedusu Kazak ve Kırgızları, Doğu Türkistan'daki siyasi olaylara aktif bir şekilde iştirak ediyordu. Örneğin, 1865 yılında İli nehri kıyısındaki Tekes kasabasında ikamet eden Kalmuklar'a, Çin yönetimine yardımda buldukları gerekçesiyle ayaklan-

⁵¹ "Pravitel' Altuşara", s. 132.

⁵² A. P. Koroshin, *a.g.e.*, s. 44.

⁵³ *Rusya Devlet Askeri-Tarih Arşivi* (RDATA), 1396-f., 2-d., 97-b., s. 154-155.

macıların yaptığı baskın ve yağmalara Kazak ve Kırgızlar da katılmışlardı. Müşkül duruma düşen 2.000 kadar Kalmuk aile, Rus hükümetinden yardım istemiş ve sığınma talebinde bulunmuşlardı. Onlardan boşalan bölgeye ise Rus idaresi altında yaşamak istemedikleri için göç etmek zorunda kalan Yedisu Ulu Cüz Kazakları ve Kırgızlar yerleştirilmiştir⁵⁴. Yedisu'dan Kaşgar'a giden üç yol mevcuttu. Bunlardan ilki Narın ve Taşabat üzerinden hareketle Torugart geçidini aşarak Kaşgar'a ulaşıyordu. İkinci yol yine Narın üzerinden Terekti'ye ve oradan Kaşgar'a varıyordu. Üçüncü yol ise Yedisu'dan başlar, Karakol, Bedel ve Aksu şehirlerini geçerek Kaşgar'a ulaşırdı⁵⁵. 1864-1865 yıllarında sınır boyuna yerleşmiş olan Kazak ve Kırgızlar ile Çu nehri boyundaki Kazakların Botbay, Janıs uruğları ve Kırgızların Sarıbağış uruğu, Doğu Türkistan'daki ayaklanmacılara katılmak üzere Tekes ve İli nehrini aşarak göçe başlamışlardı. Onlar bu bölgedeki Kalmuklar'a büyük zayıat vermişlerdi⁵⁶. 1865 yılında Kırgızların Bugı uruğu ile Kazakların Alban, Kızay ve Bayjigit uruğları Dungan ayaklanmacılara dâhil olmuşlardı. Tarbagatay ilinin Çöçek bölgesinin Dunganların eline geçmesinde Bayjigit ve Kızayların büyük desteği olmuştu.

1866 yılı Rus bölgesel yönetiminin resmi verilerine göre, 1865-1866 yıllarında Alatau Okrugundan 841 hane, Doğu Türkistan'a göç etmişti. Onların arasında Alban uruğunun Saurk, Malabay, Jeten (500 aile ile birlikte göç etmiştir) gibi "baturları"(savaşçı kahramanlar); Suan uruğunun Yesber (İspir), Kasbolat ve Alike bey, Östemir bey, Tezek Töre'nin kardeşi Durali Sultan ile Kırgızların Bugı uruğundan Sabatar Molla da bulunuyordu. Gulca'ya göçenlerin toplam sayısı ise yaklaşık 5.500 hane, 22.340 kişi olmuştu⁵⁷. Kazak ve Kırgızların Dungan ayaklanmasını desteklemesinde dinî faktörler önemli rol oynamıştı. Kazak ve Kırgızlar, Müslüman ayaklanmacılar tarafında yer alırken, Kalmuklar, merkezî Çin yönetimini destekleme yolunu seçmişlerdi⁵⁸. Kazak ve Kırgızlar, Dunganlara at ve savaşçı yardımında bulunmuşlardı. Bu destekte ön plana çıkanlar, Kazakların Kenjara ve Jeten baturları ve Durali Sultan ile Kırgızların Bugı uruğu idi.

1865 yılı Kazak-Kırgızlar ile Kalmuklar arasında çatışma ve savaşlarla geçti.

⁵⁴ N. Aristov, "Otnoşeniya Naşi k Dunganam, Kaşgaru i Kul'ce", *Materialy dlya Statistiki Turkestanskogo Kraya*, İzdadeltso Turkestanskogo Stat. Komiteta, Çast II, St. Petersburg, 1874, s. 170-181.

⁵⁵ Bahattin Gencal, "Nikolay Livoviç Zeland ve Kaşgariya i Perevalı Tiyanşanya (Doğu Türkistan ve Tiyan-Şan Dağları Geçitleri) Adlı Eserinde Doğu Türkistan", *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 3, 2016, s. 368.

⁵⁶ KCMDA, 44- f, 1- d, 38257- b., s. 171

⁵⁷ KCMDA, 44- f, 1- d, 38257- b., s. 208.

⁵⁸ KCMDA, 825-f, 1-d, 32-b., s. 20.

Bu yılın Ekim ayının 23'ünü 24'üne bağlayan gece, Kalmukların Kegen adlı baturu Çin-Mançu ordusunun askerleriyle birlikte Bayjigitler uruğunun köyüne baskın gerçekleştirip, 1.300 at, 100 bin koyun 6.000 büyük baş hayvanını yağmaladı. Köydeki halka yapılan katliam 26 Ekime kadar devam etti ve 3.000 insan hayatını kaybetti⁵⁹.

Kazak ve Kırgızların Dungan ayaklanmasına verdiği destek ve Kalmuklarla olan münasebetler hakkında Rus askerî memurlarının verdiği bilgi şu şekildeydi:

“Batı Çin’de 150 yıl boyunca devam eden ayaklanma sırasında, Dunganların Çin-Mançu ordusuna karşı yürüttüğü mücadeleye, Kırgızlar da aktif bir şekilde katılmışlardır. Bizim birliklerimiz, Kırgızların Çin ve Orta Asyalı Türkistanlılarla bağlantı kurmasını sağlayan Tien-Şan (Tanrı Dağları) üzerinden geçen yolu kapatmasına rağmen, Gulca şehrindeki uygun sınır bölgeleri onlara, yani Kırgızlara doğudaki yakın komşuları Kalmukların arazisine girme imkânı tanıdı. Kırgızlar ile Kazakların Ulu Cüz Alban uruğu, Kalmuk arazisini o denli yağmalamışlardı ki, onlar, bizim egemenliğimiz altındaki topraklara sığınmak zorunda kalmışlardı. 1.000 Kalmuk, Vernıy şehri civarına yerleştirildi. Tüm Kazaklar, dindaşları Dunganların yanında yer almaktadır. Ancak içlerinden sadece bir kişi, Çin-Mançu Hükümeti ile olan eski iyi ilişkilerini bozmak istemeyen Alban uruğundan Tezek Sultan, Dungan ayaklanmasına iştirak etmemiştir”⁶⁰.

Tezek Töre, 1865 yılında Alatau Okrugunun yöneticisine birkaç kez müracaat edip, Kazakların Doğu Türkistan’a göçünü durdurmak için bugünkü Almatı yakınlarındaki Altın Emel’e bir askerî birlik gönderilmesini rica etmişti. O, Durali Sultan ile Jeten Baturun başını çektiği 3.000 aileden oluşan Alban uruğunun Doğu Türkistan’a göç ettiğini ve orada bulunan köylerin de kendilerine katılmalarını talep ettiğini bildirmişti.

Kırgızların Bugı uruğunun Manapları da aynı yıl 1.500 kişiden oluşan askerîyle birlikte ayaklanmacılara katılacaklarına dair söz vermelerine rağmen, bölgeye gelen Teğmen Nikolskiy yönetimindeki birlik, onların bu girişimini engelledi ve Kalmuklara yağmaları yasakladı. Sınır boylarındaki birliklere Kazak ve Kırgız köylerinin Doğu Türkistan’a göç etmesine mani olunması emri verildi. Tüm engellemelere karşın, Alban uruğundan Saurık Batur ile Durali Sultan, Bugı uru-

⁵⁹ KCMDA, 825-f., 1-d., 8-b., s. 27.

⁶⁰ KCMDA, 825-f., 1-d., 8-b., s. 27.

ğundan Balbay Manap tarafından yönetilen Kazak ve Kırgızlar, Dungan ayaklanmasına katılmaya devam ettiler.

Kırgızların meşhur Balbay Baturu da Tezek Töre gibi Rusya'ya hizmetleri için ödüllendirilmişti. Ancak o, Issık Göl'e Rus birliklerinin yerleştirilmesine karşı çıkmış, 30 kadar hane ile birlikte Saurık Batur'un köyüne göç etmişti. Balbay yönetimindeki Kırgız ve Saurık ile Durali yönetimindeki Kazak köylerinin, sınır boylarına konuşlanmış olan diğer köylere örnek olmasını engellemek için Rus yönetimi onları bir an önce ele geçirip cezalandırmayı kararlaştırmıştı. Fakat Çarlık hükümetinin tüm çabalarına rağmen Saurık, Durali ve Balbay'ın etrafındaki göçmenlerin sayısı her geçen gün arttı. Çarlık yönetiminin politikalarından memnun olmayarak Doğu Türkistan'a göç eden Kazak ve Kırgızların sayısı o kadar artmıştı ki, 1866 yılında hükümet, Alatau Okrugundaki Kazak ve Kırgızlardan alınan vergiyi geçici olarak durdurduğunu açıklamak zorunda kalmıştı. O dönemde her hane başına 1 som 50 tiyin (kuruş) vergi alınmaktaydı. Daha sonraları hane başına alınan vergi 2 som 75 tiyina yükseltilecek ve hem göçebelerden hem de yerleşik halktan zorla alınacaktı⁶¹.

1867 yılının Mayıs ayında Tekes'e yollanan Albay Poltaratskiy, Bugı uruğunun Manapı Sarpek'in oğlu Kuçuk'u adamlarıyla birlikte yol göstermesi için yanına almıştı. Poltaratskiy'nin emriyle Yesaul Haldeyev'in birliği gece baskısıyla Saurık ve Balbay'ın köyünü kuşatmış ve onları tutuklamıştı. Poltaratskiy, Doğu Türkistan'daki Kazak ve Kırgız köylerini zor kullanarak boşaltmış ve onları eski mekânlarına geri götürmüştü. Saurık, Balbay, Sabatır Molla, Mollacan ve Durali'yi ise Verniy'a getirerek hapse atmıştır. Rus egemenliğini tanımak istemeyen Kazak ve Kırgızların diğer yöneticilerine ders vermek amacıyla, Yedisu Vilayeti Askerî Valisi Gerasim Alekseyeviç Kolpakovskiy, onları sert bir şekilde cezalandırmayı kararlaştırdı. G. A. Kolpakovskiy Saurık ile Balbay'ın Bozkır Mahkemesi kararınca sorgusuz idam edilmesini, Durali'nin ise sürgüne gönderilmesini teklif etmişti. O dönemde Yedisu vilayeti Türkistan Genel Valiliğine bağlı olduğu için G. A. Kolpakovskiy tarafından incelenen Kazak-Kırgız meselesi, Türkistan Genel Valisi Kaufman'a iletildi. Kaufman, onların cezalandırılmamasının uygun olacağına karar verdi. Çünkü Rus yönetimi Durali Sultan ile Saurık Batur'a düşünmeleri için 6 ay süre vermişti. 6 ay dolmadan yerli halkın güvenini kaybetmemek için 1867 yılının Ekim ayında Durali ile Saurık'ı serbest bıraktılar. Balbay ise hapiste zehirlenerek öldürülmüştü.

⁶¹ N. E. Bekmahanova, *a.g.e.*, s. 165

Kazak, Kırgız köylerinin Doğu Türkistan'a göç ederek ayaklanmacılara katılmalarının esas sebebi, bölgede uygulanan sömürge siyaseti idi. Özellikle 1867 yılındaki Geçici Yönetmelik, halk arasında büyük memnuniyetsizlik uyandırmıştı⁶².

"Gulca şehrinde devlet düzeninin olmayışı ve kolay yoldan ganimet elde edilmesi birçok kişinin bu tür faaliyetlere meyletmesine sebep olabilir. Bu durumda Tezek Sultan ya bizim tarafta kalacak ya da Doğu Türkistan'a göç ederek Dungan ayaklanmasına katılacak. İkinci ihtimal maddi açıdan Tezek Sultan'a faydalıdır ki bunun gerçekleşmesi halinde Tezek bize karşı düşmanca tavır takınacak ve bu bizim zararımıza bir durum arz edecek"⁶³

diyerek endişeye kapılan Rus yöneticiler, 1865 yılının Kasım ayının sonunda Kalmukları sınırda karşılayıp, Verniy'a kadar götürmek için Altın Emel'e bir birlik göndermişti. Semey Vilayetinin askerlerinin komutanı, Tezek Töreden, Dunganlar Gulca'yı ele geçirdikten sonra Yedisu'ya saldırı hazırlığına girecek şekilde haber almasının ardından Kogalı, Altın Emel, Göksu istasyonları ve Gulca kalesine birlikler gönderilmesi emrini verdi. Bu emri müteakip ticaret kervanları ile Rusya taraftarı Kazaklara sık, sık baskınlar düzenleyen Bayjigit uruğundan Tölegen Batur'u ve 100 adamını ele geçirmek için her uruğdan 240 adam alınarak oluşturulan birlik, Bazar nehri kıyısını gözetlemekle görevlendirildi.

Doğu Türkistan'daki ayaklanmalara Kazak ve Kırgızların desteğini önlenmesi konusuna bir çözüm bulmak için Ruslar çeşitli çabalar içerisine girmişti. 10 Mayıs 1866 tarihinde Semey Vilayetindeki Rus idari birimlerinden Alatau Okruğu yöneticisine, Tezek Töre ile Ulu Cüz'ün diğer sultanlarını ve bir grup Kırgız Manapını Verniy şehrine çağırarak, merkezde bekletilmesi, köylerine geri dönmelerine izin verilmemesi emri verildi⁶⁴. Çünkü Semey'den özel olarak Verniy'a gelmekte olan Rus ordularının komutanı, Kazak ve Kırgız yöneticilerine Doğu Türkistan'da gerçekleşmekte olan olaylar konusunda tarafsız kalmaları hususunda sert bir dille uyarıda bulunmak istiyordu.

Bu şekildeki sert uyarılara rağmen 1867 yılının 4 Mayıs günü Issık Göl civarındaki Bugı uruğunun önde gelen kişileri ve Tokmak ilçesinin Manapı, Doğu Türkistan'daki Yakup Bek'e sunulmak üzere bazı kıymetli hediyeler hazırlamıştı⁶⁵.

⁶² N. E. Bekmahanova, *a.g.e.*, s. 165.

⁶³ KCMDA, 825-f, 1-d., 8-b., s. 27.

⁶⁴ ÖCMDA, İ-715-f., 1-d., 36-b., s. 1.

⁶⁵ ÖCMDA, İ-715-f., 1-d., 36-b., s. 361.

Kapal ilçe yöneticisinin belirttiğine göre, Gazi Sultan Bolatoğlu Velihanov da Kazaklar arasında “*Ruslar çok güçlüdür gibi sözlere inanmayın*” şeklinde nasihatlerde bulunuyordu. Borohudzir ilçesi birliğinin yöneticisi ise 10 Mayıs 1868 tarihinde, Yakup Bek’in de Kapal ve Verniy Kazaklarına, özellikle de Tezek Töre’ye bağlı Kazaklara mektup yollayarak, Ruslara karşı ayaklanmaya ve Göksu, Karabulak gibi yerlerde Ruslarla meskûn yerleşkelere Mayıs ayı içinde baskın yapmaya davet ettiğini belirtmiştir. Tezek Törenin yönetimi altında olan ve İli nehrinin sol yakasına geçen Konırbörük ve Suan uruğları arasında Yakup Bek’in bu mektubundan sonra yapılan propagandalar son derece etkili olmuştur⁶⁶.

Kırgızlar arasında nasihat işlerini Jangaraş’ın oğlu Töle Manap yürütmüştü. O, 1865 yılında Rus egemenliği altına girmek istememiş ve göç etmişti. Töle Manap, Tokmak ilçesi Talkan nahiyesindeki akrabalarını ve nüfuzlu Kırgız ve Kazakları ziyaret ederek halkın Kaşgar’a göç etmesi ve Yakup Bek’e katılmasını talep etmişti. Yakup Bek’in mektupları Tezek Töre’nin yanı sıra Kırgızların Sarıbağış uruğunun Manapı Ümmetali’ye de geliyordu. 1868 yılında Yedisu Askeri Valisi: “*Onlara Yakup Bek’ten mektuplar gelip duruyor, demek ki onlar da cevap yazıyor*”⁶⁷ demişti.

Yakup Bek ile dostluk ilişkisi içerisinde oldukları gerekçesiyle, Kazak ve Kırgızların yönetici, batur ve beylerinin çoğu tutuklandı ve hapse atıldı. Rus idaresi tarafından Kazaklardan Tezek Töre ile Gazi Bolatoğlu Velihanov, Kırgızlardan Tilekmet Nurdevlet, Muratalı ve Şongaraş gibi Manaplar gizlice gözlem altında tutuldu⁶⁸. Gözlemler neticesinde Tezek Töre ile G. Velihanov’un Kapal hapis-hanesine, Tilekmet ile Nurdevlet Manapların başını çektiği 6 Kırgız yöneticinin ise Verniy hapis-hanesine atılması kararlaştırıldı. Tezek Töre ile Gazi Velihanov 6 ay hapiste tutuldu. Rus yönetimi, halk arasında büyük itibara sahip olan ve yaşı da bir hayli ilerlemiş olan Muratalı Manapın hapse atılmasının zararlı sonuçlar doğuracağından çekindiği için onu tutuklamamıştır. Şongaraş Manap ise hasta olduğundan hapsedilmemiştir⁶⁹.

1868 yılının başında Kırgız Sayak uruğunun Manapı Osman Taylakov, yeni idare sistemine karşı çıkmış ve Kırgız köylerinde nahiye idaresi kurmaya çalışan Binbaşı Zagryajskiy’e baskın yapmış ve onu tutuklamak istemişti. Çünkü daha önce Zagryajskiy, onun oğlu Mamırhan’ı tutuklayarak rehin olarak Verniy’a yol-

⁶⁶ ÖCMDA, İ-715-f, 1-d., 36-b., s. 364.

⁶⁷ ÖCMDA, İ-715f, 1-d., 37-b., s. 248.

⁶⁸ İ. Abdırahmanov, a.g.m., s. 49.

⁶⁹ KCMDA, 44-f, 1- d, 43610-b., s. 134.

lamıştı. Tüm çabalarından netice alamayan Osman, nihayetinde Yakup Bek'in tarafına geçmiştir⁷⁰.

1869 yılı Eylül ayında, Altın Emel nahiyesinin tüm ahalisinin önde gelenleri, Tezek Töre'nin köyünde toplanarak Doğu Türkistan'a toplu bir şekilde göç edilmesine karar vermişlerdi. Toplantıda Tezek Töre'nin oğlu ile birlikte Astsubay Baycan Mekebayev, Satıbaldı Kalkanbayev, Şerif Sarıkov, Baynazar Nogayev, Tülen Sırnoyev ve İsmail Memetmoldayev gibi beyler de hazır bulunmuştu⁷¹. 3 Ekim günü adı geçenlerin tamamı tutuklanmıştır. Kapal ilçe yöneticisi Astsubayları çağırarak Geçici Yönetmeliğe uygun olarak Rus idarî makamlarına bağlı kalmalarını talep etti⁷².

Altın Emel nahiyesinin yöneticisi Beysenbi'nin bildirdiğine göre, 20 Ekim günü Tezek Töre'nin köyünde bir ziyafet verilmiş ve orada Tezek Töre her nahiyeden gelmiş olan insanlara Doğu Türkistan'a göç edilmesi propagandası yapmıştı⁷³. Daha önceki dönemde sürekli destek vermesine rağmen, Çarlık hükümetinin sömürge politikalarına daha fazla dayanamayan Tezek Töre, nihayetinde 200 hane ile birlikte göç etmeye karar vermiştir⁷⁴. Kazakistanlı araştırmacı V. Z. Galiyev; Tezek Töre'ye bağlı Kazakların bir kısmının, Gulca'ya göçüş tarihinin 1870 yılının başları olduğunu belirtmektedir⁷⁵. Aşağıdaki olaydan anlaşılacağı üzere, Tezek Töre'nin adamlarının bir kısmı Doğu Türkistan'a göç etmesine rağmen o, göçün başladığı sırada topraklarından ayrılma imkânına ulaşmamıştı.

Çarlık Rusya idaresine hizmetleri olmuş olan Tezek Töre gibi idarecilerin Doğu Türkistan'a göç etmek istemesi, merkezî hükümeti endişeye sevk etmişti. Yerel Rus idareciler, hak aramak için başını kaldıran her Kazak-Kırgız yöneticiye, haksız karalamalarda bulunarak onları itibarsızlaştırmak için akla gelemeyecek her türlü gayri ahlâkî politikaları uygulamaktan çekinmemişti. Örneğin, yerli halkın kanını emen Kapal nahiyeye başkanı Zdorenko, 1870 yılının Ağustos ayında silahlı Kazaklar tarafından saldırıya uğramış, 18 yerinden yaralanmış, 15 atı ile yüklü miktarda parası yağmalanmıştı. Bu olayla hiçbir ilgisi ol-

⁷⁰ KCDMA, 44-f, 1-d, 32698-b, s. 33.

⁷¹ V. İ. Petrov, *Myatjınoe «Serdıso» Azii: Sin'tsyan': Kratkaya İstoriya Narodnih Dvijeniy i Vospominaniya*, Kroit, 2003, Moskova, s. 1.

⁷² KCDMA, 44-f, 1-d, 20531-b, s. 151.

⁷³ V. İ. Petrov, *a.g.e.*, s. 3.

⁷⁴ V. Z. Galiyev, *Karavannye Trofi (Iz İstorii Obshchestvennoy Jizni Kazakhstana XVII-XIX vekov)*, Atamura, Almatu, 1994, s. 183.

⁷⁵ Moldo Talıp, "Kordolgon Zamanda", *Kırgızdar. Tarih Muras Öner.*, Kırgızstan-Soros fondusu, C. 3, Bişkek, 1995, s. 73.

mamasına rağmen Tezek Töre suçlanmıştı. Ancak soruşturma sırasında bir Rus, yağmalanan malların bir kısmını Tezek Töre'nin evinin etrafına kendisinin koyduğunu kabul etmişti. Fakat bu itürafa rağmen Kapal nahiyesinin idarecileri, Tezek Töre'yi suçlamaya devam etti ve bir şekilde onu hapsedmenin yolunu aramaya çalıştılar. Onların tüm çabaları Tezek Töre'yi ele geçirmek için yeterli olmamış ve 1879 yılında vefat edene kadar tutuklanamamıştır⁷⁶.

Tezek Töre gibi Kırgızların önemli isimlerinin kaderi, sömürgeci Rus yönetim organlarının yürüttüğü soruşturma ve kovuşturmalar olmuştur. Kırgızlardan Talip Molla adlı bir kişinin, bir büyük tercümanı, İslâmî yazıyı okuyabilen iki Tatar tercümanı, bir hazinedarı olduğu belirtilmekteydi. Bugı uruğundan Zarıpbek'i, kurduğu yönetim için Sultan (Baş Manap) olarak seçtiğini, Rus idaresi bölgede hâkim olmaya başlayınca onu görevden alıp yine Bugı'dan Toksoba'yı yardımcısı yaptığı, kısa süre sonra da Toksoba'nın da görevine son verip Tilekmet'i yardımcısı yaptığı belirtilmişti. Talip Molla'yı Yakup Bek'e mektup yollamak suçlamasıyla tutuklayan Rus yönetimi, onu önce Almatı, sonra da Issık Göl'deki hapishaneye koymuştu. Talip Molla hapishanedeki uzun süreli hastalığından sonra hayatını kaybetmiştir⁷⁷.

Rus idaresinin Kazak ve Kırgızlara yönelik bu baskıcı tutumları, onların yoğun bir şekilde Doğu Türkistan'a göç etmelerine yol açmıştı. 1871 yılında Kazak ve Kırgızlar arasında tanınmış bir şahsiyet olan Tazabek Pusırmanov, 1.000 hane ile birlikte Doğu Türkistan'a göç etmişti⁷⁸.

Çarlık hükümeti, sadece Kazaklar değil Kırgızlar arasında da saygın bir kişilik olan Tazabek Batur'u kendi tarafına çekmek ve Ümmetali Manap ve Tezek Töre'ye yaptığı gibi Kazak-Kırgız yöneticilerine karşı kullanmak için, ona askerî unvan vermiş, değerli hediyeler yollamıştı. Fakat Tazabek Batur, Rusların isteklerine karşılık vermemiş, bu yüzden de sömürgeci Rus idare makamlarınca kovuşturma ve soruşturmaya tabi tutulmuştu. Buna bir örnek olarak, henüz göç etmeden önce, 1871 yılında nahiyeye yönetimi için yapılan seçimlerinde aday olmak isteyen Tazabek'in, Gulca'ya göç hazırlığında olmak gerekçesiyle adaylığının kabul edilmemesi ve Kalmukları öldürenleri kurtarıp, Rus idarî mercilerine teslim etmediği gerekçesiyle suçlanarak kovuşturulması gösterilebilir⁷⁹.

⁷⁶ KCMDA, 825-f, 1-d., 32-b., s. 97.

⁷⁷ KCMDA, 825-f, 1-d., 32-b., s. 97.

⁷⁸ T. Kaugabayev, "Tazabek Batur", *Parasat*, 1995, № 6, s. 1.

⁷⁹ KCMDA, 44-f, 1-d, 20531-b, s. 253.

18 Nisan 1871 tarihinde Yesaul Gerasimov yönetiminde 32 asker, 1 polisten oluşan birliğe Rus yönetiminin yanında olan 100 Kazak askeri de katılarak Aktorgay ırmağının yanındaki Moynak adındaki Tazabek'in köyüne gelmişler ve onun kendi rızasıyla teslim olmasını istemişlerdi. Tazabek Batur ve adamları ise atlarına binerek karşı saldırıya geçmişlerdi. Çatışmanın başlarında Tazabek üstün gelmişti. Tazabek'i gören Rus birliğindeki Kazaklar, dağılıp kaçtılar. Aulınay Jakıp'ın peşine düşen Tazabek'in adamları onu kılıç ve mızrakla 13 yerinden yaraladı. Sabaha kadar Rus birliğine 3 kez daha baskın yapıldı. Ancak sabahın ilk ışıklarında Tazabek'in köyü, hayvanlarını ve mülklerini geride bırakarak Gulca'ya kaçmak zorunda kalmıştı. Tazabek ile birlikte Şonja ve Temir-Kutluk nahiyelerinden 1.000'den fazla hane göç etmişti. Tazabek yönetimindeki Kazakların göçünü engellemek ve onların yollarını kesmek için kuzeyden Horunjiy Koptsov'un birliği, bölgeye çağrıldı. Fakat Alihan Töre adıyla da tanınan, Gulca Sultanı Alihan, 200 askerden oluşan birliğini Tazabek'e yardıma yolladı ve onları Togıztorav'daki Kırgızların arasına yerleştirdi. Yedisu Askerî Valisi, Gulca Sultanından 7 gün için de, yani 7 Mayıs'a kadar Tazabek'i teslim etmesini, aksi takdirde savaş açacağını ilan etmesine rağmen Sultan, Tazabek'i Ruslara vermedi. Rusların ısrarla Tazabek'i istemelerinin nedeni, onun Yakup Bek'in tarafına geçeceğinden endişe duymalarından kaynaklanıyordu. Çünkü Yakup Bek, İngiliz usulü yeni silahlarıyla daha da güçlenmişti⁸⁰.

Tezek Töre ile Tazabek'in peşinden giden Kazakların geri gönderilmesi talebine olumsuz cevap alan G. A. Kolpakovskiy, Yarbay Jdan-Puşkin'e sınır ötesine geçerek kaçakları getirme emrini verdi. Ancak Uygurlar buna müsaade etmedi. Gulca Sultanı Alihan, 1868 yılında ilçe yönetimine baskın yaptıktan sonra kaçarak kendisine sığınan Kırgızların Bugı uruğundan 30 ailenin de teslim edilmesi talebini "*Şariatımız buna izin vermez*" diyerek reddetmişti⁸¹. Bu habere oldukça hidetlenen G. A. Kolpakovskiy, 3 topçu birliğini de yanına alarak Gulca'ya sefere çıkmıştır. Tazabek'i yakalama bahanesiyle yola çıkan Rus ordusunun asıl gayesi, İli arazisini ele geçirerek, Çarlık Rusya topraklarını genişletmektir.

22 Haziran 1871'de Gulca, G. A. Kolpakovskiy'nin eline geçer. İli topraklarının Rusya tarafından işgal edildiğini duyan Kazak ve Kırgızlar, Yakup Bek'e sığınmak üzere güneye doğru kaçmışlardır. Rus ordusu, güçlükle de olsa, onları yakalamış ve eskiden yaşadıkları yerlere geri götürmüştür. Ruslar, geri getiri-

⁸⁰ KCMDA, 44-f, 1-d, 5649-b, s. 118.

⁸¹ KCMDA, 44- f, 1- d, 38257- b., s. 179.

len halk arasında bir kargaşa olmasını önlemek için, eski nahiye yöneticilerinin bile görevlerini iade edeceğini vaat etmişti⁸². Tüm bu gelişmeler üzerine Gulca Sultanı Alihan, Tazabek ile dostlarını Ruslara teslim etmek zorunda kalmıştır⁸³. Tazabek'in mahkemesi devam ederken o, 1872 yılı Mart ayında vefat etmiştir⁸⁴. Ailesinin belirttiğine göre Tazabek Batur, hapishanede zehirlenerek öldürülmüş ve cenazesinin verilmesi için onlardan 2.000 at istenmişti⁸⁵. Tazabek ile birlikte Doğu Türkistan'a giden ve onunla birlikte ele geçirilen Şaltabay Alparoğlu ise 10 yıllığı Sibirya'ya sürgüne gönderilmiştir. Sürgünden dönen Şaltabay, Kırgız topraklarına gitmiş ve hayatının sonuna kadar orada yaşamıştır. Gulca'ya giden Şaltabay'ın ağabeyi Saurık Alparoğlu ise Çin'in Suasu adlı bölgesinde Rus ordu- su tarafından Kırgız baturalar ile birlikte 1871 yılında öldürülmüştü. Çinli tarihçi Chi Ching-tsung, Tazabek Pusuımanov'un Kazakların Rusya'ya karşı ayaklanan komutanlardan biri olduğunu yazmıştır⁸⁶. Kazak tarihçi N. Mukamedhanulı ise: "Tazabek'in Çin sınırını aşarak İli arazisine geçmesi, Rus sömürüsüne karşılık vermek için gerçekleşmiş bir girişimdi"⁸⁷ demektedir.

Doğu Türkistana Kazak ve Kırgızların Göçünün Ekonomik Sebepleri

Kazak ve Kırgızların Doğu Türkistan'a göçmesinin sebeplerinden biri de toprak yetersizliği meselesiydi⁸⁸. Bu göçün ekonomik sebepleri de vardı. Rus idarecilerinin belirttiğine göre, Doğu Türkistan sınırında yaşamakta olan göçebe halkların, Rus egemenliğinden kurtulmak, hür ve bağımsız ömür sürme niyetleri vardı. Kaşgar'da Çin'e karşı isyan çıktığı sırada, dağlardan inen göçebeler Kaşgarlılara destek olma konusunda tereddüt etmemişlerdi. Rus yönetimine bağlı göçebe halklar, otlak kiralama bedeli olarak hane başına 6 som ödemekteydi, Doğu Türkistan'daki Kazak-Kırgızlar ise, bunun için herhangi bir ücret vermiyordu. Üretilen ürünlerden alınan vergiler de Doğu Türkistan'da çok azdı. Rus yüksek memurlarının da söylediği gibi, sosyal yaşamları, gelenekler ve ekonomik şartları aynı olan biri Doğu Türkistan'da diğeri Rusya egemenliği altında yaşayan bu halk-

⁸² V. Z. Galiyev, *a.g.e.*, s. 186.

⁸³ T. Kaugabayev, *a.g.m.*, s. 1-2.

⁸⁴ T. Kaugabayev, *a.g.m.*, s. 1.

⁸⁵ N. Muhamedhanulı, *Kitaydaki Kazaktardın Kögamдық Tarihi (1860-1920)*, Kazakparat, Almatı, 2000, s. 1.

⁸⁶ KCMDA, 64-f, 1-d., 5091-b., s. 320.

⁸⁷ KCMDA, 64-f, 1-d., 5091-b., s. 133.

⁸⁸ KCDMA, 825-f., 1-d., 57-b., s.319.

lar arasında vergi konusunda bu kadar farklılık olması, Doğu Türkistan sınırının güvence altında tutulmasını imkânsız hale getiriyordu⁸⁹.

Rus yönetimi için, Kırgız ve Ulu Cüz Kazaklarından hane sayısına göre alınan vergiyi toplamak kolay olmamıştır. Çünkü her nahiye için bölünen topraklar düzgün hesaplanmamıştı. Halk göçebe yaşadığı için toplam kaç hanenin olduğunu tam olarak bilmek mümkün değildi. Bu durum özellikle Alban uruğunda büyük sorun olmuştu. 1865 yılından itibaren bazı uruğların Dungan isyanına katılmak üzere göç etmesinden dolayı hane sayısını belirlemek oldukça güç hale gelmişti. Bu yüzden 1870'li yıllara gelindiğinde Rus vergi memurları, ne kadar vergi toplanması gerektiğini hesaplayamamışlardı⁹⁰. Yukarıda anlatılanlardan anlaşılacağı üzere, Kazak ve Kırgızların ayaklanma sebepleri, bağımsız bir şekilde ömür sürme isteklerinin yanı sıra ekonomik sebeplere de bağlıydı. Ancak 20. asrın başlarına kadar devam eden başkaldırıları, çoğunlukla silah ve teknoloji bakımından üstün konumda olan Rus askerleri tarafından kanlı bir şekilde bastırılmasına rağmen, Kazak ve Kırgızların Doğu Türkistan'a göç hareketleri devam etmiştir.

Hokant Hanlığındaki Gelişmeler ve Çin'in Kaşgar'ı İşgali

Siyasî ve ekonomik sebeplere bağlı olarak Kazak ve Kırgızların ayaklanma ve Doğu Türkistan'a göç etme girişimlerinin devam ettiği yıllarda, Türkistan'ın batı kısmında, henüz tamamen Rus Çarlığına bağlanmamış topraklarda vaziyet çok karıştı. 1873 yılında Hokant Hanlığının Andican şehrindeki, Mamır Mergenoglu adlı bir Kırgız'ın başkanlığındaki ayaklanmacılar, Tokmak ilçesinin Togztarau kanyonuna gelerek uzak ve yakındaki tüm Kazak-Kırgızları kendilerine katılmaya davet etmişti. M. Mergenoglu daha sonra, Kaşgar'a giderek oradan Andican'ı almak için hazırlık içerisine girdi. Fakat bu planını uygulamaya koyamayınca tekrar Tokmak'a döndü ve bu ilçenin Kapka adlı yerleşkesinde yakalanarak Kazak topraklarına, Lepsi'ye sürgün edildi. Buradaki Kazakları da ayaklandırmaması için sıkı gözetim altında tutuldu⁹¹.

1874 yılında Momın Şamurzakoğlu adlı bir Kırgız, Musılmankul bey ve Hokant Hanlığı tahtuna geçmeye çalışan Seyitbolat ile birleşerek, Hudayar Han'a karşı bir isyan gerçekleştirmeyi planlamışlardı. Alabuka kanyonunda 10 bin kişiyi toplayan ayaklanmacılar, Terekorgan'da Hudayar'ın ordusuna karşı savaştılar.

⁸⁹ KCMDA, 825-f., 1-d., 36-b., s. 8.

⁹⁰ KCMDA, 825-f., 1-d., 36-b., s. 1.

⁹¹ RDTA, s. 155.

Yapılan çarpışmada Musilmankul hayatını kaybederken Seyitbolat kaçıp kurtulmuş, Momin ise kanyona geri dönmüştü⁹². Kanyon bölgesinde bulunan Kazak ve Kırgızlar, Momin'i Rus hükümetinden korumuş ve ellerinden geldiğince yardım etmişti.

Evliya Ata valisi, Momin'i yakalayıp getirmek için Akmolada Bayzakoğlu başkanlığındaki, Bürkitbay Binazaroğlu, Ayumbet Tutoğlu, Rayımbek Sarımsakoğlu gibi Kazak ve Kırgızların nahiyeye başkanlarını toplantıya çağırılmıştı. Onlardan oluşacak bir elçilik heyeti, Momin'i ikna ederek teslim olmaya razı edecekti. Ancak heyet, halkın çoğunluğunun Momin'i desteklediğini ve silahlı müdahale olmadan onu ele geçirmenin imkânsız olduğunu bildirdi.

Bu gelişme üzerine Kazak ve Kırgızların itibarlı şahsiyetleri ile birlikte Rus askerleri yola çıkarak 24 Ağustos 1874 tarihinde Momin'i tutuklayarak Evliya Ata hapishanesine koydu. Bolatseyit ise Hokant Hanlığı topraklarına geçti⁹³.

1873-1874 yıllarındaki Hokant Hanlığında çıkan ayaklanmalar, Han'a karşı sadece sosyo-ekonomik sebeplerden çıkmış değildi. Rus sömürü siyasetine karşı da isyanlar gerçekleşmekteydi. Hudayar Han, Ruslara güvenerek, İslâmî hukuka uygun olmayan vergilerle halktan topladığı 140.000 gümüş akçeyi Türkistan Genel Valisinin direktifiyle Devlet Bankasının hesabına yatırmıştı. Bunun ardından Kaufman, Hudayar'ın ailesi ve yakınlarıyla birlikte Orenburg'a gönderilmesi emrini vermişti. Hudayar Han'ı Rusların elinden kurtaran, Kazakların tanınmış beyi Ezbergan Munaytpasoğlu olmuştur. Kazak ve Kırgızların yaşamında önemli bir yer işgal etmiş olan Han, 50 yaşında Afganistan topraklarında vefat etmiş ve orada defnedilmiştir⁹⁴.

Rus idarî organlarının amaçlarına ulaşana kadar uyguladıkları ikiye bölümlü politikalar ve verdikleri sözde durmayışları, halkın güvenini tamamen kaybetmelerine yol açmıştı. Kırgızlardan Abdullahbek adlı bir baturun Rus General Mihail Dimitriyeviç Skobelev'e yazdığı mektuptaki şu satırlar, durumu açık bir şekilde ortaya koymaktadır:

“Tanrıya ve onun peygamberine iman etmiş olan bizler, bugüne deyin size karşı mücadelemizi sürdürmekteyiz. Bu, sizin yapılmış olan anlaşmalarına sadık kalmamanız sebebiyle olmaktadır. Mesela, Nasreddin'i Hokant Han-

⁹² RDTA, s. 156.

⁹³ RDTA, s. 158-159.

⁹⁴ ÖCMDA, I-715-f, I-d,37-b, s.49.

lığına getirmenize rağmen onu aldattınız ve Sibiry'a sürgüne yolladınız. Şimdiyse siz, General Skobelev, Abdırâhman'ı ve diğer birçok beyimizi, Hokant Hanı yapacağım! yalanıyla kandırdınız ve onları da Sibiry'a gönderdiniz. İşte, tüm bunlar bizim için korkunçtur ve size duyulan güvenizliğin sebebidir. Bu yüzdendir ki İslam dinine derinden bağlı birçok kişi size karşı mücadeleye devamda kararlıdır. Siz güçlü ve yenilmez ordunuzla gururlanıyorsunuz. Biz ise şimdi zayıfız, bu yüzden Tanrıya sığınıp şükrediyoruz. Belki bir gün göklerdeki yaratıcı, bizi de kudret sahibi kılar. Eğer vermiş olduğunuz sözleri tutmuş olsaydınız, kararlarınıza uyardık. Fakat yukarıdaki sebeplerden dolayı kanımızın son damlasına kadar savaşaacağız. Biz göçebeleriz, bize malın-mülkün gereği yok, Tanrı'nın verdiği bir lokmaya razıyız"⁹⁵.

İşte bu sebeplerden, Hokant'ın eski Hanı Hudayar'ın oğlu Nasreddin Han "gazavât" ilan etmek mecburiyetinde kaldı. Nasreddin'in halka sesleniş mektuplarından birinde, Buhara, Çimkent ve Evliya Ata temsilcilerinin Andican'a gelerek Hokantlılara yardım edecekleri vaadinde bulunduğu, hatta Çu boyu Kazak ve Kırgızlarının da Hoca Datka'nın önderliğinde Ruslara karşı silahlı mücadele başlattıkları yazılmaktaydı. "Gazavât" sloganının, halkların bağımsızlık ayaklanması hareketine dönüşeceği endişesine kapılan Rus yönetim organları, Yedisu, Sırderya, Fergana ve Semerkant vilayetlerinin idarecilerine, yerli halkın her ne hal ve şartta olursa olsun baş kaldırmalarına izin verilmemesi hususunda direktifler verdi. Türkistan Genel Valisi Kaufman, Müslümanların bu hareketinin önlenmesi halinde isyanın sadece Hokant Hanlığı ile sınırlı kalmayacağı, Türkistan'ın birçok bölgesine yayılacağı uyarısında bulunmuştu⁹⁶.

Gerçekten de Kazak ve Kırgızların bağımsızlık yolundaki mücadeleleri durdurulamadı. 1875 yılında, Kazakların meşhur hanlarından Kenesari'nin oğlu Sızdık Töre, Kaşgar'a gelerek Yakup Bek'in ordusuna katıldı. O, Hokant, Hive ve Buhara askerleriyle Rus işgal güçlerine karşı savaşmış, daha sonra da Müslüman Türk halklarının tüm bağımsızlık mücadeleleri içerisinde yer almıştır. Sızdık Töre'ye, Yakup Bek Memleketinde yerel idari görev olarak eski Taşkent Valisi Mirzahmet'ten sonraki makam verilmişti.

1875 yılında kırk bin kişilik Çin ordusu Doğu Türkistan'ı ilhak etmek için harekete geçmişti. Yakup Bek'in Kaşgar'dan Yeni Hisar'a geldiği sırada Mançu

⁹⁵ ÖCMDA, 1-f, 34-d., 346-b., s. 154.

⁹⁶ KCMDA, 44-f., 1-d., 21538-b., s. 139.

askerleri Kumul'u ele geçirmişti. Çin ordusu artık Doğu Türkistan topraklarında idi⁹⁷. Yakup Bek'in Çin'e karşı yürüttüğü mücadelede, İngiltere'den aldığı destek son derece önemliydi. Ancak İngiltere'nin Kaşgar'a verdiği destek, Rusya'nın muhtemel Hindistan işgali projesinde Rus askerlerinin geçeceği güzergâhın Yakup Bek'in memleketinden geçmesinden kaynaklanıyordu. Sonraki dönemde Rus askerlerinin Hindistan'ı muhtemel işgali için Yakup Bek'in arazisini kullanmayacağına anlaşılması üzerine bu destek ortadan kalkmıştı. Bununla birlikte, Osmanlı Devleti'nin Kaşgar'a desteği devam etmişti. 1875 yılında 6 top ve 2000 tüfek ile birlikte Yakup Bek'in ihtiyaç duyduğu bir takım memurlar Kaşgar'a gönderilmişti. Yakup Bek, 1876 yılında da Osmanlı tahtına V. Murat'ın geçmesi sebebiyle, yeni padişaha biat ettiğini bildirmek üzere elçisi Yakup Han Töre'yi yeniden İstanbul'a yollamıştı. Ancak elçinin geldiği sırada II. Abdülhamit padişah olmuştu ve biat ona yapıldı⁹⁸ İstanbul'a gelen Kaşgar elçisi, Çin'in Yedişehir Devleti'ne büyük bir taarruz hazırlığında olmasından dolayı Sultan II. Abdülhamit'ten yeni silah ve askerî yardım talebinde bulunmuştu. Ancak Osmanlı Devleti gerekli yardımı veremedi ve elçiyi İngiltere'nin desteğini alması tavsiye edildi⁹⁹. Yakup Han Töre, İstanbul'dan Londra'ya geçerek, İngiliz desteğinin yeniden sağlanması için girişimlerde bulunmuştu. Daha önce Kaşgar'ı ziyaret eden Forsyth ve İngiltere'nin Çin sefiri olan ve o sıralarda Londra'da bulunan Wade ile birlikte İngiltere Dışişleri Bakanlığındaki görüşmelerinden olumlu bir sonuç çıkmamıştır. Bu arada 1876 sonbaharında hazırlıklarını tamamlayan General Tso Tsung-tang komutasındaki Çin ordusu, kısa sürede Urumçi ve Manas'ı alarak Yakup Bek'in merkezine doğru ilerledi. 1877 ilkbaharında Turfan'ın da işgal edildiği sırada Yakup Bek'in beklenmedik bir şekilde rahatsızlanarak ölmesi, memleketinin bağımsız kalması ihtimalini ortadan kaldırdı¹⁰⁰. Yakup Bek, Hoten hakimi iken onun hizmetine giren Niyaz Hakim Bek tarafından zehirlenerek öldürülmüştü. Niyaz Hakim Bek, Çinlilere bir mektup yollayarak onlarla işbirliği yapmış, Yakup Bek'i zehirleyerek öldürmeyi, sonrasında da Doğu Türkistanlıların arasına nifak salmayı teklif etmişti. Böylece Çin ordusu Doğu Türkistan'ı kolaylıkla işgal edebilecekti. Çinliler ise gönderdikleri cevabi mektubunda, bu ihanetine karşılık olarak Niyaz Hakim Bek'e ve hanımına makam ve unvanlar vereceklerini söylemişti¹⁰¹. 10 Aralık 1877

⁹⁷ Feyzullah Uygur, *a.g.t.*, s. 180.

⁹⁸ Çağatay Gönder, "Kaşgar Emirliği'nin Osmanlı Devleti'ne Tabiiyeti", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 2016, Cilt: 15, Sayı: 30, s. 14.

⁹⁹ Sadettin Gömeç, *a.g.m.*, s. 153.

¹⁰⁰ Mehmet Saray, *a.g.e.*, s. 113.

¹⁰¹ Feyzullah Uygur, *a.g.t.*, s. 186-187.

tarihinde Kaşgar'ın Çinliler tarafından işgalinin ardından 60 bin kişilik Kaşgar ordusu tasfiye edilmiş ve halkı sindirmek için toplu katliam yapılmıştı. İşgal sırasında Doğu Türkistan'da bulunan Osmanlı subaylarından Ali Kazım Bey, İsmail Hakkı ve Mehmet Yusuf, Çinlilere sığınmış olan vali Niyaz Hakim Bek'in ricaları sonucu idam edilmekten kurtulmuştu. Ali Kazım Bey'in İstanbul'a döndükten sonra Sultan Abdülhamid'e sunduğu rapora göre, Kaşgar'ın işgalinden sonra Karaşehir, Korla, Koçar ve Üç-Turfan'ı zapt eden Çin ordusu, Osmanlı subayları ile birlikte 3 bin asker ve yedi valiyi tutuklamıştı. Tutuklananlardan yüzlercesi çeşitli işkencelere maruz bırakılarak idam edilmiş, kalanları da zindanlara atılmıştı¹⁰².

Yakup Bek'in vefatından sonra mücadeleyi oğlu Bakkuli Bek bir süre daha devam ettirmişti. Kenesari'nın oğlu Sızdık Töre, 1877 yılının Haziran ayında, Yakup Bek öldükten sonra onun yerine geçen oğlu Bakkuli Bek ile birlikte Çin'e karşı yapılan savaşta yer almış ve kolundan yaralanmıştı. Yukarıda adı geçen Aldıraj Datka ise, aynı yıl Hekimhan Töre'yle birlikte asker toplayıp, Sarkol adlı yerde Çin Ordusuna karşı yaptığı savaşta hayatını kaybetmiştir.

Sızdık Töre, Yakup Bek'in oğlu Bakkuli Bek ile beraber Kırgız ülkesindeki Oş vilayetine gelmiş ve oradan Rus yönetimi altındaki bölgeye geçeceğini bildirmişti. Bakkuli Bek, babasının doğduğu yer olan ve bugün Özbekistan Cumhuriyeti, Taşkent ilinin ilçesi olan Piskent'e, Sızdık Töre ise Çimkent yakınlarındaki kardeşi Ahmet Töre'nin yanına gitmeyi uygun görmüştü¹⁰³.

Kazak ve Kırgızların tüm samimiyetleriyle destekledikleri Dungan ayaklanmasının önderi Muhammed Eyüp Biyanhu da, 1878 yılında Kırgız topraklarına gitmiş ve 1880 yılında ölene kadar Bişkek'te yaşamıştır. Yakup Bek Devleti yıkıldıktan sonra, Rus boyunduruğu altına girmek istemeyen Osman Manap gibi birçok Kırgız, uzun süre birçok güçlüklerle boğuştuktan sonra doğdukları yerlere dönmek zorunda kalmışlardır. Nihayetinde, Yakup Bek Devleti sayesinde baskı, zulüm ve esaretten kurtulmayı amaçlayan Kazak ve Kırgızların bağımsızlık yolundaki mücadeleleri istenilen sonucu vermemişti.

¹⁰² Mehmet Saray, "Osmanlı Devleti'nin Doğu Türkistan'a Yardımı ve Çin İşgali", <http://akademik-perspektif.com/2017/02/03/osmanli-devletinin-dogu-turkistanaya-yardimi-cin-ısgali/>

¹⁰³ ÖCMDA, İ-17-f, 1-d, 542-b, s. 4.

Sonuç

19. yüzyılın ikinci yarısında Doğu Türkistan'ın yerli halklarının Çin hâkimiyetine karşı başlatmış olduğu ulusal bağımsızlık mücadelesi, Yedisu bölgesi başta olmak üzere, Rusya İmparatorluğu egemenliği altındaki Batı Türkistan'da yaşayan halkı da etkilemişti. Yakup Bek önderliğinde, merkezi Kaşgar olan Yedişehir Devletinin kurulması, Yedisu bölgesinde meskûn Kazak ve Kırgızlar arasında Rusya İmparatorluğu'nun sömürü siyasetine karşı ayaklanmaların alevlenmesini tetiklemişti. Yedişehir Devletinin lideri Yakup Bek Ba-devlet, Yedisu'daki bu hareketlerden yararlanarak, devletinin Çarlık Rusya hükümeti tarafından resmen tanınmasını sağlamaya çalışmıştı. Ancak Yedişehir Devletini resmen tanımaya yanaşmayan Rusya, Kaşgar'la ticari ilişkiler kurmakla yetinmişti. Aynı dönemde Hindistan'ı işgal eden ve Kaşgar sınırlarına kadar ulaşan İngiltere de Türkistan politikalarında etkin rol oynamak niyeti taşımaktaydı. Yakup Bek zamanında bölgede İngiliz-Rus rekabeti iyice artmıştı. Yedişehir Devletini kendi tarafına çekmek isteyen İngiltere de Kaşgar'a elçiler göndermiş ticari ilişkiler kurmuştu. Yakup Bek ise Osmanlı Devletine elçiler göndermiş, padişaha bağlılığını bildirmiş ve Çin'e karşı yürüttüğü mücadelesinde yardım talebinde bulunmuştu. Aradaki mesafenin uzaklığının yanı sıra, askerî ve siyasî açıdan yeterince gücü bulunmayan Osmanlı Devleti, Yakup Bek'e istediği yardımları verememiş ve Yedişehir Devleti Çin istilasına uğramıştı¹⁰⁴.

Yedişehir Devletinin kurulmasından sonra Rus sömürge politikalarından rahatsızlık duyan Kazak ve Kırgızlar, boy beylerinin önderliğinde Doğu Türkistan'a göç etmeye başlamışlardı. Doğu Türkistan sınırındaki bu durum Çarlık hükümetini derhal harekete geçirmiş ve göç eden halkın bir kısmını eski yaşadıkları bölgelere geri getirmişti. Yakup Bek'in devletinin varlığı, Yedisu bölgesindeki Kazak ve Kırgızların Rus egemenliğine karşı ayaklanmalarında son derece büyük önem arz ediyordu. Çin'in Kaşgar'ı işgali ve Yedişehir Devletini yıkılması, Kazak ve Kırgızların Rusya İmparatorluğuna karşı yürüttüğü ulusal bağımsızlık mücadelesini olumsuz bir şekilde etkilemiştir.

¹⁰⁴ Bahattin Gencal, "Nikolay Livoviç Zeland", s. 364.

KAYNAKLAR

- Abdirahmanov, İ., "Jakıpbek Badaulet", *Kırgızistan Cumhuriyeti Bilim Akademisinin Elyazmaları Arşivi*, (KCBAAEA) №: 116 (319).
- Aldabek, N., *Tarihi Talkaga Tolu Şinjan*, Kazak Üniversitesi, Almatı 2003.
- Andryev, Alexandre, *Soviet Russia and Tibet, The Debacle of Secret Diplomacy*, Brill, Leiden-Boston, 2003.
- Aristov, N., "O Kul'ce", *Turkestanskiye Vedomosti*, 15 Mayıs 1871.
- _____, "Otnoşeniya Naşı k Dunganam, Kaşgaru i Kul'ce" *Materialy dlya Statistiki Turkestanskogo Kraya.*, İzdadeltsvo Turkestanskogo Stat. Komiteta., Çast II, St. Petersburg, 1874, s. 170-281.
- Bekmahanova, N. E., *Prisoedineniye Tsentral'noy Azii k Rossiskoy İmperii*, Tsentr Gumanitarnih İnitiativ, Moskova 2015.
- Demirağ, Yelda, "1755-1949 Yılları Arasında Doğu Türkistan". *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, 2014, Sayı: 3. s. 229-245.
- Fedçenko, A. P., *Puteşestvie v Turkestan - Sovershennoy ot imp. Obşestva, Lyubiteley Estestvoznaniya*, T. I, Ç. II, Universitetskaya Tipografiya, St. Petersburg 1875.
- Galiyev, V. Z., *Karavannye Trofi (Iz İstorii Obşchestvennoy Jizni Kazakhstana XVII-XIX vekov)*, Atamura, Almatı 1994.
- Gencal, Bahattin, "XIX. Yüzyıl Doğu Türkistan Tarihi Hakkında Yazılmış Olan Birinci Elden Kaynaklar", *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 8, 2013, s. 31-44.
- _____, "Nikolay Livoviç Zeland ve Kaşgariya i Perevalı Tiyanşanya (Doğu Türkistan ve Tiyan-Şan Dağları Geçitleri) Adlı Eserinde Doğu Türkistan", *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 3, 2016, s. 363-377.
- Gömeç, Sadettin, "Doğu Türkistan'da Yakup Han Dönemi ve Osmanlı Devleti İle İlişkileri", *OTAM*, Sayı 9, 1999, s. 149-153.
- Gönder, Çağatay, "Kaşgar Emirliği'nin Osmanlı Devleti'ne Tabiiyeti", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 2016, Cilt: 15, Sayı: 30, s. 1-30.
- Halidi, Kurbanali, *Tevarih-i Hamse-i Şarkî (Şıgıstın Bes Elinin Tarihi)*, Kazakçaya Çevirenler: B. Tötenayev – A. Joldasov, Ata Mura, Almatı 1992.
- Hayıt, Baymirza, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi*, TTK Basımevi, Ankara 1995.
- İsiyev, D. A., *Uygurskoye Gosudarstvo Yettişar (1864-1877)*, Nauka, Moskova 1981.

Kaugabayev, T., "Tazabek Batır", *Parasat*, 1995, № 6, s. 1-10.

Kazakistan Cumhuriyeti Merkezî Devlet Arşivi (KCMDA), 21-f. (fon), 1-d. (dosya), 162-b-(belge).

KCMDA, 44-f., 1-d., 5649-b.

KCMDA, 44-f., 1-d., 20531-b.

KCMDA, 44-f., 1-d., 21538-b.

KCMDA, 44-f., 1-d., 29185-b.

KCMDA, 44-f, 1-d, 32698-b,

KCMDA, 44-f, 1- d, 38257- b.

KCMDA, 44-f, 1- d, 43610-b.

KCMDA, 64-f., 1-d., 5091-b.

KCMDA, 825-f., 1-d., 8-b.

KCMDA, 825-f., 1-d., 32-b.

KCMDA, 825-f., 1-d., 36-b.

KCDMA, 825-f., 1-d., 57-b.

Kojamjarova, D. P., "Kokan Handığı Jane Kazaktar", *Otan Tarihi*, № 1, (73), 1/2016, s. 5-14.

Koroşhin, A. P., *Kasayuşihsiya Turkistanskogo Kraya*, Tipografiya A. Tranşeliya, St. Petersburg, 1876.

Kurban, İklil, *Doğu Türkistan İçin Savaş*, TTK Basımevi, Ankara, 1995.

Kuropatkin, A. N., *Kaşgariya. İstoriko-geografıçeskiy Oçerk Strany yeye Vöyennye Sily, Promişlennost' i Torgovlya*", Tipografiya M. S. Balasheva, St. Petersburg, 1879.

Miftakov, K.. "Jakıpbek (Badaulet)", *KCBAEA*, № 20 (213), 93.

Muhamedhanulı, N., *Kıtaydagı Kazaktardıń Kogamdık Tarihi (1860-1920)*, Kazakparat, Almatı, 2000.

Ölçekli, Tamara, "Manaplar ve Kırgız Tarihindeki Rollerı", *Bilig*, 2013, Sayı: 67, s. 111-128.

Özbekistan Cumhuriyeti Merkezî Devlet Arşivi (ÖCMDA), 715-f. (fon), 1-d. (dosya), 34-b (belge).

ÖCMDA, İ -17-f., 1-d., 542-b.

ÖCMDA, 1-f, 34-d., 346-b..

ÖCMDA, İ-715-f., 1-d., 36-b.

ÖCMDA, İ-715-f., 1-d., 37-b.

ÖCMDA, İ-715-f., 1-d., 61-b.

ÖCMDA, İ-715-f., 1-d., 62-b.

Pervişeva, İ., "Resale-i Yakubi (Vospominaniya o Yakub-beke Kaşgarskom Kamil'-hana-ışana)" *İstoriik-Marksist*, 1940, № 3 (79), s. 127-135.

Petrov, V. İ., *Myatejnoe «Serdts» Azii: Sin'tsyan': Kratkaya İstoriya Narodnih Dvijeniy i Vospominaniya*, Kroit, 2003, Moskova.

Rusya Devlet Askerî-Tarih Arşivi (RDATA), 1396-f., 2-d., 97-b.

Saray, Mehmet, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasî Münasebetler (1775-1875)*, TTK Basımevi, Ankara, 1994.

_____, "Osmanlı Devleti'nin Doğu Türkistan'a Yardımı ve Çin İşgali", <http://akademikperspektif.com/2017/02/03/osmanli-devletinin-dogu-turkistana-yardimi-cin-ısgali/>.

Talip, Moldo, "Kordolgon Zamanda", *Kırgızdar. Tarih Muras Öner.*, Kırgızistan-Soros fondusu, C. 3, Bişkek, 1995, s.71-137.

Topal, Kadriye, *19. Yüzyılda İngiltere'nin Türkistan Siyaseti*, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2014.

Uydu, Yücel Mualla, "Yakub Beg", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 43, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2013, s. 277-278.

Uygur, Feyzullah, *Doğu Türkistan Tarihi 1864-1884*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Genel Türk Tarihi Bilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul, 2015.

Yavuz, Nuri, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Kaşgar Emirliği ile Osmanlı Devleti Arasındaki İlişkiler ve Ali Kazım İbrahim Efendi'nin Layihası". *Gazi Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Dergisi*. 2003, Cilt 23, Sayı 2, s. 41-60.

Zarcone, Thierry, "XX. Yüzyıl Doğu Türkistan'ında Süfli Silsileleri ve Evliya Sevgisi", *Türkler*, Cilt. 20, Yüzikinci Bölüm, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 282-289.

.. "O Kul'cinskih Delah", *Turkestanskiye Vedomosti*, 27 Aralık 1871.

.. "Pravitel' Altuşara", *Turkestanskiye Vedomosti*, 27 Aralık 1871.

İTTİHAD VE TERAKKİ CEMİYETİ'NİN İRAN POLİTİKASI

M. VOLKAN ATUK*

Giriş

İmparatorluğun son yıllarında devletin kaderini elinde bulunduran İttihad ve Terakki Cemiyeti (İTC)'nin devletin kadim komşusu İran ile olan ilişkileri kendi gelişim süreçleri içindeki değişimlerine paralel bir farklılaşma gösterir. Henüz, batıda sürgün bulunan bir grup muhalif aydın olarak, İTC'ni oluşturan grupların, İran ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişkilere bakışı oldukça naif bir II. Abdülhamid karşıtlığından ibarettir. İlişkilerin Şii-Sünni gerilimi bağlamı dışında ele alınmasını isteyen Jöntürk aydınlarına göre İran ve Osmanlı halkları arasında herhangi bir sorun olmamasına rağmen müstebit II. Abdülhamid idaresi nedeni ile iki ülke arasında gerginlikler sürekli hale gelmiştir. Bu bakış açısının sınırlılığı açık olduğundan ve İran ile yaşanan başta sınır sorunları olmak üzere diğer sorunların önemini kavramaktan uzak bulunduğundan, zamanla daha gerçekçi değerlendirmeler yapılmaya başlandı. Meşrutiyet öncesi dönemde Avrupa'da çıkarılan yayınlar üzerinden İTC'nin İran siyaseti incelendiğinde bu değişimleri görmek mümkündür. Ancak İTC'yi oluşturan aydınlar Meşveret'in ilk yayınlarından itibaren özellikle Şii-Sünni ayrımının aşılması gerektiği konusunda tutarlı bir politika izlemiş ve başından itibaren mezhep gerginliklerine dayalı politikalara karşı olmuşlardır. İTC, öncelikle İran ile olan ilişkilere İttihad-ı İslam kavramı etrafında yaklaşmaya başladı. Farklı mezheplere mensup iki toplumun bu ayrılıklarını bir kenara bırakabilmesinin ve bölgede etkili olan Rusya ve İngiltere'ye karşı ortak bir siyaset oluşturabilmesinin yegane yolu olarak bu kavramı görüyorlardı. Ancak zamanla, birlikte hareket etme ihtiyacı ve emperyal devletlere olan karşıtlık yerini dini kavramlar yerine diğer Asya devletlerini de içine alan politik bir uyanış söylemine bıraktı.

İran ve Osmanlı devleti arasında yaşanan geleneksel sorun, sınır ihtilafları ve

* Milli Eğitim Bakanlığı, Eskişehir Rehberlik ve Araştırma Merkezi, Eskişehir/TÜRKİYE, mvolkanatuk@gmail.com

sürekli olarak bölgede yaşayan aşiretlerin neden olduğu problemlerdi. İTC başlangıçta, II. Abdülhamid yönetimini tüm bu gerginliklerin sorumlusu olarak görürken sonraki yıllarda sınır anlaşmazlıklarının bir parçası durumuna geldi. İTC, muhalefette olduğu dönemde İran ile yaşanan ikili sınır sorunlarının rahatlıkla aşılabileceğini düşünmesine rağmen iktidarı döneminde bu sorunları aşamadı. İran bölgesinde yer alan topraklarda asker bulundurmaya ve hatta 1. Dünya savaşında İran topraklarını açıktan işgal etmeye kadar gidecek oldukça farklı ve tutarsız bir politika izledi. Bu noktada İTC'nin genel problemiği olarak muhalefet ve iktidar dönemleri arasındaki düşünce ve eylem farklılıklarının belirgin bir örneği görülür. İTC'nin fikirleri iktidar sorumluluğunu üstlenmeye başladıkça değişmiştir. 1913 yılında bir sınır protokolü imzalanarak sorun aşılmaya çalışılmış ancak 1. Dünya Savaşı nedeniyle bu protokole uygulanamamıştı. İTC çevreleri, İran meşrutiyet hareketine kesin ve açık destek vermekle birlikte sınır hattında asker bulundurmaktan ve güvenlik gerekçeleri ile sınır ihlalleri yapmaktan da vazgeçmemiştir. II. Abdülhamid; Muhammed Ali Şah ve Meşrutiyetçiler arasında bir denge gözetip genel olarak İran'ı zayıf bırakmayı amaçlamasına rağmen İTC çevrelerinde böyle bir amaç görülmez. Ancak özellikle sınır bölgelerindeki askeri mevcudiyet ve bölgedeki Ermeni aşiretlerine yönelik müdahaleler, bölgede yürütülen politikalar bağlamında II. Abdülhamid dönemi ile bir tutarlılık da gösterir.

İTC ve İran arasındaki ilişkilerdeki önemli olayların başında Tebriz'de Settar Han liderliğinde verilen direnişe destek olunması ve Bağdad'da bulunan Şii ulema ile kurulan ilişkiler ve bu ilişkilerin sonucunda Trablusgarb Savaşı için alınan cihat fetvalarının önemi gelir. Tebriz'de meşrutiyetçi grupların direnişine İTC çevreleri, politik desteğin yanında eylemli olarak İran içlerine eleman göndererek de destek vermişlerdi. Tebriz'deki Meşrutiyetçi grupların direnişi, İTC için her zaman önemli bir örnek olmuştur. Diğer taraftan başından beri Sünni-Şii karşıtlığını aşmayı hedefleyen İTC, Trablusgarb Savaşı sırasında Şii ulemanın da desteğini elde edebilmişti.

Çalışmanın kapsamı ilk İTC yayınlarından başlamakla birlikte 1. Dünya Savaşının başlangıcına kadar olan dönemdir. Çünkü bu savaş içerisinde İTC'nin İran'a yönelik tutumları doğrudan doğruya savaş koşulları, cephe gereksinimleri ve Alman geneltirmeyinin öncelikleri doğrultusunda şekillenmiştir. Bu nedenle 1914'den sonraki süreç genel savaş planlarının içerisinde ele alınması gerektiğinden çalışmada 1913 yılındaki Trablusgarb Savaşına kadar olan dönemin olayları incelenmiştir.

1. 1908'e Kadar Olan Dönemde İran Politikası

Avrupa'da sürgünde buldukları yıllarda İTC'nin önder kadrosu özellikle yayın faaliyeti ile sınırlı bir siyasal çalışma yürütüyordu. Bu dönemde, aktif politik eylemler ya da Osmanlı devlet yönetimini etkileyebilecek türden kamuoyu oluşturma çabalarına rastlamak mümkün değildir. Bu dönemde, Avrupa'da yayın yapan entellektüel bir muhalefet grubu olarak, özellikle Avrupa basınına izleyip dünyadaki gelişmeleri takip ediyorlardı.

İran söz konusu olduğunda ise durum biraz daha farklıdır. Özellikle Meşrutiyete giden yıllarda Avrupa'da çıkarılan yayınların ülkenin iç kısımlarına sokulabilmesi için hem İranlı'lardan yararlanılıyor hem de Tebriz bölgesine doğrudan eleman gönderiliyordu. İran'ın Osmanlı Devleti'nin komşusu olması ve çok uzun yıllara dayanan ilişkilerin varlığı ve Farsçanın Osmanlı entelektüelleri üzerindeki etkisi de İran'ın konumunu farklılaştırıyordu. Bu nedenlerin yanı sıra İran'ın meşrutiyet deneyimi ve sonraki yıllarda yaşadığı iç savaş, İttihadçıların ilgisini sürekli olarak İran üzerinde tutmaya yetiyordu. İstanbul'da bulunan İranlılarda, her zaman için iki ülke arasında bir bağlantı noktasıydı. İran'daki Meşrutiyet hareketleri sırasında ve sonrasında ülkeden kaçmak zorunda kalan pek çok İranlı entellektüel ve politik aktivist İstanbul'a sığınmıştı. Ortak hedefleri ve benzer dünya görüşleri nedeni ile politik sürgünlerle İttihadçılar arasında yakınlık oluşması da kaçınılmazdı. Dolayısıyla, İttihadçıların İran'la ilgili bilgi kanalları yalnızca yabancı basın ile sınırlı değildi. Tüm bu nedenlerin varlığı İTC'nin İran ile yakından ilgilenmesine neden oluyordu.

İran Şahı Nasırüddin'in 1896'da suikasta uğrayarak hayatını kaybetmesi, İran ile ilgili yayınların başlangıcını oluşturur. Bu suikast üzerinden despot hükümdarlar ve Meşrutiyet temalı düşüncelerin ifade edildiği yazılar kaleme alındı. Zamanla, İran ile ilgili değerlendirmeler İttihad-ı İslam kavramı etrafında şekillenmeye başladı. Sonraki yıllarda ise Asya devletlerinin siyasal kurtuluşlarına odaklanan politik bir söylem geliştirildi. Tüm bu gelişim süreci içinde özellikle Nəcəf ve Kerbela gibi Şiiiler için kutsal sayılan yerlerdeki Şii müçtehitlerle de ilişkiler geliştiriliyordu. Özellikle Trablusgarb Savaşında Şii kitlelerinde desteğini almak isteyen İTC, bu desteği Meşrutiyet taraftarı olan Atabat ulemasından almayı başarmıştı.

a. Nasırüddin Şah Suikasti ve İlk Değerlendirmeler

İran ile ilgili ilk değerlendirme tespit edebildiğimiz kadarıyla 1896 yılında

Ahmed Rıza tarafından Meşveret gazetesinde yapılmıştır.¹ İran Şahı Nasırüddin'e karşı (1848-1896) düzenlenen suikastın ardından yazılan bu makale, öldürülen bir doğu despotunun ardından onunla ilgili karmaşık duygular içermesi ve II. Abdülhamid ile ilgili karşılaştırmaları nedeniyle önemlidir.²

Ahmed Rıza, Nasırüddin Şah'ın öldürülmesine açıkça destek vermez. 1896 yılı henüz İttihadçıların fikir hareketleri yoluyla toplumu aydınlatma çabaları ile kendilerini sınırladıkları herhangi bir biçimde politik şiddeti onaylamadıkları yıllardır. Ancak bu noktada Ahmed Rıza ile diğer İttihadçılar arasına da bir ayrım koymak gerekir. Meşrutiyetten sonra İTC hem denetleme iktidarı döneminde hem de iktidarı doğrudan doğruya elinde bulundurduğu yıllarda, şiddeti politik bir araç olarak kullanmıştır. Ancak Ahmed Rıza siyasi cinayetlere karşıtlık noktasında İttihadçıların çoğundan daha tutarlı davranabilmiştir. Bu anlamda Nasırüddin Şah'ın öldürülmesine yönelik herhangi bir desteğinin olmaması Ahmed Rıza'nın siyasal kimliği bakımından bir tutarlılık olarak not edilmelidir. Ancak suikastın ardından olayı değerlendirirken "...*kırksekiz yıl evvel zulm gören Babiler'in intikamı İran'a bir tecedüd ve terakki kapısı açtı.*" diyerek bu suikasti açıkça onaylamamakla birlikte sonuçları açısından, İran'ın gelişmesi için bir fırsat olabileceğini söylemiştir.

Makalede, Nasırüddin için "*Nasırüddin Şah müstebid, cabbar idi. Lakin vatanını milletini fevk-al-âde sever ve Acemlikle iftihar ederdi.*" diyordu. Ayrıca "*Mülkünde maârfın ve zayı'-i millîyenin terakkisine lüzümü derecede çalışmadı. Fakat istiklâl-i devleti hüsn-i mühafaza etti. Müddet-i saltanatında bir dönüm yer vermedi. Borç bırakmadı. Kendisinde bir İslâm hüküm-dârına lâıyk ba'zı haslet bâ-husûs şecaat vardı. Def'aatle tehlikeye uğramış iken yine saraya avratlar içine kapanmadı. Merdane yaşadı, merdane öldü*" diyerek aslında son derece ılımlı bir eleştiri tonu kullanıyordu. İTC önderlerinin II. Abdülhamid için kullandıkları eleştiri dilinin bilinen sertliği yanında, aynı makale içinde kullanılan "*Sultan II. Abdülhamid gibi terakki düşmânı gaddarlar elinde mağdur ve perîşân kalan İslâmları bu tedennî ve inkırazdan kurtarmak umera-yı İslâmiyeye bir vazîfe-i mukaddesedir.*" cümlesi bile temelde II. Abdülhamid'den farklı olmayan tipik bir doğu despotu olarak

¹ 1896 yılında İTC'nin durumu oldukça karmaşıktır ve Ahmed Rıza'yı tek başına İTC'nin temsilcisi olarak görmek mümkün değildir. Bu tarihte Murad Bey'de Mısır'da Mizan gazetesini yayımlıyordu. 1897 yılında ise İshak Sükuti, Şerafettin Mağmumi, Abdullah Cevdet gibi Ahmed Rıza'ya muhalif grubun Cenevre'de çıkardıkları Osmanlı Gazetesi yayınlanmaya başladı. Fakat bu gazetede İran ile ilgili tespit edebildiğimiz ilk makale 1902 yılına aittir. Bu tarihe kadar II. Abdülhamid ile anlaşmalar olmuş ve gazeteyi çıkaran ekip, İTC ile belirgin bir kopuş yaşamıştır. Bu nedenle, Ahmed Rıza'nın Meşveret'deki makalesi, İTC'nin İran'la ilgili ilk siyasal düşüncesi olarak değerlendirmeye alınmıştır. İran ile ilgili değerlendirmeler özellikle 1902 yılında Şura-ı Ümmet gazetesinin yayımlanmasından sonra artmıştır.

² Ahmed Rıza, *Meşveret*, "İcmal-i Ahval", No. 11, 10 Zilhicce 1313, s. 2-3

Nasirüddin Şah -ki zihniyeti ve idare tarzı II. Abdülhamid'e benzerdi-,³ için kullanılan dilin yumuşaklığını gösterir. Şah'ın, İran'ın gelişmesi için çok önemli gayretlerin içinde olmadığı doğrudur, Emir Kebir, Malkom Han gibi reformcuların merkezi ve bağımsız bir devlet oluşturma çabalarını tutarlı biçimde sürdürmemiştir. Ancak onun borç bırakmadığı ya da *istiklal-i devleti muhafaza* ettiğini söylemek oldukça abartılıdır. 1880'lerden itibaren Nasirüddin Şah, devlet hizmetleri için gerekli olan kaynakları imtiyazlar, önemli memuriyetlerin satışı ya da dış borçlanma seçenekleri ile karşılamaya çalıştığı halde, bunda başarılı olamayınca, çare olarak hazinedeki biriken altın ve gümüş stoklarını kullanmaya başlamıştı. 1868 yılında yaklaşık 1.5 milyon pound olan stoklar, 1888'e gelindiğinde yarım milyon pounda kadar geriledi.⁴ Bu süreçte bütçe açığını dolaylı ya da doğrudan vergiler yolu ile dengeleyebilmek mümkün değildi. Bu nedenle Nasirüddin Şah'ın dolu bir hazine bıraktığına inanılsa da oğlu Muzafferüddin tahta çıktığında (1896-1907) hazinede ya çok az ya da hiç para bulamayacaktır.⁵ Bununla birlikte Nasirüddin Şah'ın yaptığı her şey olumsuz değildi. Özellikle sanatsal konulardaki patronajı sayesinde müzik, resim, şiir ve kaligrafi gibi alanlarda yenilikler yaşandı. Avrupa etkisinin ülkede artmasıyla birlikte çeviri eserlerin sayısı da arttı. Tahran'da temizlik, aydınlatma vb. gibi kent yönetimine ilişkin uygulamalar yapıldı ve sayıları az da olsa yeni okullar ve sağlık kurumları, Avrupalı misyonerler tarafından açıldı⁶

Nasirüddin Şah'a düzenlenen suikastın ardından oğlu Muzafferüddin yeni Şah olarak tahta çıktı. Ahmed Rıza, yeni bir hükümdarın yenilikler getireceğine olan inancı veya umudu ile Muzafferüddin için çok övücü bir lisan kullanır. Onun, Azerbaycan'da valilik yaparak yetişmesine ve çağdaşları olan Osmanlı şehzadeleri gibi kafes içerisinde büyümemiş olmasına çok önem verir. Bu nedenle, yeni şahıtan beklentileri de oldukça yüksektir. Ancak, İngiltere ve Rusya gibi İran üzerinde tahakküm kurmuş iki devletin varlığını da hesaba katan Ahmed Rıza "...mülkünün şimâl ve cenûbunda fırsat kollayan iki rakib-i fettanı nazar-ı i'tibâra alarak" cümlesiyle de Şah'ın aslında tek başına yapabileceği fazla bir şey olmadığını da anlatmış oluyordu.

³ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi Cilt 1, Kısım 1*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991, s. 109

⁴ Gad Gilbar, "The Opening Up of Qajar Iran Some Economic and Social Aspect", *Bulletin of The Scholl of Oriental and African Studies*, Vol. 49, Issue. 1, Feb. 1986, s. 76-89

⁵ Sir Percy Sykes, *A History of Persia*, Vol. II, Routledge, London, 1969, s. 374

⁶ Nikkie Keddie, "Iran Under The Later Qajars 1848-1922", Ed: Avery, P., Hambly, G. R. G. and Melville, *The Cambridge History of Iran*, Cambridge University Press, 1991, Vol. VII. s. 198

Kaçar hanedanı sultanları ile ilgili ölçülü bir dil kullanan Ahmed Rıza, İran ve Osmanlı Devletleri arasındaki ilişkiler için oldukça yapıcı bir tutuma sahiptir. Geçmiş uzun yıllara dayanan Türk-İran ilişkilerinin, sağlam bir zeminde ilerlemesini gerçekleştirmenin ön koşulu olarak, mezhep farklılıklarına dayalı ayrımcı politikaların terk edilmesini görür. “Ba’zı cahil sofilerden başka kimsenin ehemmiyyet vermediği mezhep ihtilâfına bakmayarak Acem ve Türk devletleri beynindeki uhuvvet-i diniyeyi münasebet-i siyâsiye ile de tahkîm etmek her iki taraf için fevâid-i azîmeyi daidir.” diyerek din kardeşliği vurgusunu ön plana çıkarır. Buradaki dini vurgu, II. Abdülhamid tarafından takip edilen İttihad-ı İslam siyaseti ile uyumludur. Genç Türkler, temelde “devleti kurtarma motivasyonu” diyebileceğimiz siyasal reflekslerle, içinde buldukları dönemin koşullarına uygun olarak Osmanlıcılık, İslamcılık, Türkçülük, fikirlerini farklı özlere ve yoğunlukta da olsa kullandılar.⁷ Bu anlamda İran ile mezhep farklılıklarına dayanan gerilimlerin varlığında, bu ayrımları izale edecek kapsayıcı bir din kardeşliği anlayışının geliştirildiğini görüyoruz. Siyasi ilişkilerin güçlendirilmesi için gerekli bir altyapı olarak görülen dini uzlaşma, iki ülkenin de despot hükümdarlar tarafından yönetildiği bir dönemde, İran ile yakınlaşma ve kadim gerginliklerin aşılması için vazgeçilmez bir önem taşıyordu.

Osmanlı Devleti ve İran ilişkileri, devletlerin başında bulunan hükümdarların niteliğinden çok, uzun dönemli tarihsel, coğrafi, stratejik ve kültürel boyutlara sahiptir.⁸ Öne çıkan sorunlar ise sınır anlaşmazlıkları, aşiretlerin yarattığı gerginlikler, bölgedeki Ermeniler ve mezhep farklılıklarıdır. Fakat bu dönemde İTC için önemli olan II. Abdülhamid’in devrilmesidir. Diğer pek çok konuda olduğu gibi, İTC’nin siyasal bakış açısına göre, İran ile yaşanan sorunların kaynağı da II. Abdülhamid’in müstebid idaresidir ve sonraki yıllarda ortaya koydukları görüşlerle daha da açık görülebileceği gibi, bu idarenin devrilmesi ile İran ve Osmanlı Devletleri arasında yaşanan sorunlar çözümlenecektir. Nitekim Ahmed Rıza, “... iki İslâm hükûmeti beyninde münazaa zuhûruna meydan vermemelidir, Sultan II. Abdülhamid bir beladır, bela zail olur, uhuvvet-i İslâmiye bakidir.” diyerek İran ve Osmanlı Devleti arasındaki sorunların II. Abdülhamid’in varlığı ile kaim olduğunu söylüyordu.

Bu dönemde, İTC’nin önemli isimlerinin başında Mizancı Murad Bey geliyordu. 1896 yılında gazetesi Mizan’ı Kahire’de yayınlıyordu ve henüz II. Abdülhamid ile anlaşmaya varıp İstanbul’a dönmemişti. Bu sıralarda, Mizan İttihadçı

⁷ Cezmi Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği Osmanlı Devleti’nin İslam Siyaseti 1856-1908*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1992, s. 2

⁸ Gökhan Çetinsaya, “Essential Friends and Natural Enemies: The Historic Roots Of Turkish-İranian Relations”, *Middle East Review of International Affairs*, Vol. 7, No. 3, September, 2003, s. 116

çevrelerde Meşveret'ten daha etkin bir konumdaydı.⁹ Nasirüddin Şah'ın öldürülmesiyle ilgili Mizan'da bir makale yayımlanmıştı.¹⁰ Mizan'da yazılan makale, dil ve içerdiği siyasal belirlemeler ile Meşveret'tekinden ayrılır. Mizan'ın siyasal analizleri bu noktada Ahmed Rıza'nın, daha ziyade propogandist üslubundan farklılaşır. Mizan öncelikle doğu ve batı toplumları arasında bir ayırım yaparak hükümdarların doğu toplumları için önemine değinir ve “*şark halkı garblılardan ziyade hükümdarperesttir.*” der. Ardından Nasirüddin ile ilgili değerlendirmeler yer alır ki bunlar bir doğu despotunun ardından düzülen methiyeler gibidir. Eleştiri tonu Meşveret'inkinden çok daha yumuşak ve hatta Şah'ı pek çok konuda aklamak istercesine yazılmıştır. Bu makalede Şahın, “... *Alicenap bir tacidar*” olduğu söylendikten sonra “*Efkar-ı münevvereye malik olup devletin terakkisini ister, medeni aleme seyahat ederek, milletin noksanlarını tayine çalışır, meftunu olduğu av bahanesiyle eyaletlerini dolaşarak zir-i destanlarına karışır onların umum ve sürurlarına iştirak ederdi...*” diyerek son derece başarılı bir hükümdar portresi çizer. Benzer bir düşünce ile “*Meslek-i tecceddüde dahi mütereddidan hareket etmeyip terakkiperveren ile mazibinanlardan her ikisini muvazene üzere tutmak isterdi.*” denir. Bu noktalar kuşkusuz oldukça tartışmalıdır. Aslında Şah, liberal etkilerle, kendisinin tahttaki mevkisini kaybedeceği korkusu arasında devamlı yıpranıyordu.¹¹ Nasirüddin Şah'ın Avrupa seyahatleri, dış borç alınarak yapılan uzun ve kalabalık mahiyetlerle gerçekleştirilen seyahatlerdi. Hükümdarlığı boyunca üç kez bu tip uzun seyahatlere çıkmıştı. Bunlar, aynı zamanda Avrupa devletlerinin İran'dan imtiyaz koparmak için bekledikleri güzel fırsatlardı. Son ziyaretinde İngiltere'de Malkom Han'ın kopardığı piyango imtiyazı buna bir örnektir. Mizan, işi biraz daha ileri götürerek, İran halkının Şahlarına karşı sevgi ve hürmet dolu olduğunu da yazar. “*Sadık teb'ası ellinci yılı münasebetiyle şenlikler icrası için can-ı gönülden hazırlanmaktalar idi.*” Bu tarihsel veriler ışığında kabul edilmesi oldukça güç bir tespittir.

Nasirüddin Şah döneminde, pek çok ayaklanma olmakla birlikte esas olarak halkın bağlılıkları yerel, feodal güçlere, ağırlıklı olarak klan ve aşiret düzenine dayanıyordu. Şah'ın egemenlik alanının ülkenin bütününe yayılması söz konusu değildi. Bu nedenle Şah'ın despotik tutumları ya da saltanatı dönemindeki başarısızlıklarının yanında kitlelerin, ülke çapında ortak bir bağlılık duygusu geliştirebilecekleri bir Şah profili çizmek zordur.

⁹ Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Cilt 1 (1889-1902)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1989, s. 267

¹⁰ İmzasız, Mizan, “Ölmüşe Rahmet Bakilere Selamet”, No. 75, 24 Zilkade 1313, s. 2484

¹¹ Hafız Ferman Fermayan, “19. yy İran'ında Modernleşme Güçleri: Tarihi Mütalaa”, *Ortadoğu'da Modernleşme*, Ed. William R. Polk, İnsan Yayınları, İstanbul, 1995, s. 182

Bu tutumların olası sebebi ile ilgili alternatif bir açıklama olabileceği düşünülerek İTC'nin Mısır Şubesi tarafından yayımlanan Kanun-u Esasi dergisindeki bir makaleye atf yapabiliriz. Müslüman halk kesimleri için yapılan tespitlerin, Jöntürk aydınları içinde geçerli olduğu söylenebilir. “*Her memleket Müslümanları değerlerini, kendinden daha mesut ve hükümetlerini kendi hükümetlerinden daha müstakim zannederler. Görmediklerine sui-zan etmezler. Bu da ehl-i İslama mahsus bir hüsn-i zandan ileri gelir.*”¹²

Nasırüddin Şah, temelde müstebit bir hükümdar olarak, mülkünün gelişmesi için çabalamıştı. Ancak onun merkezi devlet ve bürokratik mekanizmaları kurma konusundaki çabaları hiçbir zaman yeterli olmamıştır. Ülke, onun zamanında farklı aşiretler arasındaki güç ilişkilerine dayalı bir denge üzerinde yürütülmeye çalışılıyordu. Hükümdarlığı süresince, bakanlıkların oluşturulmasına ve bürokratik bir mekanizma kurulması için çalışmasına rağmen, uzun süren hükümdarlığı 1896'da sona erdiğinde geriye yalnızca bir merkezi hükümet iskeleti bırakabilmişti. Devlet dokuz küçük tüzel kuruluştan, diğer bir deyişle bürokrasisi olmayan dairelerden ibaretti. Savaş, Maliye, Adalet ve Dışişleri bakanlıkları daha eski olmalarına rağmen maaşlı kadrolardan, bölge dairelerinden, hatta kalıcı bir dosyalama sisteminden dahi yoksundular. İşin aslı bir tek adları vardı.¹³

Nasırüddin Şah'ın ölümü üzerine yazılan bu makaleler, Mizan ve Meşveret çevrelerinin II. Abdülhamid'e yönelik bakışlarının ve üsluplarının birbirinden ne kadar farklı olduğunu anlayabileceğimiz bir turnusol kağıdı işlevi de görür. Mizan'daki makalede Nasırüddin Şah'ın ölümünün ardından bu suikastı, hiçbir biçimde onaylamadıkları ile ilgili II. Abdülhamid'i inandırma çabası vardır. “*Cinayete nefret ve canıye lanet ederiz. Nefret ve lanette halis olduğumuzu da padişahımız makamında bulunan Sultan II. Abdülhamid Hazretlerine arz eyeriz.*” Bu tarz bir üslup Ahmed Rıza için düşünülemez kadar uzaktır. Makalenin devamında, II. Abdülhamid'in ülkenin genel durumu ile ilgili olarak yapması gerekenler anlatılır ve kendisinden yapması beklenenler “*Hakıpayı maali ihtivayı padişahilerinden müsterhimdir ki...*” hitabı ile dile getirilir. Yukarıda belirttiği gibi, Meşveret çevresi için II. Abdülhamid'e yönelik bu tür ifadeler kullanılmayacak kadar uzak olmanın yanında, Meşveret'te çıkan makalede Nasırüddin Şah yüceltilmez. Eleştirinin dozu düşük bile olsa doğu toplumlarının hükümdarlık idaresine eğilimli oldukları gibi tezler ileri sürülmez. Mizan'da göze çarpan anlayış, katledilen İran Şah'ını iyi meziyet sahibi bir

¹² İmzasız, *Kanun-u Esasi*, “İttihad-ı İslam”, 20 El-Kaide 1315, No. 13, s. 2-3

¹³ Ervand Abrahamian, *Modern Iran Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014, s. 13

hükümdar olarak resmederek, okurlara iyi bir Osmanlı padişahının nasıl olması gerektiği ile ilgili uygun bir rol model sunmak gibi görünmektedir.

b. İttihad-ı İslam Bağlamı

İTC, İran'a karşı II. Abdülhamid'in Pan-İslamcı siyasetini miras almış görünmektedir.¹⁴ Meşveret ve Mizan'da çıkan makalelerde bu konu uzun uzadıya ele alınmasa da İTC'nin Mısır şubesi tarafından yayımlanan Kanun-u Esasi dergisinde İran ile olan ilişkiler, İttihad-ı İslam bağlamında ele alınır ve dergide, birkaç sayı üst üste İttihad-ı İslam kavramı tartışılır. İran ile olan ilişkiler ve İran siyasetinin nasıl oluşturulması gerektiği ile ilgili değerlendirmeler hep bu kavram etrafında tanımlanır.

İttihad-ı İslam, ya da batılı kaynaklar tarafından kullanılan ve yaygınlık kazanan biçimiyle Pan-İslamist politika, oldukça kapsamlı bir konudur. Hakkında yerli ve yabancı geniş bir literatür ve ele alınması gereken farklı boyutları vardır. İttihad-ı İslam bağlamında İttihad ve Terakki'nin İran politikasının, çerçevesi iyi çizilmiş sınırlar içinde ele alınması gerektiğinden bu çalışma kapsamında 1897 yılında İTC'nin Mısır şubesi tarafından yayımlanan Kanun-u Esasi dergisindeki bir sıra makale üzerinden inceleme yapılacaktır. Konunun kapsamını, İttihad-ı İslam siyaseti bağlamında Sünni-Şii çatışmasının aşılması ve İran ile varolan anlaşmazlıkların giderilmesi konusunda İTC liderlerinin¹⁵ hedefleri oluşturacaktır.

Osmanlı Devleti içindeki İslam birliği akımının amacı, İngiltere ve Fransa'nın çeşitli Müslüman gruplar arasındaki etnik ve dini farklılıklarını istismar ederek tıpkı Rusların 1855-78 yıllarında etnik ulusal Balkan gruplarını siyasallaştırmak için Ortodoksluğu kullanarak yaptıkları gibi nifak çıkarma çabasına engel olma.¹⁶ İTC içerisinde de kabul gören bu anlayış, özellikle Mizancı Murad Bey'in İTC'ye mensup olduğu yıllarda Cemiyet içerisinde revaç buluyordu. Kendisinin İslam Birliği (Pan-İslamist) taraftarı olması Cemiyet içinde şöhretini daha da arttırıyordu. En büyük emeli dünya Müslümanlarının, halifenin önderliğinde düşman istilasından kurtulması ve büyük İslam İmparatorluğu'nun kurulmasıyla çalışmalarının

¹⁴ Gökhan Çetinsaya, a.g.m., s. 120

¹⁵ Mısır şubesi Mizancı Murad Bey, Paris'e gittikten sonra bir bocalama devresi yaşamasına rağmen Hoca Kadri'nin önderliğinde yeniden kendini toparlamış ve İslami kimliği ön planda olan, Ahmed Rıza ve grubunun pozitivist fikirlerine karşı güçlü bir grup oluşturmuşlardır. Bu dönem de halen İTC bir bütün olarak ele alınmayacak durumdadır.

¹⁶ Kemal Karpat, *İslamın Siyasallaşması, Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kimlik, Devlet, İnanç ve Cemaatin Yeniden Yapılandırılması*, İstanbul 2013, s. 331

mükafatlandırıldığını görmek istemesiydi. Padişahı bu yola sevk edebilmenin hayalleriyle yaşıyordu.¹⁷ Murad Bey'in yanı sıra, Kanun-u Esasi'de bir sıra makale ile İttihad-ı İslam konusuna müdahil oluyodu.¹⁸

“Osmanlılarca İttihad-İslam terkinin medlulü, küre-i arz üzerinde bulunan umum Müslümanların birleşip milel-i saireye karşı hukuk-u islamiyelerini müdafa'a ve kelime-i dini i'la etmek niyetiyle fi sebillillah mücahedede bulunmak gibi bir manadan ibarettir. Tatlı bir emel olduğu için herkes husulünü arzu eder. Dinen birleşmeleri matlub ise kelime-i tevhid cümlesini cem ediyor. Fikren müttehid olmaları demek ise itihad fikri ittihad-ı siyasiyi müntec olabileceğinden mevani-i kaviyyeye tesadüf eder.”¹⁹

Burada açık biçimde ikili bir ayrıma gidilmiş ve Müslümanların dini bakımdan birleşmeleri konusunda kapsayıcı bir yorum getirilerek, kelime-i tevhidin dünyadaki tüm Müslümanları birleştirecek ortak payda olduğu söylenmiştir. Asıl güçlük ise, siyasi alanda Müslümanların fikri birlikteliğini sağlamaktır. Bu nedenle gerek siyasi gerekse dini birlik anlamında Müslüman devletlerin birlikteliği hayli güç bir konudur. Özellikle meşrutiyet süreçlerinin iki ülke siyasetinde önemli bir rol oynamaya başlamasıyla bu söylemler yerini salt siyasi fikirlere bırakacaktır. Ancak İran siyaseti bağlamında dini birliktelik konusu önemini korumaya devam eder. İran devleti ile siyasi ilişkilerin geliştirilmesi mezhep sorunları aşılmadan mümkün olamayacağından, dini alanda da bir birlikteliğe ihtiyaç duyulacaktır. Bu konuda Kanun-u Esasi dergisi diğer İTC yayınları gibi mezhep farklılıklarına dayanan ayrımcı uygulamalara son verilmesini ister. “İran hükümeti ile muhasenat-ı hasene tezyidiyle Sünni-Şii beyindeki manasız muadati kaldırmaya çalışmakta büyük vezaiftendir.”²⁰ diyerek dini ayrımların aşılmasını ister. Bu ayrımın ortadan kalkması aynı zamanda Irak'ta yoğun olarak bulunan Osmanlı teb'ası Şiiilerinde devletle entegrasyonu için önemlidir.

Kanun-u Esasi, II. Abdülhamid'in İran'la yakınlaşma çabalarını da gayri ciddi bulur. 1898 yılında padişahın Muzafferüddin Şah'a gönderdiği nişan ve bu

¹⁷ Ernest Edmonson Ramsour, *Genç Türkler ve İttihat ve Terakki 1908 İhtilalinin Hazırlık Dönemi*, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2001, s. 52

¹⁸ Birbirini izleyen dört makale ile konu ele alınmış ve Avusturya'dan Cava adasına Batavya'dan Hindistan'a kadar dünyanın farklı coğrafyalarında yaşayan Müslümanların durumları ile ilgili bilgilere yer verilmiştir.

¹⁹ İmzasız, *Kanun-u Esasi*, “İttihad-ı İslam”, 21 Şevval 1315, No. 9, s. 2

²⁰ İmzasız, *Kanun-u Esasi*, “İttihad-ı İslam”, 20 El-Kaide 1315, No. 13, s. 2-3

nişanı götüren heyetin Tahran'da parlak biçimde karşılanması saray tarafından "İttihad-ı İslamın esasının" kurulduğu biçiminde dışarıya yansıtılmıştı.²¹ Dergi yaşanan olayın II. Abdülhamid tarafından bu biçimde yansıtılmasına sert tepki gösterdi. Yapılan işin gayrı ciddi olduğunu eğer gerçekten ciddi bir şeyler yapılmak isteniyorsa bunun yolunun sefirler aracılığıyla yapılacak fikir alışverişleri olduğunu söyledikten sonra "İşte sahtekarlık varsa bile anlaşılmazdı. İki tarafın boş olan millet hazinelerinin diyun tarafına bu sebeple bir miktar daha kayd olmazdı." denilmiştir. Ardından kendi önerilerini dile getiren dergi, mezhep farklılıklarının aşılmasının çok ötesinde İngiltere'nin desteği ile Afganistan, İran ve Osmanlı Devletinin ittifak kurması gerektiğini söyler. Bu noktada üzerinde durulan konu İran ve Afganistan bölgesinde Rusya'ya karşı bir denge unsuru olarak İngiliz dostluğunun temin edilmesi siyasetidir. "Bu iki devlet teb'a-i Müslimeleri aralarında bulunan ihtilaf-i mezhebiyi kaldırıp usul-ü mustahsene üzere talim memleketlerini de imar ve Afgan hükümetini daire-i ittifaklarına dahil etseler otuz dört milyon kadar müslümanın makul denilebilecek bir ittihadı husule gelir. Lakin ne kadar cesur bulunsalar kesret ve kuvvet itibarıyla yalnız mehabet-peyma Rusya ile uğraşmaları pek güç ve muvaffakiyetleri meşuk olur."

Bu önerinin gerekçelendirilmesi ise diğer Avrupa devletlerinin Rusya karşısında güvenilmez müttefikler olacağıdır. "Sair Avrupa devletleri Türkiya tarafında Rusya'ya ileri gitme demeleri maznun ise de Afgan ve İran tarafları için bir itirazda bulunmaları memul değildir. İngiltere ise ilca-i maslahatla Rusya'ya karşı hükümet-i İslamiyeye zahir olur." Orta Asya, Basra Körfezi ve Hindistan bölgesinde Rusya ve İngiltere'nin birbirlerine zıt çıkarları dolayısıyla Rusya'ya karşı İngiltere'ye yanaşmak fikri ortaya atılıyordu ve bu konuda Paris merkezi de benzer bir düşüncede idi. Meşveret gazetesinde yayımlanan bir makalede, "Saltanat-ı seniyyenin nüfûz-ı iktidârı Rusya'ya ne nisbette işgal edebilirse İngiltere nüfûzu Hind'de o nisbette tekarrür edeceğinden İngiltere hükümeti Rusya'ya karşı hükümet-i seniyyenin satvet ve şevketinin terakkisine çalışmaktadır." deniliyordu.²² Açıkça, Kanun-u Esasi gibi üçlü bir ittifak ve dördüncü bir dayanak olarak İngiltere'nin varlığı gibi somut bir öneride bulunulmuyor olmasına rağmen genel anlamda dönemin İTC çevrelerinde doğu siyasetinde, Rusya'ya karşı İngiltere denklemi kabul görüyordu.

İTC, henüz kurumsallaşma sürecinde olduğu ve farklı merkezlerden idare edilmeye çalışıldığı bu dönemde İran'la ilgili politika geliştirirken öncelikle Sünni-Şii ayrımının ortadan kaldırılmasına sonra da her iki ülkede istibdat rejimleri-

²¹ İmzası, *Kanun-u Esasi*, "İttihad-ı İslam", 2 Zilhicce 1315, No. 15, s. 7-8

²² İmzasız, *Meşveret*, "Suriye'den Mektub", 28 Cemazi'el-Ahir 1313, No. 12, s. 2

nin terk edilerek maddi ve manevi gelişmenin sağlanmasını hedef almıştır. Paris ve Mısır şubelerinin İran ile ilgili düşünceleri İttihad-ı İslam bağlamında birlik ve siyasal ilişkilerin geliştirilmesi ve mezhep ayrılıklarının iki devlet arasında gerginlik nedeni olmaktan çıkarılması perspektifine oturtulmuştur.

c. Meşrutiyete Doğru

İran'ın İTC, tarafından giderek artan biçimde dikkate alındığını söyleyebiliriz. Burada iki temel nokta ön plandadır. Öncelikle her iki ülkede de meşrutiyet ilanının yaklaşıma başlaması ve sürecin İran'da daha önde seyretmesi bu ilgi artışının en önemli nedenidir. Diğer taraftan İTC çevresinin Şura-ı Ümmet yayımlanmaya başladıktan sonra kendi içlerindeki çatışmalarının azalması ile birlikte Doğu siyasetine daha fazla yer vermişlerdir. Bu süreçte Şura-ı Ümmet'te çıkan makaleler daha önce ele aldığımız ve başlangıç dönemi olarak nitelendirebileceğimiz dönemdekilere oranla daha nitelikli ve siyasal analiz boyutu yüksek makalelerdir. Bu süreçte, İran içerisinde meşrutiyet devrimine ön ayak olan toplumsal sınıfların yakından izlendiğini söyleyebiliriz. Örneğin, İran ulemasının meşrutiyete taraf tar olan Ncef uleması ile ona karşı olan ve Şah tarafında yer alan muhafazakar ulemanın durumunu izlemek İTC'nin temel bir gündemi olmuştur. Ayrıca Meşrutiyet öncesi süreçte İran'da meydana gelen önemli toplumsal olayları da Şura-ı Ümmet gazetesinden izleyebilmek mümkündür. Bu dönemin en önemli özelliği (1902-1908), İran'a yönelik politikanın dini motivasyonlar, din kardeşliği veya İttihad-ı İslam bağlamlarından uzaklaşarak, siyasal kavramlarla şekillendirilen, meşrutiyet eksenli ve dayanışmacı bir anlayışa doğru evrilmesidir. Şii-Sünni ayrımının aşılması ve politik bir gerginlik nedeni olmaktan çıkarılmasına yönelik politika aynen devam etmekle birlikte bu dönemin temel vurgusu dini söylemlerden çok siyasal söylemlerdir. İttihad-ı İslam kavramı yalnızca Irak bölgesinde yaşanan Sünni-Şii gerginlikleri söz konusu olduğunda, mezhep ayrılıklarının aşılması için kullanılan kapsamı oldukça daralmış bir kavram haline gelmiştir.²³

İran ile ilgili analizler, İttihad-ı İslam kavramından uzaklaşarak “Uyuyan Doğunun Uyanışı”, bağlamında ele alınmaya başlanmıştır. Sorun artık yalnızca Müslüman ülkeler olmaktan çıkmış, Batı sömürgeciliğine karşı direnen Japonya, Çin gibi Müslüman olmayan ülkelerinde bir arada değerlendirildiği bir “Uyanış”

²³ “Acem hükümetinin İttihad-ı İslam fikri ve eneline muhalif olan bu muzır politikası ümmet-i Muhammedinin bir kat daha karılması, zayıflaması ve bilahare ecnebiler elinde zebun ve esir kalmasını mucib olacağından...” İmzasız, Şura-ı Ümmet, “Acem-Türk İhtilafı”, 1 Ağustos 1906, No. 96/97, s. 4

söylemi biçimini almıştı. Çin'de 1906'da anayasal yönetim ilkesine bağlılığın ilanı söz konusu olmuş, ancak bu ilke, ülke buna hazır hale gelene kadar uygulamaya konamamıştı.²⁴ İTC'ye göre, Çin, esasen kabul ettiği anayasayı ve meşveret usulünü saltanatına uygular ve bu sürecin yerleşmesi için birkaç yıl geçmesini sağlayabilirse, Avrupalıların işgalinden de kurtulabilecekti.²⁵ Çin ile ilgili değerlendirmelerin sonu “*Çin uyanıyor*” fikriyle bitiyordu. Japonların Rusya'yı yenmeleri (1905) ve anayasal düzen oluşturmaları ise, “*Japonyalıların muvaffakiyet ve terakkileri kurun-u evveli müilletlerinin hayat-ı taze iktisab etmelerine sebep oldu.*” biçiminde ele alınıyordu. Bu nedenle İttihad-ı İslam kavramı artık geride kahyor ve “*bütün Asya uyanıyor*” şiarı etrafında politik bir söylem inşa ediliyordu.²⁶

d. Müstebid Hükümdarlar

Değişmeyen argüman ise kuşkusuz müstebid hükümdarlar, onların zulm ve işkenceleri ile sefahata düşkünlükleriydi. Bu anlamda, II. Abdülhamid Jöntürk hareketinin başından beri yerinde olmasına rağmen İran'da Nasırüddin Şah öldürülmüş, yerine Muzafferüddin Şah geçmişti. Hatırlanacağı gibi Ahmed Rıza'nın Muzafferüddin Şah ile ilgili iyimser makalesinin ardından Şura-ı Ümmet'teki makalelerde de Muzafferüddin Şah ile ilgili sert eleştiriler görülmez. Burada Şah'ın genel eğilim olarak müstebid bir karakter taşıması ve İran'da gelişen Meşrutiyetçi harekete odaklanılmasının payı vardır. Ancak Muzafferüddin'in sağlık sorunlarını gerekçe göstererek yaptığı Avrupa seyahatleri şiddetli biçimde eleştirilmiştir. Muzafferüddin'in sağlığı genel olarak iyi olmamakla birlikte özellikle böbrek sorunları yaşıyor ve Fransa'daki Contrexville'de bulunan mineralli su kaynaklarına tedavi için geliyordu.²⁷ Ancak bu geziler kalabalık maiyyetlerle ve yine Avrupa ülkelerinden alınan dış borçlarla yapıyordu. Bu nedenle İTC tarafından Şah'a sert eleştiriler yöneltiliyordu. “*Muzafferüddin Şah, birkaç bardak maden suyu içmek için Avrupa'ya her gelişinde arkasına 96 kişi takıyor. Şiraz'ın İsfahan'ın bir aylık varidatını bir gecede bunların otel kirasına sarf ediyor.*”²⁸ deniyor ve buradan kalkarak güzel bir genelleme ile “*Bü-*

²⁴ Barrington Moore JR, *Diktatörlüğün ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri Çağdaş Dünyanın Yaratılmasında Solunun ve Köylünün Rolü*, V Yayınları, Ankara 1989, s. 148

²⁵ İmzasız, *Şura-ı Ümmet*, “İran”, 1 Teşrin-i Sani 1906, No. 104, s. 3

²⁶ Bu savaştan sonra, Japonya'nın kendine güveni artmış, önce Çin'i sonra Rusya'yı yenmiş, artık hiç tartışmasız biçimde “Büyük Devletler” arasına girmişti. Murat Belge, *Militarist Modernleşme Almanya, Japonya ve Türkiye*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, s. 401

²⁷ Amir Arsalan Afkhami, “The Sick Men of Persia: The Importance of Illness as a Factor in the Interpretation of Modern Iranian Diplomatic History”, *Iran Studies*, vol. 36, No. 3, 2003, s. 343

²⁸ İmzasız, *Şura-ı Ümmet*, “Şundan Bundan”, 1 Recep 1323, No. 81, s. 3

yüklüğü kuru nam ve ihtişamda aramak hastalığından şark hükümdarları hala kurtulamadılar.” diyorlardı. Yalnızca Şah'ın tedavi amaçlı olduğu söylenen Londra seyahati için İngiltere'den 300.000 pound borç alınmıştı. Rusya'ya olan borçların geri ödenmesi için alınan 3.000.000 poundluk bir başka borç ve Fransız şirketlerinden silah alımı için sağlanan 200.000 poundluk borçlar da göz önüne alındığında müsrif bir şark hükümdarı profili ortaya çıkıyordu.²⁹ İTC'ye göre, şark hükümdarlarının Avrupa'daki bu sefahatlarına rağmen Avrupa devletleri nezdinde maruz bırakıldıkları muamele ise acıklıdır. Muzafferüddin Şah'ın 1900 yılında yaptığı Avrupa seyahatine Paris'te tanık olan İttihadçılar, bu ziyaretten söz ederken “*Zavallı adamın yanına bir mihmandar ve iki nefer koymuşlardı. Az kalsın anarşistin biri tarafından camı alınacaktı.*”³⁰ diyerek, Doğu hükümdarlarının bütün debdebelerine rağmen Batıda gördükleri muameleyi apaçık biçimde aktarıyordu.³¹

2. Meşrutiyet'in İlanı ve Gerçekler

Meşrutiyetin ilan edilmesiyle tüm sorunların çözümleneceğine inanan İTC üyeleri, Kanun-u Esasi yürürlüğe girdikten sonra iç ve dış meselelerin artan biçimde devam ettiğini gördükçe daha gerçekçi siyasetler oluşturmak zorunda olduklarını anladılar. Meşrutiyetin hemen başlangıcında meydana gelen dış bunalımlar, imparatorluktaki olumlu havayı dağıtmaya başlamıştı.³² İTC'nin yönetimi doğrudan doğruya eline almaması ve dışarıdan hükümetlere müdahale ederek bir tür “denetleme iktidarı”³³ kurması da sorunların giderilmesine yardımcı olmuyordu. Meşrutiyetin ilanını izleyen ilk yıllardaki Osmanlı dış siyaseti iki değişik düzeyde formülleniyordu. Resmi siyaset, iktidardaki hükümet tarafından oluşturuluyor, resmi olmayan ise iç çevrelerden yani İTC'nin merkezi umumisinden. Kimi zaman bu ikincisinin görüşleri hükümetinki ile uyuşmuyordu. Ama 1908-1918 döneminin perspektifi içinde dış siyaset ve diplomaside varolan gerçek yönsemeleri çok daha iyi yansıtıyordu.³⁴ Bu bağlamda yönetme sorumluluğunu fiilen üzerine

²⁹ Ervand Abrahamian, *Iran Between Two Revolution*, Princeton University Press, New Jersey, 1982, s. 74

³⁰ İmzasız, *Şura-ı Ümmet*, “Nifak Neticeleri”, 15 Şaban 1321, No. 40, s. 1

³¹ Şura-ı Ümmet Şah'ların israfından söz ederken aynı dönemde, bu israfları finanse edebilmek için, İran'ı giderek daha da fakirleştiren iltimaslardan da söz ediyor ve İngiltere'nin İran'daki tuz ve altın hariç diğer tüm madenlerin işletilmesi ile ilgili imtiyaz başvurusunda bulunduğunu da haber olarak veriyordu. İmzasız, “Şuunat”, 1 Şevval 1321, No. 43, s. 4

³² Baran Hocaoğlu, *II. Meşrutiyette İktidat-Muhalefet İlişkileri 1908-1913*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2010, s. 16

³³ Sina Akşin, *Jöntürkler ve İttihat ve Terakki*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1987, s. 87

³⁴ Feroz Ahmad, “İttihat ve Teraakki'nin Dış Politikası”, *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, İstanbul Cilt. 2, s. 294

almamasına rağmen artık devletin yönetiminde en çok söz sahibi olan güç olarak İTC, durumun gereklerine uygun politikalar üretmek zorundaydı. Bu bağlamda 1908 yılında Ahmed Rıza Bey ve İran'ın önemli meşrutiyet savunucularından Takizade Londra'da anayasal yönetimler üzerinde fikir alışverişinde bulunmuşlardı.³⁵ Bu politikaların İran bağlamında en önemli yansıması sınır sorunlarının aşılması konusunda olanlardır.

a. Sınır Sorunlarının Kavranışı

Osmanlı Devleti ve İran arasındaki sınır anlaşmazlıklarının başlangıcını belirlemek oldukça güçtür. Bölge coğrafyasının sarp ve dağlık olması ile birlikte geleneksel olarak merkezi devlet otoritesinin kurulamaması ve konar-göçer yaşam tarzı nedeni ile hiçbir zaman tam anlamıyla belirgin bir sınır hattı çizilememiştir. Sınırdaki yaşayan Ermeni ve Kürt aşiretler sıklıkla sınırın diğer tarafına geçiyor hayvancılık, kaçakçılık ya da konar-göçerlik nedeniyle sınır hattına bağlı kalmıyorlardı. İki devletin birbiri arasındaki ilişkilerin zaman içindeki değişimine paralel olarak sınırdaki yaşanan sorunlar artıyor ya da azalıyor. Bu yönüyle sınır anlaşmazlıkları, İran ve Osmanlı Devletleri arasında bir tür uluslar arası ilişkiler aracı olarak işlev görmeye başlamıştı. Sorunun tam olarak çözülmesi ise ancak 1932 yılında Türkiye ile İran Hükûmeti arasında Uzlaşma, Adli Tesviye ve Hakem Muahedesi anlaşmasının imzalanması ile mümkün olabilecektir.³⁶

İTC' nin İran sınırı ile ilgili anlaşmazlık konularına bakışı zaman içerisinde gerçekçi bir çizgiye gelmiştir. Avrupa'da yayın yapan devrimci bir muhalefet grubu oldukları yıllarda, sınır sorunlarının yıllara yayılmış karmaşasından uzak, sorunu yalnızca iktidar değişimine indirgeyen bir anlayış söz konusuydu.³⁷ Ancak meşrutiyetin ilanına yaklaşıldıkça ve İTC çevreleri muhalefette deneyim sahibi oldukça, yapılan değerlendirmeler daha gerçekçi biçimler almaya başladı. 1906 yılında yayımlanan bir makalede bu değişimi izleyebilmek mümkündür. "*Aylardan beri sürüp giden İran hududu ihtilaflı Rusya ve İngiltere sefirlerinin dostane (!) müdahalesiyle bir renk-i endişe almış oldu. İki Müslüman devletin nizalarını aralarında hal ve fasl edemeyerek aheri işe karıştırmaları cidden hazin ve vahimdir. Bu vehameti Bab-ı Ali'de hissetmiş olmalı ki*

³⁵ Fariba Zarinebaf, "From Istanbul to Tabriz: Modernity and Constitutionalism in the Ottoman Empire and Iran", *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, Volume 28, Number 1, 2008, s. 166

³⁶ İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Anlaşmaları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1983.

³⁷ Osmanlı Devleti ile İran arasında yaşanan sınır sorunlarının Tanzimat sonrası döneme ilişkin kısmı için Bkz. Melike Sarıçioğlu, *Osmanlı-İran Hudut Sorunları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2013.

*huddadaki memurlarına talimat-ı cedide ve müsalemetkarane irsaliyle meseleyi biran evvel hal-letmek istiyor.*³⁸ Bu bakış açısı İTC'nin siyasal olaylara bakışındaki olgunlaşmayı da gösteriyor. Sorunların sadece II. Abdülhamid'in gidişi ile çözümlenemeyeceğinin farkına varmış olmaları ki meşrutiyetin arefesinde konuyu gerçek boyutları ile kavramaya başladılar. Sınır sorunları yalnız iki ülkeyi ilgilendiren bir konu olmaksızın da çıkmış, bölgenin geleneksel aktörleri İngiltere ve Rusya'nın da dahil olduğu karmaşık bir süreç haline gelmişti.

Bu değişimin en önemli örneği ise meşrutiyetin ilanından yalnızca 20 gün sonra İTC'nin yayın organı Tanin gazetesinde arka arkaya yayımlanan iki ayrıntılı makedir. 30 Temmuz 1324 (Rumi) tarihinde "*İran Mesele-i Hududiyesi*"³⁹ adıyla yayımlanan bu iki makale, İTC'nin artık Kanun-u Esasi'nin ilanı dışında gerçekçi öneriler sunmak zorunda olduğu bir döneme denk gelir. Bu tarihte II. Abdülhamid her ne kadar tahtta olsa da, ülke siyasetinin en önemli gücü olarak İTC, artık bütün bir siyasetini II. Abdülhamid'in gidişine bağlamakla yetinemezdi. Bu nedenle öncelikle konunun tüm detaylarına vakıf olması ve artık devletin siyasasına yön verebilme gücüne sahip bir Cemiyet olarak, oluşturduğu politikaların uygulanabilir olması gerekiyordu. Buna uygun biçimde İTC'nin konuyu geniş kapsamlı bir biçimde ele almaya başladığını görüyoruz. "*Her şey den evvel bu meselede iki tarafın ahval-i dahiliyesi ve hariciyesi nazar-ı dikkate alınmalıdır. Çünkü bu meselenin safahat-ı mütemadisi bu ahvalin tesiratından kurtulamamıştı.*"⁴⁰ İç sorunlar ve sınır anlaşmazlıkları ilişkisinde dikkat çeken en önemli sorun, Osmanlı Devleti'nin II. Abdülhamid'in istibdadı zamanında, İran Devletini zayıflatmak, özellikle sınırlardaki ve yakın bölgelerdeki asileri destekleyerek İran'ı sürekli bir çatışma içerisinde bıraktığı ile ilgili iddialardır. İranlı yazar Cezani'ye göre, Birinci Meclis döneminde Osmanlı'nın İran sınırlarına tecavüzleri oldu. Bunlar Muhammed Ali Şah'ın gizli himayesinde yapılıyordu ve meclis ve encümeni zayıflatmak için kullanıyordu ki, İran'ın İstanbul büyükelçisi bu gibi tecavüzleri mahkum ederek bunları Tebriz encümeninin uydurduğunu söylüyordu.⁴¹ Bu tarihlerde, sınırda Osmanlı askerlerinin de içinde olduğu çok farklı nitelikte olaylar olmuştu ve özellikle Muhammed Ali Şah'ın Haziran 1908'de meclisi topa tutmasının ardından bu tip söylentiler ortada dolaşmaktaydı. Bu nedenle İTC çevreleri yine Tanin gazetesini kullanarak bu iddialarla ilgili açıklama yapma ihtiyacı duymuştu.

³⁸ İmzasız, *Şura-ı Ümmet*, 30 Teşrin-i Sani 1906, No. 104, s. 4.

³⁹ Müştak, *Tanin*, "İran Mesele-i Hududiyesi", 30 Temmuz 1324, No. 12, s. 2-3.

⁴⁰ *Tanin*, a.g.g.t, s. 2.

⁴¹ Bijan Cezani, *İran Meşrutiyet Devrimi*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2014, s. 238.

“Bir de son zamanlarda şayi olan bir rivayete göre, İran Şah’ı istihsal-i hürriyet uğrunda çalışan ahrara karşı top, tüfek kullanmasını emrederken hudud boyundaki Osmanlı askerlerine güveniyor. Daha doğrusu İran hürriyetperveranı böyle zannediyormuş memleketlerini zulm ve istibdattan kurtarmak için icra-i fedakari eden İran hürriyetperveranı bugün içinde çırpındıkları hicran ve heyecean ile böyle düşünmekte mazurdur. Fakat o mazeret ne kadar makbul ve meşru olursa olsun bizi bir hakikati söylemekten men edemez. Osmanlı askeri zulm ve istibdadı – bilerek- alet olamaz. Vatanlarında tesis-i hürriyetle muvafık olan Osmanlı ordusu komşusunda hür bir devlet orudusu görmekten haz alır. Yalnız hukuk-u Osmaniye’nin müdafii ve muhafızdır başka maksada alet edilemez.”⁴²

Bu anlamda II. Abdülhamid dönemi ve İTC arasında bir ayırım yapmak gereklidir. İTC’nin İran’daki meşrutiyet hareketi ile olan yakın fikri ilgisi açıktır. Kurumsal düzeyde kurulan ilişkiler ve İTC’nin genel siyasası göz önüne alındığında, Meşrutiyetin ilanından Muhammed Ali Şah’ın Rusya’ya sığındığı Haziran 1910 tarihine kadar böyle bir iddianın doğruluğunu kabul etmek pek mümkün değildir. İTC, Çin, Japonya, İran gibi tüm doğu ülkelerinin meşrutiyet deneyimlerini desteklemiştir. Bu anlamda Muhammed Ali Şah ile birlikte Meşrutiyetçilerin üzerine gitmesi anlamlı bir argüman değildir. Ancak II. Abdülhamid dönemi için bu iddiaları ispat etmek zor olsa bile onun genel siyasası bakımından dikkate alınır niteliktedir. Ancak II. Abdülhamid’in Rusya’nın İran üzerindeki nüfuzunun artması ve hatta doğrudan doğruya bu bölgeyi işgal etmesi ihtimaline karşı önlem aldığını söyleyebiliriz. Bu anlamda II. Abdülhamid’in Muhammed Ali Şah ile Meşrutiyetçilere karşı örtülü bir ittifak içinde olduğu yolunda bir düşüncüyü ihtiyatla karşılamak gerekir. Öyle ki, Haziran 1908’de meşrutiyete muhalif olan grupların Tahran’da bulunan Osmanlı sefarethanesine sığınmaları uygun görülmemiştir.⁴³ Belki de II. Abdülhamid’in İran politikasını en iyi özetleyen Savuçbulak şehbenderi Ragıp Bey’in bir raporunda belirttiği şu ifadelerdir.

“Bizden daha evvelce İran’da tecelli eden Meşrutiyet Rusya’dan daha ziyade hükümet-i mutlaka-i Osmaniye’yi veya bit’tahsis mümessil-i istibdat bulunan saltanat-ı Hamidi endişeye düşürmüştü. İşte bu endişe saikasıyla ki Sultan Hamid İran meşrutiyetini akim bırakmak için İran’da hürriyetperverler ile istibdadıcılar arasındaki mevcut adaveti teşdid etmek üzere bir ta-

⁴² İmzasız, *Tamim*, “İran Mescle-i Hududiyesi Suret-i Tesviye”, 18 Ağustos 1324, No. 31, s. 1.

⁴³ BOA, BEO 3326, 249386, H. 12/05/1326.

raftan şah-ı merkur ile muhaberata başlamış, diğer cihetten de Rumiye ve Savuçbulak havalisinde mütemekkin İran aşair-i Kürdiyesini İran aleyhine teşvik ve iğvaya sarf-ı mesai eylemiş idi.”⁴⁴

İTC, sınır konusunu gerçekçi biçimde kavramaya başladıktan sonra, İran'ın içinde bulunduğu siyasi durum ve ülkenin genel gelişmişlik düzeyinin bu sorunların başında geldiğini anlamaya başladı. Özellikle merkezi devlet yapılanmasının güçsüz olduğu ülkede, derebeylerinin ve kabile reislerinin merkez tarafından kontrol edilemiyor olmasını, sınırlardaki sorunların esas nedeni olarak görüyordu. Diğer taraftan Meclisin açılmasına kadar olan süreçte yaşanan iç gerilimler, çatışmalar da devleti zayıf düşürmüş ve ülkede kontrolün sağlanmasını güçleştirmişti. Sorunun bir diğer boyutu da İran'ın Rusya ve İngiltere'yi işin içine katarak bazı layihalar hazırlatması ve görüşmelere temel olmak üzere bu layihaların kullanılmasında ısrar etmesidir. Bu noktada İTC ise yabancı ülkelerin işe karışmasına karşı çıkıyordu.

Ancak yapılan görüşmelerde daha önce Derviş Paşa komisyonu tarafından hazırlanan haritalara uygun bir statüko benimsenmesi İTC tarafından olumlu karşılandı.⁴⁵ İlerleyen yıllarda İTC'nin ülke yönetimini tamamen ele geçirmesinden sonra bu konu ile ilgili çalışmalar devam etmiş ve Said Halim Paşa'nın Hariciye Nazırı olduğu 4-7 Temmuz 1913 tarihinde İstanbul protokolü imzalanmıştı. 1. Dünya Savaşı nedeniyle uygulanamayacak olan bu anlaşma, İTC döneminde imzalanmış olmasına rağmen İngiltere ve Rusya'nın da katıldığı dördü bir anlaşmadır.⁴⁶ Yabancı devletlerin bölgede söz sahibi olmasına karşı olmasına rağmen reel politik Rusya ve İngiltere'nin sürece müdahale etmelerine olanak sağlamıştır. Anlaşma komisyonuna katılan İngiliz Arnold Talbot Wilson, sınır hattının oluşturulmasında İran'da bulunan İngiliz petrol çıkarlarının korunmasını sağlayacak bir hattın oluşturulması için çaba göstermişti.⁴⁷ Sonuç olarak, İTC yönetimi yetersizlikleri nedeniyle birinci savaşın öngününde Doğu ve Kuzeydoğu Anadolu'nun bir Rus nüfuz bölgesi olmasını kabul etmekten başka çare de bulamayacaktır.⁴⁸

Osmanlı Devletinin Azerbaycan'da yaşamsal çıkarları olmasına rağmen Rusya'nın bu bölgedeki etkinliği ve İran üzerindeki baskın konumu nedeniyle sınırda-

⁴⁴ *Arşiv Belgelerinde Osmanlı-İran İlişkileri*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayın No. 111, Ankara 2010, s. 492

⁴⁵ Aynı gazete

⁴⁶ Melike Sankıoğlu, *a.g.e.*, s. 178

⁴⁷ Karl E. Meyer, Shareen B. Brysac, *Ortadoğu Tarihi Kıral Yaratanlar*, Çev. Emine Eminel, Akılçelen Kitapları, Ankara 2016, s. 210

⁴⁸ Yusuf Hikmet Bayur, *a.g.e.*, s. 298

ki durum hem Genç Türkler hem de İranlı Meşrutiyetçiler tarafından kaygıyla izleniyordu.⁴⁹Rusya faktörü, İran'a karşı Osmanlı Devletinin politikasını belirlerken en önemli önceliği olmuştur. İran'ı kontrol altında tutma isteği her zaman olmakla birlikte aynı zamanda Rus işgaline neden olmayacak ölçüde bağımsız bir İran devletinin varlığı da Osmanlı açısından önemlidir. İran'ın bölgedeki etkinliğinin ortadan kalkması Rusya'yı daha fazla söz sahibi yapacak hatta açık işgal durumlarında doğrudan doğruya iki ülkeyi karşı karşıya getirecektir

Tebriz Direnişi

İTC'nin siyasi olarak kendine en yakın gördüğü hareket İran'daki meşrutiyetçi gruplar⁵⁰ ve bunların içerisinde de Tebriz'de Muhammed Ali Şah'a karşı direnen Azeri mücahitlerdi. Şah tahta çıktığında anayasa ilan edilmiş ve meclis toplanmıştı ancak Rus desteğini arkasına alan Muhammed Ali Şah hiçbir zaman içine sindiremediği meşrutisi ortadan kaldırmak için Haziran 1908'de meclisi topla tuttu ve İran'da büyük bir iç savaş başladı. Şah'ın Kazak tugayı sayesinde Tahran'daki muhalifleri ortadan kaldırmasından sonra muhalefet Tebriz'e kaydı. Burada Settar Han ve Bağır Han liderliğinde yürütülen direniş, kıtlık ve Rus istilasına rağmen, meşrutiyetin yeniden ilan edilmesine giden yoldaki en önemli olay oldu. Settar Han'ın mücadelesi genç İTC çevrelerini ve hatta M.Kemal'i dahi etkilemişti.⁵¹

Bu gelişmeler üzerine, İTC İran'daki meşrutiyetçilere destek verebilmek için Halil Bey'in (Kut) başlarında olduğu ve Yakup Cemil, Mustafa Necip, Mülazım Hilmi, Mehmet Emin Yurdakul, Ömer Naci, Said Selmasi gibi İTC'ne mensup kişilerden oluşan bir grup oluşturulup İran'a gönderdi. Amaçları oradaki halkı meşrutiyet lehine organize ederek Şah'a karşı direnişi desteklemektir. Ancak grubun İran'a girişinden kısa bir süre sonra 31 Mart ayaklanması olmuş ve bu nedenle girişim sonuçsuz kalarak gönderilen grup geri dönmek zorunda kalmıştı.⁵² İTC'nin

⁴⁹ Edward G. Browne, *The Persian Revolution of 1905-1909*, Cambridge University Press, London, 1910, s. 251

⁵⁰ İran meşrutiyetçileri İstanbul'da Ahmed Rıza Bey'e gönderdikleri telgrafta "İran'ın bilcümle Ahrar komiteleri tarafından akt olunan meclis-i umuminin zat-ı alilerini bütün cihan parlamentoları içinde İran kavminin menafını muhafaza etmek üzere vekil intihab etmiş olduğunu ve kanun-u esasımızın müdeafaası için zat-ı alilerine selahiyet-i kamile ile eylediğini beyan ederiz." diyerek bu yakınlığın karşılıklı olduğunu gösteriyordu. Tanin, "İran Meşrutiyetperverani", 4 Haziran 1325, No. 284, s. 1

⁵¹ Falih Rıfkı Atay, *Mustafa Kemal'in Mütareke Defteri ve 19 Mayıs*, Yenigün Basın Yayıncılık, İstanbul, 1999, s. 55

⁵² Celal Metin, *Emperyalist Çağda Modernleşme Türk Modernleşmesi ve İran 1800-1941*, Phoenix Yayınları, Ankara 2011, s. 238

en şöhretli simalarından Ömer Naci'de İranlı meşrutiyetçilere destek vermek için buraya gitmişti ama onun karşılaştığı durumlarda İTC ve İran meşrutiyetçileri arasında bir bağ kurmaktan ya da meşrutiyet hareketine destek vermekten uzak kalmıştır. Ömer Naci Bağçe dergisinde yayımlanan İran Hatıralarında kendi yaşadıklarından söz ederken, Tebriz'deki direnişe destek vermek için Hoy kentine gittiğini ancak burada halkın Şah tarafından para ile satın alındığını söyler. Bu nedenle halkı örgütlemek ve meşrutiyet tarafında onlarla birlikte mücadele etmek fikri çabucak suya düşmüştür. Hoy'da daha fazla kalamayacağını anlayan Ömer Naci buradan Selmas'a geçmiş ancak Şah güçleri tarafından tutuklanmıştır.⁵³

Tebriz'de meşrutiyetçi güçlerin direnişi sürerken İTC çevreleri bu direnişle ilgili haberleri genellikle Times gazetesinde çıkan makaleler ve bazı Farsça gazetelerin tercümelerinden izliyordu. Hatta 1910 yılı Eylül ayında bile Tanin, "*ve-sait-i muhaberenin fıkdamı*"ndan söz ediyordu.⁵⁴ Şura-ı Ümmet'de benzer biçimde Tebriz'de yaşanan çatışma haberlerini, "*Londra'dan gelen bir telgrafname*" ye dayanıyordu.⁵⁵ İstanbul'da bulunan İranlılar ve onların gazeteleri de özellikle Settar Han Osmanlı elçiliğine iltica ettikten sonra Tebriz'den haber almakta güçlük çekiyorlardı. İstanbul'da bulunan ve İranlıların kurduğu Encümen-i Saadet tarafından Tahran'a gönderilen bir telgrafta "*Ne yazık ki ileri gelenler Rusların müdahalesiyle Osmanlı sefirine (şebenderine)⁵⁶ sığınmış, iç muhaberat kısıtlanmış...*" denmektedir.⁵⁷ İran ile ilgili haberlerin birinci elden alınmasını sağlayan İranlı muhaliflerinde bilgi almada sıkıntı yaşamaya başlaması, Tebriz direnişi sırasında önemli bir sorun olmuştur. İTC çevrelerinin yaşanan olayları yakından takip edememesi Hariciye nezaretinden gerekli bilgileri alamadıkları yolunda değerlendirilebilir. Çünkü Tahran Sefareti, Tebriz ve diğer İran kentlerinde bulunan şebenderlikleri aracılığıyla edindiği bilgileri düzenli olarak Bab-ı Ali'ye bildiriyordu. Hatta Tebriz'de yaşayan ve Osmanlı teb'a sı olan kişilerin korunabilmesi için tedbir almaya bile çalışıyordu.

⁵³ Ömer Naci, Hoy'da karşılaştığı durumu çok acı biçimde tasvir eder. "*Nihayet etrafımızda çok güvendiğimiz adamların dağıldığını bütün tasavvuratımızın teşebbüslerimizin akim kaldığını gördük. Ve bundan sonra artık memlekette bir hain, bir din düşmanı Babi'den başka bir şey değildik. Burada biraz daha temdid-i ikamet birkaç gün evvel mücadele-i hürriyete yemin eden dönek bir halkın gayz ve intikam pençeleri altında parçalanmak demektir.*" Ömer Naci, Bağçe, "İran İnkılabı Hatıralarından", No. 45, 30 Haziran 1325, s. 5.

⁵⁴ İmzasız, Tanin, "İran İhtilali Ahiri", 28 Ağustos 1326, No. 728, s. 2, 3, 4.

⁵⁵ Ahmed Selahaddin, Şura-ı Ümmet, "Fecai-i İran'a Bir Bakış", 19 Kanun-u Sani 1324, No. 119-140, s. 1-2.

⁵⁶ Şebenderler yabancı bir ülkenin farklı şehirlerinde görev yapan ve sefirlere bağlı olarak çalışan konsoloslardır.

⁵⁷ Yılmaz Karadeniz, "İran'da Meşrutiyet Hareketi Sırasında İstanbul'daki İranlıları Siyasi Faaliyetleri: Encümen-i Saadet (1906-1909)", *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, Sayı. 14, Eylül 2009, s. 7.

Öyle ki Eylül 1908'de Tahran Sefaretine gönderilen bir talimata göre, sınıra yakın yerlerde çıkan huzursuzluklar nedeni ile Osmanlı teb'ası olanların zarar görmeleri durumunda sınırdaki Osmanlı askerinin daha ileri alınacağı ve Tebriz'deki Osmanlıların korunacağından söz ediliyordu.⁵⁸ Burada söylenen koruma isteği aynı zamanda geleneksel sınır politikaları ile de uyumludur. Çünkü Osmanlı askerinin bulunduğu yerler zaten İran ile ihtilaf konusu olan bölgelerdir ve bu askerlerin Tebriz'e kadar gönderilmeye çalışılması kuşku yok ki yalnızca orada yaşayan Osmanlıları koruma amacıyla açıklanamaz. Sınırın genişletilmesi geleneksel bir ihtilaf politikası olarak varlığını korumaktadır. Diğer taraftan aynı politikanın devamı olarak, Tebriz'de bulunan Şehbenderliğin İran hükümetince korunamaması durumunda oraya asker sevk edileceği de İran sefaretine bildirilmişti.⁵⁹

Bu politikaların Meşrutiyet sonrası döneme denk gelmesi izlenen siyasetin ne dereceye kadar İTC'ye mal edilebileceği sorununu da doğuruyor. Tebriz direnişi esnasında, Tanin çevresi orada yaşananlardan yabancı basın üzerinden haberdar olabiliyordu. Diğer taraftan Tahran Sefaretinde bulunan Nasuhi Bey⁶⁰ise Bab-ı Ali'yi düzenli olarak bilgilendiriyordu. Sait ve Kamil Paşa'ların sadrazamlıklarından sonra, İTC'nin Hüseyin Hilmi Paşa'nın sadrazamlığı ile devlet yönetimine daha yakın olmaya başladığını söyleyebiliriz. Ancak Tebriz'in Ruslar tarafından işgal edilmesi ile Settar ve Bağır Han'ın Osmanlı şehbenderliğine sığınması⁶¹ (Nisan 1908) ve Hüseyin Hilmi Paşa'nın sadrazamlığı (Şubat 1908) birkaç ay ara ile olduğundan bu tarihten sonra İTC'nin Tebriz için yapabileceği bir şey kalmamıştı. Rus işgalinden, Muhammed Ali Şah'ın mücadeleyi kaybettiği Haziran 1909 tarihine kadar geçen sürede mücadele, Kirman'da Yeprem Han, İsfahan'da Serdar Esad ve Rest'de Sipahdar öncülüğünde yürütüldü ve sonucunda Meşrutiyetin yeniden ilanı ile başarıya ulaştı. ⁶² Meşrutiyetin ilanının hemen ardından gelişen bu olaylar olduğu esnada İTC, devlet yönetimine henüz hakim olmadığı hatta merkezi umumisi bile halen Selanik'te bulunduğu için bu dönemde yürütülen politikayı İTC'ye mal etmek doğru değildir. II. Abdülhamid tarafından yürütülen iki taraflı İran siyasetinin devamı olarak ele alınması gereken bu politika, bir taraftan Tebriz'deki Osmanlıları korumayı düşünürken diğer taraftan İran sınırındaki askeri

⁵⁸ BOA, BEO, 3404, 255268, 29/08/1326.

⁵⁹ BOA, BEO, 3376, 253179, 19/07/1326.

⁶⁰ Tahran'da 10 yıl boyunca sefirlik yapan Şemseddin Bey Şubat 1908'de azledilmiş yerine Nasuhi Bey Tahran sefiri olarak görevlendirilmişti. BOA, İ. HUS, 163, 88, 04/01/1326 - BOA, İ. HUS, 165, 61, 25/03/1326.

⁶¹ BOA, MV, 128, 19, 10/05/1327.

⁶² Tolga Gürakar, *Türkiye ve İran Geleneği, Çağdaşlaşma, Devrim*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2012 s. 228.

varlığı tahkim etmeyi amaçlıyordu. Ancak İran'da Meşrutiyet rejiminin korunması gerektiği yönündeki siyaset herhangi bir değişikliğe uğramadan devam etmiştir.

Kasım 1909 tarihli bir başka belgeye göre, Tahran'da bulunan bazı ülkelerin sefirleri tarafından Şah'a Meşrutiyetin iadesi yönünde bir talep iletilmesi konusu gündeme geldiğinde, Osmanlı sefiri ne yönde hareket etmesi gerektiğini Hariciye Nezaretine sormuş ve cevaben Meşrutiyetin iadesi için Şah nezdinde diğer sefirlerle birlikte hareket etmesi Sefire bildirilmiştir.⁶³ Bu noktada İran'da meşrutî idareye verilen destek yalnızca İTC politikası ile sınırlı kalmamış, Osmanlı Devleti'nin resmi devlet politikası olmuştur. Henüz İTC'nin devlet idaresini tam olarak eline geçiremediği bir dönemde, varolan hükümetin izlediği politika İTC'nin tasavvuru ile uyumludur. Nitekim Hüseyin Hilmi Paşa'da hazırladığı bir layihada "*İran'da usul-ü meşrutiyetin bi-hakkın teessüsüne ve bizi manen ve maddeten müteessir ve mutazarrır etmekte olan iğtişaşın indifana ve İran'ın tamamiyet-i mülkiyesiyle ez-her cihet husul-i saadet haline led-el icap fülen dahi müdahale ve muavenet etmekte olduğumuz iktiza eder.*"⁶⁴ diyerek benzer bir politikanın devam ettiğini gösteriyor.

Tebriz konusunda somut olarak yapılan en önemli çalışmalar, İstanbul'da bulunan İranlılar ile birlikte yardım toplamaya yönelik etkinlikler biçiminde olmuştur. İran'da meşrutiyet sürecinin gelişmeye başlaması ile birlikte pek çok muhalif kişinin İstanbul'a kaçmak zorunda kalmasıyla İstanbul'daki İranlıların niteliğinde de değişimler oldu.⁶⁵ Aydınlar, Şah idaresinden kaçan meşrutiyet aktivistleri, tüccarlar gibi farklı kesimlerden pek çok İranlı İstanbul'a geldi. Burada farklı biçim ve içeriklerde örgütlenmeye başladılar. Özellikle İran'daki gibi encümenler oluşturmak, gösteriler yapmak, gazete çıkarmak ve İran'daki muhalifler için yardım toplamak gibi çalışmalar yürütüyorlardı. Bu çalışmalarını yürüten önemli örgütler ise Encümen-i Saadet, İttihad ve Terakki-i İran, Encümen-i Biraderan-ı İran gibi örgütler ile Suruş ve Şems gibi gazetelerdi.⁶⁶ Yahya Devletabadi'ye göre Encümen-i Saadet, İTC ile de bağ kurmuştu.⁶⁷ Ve işlerinde en etkili olanı da yine Encümen-i

⁶³ BOA, BEO, 3510, 263242, 14/11/1324.

⁶⁴ Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *a.g.e.*, s. 428.

⁶⁵ İstanbul'daki İranlılar ile ilgili ayrıntılı bilgi için Bkz. F. Zarinebaf-Shahr, "The Iranian Merchant Community in the Ottoman Empire and the Constitutional Revolution", *Les Iraniens d'Istanbul*, Paris, Tehran, 1993.

⁶⁶ Pardis Minucchr, *Homeland from Afar: The Iranian Diaspora and the Quest for Modernity(1908-1909)*, Columbia University, 1998, s. 56.

⁶⁷ Yahyâ Devletâbâdî, *Hayat-ı Yahyâ*, III. s. 101. 'den aktaran Rıza Kurtuluş, *1906-1911 İran Meşrutiyet Hareketinde Osmanlı Elçisi*, Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2010, s. 196 İTC ile kurulan ilişkinin yanı sıra sürgündeki bir muhalefet grubu olarak Encümen-i Saadet, Sabahattin Bey grubu ile de çalışma yapıyordu. Tebriz'in işgali sırasında Beyoğlu'ndaki

Saadet'ti.⁶⁸ Sonuç olarak İTC çevreleri Tebriz'in işgaline olan karşıtlarını göstermek için ellerinden geleni yapmalarına rağmen 31 Mart olayının patlak vermesi ile bu çabaları sınırlı kalmıştı ancak İstanbul'daki İranlılarla her zaman iletişim halinde oldular.

Rusya'nın İran'ı İşgali ve Trablusgarb Savaşı Bağlamında Şii Ulema ile İlişkiler

İran ile ilgili politikaların belirlenmesinde, Bağdat Vilayetinde bulunan ve Süllerce kutsal sayılan Necef, Kerbela, Kazımiye ve Samarra şehirleri (Atabat-ı Aliyyat) ve burada bulunan Şii ulema belirleyici önemdedir. İran'da Meşrutiyet devrimine destek veren ulemanın bu kesimi Jöntürkler tarafından her zaman dogal bir müttefik gibi görülmüştür. İTC'nin Meşrutiyet öncesi yayınlarında, istibdat yönetimlerine karşı bir duruş sergileyen Necef uleması her zaman desteklenmiş ve saygı gösterilmiştir. Şura-ı Ümmet'te 1907 yılında yazılan bir makale ile İran'daki *köhneperest* ulema ile Necef'teki Meşrutiyet yanlısı ulema arasındaki farklar ortaya koyulup, Osmanlı topraklarındaki sessiz ve hatta padişah karşıtlarını tekfir eden ulema ile karşılaştırma yapılmıştı. Necef ulemasının meşrutiyet lehine verdiği fetvalara değinildikten sonra, "*Acaba biz kime inanmalı kime itibar etmeliyiz. Müslümanların sahib-i nüfuz ve itimatları olan müçtehid-i kirama mı yoksa hükümet memuru olan kadırlara mı?*" diye soruluyordu.⁶⁹ Atabat-ı Aliyye'deki ulemaya yönelik bu olumlu tutumlar, İtalyanlar Trablusgarb'ı işgal ettiğinde Müslüman dünyanın tepkisini arttırabilmek için Şii'leri de içine alacak bir fetva alınması için kullanılacaktır.

İtalya, Trablusgarb'ı işgal ettiğinde Ruslar'da İran'a girmiş ve Aralık 1911'de parlamentonun kapatılmasını sağlamışlardı. 1905 yılında ilk kuruluşunun ardından 1908'de Muhammed Ali Şah tarafından kapatılan parlamento şiddetli direnişlerden sonra ikinci kez açılmış ancak bu sefer de Rus işgali nedeniyle kapanmıştı. Bu iki olay Atabat-ı Aliyye'de bulunan Şii müçtehidleri Abdullah Mazandari öncülüğünde⁷⁰ işgali kınayan ve taraftarlarını harekete geçmeye çağırın bir fetva yayımlamaya zorladı. Bu fetvada Osmanlı ve İran topraklarını işgalcilere karşı korumak için Müslümanların birlik olması gerektiğinin altı çiziliyor ve Osmanlı sınırlarının korunması ve devletin bağımsızlığı özellikle vurgulanıyordu. Fetvanın

Odeon sinemasında bir toplantı düzenlenmiş ve bu toplantıya Sabahattin Bey konuşmacı olarak katılmıştı. s. 198

⁶⁸ Hamid Algar, *Encyclopaedia Iranica*, "Anjoman-e Saadat", <http://www.iranicaonline.org/articles/anjoman-e-saadat> Erişim Tarihi: 14/01/2017.

⁶⁹ Mehmed Emin, "İbret Alalım", 15 Temmuz 1907, No. 118, s. 2.

⁷⁰ <http://www.iranicaonline.org/articles/abdallah-mazandarani-shaikh>, Erişim Tarihi: 26/01/2017.

belki de en önemli kısmı Sünni-Şii ayrımının aşılması yönündeki söylemidir.⁷¹ Hatta Meşrutiyet yanlısı müçtehidlerle arasında anlaşmazlıklar bulunan Kazım Yezdi, Müslümanları canlarını Trablusgarb'ın İtalyan'lardan kurtarılması ve Osmanlı ile İran'ın bağımsızlıkları için feda etmeye çağıran bir fetva bile yayınladı.⁷² Bu fetvaların bölgede yaşayan Müslümanlar üzerinde ne kadar etkili olduğunu söylemek zor ancak ünlü İngiliz ajanı Gerthruth Bell'e göre Irak'lı Şii müçtehidler sahip oldukları otorite ile ağızlarından çıkan tek bir kelime ile her şeyi değiştirebilen kişilerdi.⁷³ Atabat-ı Aliyye'deki Şii müçtehidlerin İTC'ye sempati ile bakmaları bu fetvaların çıkartılmasındaki en önemli nedendir. İTC'nin İran Meşrutiyetçileri ile geleneksel dostluk politikasına sahip olması ve başlangıçta İttihad-ı İslam siyaseti yürütmesi bu ulema ile aralarındaki bağın kurulmasını sağlayan sebeplerdir.⁷⁴

Ancak aynı dönemde Ruslar'ın da İran'ı işgal etmesi üzerine İTC çevrelerinin belirgin bir tepki içerisinde olduklarını söylemek güçtür. Elbette ki bu işgale karşıydılar ancak daha önce Tebriz'in işgalinde olduğu gibi bazı somut girişimlerde bulunmaktan da oldukça uzaktılar. Öncelikle, eş zamanlı olarak İtalyan'larla devam eden bir Trablusgarb Savaşı vardı ve İTC'nin bütün dikkati bu olay üzerinde toplanmıştı. Trablusgarb'ın düzenli ordu birlikleri ile savunulamayacağı anlaşıldıktan sonra İTC'nin en önemli asker kadroları buraya gizlice ve taktik bir savaş yürütmek üzere gitmişti. Daha önce İran içlerine sokulan ve Meşrutiyetçilere destek veren ekipte yer alanlarda bu kez Trablusgarb'daydı. Bu nedenle Tebriz'in işgaline verilen tepki ile Rusların 1911 yılı Aralık ayında yaptıkları işgale verilen tepkinin şiddeti arasında önemli fark vardır. Ancak bu herhangi bir politika değişikliğinden değil koşulların zorlaması ve İran için İTC'nin yapabileceği herhangi bir şey kalmamış olması ile açıklanabilir.

Sonuç

Avrupa'da sürgün hayatı yaşayan İTC mensupları çeşitli gazeteler yoluyla yayın faaliyeti yürüttükleri yıllardan itibaren İran ile ilgilenmişlerdi. Bu ilgi her zaman Sünni-Şii geriliminin ortadan kaldırılmasına yönelik bir birlik vurgusu içeriyordu. II. Abdülhamid'in baş düşman ilan edildiği ve her sorunun tek kaynağı olarak gösterildiği dönemlerde aynı zamanda yine II. Abdülhamid'den tevarüs

⁷¹ Yitzhak Nakash, *The Shi'is of Iraq*, Princeton University Press, 2003, s. 58.

⁷² Yitzhak Nakash, *a.g.e.*, s. 60.

⁷³ Karl E. Meyer, Shareen Brysac, *a.g.e.*, s. 278.

⁷⁴ Hairy Abdul Hadi, *Shi'ism and Constitutionalism: a Study of the Life and Views of Mirza Muhammad Husayn Na'ini, a Shi'i Mujtahid of Iran*, Leiden, 1977, s. 89 Ayrıca Kazım Yezdi'nin Trablusgarb savaşına yönelik fetvasının metni için Bkz. Aynı eser, s. 118.

eden bir İttihad-ı İslam söylemi kullanılıyordu. İTC zaman içerisinde daha gerçekçi politikalar üretmek zorunda kaldıkça bu tutumunu değiştirerek genel bir uyanış söylemine kaydı ve dini argümanlar yerine politik bir söylemi tercih etti.

İranlı meşrutiyetçilerle her zaman yakın ilişki içinde olan İTC, özellikle Şii ulema ile geliştirdiği ilişkiler sayesinde hem İran hem de hala Osmanlı devletine bağlı olan Bağdat topraklarındaki ahali ile iyi ilişkiler geliştirdi. Bu ilişkileri Trablusgarp savaşında cihat fetvası olarak siyasi bir çalışmaya da dönüştürdü.

Sınır ihtilafı konusunda İTC döneminde halledildiğini söylemek güçtür. 1913 yılında bir protokol hazırlanarak çok önemli bir adım atılmış olmasına rağmen bu anlaşma uygulanamamıştı. Sınır konusunda iki ülke arasındaki güvensizliklerin İTC'nin devlet yönetiminde etkin olduğu yıllarda da devam ettiğini söylemek mümkündür.

Sonuç olarak, İTC ve İran arasında geliştirilen ilişkileri, temel bir meşrutiyetçi dayanışma duygusundan kaynaklanan ancak güncel siyasi zorunlulukların biçimlendirdiği bir komşuluk ilişkisi olarak tanımlayabiliriz.

KAYNAKLAR

Arşiv Belgeleri

BOA, BEO 3326, 249386, H.12/05/1326

BOA, BEO, 3404, 255268, 29/08/1326

BOA, BEO, 3376, 253179, 19/07/1326

BOA, İ.HUS, 163, 88, 04/01/1326 - BOA, İ.HUS, 165, 61, 25/03/1326

BOA, MV, 128, 19, 10/05/1327

BOA, BEO, 3510, 263242, 14/11/1324

Kitap ve Makaleler

Abrahamian, Ervand, *Modern İran Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014.

_____, *Iran Between Two Revolution*, Princeton University Press, New Jersey, 1982.

Ahmad, Feroz, "İttihat ve Teraakki'nin Dış Politikası", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, İstanbul Cilt. 2.

- Akşin, Sina, *Jöntürkler ve İttihat ve Terakki*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1987.
- Amir, Arsalan Afkhami, "The Sick Men of Persia: The Importance of Illness as a Factor in the
- Atay, Falih Rıfki, *Mustafa Kemal'in Mütareke Defteri ve 19 Mayıs*, Yenigün Basın Yayıncılık, Ankara 1999.
- "Interpretation of Modern Iranian Diplomatic History", *İran Studies*, vol. 36, No.3, 2003.
- Arşiv Belgelerinde Osmanlı-İran İlişkileri*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayın No.111, Ankara 2010.
- Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılabı Tarihi Cilt 1, Kısım 1*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991.
- Belge, Murat, *Militarist Modernleşme Almanya, Japonya ve Türkiye*, İletişim Yayınları, İstanbul 2014.
- Browne, Edward G., *The Persian Revolution of 1905-1909*, Cambridge University Press, London, 1910.
- Cezani, Bijan, *İran Meşrutiyet Devrimi*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2014.
- Çetinsaya, Gökhan, "Essential Friends and Natural Enemies: The Historic Roots Of Turkish-Iranian Relations", *Middle East Review of International Affairs*, Vol.7, No: 3, September, 2003.
- Eraslan, Cezmi, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği Osmanlı Devleti'nin İslam Siyaseti 1856-1908*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1992.
- Fermayan, Hafız Ferman, "19.yy İran'ında Modernleşme Güçleri: Tarihi Mütalaa", *Ortadoğu'da Modernleşme*, Ed. William R. Polk, İnsan Yayınları, İstanbul 1995
- Gilbar, Gad, "The Opening Up of Qajar Iran Some Economic and Social Aspect", *Bulletin of The Scholl of Oriental and African Studies*, Vol. 49, İssue. 1, Feb. 1986.
- Gürakar, Tolga, *Türkiye ve İran Geleneği, Çağdaşlaşma*, Devrim, Kaynak yayınları, İstanbul 2012.
- Hairi, Abdul Hadi, *Shi'ism and Constitutionalism: a Study of the Life and Views of Mirza Muhammad Husayn Na'ini, a Shi'i Mujtahid of Iran*, Leiden 1977.
- Hanioglu, Şükrü, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Cilt 1 (1889-1902)*, İletişim Yayınları, İstanbul 1989.
- Hocaoglu, Baran, *II. Meşrutiyette İktidat-Muhalefet İlişkileri 1908-1913*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2010.

- İzedi, Recep, "Azerbaycan Kimliği Hakkındaki On Yıllık Kargaşaya Bir Bakış", *İran: Ulusal Kimlik İnşası*, Ed. Hamid Ahmedî, Küre Yayınları, İstanbul 2009.
- Karadeniz, Yılmaz, "İran'da Meşrutiyet Hareketi Sırasında İstanbul'daki İranlıları Siyasi Faaliyetleri: Encümen-i Saadet (1906-1909)", *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, Sayı. 14, Eylül 2009.
- Karl, E. Meyer, Shareen B. Brysac, *Ortaoğu Tarihi Kral Yaratanlar*, Çev. Emine Eminel, Akılçelen Kitapları, Ankara 2016.
- Karpat, Kemal, *İslam'ın Siyasallaşması, Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kimlik, Devlet, İnanç ve Cemaatin Yeniden Yapılandırılması*, İstanbul 2013.
- Keddie, Nikkie, "İran Under The Later Qajars 1848-1922", Ed: Avery, P., Hambly, G.R.G. and Melville, *The Cambridge History of Iran*, Cambridge University Press, 1991, Vol. VII.
- Kurtuluş, Rıza, "1906-1911 İran Meşrutiyet Hareketinde Osmanlı Etkisi", *Marmara Üniversitesi Ortaoğu Araştırmaları Enstitüsü*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2010.
- Metin, Celal, *Emperyalist Çağda Modernleşme Türk Modernleşmesi ve İran 1800-1941*, Phoenix Yayınları, Ankara 2011.
- Minucehr, Pardis, *Homeland from Afar: The Iranian Diaspora and the Quest for Modernity (1908-1909)*, Columbia University, 1998.
- Moore, Barrington JR, *Diktatörlüğün ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri Çağdaş Dünyanın Yaratılmasında Sottunun ve Köylünün Rolü*, V Yayınları, Ankara 1989.
- Naci, Ömer, Bağçe, *İran İnkılabı Hatıralarından*, No.45, 30 Haziran 1325.
- Nakash, Yitzhak, *The Shi'is of Iraq*, Princeton University Press, 2003.
- Ramsour, Ernest Edmonson, *Genç Türkler ve İttihat ve Terakki 1908 İhtilalinin Hazırlık Dönemi*, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2001.
- Sarıçioğlu, Melike, *Osmanlı-İran Hudut Sorunları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.
- Soysal, İsmail, *Türkiye'nin Siyasal Anlaşmaları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1983.
- Sykes, Pery, *A History of Persia*, Vol. II, Routledge, London 1969.
- Zarinebaf, Fariba, "From Istanbul to Tabriz: Modernity and Constitutionalism in the Ottoman Empire and Iran", *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, Volume 28, Number 1, 2008.

F. Zarinebaf-Shahr, "The Iranian Merchant Community in the Ottoman Empire and the Constitutional Revolution", *Les Iraniens d'Istanbul*, Paris, Tehran 1993.

Gazeteler

Kanun-u Esasi, İttihad-ı İslam, 20 El-Kaide 1315, No.13

Kanun-u Esasi, "İttihad-ı İslam", 21 Şevval 1315, No.9

Kanun-u Esasi, "İttihad-ı İslam", 20 El-Kaide 1315, No.13

Kanun-u Esasi, "İttihad-ı İslam", 2 Zilhicce 1315, No.15

Meşveret, " Suriye'den Mektub", 28 Cemazi'el-Ahir 1313, No.2

Meşveret, "İcmal-iAhval",No.11, 10 Zilhicce 1313

Mizan, "Ölmüşe Rahmet Bakilere Selamet", No.75,24 Zilkade 1313

Şura-ı Ümmet, "İran", 1 Teşrin-i Sani 1906, No.104

Şura-ı Ümmet, "Şundan Bundan", 1 Recep 1323, No.81

Şura-ı Ümmet, "Nifak Neticeleri", 15 Şaban 1321, No.40

Şura-ı Ümmet, 30 Teşrin-i Sani 1906, No.104

Şura-ı Ümmet,19 Kanun-u Sani 1324, No.119-140

Tanin, "İran Mesele-i Hududiyesi",30 Temmuz 1324,No.12

Tanin, "İran Mesele-i Hududiyesi Suret-i Tesviye", 18 Ağustos 1324,No.31

Tanin, "İran Meşrutiyetperveram", 4 Haziran 1325, No.284

Tanin, "İran İhtilali Ahiri, 28 Ağustos 1326, No.728

İnternet Kaynakları

<http://www.iranicaonline.org/articles/anjoman-e-saadat> Erişim Tarihi: 14/01/2017

<http://www.iranicaonline.org/articles/abdallah-mazandarani-shaikh>, Erişim Tarihi: 26/01/2017

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE AKİM KALMIŞ BİR EĞİTİM PROJESİ: MEDRESE-İ AŞÂİR

HASAN YILDIZ*

Giriş

Osmanlı eğitim sisteminin temelini oluşturan medreseler, ilk kuruluşundan 3 Mart 1924 tarihine kadar geçen altı asırlık süreçte devlete ve topluma önemli hizmet ve katkılar sunmuşlardır¹. Batılılaşma hareketlerinin etkisiyle büyük değişim ve dönüşümlere sahne olmuş olan Osmanlı eğitim tarihinin, Tanzimat'la birlikte yoğun modernizasyon faaliyetlerinin cereyan ettiği bir alan hâline dönüştüğü müşahede edilmektedir.

Tanzimat yöneticileri Avrupa'daki mektepleri model almak suretiyle yeni bir eğitim sistemi oluşturmaya çalışırken, bir taraftan ilmiye sınıfından büyük oranda yararlanmışlar², diğer taraftan ise batı tarzı mektepleri nicelik ve nitelik itibariyle yaygınlaştırarak; özellikle 1867 yılından itibaren sultânî mektepleri açmak suretiyle ilmiyenin menşei olan medresenin zemin kaybına yol açmışlardır³. Bu paradoksal durum, mektepler lehine önemli gelişmeler sağlamışsa da medrese eğitim sisteminde atâlete ve çöküşe yol açmıştır.

Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e kadar geçen süreçte, medrese eğitim sistemini iyileştirici ve geliştirici herhangi bir düzenlemenin hayata geçirilememiş olması, sistemin yeniden ayağa kaldırılmasını güçleştirmiştir. II. Meşrutiyet'le birlikte medreselerle ilgili gerçekleştirilmiş olan köklü ve önemli düzenlemeler, medrese eğitim

* Dr., Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul Milli Eğitim Müdürlüğü, İstanbul/TÜRKİYE, hasanyildiz@meb.gov.tr

¹ Osmanlı'da ilk medrese Hicri 731/Milâdi 1330 senesinde İznik'te kurulmuştur. (Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmîye Teşkilâtı*, TTK Basımevi, 3.bs. , Ankara, 1988, s. 1)

² François Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, çev. Ali Berktaş, İletişim yay., 2bs. , İstanbul, 2012, s. 350; ayr. Bkz. Mehmet Ö. Alkan, *Tanzimat'tan Cumhuriyete Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924*, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 2000, s. 3.

³ Bkz. Atay, "Medreselerin Islâhı", *A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara, 1982, c.XXV, s. 14.

sistemini yeniden canlandırarak ihyâ etmeyi amaçlamışsa da, dönemin şartları ve dış etkenler nedeniyle bu amacın gerçekleşmesine imkân bulunamamıştır.

Tanzimat'la birlikte gerek sayıca gerekse tür itibarıyla artış kaydeden batı tarzı mekteplerin aksine II. Meşrutiyet'e kadar medreseler, geleneksel yapısını koruyarak eğitim faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Özellikle II. Abdülhamit döneminde devletin ve toplumun ihtiyaçları çerçevesinde farklı türden mekteplerin açılmasında büyük atılımlar gerçekleştirilmiş, bu çerçevede dîni ve siyasi arka plana sahip olan *Aşiret Mektebi* de bu dönemde açılmıştır. Uzak bölgelerdeki yerel aşiret önderleriyle iletişim kurabilmek, onları devlete kazandırabilmek⁴ ve bağlılıklarını sağlamak⁵ için II. Abdülhamit'in isteğiyle 1894 yılında açılan *Aşiret Mektebi*, 1907 yılına kadar İstanbul'da faaliyet yürütmüş özgün bir eğitim kurumudur. *Aşiret Mektebi-i Hümayunu* adıyla da anılan bu mektep 9 Haziran 1308/22 Haziran 1892 tarihli lâyiha ve 27 Haziran 1892 tarihinde yayımlanan *Aşiret Mektebi Nizamnamesi* ile kurulmuş, 14 Eylül 1894 tarihinde ise Kabataş'taki Esmâ Sultan Sarayı'nda eğitim-öğretime başlamıştır⁶.

Aşiret Mektebi, Maarif Nezareti'ne bağlı halka açık bir eğitim kurumu olmayıp önceleri imparatorluk dâhilindeki Arap aşiretlerine mensup çocukların, daha sonra da diğer aşiretlerin çocuklarının kabul edilmeye başlandığı, saraya bağlı özel bir eğitim müessesesi idi⁷. II. Abdülhamit'in benimsemiş olduğu İslâm Birliği ve merkezîyetçi siyaset gereği⁸ Osmanlı coğrafyasında yaşayan Arap aşiretlerinin, ilim ve medeniyetin nimetlerinden nasiplenmelerini sağlamak; devlete ve hilâfete olan sevgi ve bağlılıklarını bir kat daha artırmak; dînen ve kânenen yükümlü buldukları vazifelerini ve gönül bağlarını kuvvetlendirmek ve pekiştirmek amacıyla kurulmuş olan bu mektebe, aşiretlerin "*cismen ve zihnen kâbiliyetli ve oldukça müteber ve muhterem ailelerine mensup gençleri*"⁹ arasından seçim yapılarak öğrenci alınmaktaydı. Bu uygulamayla Osmanlı İmparatorluğunun ilk kuruluşunda, gayrimüslim

⁴ Mustafa Gündüz, *Osmanlı Eğitim Mirası-Klasik ve Modern Dönem Üzerine Makaleler*, haz. Mustafa Gündüz, Doğu Batı yay., İstanbul, 2013, s. 85.

⁵ Alişan Akpınar, Eugene L. Rogan, *Aşiret Mektep Devlet: Osmanlı Devleti'nde Aşiret Mektebi*, Aram yay., İstanbul, 2001, s. 7.

⁶ Necdet Sakoğlu, "Aşiret Mektebi", *İstanbul Ansiklopedisi*, Kült. Bak. Yay. C.1, s. 369-370.

⁷ Bayram Kodaman, "Aşiret Mektebi-i Hümayunu", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1991, c. IV, s. 9-11; ayr. bkz. Osman Nuri Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, Eser Matbaası, İstanbul, 1977. c. III-IV, s. 1186; Aşiret Mektebi ile ilgili daha detaylı bilgi için bkz. Alişan Akpınar, *Osmanlı Devletinde Aşiret Mektebi*, Göçebe yay., İstanbul, 1997.

⁸ Kodaman, a.g.m.

⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA), *Bâb-ı Âsâfi Divân-ı Hümayun Sicilleri Nizamât Defterleri (A.DVNS-NZAM.d)*, nr: 6, s. 79.

çocukların devşirme yoluyla eğitilerek devlet kurumlarında istihdam edilmesine benzer usulün Arap aşiretlerinin ve eşrâfının çocukları için de hayata geçirilmesi planlanmış¹⁰, böylece Arabistan yarımadasında gittikçe artan İngiliz nüfuzunun kırılması¹¹ ve muhtemel ayaklanmaların önüne geçilmesi amaçlanmıştı¹².

İngilizlerin başta Mısır ve Hicaz olmak üzere Arapların yaşadığı bölgelerde Arap milliyetçiliğini yayararak ayrılıkçılık hareketini başlatmaları, bu bölgelerde açmış oldukları okullar sayesinde gerçekleşmiştir¹³. “İttihâd-ı İslâm” siyasetinin önemli bir boyutunu, farklı etnik âdiyete mensup Müslümanların eğitim ve kültür bakımından kalkındırılması oluşturduğundan¹⁴, devletin bekâsı adına ayrılıkçı iç ve dış güçlere karşı aynı enstrümanla karşılık vermek gerekiyordu. Milliyetçiliğin çözücü ve yıkıcı etkilerinden kurtulmak amacıyla geliştirilecek bir eğitim projesinin, *İslam Kardeşliği* stratejisinin önemli bir ayağı olarak işlev göreceği düşünülmüştü¹⁵. Kaldı ki II. Abdülhamit’in İttihâd-ı İslâm siyasetinde eğitimin özel bir yeri bulunmaktaydı¹⁶. Verilecek eğitimle aşiretlerin Osmanlı siyasi sistemine entegre olmaları sağlanacak¹⁷, modern konularda yetkin ve aynı zamanda devletine ve sultan-halifesine bağlı bireyler yetiştirilecekti¹⁸. İttihâd-ı İslâm siyaseti, tamamıyla dünya işlerine dönük, dinamik, modern, siyasi maksatlı bir ideoloji¹⁹ olması sebebiyle devlet sınırları içerisinde yaşayan Müslümanlar arasında siyasi birlik ve

¹⁰ Osman Nuri Ergin, “Aşiret Mekteb-i Hümayunu”, *İstanbul Ansiklopedisi*, edit. Reşad Ekrem Koçu, Tan Matbaası, İstanbul, 1960, c.III, s. 1159.

¹¹ Selim Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji: II. Abdülhamit Dönemi (1876-1909)*, Doğan Kitap, İstanbul, 2014, s. 115.

¹² H.Ali Koçer, *Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu (1773-1923)*, Uzman yay., Ankara, 1987, s. 157.

¹³ İngilizlerin Hicaz ve Mısır bölgesinde Araplar arasında ayrılıkçılık hareketini nasıl ve ne yönde desteklediklerine ve Arabistan’daki urbânî Osmanlı Devleti aleyhine nasıl kıskırtıklarına dair daha geniş bilgi için bkz. Selçuk Günay, “II.Abdülhamid Döneminde Suriye ve Lübnan’da Arap Ayrılıkçı Hareketlerinin Başlaması ve Devletin Tedbirleri”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, AÜDTCE, Ankara, 1995, c.XVII, S. XXVIII, s. 85-108.

¹⁴ Gökhan Çetinsaya, “II.Abdülhamid’in İç Politikası: Bir Dönemlendirme Denemesi”, *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies*, İSAM, İstanbul, 2016, S. XLVII, s. 380, (353-409).

¹⁵ Akpınar, Rogan, a.g.e., s. 7-8.

¹⁶ Selim Deringil, “Osmanlı İmparatorluğu’nda ‘Geleneğin İcadı’, ‘Muhayyel Cemaat’ (‘Tasarlanmış Topluluk’) ve Panislamizm”, *Toplum ve Bilim*, İletişim yay., İstanbul, Yaz-Güz-1991, c.15, S. 54-55, s. 53; ayr. Bkz. Cezmi Eraslan, *II.Abdülhamid ve İslâm Birliği Siyaseti: Osmanlı Devletinin İslâm Siyaseti 1856-1908*, Ötügen neşr., İstanbul, 1992, s. 240.

¹⁷ Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı’da Eğitimin Modernleşmesi(1839-1908): İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin*, çev. Osman Yener, İletişim yay., İstanbul, 2010, s. 293.

¹⁸ Georgeon, a.g.e., s. 350.

¹⁹ Kemal H. Karpat, *Osmanlı’da Eğitim, Modernleşme ve Uluslaşma*, çev. Dilek Özdemir, İmge Kitabevi, Ankara, 2006, s. 333.

dayanışma kurmak için bir vasıta olarak kullanmıştır²⁰. Özellikle bir mukâvemet ideolojisi olarak ortaya çıkan ve varlığını devam ettiren İttihâd-ı İslâm düşüncesinin Osmanlı Devleti'nin bekâsıyla yakından ilişkili olması²¹ bu siyasetin önemini daha da artırmaktadır.

Aşîret Medresesi ise II. Meşrutiyet döneminde, aynı amaca yönelik olmak üzere hayata geçirilmeye çalışılan, ancak uygulamaya fırsat bulunamayan; akim kalmış önemli bir projedir. II. Abdülhamit döneminde batı tarzı modern mekteplerin gerek tür itibarıyla gerekse sayıca Osmanlı coğrafyasında yaygınlaştırılmasına yönelik yoğun çabalar sergilenirken, medreselerin bu kapsamın dışında tutulduğu bilinmektedir. Zira medreselerin ıslâhına ilişkin düzenlemeler II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte hayata geçirilebilmiştir. Bu dönemde, medreselerle ilgili çeşitli ıslâhat düzenlemelerine ve medrese modellerine tanıklık edilmiştir. Medresetü'l-Kuzât, Medresetü'l-Mütehassısın, Medresetü'l-Vâizîn, Medresetü'l-İrşâd ve Medresetü'l-Eimme ve'l-Hutebâ gibi medreselerin yanında ayrıca köklü ve kapsamlı bir ıslâhat düzenlemesi sonucunda tesis edilen Dârü'l-hilâfeti'l-aliyye Medresesi bu dönemin dikkat çeken medreselerindendir²². Medrese-i Aşâir ise bahse konu dönemin fiiliyata geçirilememiş önemli bir eğitim projesidir.

Bu makalede, İstanbul Müftülüğü Meşihât Arşivinde bulunan medrese defterleri üzerinde araştırma yaparken ulaşılan Medrese-i Aşâir'e ilişkin müsvedde belgeler esas alınmak suretiyle değerlendirme yapılacaktır. Gerçekleştirilen alan taramasında, adı geçen medreseyle ilişkin başkaca herhangi bir bilgi, belge ve akademik çalışmaya rastlanılamamış olması çalışmanın önemini daha da artırmaktadır. Ayrıca mezkûr arşiv belgeleri dışında, incelenen konuyu açıklayıcı ya da destekleyici bilgilerin bulunduğu kaynaklardan da yararlanılma cihetine gidilmiştir.

Medrese-i Aşâir/Aşîretler Medresesi Projesi

"Aşîret" kelimesinin çoğulu olan "aşâir", aşîretler ve kabileler anlamlarına gelmektedir²³. II. Meşrutiyet dönemi eğitim projelerinden olan *Medrese-i Aşâir*, planlandığı halde uygulamaya geçirilemeyen; aşîretler için tasarlanmış önemli

²⁰ Karpat, *a.g.e.*, s. 337.

²¹ M. Derviş Kılınçkaya, *Osmanlı Yönetimindeki Topraklarda Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Suriye*, AKDT-YK- Atatürk Araştırma Merkezi yay., Ankara, 2004, s. 37.

²² Daha detaylı bilgi için bkz. Hüseyin Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi-Medrese Programları, İcazetnâmeler, İslâhat Hareketleri*, Dergah Yayınları, İstanbul 1983.

²³ İlhan Ayverdi, *Kubbealtı Lugatı: Asırlar Boyu Tarihi Seyri İçinde Misallî Türkçe Sözlük*, Kubbealtı yay., (gözden geçirilmiş) 3.bs., İstanbul, 2008. Kubbealtı yay., s. 194.

bir medrese modelidir. Bu medreseye ilişkin bilgilere İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivinde'ki 2075 numaralı defterde rastlanılmaktadır. Bu defterde medresenin kuruluşuna duyulan ihtiyacı ifade eden bir gerekçe metni ile medresenin bütçesi, talimatı, ders programı ve eğitim usulüne ilişkin muhtıra yer almaktadır²⁴. Meclis-i Mesâlih-i Talebe'nin 11 Mayıs 1332/24 Mayıs 1916 tarihli yazısının girizgâhında aşiret medresesine duyulan ihtiyaç şöyle ifade edilmektedir:

“Medine-i Münevvere ile Şâm-ı Şerif arasında, şimendüfer güzergâhında ve aşâir ve urbânın²⁵ en ziyâde cevelân ettiği bir merkezde ve İbnu'r-Reşid ve İbnu's-Suûd aşâyirinin de hükümetle ittisâli noktasında kâin Medâyin-i Sâlih'de, ibtidâî tahsili hâvi leylî bir dâru't-tahsîl te'sîsî, menâfi-i azîme-i medeniyye ve siyâsiyyeyi mûcib olduğu ve kabâil ve aşâyir-i rüesâ ve meşâyihinin böyle bir müesseseye evlatlarını kemâl-i fahr ile vermeğe hâhişger buldukları...²⁶”

1916 yılı Eylül ayı başında açılması öngörülen²⁷ medrese için yerleşim birimi olarak Medine ile Şam arasında bulunan Medâyin-i Sâlih seçilmiştir. Hicaz demiryolu güzergâhının ana istasyonlarından biri olan²⁸ ve ayrıca büyük bakım ünitesinin bulunduğu Medâyin-i Sâlih'in²⁹, hem demiryoluyla ulaşım imkânının bulunması, hem de aşiretlerin ve çöl Araplarının en çok geçiş yaptığı bir kavşak noktası olması açısından tercih edildiği anlaşılmaktadır.

²⁴ İstanbul Müftülüğü(İM)-Meşihat Arşivi(MA), *Meclis-i Mesâlih-i Talebe'ye Mahsus Mûsvedde Varakalan(MMTMMV)*, (1332), nr.2075, s. 131-138. (Bkz. Ek:1-8)

²⁵ عربان “urbân” Arapça bir kelime olup tekili bulunmamaktadır. “Bâdiye Arapları, çadırda yaşayan Araplar, Arap bedevileri ve çöl Arapları” gibi anlamlara gelmektedir. 1906 senesinde gerçekleştirmiş olduğu Hacc seyahatini “Hicaz Hâtırası” adıyla kaleme alan Hüseyin Vassaf, Şam'dan Medine'ye kadar müteaddit yerlerde urbân bulunduğunu belirtmektedir. Ayrıca urbânın nizam dışı hâl ve hareketlerine, taşkınlıklarına, çevreye verdikleri zararlara, Hicaz demiryolunun inşasına karşı gerçekleştirmiş oldukları mukâvemet ve demiryolunu tahribe yönelik fiillerine hatıratında üzülererek yer veren Vassaf, urbânın fitratını ve yapısını açık bir şekilde ortaya koyarak tahlil etmektedir. (Bkz. el-Hac Hüseyin Vassaf, *Hicaz Hâtırası*, haz. Mehmet Akkuş, Kubbealtı yay. İstanbul, 2011, s. 272; Şemseddin Sami, *Kâmus-i Türkî*, Nadir Eserler Kitaplığı, Edit. Osman Doğan, İstanbul, 2015, s. 932; İlhan Ayverdi, *Kubbealtı Lugatı, Asırlar Boyu Tarihi Seyri İçinde Misalli Türkçe Sözlük*, Kubbealtı yay., 3. bs., İstanbul, 2008, s. 3283; Seyfettin Şahin, H.1192/M.1778-1779 Tarihli Urbân Surre Defteri: Transkripsiyon Ve Değerlendirme, Afyon Kocatepe Ün. Sosyal Bilimler Enst. Tarih ABD., Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyonkarahisar, 2014, s. 9). Ayr. “Urban” hakkında daha fazla bilgi için: “el-Arab ve'l-Urbân ve'l-Kâvilîyye fi-Hicâz ve Katar”, http://www.araptimes.com/portal/article_display.cfm?ArticleID=31448, (çevrimiçi: 08/09/2017)

²⁶ İM-MA, *MMTMMV*, nr.2075, s. 137.

²⁷ İM-MA, *MMTMMV*, nr. 2075, s. 168.

²⁸ İsmail Köse, *İngiliz Arşiv Belgelerinde Hicaz İsyanı*, Selis yay., İstanbul 2014, s. 244.

²⁹ Edit. İbrahim Üsul, *İstanbul'dan Medine'ye Bir Tarih Belgeseli Hicaz Demiryolu Fotoğraf Albümü*, Albaraka Türk yay., İstanbul 1999, s. 15.

Hicaz Demiryolu güzergâhı haritası incelendiğinde, Medâyin-i Sâlih'in, Kudüs'le Mekke arası güzergâhın ortasına; Arap aşiretlerinin yoğun olarak yaşadığı bölgelerin merkezine düştüğü müşahede edilmektedir. Huveytât, Belî, el-Fakîr, Belkâ, Veled-i Ali, Benî Atiyye, Benî Sahr, Anze ve Harb Aşiretleri Medâyin-i Sâlih'in bulunduğu bölgeye yakın çevrede yaşamaktadırlar³⁰.

Araplar, Merkezi Arabistan'da Birinci Dünya Savaşı öncesi "İbni Suûd" ve "Râşidiler" olmak üzere iki idâri kısma ayrılmışlardı³¹. Bölgenin iki büyük ve etkin aşireti olan İbnu'r-Reşîd ve İbnu's-Suûd aşiretlerinin hükümetle temasını sağlayacak bir merkez olması, Medâyin-i Salih'in belirlenmesinde en önemli etken olmuştur. İlköğretim düzeyinde yatılı bir mektep olarak eğitim vermesi planlanmış olan bu mektepten, hem aşiretlerin medenileştirilmesi hem de siyaseten büyük faydalar temin edilmesi umulmaktadır. Bölgede yaşayan kabilelerin ve aşiretlerin reisleri ile şeyhlerinin böyle bir müesseseye çocuklarını övünçle vermeye istekli oldukları hususu da mezkûr yazıda özellikle vurgulanmıştır.

Medrese-i Aşâir'den beklenen "*menâfi-i azîme-i medeniyye ve siyâsiyye*"den maksat, urbânın yani çöl Araplarının medenileşmelerini sağlamak suretiyle devletle bütünleşmelerini temin etmektir. Nitekim II. Abdülhamid döneminde çöl Araplarına ve aşiretlere yönelik geliştirilen siyasetin ilkelerinden olan "*urbânın tavattun ve temeddünleri*"³² bağlamında, göçebe aşiretlerin yerleşik hayatı benimsemeleri ve medenileşmeleri hedeflenirken, aynı zamanda devlete olan sadakatlerinin de pekiştirilmesi amaçlanmıştır³³. II. Meşrutiyet döneminde de aynı amaca yönelik olmak üzere Medrese-i Aşâir'in projelendirilmiş olduğu söylenebilir.

Medrese-i Aşâir için hazırlanmış olan tâlimatnâmenin birinci maddesinde medresenin amacı şu şekilde ortaya konulmaktadır:

"Aşâir ve urbân meşâyih ve vücûhu evlatlarının, ahkâm-ı münife-i Kur'âniyye ve Sünen-i Şerife-i Nebeviyye dâiresinde terbiye ve tâlim-i ibtidâiyesini temin etmek üzere, Meşihat-ı Celile-i İslâmiyye'ye merbut olarak, Medâyin-i Sâlih'de bir Medresetü'l-Aşâir tesis olunmuştur."³⁴

³⁰ BOA, Hrt, 0473. (Bkz. Ek:9).

³¹ M. Metin Hülagü, "İngilizlerin Hicaz İsyanına Maddi Yardımları", *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, Ankara, 1995, S. 6, s. 139, (139-154).

³² Deringil, *a.g.e.*, s. 32.

³³ *A.g.e.*, s. 115

³⁴ İM-MA, *MMTMMV*, nr.2075, s. 135.

Mezkûr maddeye göre, aşiretlerin ve çöl Arap şeyhlerinin ileri gelen nüfuzlu ailelerinin çocuklarını Kur'ân ve Sünnet-i Nebeviyye'nin yüce hükümleri çerçevesinde eğitmek ve ilköğretim düzeyinde tahsil görmelerini sağlamak Medrese-i Aşâir'in temel amacıdır.

Medresenin kuruluşu için başlatılan girişimlerin Birinci Dünya Savaşı'nın devam ettiği sürece denk gelmiş olması, bu teşebbüsün eğitimsel ihtiyaçtan ziyâde askerî ve siyasi ihtiyaçlardan doğduğunu göstermektedir. Nitekim "*İster Balkanlar ister Ortadoğu ve Arabistan olsun bütün bölgelerde ortaya çıkan siyasi ve askerî hareketlerin din ve özellikle eğitim ile ilişkili olduğu görülmektedir*³⁵." Bölgede bulunan 4'üncü Ordu Kumandanı Cemal Paşa'nın, "... imar ve ıslâh siyasetleri kullanarak, Araplak cereyanının durdurulacağı fikrinde olması"³⁶, ayrıca eş zamanlı olarak Kudüs'te Selâhattin Eyyûbî Külliye-i İslâmiyyesi adındaki uluslar arası nitelikte bir medresenin açılmasına öncülük etmiş olması³⁷, Medrese-i Aşâir'in de siyâsî boyutlu bir eğitim projesi olarak Cemal Paşa tarafından planlanmış olduğuna işaret etmektedir³⁸. Nitekim medreseye duyulan ihtiyacın zikredilmiş olduğu mezkûr yazı, bu projenin siyasi boyutunu açıkça ortaya koymaktadır³⁹. Hicaz bölgesinde Britanya ile Osmanlı Devleti arasında cereyan eden mücadelenin daha çok siyasi çerçeveli bir savaş olması da⁴⁰ medresenin kuruluşunun altında yatan sebebin siyasi olduğunu göstermektedir.

Medrese-i Aşâir'n kuruluşuna ilişkin karar 11 Mayıs 1332/24 Mayıs 1916 tarihlidir⁴¹. Bu tarihten yaklaşık üç ay önce Başkomutan Vekili sıfatıyla IV. Ordu muntakalarını denetlemek amacıyla Ortadoğu seyahatine çıkmış olan Harbiye Nâzırı Enver Paşa, IV.Ordu Komutanı Cemal Paşa ile birlikte, başta Medine, Kudüs, Beyrut ve Şam olmak üzere Hicaz ve Filistin bölgelerini ziyaret etmiş, bölgenin ileri gelenleri ve aşiret reisleriyle görüşmeler yapmıştır⁴². Şubat, Mart ve Nisan

³⁵ Zeki Salih Zengin, "II. Meşrutiyet Döneminde Kudüs ve Medine'de İki Eğitim Kurumu: Medrese-i Külliye ve Selahaddin-i Eyyûbî Külliye-i İslâmiyyesi", *Belleten*, C:LXXXI, S:291, Türk Tarih Kurumu Yay., Ağustos-2017, s. 589-618.

³⁶ Faliş Rıfki Atay, *Zeytinadağı*, Pozitif yay., İstanbul, 2015, s. 51.

³⁷ Bkz. *Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA), Dâhiliye (DH)-Şifre (ŞFR), Dosya nr. 49*, Gömlek nr. 44,63,65,66,136.

³⁸ Selahaddin Eyyûbî Külliye-i İslâmiyyesi ile amaç birliği içerisinde bulunan ve Medine'de açılması planlanmış olan Medrese-i Külliye de, Osmanlı Devleti'nin bölgesel eğitim politikasının bir parçası olarak aynı amaca yönelik eğitim projelerinden birisidir. (Bkz. Zeki Salih Zengin, a.g.m.)

³⁹ Bkz. İM-MA, *MMTMMV*, nr.2075, s. 131-137.

⁴⁰ Mustafa Bostancı, "Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Hicaz'da Hâkimiyet Mücadelesi," *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, Ankara 2014, c. VII, S. 14, s. 117-136.

⁴¹ İMMA, *MMTMMV*, nr. 2075, s. 138. (Bkz. Ek:1)

⁴² Arslan Tekin, *Enver Paşa ve Dönemi*, Kariyer yay., İstanbul, 2016, s. 327-333.

aylarını kapsayan bu seyahat esnasında Medrese-i Aşâir'e dâir fikirlerin gündeme gelerek olgunlaştığı kanaatine varılmaktadır. Nitekim Medrese-i Aşâir'in kurulmasına ilişkin kararın, bahse konu ziyaretin hemen ardından Meclis-i Mesâlih-i Talebe tarafından 11 Mayıs 332/24 Mayıs 1916 tarihinde alınmış olması⁴³, bu kanaati teyit etmektedir.

Medrese-i Aşâir'in kurulması amacıyla, Medâyin-i Sâlih'de bulunan bir bina için iki bin lira tahsis edilmiştir. Bu binanın genişletilmek suretiyle yeniden inşası ve bitişigine bir mescid ilâve edilmesi, ayrıca gerekli olan eşya ve malzemenin de bu süreçte tedârik edilerek gereğinin yapılması Harbiye Nezâreti'nce üstelenilmiştir. Bu bağlamda bölgede Arapların işlerini yürütmekle vazifeli olan Binbaşı Aziz Bey, aynı zamanda medresenin iş ve işlemlerini yürütmek üzere görevlendirilmiştir. Bölgede yüzbaşı rütbesiyle daha önce askerî ve istihbârî görevler yürüten Aziz Bey'e⁴⁴, aynı zamanda medreseyi kurma görevinin verilmiş olması, Hicaz bölgesinde ortaya çıkan sorunun çok boyutlu olduğunu göstermektedir.

Kurulacak olan Aşiret Medresesi'nin, Araplar nezdinde olumlu tesirler bırakması ve belirlenen hedeflere kolaylıkla ulaşılması maksadıyla medresenin Meşihat makâmınca yönetilmesi planlanmış⁴⁵, böylece Şeyhülislamlık makâmının dinî alandaki konumundan ve Müslüman halk üzerindeki tesirinden istifade edilmesi amaçlanmıştır. Medresenin kuruluşu için tahsis edilen ödeneğin Harbiye Nezâreti'nce karşılanması istenmişse de kuruluşun ardından gerekli olan masraf ve harcamaların, ya da diğer bir ifadeyle tahsisâtın yine Meşihat makâmına bağlı olan ve 18 Eylül 1330/1 Ekim 1914 tarihli Islâh-ı Medâris Nizamnamesi'yle tesis edilmiş olan Dârü'l-hilâfeti'l-aliyye Medresesi tertibinden karşılanmasına karar verilmiştir⁴⁶. Bu yönüyle Dârü'l-hilâfeti'l-aliyye Medresesi'nin taşra teşkilatı kapsamına dâhil edildiği anlaşılan Medrese-i Aşâir için, nev-i şahsına münhasır bir statü ihdas edildiği ileri sürülebilir. Nitekim II. Abdülhamid döneminde yine aşiretlere mahsus olmak üzere kurulmuş olan *Aşiret Mektebi*'nin Maarif Nezâreti yerine doğrudan saraya bağlı bir mektep olarak tesis edilmiş olması da⁴⁷ aynı amaca yönelik bir niyetin tezahürüdür. Bu niyetin, Hilâfetin ve Şeyhülislamlık makâmının Müslüman

⁴³ İM-MA, *MMTMMV*, nr.2075, s. 138.

⁴⁴ Bkz. Önder Kocatürk, "1913-1914 Yıllarında İngilizlerin Arabistan'ın Çeşitli Bölgelerindeki Faaliyetleri", *Türkoloji Kültürü*, Kış-2011, c.IV, S. 7, s. 17-34.

⁴⁵ İM-MA, *MMTMMV*, nr.2075, s. 135-138.

⁴⁶ a.g.e., s. 137.

⁴⁷ BOA, *A.DVNSN'ZAM.d*, nr: 6, s. 79; Mahmud Cevat İbnü's-Şeyh Nâfi, *Madrif-i Umûmiye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilât ve İcrâdât*, Matbaa-ı Âmire, İstanbul 1338, s. 338.

Araplar ve aşiretler üzerindeki etkisinden ve gücünden yararlanma amacı taşıdığını söylemek mümkündür. Kaldı ki gerek *Aşiret Mektebi* gerekse *Medrese-i Aşâir* Osmanlı Devleti'nin zorlu dönemlerinde devletin bekâsı için devreye sokulan İslam Birliği siyasetinin önemli adımlarından biri olarak görülmektedir. Her ne kadar II. Meşrutiyet döneminin İttihat Terakki yöneticileri Türkçülük siyasetini benimsemiş olsa da, Osmanlıcılık ve İslamcılık fikirlerinden vazgeçmemişler, ihtiyaç duyduğunda bu fikirleri savunarak uygulamaya koyma cihetine gitmişlerdir⁴⁸.

Medresenin eğitim süresi üç yıl olup, Arap aşiret şeyhlerinin ve ileri gelenlerinin çocuklarından her yıl için azami 30 talebe medreseye kabul edilecektir. Dolayısıyla medrese için 90 talebe kontenjanı belirlenmiştir. Medresede çalışan tüm personelin maaşlarıyla öğrencilerin eğitim-öğretim, yiyecek ve giyecek masrafları devlet tarafından karşılanmaktadır.

Medresenin kurucu müdürü Binbaşı Aziz Bey'e, ilk seneye mahsus olmak üzere eğitim-öğretimin icrası ile görevlilerin seçim ve atanması görevi de tevdi edilmiştir. Buna göre Binbaşı Aziz Bey, medresenin maddî ve beşerî tüm kaynaklarını yönetmeye ve medresenin açılışını gerçekleştirip eğitim-öğretime hazır hâle getirmeye memur ve yetkili kılınmıştır. Bu yetki ilk seneye sınırlı olup, eğitim-öğretim başladıktan sonra, atanacak dâimî kadrolu bir müdür eliyle medresenin yönetileceği anlaşılmaktadır.

Medrese-i Aşâir'e ilişkin kararlar Meşihât Makâmı bünyesinde kurulmuş olan Meclis-i Mesâlih-i Talebe⁴⁹ tarafından alınmaktadır. Medresenin kuruluşuna dair alınmış karara ek olarak; medresenin bütçesini, ders programını, talimatnâmesini ve eğitim-öğretim yöntemini de içeren mazbata, adı geçen meclisçe tanzim edilmiştir⁵⁰.

⁴⁸ Nejla Günay, "İttihatçıların Türkleştirme Siyasetiyle İlgili İddialar ve Tarih Yazımındaki Çelişkiler", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi: Journal Of Atatürk Research Center*, c.XXX, Mart-2014, S. 88, s. 151.

⁴⁹ Medresenin eğitim-öğretimine ilişkin her türlü konular ile; müderris, muallim ve diğer personelin tayin, terfi ve azilleri; maaş, vekâlet ya da ücret karşılığı görevlendirilmeleri; talebeye ait tüm iş ve işlemler ile personel ve talebenin devam-devamsızlık durumunun takibi; ders programlarının hazırlanması ve okutulacak derslerin ve kitapların belirlenmesi; personel ve talebenin disiplin işlemleri gibi pek çok konuyu görüşüp karara bağlamak Meclis-i Mesâlih-i Talebe'nin görev alanına girmektedir. (Daha fazla bilgi için: Hasan Yıldız, *Dârü'l-hilâfeti'l-aliyye Medresesi'nde Eğitim ve Öğretim*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2017, s. 83-84)

⁵⁰ İM-MA, *MMTMMV*, nr.2075, s. 131-138.

Medresenin bütçesi aşağıdaki tabloda gösterildiği gibidir⁵¹:

Ödenek adı	Ödenek Tutarı (kuruş)		
	Birim fiyat	Aylık	Yıllık
Müdür	-	1,200	14,400
Katip ve Muhasip	-	800	9,600
Müdürrisler (5)	-	3,600	43,200
Hademe(5)	-	600	7,200
Aşçı ve Yamağı	-	350	4,200
Müteferrika, Su, Mahrûkât ve Tenvîrât	-	300	3,600
90 talebe ile 11 memur, müdürris ve hademenin yemek ücreti	3,5	-	127,260
90 talebe ile 7 hademenin elbise ve çamaşır	300	-	29,100
90 talebeye kitap ve âlât ve edevât-ı dersiyeye	100	-	9,000
TOPLAM			247,560 Krş.

Bütçenin 78,600-Kuruşu personel maaş gideri olup; medresenin ısınma, aydınlatma, su ve benzeri giderleri için 3,600-Kuruş ödenek tahsis edilmiştir. Tüm talebenin yiyecek ve giyeceği ile kitap ve ders araç-gereçlerinin temini için de bütçeye ödenek konulmuştur. Yiyecek ödeneğine medrese personelinin tamamı; giyecek ödeneğine ise sadece hademeler dâhil edilmiştir. Bütçe kalemleri dikkate alındığında medresede eğitim görecektir olan öğrencilerin her türlü ihtiyaçlarının karşılandığı anlaşılmaktadır.

Medrese için tahsis edilen ödeneğe göre, 90 talebe kontenjanı bulunan medresede on bir kadrolu personel istihdam edilmiştir. Medresede dâimî kadroda beş hademe ile kâtip ve muhasiplik görevini yürüten bir memur dışında beş müdürris görevlendirilmiştir. Ayrıca yedi hademe için elbise ve çamaşır tahsisatının ayrılmış olması, iki hademenin daha ücret karşılığı geçici olarak görevlendirilmiş olduğunu göstermektedir. Netice itibarıyla ilk kuruluşunda geçici personelle birlikte medresede toplam on beş personelin görevlendirilmiş olduğu anlaşılmaktadır.

1916 yılının Eylül ayı başında açılması planlanmış olan Medrese-i Aşâir için tahsis edilen ödeneğin havalesinin gerçekleştirilmesine yönelik karar, aynı yılın Haziran ayı içerisinde alınmış ve işlemlerin başlatılması sağlanmıştır⁵². Ancak be-

⁵¹ İM-MA, *MMTMMK nr.2075*, s. 132. (Bkz. Ek:7).

⁵² İM-MA, *MMTMMK nr.2075*, s. 168.

lirtülen zamanda medresede eğitim-öğretime başlanıldığına dair herhangi bir bilgi ve belgeye, yapılan alan taraması sürecinde rastlanılmamıştır.

Medrese-i Aşâir'in Ders Programı ve Tedris Usûlü

İbtidâî/ilk mektep tahsili düzeyinde eğitim vermesi planlanmış olan Medrese-i Aşâir'in ders programında sekiz farklı derse yer verilmiş olup, haftalık ders yükü yirmi dört saattir. Bu dersler: Kur'an-ı Kerim, Ulûm-i Diniyye, Mevâizu'l-Kur'ân ve'l-Hadis, Lisân-ı Arabî, Türkçe ve Hüsn-i Hat, Mâlûmat-ı Riyâziyye, Mâlûmat-ı Târihiyye ve Coğrafiyye, Mâlûmat-ı Fenniyye ve Sıhhiyye ve Sınâiyye derslerinden oluşmaktadır. Ayrıca ders dışı zamanlarda nişancılık ve binicilik eğitimleri ile zirâat uygulamalarına yer verilmiştir⁵³.

TEDRİSAT CETVELİ			
DERSLER	1.Sınıf	2.Sınıf	3.Sınıf
Kur'ân-ı Kerim	3	3	3
Ulum-i Diniyye	3	3	3
Mevâizu'l-Kur'ân ve'l-Hadis	-	3	3
Lisân-ı Arabî	6	4	4
Türkçe ve Hüsn-i Hat	4	3	3
Malûmât-ı Riyâziyye	3	3	3
Malûmât-ı Tarihiyye ve Coğrafiyye	3	3	3
Malûmât-ı Fenniyye ve Sıhhiyye ve Sınâiyye	2	2	2
TOPLAM	24	24	24

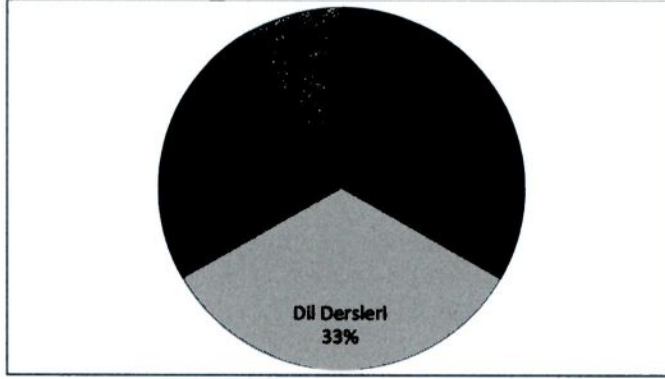
Üç yıllık eğitim süresine sahip olan medresede, her bir sınıf için haftada 24 saat olmak üzere toplam 72 saat ders yükü belirlenmiştir. Sekiz çeşit dersin yer aldığı programda birinci sınıfta yedi, diğer sınıflarda sekiz çeşit ders okutulmaktadır.

Birinci sınıfta, İslâmî İlimler kapsamındaki derslerin tüm derslere oranı %25 iken, ikinci ve üçüncü sınıflarda bu oran %37,5 düzeyine ulaşmaktadır. İslâmî İlimler kapsamındaki derslerin temel bilgiler düzeyinde: Kur'ân-ı Kerim tilâveti ve ilmihal bilgisi ile Kur'ân-ı Kerim ve Hadislerden öğütler şeklinde verilmesi planlanmıştır.

Dil eğitimi kapsamındaki derslerde, ağırlık Arapça dersine verilmiş olmakla birlikte, tüm sınıflarda Türkçe dersi Hüsn-i Hat dersiyle birleştirilmiştir. Ders

⁵³ İM-MA, *MMTMMV*, nr.2075, s. 133. (Bkz.Ek:6)

programında Mâlûmat-ı Riyâziyye adıyla yer verilen Matematik dersine haftada üçer saat tahsis edilmiş, Malumât-ı Tarihiyye ve Coğrafiyye dersine de aynı miktarda yer verilmek suretiyle Tarih ve Coğrafya dersi birleştirilmiştir. Yine tüm sınıflarda haftada ikişer saat olmak üzere *Mâlûmat-ı Fenniyye ve Sıhhiyye ve Sinâiyye* adı altında; fen, sağlık ve zanâat bilgilerini ihtiva eden bir nevi genel kültür ve hayat bilgisi mahiyetinde bir derse yer verilmiştir.

Medrese-i Aşâir için hazırlanmış olan ders programındaki dağılım yukarıdaki grafikte verilmiştir. Programın üçte ikisini, eşit ağırlıkta ders yükü bulunan İslâmî İlimler ile dil eğitimi kapsamındaki dersler oluşturmaktadır. Programda İslâmî İlimler kapsamındaki derslerle eşit ağırlıkta olan lisan derslerinin ağırlığı dikkat çekmektedir. Haftada 14 saat Arapça ve 10 saat Türkçe olmak üzere toplam ders yükünün üçte birini dil eğitimi kapsamındaki dersler oluşturmaktadır.

Tarih-Coğrafya ile Matematik derslerinin her biri %13 oranında ders yüküne sahip olup; herhangi bir ders grubuna dâhil edilmeyen Malûmât-ı Fenniyye ve Sıhhiyye ve Sinâiyye dersi ise %8 düzeyinde ağırlığa sahiptir.

Dengeli bir dağılımın gözetüldüğü programın diğer mektep ve medreselerin programlarına göre daha sade ve yalın olduğu görülmektedir.

Öte yandan Meclis-i Mesâlih-i Talebe tarafından Medrese-i Aşâir'de okutulacak derslerin eğitim yöntemine ilişkin olarak *Sûret-i Tedrisi Mutazammın Muhtıra* adıyla bir mazbata hazırlanmıştır⁵⁴.

⁵⁴ İM-MA, *MMTMMV*, nr.2075, s. 131. (Bkz.Ek: 7).

Bu muhturaya göre:

İslâmi İlimler kapsamındaki derslerden *Kur'ân-ı Kerim* dersinde tecvit uygulamasıyla beraber uygun sûreler ezberlettirilecek; *Ulûm-i Dîniyye* dersinde Fıkıh ilminin ibadete ait konuları işlenecektir. *Mevâizu'l-Kur'an ve'l-Hadis* dersinde ise *Kur'ân-ı Kerim* ve *Hadis* kitaplarında yer alan ahlâkî ve içtimâî konulara dâir ayet ve hadislerin öğretilmesi sağlanacaktır.

Dil eğitimi kapsamında programa konulmuş olan *Lisân-ı Arabî* ve *Türkçe* derslerinde, okuma çalışmalarından başlanılmak suretiyle dilbilgisi kuralları öğretilecektir. Ayrıca ders programında *Türkçe* dersinin bünyesinde yer verilen *Hüsn-i Hat* dersinde ise *sülûs*, *nesih* ve *rik'a* hatları öğretilmek suretiyle yazı çalışması yaptırılacaktır.

Matematik dersi kapsamında programa konulmuş olan *Mâlûmat-ı Riyaziyye* dersinde, uygulamalı olarak aritmetik/hesap ilmi öğretilecek, son sınıfta ise düzeye uygun bir hendese/geometri gösterilecektir.

Mâlûmat-ı Târihiyye ve Coğrafyeye dersinde, İslâm ülkeleri ile Osmanlı tarihi ve coğrafyası öğretilecek, zaman kalırsa son sınıfta genel tarih ve coğrafya hakkında da bilgi verilecektir.

Mâlûmat-ı Fenniyye ve Sıhhiyye ve Sinâiyye dersinde bölge için münasip olan konular muallim tarafından seçilerek öğretilcektir.

Tedris usûlüne dâir muhtura dikkate alındığında tüm derslerin temel/ilk öğretim düzeyinde bir çerçeve belirlenmek suretiyle işlenmesi amaçlanmıştır. Medrese-i Aşâir'de Osmanlı tebaasından bir bireyin, zarûrî miktarda öğrenmesi gereken başta İslâmi ilimler olmak üzere, günlük hayatta kullanabileceği hesap, genel kültür, tarih ve coğrafya bilgisi ile ilk yardım ve zanâata dâir temel bilgiler verilecektir. Ayrıca bu bilgilere ilaveten nişancılık ve binicilik uygulamalarının yanında bölgesel zirâata dâir tatbikatlar yaptırılacaktır.

Mâlûmat-ı Fenniyye ve Sıhhiyye ve Sinâiyye dersinde işlenecek konuların derse girecek olan muallimin seçimine bırakılması ve bu seçimin “muhit için münâsip” olma şartına bağlanması dikkat çekmektedir. Özellikle bölgenin fennî, sıhhi ve sinâî alandaki ihtiyaçları merkeze alınmak suretiyle, konuların derse girecek muallim tarafından belirlenecek olması, eğitimde yerel ihtiyaçların dikkate alındığına ve medrese için belirlenmiş olan amaçlara kısa vadede ulaşma arzusuna işaret etmektedir.

Üç yıllık eğitim süresine sahip olan Medrese-i Aşâir'in, beş yıllık Aşîret Mektebine göre daha sade bir ders programına sahip olduğu görülmektedir. Program itibariyle rüşdiye ile beş senelik idâdî/orta mektep arasında kalan ve beş yıllık eğitim süresi olan Aşîret Mektebi'ne⁵⁵ karşın, üç yıllık olan Medrese-i Aşâir'in ders programı, Tanzimat'tan sonra açılan üç yıllık ibtidâi mekteplerin programıyla benzerlik arz etmekle birlikte, müfredât itibariyle daha üst düzeyde olduğu görülmektedir⁵⁶. Üç yıllık ibtidâi mekteplerin ders programında on iki çeşit ders yer alırken Medrese-i Aşâir'de sekiz çeşit derse yer verilerek bazı derslerin tevhid edilmesi cihetine gidilmiştir. Örneğin Tarih ile Coğrafya; Türkçe ile İmlâ/Hüsn-i Hat; Elifbâ ve Tecvit ile Kur'an-ı Kerim dersleri tek bir ders bünyesinde ders programına dâhil edilmiştir. İlave olarak *Malûmât-ı Fenniyye ve Sıhhiyye ve Sinâiyye* dersinin programda yer aldığı görülmektedir. Bu yönüyle de Medrese-i Aşâir, kısa vadeli belirli maslahatları gerçekleştirmeyi hedefleyen özgün bir ders programıyla karşımıza çıkmaktadır.

Eğitim-Öğretime İlişkin İş ve İşlemler

Medrese-i Aşâir'de uygulamaya konulacak olan eğitim ve öğretime ilişkin düzenlemeler, medreseye mahsus tanzim edilmiş olan talimatnâmede açıklanmıştır.

Dokuz maddeden ibaret olan *Medresetü'l-Aşâir Tâlimatnâmesi*'ne göre⁵⁷:

Leyli/yatılı olan medreseye her yıl 30 öğrenci kabul edilecek olup, kontenjan 90 öğrenciyle sınırlandırılmıştır. Öğrencinin yiyecek, giyecek ve ders kitapları ile ders araç ve gereçlerinin tamamı idare tarafından ücretsiz temin edilecektir⁵⁸. Bu özelliğiyle medrese güncel ifadesiyle bir nevi tam burslu eğitim veren kurum niteliğini taşımaktadır.

Üç yıllık eğitim süresini başarıyla tamamlayan öğrenciye şahadetname verilecek, en başarılı olanlara ise ayrıca Meşihat tarafından *hula'-ı fâhire*⁵⁹ ve uygun hediyeler gönderilecektir⁶⁰. Mezun olacaklara verilecek olan bu özel kıyafetin/kıymetli

⁵⁵ Ergin, "Aşîret Mekteb-i Humâyunu", s. 1160.

⁵⁶ Bkz. Mahmud Cevat, *a.g.e.*, s. 322.

⁵⁷ İM-MA, *MMTMMV*, nr.2075, s. 134,135. (Bkz. Ek:8-9)

⁵⁸ İM-MA, *MMTMMV*, nr.2075, s. 135 (Madde:3).

⁵⁹ İM-MA, *MTMMV*, nr.2075, s. 135. (Hıla't (خلعت): Hükümdarlar ya da vezirler tarafından hürmet ve mükafat için birine giydirilen çok kıymetli kaftan, anlamına gelmektedir. Çoğulu " hıla' (خلع) olan kelimenin "hula'-ı fâhire (خلع فخره) şeklindeki tamlaması A. Vefik Paşa'nın Lehçe-i Osmânî'sinde "Resmen giydirilen elbise, teşrifat kaftanı" açıklamalarıyla birlikte verilmiştir. (Bkz. Şemseddin Samî, *Kâmus-i Türkî*, s. 586; M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, MEB yay., İstanbul, 1993, c.I., s. 833; Kubbealtı Lügatı, s. 1291).

⁶⁰ İM-MA, *MMTMMV*, nr.2075, s. 135 (Madde:4).

kaftanın mensub olunan aşiret nezdinde o kişiye itibar kazandıracığı ve ayrıca medreseye karşı ilgi ve alakayı artıracığı âşikârdır. Bahse konu hediyelerin de aynı etkiyi yapacağı düşünülmektedir. Bu taltiflerin Aşiret Mektebi'nin ilk mezunlarına II. Abdülhamid tarafından *yâver-i fahri* rütbesi, üniforması ve maaşı verilmesi⁶¹ şeklindeki uygulamadan esinlenerek belirlendiği düşünülmektedir.

Mezun olan öğrencilerin, arzu etmeleri halinde Medine-i Münevvere ve Kudüs'teki medreselere⁶² imtihansız girme hakları bulunacağı gibi, hükümetçe aşiretlerin iş ve işlemlerini yürütmek üzere ve icâb eden diğer hizmetlerde istihdamları da sağlanabilecektir⁶³. Böylece bir taraftan başarılı ve yetenekli mezunların üst düzey eğitim almaları teşvik edilirken, diğer taraftan bu yönde eğilimi olmayanların sosyal hayata katkı sağlayacak görevlere getirilmek suretiyle; merkezi yönetimle aşiretler arasındaki bağın ve iletişimin sağlanması amaçlanmaktadır.

Medrese-i Aşâir'de uygulanacak olan eğitim-öğretim ve imtihanlara ilişkin hususlar Kudüs Selâhaddin Eyyubi Külliye-i İslamiyyesi Talimatnamesi'nin özel hükümlerine ve Meşihat makâmının emir ve tebligâtuna tâbi kılınmıştır⁶⁴. Nitekim adı geçen medresenin Kudüs'te kurulma amacı da tıpkı Medrese-i Aşâir gibi Müslümanların birlik ve beraberliğini temin etme amacı taşımaktadır.

Meşihat makâmına bağlı olan medrese, yine aynı makâm tarafından tayin edilen ve doğrudan doğruya Meşihat makâmıyla haberleşmeye yetkili bir müdür tarafından yönetilecektir. Eğitim-öğretim kadrosu için liyâkatli müderrislerin görevlendirilmesi şartı konulan medresede, memur ve müderrisler müdürün teklifi üzerine Meşihat makâmının onayıyla görevlendirilecektir. Hademelerin tayin ve azilleri ise medrese müdürünün uhdesine tevdi edilmiştir⁶⁵.

Sonuç ve Değerlendirme

II. Meşrutiyet dönemi medreselerle ilgili köklü yapısal düzenlemelerin yoğun bir şekilde hayata geçirildiği dönem olarak dikkat çekmektedir. Bu düzenlemeler özellikle batı tarzı mektepler model alınmak suretiyle gerçekleştirilmiştir. Yeniden

⁶¹ Alişan Akpınar, Eugene L. Rogan, *a.g.e.*, s. 17.

⁶² Bahse konu medreselerden Kudüs'te açılan *Selâhaddin Eyyûbî Külliye-i İslâmiyyesi* hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Yıldız, *a.g.e.*, s. 68, 69, 131-136, 192-198; Kenan Ziya Taş, *Osmanlı'nın Son Cihan Projesi Kudüs Selâhaddin Eyyûbî Külliye-i İslâmiyyesi*, Post yay., İstanbul, 2016; Medine'de açılması planlanmış olan *Medâris-i Külliye* hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Zeki Salih Zengin, *a.g.m.*

⁶³ İM-MA, *MMTMMV*, nr.2075, s. 134. (Madde:5)

⁶⁴ İM-MA, *MMTMMV*, nr.2075, s. 134. (Madde:6)

⁶⁵ İM-MA, *MMTMMV*, nr.2075, s. 135. (Madde:2)

tesis edilen medreselerin kuruluş amacı, teşkilat yapısı, ders programları ve eğitim yöntemlerinin, mektepler örnek alınmak suretiyle belirlendiği açıkça görülmektedir. Bu dönemde planlanmış olan, ancak uygulanmasına imkân bulunamadığı anlaşılan *Medrese-i Aşâir* de II. Abdülhamit döneminde tecrübe edilen *Aşiret Mektebi*'nin model alındığı önemli bir projedir.

Aşiret Mektebi'nin kuruluşundaki amaç ile Medrese-i Aşâir için belirlenmiş olan amaç birbiriyle örtüşmektedir. II. Abdülhamit döneminde hâkim olan İslam Birliği siyasetinin gereği olarak kurulan *Aşiret Mektebi* ile Türkçülük siyasetinin hâkim olduğu II. Meşrutiyet döneminde projelendirilen *Medrese-i Aşâir* aynı amacı içinde barındırmaktadır. Her ne kadar Medrese-i Aşâir, Türkçülük siyasetini benimsemiş olan İttihat ve Terakki Hükümeti döneminde projelendirilmiş olsa da; Birinci Dünya Savaşı'nın cereyan ettiği süreçte, başta Filistin ve Hicaz olmak üzere Arapların yaşadığı bölgelerde, devletin bekâsı adına İslâm Birliği siyasetinin bir gereği olarak hayata geçirilmek istenmiştir.

Zira eğitim politikalarının devletin ve toplumun ihtiyaçlarını önceleyen ve özellikle devletin bekâsını merkeze alan bir yaklaşımla belirlendiği bilinmektedir. Osmanlı Devleti'nin Tanzimat'la birlikte hemen hemen her alanda batıya karşı mevzi kaybına uğramış olması, eğitim sisteminin bahse konu yaklaşımla ele alınmasını zorunlu kılmıştır. Farklı etnik mensûbiyetlerin bir arada tutularak sevk ve idâre edilmesinde; asgârî müşterekler etrafında kenetlenerek ortak bir kimlik oluşturulmasında; devlete olan sadakatin ve bağlılığın kuvvetlendirilmesinde en mühim araç olan eğitim kurumları, bahse konu amaca hizmet etmek üzere ve ortaya çıkan ihtiyaçlar çerçevesinde yapılandırılmışlardır. Bunlardan birisi de II. Meşrutiyet döneminin proje aşamasında kalmış bir eğitim kurumu olan *Medrese-i Aşâir*'dir.

İngilizlerin, Ortadoğu'daki Arap aşiretlerini, Arap milliyetçiliği fikriyle kıskırtarak Osmanlı'ya karşı isyana sevk etmesi, bölgede askerî ve siyasi tedbirlerin artırılmasını lüzumlu kılmaktaydı. Bu tedbirlerin somut adımlarından birisi de, Arap ve çöl aşiretlerini asgârî müşterek olan İslâm Dini paydasında buluşturmak; aynı ülkü etrafında birleştirmek; devlete bağlılığı ve sadakati sağlamak amacıyla projelendirilmiş olan Medrese-i Aşâir'dir. Stratejik bir adım olan bu proje ile tıpkı II. Abdülhamit döneminde açılmış olan Aşiret Mektebi'nin rolünün medrese çatısı altında hayata geçirilmesi planlanmıştır. Her ne kadar bu proje Birinci Dünya Savaşı'nın devam ettiği olağanüstü süreçte hayata geçirilememiş olsa da; Osmanlı eğitim sisteminin, bölgesel ve yerel ihtiyaçlar dikkate alınmak suretiyle farklı ve

özgün eğitim kurumları tesis etmedeki yaklaşımını göstermesi açısından önemli bir girişim sayılmalıdır.

Öte yandan Medrese-i Aşâir'e modellik yapan ve II. Abdülhamid döneminde on beş yıl eğitim verdikten sonra çeşitli gerekçelerle kapatılmış olan Aşiret Mektebi'ne ilişkin olarak, eğitim tarihçisi O.Nuri Ergin'in Türkiye Maârif Tarihi isimli eserinde dile getirmiş olduğu: "Şayet lağvedilmemiş olsaydı on dört ay sonra ilan edilen II.Meşrutiyet'ten sonra zaten lağvedileceği⁶⁶" yönündeki açıklamasının, Medrese-i Aşâir projesi nedeniyle dayanaktan yoksun kaldığı anlaşılmaktadır.

Medrese-i Aşâir, İttihat ve Terakki yönetiminin iktidarda olduğu dönemde, bizzat İttihat ve Terakki yöneticileri eliyle tasarlanmış bir proje olması nedeniyle, devletin bölünmez bütünlüğü ve bekâsı söz konusu olduğunda; yönetime hangi görüş hâkim olursa olsun aynı hassasiyetle tepki verildiğinin göstergesi sayılabilir.

KAYNAKLAR

Arşiv Belgeleri

- 1- İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi (İMMA), Meclis-i Mesâlih-i Talebeye Mahsus Müsvedde Varakaları (MMTMMV), Defter nr. 2075.
- 2- Başbakanlık Osmanlı Arşivleri(BOA);
_____,Bâb-ı Âsâfi Divan-ı Hümayun Sicilleri Nizâmat Defterleri(A.DVNSN-ZAM.d), nr: 6, s.78-81.
_____,Dâhiliye-Şifre(DH-ŞFR), Dosya nr.49, Gömlek nr. 44,63,65,66,136.
_____,Haritalar (Hrt), nr.0473

Kitaplar ve Makaleler

- Akpınar, Alişan, *Osmanlı Devletinde Aşiret Mektebi*, Göçebe yay., İstanbul 1997.
- Akpınar, Alişan, Eugene L. Rogan, *Aşiret-Mektep-Devlet: Osmanlı Devleti'nde Aşiret Mektebi*, Aram yay., İstanbul 2001.
- Alkan, Mehmet Ö., *Tanzimattan Cumhuriyete Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924*, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 2000.
- Atay, Falih Rıfki, *Zeytindağı*, Pozitif yay., İstanbul 2015.

⁶⁶ Ergin, *Türkiye Maârif Tarihi.*, s. 1188.

- Atay, Hüseyin, -*Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi-Medrese Programları, İcazetnâmeler, İslahat Hareketleri*, Dergah Yayınları, İstanbul 1983.
- _____, "Medreselerin Islâhı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 1982, c. XXV, s. 1-43.
- Ayverdi, İlhan, *Kubbealtı Lugatı: Asırlar Boyu Tarihi Seyri İçinde Misalli Türkçe Sözlük*, Kubbealtı yay., (gözden geçirilmiş) 3.bs., İstanbul 2008.
- Bostancı, Mustafa, Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Hicaz'da Hâkimiyet Mücadelesi", *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, "Ankara 2014, c. VII, S. 14, s. 117-136.
- Çetinsaya, Gökhan, "II.Abdülhamid'in İç Politikası: Bir Dönemlendirme Denemesi", *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies*, İSAM, İstanbul, 2016, S. XL-VII, s. 353-409.
- Deringil, Selim, - *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji: II. Abdülhamit Dönemi (1876-1909)*, Doğan Kitap, İstanbul 2014.
- _____, "Osmanlı İmparatorluğu'nda 'Geleneğin İcadı', 'Muhayyel Cemaat' ('Tasarlanmış Topluluk') ve Panislamizm", *Toplum ve Bilim*, İletişim yay., İstanbul Yaz-Güz-1991, c. 15, S. 54-55, (s. 47-64).
- Ergin, Osman N., -*Türkiye Maârif Tarihi*, Eser Matbaası, İstanbul, 1977.
- _____, "Aşiret Mekteb-i Hümayunu", *İstanbul Ansiklopedisi*, edit. Reşad Ekrem Koçu, Tan Matbaası, İstanbul 1960, c. III, (s. 1157-1161).
- Georgon, François, *Sultan Abdülhamid*, çev. Ali Berktaş, İletişim yay., 2. bs., İstanbul 2012.
- Günay, Nejla, "İttihatçıların Türkleştirme Siyasetiyle İlgili İddialar ve Tarih Yazımındaki Çelişkiler", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi: Journal Of Atatürk Research Center*, c. XXX, Mart-2014, S. 88, (s. 115-151).
- Günay, Selçuk, "II.Abdülhamid Döneminde Suriye ve Lübnan'da Arap Ayrılıkçı Hareketlerinin Başlaması ve Devletin Tedbirleri", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, AÜDT-CE, Ankara, 1995, c.XVII, S.XXVIII, (s. 85-108).
- Gündüz, Mustafa, *Osmanlı Eğitim Mirası-Klasik ve Modern Dönem Üzerine Makaleler*, haz. Mustafa Gündüz, Doğu Batı yay., İstanbul 2013.
- Hülagü, M. Metin, "İngilizlerin Hicaz İsyanına Maddi Yardımları", *OTAM(Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, 1995, (s. 139-154).
- İbnü'ş-Şeyh Nâfi Mahmud Cevat, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti Târihçe-i Teşkilât ve İcraâtı*, Matbaa-ı Âmire, İstanbul 1338.

- Karpat, Kemal H., *Osmanlı'da Eğitim, Modernleşme ve Uluslaşma*, çev. Dilek Özdemir, İmge Kitabevi, Ankara 2006.
- Kılınçkaya, M. Derviş, *Osmanlı Yönetimindeki Topraklarda Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Suriye*, AKDITYK- Atatürk Araştırma Merkezi yay., Ankara 2004.
- Kocatürk, Önder, "1913-1914 Yıllarında İngilizlerin Arabistan'ın Çeşitli Bölgelerindeki Faaliyetleri", *Türkoloji Kültürü*, K1Ş-2011, c.IV, S.7, (s. 17-34).
- Koçer, Hasan Ali, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu (1773-1923)*, Uzman yay., Ankara 1987.
- Kodaman, Bayram, "Aşiret Mekteb-i Hümayunu", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1991, c. IV, (s. 9-11).
- Köse, İsmail, *İngiliz Arşiv Belgelerinde Hicaz İsyanı*, Selis yay., İstanbul 2014.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, MEB yay., İstanbul 1993, c. I.
- Sakoğlu, Necdet: "Aşiret Mektebi", *İstanbul Ansiklopedisi*, Kült.Bak.Yay., c. I, (s. 369-370).
- Somel, Selçuk Akşin, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi(1839-1908): İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin*, çev. Osman Yener, İletişim yay., İstanbul 2010.
- Şahin, Seyfettin: *H.1192/M.1778-1779 Tarihli Urbân Surre Defteri: Transkripsiyon Ve Değerlendirme*, Afyon Kocatepe Ün. Sosyal Bilimler Enst. Tarih ABD., Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyonkarahisar 2014.
- Şemseddin Sami, *Kâmus-i Türkî*, Nadir Eserler Kitaplığı, Edit. Osman Doğan, İstanbul 2015.
- Taş, Kenan Ziya, *Osmanlı'nın Son Cihan Projesi Kudüs Selâhaddin Eyyubî Külliye-i İslâmiyesi*, Post yay., İstanbul 2016.
- Tekin, Arslan, *Enver Paşa ve Dönemi*, Kariyer yay., İstanbul 2016, s. 327-328.
- Usul, İbrahim, *İstanbul'dan Medine'ye Bir Tarih Belgeseli Hicaz Demiryolu Fotoğraf Albümü*, Albaraka Türk yay., İstanbul 1999.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti'nin İltimiye Teşkilâtı*, TTK Basımevi, 3.bs., Ankara 1988.
- Vassaf, el-Hac Hüseyin, *Hicaz Hâtırası*, haz. Mehmet Akkuş, Kubbealtı yay. İstanbul 2011.

- Yıldız, Hasan, *Dârü'l-hilâfeti'l-aliyye Medresesi'nde Eğitim ve Öğretim*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2017.
- Zahir, Ömer, “el-Arab ve'l-Urbân ve'l-Kâviliyye fi-Hicâz ve Katar”, *Arap Times Blog*, http://www.araptimes.com/portal/article_display.cfm?ArticleID=31448, (çevrimiçi: 08/09/2017)
- Zengin, Zeki Salih, “II. Meşrutiyet Döneminde Kudüs ve Medine’de İki Eğitim Kurumu: Medrese-i Külliye ve Selahaddin-i Eyyûbî Külliye-i İslâmiyesi”, *Belleten*, C:LXXXI, S:291, Türk Tarih Kurumu Yay., Ağustos-2017, (s. 589-618.)

Ek-1: Medresetü'l-Aşâir'in kuruluşuna ilişkin kararın birinci sayfası.
(İMMA, MMTMMV, nr.2075, s.138)

درس وکالتی - مجلس صالح طلبہ مخصوص سوره درزی

اورانٹل		نوع	فرا	رأسا	جوابا	تالیفا	میز				
نوعی		فرا	خلاصہ مال					سورہ			
											تاریخ شریف
											بیت
											تاریخ بیضا
اورانہ واروہ لک								ملفوظات			
مجلس								مارچ نومبر			
								۱۶			

مجلس صالح طلبہ مخصوص سوره درزی کے لئے ۵ جنوری ۱۹۱۶ء کو ایک قرارداد منعقد ہوئی جس میں اس وقت کے مدرسین اور طالبان علم نے اس مجلس کی تشکیل اور اس کے مقاصد کے متعلق فیصلے کیے۔ اس قرارداد میں اس مجلس کے مقاصد اور اس کے لئے ہونے والے اقدامات کے متعلق فیصلے کیے گئے۔ اس قرارداد میں اس مجلس کے مقاصد اور اس کے لئے ہونے والے اقدامات کے متعلق فیصلے کیے گئے۔

۱] بازجوہ فکری نوہن ناسد و نراری میزومقعدہ

Ek-3: Medresetü'l-Aşâir'in kuruluşuna ilişkin kararın üçüncü sayfası.
(İMMA, MMTMMV, nr.2075, s.136)

درس و کالتی - مجلس صالح طلبہ مخصوص مسودہ و رزسی

اور اولیٰ	نوعی	قرار	رأسا	جوابا	تالیفا	میر	
درس	قرآن مجید	فلا صہ مال					سیر
							تاریخ شریعہ
							سیچہ
							تاریخ سیچہ
اور دہ	واروہ طلبہ						ملفوظات
تعمیر	تعمیر						ماریہ نور کو
	رسالہ						

علم و معرفت کے ساتھ ساتھ اور کمالیہ علم کا نام ہے۔
 تعلیم و ترویج کے لیے مسودہ ایسا لکھا گیا ہے کہ جو تعلیمی امور کے لیے مفید ہو۔
 اور اس سے فائدہ اٹھانے والے کو علم و معرفت حاصل ہو۔

۲

[۱۰] چونکہ اس وقت تک اس کا ترمیمی مسودہ نہ تھا۔

Ek-4: Medresetü'l-Aşâir Talimatnâmesi-I.
(İMMA, MMTMMV, nr.2075, s.135)

	بچه	تعلیم نامة سن	مدسته العشار	اداره نلس
	تاریخ بچه			ملازمین
	معلومات			
	ماره نوروزی		رساله	

۱. عشار و عماره متابع و معاضد اول و ثانی اطفال معیطه خرابیه و سنه شریفه

نوبه دایره سنه تریه و تعلیم انجمنی نامیه امینک اولده مسکت علیه السلام
مربوط اولده مهابت صالحه بر « مدرسه العشار » تاسیس اولموشد .

۲. مدرسه العشارک من فضلیتی اربع سنه در . اداره سن مقام مسکت علیهم

مضمون و طوعه و نه طوعه و نه مقام شایسته ایله مخارجه مارود بر بیره و دریائی

ایمان ایاضه مدرسه تقوییه اولده . مدرسه ایله کاتب و محاسب

مأمورینه مدرسه و سیک انجان و ایشی و مقام مسکت تصدیق اولدینه

اول قلیبر . قدرندک منصب و عری مدرسه مدیریته علمه در .

۳. مدرسه العشارک بللی در . لرسنه او نور طبعه قید و قبول اولموشد .

تعدیت کفاه و البسم و عیاشیره و درسن نایبه اولده جوججانا التوبه و اعطای بلیبر

۴. انما فضل ایله کلمه بیار و نام و بلیبر . بولدر بیاضه ال-نایره اشیات

اقتدار ایندیره مسکت علیه السلام فاضله و کله ای مناسبه اولموشد .

Ek-5: Medresetü'l-Aşâir Talimatnâmesi-II.

(İMMA, MMTMMV, nr.2075, s.134)

۵. — مدرسه العساکر ده مشایخ نامه استقصا ایندر آرزوسته کوره مدینه منوره

وقدمش شریف مدارس طایفه بلا ائمه و اهل اولیای علیهم السلام کی صلوات الله علیهم

علوهم عساکر انور و سلاطین و اعیان ایمنه و حقان
~~صلوات الله علیهم~~
ساره ده استخادم اولور

۶. — مدرسه العساکر ده تدبیران و اشخاص صورت جوانی درس صلاح الدین

ابوی طایفه اسلامیین تعلیمات منک اعطام مخصوصه ~~تجربه~~ و مقام شجرت

عیانک اولور و بیخانه قالمور .

۷. — مربوط قبولده صورت نوعی کوشن لایق اوزره مدرسه العساکر ده قرآن کریم

و علم دینیه و مواظب القراءه و الحدیث و ساه عربی و ترکی و شعر حفظ و معلومان نایب
و عواقبه و ^{دینی} فضیله و معلومان فیه و حکیم ^{و ضابطه} در سلسله تدریس اولور . درس و تدریس
خارج زمانده نشا خلیفه ، بیخیمک تعلیم و اراضی اوزره زاعت تطبیقاتی

باید بر لیر .

۸. — قرآن کریم و علم دینیه مدرسه مدرسه تک امانی و طایفه سیده مطلق

اولوی اوقان غوره طایفه اولی صلوات الله علیهم و حفظ و مواظب ایضاً لیر

۹. — بر تعلیمات منک اچکس درس و کالری ناولور

Ek-7: Medresetü'l-Aşâir'in bütçe kalemleri.
(İMMA, MMTMMV, nr.2075, s.132)

درس و کالتی - مجلس صالح طلبه مخصوص مسوده در ذی

میز	نوع	ارزاق
مسود	فرا	فرا
تاریخ نسویه	رأسا	فرا
بیمه	جوابا	فرا
تاریخ بیمه	تالیفا	فرا
معلومات	حدود	فرا
مدار و نمره	رسالیه	فرا
<p>فصله مال</p> <p>حدود</p>		
مدرسه	۱۴۰۰	۸۲۰۰
کتاب و مصالح	۸۰۰	۱۴۷۰
کتابه کریم و علم رتبه و جامع مان ، مواظط العوامه		
داکتی و اول مدرس و نوزک و صده خط و معلومات یاضه		
و معلومات تاریخچه و هفتاد و معلومات فیه و کیم و مساعیه		
مدارس	۲۶۰۰	۱۰۹۰۰
صند	۶۰۰	۱۱۵۰۰
تجه و یاغ	۴۰۰	۱۱۹۰۰
تلفه ، صوا ، خوردان ، خوردان	۴۰۰	۱۲۳۰۰
	۶۸۰۰	۱۲۹۸۰
۹. طبایه ۱۱ مدرسه و حدود طلبه از ۱۰۰ تا ۲۰۰		۱۴۷۰
۹. طبایه ۷ مدرسه البیه سیرک از ۱۰۰ تا ۲۰۰		۱۰۹۰۰
۹. طبایه ۱۱ مدرسه و اولان و سیرک از ۱۰۰ تا ۲۰۰		۱۱۵۰۰
		۱۲۹۸۰

[۱۰] با بدهی های نوبتیه و براری جزو بقیه

Ek-8: Medresetü'l-Aşâir'in ders programında yer alan derslerin tedris usûlüne/ öğretim yöntemine dair muhura. (İMMA, MMTMMV, nr.2075, s.131)

درس و کلماتی - مجلس صالح طلبیه مخصوص مسوده در ردی

اوراق اول		نوم	قرار	رأسا	جوابا	تأکیفا [۱]	مبیز			
تدریس	قرائت		فصله مال جدول مرتبه اوله لغه				سوره			
										تاریخ تنویب
										بیضا
										تاریخ بیضا
اوراق داوره نطق							مافروغات			
تدریس	تاریخ						مدارس نوروزکی			
							رسالیه			

قرائت : *سوره حمد*

علم : *تجدید نطقه در انتم ایم فایز و سوره سوره حفظ انیم الود*

تاریخ : *قرآن عابد نه تا - اربعه و سوره نطق ایم فایز*

مراعات الفاظ الیه : *ذکر کربن*

وجه و باب و اطم : *فصله ایم فایز*

فایز : *ذکر کربن - باطله در روز و کمر خواند نطق ایم فایز و کلمه و کلمه*

تذکره کلمه : *ذکر کربن - کلمه در حالت خواند کلمه کلمه*

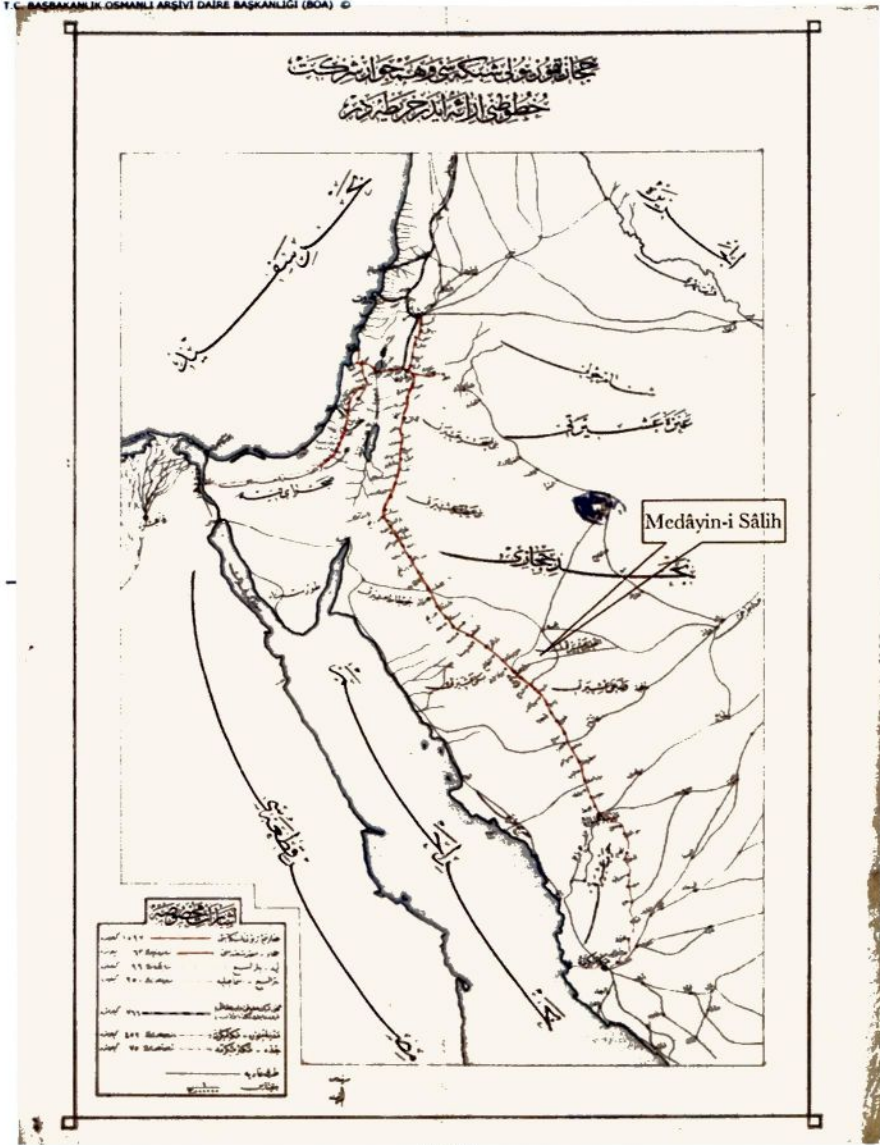
صفت : *صفت تاریخ و کلمه نطق ایم فایز*

مستلزم : *مستلزم علم - نطق ایم فایز و کلمه کلمه*

مستلزم تاریخ و کلمه : *مستلزم تاریخ و کلمه تاریخ و کلمه نطق ایم فایز*

دری سالی در کلمه

Ek-9: Hicaz Demiryolu güzergâhı ve aşiretlerin yaşadıkları bölgeyi gösteren harita.
(BOA, Hrt, 0473)

EDİRNE'DE BİR İNGİLİZ MİSYONERLİK CEMİYETİ: EVANGELİKALİZM, MİLENYALİZM VE YAHUDİLER

MUSTAFA KAAAN SAĞ*

Giriş

İngiltere ve İskoçya'da ortaya çıkan Britanya kökenli misyonerlik cemiyetleri, Osmanlı Devleti topraklarındaki girişimlerine 19. yüzyılın başında başlamıştır. Dünya çapında örgün organizasyon ağı kuran bu cemiyetler, Osmanlı Devleti'nde İstanbul, İzmir ve Kudüs'e yoğunlaşırken nüfusu daha az olan bir çok farklı Osmanlı şehrinde de uzun yıllar faaliyet göstermiştir.¹ Bu şehirlerden biri de Edirne'dir. Edirne'deki misyonerlik faaliyetleri hakkında Başbakanlık Osmanlı Arşivi ve Osmanlıca/Türkçe kaynaklarda kısıtlı bilgi bulunmasına rağmen, burada misyonerlik merkezi kuran British Society for the Propagation of the Gospel among the Jews adlı cemiyetin kendi yayınlarında ve benzeri yabancı kaynaklarda tüm bu faaliyetler detaylı bir biçimde saptanabilmektedir. Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren Britanya kökenli misyonerlik cemiyetlerinin öncelikli amacı Yahudileri Hristiyanlık dinine çevirmek olmuştur. Buna bağlı olarak Edirne'ye olan ilgileri şehirde yaşayan kalabalık ve köklü Yahudi topluluğundan ileri gelmiştir. Ele alınan çalışma ile Edirne Yahudilerine yönelik din değiştirme çabaları kronolojik bir biçimde aktarılırken, başkent İstanbul'daki benzeri cemiyetlerin faaliyetlerine de değinilecektir. Filistin meselesi ve İsrail'in kuruluşuna giden yoldaki ilk adımları yansıtan bu verilerin günümüz Orta Doğu politikalarına ışık tutması amaçlanmaktadır.

Evangelikalizm ve Yahudilere Odaklanan Misyonerlik Cemiyetleri

Osmanlı topraklarındaki ilk misyonerlik faaliyetleri 15. yüzyılda Katolik Fransız misyonerler tarafından başlatılmıştır. 17. yüzyıldan itibaren Katolik misyoner-

* Dr. Öğr. Üyesi, Kadir Has Üniversitesi, Mimarlık ve Sanat Fakültesi, İç Mimarlık ve Çevre Tasarımı Bölümü, İstanbul/ TÜRKİYE, kaan.sag@khas.edu.tr

¹ Mustafa Kaan Sağ, *Osmanlı Başkenti İstanbul'da Britanya Kökenli Misyoner Okulları ve İskoç Bir Yapı Ustası: Nicholson Burness*, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.

ler bölgedeki etkinliklerini arttırsa da misyonerlik faaliyetlerinin dünya çapında en aktif çağını yaşadığı 19. yüzyıl ve 20. yüzyıl başlarında Osmanlı topraklarındaki en güçlü misyoner teşkilatlara Protestan ülkeler sahip olmuştur.²

ABD ve Britanya'nın başını çektiği 19. yüzyıl Protestan misyonerliğinin temelinde, politik, ekonomik ve kültürel emperyalizmin yanı sıra kökleri 18. yüzyıldaki "Evangelikal Canlanma"ya (Evangelical Revival) dayanan "Protestan Müjdeleme Hareketi", bir diğer adıyla Evangelikalizm yatmaktadır.³ Evangelikalizm, 1730'lardan itibaren Britanya'da ortaya çıkarak yaygınlaşan bir Protestan harekettir. Herhangi bir mezheple sınırlı kalmamış ve bir çok farklı Protestan mezhebini etkisi altına almıştır.⁴

Evangelikalizm sadece İncil'i yayma anlamına gelen evangelizm ile karıştırılmamalıdır. Evangelikallerin çoğu dünyada yaşanan olayları "milenyum" odaklı bir tarih algısı içerisinde değerlendirmiştir.⁵ Bunların bir kısmı postmilenyal, bir kısmı ise premilenyal görüşe sahiptir. Postmilenyalistler, Hz. İsa'nın dünyaya ikinci kez gelişi ("second coming") öncesinde yaklaşık bin senelik bir altın çağ yaşanacağına inanmaktadır. Bu dönemde Hristiyanlık tüm milletlere duyurulacak ve Hristiyan değerleri dünya çapında kabul görecektir. Premilenyalistler ise tam tersi önce bir savaş dönemi ("armageddon") ve kıyamet ("apocalypse") beklerken, bunun ardından Hz. İsa'nın dünyaya ikinci kez geleceğine ve dünya üzerinde yaklaşık bin sene sürecek bir krallık sürdüreceğine inanmaktadır.⁶

Viktorya döneminde tüm Britanya ve kolonilerindeki kültürel hayatı ve düşünce biçimlerini etkisi altına alan⁷ Evangelikalizm'in milenyum inancının yanı sıra farklı din ve mezhepleri Protestanlığa çevirme (conversionism), Hristiyanlık inancının merkezine İncil'i alma (biblicism), İncil'in duyurulması konusunda çaba

² Özellikle ABD bölgesinde en yaygın ve örgütlü çalışan misyonerlere sahiptir. American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM) 1870'e dek tek başına, 1870'ten itibaren ise Board of Foreign Missions of the Presbyterian Church (BFMPC) ile Osmanlı topraklarında misyonerlik faaliyetleri yürütmüştür. Uygur Kocabaşoğlu, *Anadolu'daki Amerika: Kendi Belgeleriyle 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Misyoner Okulları*, İmge Kitabevi, Ankara 2000, ss. 15-20.

³ M. Numan Malkoç, *Türkiye'de Protestanlık ve Protestan Kiliseleri*, Yalın Yayıncılık, İstanbul 2011, ss. 21-22.

⁴ David W. Bebbington, *Evangelicalism in Modern Britain*, Routledge, Londra 1999, s. 1.

⁵ Abraham Kovacs, *The History of Free Church of Scotland's Mission to the Jews in Budapest and its Impact on the Reformed Church of Hungary, 1841-1914*, Peter Lang, Oxford & Frankfurt 2006, ss. 27-28.

⁶ Malkoç, *a.g.e.*, ss. 35-37; Clifford A. Kiracofe, *Dark Crusade: Christian Zionism and US Foreign Policy*, I. B. Tauris, Londra & New York 2009, ss. 42-52.

⁷ Mircea Eliade (ed.), "Evangelical and Fundamental Christianity", *The Encyclopedia of Religion*, c. 5, MacMillan Publishing Company, New York 1987, ss. 190-197.

sarf etme (activism) ve Hz. İsa'nın çarmıhta acı çekerken insanlığın işlediği günahları ödediğine inanma (crucicentrism) olmak üzere dört temel özelliği bulunmaktadır.⁸

Yeni yer ve toplulukların keşfi, icatlar, İmparatorluk ve Hristiyanlığın yayılması konusunda duyulan heyecan Britanyalı Protestanları, Amerikalı Protestanlarda olduğu gibi, Protestanlığı yayma konusunda özel bir misyonları olduğuna inanmaya itmiştir. Britanya'nın ekonomik açıdan hızla büyümesi İngiliz ve İskoçları tarihte özel bir yere sahip olduklarına, eğitilmiş ve uygar Batı ile "barbarlar" arasında keskin bir ayrım olduğuna inandırmıştır. Bu bakış açısı 19. yüzyıl boyunca Britanya'da hakim olmuş ve Britanyalı Evangelikaller dünyada yaşanan olayları bu bakış açısı ışığında yorumlayarak gündemlerini oluşturmuştur.⁹

Yahudilerin "Kutsal Topraklar"a geri dönüşü, İncil'e göre Hz. İsa'nın yer-yüzüne tekrar dönüşü için gereken ön şartlardan biridir ve Evangelikal eskatolojisinin önemli bir parçası olmuştur.¹⁰ Evangelikal Canlanma'nın öncülerinden John Wesley ve takipçileri, Eski Ahit ve Yeni Ahit'e dayanarak Yahudilerin, Hz. İsa'nın "İkinci Geliş"i sürecinde kilit rol üstleneceklerine inanmıştır. James Bicheno (1751-1831) adlı bir papazın 1793'te yayımladığı "Signs of the Times" kitabı Evangelikalleri etkileyen başlıca eserlerdendir. Bicheno kitabında Avrupa'da yaşanan kargaşa ve devrimin, "son günler" olarak adlandırılan Hz. İsa'nın tekrar dünyaya gelmesi sürecinin başlangıcı olduğunu, kehanete göre Yahudilerin yakında vatanlarına döneceklerini ve Hz. İsa'yı peygamberleri olarak kabul edeceklerini yazmıştır. 1798'de Napolyon, Mısır'ı ele geçirerek Filistin'e girince Evangelikal Hristiyanların İsrail'in yeniden kuruluşuna olan ilgisi daha da artmıştır. Britanya'nın Fransa'yı Mısır ve Filistin'den çıkarmasının ardından Evangelikal Hristiyanlar, Tanrı'nın "Yahudi Restorasyonu"nu gerçekleştirecek ülke olarak Britanya'yı seçtiğine inanmaya başlamış, Britanya'yı "Tanrı'nın Seçilmiş Topluluğu"nun tek koruyucusu olarak görmüştür.¹¹

Ashında Yahudileri Hristiyanlığa döndürme gayretinin temelleri Reformasyon döneminde İngiliz Püritenler tarafından atılmıştır. Püriten teolojinin temelinde kutsal metinlere bağlılık yer almaktadır. Püritenler, Eski ve Yeni Ahit'i oku-

⁸ Bebbington, *a.g.e.*, ss. 2-17.

⁹ Kovacs, *a.g.e.*, s. 27.

¹⁰ Mark Crinson, *Empire Building Orientalism & Victorian Architecture*, Routledge, Londra 1996, s. 200.

¹¹ Kelvin Crombie, *For the Love of Zion: Christian Witness and the Restoration of Israel*, Terra Nova Publications, Londra 2008, s. 12; Donald M. Lewis, *The Origins of Christian Zionism: Lord Shaftesbury and Evangelical Support for a Jewish Homeland*, Cambridge University Press, Cambridge 2010, s. 16.

dukça İbrani Peygamberlere, Yahudilerin İsrail'e döndürüleceklerine dair sözler verildiğini görmüştür. İncil'in Romalılar 9-11 bölümü, Püritenlere Tanrı'nın İsrail'e olan bağlılığını ve Yahudilerin Hz. İsa'yı Yahudi mesihleri olarak kabul edebileceklerini göstermiştir. 18. yüzyılda tüm Britanya ve Amerika kolonilerini etkisi altına alan Evangelikal Canlanma ve Püritenlerin "Yahudi Restorasyonu"na olan ilgisi, Britanya kökenli misyonerlik cemiyetlerinin, özellikle Kudüs'ü barındırması sebebiyle Osmanlı Devleti'ne yönelmelerine yol açmıştır.¹²

Amerikalı misyonerlerin Bulgarlar ve ağırlıklı olarak Ermeniler arasında çalışmaya başlaması üzerine Yahudilere yönelik misyonlar büyük oranda Britanyalı misyonerlere kalmıştır. Osmanlı topraklarında Yahudiler arasında faaliyet gösteren Britanyalı misyonerlik cemiyetlerinin başında Londra Yahudiler Cemiyeti (London Jews Society) gelmiştir.¹³ Londra Yahudiler Cemiyeti'nin kurucusu Joseph Samuel C. Frey, premilenyalist çerçevede Hz. İsa'nın ikinci kez dünyaya geleceğine, İsrail'in yeniden kuruluşunun ve Yahudilerin Hristiyanlığa çevrilmesinin "İkinci Geliş" kehanetinin gerçekleşmesi için gerekli ön şartlar olduğuna inanmıştır. 1809'da London Society for Promoting Christianity among the Jews adını vererek kurduğu cemiyet, 1815'te Anglikan Kilisesi cemiyeti haline gelmiştir. Cemiyetin faaliyetleri, hem İngiltere'de hem de İskoçya'da Yahudilere yönelik diğer misyonların oluşumuna hız vermiştir.¹⁴

Osmanlı başkenti İstanbul'da Yahudilere yönelik faaliyet gösteren ve merkez kuran Britanya kökenli cemiyetler Londra Yahudiler Cemiyeti, İskoç Kilisesi Yahudi Misyonu ve Bağımsız İskoç Kilisesi Yahudi Misyonu'dur. Bunlar İstanbul'un başta Galata, Hasköy, Balat, Ortaköy olmak üzere Aşkenaz ve Sefarad Yahudilerinin yoğun olarak yaşadığı semtlerinde eğitim, sağlık ve evangelizme yönelik birimler açmış, kalıcı misyonerlik merkezlerini ise Galata ve Hasköy'de kurmuştur. Bu merkezlerin öne çıkan birimleri okul yapıları olmuştur. Bunda eğitimin hedef kitleye ulaşmada sağlık ve ibadet hizmetlerine göre göreceli olarak daha zahmetsiz ve verimli olması yatmaktadır.¹⁵

¹² Crombie, *a.g.e.*, ss. 11-12. Reformasyon sonrasında "Protestan" olarak tanınan bir grup İngiliz papaz, İngiliz Kilisesi'ni Katolik Kilisesi'nin usul ve ayinlerinden arındırmanın yollarını aramıştır. İngiliz Kilisesi'ni tamamen reforme etme ve saf hale getirme amacı gütmeleri, bu gruba "Püritenler" adının verilmesine yol açmıştır.

¹³ Mustafa Kaan Sağ, "Londra Yahudiler Cemiyeti İstanbul Misyonu ve Hasköy İngiliz Okulu", *Belleten*, c. LXXIX/ sy. 285, Ağustos 2015, ss. 627-657.

¹⁴ Crombie, *a.g.e.*, ss. 1-35.

¹⁵ Sağ, *Nicholson Burness*.

Osmanlı topraklarında merkez kuran diğer Britanya kökenli misyonerlik cemiyetlerinin başında British Society for the Propagation of the Gospel among the Jews (BSPGJ) gelirken, diğerleri British and Foreign Bible Society (BFBS), Church Missionary Society (CMS) (daha sonra London Church Missionary Society, Congregational Council for World Mission), British Syrian Mission (BSM), The Sea of Galilee Mission of the Free Church of Scotland, Jerusalem and the East Mission (JEM), Religious Tract Society (RTS), Christian Union Mission in Jerusalem to the Jews, Anglo-American Medical Mission, Irish Presbyterian Mission (IPM), The Edinburgh Medical Missionary Society (EMMS), Archbishop of Canterbury's Assyrian Mission, The Baptist Missionary Society (BMS), The Christian and Missionary Alliance (CMA), The Society for Promotion of Female Education in the East olarak sıralanabilir.¹⁶

British Society for the Propagation of the Gospel Among the Jews (BSPGJ)

British Society for the Propagation of the Gospel among the Jews, 7 Kasım 1842'de Londra'da kurulmuştur. Cemiyet, kurulduğu günden itibaren İskoç Kilisesi Yahudi Misyonu ile işbirliği içerisinde çalışma kararı almıştır.¹⁷

BSPGJ, İngiltere'deki desteğini ağırlıklı olarak "dissenter" olarak anılan Anglikan Kilisesi'ne muhalif dini gruplardan almıştır. Anglikan Kilisesi'ne bağlı olan Londra Yahudiler Cemiyeti ile hedefleri aynı olsa da kilise kurmak ve vaftiz etmekten çok, İncil'i Yahudiler arasında yaymaya ve okumaya ağırlık vermiştir.¹⁸ Büyük oranda benzeşen iki cemiyet arasındaki temel fark, birinin "yüksek kilise"yi (high church), diğerinin "alçak kilise"yi (low church) temsil etmesidir.¹⁹ BSPGJ özetle Londra Yahudiler Cemiyeti'nin Anglikan Kilisesi'ne bağlı olmayan ya da Anglikan Protestan (nonconformist) versiyonudur.²⁰

¹⁶ Mithat Aydın, *Bulgarlar ve Ermeniler Arasında Amerikan Misyonerleri*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2008, ss. 31-32.

¹⁷ www.cwi.org.uk. İskoç Kilisesi'nin Yahudilere yönelik misyonlar düzenlemek amacıyla 1839'da Avrupa ve Filistin'e gönderdiği dört kişilik ön araştırma heyetinde bulunan Papaz Robert Murray M'Cheyne de Regent Square National Scotch Church'teki kuruluş törenine katılanlar arasındadır.

¹⁸ John Logan Aikman, *Cyclopedia of Christian Missions: their rise, progress and present position*, Richard Griffin and Company, Londra, Glasgow 1860, s. 195.

¹⁹ Ellen Spolsky (Ed.), *Iconotopism: Turning Toward Pictures*, Bucknell University Press, Lewisburg 2004, s. 126; www.merriam-webster.com. "Yüksek kilise" (high church) Anglikan ibadetinde katoliklik ve geleneksel öğelere, "alçak kilise" (low church) ise evanjelikal prensiplere yakın duran tarafı temsil etmektedir.

²⁰ Kiracofe, *a.g.e.*, s. 55.

1886 senesine ait yıllık raporunun başlangıcında cemiyetin sekiz maddelik tüzüğü yer almaktadır: 1- Kurulan cemiyetin adı “The British Society for the Propagation of the Gospel among the Jews” olacaktır. 2- Cemiyet, İncil’i Yahudiler arasında yayma amacını taşıyan evangelikal prensiplere sahip Hristiyanlardan oluşur. 3- Cemiyetin öncelikli faaliyet alanları Londra ve Birleşik Krallık’ın büyük şehirleridir. 4- Cemiyet, İskoç Kilisesi Yahudi Misyonu ile dostane bir işbirliği ve haberleşme sürdürecektir. 5- Cemiyet samimi olarak tüm benzeri kurumları işbirliğine davet etmektedir. 6- Üye olmak için yıllık 10 Şilin ödenmesi, ömür boyu üyelik için 5 Sterlinlik bir bağış yapmak gerekmektedir. 7- Komite, aralarında başkan, hazine sorumlusu ve onursal sekreterlerin de bulunduğu 20 üyeden oluşacaktır. 8- Hiçbir üyeye hisse, teberru, prim verilmeyecektir.²¹

Cemiyetin öncelikli hedefi Büyük Britanya’daki Yahudiler olmuştur da zamanla yurt dışı çalışmalara ağırlık vermiştir. Avrupa ve Kuzey Afrika’da merkezler kuran cemiyetin *Jewish Herald* adında bir de süreli yayını bulunmaktadır.²² 19. yüzyılın ikinci yarısında aktif misyon çalışma alanları arttırarak Edirne’yi de (1865) kapsayacak şekilde doğruya doğru genişlemiştir.²³

Cemiyetin 50. yıldönümü için cemiyet sekreteri ve *Jewish Herald* editörü John Dunlop tarafından hazırlanan kitapta, 6 Kasım 1892’de Londra, Eccleston Square Kilisesi’nde özel bir 50. yıldönüm ayını düzenlendiği belirtilmektedir. Kitabı göre Londra Yahudiler Cemiyeti’nin kurucusu olan Joseph Samuel C. Frey, aynı zamanda BSPGJ’nin de önderidir.²⁴ Cemiyetin önde gelen kurucusu Papaz Ridley Haim Herschell²⁵, ilk başkanı ise Papaz Henry Forster Burder’dır. BSPGJ, Londra Yahudiler Cemiyeti’ne rakip olarak faaliyet göstermeye başlamamış, aksine onun bir tamamlayıcısı niteliğinde onun çalışmadığı alanlara yönelmiştir. Dunlop’a göre Viktorya Çağı, sadece bilim çağı değil, aynı zamanda misyonlar çağıdır.

²¹ BSPGJ, *Annual Report of the British Society for the Propagation of the Gospel among the Jews, presented to the 43th Annual Meeting held in Lower Exeter Hall, Strand, W.C., on Tuesday Evening 11th May 1886*, Society’s Offices: 96 Great Russell Street, Londra 1886, ss. iii-v.

²² Aikman, *a.g.e.*, s. 195. Bu merkezler Frankfurt, Paris, Lyon, Württemberg, Wrocław, Cebelitank ve Tunus’tur. 1859’da cemiyetin ayrıca Yahudilere yönelik bir misyon koleji ve 11’i bu kolejde eğitim almış çoğunluğu Yahudilerden oluşan 24 misyoner çalışması vardır.

²³ BSPGJ, *a.g.e.*, 1886, ss. iii-v. Bu merkezler Londra, Birmingham, Bristol, Leeds, Manchester, Nottingham, İskoçya, Edirne, Dresden, Hamburg, Königsberg, Lviv, Nürnberg, Odessa, Roma, Viyana, Varşova, Vilnius, Kovno ve Württemberg’dır.

²⁴ John Dunlop, *Memories of Gospel Triumphs Among the Jews during the Victorian Era*, John Snow & Co., Londra 1894, ss. 1, 8.

²⁵ Kendisi aynı zamanda Evangelical Alliance’in (1845) kurucularındandır. Geoffrey Henderson, *All Love: A Biography of Ridley Herschell*, HTS Media, Birleşik Krallık 2006, s. 200.

50 sene önce sadece bir çalışanı olan BSPGJ'nin bugün Britanya ve yurt dışında çok sayıda misyoneri ve gönüllü yardımcısı vardır. Cemiyet sürekli gelişmekte ve finansal açıdan güçlenmektedir. Dunlop, Viktorya döneminde yaklaşık 100.000 Yahudi'nin Hristiyanlığa çevrildiğini ve BSPGJ'nin bunu sağlayan kurumlar arasında önde geldiğini belirtmektedir. Dunlop'a göre Londra ve Britanya merkezli cemiyetler, modern İsrail misyonlarının atasıdır.²⁶

Bahsedilen kitabın hazırlandığı dönemde BSPGJ içinde bir grup, Londra'nın Barbican semtine yoğunlaşmak amacıyla cemiyetten ayrılarak Barbican Mission to the Jews (1891) adında bir başka cemiyet kurmuştur. BSPGJ ise ilerleyen dönemde The International Society for Evangelisation of the Jews adını almıştır. İki cemiyet 20. yüzyılda ayrı olarak Avrupa'nın birçok farklı noktasında faaliyet göstermiştir.²⁷ 1976'da tekrar birleşen ISJ ve BMJ, Christian Witness to Israel adını almıştır.²⁸ Cemiyet günümüzde hala Christian Witness to Israel (CWI) adıyla Birleşik Krallık merkezli bir evangelistik cemiyet olarak hizmet vermeye devam etmektedir. Amacı aynı şekilde Yahudilere İncil'i ve Hristiyanlık öğretilerini iletmektir. Gelirinin büyük bir bölümü bağışlardan sağlanmaktadır. Birleşik Krallık dışında, Avustralya, Bulgaristan, Fransa, Hollanda, Hong Kong, Macaristan, İsrail, Yeni Zelanda, İrlanda ve Kuzey Amerika'da faaliyet göstermektedir.²⁹

BSPGJ Edirne Misyonu

Roma İmparatoru Titus (MS. 79-81), general olduğu dönemde Kudüs'te çıkan Yahudi isyanını bastırmak üzere ordularıyla Kudüs'e gönderilmiştir. Yahudiler, Titus'un kenti yakıp yıkmasından sonra (MS. 70) Avrupa'nın çeşitli ülkelerine ve Anadolu'ya göç etmek zorunda kalmıştır. Bu sebeple Edirne'ye yerleşen Yahudilerin ilk izleri Roma İmparatoru Theodosius'a (MS. 379-395) dek takip edilebilmektedir. Bizans döneminde Doğu Avrupa ve Kırım'dan gelen göçlerle Edirne Yahudilerinin nüfusu artış gösterse de I. Murat Edirne'yi fethettiğinde (1361) şehirde dokuma, dericilik ve şarapçılık ile uğraşan küçük bir Yahudi topluluğu ile karşılaşmıştır. Edirne Yahudilerindeki en büyük artış ise 1492'de İspanya'dan sürülen Sefarad Yahudilerinin II. Bayezit tarafından Osmanlı Devleti'ne kabu-

²⁶ Dunlop, *a.g.e.*, ss. xi., 17-20, 49. Henry Burder'in babası George Burder London Missionary Society'nin kurucularından biri, Religious Tract Society'nin ise asıl kurucusudur.

²⁷ www.cwi.org.uk. Özellikle de Doğu Polonya, Filistin, Yugoslavya ve Çekoslovakya'da faaliyet göstermişlerdir.

²⁸ Kiracofe, *a.g.e.*, s. 55.

²⁹ www.cwi.org.uk.

lüyle gerçekleşmiştir. Bu dönemde Edirne Hahambaşı, tüm güneydoğu Avrupa Yahudilerini etkisi altına almış, Edirne Yahudileri 16. yüzyılın başında o dönem İstanbul'daki Yahudi nüfusunu geçmiştir.³⁰

Edirne Yahudileri burada geldikleri ülke ve bölgelere göre ayrı topluluklar oluşturmuştur. Bunlar İspanya'dan gelen Aragon, Toledo, Katalonya, Mayorka, Girona toplulukları, Portekiz'den gelen Büyük Portekiz, Küçük Portekiz toplulukları, İtalya'dan gelen İtalya, Sicilya, Polya toplulukları, Yunanistan'dan gelen Kefalonya topluluğu, İstanbul'dan gelen İstanbul topluluğu, Almanya'dan gelen Alaman topluluğu ve Macaristan'dan gelen Budin topluluğudur.³¹ Kendi sinagoglarını ve okullarını kuran bu topluluklar 2 Eylül 1903'te çıkan büyük Edirne yangınında binalarını kaybedince 1906-1909 yılları arasında birlikte Büyük Sinagog adında ortak bir sinagog inşa etmiş ve okullarını İttihad-ı İsrailiye adı altında birleştirmiştir. 1. Dünya Savaşı Edirne'deki Yahudi nüfusu üzerinde olumsuz etkiye bulunurken, Cumhuriyet Dönemi'nde İstanbul ve İsrail'e yerleşen Yahudilerle birlikte bu nüfus tamamen yok olmuştur.³²

Kuruluş Dönemi

British Society for the Propagation of the Gospel among the Jews adlı cemiyet Edirne'ye ilk kez 1865'te, G. Neumann adlı misyonerini burada bir okul kurmak üzere göndermiştir. Bay ve Bayan Neumann yedi sene boyunca Edirne'de görev almıştır. Aynı sene örgütün bir başka misyoneri Dr. Zuckercandl (Şekil 1) ise burada tıp misyonu yürütmeye başlamıştır.³³ Neumann, şehrin Yahudilerin ağırlıkla yaşadığı bölümünde öncelikle bir ev kiralarak Yahudilere yönelik İncil dersleri düzenlemiştir. Ancak ebeveynler bu derse sıcak bakmadığı için öğrenci

³⁰ Oral Onur, *1492'den Günümüze Edirne Yahudi Cemaati*, İstanbul 2005, ss. 11-27; Güngör Mazlum, *Edirne'nin Yahudileri*, Ceren Yayıncılık, Edirne 2013, ss. 11-16; Zeynep Ataş, Birge Yıldırım Okta, Mustafa Kaan Sağ, "The Jewish Cemetery in Edirne as a Cultural Landscape", *SUDEP 16 International Sustainable Development on Economy and Planning Conference Proceedings*, DAKAM Publishing, İstanbul 2016, ss. 112-120. Edirne Yahudileri hakkındaki başlıca kaynaklar şunlardır: Rifat N. Bali, "Edirne Yahudileri", *Edirne: Serhattaki Payitaht*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1998, ss. 205-228; Esther Benbassa, Aron Rodrigue, *Türkiye ve Balkan Yahudileri Tarihi*, çev. Ayşe Atasoy, İletişim Yayınları, İstanbul 2014; Yusuf Besalel, *Osmanlı ve Türk Yahudileri*, Gözlem Gazetecilik, İstanbul 1999; Naim Güleriyüz, *Tarihte Yolculuk Edirne Yahudileri*, Gözlem Gazetecilik, İstanbul 2014.

³¹ Mazlum, *a.g.e.*, s. 17; Onur, *a.g.e.*, s. 18. Bu topluluklara ait havraların adresleri için bakınız: Ahmet Bâdi Efendi, *Riyâz-ı Belde-i Edirne, 20. Yüzyıla Kadar Osmanlı Edirnesi*, haz. Niyazi Adıgüzel & Raşit Gündoğdu, Trakya Üniversitesi Yayını, Edirne 2014, ss. 316-317.

³² Mazlum, *a.g.e.*, ss. 43-44; Onur, *a.g.e.*, s. 65.

³³ BSPGJ, *The Jewish Missionary Herald*, John Snow & Co., Londra Eylül 1913, ss. 134-136.

çekmekte zorluk yaşamıştır. 1866'da cemiyet Leopold Rosenberg³⁴ (Şekil 1) adlı bir başka misyonerini Neumann'a destek vermesi amacıyla Edirne'de görevlendirmiştir. Rosenberg ilk etapta sokakta karşılaştığı Yahudiler ile Şabat ve benzeri dini meseleler hakkında görüşmeler düzenlemeye başlamıştır.³⁵

Dr. Zuckercandl'in Edirne'deki görevi iki sene sürmüştür. Zuckercandl kendisini ziyaret eden gelir seviyesi düşük Yahudileri hergün muayene etmiş ve bu esnada hastaları Hristiyanlık hakkında bilgilendirerek "Tanrı'nın sevgili peygamberi Hz. İsa'nın Yahudilerin kurtarıcısı ve İsrail'in Kralı" olduğunu vurgulamıştır. Hasta evlerine düzenlediği ziyaretlerde de bunu tekrar eden Dr. Zuckercandl, zaman zaman Edirne dışına da misyon gezileri düzenlemiş, özellikle 1866'da Rusçuk'a uzun bir misyon gezisi düzenleyerek burada karşılaştığı Yahudileri Hristiyanlık dinine çevirmeye çalışmıştır.³⁶ Anadolu'nun bir çok farklı kentinde dolaşp vaiz verdikten sonra 1867'de karısıyla bir süreliğine Macaristan'a da giden Zuckercandl, Edirne'deki görevini sonlandırarak cemiyet adına Rusçuk'ta bir misyonerlik merkezi kurmuştur.³⁷

Edirne merkezi aynı sene Rusçuk'tan sonra bir merkez daha doğurmuştur. Edirne'deki görevini bir süreliğine bırakan Neumann, Filibe'de ikinci bir merkez

³⁴ Aslen Yahudi olan Leopold Rosenberg (1828-1905) Moldavya'da doğmuştur. 1841'de İstanbul'a gelen Rosenberg, o dönem Londra Yahudiler Cemiyeti adına çalışan misyoner Papaz Schwartz'ın vaa-zlarından etkilenmiş ve Bağımsız İskoç Kilisesi Yahudi Misyonu misyoneri W. O. Allan tarafından 1844'te İstanbul'da vaftiz edilmiştir. Ardından Bursa'ya giderek oradaki Yahudilere, Ermenilere ve Rumlara İncil'i vaaz etmiştir. 16 Ekim 1849'da girdiği Malta Protestan Koleji'nde altı sene edebiyat ve teoloji okumuştur. Bu kolej Britanya Başbakanı Lord Palmerston'un oğlu ve Londra Yahudiler Cemiyeti'nin 37 sene başkanlığını üstlenen Anthony Ashley tarafından 1846'da kurulmuştur. Malta, Osmanlı Devleti'ndeki misyoner faaliyetlerin başlangıcında kilit rol üstlenmiş ve Amerikalı ve Britanyalı misyonerlerin kullandığı önemli bir merkez olmuştur. Koleji bitirdikten sonra İskoç Kilisesi'nin desteğiyle İngiltere ve İskoçya'da yedi sene eğitim gören Rosenberg, bu süre boyunca Selanik ve İzmir'de misyonerlik faaliyetleri sürdürmüştür. Malta Koleji komitesinden aldığı görevle Kahire'de iki yıl kalarak büyük bir yatılı ve gündüz okulu kurmuştur. Bir süre Londra'da kaldıktan sonra Edirne'deki görevine başlamıştır. Rosenberg, Almanca, İtalyanca, İngilizce, Ulahça ve Türkçe dillerine hakimdir. Ayşe Aksu, "İngilizlerin Malta'daki Deniz Feneri: Malta Protestan Koleji (1846-1868)", *Fatih Sultan Mehmet İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, sy. 8, Güz 2016, ss. 57-109; Sağ, *Nicholson Burness*.

³⁵ BSPGJ, *The Jewish Herald and Record of Christian Effort for the Spiritual Good of God's Ancient People*, c. 27, Londra 1867, ss. 26, 34-35. İncil dersleri cumartesi günleri düzenlenmiştir.

³⁶ *A.e.*, ss. 119-121, 151, 161. Zuckercandl Rusçuk'tan Edirne'ye dönüşündeki dokuz saatlik tren yolculuğunda dahi, trende tanıştığı Sefarad Yahudilerini Hz. İsa'nın kralları ve kurtarıcıları olduğu konusunda ikna etmeye çalışmış, Rusçuk-Varna arasındaki tüm duraklarda tanıştığı İngilizlere dini metinler dağıtmıştır.

³⁷ BSPGJ, *The Jewish Herald and a Record of Christian Effort for the Salvation of Israel*, Londra Ocak 1868, s. 81. Zuckercandl çifti burada kiraladıkları evlerine topladıkları Yahudi ve farklı milletlerden düşük gelir düzeyine sahip ihmal edilmiş çocuklara her gün eğitim vermiş, bir süre sonra eğitim alan çocukların sayısı evin kapasitesini aşar hale gelmiştir.

daha kurmuştur.³⁸ Bu dönemde Edirne'de yalnız kalan ve eğitime ağırlık veren Rosenberg çifti evlerinde Young Men (Genç Erkekler) adını verdikleri bir akşam sınıfı oluşturarak Fransızca ve İncil dersi vermiştir. Rosenberg, gün içerisinde erkek öğrencilere yönelik ayrı bir İncil sınıfı daha kurmuş, üçüncü bir sınıfa ise özel bir dini eğitim vererek bu küçük grubun Hz. İsa'yı mesihleri olarak kabul etmesini sağlamıştır.³⁹

Rosenberg, Yahudi ve farklı milletlerden düşük gelir düzeyine sahip ihmal edilmiş çocuklara yönelik kurduğu bu küçük okulun daha büyük bir eğitim kurumuna dönüşebileceği umudunu taşıırken bir yandan da yine kendi evinde küçük bir kilise kurma planı yapmaya başlamıştır. Bir süre sonra öğrenciler Rosenberg çiftinin evine sığamaz duruma gelince Britanya'daki ilgili komiteden yeni bir tesis için yeterli bütçe ayırmasını, ayrıca çocuk kıyafetleri, Noel ağacı süsü, İngilizce okul kitapları, küreler ve haritalar göndermelerini talep etmiştir.⁴⁰

Bu dönemde Rosenberg'i Hristiyanlık dini ile ilgilenen bir çok Yahudi aday ziyaret etmeye başlamıştır. Bu adayların bir kısmı aile babasıdır ve çocuklarının da Hristiyan okulunda eğitim almalarını istemektedir. Adayların bazıları Hristiyan olduklarını açıkça ilan etmeye dahi başlamıştır. Bunlardan biri bir hahamın oğludur. Ailesinin tepkilerine ve kendisini Yahudiliğe geri döndürme çabalarına rağmen Hristiyan olarak kalmayı tercih etmiştir. Rosenberg'i ziyaret eden Yahudi adaylar arasında hahamlar konsülü tarafından çağrılarak uyarılmalarına rağmen Hristiyanlık tarafında duruş sergileyenler bulunmaktadır. Bu gelişmeler Rosenberg'e çalışmalarının ürün vermeye başladığını göstermiştir. Edirne'deki tüm sinagoglarda Yahudilerin Rosenberg'i ziyaret etmesi ya da çocuğunu cemiyet okuluna göndermesi yasaklanmasına rağmen Rosenberg'in evine ziyaretler devam etmiş ve sadece bir çocuk okuldan alınmıştır.⁴¹

³⁸ *A.e.*, s. 1. Böylece örgütün Edirne dışında faaliyet gösterdiği merkezler günümüzdeki adlarıyla İngiltere'de Londra, Birmingham, Manchester, Fransa'da Paris, Almanya'da Bad Cannstatt (Stuttgart), Heidelberg, Nürnberg, Polonya'da Szczecin, Bydgoszcz, Wreclau, Rusya'da Königsberg (Kaliningrad), Avusturya'da Viyana, Slovakya'da Pressburg (Bratislava), Romanya'da Galatz, Bulgaristan'da Filibe ve Rusçuk, İtalya'da Leghorn (Livorno), Cezayir'de Cezayir ve Vahran olarak düzenlenmiştir.

³⁹ *A.e.*, s. 37. Haftanın üç günü akşamları 10-15 öğrenciyle 18.30-19.30 arasında sürdürülen dersin ardından aynı sınıfla saat 21.00'e kadar İncil çalışılmış ve özellikle Matta İncili'ne, Eski Ahit'le olan bağlantıları üzerinde durularak odaklanılmıştır. Özel dini eğitim alan üçüncü sınıfta dört öğrenci vardır.

⁴⁰ *A.e.*, s. 177. Haftanın üç günü akşamları 18.30-19.30 arasında sürdürülen bu dersin ardından aynı sınıfla saat 21.00'e kadar İncil çalışılmış ve özellikle Matta İncili'ne, Eski Ahit'le olan bağlantıları üzerinde durularak odaklanılmıştır.

⁴¹ *A.e.*, s. 177. Adaylardan biri İncil'i ilk olarak 1852'de İstanbul'da Papaz Dr. Thomson'dan ikinci kez de Edirne'de Rosenberg'ten duyduğunu, artık Hz. İsa'ya inanmaya, gittiği her yere İncil'i götürmeye

Bazı şabat akşamları Edirne'nin Protestan cemaati de ilahi ve dua okumak üzere Rosenberg'in evinde toplanmıştır. Bu grupta Ermeniler, Bulgarlar, Rumlar ve yine bir kısım Yahudi bulunmaktadır. Bu Yahudiler henüz dinlerinden vazgeçmese de Hz. İsa'ya olan sevgilerinden dolayı Protestan ayinlerine katılmaktadır.⁴²

1868 senesinin son şabatında Rosenberg, 60 yaşlarında Johanan Ben Zion adlı bir Yahudi'yi vaftiz etmiş ve vaftiz töreninde evini yüzün üzerinde ziyaretçi ziyaret etmiştir. Salona sığmayan ve merdivenlere doluşan ziyaretçiler arasında Yahudi, Rum, Bulgar, Ermeni, Alman ve hatta çok az sayıda da Türk vardır. Grubun büyük kısmı yaşlı bir Yahudi'nin vaftiz edilmesini izlemek için, bir kısmı da Hristiyanlık dinine olan ilgisinden dolayı törene gelmiştir. Ayrıca Edirne'nin Avusturya konsolos yardımcısı, ailesi ve bir kısım Aşkenaz Yahudisi törene katılanlar arasındadır.⁴³ Kısa bir süre sonra Komiteye Edirne'deki çalışmaların pozitif gittiğini ve sokakta esnaf arasında Hristiyanlık dininin yayıldığını bildiren Rosenberg'e göre Aşkenaz Yahudileri arasında örgütün faaliyetlerine karşı bir ilgi artışı olmuştur.⁴⁴

Neumann 1869'da Filibe'den dönerek tekrar Edirne'de çalışmaya başlamıştır. Rosenberg ve Neumann'ın komiteye attıkları 27 Ekim 1869 tarihli "school and evening classes in Turkey" başlıklı mektuba göre sonbaharla birlikte eğitim çalışmaları hem gündüz hem akşam daha aktif hale gelmiştir. Bir çok zorluğa rağmen sonunda okul için ayrı bir ev bulunmuştur. Bulunan ev, Neumann ve Rosenberg'in kendi yaşadıkları evlere çok yakındır. Bazı adaylar okulda kalıcı olarak yaşamaya başlarken, akşam dersleri ile birlikte cumartesi toplantıları da artık burada düzenlenmektedir. Rosenberg'e göre, önceden kendi evinde gerçekleşen şabat ayinlerinin artık okulda gerçekleşmesi ayine olan katılımı arttırmıştır.⁴⁵

başladığını belirtmiştir. *A.e.*, s. 177. Dr. Thomson, British and Foreign Bible Society ve Free Church of Scotland'ın İstanbul misyonlarında kilit görev üstlenmiştir. Sağ, *Nicholson Burness*.

⁴² BSPGJ, *a.g.e.*, Ocak 1868, s. 50. Grup toplam 60 kişidir ve 10'u Yahudi'dir. Rosenberg'in sadece Yahudilere yönelik düzenlediği ayinlere katılım 20 ila 30 arasında değişirken bu sayı en fazla 60'a çıkmıştır. Rosenberg ayrıca cumartesi sabah ve akşamları sadece Yahudilere yönelik ayinler düzenlemeye devam etmiştir.

⁴³ BSPGJ, *The Jewish Herald and a Record of Christian Effort for the Salvation of Israel*, Londra Mart 1869, s. 36. Tören, eş zamanlı olarak Türkçe, İngilizce ve Ladino dilinde "Yüzüncü Mezmur" ilahisi okunarak başlamıştır. Rosenberg Ladino ve Türkçe vaaz verdikten sonra Almanca kısa bir konuşma yapmıştır. Rosenberg'e göre Johanan Ben Zion vaftizinin ardından kendi kardeşlerini de Hristiyanlık dinine davet etmiş, buna rağmen hem Protestanlar hem de Yahudiler tarafından sevilen biri olmaya devam etmiştir.

⁴⁴ *A.e.*, ss. 36, 59. 1869 senesinin ilk çeyreğinde Rosenberg'i ziyaret eden sekiz Yahudi aday Hristiyanlığın kabul ederken, Rus bir haham Yeni Ahit'i okumaya ve Hristiyanlık dinine ilgi duymaya başlamıştır.

⁴⁵ *A.e.*, s. 181. Katılanlar arasında Sefarad ve Aşkenaz Yahudilerinin yanı sıra Alman Hristiyanlar da bulunmaktadır.

Aynı mektuba göre okulda İspanyolca akşam sınıfı açılmıştır. Aşkenazlar için de düzenli olarak akşam dersleri başlatılmıştır. Hem seküler hem de dini bilgilerin öğretildiği akşam derslerinde İbranice, Ladino, Almanca ve İngilizce dillerinin yanı sıra, çizim, aritmetik, coğrafya gibi konular anlatılmaktadır. Rosenberg ve Neumann Edirne tren yolunun açılmasından sonra birçok Alman ve Avrupalı ailenin Edirne'ye yerleşmesini beklemektedir. Planlar tamamlanmış, marttan itibaren Edirne'nin ana istasyonlardan biri olması için çalışmalar başlayacaktır.⁴⁶

Rosenberg ve Neumann'ın 29 Mart 1870 tarihli bir başka mektubuna göre 1869'da çoğunlukla Sefarad Yahudileri ve bir miktar da Aşkenaz Yahudileri arasında faaliyet gösterilmiştir. Rosenberg ve Neumann'a göre okuldaki öğrencilerin gelişimi tatmin edicidir. Büyük ve köklü Yahudi okulları öğrencilerinden önceden harç alırken, sırf misyoner okullarına gitmemeleri için bedava eğitim ve kıyafet yardımı vermeye başlamıştır. Britanya'nın Edirne konsolos yardımcısı J. E. Blunt, Rosenberg'e "Yahudiler için çok büyük işler gerçekleştirdiklerini ve heveslerini kırılmaması gerektiğini" söylemiştir.⁴⁷

İstanbul'daki Britanya kökenli Yahudi misyonerleri ile de yakın ilişki kuran⁴⁸ Rosenberg, 1871'de İstanbul'a doğru iki aylık bir misyon turuna çıkmıştır. Öncelikle Rodosto'ya (Tekirdağ) uğrayan Rosenberg burada yaklaşık 150 aileden oluşan ufak bir Yahudi nüfusu ile karşılaşmıştır. Rosenberg'e göre buradaki Yahudiler kentten en fakir bölümünü oluşturmaktadır ve topluca aynı semtte yaşamaktadır. Bir büyük sinagogları, bir de okulları vardır. Okumayı dahi bilmeyen bu topluluğun çok az bir kısmı İbranice konuşabilmektedir. Yine Rosenberg'e göre tüm bunlara rağmen topluluk Yahudi geleneklerine bağlıdır ve kendilerini diğer insanlardan daha akıllı ve üstün görmektedir. Rosenberg'e göre Hristiyanlık hakkında hiç bir bilgisi olmayan Rodosto Yahudileri kendisini düşmanca tavırlarla karşılamıştır. Yine de evlerinde ve kahvehanelerde Yahudileri ziyaret ederek Ladino dilinde

⁴⁶ *A.e.*, s. 181. İspanyolca sınıfına katılan dört öğrencinin üçü Hristiyanlık adaydır. Aşkenazlar için düzenlenen sınıf pazartesi günleri toplanmaktadır.

⁴⁷ BSPGJ, *The Jewish Herald*, John Snow & Co., Londra Ocak 1870, ss. 68-70. Pazar sabahları düzenlenen Ladino ayine katılım dört ila otuz arasında değişirken, öğleden sonra düzenlenen Yediş ayine katılım dört ila on beş arasındadır. Cumartesi günleri Neumann ve Rosenberg kendi evlerinde Yahudiler ile toplantılar düzenlerken, haftaiçi Yahudiler evlerinde, dükkanlarında ve kahvehanelerde ziyaret edilmiştir. Okula yedisi Protestan, geri kalanı Yahudi on altı öğrenci devam etmektedir.

⁴⁸ 3 Nisan 1870'te Mose Castro ve Bechor Bourgas adında iki Yahudi vaftiz edilmiştir. Rosenberg'e göre Bechor Bourgas, kendisinin de yakın ilişki kurduğu ve dostların olarak hitap ettiği Londra Yahudiler Cemiyeti misyonerleri Papaz Goldberg, Papaz Eppstein ve İskoç Kilisesi misyoneri Sporth tarafından da bir süredir Hristiyanlık dinine çevrilmeye çalışılmaktadır *A.e.*, s. 145. Goldberg ve Eppstein için bakınız: Sağ, *Londra Yahudiler Cemiyeti & Sağ*, *Nicholson Burness*.

Yeni Ahit ve dini metinler dağıtmış, bu sayede bazılarının ilgisini çekebilmiştir. Ardından İstanbul'a ulaşan Rosenberg, Yahudiler arasındaki etkin misyonerlik cemiyetinin Bağımsız İskoç Kilisesi Yahudi Misyonu olduğunu görmüştür. Selanik Yahudileri ile de görüşen Rosenberg, gözündeki rahatsızlık sebebiyle İstanbul'da dört hafta kalmış ve tedavi olmuştur.⁴⁹

Rosenberg ve Neumann 1871 Temmuz ayında yıllık raporlarını komiteye sunmuştur. Rapora göre akşam dersleri geçen kış kadar başarılı geçmemiştir. Kentte baş gösteren kızamık salgını yüzünden bir süre kapalı kalan okul yeniden açıldıktan sonra okula olan katılımında artış görülmüştür. Ancak hahamların karışması sonucu sayı son dönemde yine azalmıştır. Bunun üzerine Britanya'nın Edirne konsolos yardımcısı J. E. Blunt ve Edirne Valisi araya girerek hahambaşına "Protestan misyonerlerin Yahudi çocuklarını Protestanlığa çevirme gücüne sahip olmadıklarını, sadece fakirleri ücretsiz eğitmek istediklerini ve buna izin vermesi gerektiğini" söylemiştir.⁵⁰

Rosenberg'in Britanya'daki merkeze gönderdiği 20 Ağustos 1872 mektubuna göre, bu müdahale bir süreliğine de olsa cemiyetin çalışmalarını hızlandırmıştır. Yeni görevlendirilen Nisim adlı bir kolportör, sokak ve kahvehanelerde Hristiyanlık dini hakkında kutsal metinler dağıtarak Yahudileri bilgilendirmeye başlamıştır.⁵¹ Yedi sene boyunca Edirne'de görev alan G. Neumann ise Edirne'deki görevini sonlandırarak Hamburg'ta görevlendirilmiştir.⁵²

Rosenberg 1872 Kasım'ında yazdığı bir başka mektupta üç aydır hasta olduğunu ve aktif olarak görevini sürdüremediğini belirtmiştir.⁵³ 1873'te yıllık toplantı için İngiltere'ye dönen Rosenberg, ardından Aberdeen'de izne ayrılmıştır.⁵⁴

⁴⁹ BSPGJ, *The Jewish Herald*, John Snow & Co, Londra Mart 1871, ss. 42-43. Rosenberg'in yanı sıra Neumann da Dimetoka'ya bir tur düzenlemiş, ancak bu turlarda istenilen düzeyde vaftize ulaşılamıştır. BSPGJ, *The Jewish Herald*, John Snow & Co, Londra Temmuz 1871, ss. 97-99.

⁵⁰ *A.e.*, ss. 97-99. Neumann cumartesi sabahları az sayıda Aşkenaz Yahudisi ile, öğleden sonra yine az sayıda Sefarad Yahudisi ile İncil çalışmıştır. Senenin büyük bir kısmında şabat ayinleri sabah Yidiş öğlen Ladino olarak yürütülmüştür. Bir dönem okuldaki öğrenci sayısı kız-erkek karışık 53'e ulaşmıştır.

⁵¹ BSPGJ, *The Jewish Herald*, John Snow & Co, Londra, Ekim 1872, ss. 344-345. 1872'nin başından itibaren cumartesi toplantılarına katılım artmış, okulun sıra ve sandalyeleri yetersiz kalınca katılımcıların bir kısmı yerlere oturmak durumunda kalmıştır. Ayrıca okula 79 öğrenci kayıtlıdır, ancak bunlardan sadece 19'u düzenli olarak gelebilmektedir.

⁵² BSPGJ, *a.g.e.*, Eylül 1913, ss. 134-136.

⁵³ BSPGJ, *The Jewish Herald and Record of Christian Effort for the Spiritual Good of God's Ancient People*, John Snow & Co. Londra Ocak 1873, s. 10. Beyinde sıvı birikmesi ve mide humması teşhisi konan Rosenberg'e doktoru Edirne'den bir süreliğine ayrılmasını önermiştir. BSPGJ, *The Jewish Herald and Record of Christian Effort for the Spiritual Good of God's Ancient People*, John Snow & Co., Londra Şubat 1873, s. 28.

⁵⁴ BSPGJ, *The Jewish Herald and Record of Christian Effort for the Spiritual Good of God's Ancient People*, John Snow & Co., Londra Temmuz 1873, s. 138.

1874'te düzenlenen Rosenberg Mayıs ayında Edirne'ye geri dönmüştür.⁵⁵ Dönüşünün ardından cemiyete gönderdiği ilk mektupta Edirne'nin diğer merkezler arasında misyonerlik faaliyetleri açısından en zorlu merkez olduğunu ve buradaki Yahudilerin hahamların kölesi hale gelerek özgürlükten uzak, cehalet içerisinde yaşadıklarını bildirmiştir.⁵⁶

Edirne'ye gönderilen ilk misyonerlerden Dr. Zuckercandl 1874'te kalp rahatsızlığı sonucu ölmüştür. Zuckercandl cemiyete katılmadan önce, beş sene boyunca Londra Yahudiler Cemiyeti'nin Bükreş'teki merkezinde tıp misyoner asistanlığı yapmıştır. 1865'te ilk kez Edirne'de tıp misyoneri olarak görevlendirilen Zuckercandl, iki sene sonra Rusçuk'a gönderilmiş ve çalışmalarına burada devam etmiştir. Zuckercandl ile yirmi senelik bir yakınlığı bulunan ve Edirne'de de birlikte çalışmış olan BSPGJ Hamburg misyoneri Neumann, cemiyetin genel sekreterliğine gönderdiği mektupta Zuckercandl'in ölümü için duyduğu üzüntüyü dile getirerek kendisi hakkında "gerçek bir havariydi" yorumunu yapmıştır.⁵⁷

Olgunluk Dönemi ve Edirne İngiliz Okulu

Papaz L. Rosenberg'in Edirne'deki çalışması öldüğü sene olan 1905'te sona ermiştir. Kendisi 1865'ten itibaren toplam kırk sene boyunca burada faaliyet göstermiştir. 1874'ten sonra ağırlıklı olarak tıbbi nitelikte misyonerlik faaliyetlerine ağırlık veren Rosenberg⁵⁸ eşiyile birlikte Yahudi ve diğer tüm Osmanlı milletlerinden ihtiyaç sahiplerine ücretsiz sağlık desteği ve ilaç vermiştir. Bunun yanı sıra Yahudi ve diğer milletlerden ilgilenenleri vaaz ve ev ziyaretleri aracılığıyla Hristiyanlık hakkında bilgilendirmeye devam eden Rosenberg, Hristiyanlık bilgisini Edirne'de yaşayan Yahudi topluluğunun büyük çoğunluğu arasında yaymayı başarmıştır.⁵⁹

Rosenberg'in ölümünün ardından beş senelik bir duraklama dönemi yaşanmıştır. Yerine 1910 Aralık ayında Papaz Paul Dressler (Şekil 2) gönderilmiş ve Edirne'deki çalışma farklı bir biçim alarak sadece eğitim üzerinden gerçekleştirilmeye başlamıştır.⁶⁰

⁵⁵ BSPGJ, *The Jewish Herald and Record of Christian Effort for the Spiritual Good of God's Ancient People*, John Snow & Co., Londra Mayıs 1874, s. 98; Temmuz 1874, s. 142.

⁵⁶ BSPGJ, *The Jewish Herald and Record of Christian Effort for the Spiritual Good of God's Ancient People*, John Snow & Co., Londra Kasım 1874, ss. 215-216.

⁵⁷ BSPGJ, *The Jewish Herald and Record of Christian Effort for the Spiritual Good of God's Ancient People*, John Snow & Co., Londra Şubat 1874, s. 22.

⁵⁸ BSPGJ, *The Jewish Missionary Herald*, John Snow & Co., Londra Mart 1912, ss. 34-37.

⁵⁹ BSPGJ, *a.g.e.*, 1886, ss. 28-29.

⁶⁰ BSPGJ, *a.g.e.*, Mart 1912, ss. 34-37. Dressler, Edirne'den önceden Filistin, Mısır, Fas, Rusya ve İngiltere gibi farklı bölgelerde misyonerlik faaliyetleri yürütmüştür.

Papaz Dressler ve eşi Edirne'deki çalışmalarına başladıktan bir sene sonra eğitim faaliyetleri için uygun bir bina bulmuş ve *Edirne İngiliz Okulu* adını verdikleri cemiyet okulunun açılışını gerçekleştirmişlerdir (Şekil 3 ve 4). Dressler okulun 8 Aralık 1911 tarihli açılışını *The Jewish Missionary Herald* dergisinde detaylı bir biçimde anlatmıştır. Yazıdan British Society for the Propagation of the Gospel among the Jews'in Edirne'de kazandığı etki ve nüfuzun ne derece güçlendiği okunabilmektedir. İncil'den *Rab bizim için büyük işler yaptı, sevinç dolu içimiz*⁶¹ altıntısıyla başlayan Dressler yazısına şöyle devam etmiştir:

“Karımınla beraber Edirne'ye ilk kez 4 Aralık 1910 günü gece 1.00'de vardık. Okulumuzun açılışının yapıldığı 8 Aralık 1911 tarihi itibarıyla, buraya geldiğimizden beri bir sene, dört gün geçmiştir. İncil'den yaptığım baştaki alıntı, şu anki hislerimizi hiç olmadığı kadar güzel aktarmaktadır.

Bir sonraki mektubumda (Tanrı'nın izniyle) buraya geldiğimizden beri yaşanan gelişmeleri aktarma niyetinde olduğum için, okul için uygun bir ev bulma ve okul açabilmek için Osmanlı yönetiminden gereken izni alma konusunda yaşadığımız zorluklar hakkında bir şey söylemeyeceğim. Açıklamalarımı sadece okulun açılışı ile sınırlandıracam.

Öncelikle davetiyelerin basımında tasarruf edebilmemiz adına Edirne Lisesi'nde görevli bir memur, davetiyelerin basımını kendi okulundaki baskı cihazında⁶² gerçekleştirmek üzere nazikçe gönüllü olmuştur. Gerekli kağıdı biz sağlarken, o, yazıyı hem İngilizce hem Türkçe hazırlayarak 100 kopya çoğaltmıştır. Açılıştan yaklaşık iki ya da üç gün önce bu davetiyeler, hükümet, belediye, ordu mensupları, dini cemaat liderleri, okul müdürleri ve öğrencilerimizin ebeveynlerine tarafıma dağıtılmıştır.

Törenden bir gün önce bazı üst düzey yetkilileri ziyaret ettim ve kendileri bize iyi dileklerini ilettiler. Dönüşte aklıma gelen “Acaba bu okula ne kadar değer vermeliyim? İlerleyen günler inancımın test edildiği bir dönem mi olacak? Açılışa katılım olacak mı?” gibi düşüncelere engel olamadım. Türkiye'de olduğum ve bu tip faaliyetlerin sıradan olmadığı bir gerçektir. O gün yağışsız olmasına rağmen hava kapalıydı ve insanı olumlu düşüncelerden çok karamsarlığa iten iç karartıcı bir gündü. Ancak endişelerim kısa bir sonra aniden sona erdi. Okula vardığımda muhteşem bir sürprizle karşılaştım: Üzerinde Türkçe isimler yazan 10 adet duvar haritası ve 7 adet Türkçe alfabe ve heceleme kartları. Bu hoş hediye, bir Müslüman olan Edirne Vilayeti

⁶¹ “The Lord hath done great things for us, whereof we are glad”, Mezmurlar 126:3.

⁶² Cyclo-multiplier

Maarif Müdürü Namık Bey tarafından gönderilmişti. Bu olay beni oldukça neşlendirmiş ve ertesi gün hakkında daha olumlu düşünmemi sağlamıştı.

Eşim Bayan Dressler tören süslemelerine çok emek vermesine rağmen, daha halen yapılacak çok şey vardı ve gece geç saatlere kadar tören hazırlıkları devam etti. Ödünç aldığımız Türk ve İngiliz bayrakları okulun hem dışına hem de içine asıldı. İngiliz ve Türk bayrakları kralımız ve sultanın resimleriyle, ayrıca kardeşlik ve barış sembolleri ile birlikte net bir düzen içerisinde yerleştirilmeliydi. 8 Aralık günü hava Tanrı'nın bize sunduğu bir diğer lütuf olarak muhteşem derecede güneşliydi. Tören 11.00'de başlayacaktı ve son hazırlıklar için az zamanımız kalmıştı.

Söylenen saatten yaklaşık bir saat önce, Namık Bey tarafından başarı ve iyi dilekleriyle gönderilmiş coğrafi küre taşıyan bir kişi okulumuzun önünde belirdi. Ardından 10.30 gibi 50.000 askerli Edirne Garnizonu Başkomutanı Abuk Ahmet Paşa tarafından gönderilen 31 kişilik askeri bando okula ulaştı. Komutanın kendisi de 10.45'te teşrif etmiş, hemen ardından Edirne Valisi ve Defterdarı Abdülkerim Bey, Namık Bey ile birlikte okula ulaşmıştır. Saat 11.00'i bulduğunda okul aşırı biçimde kalabalıklaşmıştır.

Bunların yanı sıra Sanat Okulu Müdürü Rıza Bey, Öğretmenler Koleji Müdürü Şerif Bey, Edirne Müslüman cemaatinin dini lideri Hafız Nuri Efendi, Türkiye'nin Avrupa'daki okullarından sorumlu eğitim müfettişi Kazım Nami Bey, Edirne Jön Türk Partisi Başkanı Nafi Bey, Ermeni, Fransız ve Alman okulları yöneticileri Dr. Schneider ve eşi, Rum Başpapazı (archimandrite), Avusturya Konsolosu'nun eşi Bayan von Herzfeld, Binbaşı von Rogister, Binbaşı von Lehmann ve öğrencilerin velileri de açılışa teşrif edenler arasındaydı. Hahambaşı geçirdiği rahatsızlık sebebiyle törene katılamamış, üzüntüsünü dile getiren bir mesaj göndermiştir. Ermeni cemaati dini lideri ise iyi dileklerini sunan bir mektup yollamış ve bir cenazeye katılmak zorunda olduğu için törene katılmadığını belirtmiştir.

Saat 11.00'de Britanya Edirne Konsolosu Binbaşı L. L. R. Samson ve eşi Bayan Samson okulun içindeki konuşma platformunda yerlerini aldı. Açılış törenine başkanlık eden Binbaşı Samson beni kürsüye davet ederek okulun gelecek dönemdeki çalışmalarının bir özetini istedi. Ardından kendisi söz alan Samson, bir sonraki konuşma için kürsüye Vali Abdülkerim Bey'i çağırdı. Abdülkerim Bey, öncelikle Edirne'nin artık bir İngiliz okuluna sahip olmasından duyduğu memnuniyeti dile getirdi. Ayrıca okulun hızla açılması için verdiği uğraşın kendisine memnuniyet verdiğini belirten Edirne Valisi bu uğraşın görevi olduğunu ekledi. Ardından kürsüye çıkan Namık Bey benzer şekilde artık bir İngiliz okuluna sahip olduklarından duyduğu

memnuniyeti dile getirerek önümüzdeki dönemde okula elinden geldiğince yardım edeceğine söz verdi. Binbaşı Samson'un teşekkürlerinden sonra, Bayan Dressler Türk Hürriyet Marşını⁶³ (Turkish Hymn of Liberty) ve hemen ardından İngiliz Milli Marşını çalmıştır. "O God our help in ages past" ilahisi ile başlanılan tören, "Praise God from Whom all blessings flow" ile bitirilmiştir. Bundan sonra herkes tek sıra halinde sokağa çıkararak okul girişine toplanmıştır. Samson, herkesin huzurunda okulu açmış, okuldaki sınıflar ve mobilyalar hayranlık içinde gezildikten sonra tekrar dışarı çıkılarak toplu fotoğraf çektirilmiştir. Çekimde Binbaşı Samson ortada, sağında Vali Abdülkerim Bey durmuştur. Törene katılan herkes okul ve açılıştan tam anlamıyla memnun kalmış, bizleri tebrik ederek Tanrı'dan bize yardımcı olmasını dilemiştir."⁶⁴

Aynı yazıda Britanya'nın Edirne Konsolosu Binbaşı L. L. R. Samson'un yaptığı açılış konuşması da yer almaktadır. Samson konuşmasında şunları dile getirmiştir:

"Bugün Edirne Vilayeti'nde kurulan ilk ama içtenlikle son olmamasını umduğum İngiliz Okulu'nu açmaktan memnuniyet duymaktayım. Okul, kuruluşunu, bu ülkeye ilgi duyan ve Edirne'de önceden ağırlıklı olarak tıbbi yardım çalışması yürütmüş olan İngiliz arkadaşlara borçludur.

Bay Rosenberg, yaklaşık 40 sene boyunca eşinin özverili yardımları ile Edirne'de çalışmıştır. Benim dönemimden önce Edirne'yle ilgisi olanlardan duyduğuma göre Rosenberg, fakirlere hastalandıklarında yardım etmek için elinden geleni yapmıştır. Kendisi ölmüştür, ancak yaptığı hayırlı işlerin anısı yaşamaktadır. Rosenberg'in çalışmasının durmasının üzerinden 6 sene geçmiştir. Bu süre içerisinde bahsettiğim arkadaşlar bu çalışmayı devam ettirebilecek uygun birisini bulamamıştır.

Ancak, neyse ki, 1910 Aralık ayında Bay Dressler çıkıp gelerek Bay Rosenberg'in görevini üstlenmiştir. Artık bu çalışma farklı bir biçim alarak okul bünyesinde gerçekleştirilmeye başlanacaktır. Bay Dressler, önceden Filistin, Mısır, Fas, Rusya ve İngiltere'de çalışmıştır ve farklı ülkelerde edindiği zengin deneyimleri bu çalışmaya aktarmaktadır. Kendisini seçerek buraya gönderenleri kutlamak isterim.

Dressler'in çalışma biçimi Rosenberg'ten farklı bir yapıya sahiptir. Rosen-

⁶³ Bahsi geçen marş büyük olasılıkla İttihat ve Terakki yönetiminde yazılan Vicdan-ı Muazzam Hürriyet Marşı'dır.

⁶⁴ BSPGJ, *a.g.e.*, Mart 1912, ss. 34-37.

berg hizmet verdiği insanların vücutlarına müdahalede bulunurken, Dressler, bugün açılışını kutladığımız bu okul çatısı altında doğrudan beyinleriyle ilgilenecektir.

Eğitimin, bir millet için ne denli önemli olduğu tüm dünyaca bilinmektedir ve bu okul Edirne'de yaşayanlara, kesinlikle din ve ırk ayrımı gözetmeksizin İngiliz eğitim metotlarını ulaştırmak amacıyla, tamamen bir kaç özel şahsın gayretleri sonucunda kurulmuştur. Burası, tabii ki Britanya Hükümeti'nin hayırseverliğinden faydalanmaktadır ancak kesinlikle ne bir hükümet okuldur ne de Britanya Hükümeti'nden parasal yardım almaktadır. Ayakta kalması kurucularının kendi iradeleriyle yapacakları bağışlara ve öğrencilerinden alınacak harçlara bağlıdır. Bu yüzden okulun başarısı sadece İngiltere'deki girişimcilere değil, Edirne'de yaşayıp çocuklarını bu okula göndermeyi düşünen ebeveynlere de bağlıdır.

Dünya halklarının birbirini karşılıklı anlayabilmesi önündeki en büyük engel belki de dildir. Etkisini geçtiğimiz bir kaç sene içerisinde daha da hissettiren trenyolu, karayolu ve gemi gibi –yakında uçakları da bu listeye ekleyemez miyiz?- haberleşme alanındaki imkanların hızla artışı, şüphesiz bu engeli aşmaya yardımcı olmuştur. Ancak bu konudaki etkili araç şüphesiz dil bilgisidir ve dil bilgisi milletler arasında zaman zaman görülen cehalet kaynaklı önyargıları kaldırarak karşılıklı sevgiyi artırır.

İşte bu noktada Edirne İngiliz Okulu aramızdaki engelleri kaldırmaya yarayacaktır. Edirneli yeni neslin burada alacağı eğitim, İngiliz dilini, adetlerini ve tarihini öğrenecek olmaları, Osmanlı İmparatorluğu ve Büyük Britanya'yı birleştirerek iki ülke arasındaki sevgi bağlarını güçlendirecektir.

Öğrencilerin anadillerini ihmal etmeleri istenmemektedir. Müdürümüzün aktardığına göre okul müfredatına, hem Osmanlılara hem de bizim gibi misafirlerin kulağına hoş ve ahenkli gelen Türkçe dersi de eklenecektir.

Dressler'in mens sana in corpore sano (sağlam kafa sağlam vücutta bulunur) sözüne bağlı kalarak öğrencilerin sağlığına gereken özeni göstereceğine ve spor dersini müfredat programının önemli bir parçası haline getirerek okulda öğrencilere hergün spor dersi verileceğini duyduğuma çok sevindim. Bugün, hayatın durmadan devam eden zorlu yarışı içerisinde ancak güçlülerin kazanacağı ve bu savaşa katılmak isteyen herkesin gerekli silahlarla donanmak zorunda olduğu her zamankinden daha gerçektir. Ebeveynler çocuklarına bir çok mal ve mülk bırakabilir, ancak bu varlığın zaman içerisinde uçup yok olma ihtimali vardır. Diğer taraftan çocuk iyi eğitimi bir silah gibi kavrsa hiçbirşey onu yoksul bırakamayacaktır.

Önde gelen İngiliz şairlerden biri şöyle yazmıştır: “Dünya benim istirdiyem ve kılıcımla onu açacağım.” Eğitimden daha iyi bir kılıç olabilir mi?

Bu okulun başarısı, büyük oranda vilayet yetkililerinin pozitif yaklaşımına bağlıdır ve bu yaklaşımın gösterileceğinin temin edilmesi hepimizi memnun etmektedir. Özellikle hükümet temsilci Abdülkerim Bey’e ve Maarif Müdürü Namık Bey’e okulun kurulması için gerekli iznin alınmasında gösterdikleri yardım için teşekkür ederim.

Türk, Yahudi, Rum ve Ermeni milletlerden çeşitli çocuklar şimdiden okula kayıt yaptırdılar ve bu geleceğe dair güzel bir işaret.

İçinde bulunduğumuz bina, şehrin eski surları üzerinde bulunmaktadır ve aramızda bu sur duvarlarının temellerinin kazıldığı anı bizzat görenler, surların dönemin mimarları tarafından ne kadar başarılı bir biçimde inşa edilmiş olduklarına şahittir.

Okulun da böylesi sağlam ve kalıcı temeller üzerinde yükselmesini, öğretmenlerin ve öğrencilerin başarılı olmalarını temenni ederim. Okulun açıldığını ilan etmekten mutluluk duyarım.”⁶⁵

Okul açılışı hakkındaki aynı yazının sonunda yer alan Fransızca okul ilanına göre (Şekil 5) okulun adı İngiliz Okulu’dur (Ecole Anglaise). Okul hem erkeklere hem de kızlara eğitim verecektir. Okulun yeri Reşadiye Bahçesi yanındaki Manyas Kapı’dadır. Okulun yöneticileri Papaz Dressler ve eşi birçok deneyimli öğretmen tarafından desteklenmektedir. Okulun amacı çok yüksek olmayan fiyatlara kaliteli bir eğitim sunmaktır. Okul sınıfları havadardır ve kış boyunca ısıtılmaktadır. Müfredattaki dersler arasında İngilizce, Türkçe, Almanca, Fransızca, aritmetik, coğrafya, fizik, politika, coğrafi haritalar, desen, müzik, şan, dilbilgisi, kompozisyon, edebiyat, tarih, ev ekonomisi, nakış ve el işleri bulunmaktadır. Erkekler iş kariyerlerine, kadınlar ise ev hayatına yönelik eğitim alacaktır. Eğitim ücreti yönetim tarafından belirlenmektedir. Piyano ve resim dersleri ekstra ücretlendirilmektedir. Akşam dersleri katılımcıların tercihinine göre sınıfta veya özel olarak yapılmaktadır. Tüm ödemeler önden peşin olarak alınacaktır.⁶⁶

Okulun açılışından kısa bir süre sonra, okulda hizmet veren öğretmenlerden F. S. L. Sturges (Şekil 6 ve 7), cemiyet dergisine okuldaki işleyiş hakkında bilgi veren kısa bir yazı göndermiştir. Sturges, okulda Hristiyanlık etkisinin oldukça fazla

⁶⁵ A.e., ss. 34-37.

⁶⁶ A.e., ss. 34-37.

hissedildiğini belirtmiştir. Sturges'a göre bu okulda çalışan kişi sabırlı ve hoşgörülü olmalıdır, çünkü öğrenciler daha önce söz dinleme konusunda hiç eğitim almamıştır ve yabancı dil anlamakta zorluk çekmektedir. Sturges'a göre okul, Britanya'daki okullarla aynı standarttır. Tek farkı dil konusunda büyük bir çeşitlilik oluşudur. Sturges aralarında Yahudi, Türk, Ermeni ve Rumların yer aldığı öğrencilerin isimlerini de eğlenceli bulmaktadır. Okulda değişik düzeylerde farklı sınıflar vardır. Bazı öğrenciler İngiltere, İngilizler ve İngiliz kiliseleri hakkında birşeyler öğrenmeye çok heveslidir.⁶⁷

Papaz Dressler ve eşi 1913'te Edirne'deki görevlerine Balkan Savaşı ve Bulgar işgali sebebiyle ara vermek zorunda kalmış, aynı sene işgalin sonlanmasının ardından Edirne'ye geri dönmüştür. Dressler'a göre Edirne'deki şartlar artık değişmiştir. Dressler'ın tabiri ile yakın zamanda yaşanan "ürkütücü" değişimler, buradaki faaliyetleri öncekinden farklı bir çizgiye taşımak zorunda bırakacak, ancak cemiyetin amacı aynı kalacaktır: "Edirne Yahudilerine Hz. İsa'nın gerçek peygamberleri olduğunu, Hz. İsa'nın kendilerini asla üzmeyeceğini ve ihanet etmeyeceğini, günahlarını silme gücü olduğunu göstermek". Dressler ve eşi Tanrı'nın lütfunun her türlü ihtiyaçları için yeterli olacağını ve anavatanlarında arkadaşlarının içten dualarının yanlarında olduğunu düşünmektedir. Dressler'a göre "Edirne Misyonu'nun tarihi, özveri ve cesaretle doludur ve cemiyet bu misyonun geleceğinin geçmişinden daha parlak olacağına inanmaktadır".⁶⁸

Komiteye gönderdiği son raporlarında eski öğrencilerine hala ulaşabildiklerini bildiren Dressler, eşiyile birlikte bu durumdan oldukça memnundur (Şekil 8). Yahudi öğrencilerin derslere olan ilgisi artmaktadır. Dressler mekan ve öğretmen yeterli olursa öğrenci sayısının rahatlıkla iki katına çıkabileceğini eklemiştir. Misyoner T. H. Broadbent adında bir misyoner destek vermeye başlamıştır. Broadbent, dükkan ve evlere İspanyolca İncil dağıtmakta ve İngilizce dersleri vermektedir. Ayrıca açılan İncil deposu ve okuma odası Yahudiler tarafından sıklıkla ziyaret edilmektedir. Edirne Konsolosu Binbaşı L. L. R. Samson, cemiyetin çalışmalarını halen takip etmektedir ve öğrencilerin İngilizcilerinin ilahi okuyacak seviyeye gelmesinin büyük bir gelişme olduğunu belirtmiştir.⁶⁹

⁶⁷ BSPGJ, *The Jewish Missionary Herald*, John Snow & Co., Londra Ağustos 1912, ss. 119-120. Sabahları 9'dan 9.30'a kadar Eski ve Yeni Ahit dersi verilmektedir. Sturges öncelikle kısa bir İngilizce dua okumak ardından birlikte "When He cometh", "Jesus loves me", "Standing by a purpose true", "Shall we gather", "Joy bells ringing" gibi ilahiler söylenmektedir.

⁶⁸ BSPGJ, *a.g.e.*, Eylül 1913, ss. 134-136.

⁶⁹ BSPGJ, *The Jewish Missionary Herald*, John Snow & Co., Londra Mart 1914, s. 44; Nisan 1914, s. 59.

Dressler'in bildirdiğine göre büyük bir askeri baraka haline gelen Edirne'deki genel görüntü son dönemde sürekli kötüye gitmiştir. Tüccarlar işlerini başka şehirlerde sürdürmeye başlamış ve yoksulluk Edirne Yahudilerini de kapsayacak şekilde hat safhaya ulaşmıştır. Yunanlılara ve Yunanlıları çalıştıran Müslümanlara karşı boykot sürdürülürken Rumlar ve Bulgarların hepsi şehri terk etmiştir.⁷⁰

Edirne İngiliz Okulu Mimari Değerlendirme

BSPGJ, Edirne'de bir okul binası inşa edememiş, ancak hazır bir binayı okul olarak kullanmıştır. Günümüzde ayakta olmadığı görülen bina kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla Manyaskapı'da surlara bitişik olarak ya da surların üzerinde inşa edilmiştir. Binanın okul olarak kullanımından önceki işlevi bilinmemektedir. Ancak açılış gününde çekilen iki fotoğraf, binanın mimarisi üzerine yorum yapmaya izin vermektedir (Şekil 3 ve 4). Fotoğraflarda biri bahçe biri bina kapısı olmak üzere iki giriş görülmektedir. Klasisist üslupta tasarlanmış bahçe kapısının iki yanında antik dor sütununu andıran profilli birer pilaster yer almaktadır. Bu pilasterlerin üzerinde yine benzer profilli üçgen bir alınlık yükselmektedir. Diğer taraftan bina, cumbaları, cumbalarını taşıyan "eli böğründe" isimli mimari elemanları ve girişi ile Türk-Osmanlı mimarisinin özelliklerini yansıtmaktadır. Buradan cemiyetin bir yandan batılı bir eğitim verdiğini gösterirken, diğer yandan Osmanlı kültürü ile entegre bir duruş sergilemeye çalıştığı yorumu çıkarılabilir.

İstanbul'da faaliyet gösteren Britanya kökenli misyonerlik cemiyetleri ise, merkezlerinde sıfırdan okul binası inşa etmeyi başarmış ve okul mimarilerinde özellikle yalın bir klasisizm uygulamayı tercih etmişlerdir. Bu yalınlığın başta Edirne'dekine benzer bir dikkat çekmeme politikasından ya da düşük bütçeden kaynaklandığı akla gelse de, aslında sözü geçen binalarda Protestanlığın temelindeki yalınlık ve sadelik ilkelerinin uygulandığı anlaşılmıştır. Bu ilkelerin topluca uygulandığı mimari duruş literatürde "sade stil" ya da "püriten minimalist klasisizmi" olarak adlandırılmaktadır.⁷¹ Edirne İngiliz Okulu bahçe kapısında bu stil kısmen

Haftanın beş günü düzenlenen akşam sınıflarına katılan Yahudi sayısı yaklaşık 30'dur. Her salı ve perşembe, dersten sonra tüm okul bir odaya toplanarak yaklaşık bir saat ilahi okumakta ve ilahilerin anlamları öğrencilere anlatılmaktadır. Pazar sabahları bu genç Yahudilerin bir kısmı İngilizce ayinlere de katılmaktadır. Öğleden sonraları düzenlenen özel ayine katılım sayısı 20 ila 25 arasındadır.

⁷⁰ BSPGJ, *The Jewish Missionary Herald*, John Snow & Co., Londra Mayıs 1914, s. 74. Yakın bir süre önce Osmanlı ordusunda savaşırken yüzünden yaralanan bir Yahudi'nin tedavisi için Yahudiler arasında ancak 1,5 Mecidiye toplanabilmiş, Dressler gereken 4 Mecidiye'yi kendisi karşılayarak askeri İstanbul'a tedaviye göndermiştir.

⁷¹ Sağ, *Nicholson Burness*.

okunabilse de, yeni bir bina inşa edilemediği için cemiyet Protestan mimari estetiğini bütüncül olarak yansıtmaya fırsatını hiç bir zaman bulamamıştır.

Sonuç

1. Dünya Savaşı'nın çıkmasının ardından BSPGJ'nin yayınlarında Edirne'deki faaliyetlerine dair herhangi bir habere rastlanamamıştır. İstanbul'da faaliyet gösteren Londra Yahudiler Cemiyeti, İskoç Kilisesi ve Bağımsız İskoç Kilisesi'nin bu dönemde çalışmalarına son vermek zorunda kalmaları, BSPGJ'nin de faaliyetlerine son verdiğini düşündürmektedir. 1918 tarihli Edirne Haritası'nda Edirne İngiliz Okulu'na dair bir bilgi işaretlenmemiştir (Şekil 9). Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması ile birlikte yeni yönetimin laik eğitim ilkesi ve misyoner faaliyetlere karşı duruşu sonucu dini eğitim veren misyonerlik cemiyetlerin çoğunun Türkiye'deki varlıklarını sonlandırmak zorunda kaldığı bilinmektedir.⁷²

BSPGJ'nin Edirne'de faaliyet gösterdiği 1865-1914 arasındaki yaklaşık yarım asırlık dönemde amaçları doğrultusunda oldukça verimli çalışmalar yürüttüğü görülmüştür. Bu dönemde maddi durumu yerinde olmayan çok sayıda Edirne Yahudisi Hristiyanlık dinine çevrilmiş ve Evangelikal eskatolojisi çerçevesinde “Kutsal Topraklar” a geri dönmeleri konusunda teşvik edilmiştir. Edirne Yahudilerinin nüfusu, Osmanlı Devleti'nin hoşgörü politikası ve farklı ülkelerden zorunlu göçler sonucunda yüzyıllar boyunca artmıştır. Ancak Evangelikalizm inancı çerçevesinde gelişen misyonerlik hareketlerinin, Edirne Yahudilerini Edirne'yi terk etmeye iten ilk itici güçlerden biri olduğu söylenebilir. Bu, Filistin'de Yahudiler için yeniden bir vatan kurulmasını amaçlayan siyonizmin Theodor Herzl⁷³ öncülüğünde politik bir hareket haline dönüşmesinden de önceki bir dönemi kapsamaktadır.

Bu noktada Britanya'nın Edirne'deki konsolosu binbaşı L. L. R. Samson tarafından desteklenen cemiyet faaliyetlerinin benzer şekilde Edirne Valisi Abdülkerim Bey, Edirne Garnizonu Başkomutanı Abuk Ahmet Paşa ve Edirne Vilayeti Maarif Müdürü Namık Bey gibi yerel yöneticiler tarafından da destek görmesi dikkat çekicidir. Bu durum 20. yüzyılın başında Edirne İngiliz Okulu şeklini alan BSPGJ faaliyetlerinin Osmanlı yetkilileri tarafından tüm katmanlarıyla irdelenmemiş olduğunu düşündürmektedir.

⁷² A.e.

⁷³ Siyonizm ve Theodor Herzl hakkında detaylı bilgi için bakınız: Walter Laqueur, *The History of Zionism*, Tauris Parke, 2003; Ergun Göze, *Siyonizm'in ve İsrail'in kurucusu Theodor Herzl hatıralar ve Sultan Abdülhamit*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2002.

Bilindiği üzere Osmanlı Devleti'nin zayıflaması Şark Meselesi'ni ortaya çıkarmıştır. Bu mesele Suriye ve Filistin sorunlarını da beraberinde getirmiştir. 1. Dünya Savaşı'ndan sonra Fransa ve Britanya, Osmanlı İmparatorluğu'nun Orta Doğu bölümünü birçok Arap ülkesine bölmüştür. Fransa Suriye'yi ve daha sonra Lübnan'ı, Britanya Filistin'i manda sistemiyle yönetmiş, ayrıca Irak ve Transürdün üzerinde de etkili olmuştur. Kudüs'ün 1917'de Britanyalı Mareşal Edmund Allenby tarafından ele geçirilişi Britanya ve Amerika'daki premilenyalistleri derinden etkilemiş, şehrin Müslüman kontrolünden çıkışı "İkinci Geliş" kehanetinin bir adımı olarak görülmüştür.⁷⁴

Günümüz Orta Doğu politikalarını ekonomik ve politik çerçevede analiz ederken evangelikalizm ve milenyalizm inançlarının payını göz ardı etmek hatalı olacaktır. Amerika'da Amerikan Cumhuriyetçilerinin hem oy veren hem de parlamenter seviyesinde azınsanamayacak bir kısmını Evangelikalistler ve Hristiyan Siyonistler oluşturmaktadır. Eski Amerikan Senatosu Dış İlişkiler Komitesi üyesi Clifford Kiracofe'ye göre Cumhuriyetçi kanatta yer alan bu gruplar "Büyük İsrail için toprak açılmasını ve Süleyman Tapınağı'nın yeniden inşasını" apokaliptik son zaman senaryosunun bir ön şartı olarak görmektedir. "Bu müslümanlar için üçüncü kutsal yer olan Kubbetüs Sahra'nın yıkımını gerektirmektedir".⁷⁵

Edirne İngiliz Okulu ve benzeri kurumları irdelemek Orta Doğu, Anadolu ve Avrupa şehirlerinde eş zamanlı olarak yürütülmüş benzeri misyonerlik hareketlerinin dayandığı ortak inanç anlayışının son bir kaç yüzyıl içerisinde global siyaset üzerindeki etkilerini derinlemesine analiz etmeyi gerektirmektedir. Görüldüğü üzere Edirne'de yürütülmüş olan bu faaliyetler uluslararası ilişkileri şekillendiren büyük bir organizasyon ağının parçasıdır. Edirne örneğinde olduğu gibi benzeri misyonerlik merkezlerinin tarihsel gelişimlerinin araştırılıp ortaya konması günümüzde yaşanan gelişmelerin daha sağlıklı okunmasına yardımcı olacaktır.

⁷⁴ Kiracofe, *a.g.e.*, ss. 77-83.

⁷⁵ *A.e.*, ss. 9-15.

KAYNAKLAR

- Ahmet Bâdî Efendi, *Riyâz-ı Belde-i Edirne*, 20. *Yüzyıla Kadar Osmanlı Edirnesi*, haz. Niyazi Adıgüzel & Raşit Gündoğdu, Trakya Üniversitesi Yayını, Edirne 2014.
- Aksu, Ayşe, “İngilizlerin Malta’daki Deniz Feneri: Malta Protestan Koleji (1846-1868)”, *Fatih Sultan Mehmet İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, sy. 8, Güz 2016, ss. 57-109.
- Aikman, John Logan, *Cyclopedia of Christian Missions: their rise, progress and present position*, Richard Griffin and Company, Londra, Glasgow 1860.
- Ataş, Zeynep - Yıldırım Okta, Birge - Sağ, Mustafa Kaan, “The Jewish Cemetery in Edirne as a Cultural Landscape”, *SUDEP 16 International Sustainable Development on Economy and Planning Conference Proceedings*, DAKAM Publishing, İstanbul 2016, ss. 112-120.
- Aydın, Mithat, *Bulgarlar ve Ermeniler Arasında Amerikan Misyonerleri*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2008.
- Bali, Rıfat N., “Edirne Yahudileri”, *Edirne: Serhattaki Payitaht*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1998, ss. 205-228.
- Bebbington, David W., *Evangelicalism in Modern Britain*, Routledge, Londra 1999.
- Benbassa, Esther - Rodrigue, Aron, *Türkiye ve Balkan Yahudileri Tarihi*, çev. Ayşe Atasoy, İtişim Yayınları, İstanbul 2014.
- Besalel, Yusuf, *Osmanlı ve Türk Yahudileri*, Gözlem Gazetecilik, İstanbul 1999.
- BSPGJ, *The Jewish Herald and Record of Christian Effort for the Spiritual Good of God’s Ancient People*, c. 27, Londra 1867.
- BSPGJ, *The Jewish Herald and a Record of Christian Effort for the Salvation of Israel*, Londra Ocak 1868.
- BSPGJ, *The Jewish Herald and a Record of Christian Effort for the Salvation of Israel*, Londra Mart 1869.
- BSPGJ, *The Jewish Herald*, John Snow & Co., Londra Ocak 1870.
- BSPGJ, *The Jewish Herald*, John Snow & Co, Londra Mart 1871.
- BSPGJ, *The Jewish Herald*, John Snow & Co, Londra Temmuz 1871.
- BSPGJ, *The Jewish Herald*, John Snow & Co, Londra, Ekim 1872.
- BSPGJ, *The Jewish Herald and Record of Christian Effort for the Spiritual Good of God’s Ancient People*, John Snow & Co., Londra Ocak 1873.

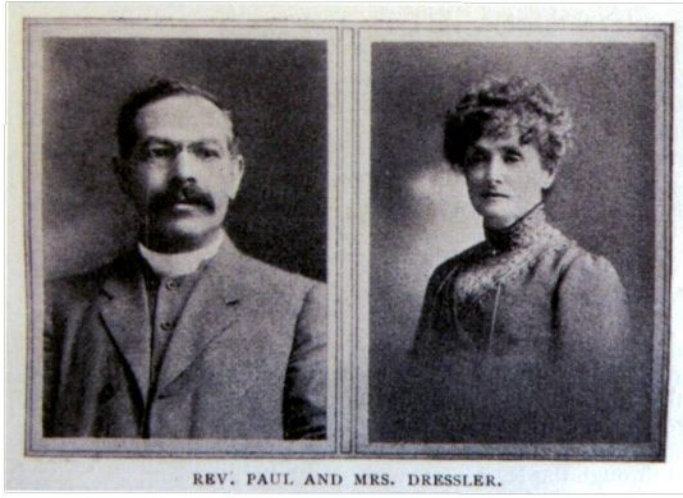
- BSPGJ, *The Jewish Herald and Record of Christian Effort for the Spiritual Good of God's Ancient People*, John Snow & Co., Londra Şubat 1873.
- BSPGJ, *The Jewish Herald and Record of Christian Effort for the Spiritual Good of God's Ancient People*, John Snow & Co., Londra Temmuz 1873.
- BSPGJ, *The Jewish Herald and Record of Christian Effort for the Spiritual Good of God's Ancient People*, John Snow & Co., Londra Şubat 1874.
- BSPGJ, *The Jewish Herald and Record of Christian Effort for the Spiritual Good of God's Ancient People*, John Snow & Co., Londra Mayıs 1874.
- BSPGJ, *The Jewish Herald and Record of Christian Effort for the Spiritual Good of God's Ancient People*, John Snow & Co., Londra Kasım 1874.
- BSPGJ, *Annual Report of the British Society for the Propagation of the Gospel among the Jews, presented to the 43th Annual Meeting held in Lower Exeter Hall, Strand, W.C., on Tuesday Evening 11th May 1886*, Society's Offices: 96 Great Russell Street, Londra 1886.
- BSPGJ, *The Jewish Missionary Herald*, John Snow & Co., Londra Mart 1912.
- BSPGJ, *The Jewish Missionary Herald*, John Snow & Co., Londra Ağustos 1912.
- BSPGJ, *The Jewish Missionary Herald*, John Snow & Co., Londra Eylül 1913.
- BSPGJ, *The Jewish Missionary Herald*, John Snow & Co., Londra Mart 1914.
- BSPGJ, *The Jewish Missionary Herald*, John Snow & Co., Londra Nisan 1914.
- BSPGJ, *The Jewish Missionary Herald*, John Snow & Co., Londra Mayıs 1914.
- Butler, John F., "Nineteen Centuries of Christian Missionary Architecture", *Journal of the Society of Architectural Historians*, sy. 21 (1962), ss. 3-17.
- Crinson, Mark, *Empire Building Orientalism and Victorian Architecture*, Routledge, Londra 1996.
- Crombie, Kelvin, *For the Love of Zion: Christian Witness and the Restoration of Israel*, Terra Nova Publications, Londra 2008.
- Dunlop, John, *Memories of Gospel Triumphs among the Jews during the Victorian Era*, John Snow & Co., Londra 1894.
- Eliade, Mircea (ed.), "Evangelical and Fundamental Christianity", *The Encyclopedia of Religion*, c. 5, MacMillan Publishing Company, New York 1987, ss. 190-197.
- Göze, Ergun, *Şiyonizm'in ve İsrail'in kurucusu Theodor Herzl hatıralar ve Sultan Abdülhamit*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2002.
- Güleryüz, Naim, *Tarihte Yolculuk Edirne Yahudileri*, Gözlem Gazetecilik, İstanbul 2014.

- Henderson, Geoffrey, *All Love: A Biography of Ridley Herschell*, HTS Media, Birleşik Krallık 2006.
- Kiracofe, Clifford A., *Dark Crusade: Christian Zionism and US Foreign Policy*, I. B. Tauris, Londra & New York 2009.
- Kocabaşoğlu, Uygur, *Anadolu'daki Amerika: Kendi Belgeleriyle 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Misyoner Okulları*, İmge Kitabevi, Ankara 2000.
- Kovacs, Abraham, *The History of Free Church of Scotland's Mission to the Jews in Budapest and its Impact on the Reformed Church of Hungary, 1841-1914*, Peter Lang, Oxford & Frankfurt 2006.
- Laqueur, Walter, *The History of Zionism*, Tauris Parke, 2003.
- Lewis, Donald M., *The Origins of Christian Zionism: Lord Shaftesbury and Evangelical Support for a Jewish Homeland*, Cambridge University Press, Cambridge 2010.
- Malkoç, M. Numan, *Türkiye'de Protestanlık ve Protestan Kiliseleri*, Yalın Yayıncılık, İstanbul 2011.
- Onur, Oral, *1492'den Günümüze Edirne Yahudi Cemaati*, İstanbul 2005, ss. 11-27; Güngör Mazlum, *Edirne'nin Yahudileri*, Ceren Yayıncılık, Edirne 2013.
- Sağ, Mustafa Kaan, "Londra Yahudiler Cemiyeti İstanbul Misyonu ve Hasköy İngiliz Okulu", *Bellelen*, c. LXXIX/ sy. 285, Ağustos 2015, ss. 627-657.
- _____, *Osmanlı Başkenti İstanbul'da Britanya Kökenli Misyoner Okulları ve İskoç Bir Yapı Ustası: Nicholson Burness*, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.
- Spolsky, Ellen (ed.), *Iconotropism: Turning Toward Pictures*, Bucknell University Press, Lewisburg 2004.
- www.cwi.org.uk
- www.edirnetarihi.com
- www.merriam-webster.com

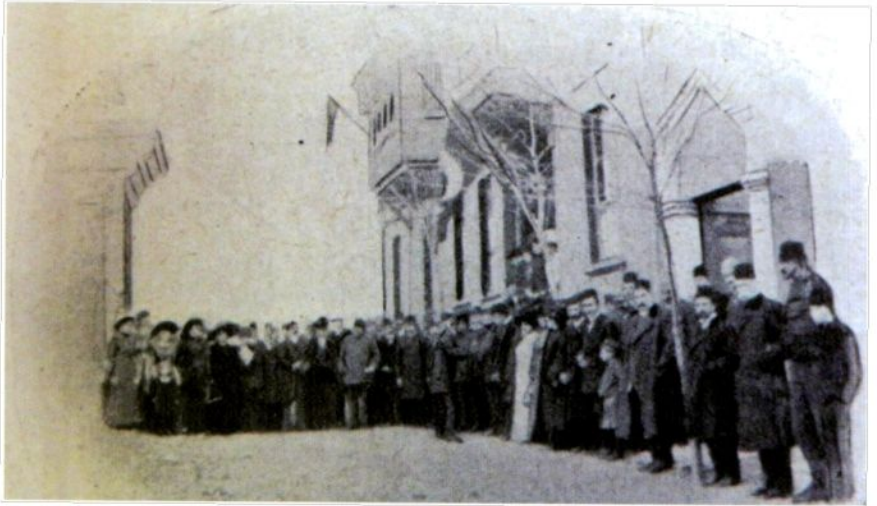
EKLER

Şekil 1. Üst sırada Zuckercandl, alt sırada Rosenberg çifti (Dunlop, *a.g.e.*, s. 422)

Şekil 2. Papaz Paul Dressler ve Eşi (BSPGJ, *a.g.e.*, Mart 1914, s. 44)

Şekil 3. Edirne İngiliz Okulu açılış günü çekilen birinci toplu fotoğraf (BSPGJ, *a.g.e.*, Mart 1912, s. 35).

Şekil 4. Edirne İngiliz Okulu açılış günü çekilen ikinci toplu fotoğraf (BSPGJ, *a.g.e.*, Mart 1912, s. 35).

یازد انگلیز ایلان و قیر اولور و ایشلیکتی کتبی
مشاوره بالعمری قریزه مانیاس قیوه قلی

دور کتکت. قریزه ایلان، ایلان و قیوه قریزه ایلان قیوه قلی
کتکت قیوه ایلان و قیوه قریزه ایلان قیوه قلی
قیوه قریزه ایلان و قیوه قریزه ایلان قیوه قلی

اینگلیز ایلان و قیوه قریزه ایلان قیوه قلی
اینگلیز ایلان و قیوه قریزه ایلان قیوه قلی
اینگلیز ایلان و قیوه قریزه ایلان قیوه قلی

ECOLE ANGLAISE
POUR GARÇONS ET FILLES
Sise à Manias-Kapou, près du Jardin Réchadié

Directeurs Rev P et Mme Dressler, assistés par un nombre suffisant de professeurs.

Le but de l'école est de donner une instruction solide à des prix modérés. Les appartements sont bien aérés et pendant l'hiver bien chauffés.

Les cours de l'enseignement comportent les matières ci-après :

Quatre langues : l'anglais, le turc, l'allemand et le français. - Lire, écrire, arithmétique, Géographie physique et politique, cartes géographiques, dessin, musique vocale (chant), grammaire, composition, littérature, histoire, broderie et travaux manuels, Economie domestique.

Les garçons reçoivent une instruction fondamentale pour leur carrière future

Les filles de même pour la vie de ménage

Les prix seront fixés par la Direction

Les leçons de piano et de peinture seront payées à part des prix modérés.

Les cours du soir se font en classe ou en privé au gré des participants.

Tous les paiements sont au comptant par anticipation.

(مکتب و قیوه ایلان - ایلان)

(اینگلیز ایلان و قیوه قریزه ایلان قیوه قلی)

Şekil 5. Edirne İngiliz Okulu ilam (BSPGJ, a.g.e., Mart 1912, s. 37).

MISS F. S. L. STURGES.

Şekil 6. Bayan Sturges (BSPGJ, *a.g.e.*, Ağustos 1912, s. 119).

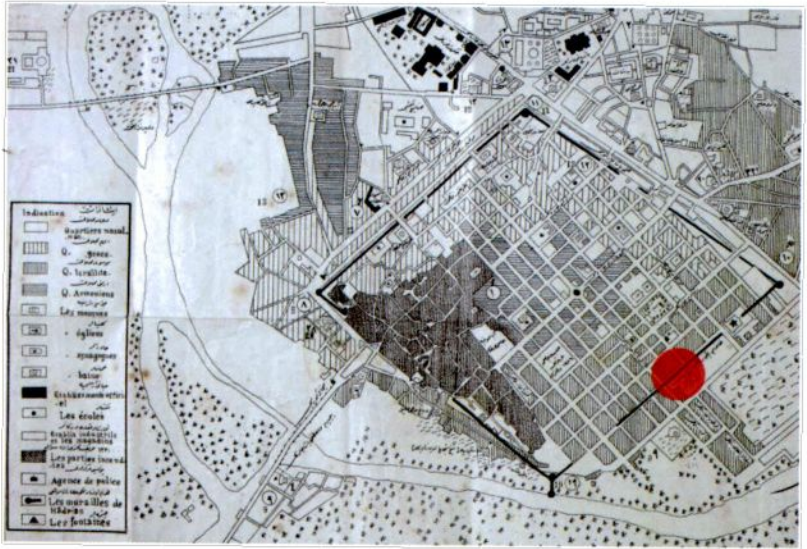

SOME OF THE SCHOOL CHILDREN AND MISS STURGES.

Şekil 7. Ortada Bayan Sturges ve öğrencileri (BSPGJ, *a.g.e.*, Ağustos 1912, s. 120).

Şekil 8. Dressler'in sınıflarından biri (BSPGJ, a.g.e., Nisan 1914, s. 59).

Şekil 9. 1918 yılına ait Edirne Haritası'nda Edirne Surları üzerinde Man-yaskapı ve civarı (www.edirnetarihi.com).

TEVHİD-İ EFKÂR GAZETESİ BAŞYAZARI EBUZZİYA'YI ŞARK İSTİKLÂL MAHKEMESİNE GÖTÜREN SÜREÇ

AYTEKİN ERSAL*

Giriş

Mondros Mütarekesi'ni (30 Ekim 1918) müteakip gerçekleştirilen işgaller karşısında Padişah Vahdettin ve İstanbul Hükümetlerinin olumsuz tutumlarının, Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin örgütlenmesine zemin hazırladığını söylemek mümkündür.¹ Sivas Kongresi (4 – 11 Eylül 1919) ile Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti (A-RMHC) adı altında birleştirilen bu yapılar, Milli Mücadele'nin yürütücüsü ve yeni rejimin kurucusu olan TBMM'ye de üye vermişlerdir.² Siyasal parti aidiyetlerinin ertelendiği zorlu dönemin ardından, Mustafa Kemal Paşa, 6 Aralık 1922'de, ülkenin bir daha işgal edilmesini engelleyecek idari, sınaî, iktisadi kalkınmasını gerçekleştirecek Halk Fırkası namıyla bir parti kurmaya niyetlendiğini basına bildirmiştir.³ Partinin, 9 Eylül 1923'te nizamnamesi kabul edilmiştir. Böylece A-RMHC, Halk Fırkasına dönüşmüştür. Sivas Kongresi de partinin ilk kongresi olarak kabul edilmiştir.⁴ Milli Mücadele'nin kadrosu ve

* Dr., MEB, Ankara / TÜRKİYE, ersalaytekin1@hotmail.com

¹ Padişahın ve İstanbul Hükümetlerinin olumsuz tutumları noktasında bkz. Gotthard Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri*, TTK Yay., Ankara 1971, s. 5, Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele c.II*, Cem Yay., İstanbul 1992, ss. 477-481. Mondros Mütarekesi için bkz. Elif Dönmez, *Mondros Ateşkes Antlaşması'nın Milli Mücadele'ye Yansımaları*, NÜSBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir 2012, ss. 35-40, Akın Çelik, *Mondros Mütarekesi Sonrasında İstanbul Hükümetleri ve Ermeniler*, İÜAİTE, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2009, ss. 36v.d, Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri için bkz. Bayram Sakallı, *Milli Mücadele'nin Sosyal Tarihi*, İz Yay., İstanbul 1997, ss. 158-167, Bülent Tanör, *Türkiye'de Kongre İktidarları*, YK Yay., İstanbul 1998, ss. 149-155.

² Yücel Özkaya vd. *Milli Mücadele Tarihi*, c.1, AAM Yay., Ankara 2005, ss. 87-105, İhsan Güneş, *Birinci TBMM'nin Düşünce Yapısı (1920-1923)*, Türkiye İş Bankası Yay., Ankara 1997, ss. 57v.d., Ahmet Demirel, *Birinci Mecliste Muhalefet (İkinci Grup)*, İletişim Yay., İstanbul 2015, ss. 215-223.

³ *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II (1906-1938)*, AAM Yay. Ankara 1997, ss. 50-52. Uyar, bu beyanattan 27 yıllık tek parti vesayetinin gerekçesini özetlediğini belirtir. Hakkı Uyar, *Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi*, Boyut Yay., İstanbul 1998, ss. 67-71.

⁴ İhsan Güneş, "Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nden Halk Fırkası'na Geçiş", *AAMD*, c.3, S. 8, Ankara 1987, ss. 427-442, Esmâ Torun, *Sivas'tan Büyük Kongreye Cumhuriyet Halk Partisi*, KÜ Yay., Kocaeli 2003, ss.

kurucu liderinin örgütlediği Halk Fırkası, radikal inkılâplarla ülkeyi kalkındırmayı hedeflediğini belirtmiştir.⁵ Milli dokularla bezenmiş, oldukça yüklü bir mirasın üzerine yükselen bu yapıya muhalefet etmek kolay olmasa gerekir. Zira klasik anlamda toplumsal sınıflardan birinin menfaatinin önceleyen ideolojik hareketten ziyade, milletin bütününe dönüştürerek büyümeyi hedefleyen kurucu tek parti yapısı ortaya çıkmıştır.⁶

Köklü dönüşümleri arzulamayan, muhafazakâr duyarlılıklara açık, siyasal mücadelede radikal inkılâpçıların edindiği konumdan rahatsızlık duyan bir seçkinler grubu, Cumhuriyet'in ilanından itibaren dile getirdikleri rahatsızlıkları, 17 Kasım 1924'te, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasını (TCF) kurarak ortaya koymuşlardır.⁷

Siyasal ayrışmanın bir benzerinin basında da yaşandığını söylemek gerekir.⁸ Cumhuriyetin ilan edilmiş tarzına yönelik dile getirilen eleştiriler, hilafetin önemine vurgu yapan yaklaşımlarla derinleşmiştir.⁹ Özellikle *Tanin*, *İkdam* ve *Tevhid-i*

57-63, Hikmet Bila, *CHP 1919-1999*, Doğan Yay., İstanbul 1999, ss. 39-43, Fahir Girtlioğlu, *Türk Siyasal Tarihinde Cumhuriyet Halk Partisinin Mevkii*, Ayıldız Yay., Ankara 1965, ss. 30-35.

⁵ Ali Satan, "Demokratik Siyasal Mücadele Denemesi", *Modern Türkiye Tarihi*, ed. Süleyman Beyoğlu, Ali Satan, MÜ Yay., İstanbul 2014, s. 160.

⁶ Kurucu tek partiler özellikle imparatorluktan ulus-devlete geçişte büyük dönüşümleri hedefleyen yapılar olmuşlardır. Bkz. Tarık Zafer Tunaya, *Siyasal Kurumlar ve Anayasa Hukuku*, Ekin Yay., İstanbul 1982, s. 314, Ergun Özbudun, *Siyasal Partiler*, AÜHF Yay., Ankara 1974, ss. 21-35, Ahmet N. Yücekök, *Siyasetin Toplumsal Tabanı (Siyaset Sosyolojisi)*, AÜSBF Yay., Ankara 1987, ss. 47vd.

⁷ Rauf Bey, Vatan gazetesine 1 Kasım 1923 tarihinde verdiği beyanatta: "*Bilhare şekli-i cumhuriyetin bir günde takarrür ettirilerek ilanı halkça gay-i mesul zevat tarafından tertip edilen bir şeykin emri vaki halinde ihdas edildiği fikri ve endişesi hâsıl oldu...*" demesi, parti grubunda çok sert tartışmalara neden olur. *CHP Grup Toplantısı Tutanakları (1923-1924)*, haz. Yücel Demirel, Osman Zeki Konur, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2002, s. 27. Faruk Alpkaya, *Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu (1923-1924)*, İletişim Yay., İstanbul 2009, ss. 104-114, 129vd. Ahmet Yeşil, *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, Cedit Yay., Ankara 2002, ss. 188-191, Özgür Güvercin, *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın Türk Siyasal Hayatındaki Yeri*, AİBÜ Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bolu 2007, ss. 37-41, Selim Gürlevik, *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, HÜSBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2009, ss. 44-49, Nurdan Seda Ülker, *Türk Basınında Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, GÜSBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2012, ss. 9-34.

⁸ Yaşanan siyasal ayrışmanın basına yansıyan yönlerini 1923 seçimleri bağlamında ele alan bir çalışma için bkz. Tekin Demiraslan, *1923 Milletvekili Seçimleri ve Basın (Hâkimiyet-i Milliye, Tanin, Tevhid-i Efkâr)*, AEÜSBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırşehir 2013, ss. 55vd.

⁹ Özellikle Cumhuriyetin ilanı sürecine ilişkin dönemin inkılâpçı gazetesi Hâkimiyet-i Milliye'nin desteğine karşın muhalif Tanin ve Tevhid-i Efkâr'daki tenkidler için bkz. Mehmet Saki Çakır, Cumhuriyetin İlanına Doğru Rejim Tartışmalarının Basındaki Yansımaları (*Akşam, Hâkimiyet-i Milliye, Tanin, Tevhid-i Efkâr*), EÜSBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2011, ss. 55-67. 8 Kasım 1923'te halifenin istifa ettirilmesine dair haber Akşam'da yayınlanır. Bunun üzerine Tanin, İkdam, Tevhid-i Efkâr, Vatan gazetelerinde hilafetin önemini vurgulayan haberler ve yorumlar yapılır. Bkz. Nurettin Güz, *Türkiye'de Basın - İktidar İlişkileri (1920 - 1927)*, GÜ Yay., Ankara 1991, ss. 98-116.

Efkâr gazetelerinde beliren bu çizgi, hükümet tarafından hukuki yaptırımlarla karşılanmıştır. Bahsi geçen gazetelerin yöneticileri 11 Aralık 1923 tarihinde, İstanbul'da kurulan İstiklal Mahkemesinde yargılanmışlardır.¹⁰ Hiçbir gazeteci ceza almamış olsa bile bunu, hilafetin ilgası gibi köklü değişimlere girilen bir evrede ideolojik ayrışmayı istemeyen kurucu kadronun basına verdiği bir tür “göz dağı” olarak görmek mümkündür.¹¹

Abdurrahman Velid EbuZZiya (1882-1945), siyasal ayrışmanın yaşandığı dönemde İstanbul'da *Tevhid-i Efkâr* gazetesinin sahibi ve başyazarıdır. Darülfünun'da hukuk eğitimini 1910'da bitirmiş, kendi çabasıyla Arapça, Farsça ve Almanca öğrenmiştir. Milli Mücadele'yi desteklemiştir. Cumhuriyet'in ilanına ve yapılmaya çalışılan inkılaplara karşı durmuştur. TCF ayrışmasında “müfrit inkılâpçılar” olarak gördüğü iktidar partisi karşısında muhalefeti desteklemiştir. Şeyh Sait isyanı sürecinde çıkartılan 4 Mart 1925 tarihli Takrir-i Sükûn Kanunu ardından gazetesi kapatılmış, muhalif pek çok yazar gibi, Şark İstiklâl Mahkemesine gönderilmiştir. 1934 yılına kadar basın hayatına dönememiştir. Bu tarihten sonra da yazı hayatı uzun soluklu olmamış, 1945 yılında vefat etmiştir.¹² Burada EbuZZiya'yı Şark İstiklâl Mahkemesine götüren süreç ele alınacaktır. Konu siyasal ayrışmanın yaşandığı 17 Kasım 1924'ten, *Tevhid-i Efkâr*'ın kapatıldığı 5 Mart 1925'e kadar olan dönemde EbuZZiya'nın başyazarları ekseninde incelenecektir. TCF'nin kuruluşundan Şeyh Sait İsyanı'na uzanan çalkantılı bir döneme, muhafazakâr bir aydının bakışının ortaya konmasının, Türk siyasal modernleşmesinin geçirdiği sancılı bir evrenin anlaşılmasına katkı sunacağı düşünülmektedir.

¹⁰ Yalçın Lülecı, “Tek Parti Döneminde İktidar ve Basın”, Ed. Tolga Yazıcı, 1923 – 1946: *Tek Partili Dönem, Medya ve Siyaset 2*, Plato Yay., İzmir 2016, ss. 63-65.

¹¹ Nurettin Güz, *Türkiye'de Basın – İktidar İlişkileri...*, ss. 98-99. Mustafa Kemal Paşa, basının inkılâplar karşısında alması gerektiği tavrı net bir şekilde, aralarında muhalif yazarlarında olduğu bir grup gazeteciye 4 Şubat 1924'te ifade eder: “*Türk basını... Cumhuriyetin çevresinde çelikten bir kale vücuda getirmelidir, bir fikir kalesi, bir zihniyet kalesi...*”der. Hıfzı Topuz, *II. Mahmul'tan Holdinlere Türk Basın Tarihi*, Remzi Yay., İstanbul 2003, ss. 143-146.

¹² EbuZZiya'nın biyografisi için bkz. Ahmet Temiz, *Velid EbuZZiya'nın Mektuplarına Göre Lozan*, MÜTAE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2005, ss. 1-9. Milli Mücadele'ye desteği ve Cumhuriyet'in ilanı karşısında muhalif tutumları için bkz. Bengül Bolat, “Milli Mücadele Taraftarlığından Cumhuriyet Karşıtlığına Velid EbuZZiya”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, c.XIV, S. 28, İzmir 2014, ss. 153-164. Muhalefetin susturulması noktasında Takrir-i Sükûn Kanunu'nun uygulanması için bkz. Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması*, TVY Yay., İstanbul, 2005, ss. 134-180, İstiklâl Mahkemeleri için bkz: Ergun Aybars, *İstiklâl Mahkemeleri, c. I-II*, DEÜ Yay., İzmir 1988, ss. 288vd.

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasına Destek

TCF – CHF Farkı

17 Kasım 1925'te Cumhuriyet Halk Fırkası (CHF) içindeki muhalifler, TCF'yi kurmuşlardır. Yeni partinin bir program ile doğmuş olması, Ebuzziya tarafından memnuniyetle karşılanır. *“Yeni fırkaya en ziyade kuvvet verecek ve süratle inkişaf ve tevstini temin edecek âmül bilhassa bir program tanzim etmiş olmasıdır... Halk Fırkasının pek mühim bir noksanı vardır ki; o da şimdiye kadar esaslı, etrafını cami, ağyarını mani bir program neşretmemiş ve edememiş olmasıdır.”* der.¹³ TCF'de olup CHF'de olmayan programdır. *“Memlekette mevkü bu kadar mühim olan, her işimize karşın, hatta içtihatlarımıza, vicdanlarımıza, samimi kanaatlerimize kadar hulûl ederek oralarda da inkalâp yapmak gayesini güden...”* bir partinin programı yoktur.¹⁴ Üstelik yeni fırka, kendisine cumhuriyet unvanını vererek *“İnkâlâbın esaslarını takviye etmeği başlıca umde üttihaz eylemiştir.”*¹⁵ Aslında tartışılması gereken en mühim mesele burasıdır. Yeni partinin adında cumhuriyet olması inkilâbın Türkiye'sini kurmak isteyen iktidar partisi ve onun aydınları nezdinde masum bir hareket olarak görülmesi için yeterli midir? Nitekim muhalif partinin kurulmasının üzerinden üç gün bile geçmeden iktidar milletvekillerinden birisinin, basında çıkan kimi yazıları gerekçe göstererek, İstiklâl Mahkemelerinin kurulması lüzumuna işaret eden beyanları gündeme gelmiştir.¹⁶ Ebuzziya *“bütün neşriyat, memlekette (hâkimiyet-i millîye) esaslarının bihakkan müstakrr olmasından başka hiçbir gaye istihdaf etmemektedir.”* der.¹⁷ *“İçimizde yeni ihtilallerden, ihtilal kanunlarının tatbiki lüzumundan bahis edenler var... İhtilal kanunları ne demek? İnkâlâpların en büyüğü ve mübecceli olan hâkimiyet-i millîye idaresinin, idare-i müstebite yerine ikamesi kararını birlikte vermedik mi?”* diye sorar.¹⁸ Cumhuriyet kavramı etrafında TCF'yi şu cümlelerle meşrulaştırır:

“Bugün ortaya yeni fırka çıktı ve kendine (Terakkiperver Cumhuriyetçi) unvanını verdi... fakat yine bu efendilere kendilerini beğendiremediler. Şimdi bir taraftan “Cumhuriyetçi biziz. Bu unvanı kimseye veremeyiz.” diyorlar. Diğer taraftan “Zaten cumhuriyet esaslarını muhafaza edeceğiz demek bu esasların tehlikede bulunduğuna işaret ile izâhât-i teşevvüşür.”

¹³ Ebuzziyazade, “Yeni Cumhuriyet Fırkası”, *Tevhid-i Efkâr*, 18 Teşrinisani 1924, s. 1.

¹⁴ Ebuzziyazade, “Sadı Bey'in Nasihatleri”, *Tevhid-i Efkâr*, 9 Şubat 1925, s. 1

¹⁵ Ebuzziyazade, “Yeni Cumhuriyet...”, s. 1.

¹⁶ Ebuzziyazade, “Niçin Bir Korku Daha Geçirelim?”, *Tevhid-i Efkâr*, 20 Teşrinisani 1924, s.

¹⁷ Ebuzziyazade, “Niçin Bir Korku Daha Geçirelim?”, s. 1.

¹⁸ Ebuzziyazade, “Fethi Bey'den Başlıca Beklediğimiz”, *Tevhid-i Efkâr*, 24 Teşrinisani 1924, s. 1.

iddiasında bulunuyorlar... Yalnız Halk Fırkasında olanların cumhuriyetçi addedildikleri iddiasının akıl ve mantıkta yeri var mıdır?¹⁹

Cumhuriyet kavramı yalnızca iktidarın tekelinde değildir. TCF'nin cumhuriyeti sahiplenilen bir yapı olarak ortaya çıkması yeni dönemde Türkiye'yi daha da güçlendirecektir. Hâlbuki inkılâpçı aydınlar Ebuzziya gibi düşünmemektedirler. Bunlardan Ağaoğlu Ahmed Bey, köklü dönüşümlere gidilen bir evrede ayrı bir partinin kurulmasının zihni bulandırmaktan öte anlama gelmeyeceğini söyler. Yeni partinin kurucu kadrosunun şahsi hesaplarla hareket ettiklerini belirtir. Bu tenkitlere cevap vermek de hiçbir partiyle ilişkisinin olmadığını söyleyen Ebuzziya'ya düşer:

“Agayef Bey gibi her cihetle ismi, akidesi, mezhebi ve cinsi itibarıyla bu memleketin tamamen yabancı olanların ve ancak beş on kuruluş menfaat temini için haremimize kadar sokulmuş bulunanların Kazım Karabekir Paşa gibi azim rical-i milliyemizden ma'dud bir zatın riyasetinde teşkil eden bir fırkayı, ezhamı teşevvüş ile ithama ne hakları vardır?... Agayefler milletin sadık evladı, cumhuriyetin muhafızı olacaklar da Kazım Karabekirler, Rauflar, Ali Fuatlar daha birçok kahramanlar vatanın düşmanı, hâkimiyet-i milliyeye esaslarının aleyhtarı, mürteci addedilecekler, öyle mi?”²⁰

Herkesin, Cumhuriyet'i, Agayef gibi algılamak zorunda olmadığını vurgulaması demokratik müzakerenin zemini açısından ne kadar anlamlı ise,

¹⁹ Ebuzziyazade, “Cumhuriyetçi Olmak da Memnu mu?”, *Tevhid-i Efkâr*, 19 Teşrinisani 1924, s. 1.

²⁰ Ebuzziyazade, “Cumhuriyetçi Olmak da...”, s. 1. Ağaoğlu ve onunla birlikte Hâkimiyet-i Milliye gazetesinde yazan kalemler TCF'ye kuruluşundan itibaren karşı durmuşlardır. Ebuzziya'yı Ağaoğlu'na karşı hakarete varan tenkitlere yönelen husus, yazının 18 Kasım 1924 tarihli değerlendirmesidir. Ağaoğlu burada TCF'nin fikri ve iktisadi menfaat farklılıklarına dayanan bir parti olarak doğmadığını, şahsi ihtirasların neticesinde ortaya bir hizbin çıkarak milletin büyük hamleler beklediği bir dönemde iç karışıklığa yol açtıklarını belirtir. TCF'nin programına aldığı tek dereceli seçim, belediye başkanlarının halkın oylarıyla iş başına gelmesi gibi hususların zaten CHF gündeminde olduğunu, ayrı parti kuranların böylesine kaygıları var idiyse neden bunu mecliste dile getirmediğini sorar. TCF'lilerin samimiysiz tavırlarıyla cumhuriyet ve halkçılık prensiplerini müzayedeye çıkarttıklarını belirtir. Ağaoğlu, şahıslara ilişkin tenkidini 20 kasımda kaleme alacaktır. Ebuzziya'nın bu tenkitlere cevap vermeksizin şahsiyetleri ön plana alması polemikçi yanının baskın karakterinden olsa gerektir. Bkz. Ağaoğlu Ahmet, “Nereye Gidiyoruz”, Hâkimiyet-i Milliye, 18 Teşrinisani 1924, s. 1. Ağaoğlu şahısları değerlendirirken de Mustafa Kemal Paşa'nın liderliğinde bugünlere geldiklerine vurgu yapar. Rauf Bey'in Malta sürgününde beraberken kendisine “Ankara da, Sivas da, hatta Erzurum da sükût edebilir. Fakat Mustafa Kemal ile İsmet berhayat iken endişe etme. Bunlar yaşadıkça işin serencamı hayır ve muvaffakiyettir. Buna iman et!” dediğini nakleder. Ağaoğlu Ahmet, “Nereye Gidiyoruz”, Hâkimiyet-i Milliye, 20 Teşrinisani 1924, s. 1. Ağaoğlu'nun II.Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e geçerken düşüncelerinde büyük kırılmalar yaşadığı noktasında bkz:Ufuk Özcan, *Ahmet Ağaoğlu ve Rol Değişikliği, Yüzyıl Dönümünde Batıcı Bir Aydın*, Akademi Yay., İstanbul, 2002, ss. 162-163, Fahri Sakal, *Ağaoğlu Ahmed Bey*, OMÜSBÜ Yayınlanmamış Doktora Tezi, Samsun 1995, ss. 110-112.

fikirlerine karşı olduğu bir aydını soy ve mezhep kökenleriyle yargılaması da o kadar yadırganacak bir durum olsa gerektir. Burada dikkati çeken bir diğer nokta ise Ebuzziya'nın üzerinde durduğu kavramların aydınların inkılâpçı aydınlar tarafından da kullanılmakta olmasıdır. Nihayetinde iktidar partisinin sözcüsü konumundaki gazetenin adı *Hâkimiyet-i Milliye*'dir.²¹ Sorun, kullanılan kavramlara verilen manalarda düğümlenmektedir. İnkılâpçı aydınlar nezdinde milli egemenlik formülasyonu, köklü zihniyet dönüşümlerinin önündeki engellerin aşılması, aydınlanma düşüncesinin oluşması anlamına geliyordu. Egemenlikte payı olan bireyin geleneksel değerlerden soyutlanması gerçekleşene kadar, yarışmacı siyasetin önünü açmak pek de istenilen bir durum olarak gözüküyordu.²² Ebuzziya'nın baktığı pencereden, cumhuriyet fikrinin hâkimiyet-i milliye prensibi etrafında sahiplenilmesi, farklı siyasal partilere meşru zeminler sunmak anlamına geliyordu. Üstelik "*Halk ahvâl-i umûmiyeden katiyen memnun değil*" iken TCF gibi bir partinin kurulmaması için hiçbir neden gözüküyordu.²³ Daha düne kadar Mustafa Kemal Paşa'nın liderliğini benimsemiş bir kadronun ona karşı muhalif bir siyasete geçmiş olması, şahsi ihtiraslardan kaynaklanıp olamaz mı? Ebuzziya şöyle der:

"Zaten kendiliklerinden etmeseler kovulacakları söyleniyordu. Böyle sarih istiskal karşısında en salim yolu tuttular... Bu istifalarının sebebi de mecliste temin-i muvazene ve hâkimiyet-i milliye esaslarının bir kat daha takviyesi olduğunu söylüyorlar. Bu iddialardaki meşruyeti tasdik ve kabul etmemeğe imkân yoktur."²⁴

Ebuzziya'nın zihninde yeni partinin meşruiyetine dair hiçbir şüphe yoktur. TCF, cumhuriyetin hâkimiyet-i milliye prensibi etrafında güçlenmesinin teminatı

²¹ Hâkimiyet-i Milliye gazetesinin ideolojik kimliği noktasında bkz: E.Semih Yalçın, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I, Kaynaklar*, Siyasal Yay., Ankara 2004, s. 176, Şengül Altınal, *Basının Kamuoyu Oluşturma İşlevine Uygun Olarak Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi (1920-1934)*, MÜSBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1992, ss. 46-57, Emrah Yıldız, *Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi Örneğinde Türk Ulusal Kimliğinin İnşası Süreci (1920-1926)*, MÜSBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mersin 2009, ss. 173vd.

²² Milli egemenlik gibi kavramlara Mustafa Kemal Paşa ile muhalifleri arasındaki değerlendirme farklılıklarının olduğu noktasında bkz. Ömür Sezgin, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Siyasal Rejim Sorunu*, Birey ve Toplum Yay., Ankara 1984, ss. 17-18, Levent Köker, *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, İletişim Yay., İstanbul 1993, s. 172. Mustafa Kemal Paşa'nın TCF'nin kuruluşunu olumsuz gören yaklaşımları noktasında bkz. Erik Jan Zürcher, *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, çev. Gül Çağlı Güven, Bağlam Yay., İstanbul 1992, ss. 84-85.

²³ Ebuzziyazade, "Hatayı Kendileri Yapıyorlar, Kabahati Bize Yolluyorlar", *Tevhid-i Efkâr*, 21 Teşrinisani 1924, s. 1.

²⁴ Ebuzziyazade, "Hatayı Kendileri Yapıyorlar...", s. 1. Hürriyet ve Hâkimiyet-i Milliye ile idare edilen memleketlerde yolsuzlukların da azaldığını belirtir. Ebuzziyazade, "Paralı İşlerde Yolsuzluk", *Tevhid-i Efkâr*, 18 Kânûnusani 1925, s. 1. Ebuzziyazade, "Milletin Paraları Nasıl İsrâf Ediliyor?", *Tevhid-i Efkâr*, 27 Kânûnuevvel 1924, s. 1.

olacaktır. Bu kanaatinden emin olduğu kadar yeni dönemin risklerinden de o kadar endişelidir. İnkılâpların tehlikeye düşeceğini belirten kesimlerin iktidar gücünü kullanarak yeni meclisi de feshedebileceği haberlerine bu açıdan yaklaşır. Tarihi tecrübeyi göz önüne getirdiğinde “*Bütün gelmiş geçmiş meclislerin ömr-ü tabiyelerini ikmal etmeden fesih akıbetlerine uğradıklarına bakılırsa ikinci millet meclisinin de nihayet fesih edileceğine hüküm etmek ve bu hali tabii görülmek iktiza ediyor.*” kanaatini dile getirir.²⁵ Ona göre, eğer gerçekleşirse, böyle bir feshin tek sebebi TCF'nin siyasal yükselişidir:

“Yeni meclisin feshi... ancak ekseriyet fırkası tarafından verilen fesih kararıyla kabildir. Ekseriyet fırkasının da böyle bir karar vermesi için ekseriyeti gaip etmek tehlikesiyle karşı karşıya kalması yahut da herhangi bir mesele-i mühime hakkında milletin reyine müracaat lüzumunun hissedilmesi iktiza eder. Bugünkü vaziyet-i dâhiliye ve hariciyemizde ayrıca milletin reyine sormak lazım gelen mühim bir mesele yoktur. O halde meydanda yalnız ekseriyet fırkasının ekseriyeti gaip etmesi ihtimali kalıyor... Eğer fırka rüesası bu (240) kişilik ekseriyetin daima fırkaya merbut kalacaklarına itimat etmiyor ve arkadaşlarının kolayca dağılıvereceğini zan ediyorlarsa o başka... Hiç zannetmiyoruz ki Cumhuriyet Halk Fırkası (282) kişiyle tekrar meclise gelebilsin.”²⁶

Ebuzziya, iki parti arasındaki farkı ortaya koyarken hep iktidarın milletin ekseriyetinden oy alamayacağı, politik gücün arkasına yaslandığı, memurları baskıyla üye yaptığı tarzında değerlendirmelerde bulunur. “*Zavallı Halk Fırkası böyle acınacak bir haldedir.*” der.²⁷ Bu tarz yorumlarda bulunan bir yazarın olası seçimlerde en güçlü adayının muhalifet partisi olması beklenirken, Ebuzziya kendisiyle çelişmeyi göze alarak, gündemdeki 13 mebusluk ara seçimlerde CHF'yi favori gösterir. “*Cumhuriyet Halk Fırkası namzetleri kazanamadığı takdirde, halkımızın ruhunda artık büyük bir itibah ve hassasiyet doğduğu tahakkuk edecektir. Mamefih bütün ümit-i muvaffakiyet (Cumhuriyet Halk) Fırkası tarafında görünüyor.*” değerlendirmesinde bulunur.²⁸ Neden? TCF yenidir. Tam örgütlenememiştir. İkinci seçmenlerin²⁹

²⁵ Ebuzziyazade, “Meclisin Feshi Şayiaları”, *Tevhid-i Efkâr*, 1 Kânûnuvvel 1924, s. 1.

²⁶ Ebuzziyazade, “Meclisin Feshi Şayiaları”, s. 1.

²⁷ Ebuzziyazade, “Sadi Bey'in Nasihatleri”, s. 1.

²⁸ Ebuzziyazade, “İntihap Mücadelesi Diyebilir miyiz?”, *Tevhid-i Efkâr*, 2 Kânûnuvvel 1924, s. 1.

²⁹ 1946'ya kadar uygulanan sistemde halk, vekilleri seçecek seçmenleri (müntehibi sânileri) seçmiştir. Muhalif olmayı zorlaştıran bu durum, tek parti vesayetini de kolaylaştırmıştır. TCF'nin tek dereceli seçim ve tarafsız cumhurbaşkanlığı sistemini programına aldığı da belirtmek gerekir. Bkz. Esat Öz, *Otoriterizm ve Siyaset, Türkiye'de Tek Parti Rejimi ve Siyasal Katılma (1923-1945)*, Yetkin Yay., Ankara 1996, s. 66. Dönem içerisinde uygulanan seçim sistemi için bkz. Aydın Erdoğan, *Türkiye'de Seçim Sistemleri ve Türk Siyasal Yapısına*

tamamına yakını memurdur ve iktidar partisinin kontrolündedir. Halk sandıkta kendi kararını verebilse belki durum farklı olabilirdi; fakat eldeki tüm veriler CHF'yi seçimlerin muhtemel galibi göstermeyi gerektirmektedir.³⁰ Bunlar, TCF – CHF ayrımında Ebuzziya'nın duygusal yanlarının işaretleri olsa gerekir. Tarafsız olduğunu belirten ifadeleri dahi bu kanaati pekiştirecek yanlar içermektedir:

“Hakikaten bitarafız. Çünkü el-yevm mevcut fırkalardan hiçbirine dâhil değiliz ve olmamızın imkânı da yoktur. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasına karşı iltizâmkâr neşriyatta bulunmamız da sırf fırka rüesasının şahıslarına olan hürmet ve itimadımızdan ve o rüesanın birkaç defa vuku bulan beyanatlarında hissiyatımızı cidden tatmin edecek güzel sözler söylemiş olmalarındandır.”³¹

Fethi Bey'den Beklenen

Fethi Bey, 22 Kasım 1924'te İsmet Paşa'nın yerine başbakanlığa getirilmiştir. Ebuzziya, olaya, muhaliflerin ayrıldığı partinin vaziyetini ortaya koymak gayesiyle yaklaşır. “İsmet Paşa'nın şerait-i hazıra içinde, bilhassa kendini intihap eylemiş olduğu rüfeka ile uzun müddet mevkîini muhafaza edemeyeceğini biliyorduk... İsmet Paşa rüfeka ile meclisin ekseriyeti, hükümet meselesini bir memleket ve hüsnü idare meselesi olmaktan çıkarmışlar, şahsî bir inatçılık ve fırkacılık mertebesine indirmişlerdi.” der.³² Daha sonra “İsmet Paşa'nın hükümeti büyük bir rey-i itimat ile mevkîini muhafaza etmişken ani ve gayri muntazır istifa ile İsmet Paşa'nın muarızlarını hayrette bıraktığı kadar taraftarlarını istigrâp ve endişeye gark etti.” değerlendirmesinde bulunur.³³ Parti içinde Fethi Bey'e muhalif güçlü bir kanadın varlığını sezinleyen ifadeleri dikkat çekici bulunmaktadır.

TCF'nin kuruluş nedenlerinin sağlamlığı, CHF'yi de etkilemiştir. Gazi Paşa, parti içerisindeki muhaliflerin ayrılışını başka türlü durduramayacağını düşündüğü için, Fethi Bey'i getirmiştir.³⁴ Nitekim Fethi Bey kabinesine, istifa etmesi muhtemel isimler alınmıştır. Bunlar ashında yeni partinin Türk siyasetine sunduğu olumlu katkılardır. “İsmet Paşa kabinesinin istifa ederek yerine Fethi Bey gibi daha mutedil ve hâkimiyet-i millîye esaslarının daha şiddetle sarfınazar bir zatın gelmesi...

Etkileri (1923-1980), KÜSBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kars 2007, ss. 65-67.

³⁰ Ebuzziyazade, “İntihap Mücadelesi Diyebilir miyiz?”, *Tevhid-i Efkâr*, 2 Kânûnuvvel 1924, s. 1.

³¹ Ebuzziyazade, “Halk Fırkasının Tasfiyesi”, *Tevhid-i Efkâr*, 20 Kânûnusânî 1925, s. 1.

³² Ebuzziyazade, “İsmet Paşa'nın İstifası”, *Tevhid-i Efkâr*, 23 Teşrinisani 1924, s. 1.

³³ Ebuzziyazade, “İmal-i Hiyanet”, *Tevhid-i Efkâr*, 3 Kânûnuvvel 1924, s. 1.

³⁴ Ebuzziyazade, “İsmet Paşa'nın...”, s. 1.

ancak yeni fırka sayesinde mümkün olabilmıştır.” der.³⁵ Peki, yeni kabine kendisinden beklenenleri karşılayabilecek midir? Öncelikle yeni başbakanın, *Tevhid-i Efkâr*’ın Ankara muhabinine verdiği beyanatta “*halkın hâkimiyetine tercüman olmayı büyük bir vazife addederim*” sözünden umutlanır.³⁶ “*Fethi Bey, bu sözleriyle şerait-i mahsusa içinde beklediğimiz en mühim ve kemâl-i hizmetlerden birini ifaya çalışacağını vaat etmektedir.*” der.³⁷ Programa bakınca karamsarlığa kapılır. Alelade bir metin sunulmuştur. Zira programda hâkimiyet-i milliye, hürriyet-i tefekkür ve vicdan esasları hakkında kuvvetli teminatlar içeren tek bir kayıt bulunmamaktadır. Fethi Bey, sabık kabineyi düşük göstereceğinden olsa gerek bu tarz konulara temas etmemiştir.³⁸

Yeni dönemin pek de kolay geçmeyeceğinin ilk belirtisi, meclise sunulan basın kanunu teklifi ile gün yüzüne çıkmaya başlamıştır. Cumhuriyet’in hâkimiyet-i milliye prensibi üzerinden yükselişe geçebilmesi için basının hür bir şekilde görevini yapması gerekiyor iken, Kozan Mebusu Ali Saip Bey tarafından sunulan teklif, basını ortadan kaldıracak yanlar içermektedir. Burada gazete çalışanlarının yüksek okul mezunu olmaları ve beş bin ile iki bin iki yüz elli lira depozite karşılığında imtiyazların verilmesi hususları gündeme getirilmiştir. İstanbul gazetelerini ortadan kaldıracak böyle bir teklife “*Vatanın selametini daima hürriyetperver ve serbest usullerde gören her fert, cumhuriyet idaresinin esaslarıyla hiç de kabil-i telif olmayan bu gibi takyide matuf tedbirlerden elbette hoşlanmaz.*” cümlesiyle karşı çıkar.³⁹ Bu teklif, gazetelerin, “*perde arkasından oyun oynamak isteyen bazı muhtekir sermayelerin eline geçmesine sebebiyet verecektir.*”⁴⁰ Teklifin meclisten geçmeyeceği beklentisini hâkimiyet-i milliye prensibinin canlılığına bağlar. “*Evvela bu asr-ı terakkide ve saniyen bütün kuvvetini hâkimiyet-i milliyeden aldığı iddia eden, inşasını hâkimiyet-i milliye esasları üzerine kurmuş olan cumhuriyet idaresinde memleketin gazetesiz yaşaması imkânı yoktur.*” der.⁴¹ İyimserliğini tedirginliğe sevk eden ise iktidar partisine mensup bir mebusun, *İstiklâl* gazetesine verdiği demektir. Mebus, teklifin neden şahsi bir görüş olmadığını anlatırken, iktidarı yıpratmak isteyen basının, cumhuriyeti saltanata dönüştürmek istediği üzerinde durur. Ebuzziya “*Acaba bu mebus efendi, bu kehanet kuvvetini nereden bulmuştur?*”

³⁵ Ebuzziyazade, “Yeni Fırkanın Fazilet Terbiyet-kâresi”, *Tevhid-i Efkâr*, 26 Teşrinisani 1924, s. 1.

³⁶ Ebuzziyazade, “Halk Hissiyatına Tercüman Olmak, Kanunu Hâkim Kılmak”, *Tevhid-i Efkâr*, 25 Teşrinisani 1924, s. 1.

³⁷ Ebuzziyazade, “Halk Hissiyatına Tercüman Olmak...”, s. 1.

³⁸ Ebuzziyazade, “Ekseriyet İtimadı Değil, Milletın Heyeti Lazım!”, *Tevhid-i Efkâr*, 29 Teşrinisani 1924, s. 1.

³⁹ Ebuzziyazade, “Yine mi Hürriyet-i Matbuat”, *Tevhid-i Efkâr*, 5 Kânûnuevvel 1924, s. 1.

⁴⁰ Ebuzziyazade, “Yine mi Hürriyet-i Matbuat”, s. 1.

⁴¹ Ebuzziyazade, “Bu Devirde de İstibdat Olur mu?”, *Tevhid-i Efkâr*, 7 Kânûnuevvel 1924, s. 1.

diye sorar.⁴² Aynı mebus “Cumhuriyeti tehlikede gördüğümüz anda şiddetle hareket etmeğe mecburuz. İcabında memlekette istibdat bile yaparız.” deyince “İstibdada cevaz veren bu idare artık cumhuriyet olabilir mi?” sorusunu yöneltir.⁴³ Basına ilişkin herhangi bir kanun değişikliğine gidilmeden, Matbuat Kanununun 23.maddesinde dile getirilen “Devletin emniyet-i dâhiliye veya hariciyesini ihlal edebilecek surette neşriyatta bulunan gazeteler muhafaza-i sükân ve emniyet için muvakkaten meclis-i vükelâ kararıyla tatil olunabilir.” hükmüne atıfla, Toksöz gazetesi kapatılmıştır.⁴⁴ Ebuzziya tepkisini gizlemez:

“(Toksöz) refikimizin hükümet tarafından verilen bir emirle set-ü tatil edilmiş olması, bizi hem hayrette bıraktı, hem de müşkül mevkie düşürdü. Hayretimiz hürriyet-i matbuata azami derecede hürmet gösterildiği iddia olunan bir devirde, herhangi bir gazetenin bir vali emriyle, sanki bir meyhane kapatıyormuş gibi set olunmasından ileri gelmektedir... müşkül mevkie düşmemizin sebeplerine gelince... matbuat kanununun 23.maddesinin... herhangi bir hükümete heyet-i vükela kararıyla herhangi bir gazeteyi set-ü tatil etmek hak ve salahiyetini bahşetmesidir. Bizce yapılacak şey, (Toksöz)’ü nihayet (tahdiş-i ezhan) isnadıyla mahkemeye vermekten ibaret idi.”⁴⁵

Yeni basın kanununun nasıl olacağına dair Ahmet Agayef’in üç ilke öne sürdüğünü belirtir. Bunlar: 1.Mukaddesatı şahsiyeye tecavüzün engellenmesi, 2.Cumhuriyet esaslarını tehlikeye düşürecek neşriyatta bulunulmaması, 3.Dinin propagandaya alet yapılmamasıdır. Ebuzziya, birinci maddede zikredilen hususun muğlâk olduğunu, kişi ahlakının, namusunun zaten mevcut kanunla korunma altında olduğunu belirtir. Cumhuriyet meselesine gelince “İnkulâp geçiren her memlekette inkulâbı yapan ve idare edenlerin çok hassas, kıskanç... oldukları malumdur.” diyerek olağanüstü tedbir arayışını makul bulur.⁴⁶ Asıl tedbirin ise “Yeni idarenin eski idareye çok faik olduğunu delail-i filiye ile ispat etmekten” geçtiğini belirtir. “Yeni idare eski idareden farklı değilse, ortada yine azıcık keyfi idare emareleri var ise...” yapacak bir şey yoktur. Üçüncü meselede de asıl dinsizlik propagandasının önünün alınması gerektiğini vurgular.⁴⁷

Basın üzerinde titizlikle durması, istibdat korkusundan dolayıdır. Nihayetinde TCF de dâhil, çıkardığı gazetenin varlığını devam ettirebilmesi, farklı fikirlere

⁴² Ebuzziyazade, “Bu Devirde de İstibdat Olur mu?”, s. 1.

⁴³ Ebuzziyazade, “Bu Devirde de İstibdat Olur mu?”, s. 1.

⁴⁴ Ebuzziyazade, “Bu Devirde de ...”, s. 1.

⁴⁵ Ebuzziyazade, “Bu Devirde de ...”, s. 1.

⁴⁶ Ebuzziyazade, “Dinsizlik Propagandası da Men Edilse”, *Tevhid-i Efkâr*, 3 Kânûnusâni 1925, s. 1.

⁴⁷ Ebuzziyazade, “Dinsizlik Propagandası da Men Edilse”, s. 1.

hürriyet imkânının tanınmasıyla mümkün olabilecektir. Cumhuriyetin muhafazakâr görüşleri de kuşatan bir şemsiye olmasını istemektedir. Bu noktada Mussolini'ye atuf yapması oldukça anlamlıdır. Mussolini, “*Faşizmin itibarını ihlal eden bütün unsurlardan, faşist fırkası tathir edilmelidir. İtalya’da sükûn ve asayişin tamamıyla teessüs etmesi ve hiçbir surette ihlal olunmaması memleketin vakar ve itibarı nokta-i nazarından mutlaka lazımdır. Muhtelif nevi muhaliflere karşı mücadelede fevk-al kanuni silahlar kullanmaya lüzum yoktur.*” demiştir.⁴⁸ Böylesine faşist bir lider bile muhaliflerin hürriyet alanından söz etmektedir. Ebuzziya bunu “*İstibdada, cebir ve tahakküme ilânihaye tahammül olunmayacağı*”na bağlar. “*Matbuat kanunu teklifi, ... İstanbul’da idare-i örfiye ilanı rivayetleri... Bunları ileri sürmek isteyen zevat bir az (Mussolini)’nin vaziyetinden ibret almalıdır.*” der.⁴⁹

İnkılâpçılara Yönelik Tenkitler

Muhafazakâr Dokunuşlar

Ebuzziya'nın kullandığı kavramlar üzerinden TCF'yi meşrulaştırma arayışını muhafazakâr siyaset anlayışının bugüne akan yanlarıyla örtüştürmek mümkün gözükmektedir.⁵⁰ Ebuzziya Bey'in dönemselsel farklılığı Milli Mücadele kadrosunu ve edinilen başarıları bir bütün olarak sahiplenişidir. Lozan Barış Andlaşmasını (24 Temmuz 1923) Türkiye'nin siyasi ve iktisadi bağımsızlığının teminatı olarak görür.⁵¹ “*Dünyanın en güzel en şerefli bir zaferini ihraz ettik. İstiklal ve istikbalimizi temin hususunda kıymetçe zaferimizden pek de aşağı kalmayan bir sulh akdine muvaffak olduk...*” ifadeleri Ebuzziya'ya aittir.⁵² Büyük zaferin mahiyetini “*Gazi Paşa'nın, düşmanı vatanın harem-i ismetinde boğacağız*” sözünün gerçekleşmesi olarak ele aldığını belirtir.⁵³ Siyasetin topluma yansıyan yönleriyle muhafazakârlığı ön planda tutan bir kaleminden, bu cümlelerin çıkmış olması anlamlıdır. Ebuzziya'nın tenkitleri, manevi değerlerin

⁴⁸ Ebuzziyazade, “Hariçten Dersler”, *Tevhid-i Efkâr*, 9 Kânûnuevvel 1924, s. 1.

⁴⁹ Ebuzziyazade, “Hariçten Dersler”, s. 1.

⁵⁰ TCF'nin muhafazakâr kimliğine vurgu yapan bir yaklaşım için bkz. Faruk Alpçaya, “Kazım Karabekir”, *Muhafazakarlık*, ed. Tanıl Bora, Murat Gültekinil, İletişim Yay., İstanbul 2004, ss. 44-49, TCF'yi muhafazakâr bulmayan bir bakış için bkz. Erik Jan Zürcher, “Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve Siyasal Muhafazakarlık”, çev. Özgür Gökmen, *Muhafazakarlık*, ed. Tanıl Bora, Murat Gültekinil, İletişim Yay., İstanbul 2004, ss. 40-53. Kavramın Türk siyasal yaşamındaki izleri noktasında bkz. Tuğçe Gürel, *Türk Siyasi Tarihinde “Muhafazakarlık” Kimliği ve Ak Parti Örneği İncelemesi*, MÜSBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007, ss. 42-44, 139vd.

⁵¹ Ebuzziyazade, “İmal-i Hiyanet”, *Tevhid-i Efkâr*, 3 Kânûnuevvel 1924, s. 1.

⁵² Ebuzziyazade, “Vaziyeti Basiret ve İtidalle Düzeltmek Kabil Değil midir?”, *Tevhid-i Efkâr*, 22 Teşri-nisanı 1924, s. 1.

⁵³ Ebuzziyazade, “Pek Şayan-ı İbret Bir Vaziyet”, *Tevhid-i Efkâr*, 3 Şubat 1925, s. 1.

erozyonu karşısında “inkılâpçı, liberal, laik” olarak vasıflandırdığı kesimlerde varlığını sezinlediği duyarsızlıklara yöneliktir. Bu noktada liberalizme atfettiği anlam da oldukça dikkat çekicidir:

“...ortaya içtimâî (liberalizm) cereyanı çıktı. Bu cereyan da derhal, süratle inkişaf ve tevsi' etti. Muhafazakârlık, “Kara kuvvet denilen amaller”, bu içtimâî serbestiye karşı da en ufak bir harekete kalkışmadılar. İstanbul'da on on beş senedir ahlaka, namusa karşı (...) günden güne arttığı halde... muhafazakâr denilen zümrenin herhangi bir teşebbüste bulunduğu dair delil gösterilebildi mi? Bu hakikatler meydanda iken (liberalizm)in, tecditperverliğin her şekli ve hatta en mütefessih ve namussuzca işgaliyle her gün biraz daha müfritâne tatbik edilip dururken, yapılan bütün fenalıkları yine muhafazakârlığa atfetmek bir gaffet, cehalet hatta iftira olabilir mi?”⁵⁴

Liberalliğin temsil kurumlarının önemine atfla değil de, ahlak ve namusa karşı eylemlerle birlikte zikredilişi, Nurettin Paşa'nın, CHF karşısında, Bursa'dan bağımsız olarak seçimleri kazanmasının ardından da yapılı:

“Yalnız Nurettin Paşa'nın (liberal) küçük beylerce hoşla gitmeyen bir meziyeti var ki o da müşarün-ileyhin akide ve imanını saklamaya lüzum görmemesidir. Eğer o da böyle açık bir meslek ihtiyar edeceğine Halk Fırkasının ekseri mensubiyeti gibi hakiki iman ve akidesini bir müddet izmara tenezzül etse idi şimdi böyle menkûp olacağına, belki mağripte doğuya Halk Fırkası tarafından kemâl-i ihtimamla namzetliği vaki olurdu.”⁵⁵

Hükümete muhalif gözüken *Tanin*'le farkını da aynı değerler etrafında kurgular:

“(Tanin) içtimâî kanaat itibariyle (laik) ve (liberal) bir gazetedir. Laikliği hemen hemen bütün dini alakalardan büsbütün kat'iy-üd delale etmemizi tavsiye derecelerine götürür. Bunca asırlık hattımızı bırakarak (Latin) harfinin ikamesini tavsiye eder. Gazi Paşa'yı bir bayram namazına gittiği için tenkit eder. Dansı şiddetle terviç eder. Kumarhaneleri set ediyorsun diye kıyametleri koparı. İçkinin kuvvetle taraftandır... velhasıl... memlekete, millete zarar getirecek diye korktuğumuz ne kadar şey varsa (Tanin) onları

⁵⁴ Ebuzziyazade, “Korkan Korkana”, *Tevhid-i Efkâr*, 19 Kânûnuvvel 1924, s. 1.

⁵⁵ Ebuzziyazade, “Bursa İntihabının Manası”, *Tevhid-i Efkâr*, 18 Kânûnuvvel 1924, s. 1. Nurettin Paşa'nın mebusluk meselesi oldukça tartışmalı olmuştur. Bkz: Tunçay, *a.g.e.*, ss. 124-127. Nureddin Paşa'nın biyografisi ve siyasi faaliyetleri için bkz., Necati Fahri Taş, *Nureddin Paşa ve Tarihi Gerçekler*, Nehir Yay., İstanbul 1997, s. 187-197.

şiddetle ister... (Tanin) refikimizi daima bizimle beraber addetmek kadar manasız bir şey olur mu?⁵⁶

Kendisini eleştirenler, laik ve liberal bir hükümet⁵⁷ olmasa idi fikirlerini serbestçe yazamayacağını söylediklerinde “*Hâlbuki bu iddia çok yanlış ve çok müfrittir... Hükümet erbabının hürriyet-i matbuatı kendi taraflarından millete verilmiş bir ihsan gibi telakki etmelerini, katiyen kabul etmiyoruz... Bugün herhangi bir hükümet için nasıl “Millete istiklal bahşetmiştir.” denilemezse hürriyet-i matbuatı da bahşetmiştir denilemez.*” cümleleriyle milli iradeye gönderimde bulunur.⁵⁸ İktidar yanlısı, inkılâpçı, laik, liberal olarak vasıflandırdığı kesimlerden gelen eleştirileri yanıtlarken de muhafazakâr kimliği vurgu yapar:

“Muhafazakârlığımızı bahane ederek bizi ikide birde irtica ile kurûn-ı vustâ devrinin avdetini istemekle itham edersiniz. Rica ederiz ayıldığınız veya sara nöbetleriniz geçtiği vakit olsun yazdığımızı bir daha okuyunuz... Fransız ihtilal-i kebirî zamanında bile, müfrit zümreler, bu sizin yapacağınızı söylediğiniz kadar çılgınlıklar yapmamışlardır. Mamafih yapmış olsalar da sizler de onların cinayetlerini takdir ve tekrara karar vermiş bulunsanız bile yine bu memleketin en mürteci insanları sizlersiniz. Çünkü Fransız ihtilal-i kebirî üzerinden bugün tam yüz otuz beş sene geçmiştir. Bir asrı müteceviz zaman evvel kendini şaşırmış ve sermesti inkılâp olmuş bir takım ihtilal tacirinin yaptıklarını bugün tatbik kalkışmak sizlerin nazarında da irticain en büyüğü değil midir?⁵⁹”

Ebuzziya tenkitlerini inkılâpçı - muhafazakâr ayrışmanın yaşandığı gerilimli noktalar üzerine bina etmektedir. “*Acaba (liberal) cereyanın tamamen iktidarda olduğu bu on beş senede, kaç fabrika vücuda getirildi. Kaç kilometre demiryolu yapıldı, hangi yollar tamir edildi?*” şeklinde sorular sorar.⁶⁰ “*Millet içtimâi sahada on beş seneden beri bir girdapta teşevvüş ve inhilale tutulmuştur.*” Gençlik rehbersizdir.⁶¹ “*Türklüğün mazisi ne olduğunu, atisi ne olmak lazım geldiğini, İslam’ın en büyük ve yegâne hadim ve hamisi olan Türklüğe tarihin ve mukadderatın daha ne vazifeler tahmil ettiğini...*” anlatacak bir düşünür ortahlıklarda

⁵⁶ Ebuzziyazade, “Kim Kimden Korkmalı”, *Tevhid-i Efkâr*, 20 Kânûnuevvel 1924, s. 1.

⁵⁷ Laik bir hükümet tamamlaması o dönem için düşündürücü olsa gerektir. Zira laikliğin Anayasa’ya girişi 10 Nisan 1928’dir. Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, *Devirden Devire II*, Bilgi Yay., Ankara, 1975, s. 263.

⁵⁸ Ebuzziyazade, “Yalnız Millet’in Sayesinde”, *Tevhid-i Efkâr*, 21 Kânûnuevvel 1924, s. 1.

⁵⁹ Ebuzziyazade, “Gençliği Olsun Mel’ûnatımız Karıştırmayınız”, *Tevhid-i Efkâr*, 22 Kânûnuevvel 1924, s. 1.

⁶⁰ Ebuzziyazade, “Taassup ve İfrat Hangi Tarafa?”, *Tevhid-i Efkâr*, 26 Kânûnuevvel 1924, s. 1.

⁶¹ Ebuzziyazade, “Zavallı Gençliğimiz”, *Tevhid-i Efkâr*, 2 Şubat 1925, s. 1.

gözükmemektedir.⁶² İçki yasağının kaldırılmaması gerektiğine dair düşüncelerini de bu ayrışma üzerine yerleştirmek mümkündür:

“Büyük Millet Meclisi'nin bu vatana ifa ettiği namahdut hizmetlerden biri ve en güzeli men-i müskirât kanununu ısdar etmiş olması idi... Başta (Tanin) ve (Vatan) refikimiz olmak üzere hemen bütün gazeteler, bir aralık, müskirât kanununun ilgası için o kadar... musırrâne, iltizâmkârane neşriyatta bulundular ki, bu neşriyatın zaten halka rakı içirtmek için dört gözle bekleyen mebusların maksatlarını teshilde büyük tesirler gösterdiği şüphesizdir.”⁶³

Liberal, laik tezler, nihayetinde Halk Fırkasının bir kanadından destek bulmaktadır:

“Halk Fırkasının müfrit muharrirlerinin en büyük hatası da işte her hadisede ortaya birden itikat meselesi çıkarmaları, herkesin iyi veya fena insan olmasını dinsizliği veya dinliliği ile ölçmeye... kim dini itikadını izhar ederse, kim yanılıpta bir medeniyet-i İslamiye vardır, ... garp medeniyetine faiktir derse... enva-ı maksat-ı hafiye-i siyasiye beslemek töhmetiyle bırakılır... Esasen memlekette adat-ı İslamiye'nin muhafazasına en ziyade taraftar olmamızla beraber biz dinin herhangi bir maksat-ı siyasiyeye vasıta olmasına şiddetle aleyhtarız.”⁶⁴

Darülfünunlu bazı kız öğrencilerin barlarda sarhoş vaziyetleri basına yansır. Ebuzziya, yürütülmekte olan garphılaşıma anlayışının yanlış yönlerine atf yapar:

“Asrılık ve garplılığı hepimiz isteriz. Garbın taklit ve ictibas olunacak fazileti ve fevaidi vardır... Biz ise asrılığı yanlış anlamak, içtimâi sahada serbestliği her türlü kuyut-u ahlakiyeden tecrit edecek dereceye vâdirmek yüzünden hattı kabih hususunda garbı da geçtik. Filhakika bugün garp memleketlerinin sokaklarında bizdeki sarhoşluğun yüzde biri bile görülmeyeceği gibi... garp nisvanı arasında bir tane meyhaneye giden aile kadını, bara müdavemet eden Dâr-ül-fünûn talebesi bulup göstermek kabil değildir.”⁶⁵

⁶² Ebuzziyazade, “Zavalı Gençliğimiz”, s. 1.

⁶³ Ebuzziyazade, “İçki Fecayı” ve Ankara Hadisesi”, *Tevhid-i Efkâr*, 23 Kânûnuvvel 1924, s. 1. Tanin'den gelen tepki üzerine “Evet, (Tanin) herkes içkiden başını kaldırmamış tarzında bir şey yazmamıştı, fakat ona mukabil müskirât kanununun ilgasını teşvik için en kuvvetli yazılar (Tanin) sütunlarında intişar eylemişti.” diye yazar. Bkz: Ebuzziyazade, “Meslekte Tebdil mi Var?”, *Tevhid-i Efkâr*, 24 Kânûnuvvel 1924, s. 1.

⁶⁴ Ebuzziyazade, “Nurettin Paşa Meselesi”, *Tevhid-i Efkâr*, 23 Kânûnusâni 1925, s. 1.

⁶⁵ Ebuzziyazade, “Vakanın Hukuki Görünüşü”, *Tevhid-i Efkâr*, 29 Kânûnusâni 1925, s. 1.

Hayatın sosyal yönlerine ilişkin muhafazakâr değerlerin terkinin inkılâpçı aydınlarda yeni başladığını belirtir. Milli Mücadele döneminde Hâkimiyet-i Milliye bile en sert tepkileri verebilmektedir:

“Mücadele senelerinde İstanbul’da şimdi gördüğümüz vecihle, ecneblerle bir arada... dans etmek gibi vukuat oldukça, Anadolu buna isyan eder, Büyük Millet Meclisinde münakaşalar olur, beyannameler neşredilir,... (Hâkimiyet-i Milliye) gazetesinde bile tevbihâmiz makaleler intişar ederdi... işgal def ve ref edildikten sonra ahlaka karşı hin-i inzibatkârane tedâbir ittihazı usulü terk edildi. Bilakis garpçılık cereyanı unvanıyla ihdas edilmiş olan hareketler teşvik... olundu.”⁶⁶

Ahlak anlayışına ters gelen hususların tenkidi noktasında, içinde bulunduğu dönemin, Mütareke Dönemi (1918-1922) ile kıyaslanmayacak zıtlıklar oluşturduğu kanaatindedir:

“Geçen sene Florya’da erkeklerin kadınlarla açıktan denize girmesine de müsaade olunmuştur. Yalnız adet ve itikadımızın değil, fakat terbiye ve saygımızın da müsaade olunmadığı bu serbestiyi... İstanbul valisi verdi... bu serbestiyi biz işgal zamanındaki ecnebi sansürüne rağmen yine şiddetle itiraz etmiş ve her fırsat düştükçe (Florya Kepazelikleri) diye ağır ağır şikayetler yazmıştık... ne kadar elimdir ki ecnebi sansürü zamanında az çok serbest ifade edebildiğimiz fikirlerimiz, bugün de tekrarlayınca hatır ve hayale gelmez itiraza maruz kalıyoruz.”⁶⁷

Ebuzziya’nın liberal, inkılâpçı, laik aydınlarla girdiği tartışmalarda polemik yanının oldukça güçlü, felsefi derinliğinin ise olabildiğince sığ olduğunu söylemek mümkündür. Liberalliğin, temsili demokrasinin imkân alanlarını oluşturduğu noktasında bir kanaatine rastlanılmamaktadır. Cumhuriyet, temsili kurumların farklılaşması üzerinden yükselmeyecekse, TCF’ye ne gerek vardır? Laiklik ve inkılâpçılık meselesinde de toplumun hangi zemin üzerinde değişmesi gerektiğini izah etmemektedir. “Medeni hayat nasıl kurulacaktır? Dinin milli kimlik içindeki yeri nasıl müzakere edilecektir?” tarzında çoğaltılabilecek sorulara bir cevabı yoktur. Polemikçi üslubunun en sert yanlarını ise, Cumhuriyet Halk Fırkasının müfritleri dediği kesimlere dönük kullanacaktır.

⁶⁶ Ebuzziyazade, “Kabahat Yine Bizlerde mi İmiş?”, *Tevhid-i Efkâr*, 26 Kânûnusâni 1925, s. 1.

⁶⁷ Ebuzziyazade, “Kabahat Yazanda mı, Yapanda mı?”, *Tevhid-i Efkâr*, 19 Şubat 1925, s. 1.

CHF'nin Müfritleri

CHF içerisinde, inkılâplar gerçekleştirilene kadar tek parti vesayetinde ülkenin yönetilmesinin doğru olacağını düşünen radikal bir kanat vardı ki dönem yazınında “müfrit” kelimesi ile nitelenmişlerdir. TCF'nin kurulduğu günlerde İstiklal Mahkemelerinden, idamlardan söz edilmiştir. Nihayetinde İsmet Paşa, partisinin meclis grubunda, İstanbul için sıkıyönetim istemiş, kabul edilmeyince 21 Kasım 1924'te istifa etmek durumunda kalmıştır. Radikal kanattan gelen bu talebin reddinde Mustafa Kemal Paşa'nın destek vermemesinin etkisi olduğu düşünülmektedir. Zira Fethi Bey'i başbakanlığı kabule ikna eden de cumhurbaşkanının ılımlı tutumu olacaktır. Recep (Peker) Bey'in, Fethi Bey kabinesinde içişleri bakanı olması, radikal kanadın / müfritlerin hükümete desteği anlamına geliyordu. Recep Bey, 5 Ocak 1925'te, İstanbul Belediye Başkanı'nın seçimle gelmesi kanaatinde olan Fethi Bey'le anlaşmazlığa düştüğünü gerekçe göstererek, istifa etmiştir.⁶⁸ Parti içi dengeleri gözetleyen bir kalem için, bu istifanın, çok derin anlamları olsa gerektir. Ebuzziya ilk gün şöyle der:

“Recep Bey'in istifasına sebep olarak İstanbul şehremanetinin mansıp veya müntehip olması meselesinden mütevellit ihtilaf gösteriliyor. Recep Bey, filhakika İstanbul şehremanetlerinin hükümet tarafından mansıp olması fikir ve kanaatinde idi... Recep Bey'in böyle durup dururken istifası bilhassa mensup olduğu fırkayı idrar edecek bir mahiyettedir. Çünkü Halk Fırkasının müfrit ve galip ekseriyeti, İsmet Paşa'nın istifasına muarız idi. Paşa'nın yerine getirilmiş olan Fethi Bey'e de ancak hatır için taraftarlık ettiği şüphesizdi. Bu taraftarlığını da Fethi Bey Kabinesine, İsmet Paşa Kabinesinde en kuvvetli unsur olan Recep Bey'in tekrar dâhil olması şüphesiz teshir eylemişti. Şimdi bu zatın çekilmiş olması Halk Fırkasının

⁶⁸ Osman Kızı, *Atatürk Döneminde Recep Peker, (1920-1938)*, İÜSBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Malatya, 2006, s. 62, Sevda Mutlu, *Devlet Adamı Kimliği ile İsmet İnönü'nün Düşünce ve Uygulamalarının Değerlendirilmesi*, CÜSBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sivas, 2007, ss. 95-98, Hakan Özoğlu, *Cumhuriyetin Kuruluşunda İktidar Kavgası*, çev. Zuhâl Bilgin, Kitap Yay., İstanbul, 2011, ss. 123-127. Fethi Bey, Gazi Paşa'dan olası TCF iktidarını meşru bulup bulmadığını sorduğunu, Paşa'nın olumlu yanıtı neticesinde görevi aldığını, endişesinin “*Halk Fırkası'nın bir kanadının bu hakikati kolaylıkla kabul etmeyeceği ihtimali...*” olduğunu söyler. Ali Fethi Okyar, *Üç Devirde Bir Adam*, Haz. Cemal Kutay, Tercüman Yay., İstanbul, 1980, s. 354. Cebesoy da “*Halk Fırkası'nın muayyen bir zümresine mensup dimağlarda devlet ve memleket menfaatleriyle politika menfaati çatışyordu. Bunlar kanunların üstünde keyfi bir inhisar sahibi olmak istemişlerdi.*” cümlesiyle benzer bir tanımlamada bulunur. Ali Fuat Cebesoy, *Siyasi Hatıralar II.Kısım*, Doğan Kardeş Yay., İstanbul, 1960, s. 121. Orbay da “*2 Mart 1925 Fırka toplantısında Fethi (Okyar) Bey, müfritlerin tarizlerine (suçlamalarına) uğradı...*” der. Hüseyin Rauf Orbay, *Siyasi Hatıralar*, Örgün Yay., İstanbul, 2003, s. 625.

müfrit ve mevkie hâkim ekseriyetinde, Fethi Bey'in mevkiini büsbütün sıkıntıya ilka edeceği muhakkak gibidir."⁶⁹

İstifa olayının parti içindeki dengelere işaretle ele alınması oldukça dikkat çekici bulunmaktadır. EbuZZiyya'yı endişeye sevk eden nokta, istifanın Fethi Bey kabinesini düşürecek gelişmeleri tetiklemesidir. Nitekim "*Halk Fırkasının mütenüfuz ekabirinden, ... Siirt Mebusu Mahmut Bey... (Hâkimiyet-i Millîye'de) yazdığı bir makalede, şehremanetinin müntehip olup olmaması meselesinin daha evvel fırkada bir karara râiyeti mümkündür.*" demiştir.⁷⁰ Yani parti içinde müfritlerin uzlaşma arayışı bulunmamaktadır:

"Halk Fırkasının müfrit zümresine mensup olan Mahmut Bey'in, Recep Bey'in istifasıyla meselenin halledilmediğini söylemesi, müfrit zümrenin intihap aleyhinde olduğuna delildir... Fethi Bey nokta-i nazarında ısrar eder, müfrit zümre de Recep Bey'in içtihadını kabul ederse o halde Fethi Bey için yapılacak şey çekilmekten ibaret kalır... Herhalde bugün Halk Fırkasında bir müfrit bir de mutedil zümre bulunduğuna ve bu iki zümre arasında için için birtakım ihtilafat hükümferma olduğuna şüphe edilemez."⁷¹

Nihai hükmünü "*Şu halde Recep Bey'in fırkanın müfrit zümresiyle de anlaştıktan sonra çekilmiş olduğunu... kabul etmek lazım gelir.*" cümlesiyle verir.⁷² Mutedil kanadın zayıf olduğu, nihayetinde onlara yaslanan Fethi Bey'in çekileceği beklentisi açıkça vurgulanmakla birlikte, nedeni üzerinde durulmamaktadır. Bir yanda CHF'nin dar bir zümreyi temsil ettiği, gerçek cumhuriyetçilerin iktidar partisinin dışında olduğunu söylerken, diğer yandan yapılacak seçimlerde muhalefetin şansının olmadığını söylemektedir. "*Müfrit gazetecilerin ara sıra irtica tehlikelerinden bahsetmelerine rağmen teşevvüşatı mucip... hiçbir mesele-i siyasi yoktur... Millet... muhafazakâr ve millî adetlerine çok merbut olmakla beraber (laik) ve (liberal) cereyanların siyasi cihetleriyle hiç meşgul değildir.*" değerlendirmesi de EbuZZiyya'ya aittir.⁷³ Muhafazakârlığın bu kadar güçlü olduğu bir evrede mutediller, müfrit inkılâpçılara neden mağlup olacaklardır sorusunun cevabı verilmemektedir. EbuZZiyya, "*Halk Fırkasının müfrit mensuplarından ve gürültücü muharrirlerinden biri geçenlerde makalelerinden birine, sizleri (yani mürteci ve muhafazakârları) murdar kanlarınızın... içinde boğacağız, sözleriyle hitam vermişti...*" diyerek

⁶⁹ EbuZZiyyazade, "Gayri Muntazır Bir İstifa", *Tehid-i Efkâr*, 6 Kânûnusâni 1925, s. 1.

⁷⁰ EbuZZiyyazade, "İstifadan Çıkacak Neticeler", *Tehid-i Efkâr*, 7 Kânûnusâni 1925, s. 1.

⁷¹ EbuZZiyyazade, "İstifadan Çıkacak Neticeler", s. 1.

⁷² EbuZZiyyazade, "Yine Bir Buhranın Arifesinde miyiz?", *Tehid-i Efkâr*, 10 Kânûnusâni 1925, s. 1.

⁷³ EbuZZiyyazade, "Buhrandan Sonra", *Tehid-i Efkâr*, 12 Kânûnusâni 1925, s. 1.

tartışmayı devam ettirir.⁷⁴ “Halk Fırkası içinde bu tarzda düşünen ve inkılâp namına böyle... bir siyaset takibini yine inkılâp muktezası ve icabı... addeden, yalnızca o satırların muharririnden ibaret değildir... Kendileri gibi düşünmeyen her kelleyi uçurmanın lüzumuna ikna ve kail bulunan bir nüf'e şüphesiz mevcuttur.” ifadeleri müfrit kanadın tasvirine dairdir.⁷⁵ Gene aynı kesimleri “Hiçbir inkılâbı, ... kan ile cebir ve zulüm ile tahakküm ve istibdat ile teessüs etmiş ve payidar olmuş bulamazsınız.” cümlesiyle ikaz eder.⁷⁶

Memleketin iktisadi vaziyeti siyasi didişmeleri kaldırmayacak bir noktadadır. “İstanbul’un Müslüman halkı bu kadar sefalet, bu kadar mahrumiyet, bu kadar yüreklere yakıcı zaruret içindedir... Beyoğlu’na çıktığımız mı akıllara durgunluk, yüreklere dehşet gelmemek kabil değildir... İstanbul’un zulmet ve matemî ile acı acı istihzar edecek ezvak... içinde...” Türkler gayrimüslimleri refah içinde yaşatacak sefaleti neden yaşamaktadırlar?⁷⁷:

“Bir iki haftalık ahvali göz önüne getirelim. Fethi Bey mevki-i iktidara çıktığından beri hiçbirimize huzur-u fikir ve selamet-i akıl ve muhakeme gelmiş midir? Nedir o son günlerin debdebeleri bütün memleketi sınırlendiren mücadele ve münakaşaları? Şehremanetinin müntehip veya mansıp olması meselesi halledilirse bütün memleket derhal refaha şahit olacak... değil mi? İşte bizler bu gürültüler, davalar ve iddialar ile vakit geçirirken, öbür tarafta Rum, Ermeni ve Yahudi... çalışıyor, son menabi-i hayatîyemize de vaziyet ediyor; memleketin ticaretine bir kat daha sahip çıkıyor. Gecesini gündüze katıp varımızı yoğunumu elimizden alıyor.”⁷⁸

“Bizler didişirken” tarzında genel ifadeler kullanılmakla birlikte asıl kastedilen topluluk müfritlerdir. Durup dururken hükümette bir istikrar meselesi ortaya çıkarmışlardır. Müfritlere tenkidinin meşru zemini, milletçe duyulacak refahın istikrarla geleceği beklentisidir. Fethi Bey’in geri adım atması, mutedil bir devlet adamı olduğunu göstermiştir:

“Eğer o meselede Fethi Bey, nokta-i nazarında ısrar edip de bir buhrana sebebiyet vermiş olsaydı bu buhranın mesela fırkanın inkısâma uğraması gibi netayici tevlit etmesi de kuvvetle muhtemel idi. Bu hal ise yine bir müddet için sükûn ve istikrardan mahrumiyetimize bâis olacaktı... Fethi

⁷⁴ Ebuzziyazade, “Kan ile Değil, Kanun ile”, *Tevhid-i Efkâr*, 8 Kânûnusâni 1925, s. 1.

⁷⁵ Ebuzziyazade, “Kan ile Değil, Kanun ile” s. 1.

⁷⁶ Ebuzziyazade, “Kan ile Değil, Kanun ile” s. 1.

⁷⁷ Ebuzziyazade, “Biz Didişirken”, *Tevhid-i Efkâr*, 14 Kânûnusâni 1925, s. 1.

⁷⁸ Ebuzziyazade, “Biz Didişirken”, s. 1.

Bey'in itidali... ile dağdağsızca halledilmiş olması, yeni kabine rüesasının elinden geldiği kadar temin-i sükuna çalıştığına bir delildir.”⁷⁹

Huzur ve istikrarı Gazi Paşa da istediği için “...ihtilaflar, istifayı müteakip bir aralık hat bir şekil aldıktan sonra Gazi Paşa'nın müdahale ve irşadıyla zahiren olsun izale edilmiş, ortalığa nispi bir sükûnet” gelmiştir.⁸⁰ TCF, Fethi Bey ve Gazi Paşa yapılan yorumlarla yana getirilmeye çalışılır. Bunu da TCF'nin, tarafsız cumhurbaşkanı özlemiyle örtüştürmek mümkündür.⁸¹

Şeyh Sait İsyanı ve Şark İstiklâl Mahkemesine Gidiş

Şeyh Sait İsyanı, 13 Şubat 1925'te patlak vermiştir.⁸² Dönem basınına benzer bir şekilde *Tevhid-i Efkâr*'da konunun gündeme taşınması on günlük bir gecikme ile mümkün olabildiği.⁸³ Ebuzziya, isyanı, öncelikle “Musul meselesinden dolayı İngiliz kışkırtması” şeklinde ele alır:

“Nitekim daha (Lozan) Konferansı esnasında Lord (Kürzon) sanki İngiltere'nin herhangi bir suretle Kürt kavmi namı ile bir kavim tanınmasına imkân varmış gibi ortaya bir muhtar Kürdistan meselesi çıkarmak istemiş, fakat muvaffak olamamıştı. İşte İngilizler konferansta siyaseten elde edemedikleri neticeyi şimdi böyle kanlı hadisat ve caniyane tahrikât ile istihale çalışıyorlar.”⁸⁴

İrtica, tarikat, şeyh kavramlarını kullanmamaktadır. Vurgusu dış etken üzerinedir. “Dört sene müddet ile mülkü dört taraftan sarmış olan gaddar ve zalim düşmanlar

⁷⁹ Ebuzziyazade, “Sükûn ve İstikrar”, *Tevhid-i Efkâr*, 25 Kânûnusâni 1925, s. 1.

⁸⁰ Ebuzziyazade, “Sükûn Karşısında Buhran Dedikodusu mu?”, *Tevhid-i Efkâr*, 4 Şubat 1925, s. 1.

⁸¹ Yerasimos, TCF'yi liberal muhalefet olarak değerlendirir ve Mustafa Kemal Paşa'nın karizması ile baş etmekle, ülke koşullarında böyle bir lidere ihtiyaç duymak arasında çelişki yaşadıklarını anlatır. Stefanos Yerasimos, “Tek Parti Dönemi”, *Geçiş Sürecinde Türkiye*, der. Irvin Cemil Schick, Ertuğrul Ahmet Tonak, Belge Yay., İstanbul 1992, ss. 92-95. Halbuki Mustafa Kemal Paşa, muhalefetin çekirdeklenmeye başladığı ilk günlerden itibaren tarafsız olmayacağını açıklamıştı. Mahmut Goloğlu, *Devrimler ve Tepkileri*, İş Bank. Kültür Yay., İstanbul 2009, s. 69. TCF kadrosu Nutuk'ta da en ağır şekilde eleştirilmiştir. Kemal Atatürk, *Nutuk 1919-1927*, haz. Zeynep Korkmaz, AAM Yay., Ankara 2000, ss. 601-604.

⁸² Şeyh Sait İsyanı için bkz: Aziz Aşan, *Şeyh Sait Ayaklanması*, Kuşak Matb., İstanbul 1991, Metin Toker, *Şeyh Sait ve İsyanı*, Bilgi Yay., İstanbul 1994, Aytekin Ersal, *Şeyh Sait'ten Dersim'e Cumhuriyet'in Şark Meselesi*, Tarihçi Yay., İstanbul 2016, ss. 47-67.

⁸³ Dönem basınının isyana bakışı için bkz, Murat Deniz, *Türk Basınında Şeyh Sait İsyanı*, FÜSBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2007, ss. 3-15. İsyân sürecini Hâkimiyet-i Milliye gazetesini merkeze alarak inceleyen bir çalışma için bkz. Bülent Taşpınar, *Hâkimiyet-i Milliye Gazetesinde Şeyh Sait Ayaklanması*, SÜBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2010, ss. 37vd.

⁸⁴ Ebuzziyazade, “Genç Hadisesi”, *Tevhid-i Efkâr*, 23 Şubat 1925, s. 1. Makalenin Latin harfleriyle transkripsiyonu için bkz. Nurer Uğurlu, *Kürt Milliyetçiliği, Kürtler ve Şeyh Sait İsyanı*, Örgün Yay., İstanbul 2006, ss. 523-527.

ne kadar Türk kesmek, imha etmek, memleketimizi ne kadar harap eylemek kabil ise yaptılar.” der.⁸⁵ “Cenup hudutlarında İngiltere, Garp hudutlarımızda Yunanistan birbirimize düşmemizi nâşikibane bekliyorlar. İngilizler bize karşı husumetlerinden bir zerresini unutmamışlardır, hakkımızdaki imha siyasetlerinde eskisi kadar musırdırlar.” değerlendirmesinde bulunur ve muhalif bir yazar olarak, “Millet de bu hususta bütün hümnet ve hüsn-ü niyetini sarf etmeye hükümetin etrafında toplanıp ona müzahir ve muin olmaya mecburdur.” çağrısını yapar.⁸⁶ Hükümete verilen destek oldukça anlamlıdır. Zira bu değerlendirmenin kaleme alınmasından iki gün önce, İsmet Paşa Ankara’ya davet edilmiştir ve sabık başbakanı Ankara garında karşılayan Cemil Ubaydın, Mahmut Esat Bozkurt, Abdülhalik Renda gibi partinin radikal kanadından isimlerdir.⁸⁷ Fethi Bey’in çekilmesi an meselesidir:

“Zavallı Fethi Bey... mevki-i iktidara geldiği günler, başlıca gayesinin memlekette sükûn ve istikrarı teminden ibaret olduğunu söylüyordu. Fikirlerde, zihinlerde, hatta akidelerde bu kadar teşevvüş olduğu böyle bir zamanda sükûndan, istikrardan bahsetmek büyük bir ihtiyatsızlık idi. Nitekim felek, Fethi Bey’den derhal intikam almaya karar vermiş gibi görünüyor... (Genç) hadisesi namıyla bir hadiseden bahis olunmaya başlandı... kabahati kime bulacağımızı henüz tayin edememiş iken, İsmet Paşa bir sabah aniden trene binip Ankara’ya gitti... Evvel emirde azimete saik olarak ehemmiyetsiz bir iki mesele gösterilmiş iken arifesinde hükümet tebdilinden umumi idare-i örfiye ilanı ihtimallerinden bahis olundu.”⁸⁸

Hükümetten gelen izahlar, hadisenin dini ve hilafeti istismar ederek bir Kürt devleti kurmayı hedefleyen dış tahriklere dayalı bir ayaklanma olduğu şeklindedir. Ebuzziya irtica etkenini ciddiye almaz:

“Bizce bu kadar vâsi mi kyasta bir harekete başlıca sebep olarak irtica göstermek, pek kestirme hüküm vermek demektir. Bu hareket karşısında, her şeyden evvel, kemâl-i ehemmiyetle nazar-ı dikkate alınacak bir nokta vardır ki o da bidâyet-i meşrutiyetten beri bu kabil hareketlerin birçok defalar tekerrür etmiş olmasıdır... Binaenaleyh (Genç) ve havalisinde zuhur etmiş olan bugünkü hareketin sırf bu zamana ait ve behemehal bugünkü

⁸⁵ Ebuzziyazade, “Genç Hadisesi”..., s. 1.

⁸⁶ Ebuzziyazade, “Genç Hadisesi”..., s. 1.

⁸⁷ Serap Yeşiltuna, *1934 İskân Kanunu ve Türk Basınındaki Yansımaları*, İÜAİİTE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006, s. 42.

⁸⁸ Ebuzziyazade, “Biraz Sükûn Günü Göremeyecek miyiz?”, *Tevhid-i Efkâr*, 24 Şubat 1925, s. 1.

inkılâptan mütevellit addetmek,... meselenin mahiyetini pek sümmed-tedarik esbap ile izah eyleyerek kestirip atmak demektir.”⁸⁹

Asıl belirleyici olan merkezden uzak sahalarda kamu otoritesinin zayıfıdır. İyi yetişmiş bir bürokrasiye sahip olamamaktır. Geniş çaplı bir isyanın hazırlığı yıllar önceye dayanması gerekir. Bölgedeki memurlar hadiseyi hissetmişler, etkisinin büyüklüğünü görememişlerdir. Şeyh Said’in bağımsızlığı hedeflemesi de İngiliz ve Fransız etkisini göstermektedir. Hilafet meselesinin kullanıma sokulması ise Osmanlı hanedanı açısından oldukça hazin bir durumdur:

“Eğer sabık hanedan azası, böyle tahrikât-ı melunâneye alet oluyorsa, Türk’ü birbirine kırdırmak pahasına herhangi bir emele nail olacaklarını zannetmekle en büyük bir gaflet-i caniyede bulunuyorlar demektir. Vahdetin’in akabeti de acaba bunlara badî-i ibret olamadı mı?”⁹⁰

Hadisede “İngiliz parmağı olduğu hiç şüphe edilemez.” iken, “Kürt vatandaşlarımızın Türklüğün ve Müslümanlığın bu ebedi düşmanlarının işfâlâtına alet olması ne kadar yürekler yakıcı bir hatadır.” Gene “hudut-u kurbîyetinden dolayı harici düşmanların tahrikâtından gıda almış olan bir hareketin memleketin sair aksamındaki fikri münakaşatla bir alakası olmaz.” vurgusu irtica ile ilişkilendirip içerideki muhalifleri bitirmek isteyen inkılâpçı aydınlara dönük olsa gerektir.⁹¹ Gene burada Türklüğün Müslümanlıkla birlikte zikredilişi, “Türk’ü Türk’e kırdırmak” bağlamında bölge insanının Türk milleti bütünlüğünde ele alınmış olması, muhafazakâr bir kalem olarak milli kimliği etnik/ırki/soy kategorilerini aşkın bir bütünlükte kavradığını göstermesi açısından önemli bulunmaktadır.⁹²

⁸⁹ Ebuzziyazade, “Hadisenin Ehemmiyet ve Fecaati”, *Tevhid-i Efkâr*, 25 Şubat 1925, s. 1. Makalenin Latin harfleriyle transkripsiyonu için bkz:Uğurlu, a.g.e., ss. 535-541.

⁹⁰ Ebuzziyazade, a.g.m., s. 1.

⁹¹ Ebuzziyazade, a.g.m., s. 1. Hâkimiyet-i Milliye gazetesi yazarlarında irtica vurgusu ön plandadır. Musul’a ilişkin tek makale yayımlanmıştır. Onda da İngiliz kıskırtmasından söz edilmez. Bkz: Siirt Mebusu Mahmut, “Hadise-i İşyan Karşısında Musul”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 27 Şubat 1925, s. 1. Konuyu irtica ekseninde almanın, inkılâba karşı olduğu düşünülen, isyanla ilgisiz önemli bir kesimin tasfiyesine imkân tanıdığını söylemek mümkündür. 13 Şubat – 1 Temmuz 1925 aralığındaki köşe yazılarının tamamına hâkim olan bu yaklaşıma örnek olmak üzere bkz: Yakup Kadri, “Hesap Günü Gelmiştir”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 25 Şubat 1925, s. 1. Falih Rıfka, “Demir El”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 26 Şubat 1925, s. 1. Yakup Kadri, “Maarif Cephesinden”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 3 Mart 1925, s. 1. Siirt Mebusu Mahmut, “Takrir-i Sükûn”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 6 Mart 1925, s. 1.

⁹² Etnisite kavramının literatürde kullanıma sokulması 1970’li yıllara denk gelmektedir. Bkz: *The Social Science Encyclopedia*, ed. Adam Kuper and Jessica Kuper, Routledge, London 2001, s. 261. Dönem yazınında etnisitenin tekabül ettiği kategoriye karşılık olarak ırk kavramı kullanılmıştır. Zafer Toprak, “Sunuş, Doğu Anadolu’da Uygarlaşırıcı Misyon”, *Necmeddin Sahir Sıvan Arşivi-2, Doğu Anadolu’da Toplumsal Mühendislik, Der-*

25 Şubat 1925'te, TBMM'de, Şeyh Sait İsyanı müzakere edilir.⁹³ Fethi Bey, isyanın dış faktörüne dair açıklamalarda bulunur. Dini taassubun kullanıldığı anlatılır. TCF lideri Kazım Karabekir de hükümete destek vermektedir. Bunlar Ebuzziya'nın tezleriyle örtüşür. *"Ecnebler Anavatan içinde tahrikât yaparak Türk'ü birbirine kırdırmak faciasını hareket-i millîye esnasında da müteaddit defalar tecrübe etmişlerdi... Türklük haricin kendi mukadderatı ile oynamasına çokluk mütehammil değildir... Türk milleti dinine kimsenin müdahale etmesine müsaade edemez... Karabekir Paşa'nın... hükümete vaat ettiği bilâ kayd-u şart müzaheret bu vahdetin bütün memlekete numune-i imtisal olacak pek müessir ve mühim bir burhamdır."* der.⁹⁴ Nitekim Elazığ'da halk, isyancıları püskürtmüştür. İsyan sahası gittikçe daralmaktadır. *"Hükümetçe ittihaz edilmiş olan tedâbîr-i müessire neticesinde kuvâ-yı müteharrike de sîrat-i lâzıme ile hadîsat sahasına yetişirse isyanın bastırılması imkânı büsbütün teshil edilmiş olur."*⁹⁵

Elazığ tenevvür etmiş (aydınlanmış) bir yerdir. İsyanı ilk etapta destek şehirleşmemiş, kırsal alanlardan gelmiştir. *"Ora ahalisinin bir kısmının Kürt de olmayıp lisani ve hatta ırkı büsbütün ayrı (Zaza) denilen kavme mensup bulunduğu söyleniyor. Bu (Zaza) lar ise memleketlerinin merâkiz-i irfandan çok uzak bulunması... itibarı ile galiba Türkiye'nin en cahil insanlarıdır. Hatta bunların hiç Türkçe bilmedikleri ve konuşmadıkları da, oraları tanıyanlarca temin olunur."*⁹⁶ Demek ki mesele ülke geneline sirayet ettirilecek mahiyette irtica ile ilgili değildir. Kırsalda kalan, merkezle bağı zayıflamış, dar bir çevrenin insanlarıyla ilişkilidir. Üstelik şehirleşmiş bölgelerde isyancılar tutunamamaktadır. Vaziyet asker gelmeden böyle ise tenkil harekâtı başladıktan sonra çok daha iyi olacağını tahmin etmek zor değildir. O halde *"Bir taraftan halis vatandaşların gösterdikleri celadet ve fedakârlık, diğer taraftan hükümetin seri tedâbîri sayesinde vaziyetin salaha yüz tutmasından... cidden müteselli olmalıyız."*⁹⁷ Diyarbakır kırsalında da bazı aşiretler, asilere karşı toplanmaya, askeri kuvvetlerle hareket etmeye başlamışlardır. *"Bütün bu iyi haberler ispat ediyor ki isyan Genç vilayetinde mevzi bir mahiyette kalmış ve her taraftan asilere karşı sevk edilen kuvâ-yı askeriyemiz harekâta başlar başlamaz Şeyh Sait ve avenesinin cumhuriyetin kahhar kuvveti karşısında tamamen tenkil edilecekleri şüphesiz bulunmuştur. Bu*

sim-Sason (1934-1946), TVY Yay., İstanbul 2010, s. VIII.

⁹³ Serap Yeşiltuna, *Resmî Kanun, Kanunname, Rapor ve Tutanaklarla Atatürk ve Kürtler*, İleri Yay., İstanbul, 2007, ss. 104-106, *TBMMZCD*, c.14, ss. 309-311.

⁹⁴ Ebuzziyade, "Fethi Bey'in Beyanâtı", *Tevhid-i Efkâr*, 26 Şubat 1925, s. 1. Makalenin Latin harfleriyle transkripsiyonu için bkz. Uğurlu, *a.g.e.*, ss. 552-555.

⁹⁵ Ebuzziyade, "Vaziyet Tavazzuh Ediyor mu?", *Tevhid-i Efkâr*, 27 Şubat 1925, s. 1. Makalenin Latin harfleriyle transkripsiyonu için bkz. Uğurlu, *a.g.e.*, ss. 559-562.

⁹⁶ Ebuzziyade, "Cehalet Amili", *Tevhid-i Efkâr*, 28 Şubat 1925, s. 1. Makalenin Latin harfleriyle transkripsiyonu için Bkz:Uğurlu, *a.g.e.*, ss. 563-567.

⁹⁷ Ebuzziyade, *a.g.m.*, s. 1.

neticesinin ise çok uzun sürmeyeceği, kuvvetlerimizin iki gün evvel bir taraftan (Harput)'a ve diğer taraftan (Diyarbakır)'a vasil olmalarından anlaşılmaktadır.⁹⁸

Memleketin dört bir yanından gelen birlik tavrı “dini tahrikâtın artık halkı iğfal edemediğini ispat etmiş”tir.⁹⁹ Elazığ, bölgeye örnek teşkil etmiş, “İsyanın tevsüi imkânsız hale gelmiştir.” İsyân, bölgenin cahilliğinden, fakirliğinden ve idare zaaflarından doğmuştur. İstiklâl gazetesi muhabirinin şark vilayetlerinden yaptığı haber de bunu doğrulamaktadır.¹⁰⁰

3 Mart 1925'e kadar yazdığı yazılarda CHF'nin müfrit kanadı olarak gördüğü kesimlere muhalefetini sürdürmüştür. İsyânın dar bir bölgeye sıkıştığı, irtica ile değil, cehaleti istismar eden dış tahrikler neticesinde olduğu tezini işlemiştir. TCF'yi desteklemiş, Fethi Bey kabinesine karşı ılımlı bir tavır almıştır. 3 Mart'ta rejimin kaldırılmasından duyduğu memnuniyeti dile getirmiştir ki konuyu daha önce de işlediği için beklentisinin gerçekleşmesi bağlamında doğal bulanabilir.¹⁰¹ Bir gün sonra yaptığı değerlendirmede “İsyân sahasından bir iki gündür alınan haberlerde vuzuh yoktur.... İstikrarın en ziyade taraftarı olan sabık başvekil bütün zaman hükûmette istikrarı muhil vukuat ile karşılaşmış olduğu gibi nihayet istifaya mecbur olmak suretiyle...” der.¹⁰² Yeni kabinenin İsmet Paşa tarafından kurulacak olmasını ve özellikle Müdafaa-i Milliye Vekilliğini Recep Bey'in üstlenmesini olumlu bulur.¹⁰³ Asıl kırılma son yazısında görülür:

“Son firka toplantısında Paşa'nın... yeni kabinenin hatı hareketi “şedit” olmaktan ziyade “azimkâr” olacağını, şiddetle hareket eylemek lazım geldiği zaman dahi adalet ve haktan ayrılmayacağını ümit ettiriyor. İsmet Paşa adilane hareketin halkın muhabbetini nasıl celp eylediğini geçen

⁹⁸ Ebuzziyazade, “İsyânın Tenkiline Doğru”, *Tevhid-i Efkâr*, 1 Mart 1925, s. 1.

⁹⁹ Ebuzziyazade, a.g.m., s. 1.

¹⁰⁰ Ebuzziyazade, “İsyana Karşı”, *Tevhid-i Efkâr*, 2 Mart 1925, s. 1. İstiklâl gazetesi de Tahrir-i Sükûn Kanunu ile 5 Mart 1925'te kapatılacaktır. Salih Şen, *Tahrir-i Sükûn Kanununun Kapatıldığı Gazetelerden Biri: İstiklâl (2 Aralık 1924 - 5 Mart 1925)*, MÜTAE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2010, ss. 75-78.

¹⁰¹ Tütün rejisi, Osmanlı Devletinde dış borçların geri ödenebilmesi için yabancı şirketlerin edindiği tekel idaresi olarak 1883 yılında kurulmuştur. Bkz. Özge Varol, *II. Abdülhamit Dönemi'nde Düyun-u Umumiye İdaresinin Kuruluşu ve İşleyişi*, AÜSBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2007, s. 117. Ebuzziyazade, “Nihayet Reji Belasından Kurtulduk”, *Tevhid-i Efkâr*, 3 Mart 1925, s. 1, Ebuzziyazade, “Rejiyi Ölürlen Diriltmek Teşebbüsleri”, *Tevhid-i Efkâr*, 22 Şubat 1925, s. 1. Ebuzziya nadiren de olsa ekonomik meselelere girdiğinde “milli iktisat” anlayışını dahi zorlayan görüşler savunmuştur. Bkz: Ebuzziyazade, “Paramızın Kıymetini Yükseltmenin Yolunu Bulalım”, *Tevhid-i Efkâr*, 17 Kânûnevvel 1924, s. 1. Ebuzziyazade, “Ecnebi Sermayesi”, *Tevhid-i Efkâr*, 9 Kânûnusâni 1925, s. 1.

¹⁰² Ebuzziyazade, “Adalet, Makrun-u Şiddet”, *Tevhid-i Efkâr*, 5 Mart 1925, s. 1.

¹⁰³ Ebuzziyazade, “Fethi Bey'in Kabinesinin Tebdili”, *Tevhid-i Efkâr*, 4 Mart 1925, s. 1.

seneki İstiklâl Mahkemesi ile de tecrübe etmişti. Şedit fakat adaletle hareket eden İstiklâl Mahkemesi ancak adaletli kararlarıyla ki halkta yeni idareye karşı büyük bir itimat ve muhabbet celp etmiş, memlekette hakikaten bir inkılâp yapılmış olduğunu ispat eylemişti. Memlekette sükûn ve emniyetin bilhassa böyle bir isyan hadisesi mevcut iken... tedâbir-i adiyeye ile temin edilebileceğini iddia etmek elbette mümkün değildir... Halkın huzur ve sükûnunu teminde tedâbir-i fevkaladeye de şiddetle müracaat olunabilir.”¹⁰⁴

Hâlbuki 20 Kasım 1924'te, “*Biz İstiklâl Mahkemesi ile tehdidin ne olduğunu gördük.*” demişti.¹⁰⁵ Dönem boyunca bütün mücadelesini müfrit inkılâpçılara karşı yapmıştı. Olağanüstü yöntemlerin huzur ve istikrarı bozduğunu belirtmişti. İsyanın dar bir bölgeye sıkıştığını, bölgeden gelen haberlerin umut verici olduğunu söylemişti. Olağanüstü tedbirlere dair hiçbir atfı yoktu. Yukarıdaki görüşleriyle Ebuzziya, aylardır tenkidini yaptığı *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesi yazarlarıyla buluşmuştur. Bu keskin dönüşün sebebi, fikir ve kanaatlerindeki değişmeden ziyade, olağanüstü bir dönemi en az zararla atlatmak kaygısı olsa gerektir. Nitekim aynı gün gazetesi kapatılmış, kendisi de Şark İstiklâl Mahkemesine gönderilmiştir.¹⁰⁶

Mahkemede, diğer muhalif gazetecilerden *Sebilurreşad* yazarı Eşref Edib Bey, *Son Telgraftan* Sadri Edhem ve Fevzi Lütfi Bey, *Toksöz* gazetesinden Abdülkadir Kemalî Bey, *Vatan* gazetesi sahibi Ahmed Emin Bey ve gene aynı gazetenin muharriri Ahmed Şükrü Bey ve *İstiklal* gazetesinden İsmail Müştak Bey, *Sayha* gazetesi muharriri Gündüz Nadir Bey ve *İleri* gazetesi muharriri Subhi Nuri Bey ile birlikte yargılanmışlardır. 13 Eylül 1925 tarihli aldığı tahliye kararında, “*isyanla alakadar olduklarına dair temin-i vicdana kâfi delâil ve saik görülemediği ve fakat kasta makrun olmasa bile yazıların bu havalide su-i te'sir hâsıl ettiğine kendileri de kail ve bu halin binnetice ibret ve intibahı mücib olduğu anlaşılmasına ve Reiscumhur Hazretlerine takdim ettikleri ve aynen kıraat olunan telgrafları da bunu teyit ettiğine binaen beraatlarına...*” denilmektedir.¹⁰⁷ Ebuzziya'nın mahkeme heyetiyle, isyan bağlamında, fikir ayrılığının olmaması da tahliyesini açıklayan bir husus olsa gerektir. Aynı mahkeme Şeyh Sait'in idam kararına “*Güya dini ve şer'i ve fakat herhalde müstakil bir Kürdistan teşkil ve te'sis eylemek emel ve maksadı ile Hükümet-i Cumhuriyye aleyhine...*” cümlesiyle giriş yapmaktadır.¹⁰⁸

¹⁰⁴ Ebuzziyazade, “Adalet, Makrun-u Şiddet”, s. 1.

¹⁰⁵ Ebuzziyazade, “Niçin Bir Korku...”, s. 1.

¹⁰⁶ Tunçay, *a.g.e.*, s. 150.

¹⁰⁷ Mahmut Akyürekli, *1925 Diyarbakır – Elazığ Yargılamaları, Gerekçe ve Hükümleriyle Şark İstiklâl Mahkemesi Kararları – I*, Nübihar Yay., İstanbul, 2014, s. 428.

¹⁰⁸ *A.g.e.*, s. 343. Şeyh Sait ve destekçilerinin yargılanma süreci için bkz: Ahmet Süreyya Örgöçveren,

Heyetin hükmüne İngiliz ve Fransız faktörü eklendiğinde Ebuzziya'nın yazdıklarına ulaşılmaktadır. Bu bağlamda neden yargılandığı bile sorgulanabilir. Suçsuz bulunmuş olmasına rağmen, uzun bir müddet yazı hayatına ara vermek durumunda kalmasını, otoriter siyasetin muhalefete çektiği sınırlarda, söyleyecek sözünün olmamasına bağlamak mümkündür. Zira incelenen dönem içerisinde, Ebuzziya'nın polemigi aşan, felsefi derinliği olan bir cümlesine rastlanılmamıştır.

Sonuç

Milli Mücadele'nin başarıyla neticelenmesinin ardından, kurucu lider ve etrafındaki kadro, Türk inkılâbını gerçekleştirmek üzere Cumhuriyet Halk Fırkasını kurmuşlardır. Parti içinde radikal değişimlere karşı mesafeli bir seçkinler grubu, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası etrafında örgütlenerek muhalefete geçmişlerdir. Muhafazakâr duyarlılıkları oldukça güçlü olan, *Tevhid-i Efkâr* gazetesi başyazarı Ebuzziya, siyasal ayrışmada TCF'den yana tavır almıştır. Yeni partinin bir programa sahip olmasını önemsemekle beraber, desteğinin temelinde, toplumsal yaşama ilişkin gerçekleştirilmek istenilen köklü dönüşümlerin önünde bir tür denge mekanizması olarak TCF'yi görmesinin yattığını söylemek mümkündür.

Ebuzziya, CHF içerisinde güçlü bir konumu olan radikal inkılâpçıların toplumda bir karşılığı olmadığını belirtmiştir. Laiklik, inkılâpçılık, liberallik karşısında muhafazakârlığa hâkimiyet-i milliye kavramı etrafında yer açmak istemiştir. Kadınların eğlence hayatında görünürlülüğünün artması, içki yasağının kaldırılması gibi konularda ahlak ve namus kavramları çerçevesinde laiklik ve liberallik üzerinden “müfrit inkılâpçılar” olarak tanımladığı aydınları tenkit etmiştir. Hâkimiyet-i milliye ve cumhuriyet kavramlarını, sıklıkla kullanmasına rağmen, tarihi arka planıyla özümsemediğini söylemek zordur. Bahsi geçen kavramların teolojiyle, felsefeyle; toplumların yaşadığı büyük dönüşümlerle ilişkisi olmasına rağmen, Ebuzziya'nın sığ polemiklerin ötesine çıktığını söylemek mümkün gözükmemektedir.

Muhafazakâr bir aydın tavrıyla, Milli Mücadele'nin kazanımlarını bir bütün olarak sahiplenmesi, kurucu liderin süreçteki payını takdir etmesi, Türk milleti olgusunu milli kimlik olarak takdimi dikkati çeken yaklaşımlarıdır. Bu noktadaki sosyolojik tutarlılığı Şeyh Sait İsyanı'nı etnik / ırki temelli bir hadise olarak değil, modernleşme açığına gönderimde bulunan kavramlarla izah etmesine neden

olmuştur. Eğitimsizliği, kırsallığı, şehirleşememeyi istismar eden dış faktörün kıskırttığı bir hadise olarak meseleyi değerlendirmiştir.

CHF içerisinde radikaller iktidara gelene kadar, TCF çizgisindeki duruşunu korumuştur. Olağanüstü yöntemlerin gerekli olmadığını vurgulamıştır. Radikal kanadın yönetimi üstlenmesiyle birlikte, aylardır müfrit inkılâpçılar olarak gördüğü aydınlarla aynı çizgiye gelmiştir. İktidar müdahalesinden, üslup değişikliği ile kurtulacağını zannetmesi de, cumhuriyet ve hâkimiyet-i milliye kavramlarıyla felsefi temassızlığından olsa gerektir. İktidarın otoriterleştiği bir dönemde soluğunun duyulmamasını başka türlü izah etmek zor görünmektedir.

KAYNAKLAR

Sürelî Yayınlar

Ağaoğlu Ahmet, “Nereye Gidiyoruz”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 18 Teşrinisani 1924.

_____, “Nereye Gidiyoruz”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 20 Teşrinisani 1924.

Ebuzziyazade, “Biz Didişirken”, *Tevhid-i Efkâr*, 14 Kânûnusâni 1925.

_____, “Buhrandan Sonra”, *Tevhid-i Efkâr*, 12 Kânûnusâni 1925.

_____, “İstifadan Çıkacak Neticeler”, *Tevhid-i Efkâr*, 7 Kânûnusâni 1925.

_____, “Kabahat Yazanda mı, Yapanda mı?”, *Tevhid-i Efkâr*, 19 Şubat 1925.

_____, “Kan ile Değil, Kanun ile”, *Tevhid-i Efkâr*, 8 Kânûnusâni 1925.

_____, “Sadi Bey’in Nasihatleri”, *Tevhid-i Efkâr*, 9 Şubat 1925.

_____, “Sükûn Karşısında Buhran Dedikodusu mu?”, *Tevhid-i Efkâr*, 4 Şubat 1925.

_____, “Sükûn ve İstikrar”, *Tevhid-i Efkâr*, 25 Kânûnusâni 1925.

_____, “Yine Bir Buhranın Arifesinde miyiz?”, *Tevhid-i Efkâr*, 10 Kânûnusâni 1925.

_____, “Adalet, Makrun-u Şiddet”, *Tevhid-i Efkâr*, 5 Mart 1925.

_____, “Biraz Sükûn Günü Göremeyecek miyiz?”, *Tevhid-i Efkâr*, 24 Şubat 1925.

_____, “Bu Devirde de İstibdat Olur mu?”, *Tevhid-i Efkâr*, 7 Kânûnuevvel 1924.

- _____, “Bursa İntihabının Manası”, *Tevhid-i Efkâr*, 18 Kânûnuevvel 1924.
- _____, “Cehalet Amili”, *Tevhid-i Efkâr*, 28 Şubat 1925.
- _____, “Cumhuriyetçi Olmak da Memnu mu?”, *Tevhid-i Efkâr*, 19 Teşrinisani 1924.
- _____, “Dinsizlik Propagandası da Men Edilse”, *Tevhid-i Efkâr*, 3 Kânûnusâni 1925.
- _____, “Ecnebi Sermayesi”, *Tevhid-i Efkâr*, 9 Kânûnusâni 1925.
- _____, “Ekseriyet İtimadı Değil, Milletın Heyeti Lazım!”, *Tevhid-i Efkâr*, 29 Teşrinisani 1924.
- _____, “Fethi Bey’den Başlıca Beklediğimiz”, *Tevhid-i Efkâr*, 24 Teşrinisani 1924.
- _____, “Fethi Bey’in Beyanatı”, *Tevhid-i Efkâr*, 26 Şubat 1925.
- _____, “Fethi Bey’in Kabinesinin Tebdili”, *Tevhid-i Efkâr*, 4 Mart 1925.
- _____, “Gayri Muntazır Bir İstifa”, *Tevhid-i Efkâr*, 6 Kânûnusâni 1925.
- _____, “Genç Hadisesi”, *Tevhid-i Efkâr*, 23 Şubat 1925.
- _____, “Gençliği Olsun Mel’ûnatınıza Karıştırmayımız”, *Tevhid-i Efkâr*, 22 Kânûnuevvel 1924.
- _____, “Hadisenin Ehemmiyet ve Fecaati”, *Tevhid-i Efkâr*, 25 Şubat 1925.
- _____, “Halk Fırkasının Tasfiyesi”, *Tevhid-i Efkâr*, 20 Kânûnusâni 1925.
- _____, “Halk Hissiyatına Tercüman Olmak, Kanunu Hâkim Kılmak”, *Tevhid-i Efkâr*, 25 Teşrinisani 1924.
- _____, “Hariçten Dersler”, *Tevhid-i Efkâr*, 9 Kânûnuevvel 1924.
- _____, “Hatayı Kendileri Yapıyorlar, Kabahati Bize Yolluyorlar”, *Tevhid-i Efkâr*, 21 Teşrinisani 1924.
- _____, “İçki Fecayı ve Ankara Hadisesi”, *Tevhid-i Efkâr*, 23 Kânûnuevvel 1924.
- _____, “İmal-i Hıyanet”, *Tevhid-i Efkâr*, 3 Kânûnuevvel 1924.
- _____, “İmal-i Hıyanet”, *Tevhid-i Efkâr*, 3 Kânûnuevvel 1924.
- _____, “İntihap Mücadelesi Diyebilir miyiz?”, *Tevhid-i Efkâr*, 2 Kânûnuevvel 1924.
- _____, “İsmet Paşa’nın İstifası”, *Tevhid-i Efkâr*, 23 Teşrinisani 1924.

- _____, “İsyana Karşı”, *Tevhid-i Efkâr*, 2 Mart 1925.
- _____, “İsyanın Tenkiline Doğru”, *Tevhid-i Efkâr*, 1 Mart 1925.
- _____, “Kabahat Yine Bizlerde mi İmiş?”, *Tevhid-i Efkâr*, 26 Kânûnusânî 1925.
- _____, “Kim Kimden Korkmalı”, *Tevhid-i Efkâr*, 20 Kânûnuevvel 1924.
- _____, “Korkan Korkana”, *Tevhid-i Efkâr*, 19 Kânûnuevvel 1924.
- _____, “Meclisin Feshi Şayiaları”, *Tevhid-i Efkâr*, 1 Kânûnuevvel 1924.
- _____, “Meslekte Tebdil mi Var?”, *Tevhid-i Efkâr*, 24 Kânûnuevvel 1924.
- _____, “Milletin Paraları Nasıl İsrâf Ediliyor?”, *Tevhid-i Efkâr*, 27 Kânûnuevvel 1924.
- _____, “Niçin Bir Korku Daha Geçirelim?”, *Tevhid-i Efkâr*, 20 Teşrinisani 1924.
- _____, “Nihayet Reji Belasından Kurtulduk”, *Tevhid-i Efkâr*, 3 Mart 1925.
- _____, “Nurettin Paşa Meselesi”, *Tevhid-i Efkâr*, 23 Kânûnusânî 1925.
- _____, “Parah İşlerde Yolsuzluk”, *Tevhid-i Efkâr*, 18 Kânûnusani 1925.
- _____, “Paramızın Kıymetini Yükseltmenin Yolunu Bulalım”, *Tevhid-i Efkâr*, 17 Kânûnuevvel 1924.
- _____, “Pek Şayan-ı İbret Bir Vaziyet”, *Tevhid-i Efkâr*, 3 Şubat 1925.
- _____, “Rejiyi Ölümlükten Diriltmek Teşebbüsleri”, *Tevhid-i Efkâr*, 22 Şubat 1925.
- _____, “Taassup ve İfrat Hangi Tarafa?”, *Tevhid-i Efkâr*, 26 Kânûnuevvel 1924.
- _____, “Vakanın Hukuki Görünüşü”, *Tevhid-i Efkâr*, 29 Kânûnusânî 1925.
- _____, “Vaziyet Tavazzuh Ediyor mu?”, *Tevhid-i Efkâr*, 27 Şubat 1925.
- _____, “Vaziyeti Basiret ve İtidalle Düzeltmek Kabil Değil midir?”, *Tevhid-i Efkâr*, 22 Teşrinisani 1924.
- _____, “Yalnız Milletın Sayesinde”, *Tevhid-i Efkâr*, 21 Kânûnuevvel 1924.
- _____, “Yeni Cumhuriyet Fırkası”, *Tevhid-i Efkâr*, 18 Teşrinisani 1924.
- _____, “Yeni Fırkanın Fazilet Terbiyet-kâresi”, *Tevhid-i Efkâr*, 26 Teşrinisani 1924.

- _____, “Yine mi Hürriyet-i Matbuat”, *Tevhid-i Efkâr*, 5 Kânûnuevvel 1924.
- _____, “Zavalı Gençliğimiz”, *Tevhid-i Efkâr*, 2 Şubat 1925.
- Falih Rifki, “Demir El”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 26 Şubat 1925.
- Siirt Mebusu Mahmut, “Hadise-i İsyân Karşısında Musul”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 27 Şubat 1925.
- _____, “Tahrir-i Sükûn”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 6 Mart 1925.
- Yakup Kadri, “Hesap Günü Gelmiştir”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 25 Şubat 1925.
- _____, “Maarif Cephesinden”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 3 Mart 1925.

Kitaplar

- Akşin, Sina, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele C.II*, Cem Yay., İstanbul 1992.
- Akyürekli, Mahmut, *1925 Diyarbakır – Elazığ Yargulamaları, Gereğe ve Hükümleriyle Şark İstiklâl Mahkemesi Kararları – I*, Nûbihar Yay., İstanbul 2014.
- Alpkaya, Faruk, *Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu (1923-1924)*, İletişim Yay., İstanbul 2009.
- Altınal, Şengül, *Basının Kamuoyu Oluşturma İşlevine Uygun Olarak Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi (1920-1934)*, MÜSBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1992.
- Aşan, Aziz, *Şeyh Said Ayaklanması*, Kuşak Matb., İstanbul 1991.
- Atatürk, Kemal, *Nutuk 1919-1927*, Haz. Zeynep Korkmaz, AAM Yay., Ankara 2000.
- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II (1906-1938)*, AAM Yay., Ankara 1997.
- Aybars, Ergun, *İstiklâl Mahkemeleri C. I-II*, DEÜ Yay., İzmir 1988.
- Bila, Hikmet, *CHP 1919-1999*, Doğan Yay., İstanbul 1999.
- Cebesoy, Ali Fuat, *Siyasi Hatıralar II. Kısım*, Doğan Kardeş Yay., İstanbul 1960.
- CHP Grup Toplantısı Tutanakları (1923-1924)*, haz. Yücel Demirel, Osman Zeki Konur, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2002.
- Çakır, Mehmet Saki, *Cumhuriyetin İlanına Doğru Rejim Tartışmalarının Basındaki Yansımaları (Akşam, Hâkimiyet-i Milliye, Tanin, Tevhid-i Efkâr)*, EÜSBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2011.
- Demiraslan, Tekin, *1923 Milletvekili Seçimleri ve Basın (Hâkimiyet-i Milliye, Tanin, Tevhid-i Efkâr)*, AEÜSBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırşehir 2013.
- Demirel, Ahmet, *Birinci Mecliste Muhalefet (İkinci Grup)*, İletişim Yay., İstanbul 2015.

- Deniz, Murat, *Türk Basınında Şeyh Said İsyanı*, FÜSBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2007.
- Dönmez, Elif, *Mondros Ateşkes Antlaşması'nın Milli Mücadele'ye Yansımaları*, NÜSBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir 2012.
- Erdoğan, Aydın, *Türkiye'de Seçim Sistemleri ve Türk Siyasi Yapısına Etkileri (1923-1980)*, KÜSBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kars 2007.
- Ersal, Aytekin, *Şeyh Said'ten Dersim'e Cumhuriyet'in Şark Meselesi*, Tarihçi Yay., İstanbul 2016.
- Giritlioğlu, Fahir, *Türk Siyasi Tarihinde Cumhuriyet Halk Partisinin Mevkii*, Ayyıldız Yay., Ankara, 1965.
- Goloğlu, Mahmut, *Devrimler ve Tepkileri*, İş Bank. Kültür Yay., İstanbul 2009.
- Güneş, İhsan, *Birinci TBMM'nin Düşünce Yapısı (1920-1923)*, Türkiye İş Bankası Yay., Ankara 1997.
- Gürel, Tuğçe, *Türk Siyasi Tarihinde "Muhafazakarlık" Kimliği ve Ak Parti Örneği İncelemesi*, MÜSBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007.
- Gürlevik, Selim, *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, HÜSBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2009.
- Güvercin, Özgür, *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın Türk Siyasal Hayatındaki Yeri*, AİBÜ Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bolu 2007.
- Nurettin Güz, *Türkiye'de Basın – İktidar İlişkileri (1920 – 1927)*, GÜ Yay., Ankara 1991.
- Jaeschke, Gotthard, *Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri*, TTK Yay., Ankara 1971.
- Kıdış, Osman, *Atatürk Döneminde Recep Peker, (1920-1938)*, İÜSBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Malatya 2006.
- Köker, Levent, *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, İletişim Yay., İstanbul 1993.
- Mutlu, Sevdâ, *Devlet Adamı Kimliği ile İsmet İnönü'nün Düşünce ve Uygulamalarının Değerlendirilmesi*, CÜSBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sivas 2007.
- Okyar, Ali Fethi, *Üç Devirde Bir Adam*, haz. Cemal Kutay, Tercüman Yay., İstanbul 1980.
- Orbay, Hüseyin Rauf, *Siyasi Hatıralar*, Örgün Yay., İstanbul 2003.
- Örgeevren, Ahmet Süreyya, *Şeyh Said İsyanı ve Şark İstiklâl Mahkemesi*, Temel Yay., İstanbul 2007.
- Öz, Esat, *Otoriterizm ve Siyaset, Türkiye'de Tek Parti Rejimi ve Siyasal Katılma (1923-1945)*, Yetkin Yay., Ankara 1996.

- Özbudun, Ergun, *Siyasal Partiler*, AÜHF Yay., Ankara 1974.
- Özcan, Ufuk, *Ahmet Ağaoğlu ve Rol Değişikliği, Yüzyıl Dönümünde Batıcı Bir Aydın*, Akademi Yay., İstanbul 2002.
- Özkaya, Yücel vd., *Milli Mücadele Tarihi*, C.1, AAM Yay., Ankara 2005.
- Özoğlu, Hakan, *Cumhuriyetin Kuruluşunda İktidar Kavgası*, çev. Zuhal Bilgin, Kitap Yay., İstanbul 2011.
- Sakal, Fahri, *Ağaoğlu Ahmed Bey*, OMÜSBÜ Yayınlanmamış Doktora Tezi, Samsun 1995.
- Sakallı, Bayram, *Milli Mücadele'nin Sosyal Tarihi*, İz Yay., İstanbul 1997.
- Sezgin, Ömür, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Siyasal Rejim Sorunu*, Birey ve Toplum Yay., Ankara 1984.
- Şen, Salih, *Takrir-i Sükân Kanununun Kapattığı Gazetelerden Biri: İstiklâl (2 Aralık 1924 – 5 Mart 1925)*, MÜTAE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010.
- Tanör, Bülent, *Türkiye'de Kongre İktidarları*, YK Yay., İstanbul 1998.
- Taşpınar, Bülent, *Hâkimiyet-i Milliye Gazetesinde Şeyh Said Ayaklanması*, SÜEBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2010.
- Temiz, Ahmet, *Velid EbuZZiya'nın Mektuplarına Göre Lozan*, MÜTAE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2005.
- The Social Science Encyclopedia*, ed. Adam Kuper and Jessica Kuper, Routledge, London 2001.
- Toker, Metin, *Şeyh Said ve İsyanı*, Bilgi Yay., İstanbul 1994.
- Topuz, Hıfzı, *II.Mahmut'tan Holdinlere Türk Basın Tarihi*, Remzi Yay., İstanbul 2003.
- Torun, Esmâ, *Sivas'tan Büyük Kongreye Cumhuriyet Halk Partisi*, KÜ Yay., Kocaeli 2003.
- Tunaya, Tarık Zafer, *Siyasal Kurumlar ve Anayasa Hukuku*, Ekin Yay., İstanbul 1982.
- Tunçay, Mete, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması*, TVY Yay., İstanbul 2005.
- Uğurlu, Nurer, *Kürt Milliyetçiliği, Kürtler ve Şeyh Said İsyanı*, Örgün Yay., İstanbul 2006.
- Uyar, Hakkı, *Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi*, Boyut Yay., İstanbul 1998.
- Ülker, Nurdan Seda, *Türk Basınında Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, GÜSBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2012.
- Varol, Özge, *II.Abdülhamit Dönemi'nde Düyun-u Umumiye İdaresinin Kuruluşu ve İşleyişi*, AÜSBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2007.

- Velidedeoğlu, Hıfzı Veldet, *Devirden Devire II*, Bilgi Yay., Ankara 1975.
- Yalçın, E.Semih, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I, Kaynaklar*, Siyasal Yay., Ankara 2004.
- Yeşil, Ahmet, *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, Cedit Yay.,Ankara 2002.
- Yeşiltuna, Serap, *1934 İskân Kanunu ve Türk Basınındaki Yansımaları*, İÜAİİTE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006.
- Yeşiltuna, Serap, *Resmi Kanun, Kanunname, Rapor ve Tutanaklarla Atatürk ve Kürtler*, İleri Yay., İstanbul 2007.
- Yıldız, Emrah, *Hakimiyet-i Millîye Gazetesi Örneğinde Türk Ulusal Kimliğinin İnşası Süreci (1920-1926)*, MÜSBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mersin 2009.
- Yücekök, Ahmet N. *Siyasetin Toplumsal Tabanı (Siyaset Sosyolojisi)*, AÜSBF Yay., Ankara 1987.
- Zürcher, Erik Jan, *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, çev. Gül Çağlı Güven, Bağlam Yay., İstanbul 1992.

Makaleler

- Alpkaya, Faruk , “Kazım Karabekir”, *Muhafazakarlık*, ed. Tanıl Bora, Murat Gültekin-gil, İletişim Yay., İstanbul 2004, ss. 44-49.
- Bolat, Bengül, “Milli Mücadele Taraftarlığından Cumhuriyet Karşıtlığına Velid Ebuz-ziya”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, c.XIV, S.28, İzmir 2014, ss. 149-174.
- Güneş, İhsan, “Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’nden Halk Fırkası’na Geçiş”, *AAMD*, c.3, S.8, Ankara 1987, ss. 427-442.
- Satan, Ali, “Demokratik Siyasal Mücadele Denemesi”, *Modern Türkiye Tarihi*, ed. Süleyman Beyoğlu, Ali Satan, MÜ Yay., İstanbul 2014, ss. 159-170.
- Toprak, Zafer, “Sunuş, Doğu Anadolu’da Uygarlaştırıcı Misyon”, *Necmeddin Sahir Sı-lan Arşivi-2, Doğu Anadolu’da Toplumsal Mühendislik, Dersim-Sason (1934-1946)*, TVY Yay., İstanbul 2010.
- Yerasimos, Stefanos, “Tek Parti Dönemi”, *Geçiş Sürecinde Türkiye*, der. Irvin Cemil Sch-ick, Ertuğrul Ahmet Tonak, Belge Yay., İstanbul 1992, ss. 76-112.
- Zürcher, Erik Jan, “Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve Siyasal Muhafazakarlık”, çev. Özgür Gökmen, *Muhafazakarlık*, ed. Tanıl Bora, Murat Gültekin-gil, İletişim Yay., İstanbul 2004, ss. 40-53.

Kitap Tanıtma:

ANDREAS KAPPELER, *Die Tschuwaschen, Ein Volk im Schatten der Geschichte*, Böhlau Verlag, Köln-Weimar-Wien 2016, 276 s. ISBN: 978-3-412-50564-6.

Özellikle Rusya ve Ukrayna ağırlıklı olmak üzere Doğu Avrupa tarihi üzerine çalışmalarıyla tanınan Viyana Üniversitesi emekli öğretim üyesi Prof. Dr. Andreas Kappeler, bu yazıya konu olan eserinde Çuvaş Türklerinin tarihini bir monografi çerçevesinde ele almaktadır. Almanca olarak kaleme alınan *Die Tschuwaschen, Ein Volk im Schatten der Geschichte* adlı kitabın başlığı Türkçeye “Çuvaşlar: Tarihin Gölgesinde Bir Halk” şeklinde çevrilebilir. Hemen belirtelim ki bu eser, araştırmacının Çuvaşlara yönelik akademik ilgisinin ilk ürünü değildir. Yazar, konuyla ilgili ilk yayını olarak 1976 yılında Fransızca kaleme aldığı makalesinde Sovyet araştırmalarında Orta İdil halkları Tatar, Çuvaş, Mari, Mordvin ve Udmurtların etnogenezini ele almaktadır¹. Bunu takiben kaleme aldığı iki kısımdan oluşan bir başka makalesinde yine Sovyet araştırmalarında Orta İdil halklarının 10. yüzyıldan 19. yüzyılın ikinci yarısına değin tarihini incelemektedir². Habilitasyon tezi olarak sunduğu ve 1982 yılında Köln-Viyana’da yayımlanan çalışmasında ise 16. ve 19. yüzyıllar arasında Rusya’nın ilk milliyetleri olan Orta İdil halklarının Çarlık Rusyası ile ilişkilerini değerlendirmektedir. *Russlands Erste Nationalitäten, Das Zarenreich und die Völker der Mittleren Wolga vom 16. bis 19. Jahrhundert*. İlk baskısı 1992’de çıkan ve doğrudan Çuvaşlar ya da İdil-Ural halklarını konu edinmesi de Rusya’nın çok halklı devlet şeklindeki yapısını oluşum, gelişim ve dağılma aşamalarında ele aldığı ve pek çok dile çevrilen *Russland als Vielvölkerreich* başlıklı ünlü eserinde Çuvaşlara dönük akademik ilginin neticelerini görmek mümkündür. Üstelik araştırmacının bu ilgisi kısa süreli olmaktan öte geniş bir zaman dilimine yayılmıştır. Örneğin konu hakkındaki ilk yayınından otuz beş yılı aşan bir süre sonra Rusça olarak kaleme aldığı bir çalışmasında İdil-Ural bölgesinin milli-dini gruplarını, 16. ve 19. yüzyılın ilk yarısı arasındaki Rus kaynaklarının nasıl tasnif ettiklerini ortaya koymuştur³.

Eserin alt başlıktaki ifadeyle Çuvaşların tarihin gölgesinde kalan bir halk olduğu tespiti araştırmacının Çuvaşlar, Ruslar ve İdil-Ural halkları hakkındaki vukufunun bir göstergesi olarak zikredilmelidir. Elbette bu tespit Çuvaşlara Rusya halkları ve genel tarih

¹ Andreas Kappeler, “L’ethnogénèse des peuples de la Moyenne-Volga (Tatars, Tchouvaches, Mordves, Maris, Oudmourtes) dans les recherches soviétiques”, *Cahiers du monde russe et soviétique* 17, sayı 2–3 (1976): s. 311–34.

² Andreas Kappeler, “Die Geschichte der Völker der Mittleren Wolga (vom 10. Jh. bis in die zweite Hälfte des 19. Jh.) in der sowjetischen Forschung”, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. Neue Folge* 26, sayı 1, 2 (1978): 70–104, s. 222–57.

³ Andreas Kappeler, “Kak klassifitsirovali russkie istočniki XVI-seredinu XIX vv. etnoreligioznye gruppi Volgo-Ural’skogo regiona”, içinde *İspovedi v zerkale: Mejkonfessional’ne otnoşeniya v tsentre Evrazii (na primere Volgo-Ural’skogo regiona-XVIII-XXI vv.)* (Nijniy Novgorod: İzd-vo, NGLU, 2012), s. 13–39.

noktainazarından bakışın bir sonucudur. Yazar kitabı, giriş olarak değerlendirebileceğimiz bölümden başka sekiz ana başlık üzerine kuruyor. Bölümlerin ana hatlarıyla ihtiva ettikleri konuları sırasıyla şöyle gösterebiliriz: i) İdil Bulgarları, ii) Rus hâkimiyetine giriş, iii) 17 ilâ 19. yüzyılın ilk yılları arası Hristiyanlaştırma, iv) 18-19. yüzyılın ilk yarısı arasında Çuvaşların tanınması, v) 19. ve 20. yüzyılın ilk yılları arasında Çuvaş aydınlanması, vi) 1905-1929 arası devrim ve Çuvaş Cumhuriyeti'nin kurularak bir millet oluşması, vii) 1929-1941 arası II. Dünya Savaşı'na kadarki dönem, viii) Sovyetler Birliği'nin son dönemleri ve Rusya Federasyonu dönemi.

Hemen belirtelim ki bize göre bir Çuvaş tarihi yazılacak ise bunun biraz daha geriye gidilerek yapılması gerekirdi. Zira Çuvaşların Orta İdil bölgesine gelişi, Ogurlar, Büyük Bulgaristan dönemi, Tuna Bulgar Devleti, Hazar Devleti, Avrupa Hunları dönemleri ve daha önemlisi bu halkın Batı Türklüğü olarak ayrışması süreci en azından bir başlık altında ele alınsa meselenin vuzuhu bakımından daha faydalı olurdu.

Yazar, kitabın giriş bölümünü oldukça ilginç olarak “Niçin Çuvaşlar Üzerine Bir Kitap?” başlığı ile adlandırmıştır. Kappeler, burada Çuvaşlar ile ilgili çekici hususları sıralamaktadır. 1.7 milyon⁴ nüfusa sahip olan Çuvaşların AB üyesi Estonya ya da Letonya kadar bir popülasyona sahip olduğunu, Çuvaş nüfusunun yarısının yaşadığı Çuvaşistan topraklarının ise Slovenya ya da Almanya'daki Reinland-Pfalz eyaleti kadar bir yer tuttuğunu belirtmektedir. 1.25 milyon kişinin mevcut olduğu Çuvaş Cumhuriyeti'nde Çuvaş oranının 2/3 olduğunu dile getiren yazar, bu oranın kendi adını taşıyan cumhuriyette yaşama bakımından Kuzey Kafkasya cumhuriyetleri (ve Tuva Cumhuriyeti, OD) dışında Rusya'daki en yüksek oran olduğunu bildirmektedir. Yine bu cumhuriyetin lokasyon bakımından oldukça önemli bir konuma sahip olarak Nijniy Novgorod-Kazan hattında yer aldığını, Moskova'dan 650 km kadar doğuda bulunduğunu bildirir. Başka ilgi çekici bir özellik olarak Türk dilli halkların büyük çoğunluğu Müslüman olduğu hâlde Çuvaşların Hristiyan olduklarını belirtmektedir (s. 9-10).

Yazar, “konu” bölümünde Çuvaşların “marjinal” olmalarının doğrudan ilgisini çektiğini belirtmektedir. Kitaptaki temel dileğin büyük merkezi yolların ve iletişim ağlarının dışında kalan ve uzunca zaman toprak işleriyle uğraşan küçük halkların perspektifinden Rusya tarihi ve Sovyet Birliğini anlatmak olduğu belirtilmektedir. Kitabın temel amacının ise esasen Rusya ve Ruslar bazen de Tatarların “gölgesi”nde kalan bu halkın “Büyük Tarih”in ışığı altında görünmesine imkân vermek olduğu belirtilmektedir (s. 12).

Kitabın teorik-metodik arka planında ise Spivak tarafından “madun” (subaltern) çalışmalarının temel metinlerinden birisi olarak kaleme alınan ve Türkçeye “Madun Konuşabilir mi?” şeklinde tercüme edilen “Can the Subaltern Speak?” adlı eserini

⁴ 2010 yılındaki sayıma göre Rusya Federasyonu bünyesindeki Çuvaşların sayısı 1.435.872'dir. 2002 yılındaki sayımda ise bu sayı 1.637.094 şeklindeydi. 2010 yılı sayımı için bkz. http://www.gks.ru/free_doc/new_site/perepis2010/croc/Documents/Vol4/pub-04-01.pdf; 2002 yılı sayımı için bkz. http://www.perepis2002.ru/ct/html/TOM_04_01.htm (Erişim Tarihi: 20.12.2017)

başlığa taşımaktadır⁵. Edward Said tarafından kaleme alınan “Şarkiyatçılık” adlı eserle sistemleştirilen düşünce akımının post-kolonyal olarak değerlendirilerek buna karşı oluşturulan madun çalışmaları günümüzde oldukça ilgi çekmektedir. Dilimizde Arapça bir kelime olan “madun” ile karşılanan bu kavramdan sınıf, yaş, cinsiyet, kimlik vb. bakımlardan her türlü alt ve aşağı derecede yer alanlar anlaşılmalıdır. Bu çerçevede Kappeler’in eserinin teroik-metodolojik kurgusunda Çuvaşları “madun” olarak kabul ettiğini görüyoruz.

Eserin ilk bölümü “Altın Çağ” olarak kabul ettiği İdil Bulgarlarının mirasına ayrılmıştır (s. 23-38). Bu bölümde Çuvaşçanın yeri, İdil Bulgarları ve dilleri, Bulgar mirası konusunda Tatar ve Çuvaş çekişmesi, Sovyetler Birliğinde Çuvaş ve Tatarların etnogenezi tartışmaları ile Sovyet sonrasında aidiyet konusunda ortaya çıkan mübalağalı tartışmalar ele alınmıştır.

Bu bölümde Çuvaşçayla ilgili tespitler Strahlenberg ile başlamıştır. Bilindiği üzere Çuvaşça adıyla ilk dil kayıtları 1730’da Strahlenberg tarafından verilen 28 kelimededen ibarettir. Sonrasında Çuvaşçanın Türk dili olup olmadığı hakkında özellikle 19. yüzyılda süregiden tartışmaya değinilmiştir. Yazar, burada Türk dillerinin soyağacı adını taşıyan bir çizime yer vermiştir (s. 24, 3 nolu çizim). Bu çizim artzamanlılık-eşzamanlılık başta olmak üzere pek çok yönden tartışmalı olmakla birlikte Yakut, Tuva, Karaim, Karaçay-Balkar, Kumuk, Hakas gibi pek çok Türk yazı diline yer vermemesi bakımından da yanıltıcıdır. Tarihin gölgesindeki bir halkı ışığa kavuşturmak için öncelikle dilinin, geçmişinin ortaya konması gerektiğini belirtmekten kendimizi alamayız. Yazarın dilbilimci olmadığını göz önünde bulundurmamakla birlikte bahsettiğimiz konuyla alakalı zengin bir literatürün bulunduğunu keşke birileri yazara söyleseydi. Yazarın bu tutumu İdil Bulgar Türkçesini ele aldığı bölümde de sürmektedir. Burada bu halkın tarihi dönemine değinmekle birlikte Tuna Bulgarcası ya da İdil Bulgarcası terimleri yer almamaktadır. Diğer taraftan Çuvaşçanın ve Çuvaşların kökeni konusunda kilit bir rol oynayan 13.-14. yüzyıla ait mezar taşlarının niteliği ve niceliği hakkında bilgi verilmemektedir ki bu durum kültürel arka planı anlamakta bir ölçüde ön tkayıcı bir işlev görmektedir. Zira, İdil Bulgar Türkçesi ile yazılmış bu dil anıtları; i) Arap harfleriyle yazılmıştır, ii) Müslüman mezar taşlarıdır. Dolayısıyla Çuvaşların atalarının en azından bir kısmının tarihte Müslüman olduğu gerçeği ortadadır. İdil Bulgar Türkçesi ve yazıtları hakkında Benzing, Erdal, Hakimzyanov, Rona-Tas ve Fedei, Tekin, Pritsak gibi pek çok önemli ismin yayınları kullanılabilir. Üstelik Benzing, Erdal ve Pritsak’ın yayınları Almanca olduğu için dil engeli de bulunmamaktadır.

Kitabın ikinci bölümü Çuvaşların Rus hâkimiyeti altına girmelerine ayrılmıştır (s. 39-59). Tarih açısından olmasa da tarih yazıcılık bakımından tartışmalı olan bu hususa yazar, bölüm başlığında “Boyunduruk altına alınma ya da gönüllü birleşme?” şeklinde bir

⁵ G.C. Spivak, *Can the Subaltern Speak?* (Basingstoke: Macmillan, 1988); Gayatri Chakravorty Spivak, *Madun Konuşabilir mi?*, çev. Dilek Hattatoglu, Emre Koyuncu, ve Gökçen Ertuğrul (Ankara: Dipnot, 2016).

soruyla dikkat çekmektedir. Bu bölümde, ilk olarak Çuvaş adının ortaya çıkışı ele alınmıştır. Sonrasında 16. yüzyılın ortasında Çuvaşların Rus hâkimiyetine girmesi, 16. ve 17. asırda Çuvaşların hayatı ve ekonomik yapısı ile son olarak Çuvaşların dinleri ele alınmıştır. Yazarın Çuvaşların dinlerini ele aldığı bölümde “tanrı” kelimesinin Çuvaşça biçimi olan “turı (typä)” için yaptığı Germence *Tor*, İranice *Tur* (s. 53-54) birleştirme denemesi aşırı zorlamadır. Yazar, Eski Türkçede *teyni*, Türkiye Türkçesi *tanrı* şeklinde olmak üzere tarihi ve modern bütün lehçelerde yaşayan Türkçe kelimeyi bilmiyor olmalıdır. Aksi takdirde bu kadar açık bir kökteşliği zorlamazdı. Söz konusu kelimenin İranî dillerle birleştirilmesi fikri daha önce Yegorov tarafından etimolojik sözlüğünde dile getirilmişti⁶. Çuvaşça Türk lehçeleri arasında etimolojik sözlük bakımından zengin sayılabilir. Ancak ne Yegorov ne de Fedotov tarafından yazılmış olan etimolojik sözlükler kitapta zikredilmektedir⁷.

“Integration und Protest: Die Tschuwaschen vom 17. bis zum frühen 19. Jahrhundert” başlıklı üçüncü bölüm 17. yüzyıldan 19. yüzyılın başlarına kadar Çuvaşların durumunu entegrasyon ve protesto çerçevesinde ele almaktadır (s. 61-86). Bu bölüm genel olarak Çuvaşların zorla Hristiyanlaşmalarına ayrılmıştır. Bu zorlamaya karşı ortaya çıkan tepkiler ve ayaklanmalar ile daha uzak yerlere muhaceret ile ortaya çıkan Çuvaş diasporası ele alınmaktadır. Burada Pugaçev isyanı da müstakil bir başlık altında değerlendirilmiştir.

Kitabın dördüncü bölümü başlıkta ifadesini bulan Çuvaşların “gölge”de bir halk olduğunun tespiti ile alakalıdır. Bu bölümde 18 ile 19. yüzyılın ilk yarısında Çuvaşlar hakkında bilgi edinilmesini ele alıyor (s. 87-112). Rus Bilimler Akademisinin ekpedisyonları, Oleriaus’tan başlayıp Goergi’ye kadar seyyahlar ve seyahatnameler, G. F. Müller’in eserlerinde Çuvaşlar, J. G. Georgi⁸ ve çağdaşları ile 19. yüzyılın ilk yarısında Rus etnografya araştırmalarından söz edilmektedir.

Beşinci kısım “gölge”nin dışına çıkmaya dair ilk adımlar ile alakalıdır (s. 113-145). Bu başlık altında Çuvaşların 19. yüzyıldaki durumlarına yönelik bir çerçeve çizildikten ve Çuvaş entelektüel gelişiminde oldukça önemli bir yeri olan Çuvaş okullarının kuruluşundan söz edildikten sonra 19. yüzyıl ile 20. yüzyılın ilk yıllarında yaşayan ve çeşitli bakımlardan önde gelen şahsiyetler örnekleminde bu dönem Çuvaş halkı hakkında bilgi vermek amaçlanmaktadır. Burada ele alınan kişiler, etnograf Spiridon Mihaylov, mili yol gösterici İvan Yakovlev, bilim adamı Nikolay Nikol’skiy, aktivisit Gavril Alyunov, sosyal devrimci Danil El’men ve nihayet millî şair Konstanstin İvanov’dur. Bunun dışında bu kuşaktan başka kişilerden de kısa olarak söz edilmiştir.

⁶ V. G. Yegorov, *Etimologičeskij Slovar’ Çuvaşskogo Yazıka* (Çeboksarı: Çuvaşskoe Knijnoe İzdatel’stvo, 1964), s. 259.

⁷ Yegorov, *Etimologičeskij Slovar’ Çuvaşskogo Yazıka*; M. R. Fedotov, *Etimologičeskij Slovar’ Çuvaşskogo Yazıka*, c. II, II c. (Çeboksarı: Çuvaşskij Gosudarstvenny İnstıtut Gumanitarnih Nauk, 1996).

⁸ Georgi’nin Çuvaşlar hakkında verdiği bilgilerin değerlendirilmesi için bkz. Sinan Güzel, “Bir Batılı’nın Gözünden 18. Yüzyılda Çuvaşlar: Johann Gottlieb Georgi ve Çuvaşlara İlişkin Kayıtları” *Türkbilgi*, sayı 25 (2015): s. 101-20.

Eserin altıncı bölümü 1905-1929 yılları arası konu edinmektedir (s. 147-174). İncelenen dönemin başlangıcı olarak 1905 yılındaki Şubat Devrimi kabul edilmiştir. İncelenen dönem Stalin'in yönetimi devralmasından sonra uygulanan kitlesele kolektifleştirme politikası ile sona ermektedir. "Devrim ve Millet Yaratma" başlığını taşıyan bu bölümde millî uyanışın başlaması, Şubat Devrimi sonrası sosyal, politik ve millî hareketlilik, Ekim Devrimi sonrası yaşanan isyan ve savaşılar ile 1921-1926 arası yaşanan kıtlık ele alınmıştır. Buradaki en son başlık ise SSCB döneminde önce 1920 yılında Çuvaş Özerk Bölgesi olarak ve beş yıl sonra ise özerk cumhuriyet hâline gelen millî bir "Çuvaşistan" ile Çuvaşlaştırma süreci incelenmektedir.

Takip eden bölüm kolektifleştirme ile II. Dünya Savaşı'nın başlaması arasına ait süredeki olaylar ve olgulara odaklanmıştır (s. 175-205). Zorla kolektifleştirme, endüstrileşme ve millî elitler meselelerine değinilmiştir. Özellikle "Büyük Terör" başlığı altında verilen bilgiler kolektifleştirme ve uygulamaları sırasında SSCB döneminde yapılan insanlık dışı uygulamaları tasvir bakımından oldukça önemlidir.

Kitabın 8. ve son bölümünde Sovyetler Birliğinin son dönemi ve Rusya Federasyonu dönemleri sözü edilen dönemin çeşitli alanlardan tanınmış isimlerinin biyografileri çerçevesinde ele alınmaktadır (s. 207-239). Ancak buna geçmeden önce kronolojik boşluk bırakmamak adına II. Dünya Savaşı'ndan günümüze kadarki akış kısaca özetlenmiştir. Akabinde 5. bölümde olduğu gibi kişilerin biyografilerinden hareket ederek dönemin şartları ve olaylar açıklanmaya çalışılmıştır. Burada biyografileri ele alınan kişiler sırasıyla, Yuri Gagarin'den sonra uzaya çıkan ilk astronotlardan olan Andriyan Nikolayev, SSCB Halk Sanatçısı balerin Nadyejda Pavlova, her ikisi de dünya şampiyonu unvanına sahip olan maraton koşucusu Valentina Yegorova ve hızlı yürüme sporcusu Yelena Nikolayeva, şair Gennadiy Aygi, SSCB sonrasında ilk cumhurbaşkanı Nikolay Fedorov ve tarihçi Vasiliy Dmitriyev'dir.

Ana bölümlerden sonra eserde yapılan açıklamaların yer aldığı bölüm yer almaktadır (s. 241-256). Sonnot olarak bildiğimiz bu yöntemin kullanışlı olmadığı, atf yapılan yerdeki açıklamaya müracaat edebilmek için enerji ve dikkat kaybına yol açtığı ortadadır. Bunun yerine sayfa altı dipnot sistemi kullanılsaydı eser daha kullanışlı olabilirdi.

Kaynakça bölümünde yer alan kitap, makale, rapor, belge vb. başvuru malzemesi niteliklerine "kaynaklar", "alanyazını" ve "ek eserler" şeklinde üç başlık altında sıralanmıştır (s. 257-266).

Bolca görsel malzeme kullanılan eserde yer alan resim ve çizimlerin açıklamaları kaynakçadan sonra ayrı bir bölüm hâlinde düzenlenmiştir. Burada 57 görselle ilişkin açıklama yer almaktadır (s. 267-271).

Kitabın en sonunda ise kişi adları dizini yer almaktadır (s. 273-276). İşin ilginç bir bölüm içindekilerde yer almamaktadır. Diğer taraftan böylesi önemli bir eserde neden

sadece kişi adları dizininin hazırlandığı, tarih çalışmalarında alışlageldiği üzere yer adlarının, önemli olayların, eserlerin genel bir dizinde düzenlenmediği merak konusudur. Örneğin, eserde Çuvaş Cumhuriyeti'nin başkenti Rusça söylenişi ile *Çeboksarı*, Çuvaşça biçimiyle *Şupaşkar*'ın nerelerde geçtiğini tespit etmek mümkün değildir.

Yazının sonunda kitap ile ilgili genel kanaatlerimizi paylaşmak istiyoruz. Öncelikle Andreas Kappeler'e böylesi önemli bir konuda eser verdiği için teşekkür ediyor, tebriklerimizi sunuyoruz. Kendisi akademik hayatının başından itibaren yaptığı yayınlarla bu monografinin ilk adımlarını atmış oluyordu. Eldeki kitap Çuvaşlar hakkındaki çalışmalarını mütemmim bir hâlde okuyucuya ve bilim dünyasının istifadesine sunmaktadır. Hemen ilave edelim ki Kappeler "masa başı" tarihçisi değildir; bilakis kendisi Çuvaşistan'da bulunmuş, buradaki arşivlerde bizzat çalışmış bir akademisyendir. Çalışmalarının yanı sıra kendisi de Çuvaş meslektaşlarımız tarafından tanınan yazar, bu mesaisinin bir karşılığı olarak Çuvaş Devlet Sosyal Bilimler Enstitüsüne üye olarak kabul edilmiş, ayrıca Çuvaş Devlet Üniversitesi tarafından fahri doktora ile onurlandırılmıştır. Diğer taraftan yazarın Çuvaşlara bir "Türkolog" tarihçi gözü ile bak(a)madığı, eserdeki kronolojik kopuktan açıkça belli olmaktadır. Yukarıda da değindiğimiz gibi eserde, tarihsel olarak Çuvaşların ortaya çıkışları ve erken dönemlerine dair bilgiler doyurucu değildir. Son olarak eserdeki kaynak kullanımına dikkat çekmek istiyoruz. Yazar eserde tarih alanına ait konularda mümkün oldukça birinci el kaynakları kullanmaya gayret etmiştir. Ancak, müstakil konularla ilgili kaynak kullanımı oldukça sınırlıdır. Özellikle "dil" ile ilgili kaynakçanın son derece iptidai olduğunu söylemeye mecburuz. Bu alanda dünyaca tanınmış Türkologların yayınlarına müracaat edilmemiş olması oldukça şaşırtıcıdır. Bu durum, en iyimser tahminle yazarın ilgili alanın mensuplarıyla görüş alışverişinde bulunmamış olmasıyla açıklanabilir. Kaynak konusunda son olarak bir hususu daha ifade etmeyi zorunlu görmekteyiz. Yukarıda da belirttiğimiz üzere Çuvaşistan dışında Çuvaşlar ilgili en fazla araştırmanın yapıldığı, eserin basıldığı ülke Türkiye'dir. Bu konuda hiç de mütevazı olmaya gerek yoktur. Eserin kaynakçasına bakıldığında burada yapılmış çalışmaların hiçbirisine yer verilmediği görülmektedir. Burada hepsini bir kalemde zikredemsek de Çuvaşların Hıristiyanlaştırılması süreci ile ilgili olarak Prof. Dr. Durmuş Arık⁹, Çuvaşçanın tarihsel ses bilgisi ve şekil bilgisi için Prof. Dr. Emine Yılmaz¹⁰, Çuvaşçanın Moğolca ile ilişkileri ve Altay Dilleri tartışmaları için Prof. Dr. Feyzi Ersoy¹¹, Çuvaşların folkloru ve Sovyet dönemi folklor çalışmaları için Prof. Dr. Bülent Bayram¹² ve son olarak 18. yüzyılda ortaya çıkan

⁹ Durmuş Arık, *Hıristiyanlaştırılan Türkler: Çuvaşlar*, Aziz Andaç Yay., Ankara 2000.

¹⁰ Emine (Yılmaz) Ceylan, *Çuvaşça Çok Zamanlı Ses Bilgisi*, Türk Dil Kurumu, Ankara 1997; Emine Yılmaz, *Çuvaşça Çok Zamanlı Morfoloji*, Grafiker Yayınları, Ankara 2002.

¹¹ Feyzi Ersoy, *Türk-Moğol Dil İlişkisi ve Çuvaşça*, Gazi Kitabevi, Ankara 2012.

¹² Bülent Bayram, *Çuvaş Türklerinin Kahramanlık Anlatımları*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 2011; Bülent Bayram, *Şuyın Hıvetiri'nin Ulp Destanı (Çuvaş Kalevalası Üzerine Bir Değerlendirme)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 2012.

Çuvaşça metinler, kelime listeleri ve ilk gramer için bu satırların yazarına ait yayınları kullanılabilir¹³. Yazar belki de Türkçe bilmediği için bu yayınları kullan(a)mamış olabilir diye düşünebiliriz. Nasıl ki Türk dili, tarihi, folkloru gibi alanlarda yeni yetişen bir genci çalışmasında kullanması gerekli ve bilmediği dilde yazılmış bir yayından istifade etmek için o dili öğrenmek ya da en azından o yayını tercüme ettirmek zorunda görüyorsak bilimsel ciddiyet gereği bunu dünyanın başka yerlerindeki araştırmacılardan da beklemekteyiz.

Pek çok bakımdan Türk dünyasında dezavantajlı konumda olan Çuvaşların tarihi sadece genel tarih değil, Türk tarihçiliği açısından da gölgededir. Bilindiği üzere Türk halklarının gelişiminde dilbilimsel olarak takip edilebilen ilk ayrışma /r/ ve /l/ dilli Eski Batı Türklüğü ile /z/ ve /ş/ dilli Eski Doğu Türklüğü şeklinde olmuştur. Yaklaşık olarak milat civarına tarihlendirilebilecek bu ayrışmanın neticesinde Eski Batı Türklüğü tartışmalı olarak Avrupa Hunları, ancak kesin şekilde Ogurlar ve Bulgarlar olarak karşımıza çıkmışlardır. Gelgelelim bu halkların zaman içerisinde geçirdiği aşamalardan sonra ana ayrışmanın batı kolunun tek temsilcisi Türk boyu olarak Çuvaşlar mevcuttur. Şunu açıkça ifade etmek gerekiyor ki, ülkemizdeki Türkoloji çalışmalarının dilbilim/filoloji alanıyla ilgili olan sahası meselenin ehemmiyetinin farkına vararak konuyla ilgili pek çok uzmana sahiptir. Çuvaşçanın ana dili olarak kullanıldığı Çuvaşistan Cumhuriyeti'nden sonra Çuvaşçanın en çok araştırıldığı, bu konuyla ilgili olarak en çok yayın yapılan ülkenin Türkiye olduğunu söylemeliyiz. Ancak tarihçiliğimiz açısından durumun pek de iç açıcı olduğu söyleyemiyoruz. Ülkemizde Eski Batı Türklüğünün diyakronik takipçilerinin, bu meyanda en son halka olan Çuvaş Türklerinin araştırılmasında akademik ilginin pek de mevcut olmadığını itiraf etmek zorundayız. Bu alanın Türk tarihçiliğinin önemli görevlerinden birisi olarak araştırılmayı beklediğini özellikle genç araştırmacıların dikkatine sunmak istiyoruz. Çuvaşların tarihini Türk tarihçiliğinin gözüyle aydınlatacak “sabırlı ve azimli, lâkin gösterişsiz ve nümâyışsiz çalışan” gençleri beklediğini bildiriyoruz. Türkiye’de Çuvaşlar üzerine çalışanların hemen hepsinin ortak görüşünü dile getirmekle biz tarih önündeki “haber verme” vebalinden kurtuluyor, Türkçe neşredilmiş Çuvaş tarihi eserlerini bir an önce okumayı diliyoruz.

Doç. Dr. Oğuzhan DURMUŞ
Trakya Üniversitesi / Erfurt Üniversitesi (Almanya)

¹³ Oğuzhan Durmuş, *18. Yüzyıl Çuvaşçasının Söz Varlığı*, Paradigma Yayınları, Edirne 2014.

FARUK BİLİCİ, *L'expédition d'Égypte, Alexandrie et les Ottomans L'autre histoire*, Centre d'Études Alexandrines, Alexandrie, 2017, 362 sayfa, ISBN: 978-2-111-39028-7.

Uzun yıllardan beri Paris'te, INALCO'da (l'Institut national des langues et civilisations orientales) "études ottomanes et histoire turque", Osmanlı Araştırmaları ve Türk Tarihi kürsüsünde akademik çalışmalarını sürdüren Prof. Dr. Faruk Bilici Osmanlı-Fransız ilişkileri konusunda yapmış olduğu önemli çalışmalara bir yenisini daha ekleyerek, bu kez "*L'expédition d'Égypte, Alexandrie et les Ottomans: l'autre histoire [Mısır Seferi, İskenderiye ve Osmanlılar: Öteki Tarih]*" adlı yeni çalışmasıyla İskenderiye'yi merkez alarak Napolyon'un Mısır Seferi'ne dair farklı bir bakış açısı ortaya koyuyor.

Yazarın 2013-2015 yılları arasında CNRS (Le Centre national de la recherche scientifique) tarafından desteklenen ve İskenderiye'de CEAlex (le Centre d'Études Alexandrine) nezdinde yaptığı çalışmaların bir ürünü olarak ortaya çıkan bu eser giriş, beş bölüm ve sonuç kısmından oluşmaktadır. Bilici, "Giriş" kısmında Batı tarihçiliğinin Mısır Seferi'ni genellikle İngilizlerin Mısır'daki çıkarları nedeniyle bir "Fransa-İngiltere meselesi", daha da kötüsü Osmanlı Devleti'ni hesaba katmadan, "Fransız tüccarlarına kötü muamele eden Mısır Memlûklularına karşı bir harekât" olarak algılama eğiliminde olduğunu eleştirerek bunun kaynağının Fransa'nın askeri, siyasi ve ideolojik propagandaları olduğunu ifade etmektedir. Diğer yandan, İngilizler için Fransa'nın Mısır'dan çıkarılmasının bir "İngiliz Meselesi" olarak görülerek, Osmanlıların sadece yardımcı bir unsur olarak algılandığını da eleştirerek bu bakış açısının Mısır Seferi'nin doğru bir şekilde tahlil edilmesini engellediğini belirtmektedir. Bu bağlamda yazar, çalışmasının hedefini bu dönemde önemli gelişmelere sahne olan İskenderiye'yi merkeze alarak Mısır Seferi'nin Osmanlılar tarafından nasıl görüldüğüne dair "öteki tarih" ortaya koymak şeklinde ifade etmektedir. Giriş kısmında çalışmada kullanılan arşiv ve kütüphanelerdeki belgeler ve Mısır Seferi'ne dair dönemin Arapça ve Türkçe kaynakları değerlendirilmiş ve vakanüvislerin ve diğer Osmanlı tarih yazarlarının eserleri tahlil edilmiştir. [s. 11-18]

"Fransa, İskenderiye ve Osmanlı İmparatorluğu" adlı birinci bölümde, ilk olarak Campo Formio Antlaşması (18 Ekim 1797) sonrasında Venedik'e ait Yedi Ada'nın Fransa'nın eline geçmesi ve bu şekilde Fransa'nın bölgede kazanmış olduğu etkin konum karşısında Osmanlı devlet adamlarının yaklaşan tehlikenin farkında olduğu özellikle Reisülküttap Ahmet Atuf Efendi'nin raporları üzerinden değerlendirilmektedir. Ayrıca İstanbul'daki Rus Elçiliği'nin, Fransa'nın bölgede giderek genişleyen etkinliği konusunda Babıali'ye uyarılarına da değinen yazar, takip eden kısımlarda III. Selim'in Paris'e gönderdiği elçisi Morali Seyyid Ali Efendi'nin Fransa'daki etkisiz faaliyetleri ve Osmanlı devlet adamlarının Fransa'nın niyetini anlamaya yönelik çabaları üzerinde durmaktadır. Babıali'nin yaklaşan tehlikenin farkında olarak özellikle Mısır'da gerekli tedbirleri almaya çalıştığını; ancak bu tedbirler için "oldukça geç kaldığı" örnekler ile açıklayan yazar, özellikle Malta'nın

işgali sonrasında Babıali'den gelen tepki üzerinde durarak bu döneme kadar Osmanlıların kadim dost “Fransa’dan gelecek bu şekilde bir askeri harekâta inanmakta ne kadar zorlandığını” analiz etmektedir. [s. 19-39]

“Osmanlılar ve İskenderiye’nin İşgali” adlı ikinci bölümde Babıali’nin, Fransız donanmasının 1 Temmuz 1798’den itibaren İskenderiye’ye çıkarma yapmasına dair haberleri Paris’teki elçisi Seyyid Ali Efendi’den değil de Larnaka’daki Fransız konsolosu vasıtası ile almasından bahseden yazar, Osmanlıların gerekli tüm tedbirleri almak üzere yoğun bir faaliyet içine girdiğini belirtmektedir. Bu süreçte İstanbul’da işgal haberine itibar edilmekte zorlanılması hususuna da değinen Bilici, İskenderiye’nin işgali karşısında Sultan Selim’in gösterdiği tepkiyi bizzat sultanın yazdığı şiirler üzerinden tahlil ederek Ahmet Vasıf Efendi’nin *Tesliyet-nâme’si* örneğinde Mısır’ın Fransızlar tarafından işgalinin nasıl algılandığını ortaya koymuştur. Takip eden bölümde, bu defa Mısır’da olup bitene odaklanan yazar, İngilizlerin 27 Haziran 1798’de İskenderiye’ye gelerek Fransızlara karşı tedbirler almaya çalışmasını, diğer taraftan da Mısır Valisi Ebubekir Paşa’nın gelişmeler karşısındaki yetersiz çabalarını incelemektedir. 1 Temmuz 1798 itibarı ile Fransızların karaya çıkması ile başlayan işgal karşısında Osmanlıların tepkisini Cevdet Tarihi’nden alıntılar yaparak değerlendiren Bilici, Babıali’nin, “Fransız donanmasının Osmanlı Devleti için İskenderiye’ye çıktığı” şeklindeki propagandasını engellemek, Mısır’da Fransızlara karşı tüm hazırlıkları yapmak ve bu iddiaları yalanlamak için Ahmed Erib Bey’i Mısır’a göndermesi sürecini tahlil etmektedir. Fransızların işgali meşrulaştırmaya yönelik propagandalarının Sultan Selim’de neden olduğu rahatsızlığı da inceleyen yazar, Osmanlı birliklerinin Bonapart’ın modern, donanımlı ve eğitilmiş ordusu karşısında dağılmaları, Osmanlı-İngiliz askeri ittifakının ortaya çıkması ve bu ittifak için alınan tedbirlerden bahsetmektedir. Bilici, bu bölümde son olarak Sultan Selim’in, askeri yeteneğinden istifade etmek istediği Cezzar Ahmed Paşa’dan taleplerini de incelemiştir. [s. 41-55]

Yazar, “İskenderiye ve Osmanlıların Fransızlara Karşı Topyekûn Savaşı” adlı bölümde, öncelikle Ebukır’da Fransız donanmasının İngiliz donanması tarafından 2 Ağustos 1798’de yenilmesi ile ilgili haberlerin İstanbul’a nasıl ulaştığını ve Sultan Selim’in tepkisini ortaya koymaktadır. Daha sonra 30 Ağustos’ta, Mısır’daki başarısızlığın faturasının çıkarıldığı Sadrazam İzzed Mehmed Paşa’nın azli ve yerine Yusuf Ziya Paşa’nın getirilmesiyle devletin zirvesindeki değişikliği inceler. İzzed Mehmed Paşa’nın kariyerini uzun uzun değerlendiren yazar, paşanın görevden alınmasının nedenini Mısır Seferi ile ilişkilendirmekte ve bu dönemde göstermiş olduğu etkisiz idarede aramaktadır. İzzed Mehmed Paşa’nın görevden alınmasında “Fransız yanlısı” gösterilmesinin de etkili olduğu; lakin paşanın bu süreçte tarafsız kalmayı tercih ettiği belirtilmektedir. Bilici, Yusuf Ziya Paşa’nın sadarete gelişinin asıl nedeninin Mısır’ın işgali olduğunu belirterek “imparatorluğun ve halifeliğin prestijini” zedeleyen bu olayın devletin en önemli meselesi olarak algılandığını ifade etmektedir. Yazar, Napolyon’un Mısır’daki propagandaları karşısında Babıali’nin meseleyi bir “İslam davasına

dönüştürme” sürecine değinmekte ve Sultan Selim’in Mısır’ın işgali karşısında gösterdiği diplomatik ve askeri tepkinin yanı sıra “*halifelğin*” gücünden istifade ile “*ideolojik/dinsel*” bir savaşı da başlatması sürecini incelemektedir. Bu çerçevede, Osmanlıların karşı propaganda faaliyetleri Hasan İzzeddin’in *Zıyaname* adlı eseri ve İstanbul’dan gönderilen pek çok Arapça ve Türkçe mektup üzerinden ortaya konulmaktadır. Bilici, bu mektuplarda özellikle Fransızların “*Allah ve din*”e karşı olan tutumlarının vurgulandığını ifade ederek “*din düşmanı Fransızlara*” karşı savaşmanın farz olduğunu belirten Sultan Selim’in tüm Müslümanları kendi gölgesi altında toplanmaya davet etmesinden bahsederek, ilk defa Küçük Kaynarca ile gündeme gelen “*halifelik*” kavramının Bonapart’ın planlarını engellemek üzere İngilizler tarafından da kullanılmak istendiğini belirtmektedir. [s. 64-76].

Osmanlı ülkesindeki Fransız vatandaşlarının işgal sonrasındaki durumlarını da ele alan Bilici, Fransızların Mısır’a yönelik hareketlerinin İstanbul’da ve imparatorluğun diğer limanlarında bulunan Fransızlara nasıl yansıdığını ve özellikle Babiali’nin Fransızlara karşı olan tutumunun İngiliz ve Rus sefaretlerinin de etkisi ile sertleşmesini tahlil etmektedir. Devamında Fransız Maslahat-Güzârı Ruffin ve elçilik çalışanlarının Yedikule’ye hapsedilmesi ve İstanbul ve diğer limanlardaki Fransızlara karşı alınan tedbirleri incelemektedir. Osmanlı Devleti’nin hangi şartlar altında Rusya ve İngiltere ile ittifak yapmaya çalıştığını da tahlil eden Bilici, bu süreci 5 Nisan 1798 tarihli harp meclisi toplantılarında devlet adamlarının ortaya koyduğu görüşler üzerinden değerlendirmektedir. Arkasından da, Rusya’nın Fransız karşıtı politikalarından bahsederek 28 Temmuz-23 Aralık 1798 tarihleri arasında devam eden müzakereler sonucunda Osmanlı-Rus ittifakının ortaya çıkışını ve Rusların bu ittifaktan beklentilerini mercek altına almaktadır. Bu ittifakın bir neticesi olarak, müttefik Osmanlı-Rus donanmasının Akdeniz’e açılmasından ve fetihlerinden bahsederek Adriyatik’te insiyatifin Rusya’ya geçmesi ve 2 Nisan 1800 tarihli anlaşma ile Yedi Ada Cumhuriyeti’nin kurulması sürecini incelemektedir. Bilici, Rusya’ya önemli kazanımlar sağlayan bu ittifakın Osmanlılar için 19. yüzyılda her zaman başvurulacak “*Avrupa denge siyasetinin*” bir örneğini ortaya koyduğunu ifade etmektedir. Yazar, bu bölümde son olarak “*Mısır’a karşı kim önce harekete geçecek*” sorusuna karşı ibrenin öncelikle Cezzar Ahmet Paşa’dan yana kaymasını, devletin Ahmet Paşa’ya olan güvensizliğinden dolayı İbrahim Paşa’nın Osmanlı askeri harekâtının başına getirilme sürecini ve nihayetinde İbrahim Paşa’nın yerine Yusuf Ziya Paşa’nın serasker tayin edilmesini inceleyerek bu gelişmeleri “*Osmanlıların içinde bulunduğu çaresiz durumun*” yansımaları olarak değerlendirmektedir. [s. 76-99]

Çalışmanın “*Ebukır’da Osmanlı Mağlubiyetinden İskenderiye’nin Yeniden Fethine*” adlı üçüncü bölümünde ilk olarak İskenderiye açıklarında yapılan Osmanlı-Fransız savaşında Osmanlı donanmasının rolü ele alınmaktadır. Bilici, Osmanlı donanmasında Avrupalı uzmanların nezaretinde yapılan modernleştirme faaliyetlerinden de bahsederek, Osmanlı donanmasının daha çok müttefik Rus donanması ile Yunan Adalarının ele geçirilmesinde görev yaptığını; buna karşın Ebukır’da Fransız donanmasının yok edilmesinde herhangi

bir rolü olmadığını ve daha çok birliklerin ve cephanenin naklinde faal olduğunu belirtmektedir. Bonapart'ın Ebukır'da Osmanlı ordusu karşısındaki zaferini Mısır Seferi'nin ikinci dönemini başlatan bir gelişme olarak kabul eden yazar, devamında Ebukır'ın Fransız işgalinden önceki ve Fransız donanmasının imha edilmesi sonrasındaki durumunu inceleyerek Fransızların müttefik Osmanlı-İngiliz donanmasına karşı aldığı tedbirlere, Osmanlı kara ordusu ve donanmasının eş zamanlı olarak Ebukır'a doğru hareket etmesine ve savaşa ilişkin diğer planlamalara da yer vermektedir. Osmanlıların, Napolyon'un Suriye'den dönmeden evvel İskenderiye'yi ele geçirme planları yapmasına karşın Osmanlı donanmasının hazırlıklarının oldukça yavaş devam etmesinden dolayı harekâtın baharda; Ebukır'a çıkartmanın ise ancak 17 Temmuz 1799'da başlayabildiğini belirtmektedir. Bilici, Osmanlı ordusunun Fransızlar karşısındaki ilk başarılarına rağmen 25 Temmuz'da Ebukır Savaşı'ndaki mağlubiyetine, bu mağlubiyetin Osmanlı ve Fransız tarafındaki akislerine ve Osmanlı-Fransız müzakerelerinin başlamasına değinmektedir. [s. 101-119]

Yazar El Ariş'i incelediği kısımda, Osmanlıların Rusya ile ittifak yaparak ortaya koydukları denge siyasetinin bu kez Fransızların İskenderiye'den tahliye edilmesi sürecinde yeniden ortaya çıkmasını ele almıştır. Mısır Seferi üzerinde çalışan tüm tarihçilerin bu süreçte Sultan Selim'i göz ardı ettiğini; ancak İngiliz diplomasisine güvenmeyen ve meseleyi "*sadece Babiali'nin bir sorunu*" olarak gören sultanın Osmanlı Devleti adına bu krizden mümkün mertebe kazançlı çıkmak için aktif bir siyaset izlediğini, hatta Rusları ve İngilizleri meseleye dâhil etmeden meseleyi bir an önce çözmeye çalıştığını belirtmektedir. Daha sonra Mısır'ın tahliyesi için öncelikle İngiliz ve Fransız temsilcileri arasında başlayan müzakereleri ve 23 Ocak 1800 tarihli El-Ariş Antlaşması ile Fransızların El-Ariş'i Osmanlılara teslim etmesini inceleyen Bilici, bu zaferin Osmanlı tarafındaki yansımalarını ortaya koymaktadır. İngiliz hükümetinin, onayına sunulmadan imza edilen El-Ariş'ten duyduğu rahatsızlığa, İngilizlerin Mısır'a asker çıkarma hazırlıkları yapmasına ve Osmanlıların 21 Mart 1800'de Heliopolis'teki yenilgilerine dair detaylara girmeyerek Fransızlara karşı kurulan Osmanlı-İngiliz ittifakı hakkında bilgiler veren yazar, takip eden bölümde Heliopolis yenilgisi sonrasındaki gelişmelere odaklanmıştır. Burada müttefik Osmanlı-İngiliz ordusunun yaptığı hazırlıklara, donanmanın Mısır'a hareket etmesine ve İngiliz donanmasının Ebukır'a yaptığı çıkarmaya dair detaylara değinmektedir. 21 Mart 1800'de İngilizler ile Fransızlar arasında vuku bulan Canope Savaşı'nın öneminde de işaret eden Bilici, İskenderiye'ye yönelik Osmanlı askeri harekâtına dair detayların yanı sıra, mevcut tarih yazımında İskenderiye'nin ele geçirilmesinde Osmanlıların rolünün meselenin bir İngiliz-Fransız sorunu olarak görülmesinden dolayı göz ardı edildiği tespitini yapmaktadır. Yazar devamında, İngiliz-Osmanlı müttefik güçlerinin Rahmaniye ve Reşid'i ele geçirmeleri (16 Nisan, 9 Mayıs 1800) ve Yusuf Ziya Paşa'nın Yafa'dan hareketle Mısır'a ulaşması ve müttefik kuvvetlerin Fransızlara karşı başarıları üzerinde durmuştur. Bu süreçte Fransızların Mısır'dan tahliyesi konusunda yapılan düzenlemelerin yanında,

İskenderiye'nin tahkimatı ve korunması için yapılması gerekenler ile şehrin Fransızlar tarafından tahliye edilmesi ve Osmanlılara teslim etmelerini incelemektedir. Burada son olarak başarının imparatorlukta yansımalarına vurgu yapan yazar, Sultan Selim adına "*Gazi Halife Sultan*" olarak ülkedeki tüm camilerde hutbeler okutulduğunu; bu vesile ile pek çok şairin ve tarihçinin şiirler yazdığını, bu metinlerde Sultan Selim'in "*ikinci bir İskender*" ve "*İkinci Bir Yavuz Sultan Selim*" olarak görüldüğünü belirterek Sultan Selim için yazılan divanlardan örnekler ortaya koymuştur. [s. 120-149].

Mısır Seferi sonrasında Memlûkların akıbetinden de söz eden Bilici, uzun zamandan beri İstanbul ile anlaşmazlık halinde olan ve kolaylıkla taraf değiştiren Memlûk beylerinin gücünü kırmak üzere Kethüda Osman Efendi'nin Mısır'a gönderilmesini ele almakta ve devletin Memlûk beylerini tasfiye etmek için ortaya koyduğu tasarımlara değinmektedir. Yazar, bazı beylerin İngilizlere sığınması ile meselenin bir "*Osmanlı-İngiliz çatışmasına*" dönüşmesinin de altını çizerek Mısır'da güçlü bir Osmanlı idaresi istemeyen İngilizlerin Memlûk beylerine yönelik politika değişikliklerini "*İngiltere'nin Mısır'ın geleceğine yönelik planlarının*" bir yansıması olarak değerlendirmektedir. Bu bölümün son başlığında, Fransız işgali sonrasında ülkede Osmanlı idaresinin yeniden tesis edilmesine, bu bağlamda yapılan atamalara ve Mısır'ın güvenliği için alınması gereken tedbirlere dair bilgiler verilmektedir. Bu çerçevede Bilici, özellikle İskenderiye Kalesi'nin tamiri, bunun için gerekli harcamaların hangi kaynaklar ile yapılabileceğine dair arayışları da ortaya koymuştur. Burada Hurşid Ahmed Paşa'nın İskenderiye'nin idaresinden ve savunulmasından sorumlu olarak Mehmed Ali Paşa'nın idaresine kadar Mısır'da kalmasını irdeleyen yazar, bu süreçte Osmanlı ve İngiliz birliklerine ev sahipliği yapan İskenderiye'nin Hüseyin Paşa'nın gözünde Mısır'da yapılacak reformlar için bir laboratuvar olarak görüldüğünü kaydetmektedir. [s. 149-158]

Bilici, "*Sefer Döneminde İskenderiye*" adlı son bölümde İskenderiye'nin Mısır Seferi'ndeki durumunu incelemektedir. Burada ilk önce İskenderiye'nin stratejik ve ticari önemine değinen yazar öncelikle şehrin Mısır Seferi öncesindeki vaziyetine dair bir portre çizmektedir. Bu bağlamda, İskenderiye'nin 18. yüzyılın sonundaki durumunu ele alarak şehrin bir gerileme içinde olup olmadığını sefere tanık olanların verdiği bilgilerden hareketle ortaya koymuştur. Kaynaklarda geçen nüfus verilerini analiz ederek şehrin ortalama nüfusunu bulmaya çalışan Bilici, oldukça kozmopolit bir nüfus yapısına sahip olmasına karşın nüfusun 17-18. yüzyıllar için gerileme eğilimi gösterdiğini belirtmektedir. Bu demografik gerilemeye karşın, şehrin iktisadi ehemmiyetinin artarak devam ettiğini yine veriler üzerinden gösteren yazar, İskenderiye'nin özellikle İstanbul'a gönderilen hububat ve Osmanlı donanmasının ihtiyaç duyduğu pek çok ürün açısından sahip olduğu stratejik önemi de vurgulamıştır. [s. 160-166]

Bu bölümün bir diğer kısmında Bilici, şehrin "*su sorunu*"na işaret etmektedir. Burada konuyu İskenderiye'ye su sağlayan kanallar, kuyular ve şehrin tarım alanlarını deniz

suyundan ayrı tutmaya çalışan bentler üzerinden inceleyerek, bu iki hususun İskenderiye’de idareciler ve halkın başlıca meşgalesi olduğunu belirtmektedir. Bu yapılarda zamanla görülen bozulmaların şehrin gerilemesinin diğer bir nedeni olduğunu belirten Bilici, bu bozulmadan özellikle pirinç tarımının etkilendiğini yöre halkının şikâyetleri üzerinden ortaya koymaktadır. Su yapıları ile ilgili olarak Mariout Gölü’nde İngilizler tarafından açılan kanalın, neden olduğu çevresel felakete rağmen bölgedeki çalışmaların ilki olduğunu ve Fransızların bölgeden çıkarılmasından sonra Mehmet Salih Efendi’nin İsveçli mühendis Rhodé’nin öncülüğünde İskenderiye’de yoğun bir faaliyet yürüttüğünü; ancak 1803 yılına kadar yapılan pek çok işin bu tarihte Memlûk beyleri arasındaki çatışmalar nedeniyle tahrip olduğunu ortaya koymaktadır. Takip eden başlıkta Bilici, Rum ve Kıpti patrikliklerine; bir sinagoga ve pek çok Avrupalı devletin temsilciliğine ev sahipliği yapan İskenderiye’nin “kurumsal yapısını”, çalışmada kullanılan Osmanlı ve Fransız arşiv belgelerinin yanı sıra İskenderiye kadı mahkemesine ait defterler üzerinden incelemektedir. Bu defterlerden 1789-1804 yıllarını kapsayan son ikisinden istifade ile özellikle kadılık kurumu üzerinde merkez-taşra arasında yaşanan çatışmayı ortaya koymuştur. Bunun yanında, Fransızların işgal döneminde tuttukları kayıtlar üzerinden de İskenderiye’deki dini yapıların analizi eden yazar, işgal döneminde neredeyse tamamı vakıflar vasıtası ile idare edilen dini yapıların durumunu ve Bonapart’ın ve ondan sonra Kléber’in yörede İslam kurumlarına karşı olan politikalarını incelemektedir. [s. 166-179]

Bu bölümde Bilici son olarak İskenderiye’nin savunma sistemi açısından sergilediği manzarayı Osmanlı ve Fransız kaynakları üzerinden değerlendirmeye alarak, 1770’teki Çeşme Baskını’ndan sonraya denk gelen tahkimat faaliyetleri çerçevesinde İskenderiye’de surların tamirine 1788’den itibaren başlanıldığını belirtmektedir. Arkasından da Fransızların üç yıllık işgal döneminde şehrin tahkimatı için yapmış oldukları faaliyetleri arşivlerden elde ettiği belge ve planlar üzerinden ortaya koyan yazar, üç yıllık Fransız işgalinin İskenderiye’ye gerek fikir gerekse de proje bazında önemli katkılar yaptığını, Osmanlı idaresinin de işgal döneminden sonra bu bağlamda yoğun bir faaliyet içine girdiğini; ancak bunların mevesinin bir başkasına, yani Mehmed Ali Paşa’ya nasip olduğunu ortaya koymuştur. [s. 179-192]

Faruk Bilici “Sonuç” bölümünde, Bonapart’ın Mısır Seferi’nin sonuçlarına dair tespitler yapmıştır. Bu bağlamda, kısa sürmesine rağmen (Temmuz 1798-Eylül 1801) seferin, Osmanlı İmparatorluğu’nun ve genel olarak Orta Doğu’nun siyasi, sosyal ve ekonomik dengesinde önemli değişimlere ve Avrupa siyasetinin dikkatini Doğu Akdeniz’e çevirmesine neden olduğunu belirtmiştir. Seferin, İngiltere’yi zayıflatmak yerine, bu ülkeyi Doğu Akdeniz’de yeni bir güç olarak Osmanlı Devleti’nin “hamisi” konumuna yükselttiğini ifade eden Bilici, Direktuar, Bonapart ve Talleyrand’ın Mısır halkının, ulemanın ve özellikle de Babıali’nin Mısır’daki etkisini küçümsediği tespitini de yapmaktadır. Bu çerçevede seferi, Osmanlı-Fransız kadim dostluğuna vurduğu darbe nedeniyle imparatorluğun dağılma

sürecini başlatan bir gelişme olarak değerlendirmektedir. Bilici, “*Halife Sultan’ın kutsal yerleri koruyamadığını gösteren*” Mısır Seferi’nin Osmanlıların, Arap ve Müslüman dünyasındaki prestijini zayıflattığı tespitini yapmaktadır. Bu bağlamda, 18. yüzyılda Balkanlar ve Anadolu’da Osmanlı otoritesinde görülen zayıflamanın Mısır Seferi ile daha da belirgin bir hale geldiğini ifade etmiştir. Osmanlı ordusunun Mısır’daki başarısızlığını Sultan Selim’in askeri reformlarının henüz tamamlanamamış olmasına da bağlayan Bilici, Osmanlı tarih yazımında Mısır Seferi’nin “*bilimsel*” tarafının göz ardı edilmesini Tarih-i Cevdet üzerinden göstererek, Cevdet Paşa’nın sadece seferin askeri cephesini ön plana çıkarmasını, yani “*Fransız Ordularının disiplini ve teknolojisini; Bonapart, Caffarelli, Kléber ve Murat gibi askerleri yüceltmeyi*” tercih etmesini eleştirmektedir. Son olarak, Mısır’daki karışıklıkların Mehmed Ali Paşa’nın idaresine kadar devam ettiğini belirten yazar, seferin özellikle İskenderiye’yi bir kez daha ön plana çıkardığını, Osmanlıların seferden sonra şehre yönelik set, kale, liman, kanal ve sarnıç gibi altyapı hamlelerinin Hüseyin Paşa’nın ölümü ile kesintiye uğradığını ve bu hamlelerin Mehmed Ali Paşa tarafından gerçekleştirildiğini kaydetmiştir. [s. 193-198]

Bu şekilde tahlil edilebilecek bu ana bölümlerin yanında Bilici, eserin önemli bir kısmını oluşturan ekler kısmında 14’ü Başbakanlık Osmanlı Arşivi, 2’si Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi ve Kütüphanesi ve 2’si de Bulgar Milli Kütüphanesi’nden olmak üzere 18 Osmanlıca belgenin transkripsiyonunu ve bu belgelerin Fransızca tercümelerini yapmıştır. Yazar bu belgelerin seçilmesinin amacını “*Osmanlıların, Mısır’ın İşgali karşısında gösterdikleri tepkinin değişik merhalelerini göstermek*” olarak ifade etmiştir.[s. 199-321].

Genel olarak değerlendirildiğinde Bilici’nin büyük oranda Osmanlı arşiv kaynaklarını kullanarak Fransızca kaleme aldığı bu çalışmanın, Mısır Seferi’ne dair mevcut tarih yazımında ihmal edilen “*Osmanlı tarafı*”nın anlaşılması için önemli katkılar yaptığı söylenebilir. Bu bağlamda, öncelikle kadim Osmanlı-Fransız dostluğuna darbe vuran, bölgedeki çıkarları zedelenen İngiltere’nin müdahalesi ile de bir İngiliz-Fransız çatışmasına dönüşen ve Osmanlı Devleti’nin Rusya ile ittifak yaparak Rusya’nın Osmanlı coğrafyasındaki nüfuzunu artıran bir gelişme olarak Mısır Seferi’nin pek çok değişik boyutu olduğunu söylemek mümkündür.

Bilici bu eseri ile Batı tarih yazımında göz ardı edilen Osmanlıların işgal karşısında gösterdikleri diplomatik, askeri ve ideolojik tepkiyi bizzat Osmanlı kaynakları üzerinden inceleyerek seferin Mısır’a olan etkisini İskenderiye örneği üzerinden ortaya koymuştur. Bilici, çalışmayı Osmanlı ve Fransız arşivlerinden elde ettiği belge ve planlar ile zenginleştirmenin yanında gerek metin içinde gerekse de ekler kısmında transkripsiyonunu ve Fransızca çevirilerini yaptığı Osmanlıca belgeler üzerinden Osmanlıların tepkilerini de yabancı okuyucular için izlenebilir bir hale getirmiştir.

Doç. Dr. Özgür YILMAZ
Gümüşhane Üniversitesi

Türkçe Özetler

RUKİYE AKDOĞAN: Dini İçerikli Yeni Hitit Tablet Parçaları

Tanıtlanacak olan çivi yazılı tabletler, İstanbul'da bulunan Türk ve İslam Eserleri Müzesine bağlı koleksiyoner olan Sayın Muhtar Kent'in koleksiyonundaki 3 yeni Hitit tabletini kapsamaktadır. Tabletlerin geliş yeri envanter defterinde kayıtlı değildir, ancak Hititlerin başkenti Çorum-Boğazköy'den elde edilmiş olduğu anlaşılmaktadır.

1) 265-(308) envanter nolu tabletin tek yüzünde, son kısımları kırk çivi yazılı satırlar bulunmaktadır. Tabletın mahiyeti konusunda, korunan kelimelerden, tabletin 5 ve 7. satırlarında belgelenen *galaktar-* ve *parhuenaš-* kelimeleri ip ucu mahiyetindedir. Bunlar ritüel hazırlığında, Tanrıları cezbetmeye ve yatıştırmaya yarayan iki kurban maddesidir. Bu iki kelimenin yanında 6. satırda, ^{UDU}*iyant-* “koyun veya koyun türü” kelimesi de yer almaktadır. Bu kelimelerden anlaşıldığına göre tabletin konusu bir ritüeli (ayini) içermektedir.

2) 266-(309) envanter nolu tabletin tek yüzünde, baş ve son kısımları kırk çivi yazılı satırlar bulunmaktadır. Tabletın konusu, Hurrice kurban terimlerinin yer aldığı bir kurban listesidir. I MUŞEN (1 kuş), I UDU (1 koyun) gibi kurban hayvanlarının yanında, Hurrice olan *ambašši* “yakma kurbanı”, *naši-* “Hurrice kurban terimi” kelimeleri belgelenmektedir. Tablette aynı zamanda kurbanların sunulduğu tanrıça isimleri de mevcuttur: ^D*Al-l]a-a-ni*; ^D*NI]N.GAL*; ^D*IŠTA]R*; ^D*Ni-n]a-at-ta* ^D*Ku-li-it-ta* gibi. 266-(309) öy. x+1-10' ile KBo 27.191 öy.II 1-11. satırlar arasında, paralel ve duplikat olan satırlar yer almaktadır.

3) 269 envanter nolu tabletin önyüzünde, baş ve son kısımları kırk çivi yazılı satırlar bulunmaktadır. Önyüzde oldukça fazla dökülme vardır. Arkayüzün bir kısmı korunmuş olup yazısızdır. Tabletın korunan satırlarında baş veya son kısmı kırk olan kelimeler tabletin Hattice olduğunu göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Hitit, ritüel, galaktar, parhuenaš, ambašši.

NİLGÜN COŞKUN: Keban Projesi: Ağın-Kalaycık Höyüğü Kurtarma Kazısının Yeniden Değerlendirilmesi

Keban Projesi kapsamında Elazığ Ağın'da 1968 ve 1972 yılları arasında Prof. Dr. Ümit Serdaroğlu başkanlığında Hoşrik Mevki, Kalecikler Höyüğü, Kilise Yazısı ve Kalaycık Höyüğü'nde kazılar yapılmıştır. Bu çalışmada Kalaycık Höyüğü çanak çömleklerinin ilk tanıtım ve değerlendirmesi sunulmaktadır.

Elazığ'ın batısındaki Ağın, kuzeyde Kemaliye (Eğin) ile Erzincan Ovası'na, batıda da Arapkir yolu ile Malatya Ovası'na açılan önemli bir alandır. Keban Barajı'nın yapımından önce Karasu ile Murat nehirleri Ağın'da birleşip Fırat'ı oluşturmaktaydı. Keban Baraj Gölü alanının doğusundaki verimli Altınova Bölgesi, büyük boyutlu ve merkez karakterli höyükleri ile diğer alanlara göre daha yoğun araştırmalara sahne olmuştur. Bununla birlikte Elazığ Havzası'nın batuya açılan Ağın çevresinde daha sınırlı ölçüde çalışmalar yapılmıştır.

Keban Baraj Gölü'nün dolmasından önce Karasu'nun doğu kıyısında yer alan Kalaycık, Kalkolitik Dönem'den İslami Dönem'e kadar kesintisiz iskân görmüş orta boyutlu bir höyüktür. Kazılar sırasında Tunç ve Demir Çağlara ait belirgin bir mimari bulunamamışsa da zengin çanak çömlek repertuarı höyüğün söz konusu dönemlerdeki yerleşimlerine dair önemli bilgiler içerir.

Bu çalışmada, Kalaycık Höyüğünde bulunan Erken Tunç Çağı'ndan Orta Demir Çağ'a kadar kronolojik olarak farklı mal gruplarından çanak çömleklerin, tarihsel süreci anlaşılır kılabilecek bir kısmı incelenmiştir. Keban Projesi Kurtarma Kazıları buluntuları ile karşılaştırıldığında, höyüğün Elazığ-Malatya bölgesinin tarihsel sürecini paylaştığı söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: Keban Projesi, Ağın, Kalaycık Höyüğü, Çanak Çömlek

ERMAN ŞAN: İbn Rüste'nin el-Alâku'n-Nefise'yi Ne Zaman Yazdığına Dair Yeni Tespitler

İbn Rüste'nin *el-A'lâku'n-nefise'*yi ne zaman kaleme aldığı tam olarak bilinmemektedir. Şimdiye değin bu konuya dair araştırmacılarca pek çok tarih de önerilmiş olmasına rağmen *el-A'lâku'n-nefise'*nin kaleme alınış tarihi belirsizliğini korumaya devam etmektedir. Bununla birlikte İbn Rüste'nin *el-A'lâku'n-nefise'*si Ortaçağların en önemli eserlerinden Hârûn b. Yahyâ'nın Constantinopolis'ten Roma'ya seyahatini de barındırmaktadır. *el-A'lâku'n-nefise'*nin bu kısmında Hârûn b. Yahyâ, *Besiûs el-Melik* (بسوس الملك) diye tanımladığı bir hükümdardan bahseder.

Aslında buradaki *Besiús*, Tuna Bulgar Çarı Symeon tarafından 913 yılı Ağustos ayındaki Constantinopolis kuşatmasından sonra kullanılmaya başlanan “Basileus” unvanıydı. Bundan dolayı İbn Rüste'nin *el-A'láku'n-nefise*'yi kaleme alması için *terminus post quem*, yani olası en erken tarih, 913 Eylül/Muharrem-Safer 301'dir. Sonuç olarak ulaştığımız bu netice araştırmacılar tarafından *el-A'láku'n-nefise*'nin İbn Rüste tarafından tamamlanmış olduğunu varsaydıkları Ağustos 913 tarihinden önceki tüm teklifleri geçersiz kılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İbn Rüste, *el-A'láku'n-nefise*, Ortaçağ İslâm Kaynakları, Doğu Roma İmparatorluğu, İbn Fadlân.

BİLAL DEDEYEV - YUSUF KÜÇÜKDAĞ: Osmanlı Devleti'nde Azerbaycanlı Bir Âlim: Molla Şemseddin Ahmed Karabağî

Azerbaycan sahası ile Osmanlı Devleti arasında sosyo kültürel ilişkilerin 16. yüzyılda ortaya çıkmasında çok sayıda Karabağlı ilim adamının etkili olduğu bilinmektedir. Osmanlı Devleti'nde müderrislik, kadılık ve kazaskerlik gibi üst düzey görevlerde bulunmuş bu alimlerden biri de Karabağlı Molla Şemseddin Ahmed Ensari'dir.

Karabağ'ın Dizak bölgesine yerleşmiş olan ashaptan Cabir b. Abdullah el-Ensari'nin soyundan gelen Molla Şemseddin Ahmed, ilk eğitimi Azerbaycan'ın Gence şehrinde aldıktan sonra 1562'de İstanbul'a gelmiş; burada Süleymaniye Medresesi'ni bitirmiştir. 1570'ten itibaren müderris olarak değişik medreselerde görev almış ve 1581'den sonra kadılık yapmaya başlamıştır. Kadılığı sırasındaki başarıları ona kazaskerlik yolunu açmış; sırasıyla 1584'te Anadolu Kazaskeri, 1592'de ise Rumeli Kazaskeri olmuştur.

Molla Şemseddin Ahmed, çok yönlü bir kişi olup şehnameci Seyyid Lokman Urmevi'ye verdiği destek ile Osmanlı şehnameciliğinin gelişmesine önemli katkı sağlamıştır. Bu arada divan şiiri yazmak isteyenlere de hocalık yapmış, Osmanlı divan şairlerinden Mani ve Edai Recep Efendi'nin şair olarak yetişmelerinde yardımcı olmuştur. Kendisi tefsir dalında da üstat olup Kur'an'ın değişik surelerini risaleler halinde tefsir etmiştir.

Molla Şemseddin Ahmed Karabağî'nin Osmanlı Devleti'nde bulunduğu dönemde Azerbaycan'dan Osmanlı ülkesine göç edenlerin sadece kendileri değil aynı zamanda aileleri de bu ilişkilerin kurulmasında mühim rol oynamışlardır. Nitekim Molla Şemseddin Ahmed'in oğlu Nuh Efendi, ilmiye sınıfına intisap ederek babası gibi önce müderrislik, sonra kadılık yapmış; arkasından Anadolu ve Rumeli kazaskerliklerinde bulunmuştur.

Anahtar Kelimeler: Gence-Karabağ, Molla Şemseddin Ahmed Karabaği, Cabir Ensari, Süleymaniye Medresesi, Nuh Efendi.

ÇİĞDEM GÜRSOY: Aynı ve Başka: Evkaf Muhasebeciliği Mahkemesi Para Vakfı Kayıtları (1491-1828)

Çalışma, İstanbul Müftülüğü Şer'iyye Sicili mahkemelerinden Davudpaşa Mahkemesi para vakıfları üzerinde yapılan bir önceki araştırma sonucundan hareketle planlanmıştır. Bu kapsamda çalışmanın amacı, öncelikli olarak sicillerdeki başka mahkemelerde aynı yöntemle yapılacak araştırmalarda para vakıflarının uzun dönemde ekonomik, siyasi ve sosyal olaylar ile bağlantılarını ortaya çıkarmaktır. Devamında iki mahkeme arasında yapılacak karşılaştırma ile bulguların ne derece birbirini desteklediği sorgulanacaktır. Çoğunlukla 19. yüzyıl verilerinden oluşan ilk belgelerden sürdürülebilir seri elde edebilmek için 17. ve 18. yüzyıl verilerinin ağırlıkta olduğu Evkaf Muhasebeciliği Mahkemesi araştırma evreni olarak seçilmiştir.

Evkaf Muhasebeciliği Mahkemesi'nde onaylanmış vakıflardan para vakfı işletim usulünü içeren 109 vakfiye tespit edilmiştir. Bulunan vakfiyeler önceki çalışma ile tamamlandığında; 1491-1911 yılları arasında 312 vakfin incelenmesi ile 420 yıllık bir seri elde edilmiştir. Süreç içinde özünde aynı amaç için kurulan para vakıflarının, kişilerin istekleri ve vakfedildikleri dönemlere göre başka özellikler gösterdikleri anlaşılmıştır. Bazı dönemlerde avarız sandıklarında kümelenmişler, zaman zaman oldukça düşük meblağlar vakfedilmiş, bir dönem bayındırlık işleri ön planda yer alırken diğer dönem eğitime ağırlık verilmiştir. Tüm bu davranışların nedensellikleri üzerinde durularak günlük hayata yansımaları değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, İstanbul, Para Vakfı, Vakfiye, Evkaf Muhasebeciliği Mahkemesi.

MEHMET DEMİRYÜREK: Kıbrıs Adasında Âdet-i Ağnâm Vergisi (1570-1603)

Âdet-i ağnâm veya *resm-i ganem* adlarıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun hemen hemen her tarafında tahsil edilen bu vergi, genellikle Nisan ve Mayıs aylarında toplanırdı. Verginin miktarı yer ve zamana göre değişiklik göstermekteydi. *Âdet-i ağnâm* vergisi Kıbrıs'ın Osmanlılar tarafından fethinden sonra Kıbrıs'ta da tahsil edildi. Ağnâm vergisi Osmanlı döneminde Kıbrıs bütçelerinin gelir kaynaklarından biri oldu. Söz konusu vergi ile ilgili bazı birincil/orijinal kaynaklar vardır. Bunlardan

birisi Osmanlı yönetiminde hazırlanan Kıbrıs bütçeleridir. Eldeki bütçelerin tamamı birer yıllık olmasa da konuyla ilgili önemli bilgiler içermekte ve söz konusu verginin tahsil şeklini açıklamaktadır. Bir diğer kaynak ise *1. Numaralı Kıbrıs Mukataa Defteri*'dir ki, bugüne kadar hiçbir araştırmada kullanılmamıştır. Çeşitli araştırmalarda Kıbrıs ağnâm vergisi hakkında bazı bilgiler bulunsa da Osmanlı Kıbrıs'ında tahsil edilen koyun vergisiyle ilgili kapsamlı bir araştırma henüz yapılmamıştır. Bundan dolayı çalışmanın amacı, XVI. yüzyıl sonlarında Kıbrıs koyun vergisiyle ilgili tarihi belgeleri ortaya çıkarmak ve değerlendirmek olarak belirlenmiştir. Kaynak olarak ise Kıbrıs Şer'îye Sicilleri ile Başbakanlık Osmanlı Arşivi belgeleri kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Koyun Vergisi, Ağnâm, Kıbrıs, Bütçe.

SEYDİ VAKKAS TOPRAK: Mehmed Şerif Paşa'nın Çıldır Valiliği

Çıldır Eyaleti, Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'ya doğru uzanan zorlu coğrafyasında bulunmaktaydı. Rusya ve İran sınırları yakınında bulunan bölge, devletin doğu kanadının güvenliği için önemli bir noktadaydı.

Rusya'nın XVIII. yüzyıl başından itibaren gerçekleştirmeye çalıştığı sıcak denizlere ulaşma politikasının bir ayağını da Kafkasya oluşturmaktaydı. Bu bağlamda Balkanlar, Karadeniz ve Güney Kafkasya üzerinden hücumla geçen Rusya'nın denize ulaşma hedeflerinden biri de Anadolu'nun kuzeydoğusuydu. İşte tam da bu bölgede yer alan Çıldır Eyaleti oldukça önemli bir stratejik bölge haline gelmiştir. Rusya, XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Osmanlı Devleti'ne karşı giriştiği tüm savaşlarda Karadeniz'in doğusundan Çıldır ve Anadolu üzerine ordular sevk etmiştir. Bu yönüyle Yakınçağ başlarında bölge Osmanlı-Rus savaşlarına sahne olmuştur.

III. Selim'in tahta geçtiği 1789 yılında devam eden Osmanlı-Rus Savaşı dolayısıyla Çıldır Eyaleti de saldırıya uğramıştı. Savaşın sonrasını sınır güvenliğine önem veren III. Selim bölgede bulunan Çıldır Eyaleti'ne dirayetli valiler atamaya gayret etmiştir. III. Selim'in Çıldır valisi olarak görevlendirdiği devlet adamlarından biri de Mehmed Şerif Paşa'dır. Şerif Paşa, Çıldır'ın yanı sıra Trabzon ve Kars valilikleri ile Karadeniz sahilleri seraskerliği de yapmıştır. Bu çalışmada Mehmed Şerif Paşa'nın bölgedeki faaliyetleri dönemin ana kaynakları olan vakayinameler ve arşiv belgeleri ışığında ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Çıldır Beylerbeyliği, Çıldır Eyaleti, Sınır Güvenliği, Gürcü Prenslikleri, İshak Paşa, Şerif Paşa.

MUHARREM ÖZTEL: *Osmanlı Devleti'nde Madeni ve Kâğıt Para Kalpazanlığında Yabancıların ve Yabancı Ülkelerin Rolü (1818-1923)*

19.Yüzyıldan 20.yüzyılın ilk çeyreğine kadar, Osmanlı piyasalarında önu alınamayan kalpazanlık faaliyetleri zaman içerisinde daha da derinleşip yaygınlaşarak para piyasasının çözülemeyen ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. Genellikle münferit olmaktan ileri geçmemesi gereken kalpazanlığa ilişkin olaylar, iç ve dış siyasi, idari, mali ve iktisadi şartların beslediği ve şekillendirdiği piyasa ortamında, zamanla yaygınlaşarak ülke içinden ve dışından bağlantılarla organize hale gelmiştir. Kalpazanlık, başta İstanbul olmak üzere muhtelif eyalet piyasaları üzerinden beslenen kalpazanlar için ciddi bir kazanç kapısı haline gelmiştir.

Bu dönemde kalpazanların ürettikleri kalp madeni ve kâğıt paraların, ülke içinde üretilenlerin yanında önemli bir kısmının, Osmanlı'da ikamet eden ve etmeyen yabancı kalpazanlar tarafından, çeşitli ülkelerde üretilip başta İstanbul olmak üzere muhtelif eyalet piyasalarına sürüldüğü görülür. Kalpazanların idari ve adli kontrolden uzakta kendileri için Osmanlı ülkesine oranla daha az riskli, teknik olarak daha kolay üretim yapabilecekleri ve güvenli buldukları ülkeleri tercih ettikleri söylenebilir. İncelediğimiz dönem içinde kalpazanların bu faaliyetlerini kalkan görevi işleviyle kolaylaştıran iki neden öne çıkmıştır. Bu nedenlerden biri, kalpazanların sahte para imali için seçtikleri ülkelerin Osmanlı parasını taklit edenlerin işlediği suçta karşı adeta koruyucu ve teşvik edici sonuçlar doğuran duyarsız politikalarıdır. Diğer ve en önemlisi ise Osmanlı yönetimi tarafından son iki yüzyıl içinde yabancı ülke vatandaşlarına kapitülasyonlar adı altında verilen ve zamanla teamüllerle artan adli imtiyazların koruyucu etkisidir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Kalpazanlık, Kalp Meskükât, Sahte Kâğıt Para, Yabancı Kalpazanlar.

FATMA ŞİMŞEK: *19. Yüzyılın İkinci Yarısında Cezayir-i Bahr-i Sefid Vilayetinde Kaçak Gemi Yapımı*

Osmanlı Devleti, askeri ve güvenlik gibi gerekçelerle özellikle Akdeniz'in kıyı ve adalarındaki Rum nüfusun tecrübesinden yararlanarak bölgede bazı yeni tersaneler inşa etti veya var olanları geliştirdi. Bunu yaparken devletin iyi işleyen organizasyonu; uzmanlaşmış çeşitli iş kollarının ve farklı malzemelerin teminini ayrıca tüm bunların belirli merkezlerde toplanmasını mümkün kıldı.

Dönemin önemli denizci devletlerinde olduğu gibi bir taraftan devletin sıkı denetimi altında ana bir tersane (İstanbul'daki Tersane-i Amire), diğer tarafta kıyı ve adalara yayılmış ve devlet denetiminin kısmen zayıf olduğu küçük ölçekli tersaneler ile Osmanlı Devleti, donanma ve denizcilik faaliyetlerini yürütmekteydi. İhtiyaç

durumunda donanma-i hümayun için yapılacak gemilere gerekli marangoz ve burgucular Sakız, İstanköy, Rodos, Kaşot ve Meyis gibi adalardan sağlanmaktaydı. Ancak Yunan bağımsızlık savaşı sonrasında idari kontrolün zayıflamasıyla birlikte bu gemicilik merkezleri, Osmanlı devleti için riskli bir durum arz etmeye başlamıştı. Çünkü Osmanlı egemenliğindeki ada ve kıyı bölgelerinden hem ham madde hem de insan gücü, başta Syros adası olmak üzere Akdeniz'de Yunan gemi yapım merkezlerine kayarak Yunan gemiciliğinin gelişimine önemli katkılarda bulunmaktaydı. Yaşanan bu sorunun diğer yönleri ise Osmanlı egemenliğindeki adaların güvenliklerinin sağlanması, adalar ve anakara arasında kaçakçılık faaliyetlerinin önlenmesi, kaçak gemi yapımından dolayı miri ormanların zarar görmesinin önüne geçilmesi ve tabii ki vergi kayıplarının engellenmesi idi. Bu nedenlerle merkezi otorite tarafından bir takım tedbirler alınmaya ve düzenlemeler yapılmaya çalışıldı.

Çalışma esasen Osmanlı Devleti'nin asla onaylamadığı önemli Yunan gemi inşa merkezlerine (bu merkezlerin büyük bir kısmı yine Yunan egemenliğinde olan adalardı) yönelik yasal olmayan bu ticaret üzerinde şekillenmiştir. Bununla birlikte kaçak gemi yapımının nedenleri ve sonuçları dönemin değişen siyasi-ticari ve teknoloji çerçevesinde değerlendirilmeye çalışılacaktır. Buna karşın Osmanlı Devleti'nin kaçak inşa faaliyetlerini engellemek adına yaptığı düzenlemelere ve aldığı tedbirlere değinilerek bu tedbirlerin-düzenlemelerin adaların iktisadi ve sosyal yapılarını ne şekilde etkiledikleri üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Gemi yapımı, Cezayir-i Bahr-i Sefid, Akdeniz, Adalar, Tersane, Yunanistan.

V. SEFA FUAT HEKİMOĞLU - AYTAKUL MAHAYEVA - GULZADA ÇARGINOVA: 19. Yüzyılın Son Çeyreğinde Doğu Türkistan'daki Milli Mücadelede Kazak ve Kırgızların Rolü

19. yüzyılın ikinci yarısında, Rus ve Çin işgali altındaki Türkistan toprakları, tarihinin en zor günlerini yaşamaktaydı. Batı Türkistan'da Özbekler, Kazaklar ve Kırgızlar Rus egemenliğine karşı mücadele verirken, Doğu Türkistan'daki Uygurlar, Dunganlar (Döngen-Huizu) ve diğer Türk ve Müslüman halklar benzer mücadeleyi Çin ordularına karşı yürütmekteydi. Söz konusu dönemde Doğu Türkistan arazisinde emperyalist politikaları gereği Rusya ve İngiltere'nin de faaliyetler yürüttüğü gözlemlenmiştir. Bu makalede, Hokant Hanlığı'ndan Kaşgar'a gelerek Yedişehir Devleti'ni kuran Yakup Bek'in, Doğu Türkistan'da verdiği bağımsızlık mücadelesi ve bu mücadeleye Batı Türkistan arazisinden göç etmek zorunda kalan Kazak ve Kırgız Türklerinin iştiraki, arşiv belgeleri ışığında incelenmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Doğu Türkistan, Kaşgar, Yedişehir Devleti, Yakup Bek, Kazaklar, Kırgızlar.

M. VOLKAN ATUK: *İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin İran Politikası*

Avrupa'da yayın yapan bir aydın muhalefeti olarak yola çıkan ve sonunda ülke yönetimini bütünüyle ele alan İttihad ve Terakki Cemiyeti, Osmanlı Devleti'nin kadim komşusu İran ile kendi iç değişimlerine paralel ilişkiler geliştirmiştir. Başlangıçta yalnızca II. Abdülhamid'e atfedilen sorunlarla sınırlı bir bakış gözlenirken, sonraki yıllarda II. Abdülhamid'in politikasına benzer bir İttihad-ı İslam söylemi ve ardından siyasi dayanışma ve kurtuluş motiflerinin ön plana çıkacağı politik bir üslup belirlenmiştir. Özellikle Settar Han öncülüğünde Tebriz'de yürütülen direniş, İttihad ve Terakki Cemiyeti ile İran'lı Meşrutiyetçiler arasındaki en önemli bağı oluşturur. Ancak bu olumlu bakış açısı özellikle sınır sorunları gündeme geldiğinde sorun çözücü olmaktan uzak kalmıştır. Geleneksel sınır ihtilaflarının aşılması iki ülkenin iyi komşuluk ilişkisi geliştirmenin yanında kendi siyasetleri ile ilgili farklı noktalara dokunduğundan Meşrutiyetçi dayanışma söylemi ile güncel siyasal zorunluluklar arasında sürüp giden bir mücadele yaşanmıştır. Bu çalışmada İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin İran'a yönelik politikaları iki farklı bakış açısı ile ele alınmaya çalışılacaktır. Öncelikle İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin başlangıcından, 1.Dünya Savaşına kadar olan dönemde geçirdiği değişimlerin İran'a yönelik politikasının belirlenmesine olan etkileri ele alınacak, ardından İran politikasının II. Abdülhamid yönetimi ile kesişen ve ayrışan taraflarının neler olduğuna değinilecektir.

Çalışmanın kapsamı Cemiyet'in ilk yayınlarından başlamakla birlikte 1.Dünya Savaşı'nın başlangıcına kadar olan dönemdir. Çünkü bu savaş içerisinde İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin İran'a yönelik tutumları, doğrudan doğruya savaş koşulları, cephe gereksinimleri ve Alman genelkurmayının öncelikleri doğrultusunda şekillenmiştir. Bu nedenle 1914'den sonraki süreci genel savaş planlarının içerisinde ele almak gerektiğinden, çalışmada 1913 yılındaki Trablusgarp Savaşına kadar olan dönemin olayları incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: İttihad ve Terakki, İran, Trablusgarb, II. Abdülhamid, Settar Han.

HASAN YILDIZ: *II. Meşrutiyet Döneminde Akim Kalmuş Bir Eğitim Projesi: Medrese-i Aşâir*

Tanzimat'la birlikte yoğun modernizasyon faaliyetlerinin cereyan ettiği bir alan hâline dönüşen Osmanlı eğitim tarihi, günümüz eğitim kurumlarından büyük bir kısmının kuruluşuna tanıklık etmiştir. Tanzimat'la başlayıp II. Abdülhamit döneminde nicelik ve nitelik itibarıyla çeşitlenerek artan batı tarzı eğitim kurumlarının yanında, geleneksel eğitim kurumu olan medreselerin de ıslah edilerek çeşitlenmesi, II. Meşrutiyet döneminde gerçekleşebilmiştir.

Bu süreçte projelendirilen eğitim kurumlarından büyük bir kısmı hayata geçirilmiş olmasına rağmen, bir kısmı kısa sürede kapanmış, az da olsa hayata geçirilemeden proje aşamasında kalanlar olmuştur.

II. Meşrutiyet döneminde medreselerde gerçekleştirilen ıslahatın, gerek yapı, gerekse program itibariyle batı tarzı mektepler modellenerek gerçekleştirildiği müşahede edilmektedir. Bu medreselerden biri de II. Abdülhamit döneminde açılmış olan Aşiret Mektebi örnek alınmak suretiyle projelendirilen, ancak hayata geçirilmesi mümkün olmayan Medrese-i Aşâir'dir. Özel bir amaca yönelik planlanan ve teşkilat yapısı ve programı itibariyle de Aşiret Mektebi'ni çağrıştıran bu medrese, akim kalmış önemli bir proje olarak arşivdeki yerini almıştır.

Bu makale, adı geçen medresenin kuruluş amacını, teşkilat yapısını, ders programını ve müfredatını, arşiv belgelerine dayalı olarak ortaya koyan ilk çalışma niteliğindedir.

Anahtar Kelimeler: Eğitim, Osmanlı Eğitim Tarihi, Medrese, Medrese-i Aşâir, Aşiretler Medresesi, Aşiret Mektebi.

MUSTAFA KAAAN SAĞ: *Edirne'de Bir İngiliz Misyonerlik Cemiyeti: Evangelikalizm, Milenyalizm ve Yahudiler*

British Society for the Propagation of the Gospel among the Jews (BSPGJ) Yahudileri Hıristiyanlığa döndürmek amacıyla 1842'de Londra'da kurulmuş bir İngiliz misyonerlik cemiyetidir. Cemiyet, 19. yüzyılın ikinci yarısında Avrupa ve Kuzey Afrika'da açtığı merkezlere 1865'te Edirne'yi de eklemiştir. Tıp ve eğitim hizmeti sunan cemiyet, bu sayede çok sayıda Edirne Yahudisini Hristiyanlığa çevirmiştir. 20. yüzyılın başında Edirne İngiliz Okulu adlı bir eğitim kurumu çatısında faaliyetlerine devam eden cemiyetin kentteki izleri I. Dünya Savaşı ile beraber ortadan kalkmıştır. Bugün ayakta olmayan Edirne İngiliz Okulu binası, ancak fotoğraflardan okunabilen mimarisıyla cemiyetin Osmanlı toplumu ile kurduğu kültürel ilişkiyi tanımlamaya destek olmaktadır. Ele alınan çalışmada, öncelikle BSPGJ ve benzeri Britanya kökenli cemiyetleri Yahudilere yönelten Evangelikalizm inancı üzerinde durulacak, ardından cemiyetin genel tarihi ve Edirne'deki faaliyetleri anlatılacaktır. Ortaya çıkan bilgiler, Britanya kökenli Yahudi misyonlarının İsrail'in kuruluşu ve uluslararası siyasete etkisi çerçevesinde değerlendirildiğinde günümüz Orta Doğu sorununun daha net bir biçimde anlaşılmasına yardımcı olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Geç Dönem Osmanlı Mimarlığı, Misyonerlik Okulları, İngiltere-Osmanlı Devleti İlişkileri, Yahudiler.

AYTEKİN ERSAL: *Tevhid-i Efkar Gazetesi Başyazarı Ebuzziya'yı Şark İstiklâl Mahkemesine Götüren Süreç*

Ebuzziya, Cumhuriyet Halk Fırkası - Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ayrışmasının yaşandığı dönemde, *Tevhid-i Efkar* gazetesinin sahibi ve başyazarıdır. Muhafazakâr bir aydın olarak, iktidar karşısında muhalefeti desteklemiştir. Radikal inkılâplara karşı bir denge arayışında olmuştur. Cumhuriyet ve Hâkimiyet-i Milliye kavramlarını muhafazakârlığın önünü açacak bir araç olarak görmüştür. Bu kavramlar etrafında laik, müfrit inkılâpçı, liberal olarak tanımladığı kesimlerle tartışmıştır. Ne muhaliflerini tanımlarken, ne de kendi konumunu meşrulaştırmaya çalışırken sığ bir polemikçi üslubunu aşamamıştır. 4 Mart 1925'te çıkarılan Takriri Sükûn Kanunu ardından Şark İstiklâl Mahkemesine gönderilmiştir. Uzun yıllar yazı hayatına dönmemiştir. Muhafazakâr bir aydın olarak teolojik, felsefi, tarihi arka planı olan kavramları güncelliğin ötesine taşıyamamasının, otoriter iktidar döneminde suskun kalmasında payı olduğu düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler; Cumhuriyet Halk Fırkası, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, Ebuzziya, Hâkimiyet-i Milliye, *Tevhid-i Efkar*.

Abstracts

RUKIYE AKDOĞAN: *New Hittite Cuneiform Texts Concerning the Religious Context*

This paper introduces three new Hittite cuneiform tablets from the collection of Muhtar Kent, an official collector connected with Turkish and Islamic Art Museum in İstanbul. Unfortunately, the origins of all these cuneiform tablets haven't recognized yet, but they probably came from Hattuša, the capital of Hittite Kingdom, in Boğazköy, Çorum.

1) The Cuneiform tablet, Inv. No. 265-(308), is a document with a written single side; it seems that the ending parts of lines were broken on the written side of this cuneiform tablet. The preserved words, *galaktar-* and *parhuenas-*, which were assigned in lines 5 and 7, give evidence about the character of this text. These two words were ritual materials using for pacifying and attracting the deities. Beside these words, ^{UDU}*yant-* "sheep, a species of sheep" also appear in l. 6. Owing to these words, it is assumed that this cuneiform tablet includes a ritual (rite).

2) The cuneiform tablet, Inv. No. 266-(309), that the beginning and the ending parts of lines were broken entirely is a single-sided tablet. It is a sacrificial list including Hurrian sacrificial terms. A number of sacrificial animals as I MUŠEN (1 bird) and I UDU (1 sheep) and some "Hurrian sacrificial terms" as *ambašši* "burnt offering", *naši-* etc. were identified in this text. A number of goddesses which were offered sacrificial animals are also assigned in this text: ^D*Al-l]a-a-ni*; ^D*NI]N.GAL*; ^D*IŠTA]R*; ^D*Ni-n]a-at-ta* ^D*Ku-li-it-ta*. Between 266-(309) Vs. x+1-10' and KBo 27.191 Vs. II 1-1, the paralel and duplicate lines are found.

3) In the observe of cuneiform tablet, Inv. No: 269, the beginning and the ending parts of lines were broken. There are so many desquamations in the obverse of this cuneiform tablet. A part of reverse of this text is well-preserved, but it includes any cuneiform signs. The preserved words which the beginning and the ending parts were broken indicate that this cuneiform tablet includes a Hattic text.

Key Words: Hittite, ritual, *galaktar*, *parhuenas*, *ambašši*.

NİLGÜN COŞKUN: *Keban Project: Reassessment of the Rescue Excavations at Ağın Kalaycık Höyük*

Within the scope of Keban Project, rescue excavations were carried out by Prof. Ümit Serdaroğlu at Hoşrik Area, Kalecikler Höyük, Kilise Yazısı and Kalaycık Höyük in Ağın region between 1968 and 1972. In this paper, the preliminary results on Kalaycık ceramic groups are presented.

Located in Elazığ region to the west of Keban Dam, Ağın is an important area opening to the Erzincan Plain through Kemaliye (Eğin) to the north, and to the Malatya Plain through Arapkir to the west. Before the construction of the Keban Dam, the Karasu and Murat rivers merged in Ağın and formed the Euphrates. The fertile region of Altınova, situated to the east of Keban Dam has become an area of intense investigations due to its large mounds bearing a central character. However, the archaeological works carried out around Ağın to the west, is limited.

Kalaycık, situated on the east coast of Karasu, was a medium-sized mound inhabited uninterruptedly from Chalcolithic to Islamic Period. During the excavations no significant architecture was encountered belonging to the Bronze and Iron Ages but a rich ceramic collection contains important information about the settlement during these periods.

In this study, Kalaycık Höyük's collection of ceramic assemblages from Early Bronze Age to Middle Iron Age is investigated. When compared with the other Keban Project rescue excavations, it can be said that Kalaycık Höyük shared a similar historical process with Elazığ-Malatya region.

Key Words: Keban Dam Project, Ağın, Kalaycık Höyük, Pottery.

ERMAN ŞAN: *New Determinations about when Ibn Rusta Wrote his Work al-Alāk al-Nafīsa*

It is unknown exactly when Ibn Rusta wrote his work *al-A'lāk al-nafīsa*. Although so far, innumerable dates have been proposed on this subject by researchers the writing date of *al-A'lāk al-nafīsa* remains uncertainty. On the other hand Ibn Rusta's work *al-A'lāk al-nafīsa* also contains travel of Hārūn b. Yahyā who was one of the famous captives of the Middle Ages, from Constantinople to Rome. In this section of *al-A'lāk al-nafīsa*, Hārūn b. Yahyā mentions the monarch that he defines as *Basiūs al Malik* (بسوس الملك). In fact *Basiūs* was the title "Basileus" that used by Tzar Simeon of the Danubian Bulgars, after the siege of Constantinople in August 913. Therefore

terminus post quem -probable earliest date- for the writing date of Ibn Rusta's work *al-A'lāk al-nafīsa* is September 913/Muharram-Safar 301. This conclusion we reached as a result invalidates the researchers' all offers about *al-A'lāk al-nafīsa* completed by Ibn Rusta before September 913.

Key Words: Ibn Rusta, al-A'lāk al-nafīsa, The Medieval Islamic Written Sources, The East Roman Empire, Ibn Fadlān.

BİLAL DEDEYEV - YUSUF KÜÇÜKDAĞ: Azerbaijani Scholar Mullah Shamsuddin Ahmed Karabaghi in the Ottoman Empire

A large number of Azerbaijani scientists were known as a linchpin to the emergence of socio-cultural relations between Azerbaijan and the Ottoman Empire in the 16th century. One of these scholars was KharabaghiMullah Shamsuddin Ahmed Ansari who was among the ones that had been in senior positions such as muderris, kadive kazasker in the Ottoman Empire.

Mullah Shamsuddin Ahmed, a descendant of Jabir b. Abdullah al-Ansari who was one of the famous sahabahs originally settled in Dizak, left for Istanbul after getting his first education in Ganja and graduated from Sulaymaniyah madrasah here in 1562. Since 1570 he served as a professor at various madrasahs and began to work as kadi after the year 1581. His success in kadiluk paved the way for kazaskerluk; he became Anatolia Kazasker in 1584, and Rumeli Kazasker in 1592.

Mullah Shamsuddin Ahmed, as an intellectual person, contributed significantly to the development of the Ottoman shahnamachilig by supporting shahnamachi Sayyid Lokman Urmevi. Meanwhile, he was a teacher to those who wanted to write diwan poetry, and had a crucial role in the formation of poets such as Mani and Edain Recep Efendi. He was also a master in the field of tafsir (Quranic interpretation) and interpreted different suras of Quran in the form of risale.

Not only migrants themselves who came from Azerbaijan to the Ottoman Empire in this period, but also their families played a significant role in the establishment of these relations. Mullah Shamsuddin Ahmed's descendants got promotions in ilmiye class; his son Noah Efendi was first a muderris, then kadi, after wards worked in Anatolia and Rumeli kazaskerluk.

Key Words: Gence-Karabagh, Karabaghi Mullah Shamsuddin Ahmed, Jabir Ansari, Sulaymaniyah Madrasah, Noah Efendi.

ÇİĞDEM GÜR SOY: *Same and Different: Cash Waqf Records of the Foundation Accounting Court (1491-1827)*

The study has been planned with reliance on a previous study conducted Istanbul Şer'iyye Registry Courts, Davudpaşa Court, cash waqfs. In this context, the study primarily aims at manifesting the long-term relationship of cash waqfs with economic, political and social events throughout studies that will be conducted using the same methods on other registries. By a comparison made between two courts later on, it will query as to which degree the findings support each other. In order to obtain a sustainable series from the first documents that majorly include data from the 19th century, the Foundation Accounting Court, which mostly include data from the 17th and 18th centuries, was chosen as the research space.

109 endowments, which use the cash waqf operation method, were determined amongst the foundations that were approved by the Foundation Accounting Court. When the endowments found were completed with the previous study, a series of 420 years were obtained through the examination of 312 charities between 1491-1911. It was understood that the cash waqfs, which were established essentially for the same purpose during the process, manifested different particularities depending on the wishes by persons and the period they were established. They gathered in special Ottoman foundations called *avarız* during some periods very low amounts were devoted in other periods and whereas public works were at the forefront at some periods other periods put emphasis education. An emphasis was made on the causation of such behaviors and an evaluation was made about their impacts on daily lives.

Key Words: Ottoman, İstanbul, Foundation, Cash waqf, Endowment, Foundation Accounting Court.

MEHMET DEMİR YÜREK: *The Sheep Tax in the Cyprus Island (1570-1603)*

The sheep Tax (*âdet-i aġnâm* or *resm-i ganem*) in the Ottoman Empire was collected in April or May generally. The quantity of the tax could change according to the time and place. Having conquered Cyprus, the Ottomans also collected above mentioned tax in Cyprus. It was one of the income sources of the Cyprus budget under the Ottoman rule. It is understood that there are some original sources germane to the sheep tax of Cyprus. One of them is the Cyprus budgets under the Ottoman rule and the other is the *1 Numaralı Kıbrıs Mukataa Defteri*. It has not been made a comprehensive research concerning the sheep tax in Cyprus yet, using these documents. Therefore,

the aim of this study is to reveal the historical documents related to the sheep tax in Cyprus in the late years of the 16th century and evaluated them. The evidence used in this study is derived principally the records of the Nicosia Kadi's court and from the Cyprus budgets in the Ottoman prime Ministry archives in İstanbul.

Key Words: Ottoman Rule, Sheep Tax, Cyprus, Cyprus Budgets.

SEYDİ VAKKAS TOPRAK: Mehmed Şerif Pasha's Governorate in Çıldır

Çıldır Province was on a tough geography of The Ottoman State ranging towards Caucasia. The area near Russia and Persia border was very important for the security of the east wing of the state.

The Caucasia was a part of the Russian policy that aimed to reach warm waters onward the beginning of the 18th century. In this context the Northeastern region of Anatolia was one of the goals of Russia that attacked through Balkans, Black Sea and the Southern Caucasia to reach sea. Çıldır which was exactly located at this region became a very important strategic region. Russia sent troops to Çıldır and Anatolia from the Eastern Mediterranean in all the wars against the Ottoman Empire during the 18th and 19th centuries. In this direction at the beginning of the contemporary age the region witnessed Ottoman-Russian wars.

In 1789, in which Selim III acceded to the throne, because of the ongoing Ottoman-Russian war the *Çıldır Province* had also been attacked. Selim III who gave importance to the border security endeavoured to appoint decisive governors to the Çıldır province. One of the statesmen who was appointed by Selim III as Çıldır governor was also Mehmed Şerif Pasha. Şerif Pasha, besides carrying governorship of Çıldır out, had performed governorships of Trabzon and Kars and also worked as serasker of Black Sea Coasts. In this article the activities of Mehmed Şerif Pasha in the region under the light of main sources of the time Vekayinames and archive documents are studied.

Key Words: Çıldır Province, Çıldır State, Border Security, Georgian Principalities, İshak Pasha, Şerif Pasha.

MUHARREM ÖZTEL: *The Role of Foreigners and Foreign Countries in Coins and Paper Money Counterfeiting in the Ottoman Empire (1818-1923)*

From the 19th century until the first quarter of the 20th century, counterfeiting activities in the Ottoman markets became more and more intensified and an inseparable part of the money market. Counterfeiting activities which are generally expected to be individualized, have become widespread over time in the markets with the support of internal and external political, administrative, financial and economic conditions. It has become organized through links from within and outside the country. It has become a serious way of earning for counterfeiters who are fed on different state markets, especially in Istanbul.

During the review period, an important part of the Ottoman coins and paper money fakes were produced by foreign counterfeiters. Some of these counterfeiters lived in the Ottoman Empire and some in various countries. These moneys they had produced in various countries were put on to the market in various cities of the country, especially in Istanbul. It can be said that counterfeiters prefer countries that are safer in terms of administrative and judicial controls. Counterfeit coins and paper money were less risky and technically easier to produce in these countries than Ottoman State. There were two reasons why the counterfeiters carried out these activities easily. One of the reasons is that counterfeiters were protected by the countries where they made counterfeit money. Because the policies followed by these countries have had almost protective and encouraging consequences for counterfeiters. The other reason was the protective effect of the judicial privileges granted by the Ottoman administration under the name of capitulations to foreign citizens in the last two centuries.

Key Words: Ottoman Empire, Counterfeiting, Counterfeit Coins, Counterfeit Paper Money, Foreign Counterfeiters.

FATMA ŞİMŞEK: *Illegal Ship-Building in the Cezayir-i Bahr-i Sefid Province in the Second Half of the 19th Century*

The Ottoman State benefited from the traditions of the Greek population on the coasts and islands of the Mediterranean Sea in regard of military and security aspects and built or developed some new shipyards in the region. In this process, the state's well-functioning organization provided various business branches and different materials as well as gathering all of these in specific centers.

Just like major seafaring states of the time, the Ottoman State carried out the naval and maritime activities in one principal shipyard under the state's control (Tersane-i

Amire in Istanbul), and on the other hand in various small-scale shipyards spread over the coasts and islands where state control was partially weak. The carpenters and drills necessary for the ships for the donanma-i hümayun were provided from the islands such as Chios, Kos, Rhodes, Kaşot and Megisti. However, as a result of the weakening of administrative control due to the Greek war of independence, these shipping centers began to pose a threat to the Ottoman state. This was due to the fact that both raw materials and manpower on the island and in coastal regions under Ottoman rule were transferred to the Greek shipbuilding centers in the Mediterranean, particularly on the island of Syros, and this shift contributed significantly to the development of Greek ship-building. Other problems that arose in this process were to provide security on the islands under Ottoman rule, to prevent smuggling activities between the islands and the mainland, to prevent raiding of state forests for illegal shipbuilding and of course to prevent tax losses. For these reasons, certain measures were taken by the central authority and necessary arrangements were made.

In essence, this study focuses on the illegal trade by important Greek shipbuilding centers (the majority of these centers were on Greek-dominated islands), which the Ottoman State never approved. In addition, the reasons and consequences of illegal shipbuilding is evaluated in the context of the political, commercial and technological changes of the 19th century. Furthermore, the focus will be on the arrangements and measures taken by the Ottoman State to prevent illegal construction activities and on how these measures and regulations affected the economic and social structures of the islands.

Key Words: Greece, Shipbuilding, Cezayir-i Bahr-i Sefid, Mediterranean, Islands, Shipyard.

V. SEFA FUAT HEKİMOĞLU - AYTKUL MAHAYEVA - GULZADA ÇARGINOVA: *The Role of Kazakh and Kyrgyz in the National Struggle in Eastern Turkestan in the Last Quarter of 19th Century*

In the last part of the 19th century, the territories of Turkestan under Russian and Chinese occupation lived the hard times of its history. While the Uzbeks, Kazakhs and Kyrgyzs in Western Turkestan fought against the Russian sovereignty, the Uighurs, Dungan and other Turkish and Muslim peoples in Eastern Turkestan were conducting similar struggles against the Chinese armies. At the same time, It was observed that Russia and England also carried out activities in accordance with imperial policies in the territory of Eastern Turkestan. In this study, Yakubbek, who came to Kashgar from the Hokant Dynasty and established the Yettishar State, will try to examine on the struggle for independence in Eastern Turkestan and the Kazakhs and Kyrgyz

Turks who have to migrate to this struggle from the Western Turkestan territory with archives of the time.

Key Words: Eastern Turkistan, Kashgar (Qashgar), State of Yettishar, Yakubbek, Kazakhs, Kyrgyzs.

M.VOLKAN ATUK: *Iran Policy of the Committee of Union and Progress*

The Committee of Union and Progress that has started its journey as an enlightened opposition broadcasting in Europe and consequently approached the management of the country as a whole, has developed relations with its ancient neighbour Iran in parallel with its internal change. While at the beginning a standpoint limited to the issue attributed to Abdulhamit is observed, during the later years an Islamic Union discourse similar to the policy of Abdulhamit and afterwards a political wording with political solidarity and liberation motives coming to the fore front have been established. Especially the resistance carried out in Tebriz with the leadership of Sattar Khan comprises the most significant relationship between the Committee of Union and Progress and the Iranian constitutionalists. However, when especially the border problems have come up this positive point of view has become far from being issue resolving. Overcoming the border conflicts has furthermore contributed that the two countries have developed the good neighbourhood relation so touched to the different aspects related to their own policies and therefore a continued struggle has been encountered between the constitutionalist solidarity discourse and the current political requisites. In this study the policies of the Committee of Union and Progress towards Iran shall be endeavored to be approached from two different points of view. Primarily, the influences of the transformations that the Committee of Union and Progress experienced during the period as of its option until the 1st World War on the determination of the policies towards Iran and what are the intersecting and diverging aspects with the Abdulhamit management of the Iran policy that it conducted.

Nevertheless the scope of the study commences with the CUP publications, it covers the period until the beginning of the 1st World War. Because, the attitudes of CUP towards Iran within this war were formed in line directly with the war conditions, battle front requirements and the priorities of the German general staff. Therefore, as it was required to review the general war plans of the time duration after the 1914, in the study the events of the period until the 1913 Turco-Italian war have been investigated.

Key Words: Union and Progress, Iran, Tripoli, II. Abdülhamid, Sattar Han

HASAN YILDIZ: *An Education Project During the Second Constitutional Period that was Never Realized: The Ashair Madrasa*

The history of education in the Ottoman Empire – which has transformed into a field of intense modernization activities after the Tanzimat reform era – has witnessed the birth of the majority of today's educational institutions. In addition to the western-style educational institutions, which started emerging during Tanzimat and increased both in quality and quantity during the period of Abdülhamit, the diversification of traditional education institutions, namely madrasas, by means of reform was only possible during the Second Constitutional Period.

Despite the fact that many of the educational institution projects that have been designed during this period have been put into practice, some of these institutions have closed in a short period of time and some have remained in the project phase without ever being realized.

During the Second Constitutional Period, it is observed that the reforms carried out in the madrasas were done by modeling western-style educational institutions with regard to their structure and curriculum. One of these madrasas is the Ashair Madrasa: it was designed after the example of Ashiret (tribal) schools – which were opened during the period of Abdülhamit II – but never became a reality. This madrasa, which was planned for a special purpose and resembled the Ashiret School with its organizational structure and curriculum, has taken its place in the archive as an important and unrealized project.

This article is the first study to reveal the establishment purpose, organization structure, syllabus, and curriculum of the aforementioned madrasa based on archive documents.

Key Words: Education, History of Ottoman Education, Madrasa, Ashair Madrasa, Tribal Madrasa, Ashiret (tribal) School.

MUSTAFA KAN SAĞ: *An English Missionary Society in Adrianople: Evangelicalism, Millennialism and the Jews*

British Society for the Propagation of the Gospel among the Jews (BSPGJ) was founded in 1842 in London in order to convert Jews to Christianity. In the second half of the 19th century the society established several mission centres in Europe and North Africa, including Edirne in 1865. By offering medical and educational service the society converted a great number of Jews to Christianity. In the beginning of the 20th century the mission became active in the form of an educational institution called

“Adrianople English School”. Although the traces of the Edirne mission disappeared in the First World War, the architecture of the school building supports the description of the society’s cultural relation with the Ottoman society as far as it appears on the photos of the period. In this work first it will be focused on the religious movement called Evangelicalism, which directed BSPGJ and similar British societies to the Jews. Second the history of the society and the conversion of Jews in Edirne will be examined. Finally it is aimed to put forward an outcome which would aid to light the Middle East Question more clearly within the frame of the influence of British based Jewish missions on the international politics and the establishment of Israel.

Key Words: Late Ottoman Architecture, Missionary Schools, Anglo-Ottoman Relations, Jews.

AYTEKİN ERSAL: *The Period which Took Ebuzziya, the Chief Editor of the Tevhid-i Efkâr Daily, to East Independence Courts*

Ebuzziya, was the owner and chief editor of the Tevhid-i Efkâr Daily in the age when the discrimination between Republican People’s Party (CHP) and Progressive Republican Party experienced. As a conservative intellectual, he supported the opposition against the government. He sought a state of balance against the radical revolutions. He took the concepts of republic and the national sovereignty as a tool to pave the way for conservation. Around these concepts, he had discussions with those who he described as secular, extremist - revolutionist, liberal. He could not overcome his shallow and controversialist perspective neither when he described the opposition nor when he tried to justify his stance. On March 4, 1925, he was sent to the East Independence Court which was set up after the implementation of law on the maintenance of order. For long years he could not turn back to his editorial position. As conservative intellectual, failing to bear the concepts having historical, philosophic and theological background beyond actuality thought to have effect on his silent stance during the authoritarian governance.

Key Words: Republican People’s Party, Republican People’s Party, Ebuzziya, national sovereignty, Tevhid-i Efkâr.

BELLE TEN DERGİSİ

YAYIN İLKELERİ VE BAŞVURU ŞARTLARI

- *Belleten* Dergisi, uluslararası hakemli bir dergi olup, Nisan, Ağustos ve Aralık aylarında, yılda üç sayı yayımlanır. Dergimizde, özgün araştırma-inceleme makaleleri, çeviri, kitap tanıtma, kongre-sempozyum haberleri ve vefeyat yayımlanır. Yazıların bilimsel araştırma ölçütlerine uyması, alana bir yenilik getirmesi ve başka bir yerde yayımlanmamış olması gerekir. Bilimsel toplantılarda sunulmuş bildiriler, yayımlanmamış olmak kaydıyla kabul edilebilir. Yayın kararı çıksa dahi başka bir yerde yayımlandığı tespit edilen yazılar yayım listesinden çıkarılır.

- *Belleten*'in dili Türkçedir. Gerekliğinde yaygın Batı dillerinde makale yayımlanabilir.

- Türkçe makalelerin yazımında TDK Yazım Kılavuzu esas alınır.

- Yazım kurallarına uygun olarak hazırlanmış yazılar, bir nüshasında yazarın tanıtıcı bilgileri (ad-soyad, kurum, telefon, e-posta vb.) olmak üzere iki nüsha ve bir CD olarak Kurum adresine gönderilir.

- Makalelere eklenmesi istenen resim, çizim, harita veya belgeler bir nüsha çıktı ile birlikte CD'de (JPG, TIFF gibi bilgisayar formatında) teslim edilmelidir. Tüm materyaller numaralandırılmalı ve altına açıklamaları yazılmalıdır.

- Çevirilerde, çeviren, makalenin yazarından izin yazısı vermelidir. Bu durumda, makale yazarına telif ücreti ödenmez.

- Makale ve çevirilerde, metinden bağımsız olarak 200 kelimeyi aşmayacak Türkçe ve İngilizce özetler ile anahtar kelimeler bulunmalı ve bunların da çıktı ve CD'si gönderilmelidir.

- Makalelerin içeriği ve eklerinin (resim, çizim, harita, belge vb.) sorumluluğu yazara aittir.

- Gelen yazılar, Yayın Çalışma Kurulu'nda incelendikten sonra, konunun uzmanı iki hakemin, gerekli görüldüğü takdirde üçüncü bir hakemin değerlendirmesi ve Yayın Kurulu'nun nihai onayıyla basılır. Yayın Çalışma Kurulu, araştırma makaleleri dışındaki yazıları (vefeyat, sempozyum, kongre haberleri, kitap tanıtımlar vb.) bizzat inceleyip, hakeme göndermeden doğrudan kabul veya ret kararı verebilir.

- Yayın Çalışma Kurulu, gerektiğinde yazıların yazım şekli üzerinde küçük düzeltme ve değişiklikler yapabilir.

- Yazarlarına hakem raporu doğrultusunda düzeltilmek üzere gönderilen yazılar, gerekli düzeltmeler yapıldıktan sonra bir raporla birlikte bir nüsha çıktı ve CD ile en geç bir ay içerisinde Kurum'a teslim edilmelidir.

- Basılmama kararı verilen yazılar varsa hakem raporuyla birlikte yazara iade edilir.

- Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Telif Hakkı, Yayın ve Satış Yönetmeliğine göre yazara telif ücreti ödenir.

- Dergide yayımlanan makalelerin yayın hakkı Kurum'a aittir. Telif hakkı sanal ortamda yayımlamayı da kapsar. Yazılar, izin alınmaksızın başka yerde yayımlanamaz.

YAZIM KURALLARI

- **Yazılar**, A4 boyutunda MS Word uyumlu programda Trans Baskerville veya Times New Roman yazı karakterinde yazılmalıdır.

- **Başlık**, 12 punto, beyaz ve büyük harf olmalıdır. Başlık ortadan hizalı olmalıdır. Metinde ana ve ara başlıklar kullanılabilir. Ana başlıklar 10 punto, büyük harf ve koyu olarak sola dayalı; ara başlıklar 10 punto, koyu ve küçük harf yazılmalı sola dayalı olmalıdır. Başlıklar ve paragrafların arasında 6 nk aralık bırakılmalıdır.

- **Yazar adı ve soyadı**, ana başlığın altına 12 nk aralık bıraktıktan sonra 10 punto, beyaz, büyük harf ve ortaya hizalı olarak yazılmalıdır. (*) işareti ile sayfanın altına unvan, adres ve e-posta bilgileri 8 punto olarak verilmelidir.

- **Metin**, 10 punto, iki yana dayalı olmalıdır. Üstten: 5,8 cm, Alttan: 5,8 cm, Sağdan: 4,5 cm, Soldan: 4,5 cm boşluk bırakılmalıdır. Satır arası 3 nk olmalıdır. Paragraf araları 6 nk, paragraf girintisi 0,8 cm olmalıdır.

- **Üstbilgi-Altbilgi**, metin üstbilgi kısmında çift sayfaya yazarın adı ve soyadı; tek sayfaya makalenin anlamlı kısaltılmış hali büyük harfle, 8 punto yazılmalıdır.

- **Sayfa numaraları**, makalenin ilk sayfasında görünmeyecek şekilde, üstbilgi içinde sağ ve sol üst kenara 8 punto olarak yerleştirilmelidir.

- **Alıntılar**, 5 satırı geçtiğinde paragraf girintisinden 1 cm içeriden başlatılmalı, tırnak içinde 1 punto küçük yazılmalıdır. 5 satırdan az olan alıntılar metin içerisinde italik olarak verilir. Vurgulanması gereken ifadeler de italik yapılır.

- **Dipnotlar**, 8 punto tek aralık yazılmalıdır. Hizalaması iki yana dayalı ve paragraf girintisi 0.5 cm olmalıdır. Dipnot ayrıç çizgisi olmamalıdır. Metin içindeki atıflar sayfa altına dipnot şeklinde l'den başlayarak numaralandırılmalıdır. Bunun dışında metin içinde atıf yapılmamalıdır. Dipnotlarda kaynaklar verilirken, kitap ve dergi ismi italik olmalı, makale isimleri tırnak içerisinde düz olarak verilmelidir. Dipnotlarda, ilk geçtiği yerde kaynak künyesi tam olarak verilmeli, daha sonra *a.g.e.*, a.g.m., veya *a.g.t.* gibi yazarın belirlediği kısaltmalarla yazılmalıdır. Bir yazarın birden fazla kitap ve makalesi kullanılıyorsa ikinci eserin ilk kullanımından sonra, yazarın soyadı, sonra kitap veya makalenin tam veya kısaltılmış adı verilmelidir. Çok yazarlı kaynakların ilk geçtiği yerde yazarların tümü yazılmalı, daha sonrakilerde kısaltarak verilmelidir.

Örnekler:

Kitap:

Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu-Klasik Çağ, 1300-1600*, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, 11. bs. s. 115.

Sonraki atıflarda:

İnalçık, *a.g.e.*, s. 123.

Yazarın birden fazla eseri olması halinde, sonraki dipnotlarda:

İnalçık, *Klasik Çağ*, s. 123.

Makale:

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea", *Belleten*, c. III/ sy. 9 [veya III/9] (1939), s. 101.

- **Kaynakça:** Makalelerde kullanılan kaynak ve araştırmalar makale sonunda bu başlık altında gösterilmelidir. Kaynakça, bu başlık altında yeni bir sayfadan başlamalı ve 9 punto yazılmalıdır. Sadece metin içinde atıfta bulunulan kaynaklar yer almalı ve yazarların soyadına göre alfabetik olarak düzenlenmelidir:

İnalcık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu-Klasik Çağ*, 1300-1600, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, "Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea", *Belleten*, c. III/ sy. 9 [veya III/9] (1939), ss. 99-106.

Yazışma Adresi:

Türk Tarih Kurumu

Bilimsel Çalışmalar Koordinasyon Müdürlüğü

Kızılay Sok. No: 1 Sıhhiye-ANKARA

Tel: 0 312 310 23 68/277

e-posta: basinyayin@ttk.gov.tr

BELLE TEN JOURNAL

EDITORIAL PRINCIPLES AND APPLICATION REQUIREMENTS

- *Belleten* Journal is an international refereed journal and published three times a year in the months of April, August and December. Research articles, translations, book reviews, news about congresses-symposia and necrologies are accepted for publication. The articles are required to comply with the universally accepted scholarly criteria, to make new contributions to the field they belong to, and not to be published before. Papers presented in the scholarly meetings can be accepted for evaluation on the condition that they are not published before. The Society will immediately cancel the process of publication of previously published articles if discovered, even if they are accepted by the editorial board on the reports of the referee(s).

- The language of the *Belleten* is Turkish. If necessary, articles written in common western languages can also be published.

- In Turkish articles, authors have to comply with the rules set by the TDK (Turkish Language Society) Spelling Guide.

- Two print-out copies and one CD copy of the articles prepared in accordance with the publishing rules must be forwarded to the Society's address below; one of the copies shall include short information about the author (name-surname, institution, telephone, e-mail etc.)

- Pictures, drawings, maps or documents asked to be added to the article shall be sent and submitted as a print-out copy and CD (in JPG, TIFF computer format). All such materials shall be numbered and explanations for each should be included below them.

- The translator of an article must provide permission of the author of the article. No copyright fee will be paid to the author of the article.

- In sending the articles and the translations, in addition to the text itself, Turkish and English abstracts should be added, each of them not exceeding 200 words and containing key words. In addition, printouts of the abstracts together with the CDs shall be sent.

- The responsibility for the content of the articles and their appendices (pictures, drawings, maps, documents etc.) belongs to the author.

- Having been examined by the Editorial Board, papers submitted for publication will then be sent to two referees specialized on the topic; if necessary, the Board may send the article to a third referee for evaluation. The final decision regarding the publication of an article submitted rests with the Editorial Board.

- The Editorial Board can make minor editing changes and corrections.

- Articles forwarded to the authors for correction on the basis of the reports of referees must be revised and sent back to the Society within a month together with a report, a printout copy and a CD copy.

- Articles not accepted for publication are returned back to their authors together with the reports of the referees.

- The copyright fees will be paid to the authors on the basis of The Regulations of Copyright, Publishing and Selling of the Atatürk Supreme Council of Culture, Language and History

- The publication right for the articles published in the journal belongs to the Society. This right also includes the publication in the virtual media. The articles published by the Society can not be published elsewhere without permission.

WRITING RULES:

- Articles must be written in the A4 format, in the MS Word program, either in Trans Baskerville or Times New Roman font.

- **The title must be white**, in capital letters and 12 font size. It must be center-aligned. Main, interval and sub-headings can be used in the text. Main headings will be bold, in capital letters, 10 font size, and left aligned; sub-headings will be bold, 10 font size, in small letters and left aligned. 6 nk space should be left between the headings and the paragraphs.

- **The name and surname** of the author shall be written under the main title with 12 nk space, with 10 font size, white, in capital letters and center aligned. The sign (*) shall be put in the bottom of the page with the title, address and e-mail information in 8 font size.

- **The text** shall be 10 font size and justified. 5.8 cm from above, 5.8 cm from the bottom, 4.5 cm from left and right space shall be left. Page breaks should be 3 nk. The spaces between the paragraphs shall be 6 nk and the paragraph indent should be 0.8 cm.

- **The header-footer**: the text in the header shall include the author's name and surname in the even pages, in the odd pages, the header shall have a meaningful summary of the text in capital letters and in 8 font size. The header will be 4,45 cm and the footer will be 0 cm.

- **The page numbers** shall be included in the first page of the article in a way that it shall not be seen, inside the header, in 8 font size and in the left and right top of the page.

- **References** shall be started 1 cm from the paragraph indent after they exceed 5 lines, written in 1 font size inside the quotations marks. References less than 5 lines shall be given in italics inside the text. The statements needed to be emphasized shall also be italicized.

- **Footnotes** shall be written in 8 font size and single space. The paragraph indent should be 1 cm and justified. There should not be any line separator for the footnotes. The references inside the text shall be given in the footnotes beginning from number 1. Besides these, there should be no references inside the text. For the sources given in the footnotes, the book and the journal titles shall be in italics, the article names given inside the quotation marks. The source's full imprint shall be written when it appears for the first time in the text, then abbreviations like a.g.c (ibid), a.g.m or a.g.t should be used. If more than one book and article by the same author is used, after the first usage of the second source, the surname of the author, then the full or shortened name for the book or article

shall be written. In the Case of the references with more than one author, all authors shall be written at the first time and given in the shortened style afterwards.

Examples:

Book:

Halil İnalçık, *Ottoman Empire-Classical Age, 1300-1600*, çev., Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, 11. bs. s.115.

For the next references:

İnalçık, *a.g.e.*, s. 123

If the same author has more than one source, for the next footnotes:

İnalçık, *Classical Age*, s.123.

Article:

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea", *Belleten*, c. III/ sy. 9 [or III/9] (1939), s. 101.

- **Bibliography:** All the primary and secondary sources used should be listed under this heading. This part should start with a new page and written in 9 font size. Only the references inside the text must be included and arrange according to the last names of the authors in alphabetical order.

İnalçık, Halil, *Ottoman Empire-Classical Age, 1300-1600*, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, 11. bs. s.11

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, "Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea", *Belleten*, c. III/ sy. 9 [or III/9] (1939), s. 101.

[In articles written in common western languages abbreviations will of course be in their usual styles].

Communication Address:

Türk Tarih Kurumu

Bilimsel Çalışmalar Koordinasyon Müdürlüğü

Kızılay Sok. No: 1 Sıhhiye-ANKARA

Tel: 0 312 310 23 68/277

e-mail: basinyayin@ttk.gov.tr

CONTENTS

Articles and Studies:	<u>Page</u>
AKDOĞAN, RUKİYE: New Hittite Cuneiform Texts Concerning the Religious Context	1
COŞKUN, NİLGÜN: Keban Project: Reassessment of the Rescue Excavations at Ağın Kalayıcık Höyük	25
ŞAN, ERMAN: New Determinations about when Ibn Rusta Wrote his Work <i>al-Alāk al-Nafīsa</i>	47
DEDEYEV, BİLAL - KÜÇÜKDAĞ, YUSUF: Azerbaijani Scholar Mullah Shamsuddin Ahmed Karabaghi in the Ottoman Empire	71
GÜRSOY, ÇİĞDEM: Same and Different: Cash Waqf Records of the Foundation Accounting Court (1491-1827)	95
DEMİRYÜREK, MEHMET: The Sheep Tax in the Cyprus Island (1570-1603)	127
TOPRAK, SEYDİ VAKKAS: Mehmed Şerif Pasha's Governorate in Çaldır	153
ÖZTEL, MUHARREM: The Role of Foreigners and Foreign Countries in Coins and Paper Money Counterfeiting in the Ottoman Empire (1818-1923)	173
ŞİMŞEK, FATMA: Illegal Ship-Building in the Cezayir-i Bahr-i Sefid Province in the Second Half of the 19 th Century	201
HEKİMOĞLU, V. SEFA FUAT - MAHAYEVA, AYTKUL - ÇARGINOVA, GULZADA: The Role of Kazakh and Kyrgyz in the National Struggle in Eastern Turkestan in the Last Quarter of 19 th Century	229
ATUK, M. VOLKAN: Iran Policy of the Committee of Union and Progress	261
YILDIZ, HASAN: An Education Project During the Second Constitutionalist Period that was Never Realized: The Ashair Madrasa	289
SAĞ, MUSTAFA KAAAN: An English Missionary Society in Adrianople: Evangelicalism, Millennialism and the Jews	309
ERSAL, AYTEKİN: The Period which Took Ebuzyiya, the Chief Editor of the <i>Techid-i Efkâr</i> Daily, to East Independence Courts	335
 Book Review:	
DURMUŞ, OĞUZHAN: Andreas Kappeler, <i>Die Tschuwaschen, Ein Volk im Schatten der Geschichte</i>	367
YILMAZ, ÖZGÜR: Faruk Bilici, <i>L'expédition d'Égypte, Alexandrie et les Ottomans L'autre histoire</i>	374
Turkish Abstracts	381
Abstracts	391
Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements (in Turkish)	401
Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements (in English)	404

BELLETEN

PERIODICAL PUBLISHED EVERY FOUR MONTHS

TURKISH HISTORICAL SOCIETY REVIEW

Volume: LXXXIII

No. 296

April 2019

ANKARA - 2019